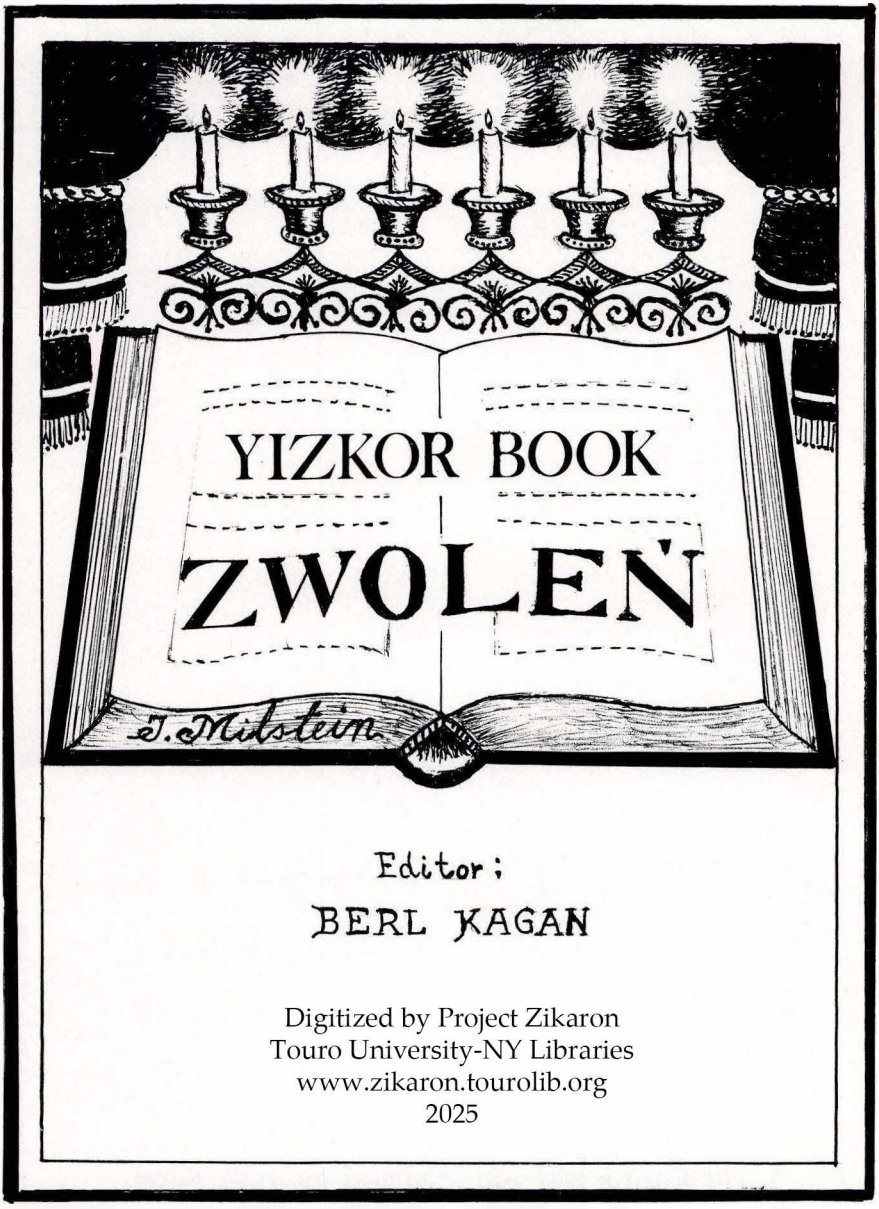

זכור לנו

Editor:

BERL KAGAN

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

New York Independent Zvoliner Benevolent Society,
New York, 1982

The English part was translated by Adah Fogel

THE QUIET TIMES

BERL KAHN

JEWS IN ZWOLIN

HISTORICAL SHORT SURVEY

I

The exact date of Jewish beginnings in Zwolin is not known. However, on the basis of certain statistics and events, we can calculate the approximate date of Jewish settlement in the town.

The site was originally a village until 1443, when it was granted the Magdeburg right of township and also the name of Zwolin. From then on, it developed gradually. Trade was established between Zwolin, Kozinec and Radom. In 1488 the annual Fair was instituted.

The earliest mention of Jews was in 1554, when the names of two Jews — Isaac and Israel — were recorded. Ten years later, in 1564, there is reference to several Jewish butcher shops, 11 butchers, 7 wheelwrights, 2 Jewish mills, 1 Jewish caretaker of the Bath. In 1570 Gentile and Jewish businesses were separated. In 1579 King Stefan Batory granted Zwolin Jews the privilege of living in the town proper. In 1591 King

Zygmunt III handed down an edict prohibiting Jews from occupying more than 10 houses, and in 1593 from buying fur before the Gentile population had a full supply to fill its needs. Gentile cap-makers objected to Jewish cap-makers working in the same trade, and the Christian Workers Guild took a stand against Jewish labor.

Statistics indicate that after the 1550's the economic situation of the Zwolin Jews began to gain strength. Many decades passed before Jews were in a position to compete with Gentiles both as merchants and artisans.

Therefore we can assume that Jews started to settle in Zwolin in the last few decades of the first half of the 16th century.

We have sparse information about the spiritual and organizational life of these Jews. There is no reference anywhere to a synagogue or a Rabbi, although it is difficult to imagine that a town with several minyanim (groups of 10), 11 butchers, etc. should not have a religious and spiritual leader.

In the 17th & 18th centuries Zwolin Jews further expanded their economic positions. In 1616 they transported grain, wool and fur to various places in their own 12 carts.

The number of Jewish artisans increased. In 1789 there were added to those mentioned above 4 tailors, 25 shoemakers, 2 carpenters, 5 linen-weavers, 6 saddlemakers, 4 wheelwrights, 1 blacksmith.

Jewish trade so intensified that Gentile merchants accused the Starosta (the town's highest official, appointed by the government) of taking away their livelihood by helping Jews.

Jews were also involved in distilling whisky. The Gentiles protested, and in 1767 King Stanislaw Poniatowski ordered Jews to discontinue this enterprise. In that year there were

8 Jewish storekeepers in the town. The records of 1765 give the names of 2 Jews who were engaged in transport: Hersh Berkovich and Yankl Shmulevitch.

The expansion of the Jewish population of Zwolin was not in equal proportion with its economic growth. The main obstacles were the frequent fires and the opposition of local Gentiles to the acquiring of new sites, and construction of new dwellings for Jews. Another hindrance were the prohibitive edicts handed down by the authorities; and the wars, such as the one in 1679, when the Swedish army passed through Zwolin, plundering Jewish businesses and homes. However, it must be noted that the increase in the Polish population of Zwolin was also hindered by war and fires. One census of Zwolin inhabitants reveals that in 1662 Zwolin had 543 Poles and 102 Jews; in 1673 — 319 Poles and 75 Jews. The figures *102* & *75* refer to Jews who paid head tax; therefore we can assume that in reality there were 408 and 300 Jewish souls at that time. In other words: over a period of 170-180 years (over 4 generations) the number of Jews in Zwolin reached only 408 in 1662, and dropped to 300 in 1673.

Politically, Zwolin became part of Austria after the Third Partition of Poland in 1795. After 1815 it became part of Central Poland.

The first reference to a synagogue and house of study (Talmud Torah) in Zwolin is made in 1820, but it is not accurate. As we shall see later on, there already was a Rabbi in the town 200 years before, and one cannot have a Rabbi without a synagogue.

In 1908 a huge fire destroyed most of Zwolin.

After 1815 we have accurate statistics about Jewish population in Zwolin:

1827 —	629 Jews	33%
1856 —	1,350 Jews	49%
1897 —	3,242 Jews	55%
1921 —	3,787 Jews	51%

There were an additional 96 Jews in the village of Zwolin-Wojtowsk.

In the '30's there were 5,000 Jews in town — about 50% of the total population. This rose to 11,000 in 1942, after the Nazis herded into Zwolin Jews from other towns: Janovice, Polichne, Pionek, Gniwishow, Garbatke and others. Together with the Jews of Zwolin, they were all deported to the death camps at the end of October, 1942.

II

JEWISH RELIGIOUS LEADERS OF ZWOLIN

It was not possible to formulate a clear chronological table of the Rabbis of Zwolin. There are scanty details even about those Rabbis whom we did find. Very often the name is the evidence of their tenure in the town.

As indicated in our brief historical survey, Jews were residents of Zwolin by the beginning of the second half of the 16th century, having been granted that privilege in 1579. Several decades later there was a Rabbi in Zwolin, about whom we know that he died prior to 1719. Therefore we can assume, that he was religious leader there about the second half or quarter of the 17th century.

His son was the well-known gaon Rabbi David Lidda, author of a number of important religious books (1650-1697).

In the 1680's the Rabbi was Zvi-Hirsh, son of Jacob.

In 1712-1713 the Rabbi was Moshe Eisenstadt, brother of the renowned gaon Rabbi Meyer Eisenstadt.

Between 1714-1743 the rabbinical seat was occupied by Abraham-Samson, the son of Shloyme, who later settled in Cracow ond died there in 1747.

Subsequent Rabbis were: Joseph-David Hacohen (about the middle of the 18th century); Naftoli-Hertz Landau; Samson, a pupil of the "Saintly Jew" (about the end of the 18th century and several decades into the 19th century).

The last Rabbi was Abraham-Chaim Fliderbaum. He was born in 1861. In 1906 he became the Rabbi of Zwolin and in 1942 he perished together with the entire Jewish community.

HASSIDIC RABBIS

Zwolin was better known for its Hassidism than for its Rabbis.

In the last century before the European Holocaust, a new school of thought, a new system, arose in Hassidic circles of Congress Poland. It had its genesis in Kuzmir, developed in Zwolin, and flourished in Modzice.

Its main characteristic was the highlighting and greater emphasis on music of praise and singing in Hassidism. The new method did not regard music merely as a *Component* of Hassidism. The Rabbis of Ger and Kock, for example, devoted themselves mainly to the study of Torah, with music as a supplement. Chabad and Karlin combined Torah with singing and singing with Torah. But the new system declared that music itself was a very important element of Hassidism.

This school of thought attained its loftiest expression in the

melodies which its Rabbis composed to various prayers and for special occasions.

The three cities in Poland that were the chief participants, and were related through their rabbinical families, were: Kuzmir, Zwolin, Modzice.

In Kuzmir it started with the Hassidic Rabbi Ezekiel Taub; in Zwolin it spread under the influence of the Hassidic Rabbi Samuel-Elie, Rabbi Ezekiel's son; and in Modzice it blossomed under the aegis of the Hassidic Rabbi Israel, son of Rabbi Samuel-Elie, and Rabbi Saul Yedidiah Eliezer, son of Rabbi Israel — all from the Taub dynasty.

Rabbi Ezekiel was born in 1806 in Plonsk and died in 1856.

Rabbi Samuel-Elie was the Hassidic Rabbi of Zwolin from 1855 to 1888, when he died.

Rabbi Samuel-Elie had several sons, almost all of whom were Hassidic Rabbis. The most renowned was the abovementioned Rabbi Israel, who was Hassidic Rabbi of Zwolin for one year, and then became Hassidic Rabbi in Modzice. He was born in 1849 and died at the beginning of 1921.

Rabbi Saul Yedidiah Eliezer Taub, son of Rabbi Israel, and grandson of Rabbi Samuel-Elie, expanded the melodic trend of Zwolin-Modzice even further. He composed about 500 melodies. He was born in 1882 and died at the beginning of 1948 in Tel-Aviv.

Zwolin and Modzice — twin cities. Sons and grandsons of one father. Complementary melodies and competitive motifs, related and alienating melodies — all from one source.

The melodies fused together in the heavens, but on the soil of Poland their traces vanished — forever.

ITCHE KORMAN (ISRAEL)

THE JEWS OF ZWOLIN DURING WORLD WAR I

I remember clearly the first Saturday in August, 1914, when the Jews of Zwolin were ordered to report to the recruiting centers. The Jewish draftees were driven in peasant carts to the mobilization center of the Russian Army. The market-place was crowded with Jews. Tears were flowing — for this might be the last time we would see each other.

I don't know how many Zwolin Jews were mobilized, but almost immediately many women and children were left without food, because their only provider — husband or father — had been conscripted. As soon as World War I broke out there was a shortage of coins, from a ruble to 5 kopickes. Only banknotes — 3, 5, and 10 rubles — were available. People were hoarding coins — which were made of silver — because silver always had value, but paper money was only paper, and nobody knew what it could eventually be worth.

Every Friday in the past, my father used to give me one ruble — tuition for the Rabbi. But on the Fridays during the war he gave me two 3-ruble notes, and told me to get one 5-ruble note in change; or he gave me one 10-ruble note, and I should bring back three 3-ruble notes.

The shortage in coins made buying and selling very difficult and had a crippling effect on trade. At that time I was studying with Nathan-David the Melamed (teacher). We were seven in the class. Each week the class dwindled, and finally we all stopped going to "cheder", because there was no tuition money for the rabbi.

People couldn't get bread — they didn't have the money to buy. Peasants seldom ventured into town. They were afraid

the military would take away their horses and wagons, and give them in payment a piece of paper.

There were no more food supplies left in Zwolin. There was no flour, sugar, rice, salt, etc. Wood was a rare commodity. Workers went about idle — there was nobody for whom to work. Buying clothing or shoes was the furthest thing from our minds. When hunger pangs became almost unbearable, we ran to the neighboring villages, trying to trade goods for food, or buying for cash, but most of the peasants refused to take money.

At the beginning, the stores remained open, but not for long. First of all, they had no customers. Secondly, the Front was coming closer, and thousands of soldiers passed through Zwolin, or stayed a day or two. They formed gangs, plundering and robbing whatever they could get their hands on. The storekeepers hid their goods in cellar and attics and closed down their shops. The worst time was at night. Then the gangs, on the pretext of looking for Germans, came and took everything they could find.

When we complained to a Russian officer, he was indifferent, or at best he told us:

"Show me who robbed you!"

How could we recognize the culprit from among thousands of soldiers? We paid the chief of police for protection, but he was unable to help us, either.

Girls and young women had to hide. The gangs who robbed us were often accompanied by gentile youths and girls, who showed the bandits where the rich Jews lived, and where there were women and young girls.

Very often when the troops stayed in Zwolin overnight, they had to be put up in Jewish homes. When they left they

took with them our belongings. We kept silent, or else we would be beaten up.

The bakers had to bake for the military. Soldiers stood on guard, and as soon as the bread was done, they took every last loaf. We had to bake our own bread for ourselves, and this created another problem: Where to get flour, salt, wood?

It was especially disastrous for us when the Russians suffered one defeat after the other. Who was to blame? The eternal scapegoat — the Jew: The Jew is an enemy of his country, the Jew is a spy, he speaks German, and divulges secret information to the enemy. The Russians decided to take Jewish hostages and send them to remote areas of Russia, and hold them responsible to prevent the Jews from spying. They took our beloved Rabbi Abraham Chaim Fliderbaum, the *Gabbai* Zisl Grossman, Solomon Isaac and exiled them (Subsequently they returned).

As the Front drew nearer, we were not allowed to light lamps at night, so the enemy could not see the town. We sat in the dark. But on Friday night we took a chance and lit the Sabbath candles. It was a great risk. I remember how my mother, Kayle Miriam of blessed memory, used to light the Sabbath candles in a corner of the room. She not only covered the windows with sheets, but put noodle boards over them, to keep the light from shining through.

During the first year of World War I the High Holy Days were much sadder and gloomier than ever before. Hunger, want, plunder, persecution. The Cossacks — the most savage and most dreaded of all — arrived just on Yom Kippur. There were two kinds of Cossacks: Those with red stripes on their trousers, and those with blue stripes. The ones with the blue stripes were not as savage as the red, and fortunately for us, they were the ones who remained.

After the Russians left, the Germans arrived. Their system of stealing was characteristic of their usual method. They robbed us with the greatest courtesy. They would order the merchants to open their stores and fill them gradually with the small amount of goods that was left. The Germans come into the store and select what they want. They ask for a bill. They never bargain; they pay the storekeeper in mark bank-notes and ask for change. Since the storekeeper has no marks, the Germans take back their banknotes, with the merchandise, and leave.

The Germans made our situation very difficult. They seized many Jews and conscripted them for forced labor.

The German troops stayed in Zwolin only for several days. Then came Austrian soldiers, who were no better. They didn't last too long either, and then the Russians returned. Jews continually looked out through their windows, watchful, and listened to every sound. They were fearful that the Russians would accuse them of treason, of cooperating with the Germans and Austrians.

But the Jews of Zwolin were lucky, and things went smoothly, unlike the situation in other towns and villages where Jews were condemned to death, hanged, or shot. The reprieve did not last long for us, but it did help us catch our breath.

This was partly because the Russian soldiers only marched through Zwolin. Some of their police officers returned to maintain order. Later, when they began to dig trenches around Zwolin, they hired inhabitants from the surrounding villages: young and old, men and women, and paid them high wages. In this way the peasants earned a great deal of money, and they began to come into town to buy clothing, shoes, and other things. The gentile girls bought perfume, soap, pins and needles, etc. Everyone made money: the peasants, and the storekeepers.

It was a time of prosperity such as the Jews of Zwolin had never known.

Jewish shoemakers, tailors, and other artisans were kept busy. The shopkeepers couldn't keep up with the demand for merchandise. The town revived. Once more the Heders (Jewish elementary schools) were filled with children. I studied with Rebbe Hershl Laybush'es.

When I began to study with the Rebbe (teacher) I was the only pupil. Later I was joined by Eli, the son of Samuel Joseph Bellik, the son-in-law of Moshe Ackerman. Still later Eliezer Rosenberg, Avish the butcher's son, son-in-law of Avremele Taub; and Laybl Schwartzberg, son of Berish, joined the class.

My Rebbe was a scholar. He knew a great deal and understood even more. He behaved like a simple and modest man. He talked calmly and quietly. He didn't rely on a whip or on shouting, but on love and kindness.

My Rebbe's wife was called Dvoyre the kettle-lady, because she had two big kettles in which she boiled tea all day long, and which she sold for a few kopeckes a glass. The best customers for tea were, of course, the peasants who came to the market every Thursday. During the war Dvoyre did good business.

But our prosperity did not last forever. Winter and spring came and went, and in the middle of Summer a catastrophe changed our lives.

The Russians began to suffer one defeat after another on the battlefield. They were fleeing, and the Germans couldn't catch up with them.

As usual, the Jews were the scapegoats. The Russian military Command issued an edict that all Jews residing near the war fronts be deported into remote parts of Russia.

When we learned that the inhabitants of Zwolin would be the victims of this cruel decree, we immediately began to make preparations for our exile. Since we couldn't take our belongings, we buried many things in cellars. We hid many boxes of Holy Books and all the Torah Scrolls in the Bet-Medrash and Shul.

My father and several other families had relatives in Radom. We hired horses and wagons, loaded them with household goods and set out. On the way we were stopped by patrols who wouldn't let us go on. All our pleading, tears, even offers of money, were to no avail. We had to turn around and return to Zwolin.

Jews ran around from village to village buying horses and wagons. Some went by themselves, some with partners, and some reserved places in the wagons. Jews who had never even known what a horse was, suddenly became drivers.

The sad day of exile from Zwolin arrived on July 8, 1915. It was a beautiful, sunny day. Carts stood in front of Jewish homes, people were packing: taking just a little clothing, bed linen, a few pots and pans — and their precious children. What else was there to take? The wagons were loaded at last, and the tearful, tragic march begins, slow and dragging. What was the point of hurrying? There is no inn anywhere to spend the night. Where are we going? Nobody knows. Going — from Zwolin. The wagon will be our bed and the dark night our cover.

The exodus from Egypt. We've been through it before. It's time to eat something, and the horses are hungry, too. It is not manna from heaven, but troubles falling on our heads. Our mothers unpack the bundles of food. People and horses need water, and we run to the nearest village, looking for Miriam's well.

The sun begins to set and we have no Joshua ben Nun to command it to stand still. The pillar of fire is extinguished,

and the pillar of clouds remains, enveloping us in darkness. A new desert-generation, new wanderers, but without miracles, without Moses, Miriam, Joshua. Woe to us, when the world leaders are mad dogs.

We finally arrived at Konska-Wolia, and a day later in Kariw. Sanitary facilities were very poor, and there was danger of an epidemic. My parents decided to go to Warsaw, where we had relatives. Our partner, Hershl Privis, who had left Zwolin together with us, had no money. The driver, Weitzman the cigarette-maker, refused to take us further. My father, rather my mother, took the reins. After many stops and much terror and troubles, we arrived at the home of our Warsaw relatives. We were put up in the cellar of a factory which was no longer being used, situated in the courtyard of our relatives' house.

Thank God, at least we had a roof over our heads, a piece of bread and a potato. Weeks later the Germans occupied Warsaw, and with a German permit we dragged ourselves back to Zwolin. We were among the first to return. Our home and our store were almost completely destroyed. We had to harness our remaining strength and begin from the beginning.

Exile and wandering are the eternal fate of the Jew.

CHAIM SHARIT-SHLUFMAN (New York)

ZWOLIN BETWEEN THE TWO WORLD WARS

I

Zwolin had approximately 10,000 inhabitants, almost equally divided between Jews and Poles, with a very light sprinkling of Ukrainians and Germans, who were later called Volksdeutsche by the Nazis.

Zwolin was located almost in the very center of Poland, 30 kilometers west of the industrial city of Radom, known for its leather factories and its tanneries. 25 kilometers to the east was the town of Pulawy, renowned as the birthplace of the heroic Polish general Kazimierz Pulaski, who gave his life for the independence of the United States during the Revolutionary War.

Still further East was the old Polish city of Lublin, which twice served as the capital of Poland. Lublin was famous all over the Jewish world for its great Yeshiva. The site on which it stood was donated by Shmuel Eichenbaum, a native of Zwolin.

Even by the early 1920's Zwolin was still bogged down in the 19th century. No efforts were made to develop the town and improve the living conditions of its populace. Only the two main roads, Szosa Redomska to Szosa Pulawski, connecting at the town square (Rynek), were paved. Even the square itself, which was the heart of the town, was not properly paved. Sometime in 1924 or 1925 the City Council decided to pave all the town streets. Most of this project was done by two Jews, already advanced in age. Their backs were almost bent double from their hard labor.

Zwolin was at a great disadvantage compared with many

other towns of similar size. It had neither a railroad junction nor a waterway. As a result, it had to resort to the slow, archaic method of transportation: the horse and buggy. In the 1920's, more than 30 families depended on the horse and wagon for their livelihood.

In 1926, 28 of these drivers (Balagoles) joined together and bought a truck — for the first time — to transport goods to Warsaw. They shipped mostly dairy and live fowl — eggs, butter, chickens, greese, etc. Their vehicle didn't have rubber wheels, and had to be cranked each time it stopped. The driver was a Pole named Jerecki, whose salary was 600 Zlotys, considered high by Polish standards. He was well-respected and treated like a doctor. The highest speed the truck could reach was 20 kilometers an hour. This enterprise was managed by two Jews: Yacov Yosef and Hershl Margol.

In time, newer and more modern trucks were used in Zwolin. At the same time, modern passenger transportation was initiated in Zwolin.

In the late 1920's another major change propelled Zwolin still further into modernization — this was electricity. A Lithuanian Jew, by the name of Cechstein, arrived in Zwolin. A very ambitious man, he immediately noticed that a modern lighting system was lacking in town. Instead of electricity, Zwolin was using kerosene lamps. He installed a generator, but it did not have the capacity to provide electric power for all the households of Zwolin. A few years later he decided to build a separate power station. He made legal arrangements with the Town Council to guarantee his investments, but a short time later the city fathers decided to build a modern slaughter-house, a new power station with a new generator all under one roof. Cechstein was very disgruntled, but did not give up. He remained a resident in our town, and brought in a matzoh-making

machine for Passover. His maine source of income, however, was the bottling of soft drinks.

At this same time, the town decided to build modern cement side-walks. With electricity, new sidewalks and the motorized wheel, Zwolin became a much livelier, modern town. In addition, the economic lot of most of its inhabitants improved. Commerce flourished because of closer and easier contact with the neighboring towns and villages.

II

THE YEARS BEFORE WORLD WAR II

MAJOR EVENTS IN TOWN

One of the major events in Zwolin was the elections — both local and national. There were many political parties, and at election time each party tried to put its candidates into office. Sometimes Jewish groups combined forces and ran as a bloc. Each party fought for broader representation in the Town Hall (city elections), or in the Polish Parliament (Seim). The election rules and procedures were formulated for the purpose of limiting Jewish representation. There were Jewish members in the City Council who represented the Jewish population. Zwolin, a town with a 50% Jewish population, never had a Jewish mayor. There was not a single Jew employed in the Municipal Building, the Post Office, or the Police Department. Not one of the town's street-cleaners was a Jew, although the bulk of city taxes was collected from the Jews.

Next in importance to the town elections were the elections to the Kehillah (Board of Jewish Religion and Welfare). All Jewish organizations participated in this event. A substantial representation in the Kehillah brought with it not only prestige,

but influence with religious leaders, such as the Rabbi, Moreh Horoe and even brought economic advantages.

In the Thirties, despite all hardships, the Jews of Zwolin enjoyed a rich political and varied cultural life. The Jewish audience had access to numerous artistic events of high caliber, as for example, performances by visiting Yiddish theatrical troupes from Warsaw, Radom, and other big cities. The interests of the Jews of Zwolin were not limited only to economic and social problems. There was an active community life, dominated by various Jewish political and religious factions.

At the end of the 1920's, new organizations sprang up, and old ones were revived. The most active groups were the Hashomer Hatzair and Betar. Both these parties sponsored clubs and small libraries. There were also a Hechalutz and the General Zionist organization which played a major role in Jewish life in Zwolin. In the middle of the 1930's there arose a new organization — Brit Hachayal, a Revisionist group. Its main purpose — besides Aliyah to Palestine — was self-defense against anti-Jewish riots.

Most of the Jewish Youth Organizations participated in athletics, especially soccer.

Most of the major Jewish organizations and political parties sponsored Kestl-Ovntn (Question & Answer programs). Members of the audience could ask any question they wished, and members of a special committee would answer. These evenings were very popular.

In the years before World War II the situation of Polish Jewry deteriorated day by day, and Zwolin was not an exception.

The Polish National Party initiated its persecution by boycotting several Jewish shopkeepers: it placed posters on their

storefronts with the slogan: "Don't buy from a Jew." New stores owned by Poles were opened, and they gradually pushed the already hard-pressed Jewish merchants out of business, robbing them of their meager livelihood.

Only two Jewish storekeepers remained unaffected. These were Zelik Schwarzberg and Levi Boymlgryn. They were known throughout the neighborhood, had years of experience as wholesalers of general merchandise, and were able to compete with anyone.

In all other fields of business, especially among small retailers, the pressure increased from day to day. The Polish peasantry, the mainstay and source of mutual business relationships with the Jewish populace, was shaken to its foundations. Scare-tactics, plus constant appeals to his national pride and patriotic feelings, prevailed on the Polish peasant and farmer to shun Jewish merchants.

Most of the Poles in Zwolin established new commodity cooperatives to which the Polish farmer could now sell his products, instead of to his old friend the Jewish merchant, with whom he had dealt for many years. The Polish cooperatives were also involved in other enterprises. They sold chemical fertilizers and farm machinery on a large scale, and gained full control over the Polish farmer by making him completely dependent on the cooperatives.

There were a substantial number of Jews in Zwolin who earned their livelihood from "village-walking." Every day, early in the morning, they flung sacks over their shoulders and walked to a nearby village to buy produce from the farmers, and returned to town late in the afternoon. Sometimes they would carry a live calf on their shoulders, or lead home a cow.

Late in 1938, many of the village-walkers stopped going

to the farmers because they were afraid of walking alone on the road. In 1938 the first fatality of the intensified hate-program occurred. The victim was the Timinicer, who was robbed and murdered on his way home from a neighboring village.

Despite their hardships, the Jews of Zwolin went about their daily business as usual, in fact with even more vigor and determination, because the struggle for survival had grown more demanding. They were facing a great challenge.

All this is gone now — vanished without a trace, as is the rest of Polish Jewry, with its treasure trove of cultural and artistic riches.

LEIBUSH FLUMENBAUM (New York)

THE ECONOMIC STRUCTURE

I. Tailoring

The Jewish craftsmen: tailors, shoemakers, bootmakers, carpenters and cap-makers, occupied a significant place in the Jewish economy of Zwolin.

Hershel Treiman and his sons Yankl, Chone and Israel were well-known and very skilled tailors. (Israel Treiman was active in the Zwolin Society in New York. He died several years ago in Lancaster, Penn.). Pesach Shneider and his sons Moshe and Itche Breintuch were aslo noted for their fine craftsmanship.

The ladies' tailors were: Samuel Bartmanovitch and his son Chone; Noah Kirshenblatt and his sons Motl and Mates; Yidl Kirshenblatt and his brother Alter. There were several tailors who specialized in the sewing of Hassidic apparel.

Prior to World War II there was not a single gentile tailor in Zwolin. Even the priests ordered their clothing from the Jewish tailor David Strom, who specialized in this.

All the abovementioned were custom tailors only, for Jews as well as for well-to-do gentiles. Mass production of clothing was in the hands of second-class tailors, who employed their own children, and sometimes also outside help. The second-class tailors were supplied with finished articles by tailors who worked at home.

Second class tailors were: Chaim-Ber Flumenbaum and his brothers Ephraim, Moshe, Hershl, and his step-brother Mendl Sherman; Zisl Grossman, Yekl Ilman, Chaim-Leib Mandelman, Israel Flumenbaum (not related to Chaim-Ber).

The Zwolin second class tailors also sold their merchandise at the fairs in Pilev, Lipsk, Gnivishev, Drildz and Skariszev.

The Jewish tailors of Zwolin supplied clothing for many workers for the big Polish military factory in Piontek, which was located several kilometers from our town. This factory did not employ Jewish workers, and no Jew was allowed to set foot inside. The only exception was the father of Chaim and Hershl Shlufman, who delivered meat every day to the factory kitchen.

Zwolin artisans were members of the Central Craftsmen's Guild in Warsaw. They had their own "Minyan" in Zisl Grossman's house.

On market day and at the fairs the craftsmen would display their goods in a specially-prepared area. The other days of the week they sold their wares out of their homes.

There were many seamstresses, too, who sewed linen for men and women, and dresses only for women. Chaye-Tsirl Kirshenblatt deserves special mention. Her entire apartment consisted of one large room with two beds, a cutting table and a kitchen.

Under the single window stood two sewing machines. She was assisted by her four children: Yudl, Serl, Elie and Alter, and 8-10 girls who were learning the trade.

Chaye-Tsirl was kept busy with her work. She sewed for the gentile elite and for well-to-do Jewish women. She was proud of her skill, and of the diploma on her wall from a trade school in Warsaw. She trained many girls who became excellent seamstresses, including Malke Mandelman-Breintuch (now in Buenos Aires); Manya Boymlgrin Finkelstein (now in Toronto), and others.

II. Shoemakers

The shoemakers were the second largest group of Jewish artisans. Among them: the family Gelblatt, Moshe Ackerman, Nehemiah Sherman. They were small manufacturers who employed Jewish and gentile shoemakers who worked at home. They sold their shoes in Zwolin and in other towns. The shoe manufacturer later moved to Sosnowce, and his son moved to Lemberg.

Like the second-class tailors, many shoemakers sold their goods at fairs. So did the cap-makers, like the families Zaltsman, Weisband, and the carpenters.

III. Other Occupations

The best furniture was custom-made in the workshop of Hershl (Sonis) Greenbaum and his partner Abraham... husband of Pesse.

Light construction was in the hands of gentile firms.

IV. Trade

Jews dominated all the trade in the town. Wholesale food suppliers were Levi Boymlgreen and Zelik Schwartzberg.

There was widespread trade in grain and flour. Zwolin merchants bought grain from farmers throughout the territory, sent it to the mills in Radom and Lublin and brought back the flour. The largest flour merchant was Joseph Kirshenbaum, also Yankl Hoffman (died in 1979 in Haifa), and Meyer Birenbaum (Toronto).

Merchants of manufactured goods were Alter Flumenbaum, Henech Eichenbaum, Yankl Diment, Mendl Sharfhartz.

There was extensive trade in raw hides and cured leather. It was exclusively in Jewish hands: Lozer Flumen and his sons Motl and Betzalel, the Waserstrom family and others.

Zwolin supplied large quantities of fowl, eggs, and butter to Warsaw. Every day about 2 dozen trucks brought these products there.

Avromtche Engel, Shmuel-Elye Kaplan and others owned iron works.

Joshua Boymlgrin had a salt concession; Anshl Boymlgrin and his son Yankl — gasoline and oil.

The lumber business was in Jewish hands: Jonah Rosenberg and his son Chaim, Lozer (Zeyentskiver) Sankiewicz, Pesach Koychen and others.

The workshops of the boot-makers, who supplied both Jewish and gentile shoemakers, were in their homes. The largest was the workshop of Moshe Mandelbaum and his sons Shloyme & Mendl; Sholem Weintraub and his sons Mendl, Chaim and Meyer; Toyvyeh Rosenblatt, Fishele Stern, etc.

There were several blacksmiths: Isser Koval and Motl Minski and their sons; one of whom was called Simche, the other slips my memory.

Leather goods manufacturing of harnesses laid in Jewish hands — the Zweigenberg (Flarkis) family and for a time Tovtche Diamant and his children, who emigrated to Porto Allegro, Brazil, in the early 30's.

Many Zwolin Jews earned their living as bakers, butchers and tinsmiths, hard workers for many generations.

Jewish clock-makers were: Simche Wolman and his sons Elyahu and Zelig; Mendl Dzezbicki and his 2 sons and Chaim Yechezkel's Weinberg.

Until about 1935 there were 3 hairdressers in Zwolin — all Jews: Gimpl and Moshe Shlaferman, and Itche Tanachovitch. Later a Polish barber opened a shop.

Water-carrying was a purely Jewish profession. They were wonderful types: "poor as mice, but honest". Who can forget Motl Eisenberg ("Skap"), Moshele the Water Carrier, Velvl the Water Carrier, etc.

There were two mills in Zwolin. The largest belonged to Moshe Jacob Goldfarb.

There were two Jewish cereal mills that manufactured oil. One belonged to Laybele Flumen.

In the Thirties Leibush Peisach Eichenbaum set up a saw mill to cut trees into lumber.

V. Tanneries

Zwolin had several tanneries, run by the families: Eichenbaum, Goldfarb, Rotfarb, Cooperman, who were kinsmen. There were other tanneries besides, owned by Hanover and others.

Prior to World War I the tanneries were a major factor in the economic life of Zwolin Jews. Many Jews worked in the tanneries, or supplied them with raw hides and other material.

Between World War I and World War II this economic position was greatly weakened by the strong competition of the big tanneries in neighboring Radom. The few Jewish soakers who remained occupied themselves mainly with producing soft leather for local consumption. After World War I Samuel Eichenbaum, the noted Lublin philanthropist and native of Zwolin, hired a number of Zwolin workers for his Lublin tannery.

VI. Transportation

Trade and transportation go hand in hand. Without the Jewish driver, Jewish trade in Zwolin would have been at a great disadvantage. For generations the driver plodded along highways and byways with his horse and wagon to bring in or take out goods and produce.

Every Sabbath the drivers had their own "Minyan" in the home of Abish Mandelman. After prayers they made a "l'chayim" and poured out their bitter hearts about the troubles they had endured during the past week.

Simche Wasserman used to jest that his horses don't look human. The reason was — he would explain — that since he had no money to buy oats for them, they had lost their human visage.

Simche remained a driver until the end, even when all the others organized and began to use automobiles instead of horse-and-wagon. These former drivers organized into groups, bought several trucks, and established rapid and regular routes to Radom, Lodz, Warsaw, Lublin, and other cities. At first the chauffeurs were Poles, but later the Jews learned to drive a

car: Abish Mandelman and his son Yekl; Mordecai Wegman and his son Meyer (now in Los Angeles); Chaim-Jonah Mandelman, and others. The truck owners hired Leibl Boymlgrin to supervise the entire operation and to avoid competition among the various groups.

Jews also pioneered daily passenger transportation: Moshe-Mendl Eidler; Eliezer Fuchs; Israel-Moshe Brown and family; Tovye Greenberg; Abraham Zaltsman (Palki).

Noah Lipsman and Aaron-Leib Boymlgrin are to be thanked for organizing the entire trucking enterprise in Zwolin.

VII. Jewish Workers

There were no large factories in Zwolin. Since the government enterprises did not hire Jews, a Jewish young man who had to discontinue his school studies, was forced to go into the same trade as his father, learn another skill, or even look for work in other cities.

There was a handful of weavers who worked in Lodz. A number of Hassidic young men worked in Warsaw at knitwear, which was seasonal, and return to Zwolin to stay with their parents in the off season. Other workers who did not have full time employment in the neighboring towns, were in the same position.

Some Zwolin Jews worked in the tanneries, some in the mills, some in the big wholesale businesses.

Although Jewish craftsmen usually hired their own children and relatives first, they also employed many outside workers. Thus most Jews of Zwolin worked for the artisans, mainly: tailors, shoemakers, bootmakers, carpenters, bakers, house painters.

Nahum Grossman was the only Jew who worked in City Hall.

Several attempts were made to form a professional union in Zwolin to protect the interests of the Jewish workers. At first the requests were denied by the Polish government, but in 1920 it granted official permission.

Some of the union organizers are today living in Paris: Chone Greenbaum, Meyer Gelblatt, Chaim-Elye Fuchs; and Shimen Lipsman, who lives in Los Angeles. They were the pioneers who established and developed the union.

They acquired a union local, opened a library, and conducted cultural activities. Their main goal was to achieve decent working conditions and adequate wages for the Jewish worker.

Much was accomplished, but within a short time the constant persecution by the government forced the union to close its headquarters, and with it — all public activity.

However, their efforts continued — but not so openly.

Jewish workers of all trades were members of the union.

VIII. Professionals

There were several Jewish barber-surgeons in town, who had originally been hairdressers, too: Koyfl Rapaport and his brother-in-law Yekl Bressler. Later Tanachovitch also took up this profession.

The first Jewish doctor in Zwolin — Belfor — set up practice in the twenties. He was also a community activist. He opened the first Jewish bank and became its director. Subsequently he left Zwolin and became Administrator of the hospital in Siedlec.

He was followed by the Jewish doctors Fried, Rozenzweig, and Krongold. There was also a dentist — Dr. Kazdan — and his wife.

MEYER-SHOLEM GOLDSTEIN (Paris)

A PLAIN JEWISH WOMAN

In our old shtetlach (towns) in Eastern Europe, it was the custom that every Friday, on the eve of the Sabbath, Jews brought their "tcholnt" (a dish of meat, potatoes and beans, eaten on the Sabbath and kept warm from the day before) to the baker to put in his oven. Long before it was time to bless the candles, my mother would prepare the stone pot containing the "tcholnt" and the "kugl" (kind of pudding). Since I was the youngest in the family, it was my obligation to bring it to the baker every Friday night and take it back on the Sabbath after prayers.

We used to bring our "tcholnt" to Itche the baker.

One Sabbath, when I came for my "tcholnt," as usual — it could not be found. All the others had been taken from the oven, but ours was not there.

Sheve-Liebe, the baker's wife, searched everywhere, and finally found our stone pot in a corner on the floor. They had forgotten to put it in the oven.

When my mother found out, she wrung her hands. "Oh, God, what will my little ones eat on the Sabbath? There's nothing in the house but a piece of black bread!" As my mother stood there sobbing, Sheve-Liebe entered, carrying a big pot, and said:

"I know this Sabbath will be a sad one for you, so I brought you half of our own "tcholnt."

My mother wept again — but this time tears of joy.

* * *

Besides the bakery, Sheve-Liebe also ran a grocery store, where my mother was a steady customer. We were not rich, and my mother often bought on credit, which the storekeeper entered "in the book."

My mother also kept a record of the purchase for herself.

When the debt in my mother's book had grown to 12 rubles — a huge sum for a laborer's family in those days — my mother stopped buying from Sheve-Liebe. When Sheve-Liebe realized that my mother was staying away from her store, she came to our house and said:

"Itke, what's the matter? I haven't seen you for several days."

My mother was embarrassed and replied:

"I already owe you 12 rubles. I don't think I'll be able to pay back such a large sum."

"I didn't come for money, God forbid," said Sheve-Liebe. "You shouldn't be ashamed. Come into the store and take what you need, and don't let your children go hungry. With God's help, when things will be easier for you, you'll pay me back a couple of rubles. But in the meantime don't let that stop you from taking bread for your children."

It was *then* that my mother really cried — and I am crying *now* as I write these lines.

This was how many Jewish families managed to get along — and some even under worse conditions.

Such simple women — women of the people — like the baker's wife, with their kind Jewish hearts, very often sustained a poor Jewish family with their generosity.

HOLOCAUST

ISRAEL ITCHE KORMAN (Israel)

WE FLEE FROM DEATH

In November 1939, several Zwolin Jews, in a desperate effort to escape the Nazi hellfire, fled from Zwolin, running wherever their eyes carried them. I and my wife Leah, after much wandering, arrived in Warsaw. There we met Folish Zucker, my wife's brother and his wife Gitl; Hershl Goldstein and his wife; Moshe Lederhendler, and other natives of Zwolin.

After several weeks sojourn in Warsaw, we realized that the situation was growing more perilous from day to day, and began to seriously consider making our way to the provinces, where at least there was food to be gotten — or so we had been told.

Folish, his wife and child Laybele, did go, but quickly returned. The brutal Nazi fist was just as threatening there as in Warsaw.

Folish suggested that we try to get into Russia. The men would go first, and then send for the women and children. Hershl Goldstein and his wife rejected this plan, and so did I: 1) We had heard frightening rumors which made us doubt that

we could cross the border safely; 2) The road to the frontier was frought with danger.

But after 6 weeks in Warsaw, I changed my mind about stealing across the border. The inhuman conditions of forced labor, the savage beatings at work, the shooting, finally convinced me that we must try to get away.

I and the others searched our souls: A person should not remain among venomous serpents, and if he doesn't run away and is bitten, it is his own fault. Now, while we still had the opportunity to escape to Soviet Russia, what were we waiting for? We were aware that the situation there was not a happy one either; still, one could walk freely in the streets without constant fear of being arrested and sent God knows where.

Since many of us felt this way, we decided to risk it, and we set out.

A minimum of preparation was all that was needed, for there was no point in taking much with us: no clothing, no linen, no shoes and no money, because the Germans took everything away and left us with 10 zlotys, and sometimes not even that. So we put two changes of underwear into a bag; we threw a little home-made tobacco into our pockets, stuffed a few zlotys (Polish currency) into our clothing wherever we could, and took to our heels.

I went to say good-bye to my oldest sister Chane and her 8 children. Her husband Yehiel Goldberg was dead. We find it difficult to talk through our tears. I also say good bye to my second sister Chave. Who knows if we will ever meet again? My sister's son Jacob begs me to take him with me, but his mother refuses — she ignores his pleading.

She quotes the advice of a pious Jew: "Children should remain with their mother." They remained — and eventually

they were all victims of the murderers: my 2 sisters, and Chane's 8 children.

Our first stop was in Sokolow. There we met an old peasant who offered to take us to the river Bug and from there, he told us, we would be taken by boat to the Russian side. Four more Jews had joined our group.

On the way we were stopped by German sentries and brought to the commandant's headquarters. We were searched, and then ordered to put everything we had hidden on the table, or else we would get a bullet in the head. By some miracle they found nothing, since we had all hidden our money in various places, especially in the soles of our shoes.

When we continued on our way, we were again searched several times. With God's help, we came to a house in a village 2 kilometers from the Bug. The house was crowded with Jews of all kinds, young and old. Some were running back FROM Russia; others, like us, were runing TO Russia.

These two factions argued incessantly. Those who were running BACK told about THEIR Hell. Yes, it was Hell here and Hell there. Which was better? Maybe we were *all* right. WE had no experience of the RUSSIAN side, and THEY hadn't tasted life under the GERMANS. They made their escape several weeks ago, and had not heard about the German slaughters of Polish Jews.

We are waiting to be taken to the other side, where a Jew is still regarded as a human being; and they are waiting for dawn so they can go home, because it is forbidden to leave at night. They are not aware that for Jews there can be no daylight in the hands of the killers.

The fateful hour struck at midnight, November 6, 1939. A small row-boat swam up. Three Jews and two peasants stepped

into it. One of the Jews was my brother-in-law Folish. A big group of Jews stood waiting their turn.

Within a few minutes we heard terrified screams from the water. The boat had turned over. Three survivors swam to shore, but my brother-in-law was drowned.

We were all deeply shaken by this tragedy. None of us slept that night. We were helpless against fate. There was no guarantee that we would be lucky. There never is.

The next boat which the peasant brought was much larger, and held almost all the Jews who were waiting. We arrived safely on the other side of the Bug. There I and other Zwolin Jews quickly boarded a train for Russia.

I met natives of Zwolin everywhere: on the train, on my wanderings throughout Russia. It is a mitzvah to mention their names:

Chaim-Israel, David Peretzes' son (his fate is unknown to me); Ezekiel Waksman, Lonye Tsitrin's husband, perished in Russia; Hinde Boymlgrin and her husband.... the daughter of Anshl-Zalmens... died there; as did Abraham Bender and his wife; Velvl Bendelman, the son of Fishl Kamashnmacher (boot-maker) with his wife and children, as well as his mother and a brother were killed in Lemberg. Samuel Kaplan, the son of Hersh-Wolf, returned to Zwolin. Simche-Itche, Motl's son, the son-in-law of Mendl Sharfharts, perished together with the other Zwolin Jews. He went to Zwolin to rescue his wife.

Jantche Schwartsberg (Zayonts), the son of Miriam, and his wife Hinde Lederman died in Russia. He was very active in the Zwolin Drama-Group. He portrayed the role of Shimele Soroker in "Dos Groyse Gevins," (The Lottery); the role of the buffoon in "Beinacht Oyfn Altn Mark," (Night In The Old Market-place); in "Yoshke Musikant" (Yoshke the Musician); in "Dorfs Yung" — (The Village Lad,) and others.

Simchele, son of Ber and Fayge-Pesse Kuperberg, returned to Warsaw. He couldn't forgive himself for having left his parents and gone on without them. He perished in the Warsaw Ghetto. A brother of Arish Lederman died in Kovel. Arish Lederman was an active Communist, spent 5 years in prison and 1 year in Kartuz-Bereze. He paid a visit to Israel in 1967, a few days before the Six Day War. When I asked him: "How would you sum up your life?" he replied: 'I did some things without thinking. I thought it was day, but it turned out to be night."

Lederman returned to Warsaw. In the middle of a discussion in which he defended Israel against the wave of rabid anti-semitism in Communist Poland, he suffered a heart attack while sitting at the table, and died.

MOISHE FLUMENBAUM (ע"ה)

THE HORRORS OF A SURVIVOR

It was Succoth, the 17th of October, 1942. There was an ominous feeling in the air — a foreboding that all was not well in our town of Zwolin. We spent the entire day in the grip of fear. In the evening, a rumor spread that the town was completely surrounded by SS Men. All night we heard shooting from different areas.

I could hardly wait for day to dawn. At 6 in the morning, the sirens suddenly sounded. Thinking there was a fire, I

looked out of the window to see where it was. But there was no blaze anywhere — the siren had been a warning to all Jews to leave their homes and assemble in the market-place. That was the real peril! The very stones under our feet were burning! That night alone 30 Jews were murdered.

Amidst great commotion and tumult, people started running from all sides: mothers with infants in their arms; men and women clutching their meager belongings. Everyone hastened to the market-place, which was surrounded by a cordon of gendarmes, SS Men and Ukrainians. Those who could not or did not run fast enough were shot on the spot.

Almost the entire town had crowded into one end of the market-place. The sobs and anguished screams were heartbreaking to hear.

The blackguards lined up people in rows of five: big and little were driven like cattle to the train, in the neighboring town of Garbatke. The Gestapo selected 80 Jewish young men for the Labor Corps.

The town looked as though it had been pogromized. Jewish homes stood abandoned, doors and windows gaping open. Bedding and other household goods were scattered all over the streets in jumbled heaps inter-twined with the bodies of the dead.

When the fiendish deed was over, the selected 80 Jews were ordered to clean up the mess.

It was a hideous, painfully slow task. We loaded wagons with layer upon layer of corpses. Their arms and legs hung down, still streaming blood. The slaughterhouse carts then made their way to the cemetery. There we unloaded the bodies and buried them in a mass grave, while the gendarmes stood with pointed rifles urging us to hurry. They kept shouting, threatening that we would be the last to be shot. It was a dreadful experience:

Here a son recognized the body of his father; a brother — that of his sister. We were not allowed to weep, to show any sign of grief. Our orders were to bury the children between the legs of the adults.

We had to examine each body for hidden money or other valuables. Suddenly, a gendarme named Krol took Chone Traiman's two small children down from one of the wagons. He played with them awhile, and before we realized what was happening he took his gun and shot them!

At five o'clock in the evening our grim task was finally finished. Exhausted, desolate and heartbroken, we were taken back to town, which itself looked like a cemetery. We — a handful of Jews — were the only ones to be seen in the streets.

Only then did we grasp the great tragedy that had befallen us: each of us was now alone. Each of us had lost his closest relatives and friends.

Our lamentations rent the heavens. We ran about like madmen — back and forth, back and forth — tearing our hair, screaming wildly or muttering to ourselves.

By order of the Burgermeister we were given lodging on Tsietsena Street, in the ghetto hospital. The catastrophe of the previous night and day had left us broken, and we literally looked shrunken. We were so overwhelmed by the suffering of our brethren that we had lost all desire to eat or drink.

At midnight several Jews sneaked into our quarters. They had been in hiding all day. We ran to meet them, our eyes glazed with fear and disbelief. "Itzik, is it really you? You're alive?" Sobbing, we embraced and kissed.

At four in the afternoon several gendarmes appeared and surrounded our lodgings. We heard the terrifying command: "Everyone out!" We were separated from each other with

vicious force. Everyone started running in different directions. There was a wild commotion. People were trampled upon; some crawled under beds, some huddled under tables — each one desperate for a place to hide. We heard savage shouts: "Everyone out!", accompanied by the sound of gunshots.

"Jews, let's get out fast!" a voice called out. We all ran toward the exit, some jumped through the windows — but it was clear: we were lost! This was the end! There was mad climbing over bodies. The wounded cried out for a drop of water — but nobody paid any attention. All those who could run made their escape and in a few minutes all was still.

We stood shivering with fear, waiting for the next command. Soon we heard the fiendish voice of the much-hated Lieutenant: A few selected Jews were orderd to the barracks, where they disappeared. The rest of us were lined up, and kept standing until 11 o'clock, guarded by the Polish police and gendarmes. In the still night we heard the footsteps of the marchers echoing through the town as they were driven to the cemeteries. In the quiet night we also heard the sound of machine-guns killing off the rest of the Jews from our town of Zwolin.

The writer of this horror story, and four other friends, buried the dead. With trembling lips I whispered the "yisgadal ve'yiskadash" — my comrades murmured AMEN, our lament piercing the stillness of the black, gloomy, unforgettable night of horror.

CHAIM SHARIT-SHLWFMAN (New York)

FROM RADOM THROUGH ZWOLIN IN THE CONCENTRATION CAMPS

I

In October, 1939, we settled in Radom, hoping it would be easier to endure the Nazi terror there than in our town of Zwolin.

We were a family of 6: My father, Meyer Shlufman; mother Faygele; sister Ruzhke; my brothers Hershl and Yosl, and myself.

The first thing we had to do was register with the Judenrat, in order to obtain food ration cards. Even with these, there was barely enough food available to keep us alive. In addition, the Nazis started to bombard us with anti-Semitic edicts: Jews must wear a white band stamped with a blue Magen-David on their right arms; Jews were forbidden to use public transportation; to be seen in public places such as parks or cinemas. Jews were not allowed to live in certain streets, and they were conscripted for forced labor, etc.

The winter of 1940 brought with it unparalleled hardships. The plight of the Radom Jews continued to worsen. Some of us began to make plans to escape to Soviet-occupied Poland, although we were fully aware that if we were caught we would be killed. Some of my former schoolmates, Binem Aratz and Moshe Danziger, urged me to escape, but I refused, mainly because I didn't want to abandon my parents. Incidentally, Binem lost his life in the Battle of Leningrad and Moshe now lives in Frankfurt. Many of those who did run away came back at the end of winter, 1940, at great risk, and told us that the situation in the Soviet-occupied territories was catastrophic. Some time later,

I met Avreml Boymlgrin, one of those who returned from Russia, in Zwolin.

One of the residents in our house in Radom was the Zwolin family of Kopl Mandelbaum, whose brother Naftoli was a member of the Zwolin Judenrat.

From time to time a member of our family made a brief visit to Zwolin, where my mother's entire family was still living: my uncle Moshe Goldstein with his wife Rachel and children; my uncle Ezekiel with his wife Yente and children; my uncle Herhsl, who moved from Warsaw to Zwolin during the war. They all perished in the Holocaust.

Another family member who remained in Zwolin was my father's brother Isaac Shlufman, a cereal-maker, with his 3 daughters and 2 sons. The only survivor of this family was my cousin Zelde.

In Zwolin, as in all Nazi-occupied communities, the authorities established a Judenrat, which was compelled to enforce all the harsh decrees handed down by the Germans. It must be mentioned here, however, that despite the stranglehold and pressure upon them, the Zwolin Judenrat did its best to help its brethren in this tragic time.

As though the misery and suffering brought down on us by the Germans were not enough, a widespread typhus-epidemic broke out in Zwolin at the end of winter 1940. It claimed numerous Jewish lives, among them my cousin Miriam Shlufman, Isaac Shlufman's youngest daughter.

The Zwolin Judenrat consisted of the following members: Velvl Kirshenblatt, Chairman; Naftoli Mandelbaum, Nahum Walman, Yosl Goldberg, Zelik Zweigenberg.

* * *

At the end of June, 1940, my brother Hershl and I were ordered by the Labor Division of the Radom Judenrat to report for 6 weeks of hard labor in Tarle vicinity. Afraid to be seen loitering, we hurried to the assembly point, where we met many Jews from Zwolin. Not until we reached our destination did we find out where we would be working. It was Lipowe 7, a camp in the heart of Tarle. Subsequently, it became known as the place where thousands of Jews lost their lives — victims of the infamous Globotchnik-Plan.

Globotchnik was the man who helped organize the Nazi reign of terror in Austria prior to the Anschluss. Later he became Gauleiter in Vienna, and after the German occupation of Poland, he was assigned the task of "solving the Jewish problem in the Terla District." His plan was to transport the Jews of Austria and Czechoslovakia "Zum Ostn" (to the East) for the ostensible purpose of "colonizing" the Eastern Regions with Jews from the West — who were all subsequently slain, either there or in Maidanek and other Death camps.

Our transport of 500 Radom Jews came to a halt at Lipowe 7. With sticks and blackjacks the SS drove us out of the trucks, herded us into one spot, ordered us to kneel down and sing Yiddish songs. Later we were forced to stand for hours in the burning sun. We were parched with thirst, and Polish workers took advantage of our agony to sell us bottles of water for 250 zlotys each.

Several hours later we were again packed into trucks. One group — Hershl and I among them — were brought to camp Belzec, and another group to neighboring camp Plashow.

Belzec was the largest camp in the vicinity. Its chief was SS Major Dalz — one of the most vicious sadists in the entire territory. It was said that he personally shot down a thousand Jews in Tomashow-Lubelsk.

We were assigned to digging deep trenches along the border as traps for tanks.

The camp was filthy and crowded. We worked hard, but did not suffer hunger, because the Radom Judenrat had succeeded in obtaining permission to send us packages of food once a week. We shared our rations with those who did not receive packages.

We were exposed to the greatest danger at work. Very often Dalz himself came riding by on his horse, and woe be to you if he took a dislike to you.

Once he ordered me and an Austrian Jew to run after his galloping horse and bring barbed wire from the warehouse.

Fortunately for us, the camp was not efficiently run in the usual German manner. The authorities knew the approximate number of Jews in the camp, but there was no accurate list of all the prisoners. Thus it was possible to escape without the Germans knowing. They would not miss us.

Once I sent a letter with the emissary of the Radom Judenrat who delivered the food packages. In my letter I hinted that Hershl and I must get away from this hell-hole as soon as possible. My father caught the hint. One day, after work, the Hauptscharfuehrer (Section chief) of the SS — Bartechko — called out my name and ordered me to go to Tomashow-Lubelsk for food supplies. I instantly grasped his meaning. When I arrived there, I found a night's lodging in the home of a Jewish woman. I was not the only one, and I saw that there were other Jews as wise as my father... The German who helped us received a substantial sum of money from all of us. The next day I went to Radom with the truck that belonged to the Radom Judenrat. Several weeks later Hershl was brought to Radom in the same way.

Needless to say, our family and friends were overjoyed when Hershl and I returned home. But in Radom life continued to grow more and more burdensome. In October 1940 SS men requisitioned our house and we were forced to move in with another family. Living with strangers under one roof is a great hardship.

The severest blow was the formation of the Radom ghetto in March, 1941. Then we decided it was time to return to Zwolin and share the fate of the rest of our Jewish brethren.

II

RETURN TO ZWOLIN

When we returned to Zwolin from Radom, I found everyone in our family alive and unharmed. My father believed that as long as Zwolin remained an open city, we wouldn't starve to death, despite all the cruel Nazi edicts.

The gendarmerie had its headquarters in the agricultural school on the outskirts of the city, on the Radom highway. This had certain advantages for the Jews.

The greatest threat to us were the local so-called Volksdeutsche, who knew everyone and kept an eye on everyone. The German family Gedde had always lived among Jews. Old man Gedde was appointed mayor by the Nazis, but he had no influence or authority. Duzgal, a Volkdsdeutsche, a former blacksmith, always strolled about in a shining S.A. (Sturm Abteilung) uniform. We had the most trouble from two Volksdeutsche gendarmes, and even more, from the bloodthirsty Chait.

ON THE RUN

One day in the middle of June, 1941, we were visited by a special messenger, sent by my uncle Aaron Shlufman, with the urgent message, that the Gestapo had come looking for me in his house, where I was registered. They didn't explain why they wanted me, and I still don't understand the reason for their visit. One thing was clear, however: I was in great danger.

That very day I left home and set out for Suchedniew, to my uncle Shmuel and his wife Shandel Singer. The journey took 7 days, and every minute was fraught with peril. In Radom I was put up in the home of a former schoolmate, Bella Szidlowska, and in Szidlowce by my friend Moshe Eisenberg.

I arrived at my uncle's house on June 21, 1941, just at the beginning of the Soviet-Nazi war.

The lives of the Jews of Suchedniew were not affected by this new war, but hope awakened that now there was a change that Hitler might suffer a defeat, since nobody imagined that Soviet Russia was too weak to withstand the Nazis.

In my personal life, however, there was a change. The day after my arrival in Suchedniew, I and several other Jews were caught by the SS and conscripted to the Labor Corps. I fell into the hands of a cruel young SS man, who nearly tortured me to death. He accused me of shooting his brother during the war with Poland; made me carry heavy rocks, ordered me to run very fast, so that I could hardly catch my breath. Fortunately, another officer assigned me to clean his room, and when I was finished he told me to run home.

Several weeks later I set out for Zwolin once more, but I could not remain there too long. One day, when I saw two gendarmes walking in the direction of our house, I quickly

jumped out of a back window and fled. They didn't catch me, but they arrested my brother Hershl.

During my flight from danger I stayed for a short time in Gniwishew, then in Riki, where my uncle Moshe and Shevel Weinberg lived.

One day, to my great astonishment, my brother Hershl showed up. He told me he had spent 3 days in prison. My father did everything in his power to get him out, with the help of Berele Kuntsnmacher, the vice-commandant of the Jewish police, and Israel Kaplan, who worked for the gendarmerie. Naturally, the scoundrels would not lift a finger without bribes of money and gifts.

The situation grew steadily worse and my longing for home intensified. The roads became more and more dangerous for Jews, and without a German permit one did not dare take a chance. There were dealers in rags and scrap iron who traveled around buying supplies for the Germans, and they, naturally, had special permits. I became an "assistant" to one of the rag dealers and finally reached Zwolin several days before Succoth.

Winter was approaching. It became increasingly difficult to move from one place to the other, and earning a living was almost impossible. Since we were 3 brothers, we decided that we ourselves, not our father, should undertake to do business across the border.

(Here I must add that before my return my brother Yosl had spent some time in the Pustkov concentration camp. My mother, who was then 41 years old, went to the camp disguised as a Polish peasant, bribed the guard and brought Yosl home.)

Despite all the dangers, the Jews of Zwolin continued to risk their lives so that their families should not starve to death. They established trade with the Radom ghetto, exchanging goods —

especially foodstuffs: butter, eggs, cheese. This smuggling activity did not always go smoothly. There were victims — and one case especially remains sharply etched in my memory.

It happened in January, 1942. I happened to be in Itzik Lipsman's house, when his youngest brother Lazar-Mayer came in and told us that just a few minutes before Chait — the assassin — had intercepted a group of Zwolin Jews on the Radom highway, carrying a large amount of goods. One of them was Moshe Goldstein, the son of Chaim the teacher and my mother's first cousin. I hurried out of the house to find out what had happened, and was told that every one except Moshe had managed to get away. Chait ordered Moshe to get into a passing peasant's sled and told the peasant to drive towards the Pilew highway. A short distance beyond the bridge he told the gentile to get out of the sled and leave.

Moshe, realizing that Chait intended to shoot him, attacked him and struggled with him, but Chait's revolver ended Moshe's life.

Moshe was the brother of Meyer-Sholem Goldstein and Yente Goldstein, who are now living in Paris. In his youth he studied in the yeshiva and was a good student there.

Moshe Goldstein's death cast a pall of terror over all the Jews who were still risking their lives by continuing to smuggle goods. They began to look for different methods and hired gentiles to transport the merchandise.

Now a new group joined in the dangerous undertaking of preventing Jews from starving to death: Jewish youth. They were courageous young men, who looked like gentiles. Among them were: Moshele Kaplan, a former Yeshiva-student, the son of a Kozker Hassid Yosl Esther-Malke's (who was shot after the evacuation); his cousin Laybl Zieberman, a fiery and brave youth (shot during the first action in Skarzisk CC);

Nathan Flumenbaum (now in Berlin); Laybl Weissband and Velvl Mandelbaum, son of Chaim-Yoyneh Mandelbaum. Velvl was shot when he was caught carrying leather on his bicycle on the road from Radom to Zwolin.

The situation worsened. Then came an order that the Jews still living in certain streets of the town must move to a specially-designated area. We all moved to my uncle Isaac's house, and to Isaac's brother-in-law Shloyme Mannela. Later, when the Jews from the neighboring towns were ordered to move to Zwolin, these two dwellings were still occupied by my aunt Dobre and her two children, and my paternal grandmother Dvoyre.

My aunt Malle, uncle Bunim and their son Chaim Finkelstein were sent to Pionker CC. They survived the holocaust. Chaim died two years ago in New York. My aunt Shprintse from Riki and her 3 children also lived with us. Her husband Yehiel was shot. One day her brother visited us and told us about the monstruous cruelty in Maidanek. He looked like a Polish gentile and wandered from place to place. A Pole recognized him, betrayed him to the murderers, and he was shot.

Before we moved in with our uncle Isaac a great tragedy struck our family. One night a policeman came and told us he was sent to arrest my brother Yosl, who had escaped from Pustkow CC. In vain my father pleaded with him, and my mother wept. We offered him a large sum of money. It did no good. He took Yosl away to a prison in Radom. Ostensibly there was supposed to be a trial. My father engaged a German lawyer through an intermediary, but it turned out that it had all been a lie to squeeze money out of Jews. Several weeks later all the Jewish inmates of the Radom prison were sent to Treblinka extermination camp — among them my beloved Yosl, and Geiger, the former Director of the Jewish Labor

Corps in Radom; as well as other officers of the Radom Judenrat.

* * *

In May 1942 there was a rumor that the Jews who had been evacuated from our town and others had not been sent to labor camps in "Osten", as the Germans said, but to the death camps. The realists among us had been saying this for a long time. Gimpl Shlaferman, the barber, told me this more than once. My father asked a Polish friend of his to investigate these rumors. His sons traveled to the town of Malkina, where the local gentiles informed him that camp Treblinka, where the Jews were sent to the gas-chambers and crematoriums, was 7 kilometers away.

I had known for some time about Treblinka and the other death camps. I knew a Warsaw Jewish attorney who lived for a while in Zwolin. A Polish woman who was a friend of his and who was active in the Polish underground of the "Armiya Krayova" told him that the London radio often broadcast reports about the gas chambers where Jews were exterminated.

* * *

Early June, 1942, the authorities ordered the Jews of Gniwishew, Pionki, Garbatka and other towns in the vicinity to settle in Zwolin. We were already very crowded, and now another 2,000 Jews made the situation almost unbearable.

The Judenrat issued an edict that all Jews between the ages of 14 and 60 must register with the Labor Corps. Several days after the registration, Zwolin was surrounded by SS and Ukrainians. All those who had registered were told to assemble in the open space between Karmelska Street and the market place. Some tried to escape and were gunned down. Among

them were Laybl Zibersky; Ketenberg (Shamai Chaltches' son); Baruch Joseph, blind David's son.

About 300 Jews were deported to Skarzisk Conc. Camp, most of them to "Verk Tse" — where you couldn't last more than a couple of weeks without the proper clothing and were not well-fed.

Ten days later a second "Action" transported another 300 Jews to Skarzisk. This time most of them were assigned to Divisions A and B, where conditions were better than in "Werk Tse."

My brother and I, together with Laybl and Reuben Weisband, managed to hide out during both "Actions."

The mood in our town after these two "Actions" was dreadful. Everyone was convinced that we were doomed and we felt that we must save ourselves at all costs.

Some had permits proving that they were employed by the Germans, and they felt safe for the time being. Others got jobs — with the aid of local gentiles — in the munitions factory at Radom. A small number hid out in the homes of gentile friends: Abraham - Aaron Teitelbaum, Meyer Birnbaum, both of whom survived; but Abraham-Aaron was later shot by the Poles.

Some tried to join a group of Left Wing Polish partisans but were rejected because they had no firearms. I found this out from my cousin Chaim Shlufman and from Abish Reizman. Chaim had disappeared and was later shot while fleeing the evacuation of the town of Tchepalov.

A popular method of staying alive was to obtain a Polish "kennkarte" (identification papers). The Pole Kaczinski, who worked in the magistrate's office, was helpful. Eventually the ploy was discovered, several Jews were arrested and sent to Treblinka, and Kaczinski was executed.

III

JANOWICE — THE GROUP OF EIGHT

After the tragedy with my brother Yosl, my mother was in total despair. My father was so overwhelmed by our loss that he was unable to make arrangements to rescue the rest of us. He could not make plans to find a hiding place with a friendly gentile, or go into the Pionker CC, like my uncle Bunim Finkelstein, his wife Malle and son Chaim.

One day, I met Laybl Weisband, who told me that a Polish engineer named Pasek had permission from the District office to hire 8 Jews to work on an irrigation project for 3 months in the village of Janowice. He suggested that I join the group. I told my parents about this and they promptly agreed.

Besides myself and Laybl Weisband, there were 6 more young men: Reuben Weisband, Pinya Zweigenbaum, Avremele Boymlgrin, Chaim Hofmann, Pesach Flumenbaum and Yosl Weintraub.

We left for Janowice with our permits. We were given lodging in the home of a Polish woman. We received no wages, had to pay for our room ourselves — but this was worth a thousand times more because of the fact alone that we were not interned in a concentration camp. Also, our work was not too hard, and they did not watch us too carefully.

Several days before Rosh Hashonah we asked Engineer Pasek for permission to go to Zwolin for the Holidays. He agreed, we rented a cart from a peasant, and set out.

In the Zelinka forest we met a peasant returning from Zwolin, who told us that there had just been a "chapune" action of Jews. ("Chapunes" means catching Jews and dragging them off for forced labor). We decided to remain in the woods. A

Polish teacher from a Zwolin school rode by, and looked at us with great suspicion. Less than an hour later German gendarmes surrounded us. We stood with our arms raised while they searched our valises and our pockets. We showed them the permits, saying we wanted to rest in the woods. Then they let us go.

The "catchers" sent their victims to Demblin. During the march, several Jews were shot, among them the son-in-law of the old rabbi.

After Rosh Hashonah we bade farewell to our families and friends. In the street I met Lalek Breslaw, who was a dental technician. He was tall tnd blonde, spoke fluent Polish, and could easily pass for a Pole. I asked him how he planned to save himself. Without answering, he took his Polish passport out of his pocket and smiled. With this Polish passport he was later sent to Treblinka with the rest of the Jews.

We returned to Janowice and continued to work as before. One day the gentile woman who put us up told us the dreadful news that on the second day after Succoth, 1942, the entire Jewish community of Zwolin was deported to Treblinka.

We did not weep; a deathly silence descended upon us. We didn't have the strength to utter a single word. We were struck dumb.

We sat there with lowered heads — eight orphans — speechless and paralyzed at the disaster that had struck our nearest and dearest, our town, and ourselves.

IV

"ARMIYA KRAYOVA" OFFERS AID

The next day we received a visit from a Jew who was the

last person in the world I would expect to see. This was the lawyer Eichhard, whom I mentioned before. He told us that at the last moment he had fled the deportation. His wife, who was a dentist, and their child, had previously left Zwolin and he didn't know where they were. He did know where we were, and since there was no place else to run, he had come to us.

Our permit listed 8 persons and our names. There was no possible way we could take him into our group. It so happened that Yosl Weintraub decided to return to Zwolin, where his brother Mendl was still the commandant of the remaining 72 Jews, who were kept there by the authorities to bury the dead and look for "treasures" in Jewish homes. Our engineer Pasek agreed to let us change the pencilled-in name of Weintraub to Eichhard.

One day a young gentile woman came to see Eichhard and talked to him for about 15 minutes. Then she left. He told us she was connected with the Armiya Krayova, who wanted us to work along with them, and they would soon send us ammunition. Several days later a former Polish officer visited us and confirmed this information.

We were not very optimistic that this cooperation with the A-K would be a good solution for us; but by this time we knew what our end would probably be, so we accepted the proposal. We contacted some peasants in the village who promised to help us. The most active were the Krol brothers.

It all came to nothing. Not one partisan came to us, and we did not get a single piece of ammunition.

From time to time, Jews who were still wandering about on the back roads and in the woods would stumble into our village. Among them were Gershon Wassershtrom, Avremele Kuperman, Zelde Shlufman (who survived and lives in Stockholm).

Abraham Rosenblat escaped from Klikow CC to visit the surviving 80 Jews in Zwolin, and was gunned down by a Polish policeman.

Our work in Janowice came to an end. On October 15, 1942, we were sent back to Zwolin.

V

MY LITTLE SISTER

When we found out about the deportation in Zwolin my first thought was for Rochtchele, my 12 year old sister. Had she managed to escape on that terrible day? How astounded I was when one day, upon my return from my job in Janowice, I found her in our room!

How can one express one's feelings at such a time? My heart overflowed with joy, mixed with deep sadness over the fate of our whole family. My sister had not come alone. With her was Ezekiel Taub, great-grandson of the old rabbi of Kuzmir.

Exhausted, terrified, and famished, she told me how she had managed to get to Janowice. On the road of deportation from Zwolin to Garbatke our parents kept begging her to break out of the line and try to reach either Polichne, where our brother Hershl was working, or to me in Janowice. She finally yielded to their pleas and ran away. A gentile woman put her up for several days, then told her how to sneak into Polichne camp.

But she couldn't stay there long, either. Since Ezekiel Taub was also in the camp illegally, Hershl helped them both to get away from Polichne and they made their way to me in Janowice. We couldn't take Ezekiel in, because our group was limited to 2 registered Jews. It was easier to make room for my sister. She looked like a gentile, and soon made friends with our landlady's daughters.

Several days later, our group of 8 was ordered to leave Janowice, and I didn't have a chance to say good-bye to Rochtchele.

Where could she go? I found out later that she went back to Hershl in Polichne. All alone she wandered through fields and woods, exposed to death and danger at every step. But she arrived safely.

This time she remained there, with the help of our brother Hershl, until the camp was transferred to Skarzisk in January, 1943. Rochtchele was not taken along, because she was a little girl.

Fishl Sherman told me that eventually she made her way to Shidlowce ghetto, made friends with a boy her age, who was the son of Israel Dzabats, and together they "organized" (found) whatever food they could, so as not to perish from hunger.

Two 12-year old children alone and homeless in a world of carnage and death, with mutual devotion and childish love, waiting for the inevitable, horrible end! On October 15, 1942, our work permits in Janowice expired. That morning I went into the village and saw a wagon filled with Polish police coming towards us. I ran into the house to warn everyone. Within seconds, lawyer Eichhard ran out through the back of the barn into the fields. They aimed their guns at him, but missed.

Later we found out that the Krol brothers put him up for several days. Then he crossed the Vistula, joined the Armiya Krayova, and was very active; participated in the Warsaw Uprising by the Poles in 1944. He fought like a Polish patriot and died like a helpless Jew! One of the A-K members who knew that he was a Jew shot him, because he didn't have any money to give him.

The remaining 7 of our group were sent to Zwolin to join the 80 Jews who remained there after the deportation.

VI

IN ZWOLIN AFTER THE DEPORTATION

The 80 Jews lived in the house of Velvl Kirshenblatt. The baker, who was the chairman of the Judenrat, lived in another house.

Others in this book have described the events of the deportation day. But now, being in Zwolin, I found out more details.

Most of the Jews obeyed the command to assemble in the market-place on the 2nd day after Succoth, 1942. Older people who didn't have the strength to walk were shot in their homes, as were babies in their cradles. Ezekiel Goldfarb, who worked as a mechanic in his uncle Moshe-Jacob's mill, didn't go to the market-place and was shot in the mill. Hershl and Chone Eichenbaum hid in their orchard and were immediately shot.

My grandmother Gitl-Dvoyre Shlufman remained at home and was slain there.

A total of 150-200 Jews were murdered in their homes and in the streets.

After the dead were buried in the Jewish cemetery, small groups of the 80, under the eye of a police patrol, searched Jewish homes for valuables. When the guard was not looking, we pocketed anything we could. For instance in the house of a poor oil-maker on Kozenice Street we found a gold watch and chain and other jewelry lying under a stone brick in the floor. We sold these things to a Jewish young man from Warsaw, who traveled about with Moshe'le Kaplan disguised as gentiles, and visited us from time to time to buy whatever we found. Sometimes we received a visit from Zelig Wolman's wife

— a Jewish girl from Warsaw — who lived in Zwolin during the war. Subsequently they were all caught and put to death.

The group of 80 informed the newly-arrived about the various events after the liquidation and before our arrival.

Two events are important: Right after the deportation a partisan group raided the Zwolin prison and freed all the prisoners. The next night, gendarmes came to the house where the 80 were lodged and took 4 Jews: Ephraim Rosenfeld, Shmuel-Ezekiel Gutman, Florek's son-in-law (from Lodz) and his wife, who had been hiding in the home of a gentile and was visiting her husband. They were found sleeping in their clothes, and the Germans took this as a proof that they were partisans.

Another night gendarmes came, selected several young men, and put them into a truck. We were sure they would be shot. It turned out altogether differently: 2 Germans had been shot not far from the village of Gura-Pulavska. The Germans took Polish hostages and announced that if the guilty ones were not delivered within two days, the hostages would be shot. When the time had expired, the Germans ordered the 2 young Jews to hang the Polish prisoners, among whom was a priest. The Germans took photographs of the entire event. The young men were wearing their yellow arm bands. The next day the photographs appeared with captions in large letters: "JEWS HANG POLES."

VII

THE END OF SUMMER

Each member of our group of 80 felt as though he was sitting on top of a powder keg that could explode at any moment. But, we did our best to blot this possibility out of our minds.

A few days before our group was deported, 2 young men came to see us. They were: Yosl Feldman, the son of Moshe Feldman the baker; and Amek Rotbaum. They didn't know what course of action to take. Subsequently the Poles turned them over to the Germans, who shot them.

One day in November, 1942, the Germans brought trucks, and ordered our group to collect all our belongings and line up in the market-place. Around us stood Ukrainians with loaded rifles and machine-guns. The commander of the gendarmes made a short speech:

"During these past weeks you had a good life here. You were free and we didn't persecute you. Now you are going to work at the ammunition factory in Skarzisk. You will remain there for awhile and then we will send you to join your parents and families."

We understood all too well what he meant.

But what could we do? We climbed into the trucks, and as we drove off we took a last took at our native town of Zwolin.

Two Zwolin youths escaped from the transport, and managed to survive the Hitler Hell as Polish workers in Germany. They are: Chaim Hoffman (now living in Los Angeles), and Mendele Schwartzberg, the son of Zelig Berishes (now living in Berlin).

SKARZISK

A General Survey

Editor's Foreword

After Treblinka, Skarzisk concentration camp incarcerated the most Zwolin Jews, many of whom perished there, especially in the third Transport. Nevertheless, a substantial number of Jews did survive, and for this reason we consider it important to supplement the eyewitness accounts of individual ordeals in Skarzisk with a broader, general survey of this infamous concentration camp. We wish to express our gratitude to the eminent Yiddish author MORDECAI SHTRIGLER for his kind permission to reprint — translate from Yiddish and with some minor changes — parts of his book "In the Factories of Death."

* * *

MORDECAI SHTRIGLER

I

When the German troops marched into Poland in 1939 they found several large textile factories, and heavy industry plants, plus — in the West — a number of munitions plants. The Polish government had produced comparatively small quantities of munitions. It had left the factories in good working order, so that the Germans could immediately continue the manufacture of war material. Thanks to their efficiency, and aided by brutality and coercion of the labor force, they succeeded in expanding and transforming the plants into first-rate war production centers. They were assisted by skilled Polish engineers, who had run the factories in "Polish" days, and who now turned out to be long-time German spies or

"Volksdeutsche". They knew every corner of the factories and their technical potential, as well as which workers were dependable.

For this reason the factories in Czestochow, Skarzisk, Radom, Kielc, Blizhin, Starechowice, Stolowowalia, Piontki, Ostrowce, and others that were crowded together in the Polish "Central Industrial Area" were of such major importance to the Nazi war machine in its attack on the East.

To the best of my knowledge, most of the factories were immediately taken over by private enterprises of the German war industry under district government management; among them the "Hermann Goering Werke" and the Stock Company of Hugo Schneider ("Iron & Metal Works Hugo Schneider — HASAG"), with main offices in Leipzig. Paul Budin, General Director of all Hasag factories, signed every announcement and order issued from the offices. This survey covers the Hasag Division of Skarzisk, (whose grenades were stamped with the code letters K.A.M.). It must be noted that my account is only a pale reflection of what really went on in the Hasag factories.

II.

The factory in Skarzisk was divided into 3 sections, which were several kilometers apart. They were called WERK A, WERK B, and WERK C. From the time the Germans invaded Poland until the middle of 1941, these factories employed only Polish forced labor and those who had volunteered in the hopes of not being sent to the labor camps in Germany. In addition, a small number of Jews were brought in daily from Skarzisk proper. But they only worked outside at cleaning up the factory grounds, constructing barracks in the woods around the plants, and similar chores. Jews were not allowed inside the factory premises or put to work manufacturing munitions. They were brought to the plant early in the morning and taken back to the

ghetto at night. Thus they had no knowledge of the inner workings of the plant.

Not until November 1941 did the SS allow HASAG to round up Jews in various Polish cities and towns and put them to work in the factories. Permission was granted on the basis of an agreement between the SS and various semi-civilian enterprises. According to the rules set down by Reichsminister Dr. Hans Frank, Governor-General of Poland, all Jews must be drafted for forced physical labor for the benefit of the German State. Thus the Jews in the entire region of the so-called General gouvernement (former Polish districts of Warsaw, Kielce, Lublin, Radom, Cracow and later Lemberg) automatically became the slave-property of the SS and the Gestapo. The only firms, factories and enterprises allowed to use Jewish forced labor were those who were granted a quota by the German Labor Office, and who turned over their daily earnings to the SS.

The Gestapo and SS saw in the Jewish labor force an excellent source of revenue, and the firms which "paid" for the privilege of using it therefore tried to squeeze the most work out of the Jews, knowing they were no more than beasts of burden, abandoned and undefended; that when a Jew collapses he can be replaced. Thus the Jew was exploited on all sides. When a Jew was too exhausted to produce the required norm, or he fell ill and stayed out, the factory, realizing that he was not worth the wages demanded for him by the SS, reported him to the "proper authorities". The SS promptly massacred all these useless "objects". Every few days there was a factory "selection" of the weak ones. They were led out to the firing range (where new material was tested), and, in a spot set aside for this purpose, were shot and buried. Many Jews were shot and buried deep in the woods on the factory grounds, opposite Section 96 of Werk C. Several hundred Jews were also buried

in the camp under the barbed wire fence, depending on the method used to kill them.

The Jews tried with all their strength to be useful and productive. This situation was a common one in all concentration camps, but was most evident in Hasag. But let us be chronological.

Early in 1942 a large-scale Action was initiated to send Polish workers to Germany, where war production was in full swing. New factories kept opening, requiring more and more personnel. The HASAG also put dozens more divisions into operation, to which German specialists were sent from Leipzig, resulting in a labor shortage in that city and in other places, which the Germans tried to supplement with forced labor from the occupied territories in the East. Although Jews fell into the category of forced labor they were not sent to Germany. Scattering them in this manner would have interfered with the detailed extermination plan of European Jewry, which called for eventually concentrating them in a huge mass grave — the former Kingdom of Poland. Therefore a number of unskilled workers were weeded out from the Polish and Ukrainian factories and sent to Germany to replace the German workers who had been recruited for the army, or sent to the divisions as specialists. On the other hand, many specialists and factory managers came to the Polish plants — which had become a major factor in the German war economy because of the conflict with Soviet Russia. The HASAG initiated widespread propaganda in addition to its coercive methods, to recruit fresh workers for its factories. In the HASAG publications which later fell into my hands, I found elaborate descriptions of the wonderful and happy life enjoyed by the workers in the richly-forested Eastern regions, which the HASAG affiliates had established. The ammunition factories were mostly in the forest, for protective coloration to shield them from bombing attacks. This time it

was decided to substitute Jews for the Polish workers in order to send as many Poles as possible to Germany, especially when they began to produce Pikrin and Trotyl on a vast scale. These were toxic chemicals which attacked the heart and lungs, and the Polish workers began to stay away from the plants. Many of these — afraid that the Gestapo would persecute them — fled to the forests and formed Partisan groups. The factory managers realized that the Poles would work more willingly in Germany, and knew they could get Jews for the difficult and dangerous tasks. All that was required was the permission of the Radom Gestapo, whose Chief — Schippers — kept the Jews of his territory as chattel, and the operation of seizing Jews was under way.

III.

When the big mass deportation "Am Osten" — to the East — began, Jews immediately became aware that this meant the gas chambers. Desperate ghetto inhabitants sought a way to escape. A temporary solution was a job in a labor camp that made munitions. It was believed that those who worked at producing war material would be spared.

In those days, when the Aussiedlung of Jews started in the Radom-Kielc region, the camp leader of the Skarzisk HASAG — SS Sturmfuehrer Infling — traveled about in all the Jewish towns, and playing the role of a redeeming angel, registered "volunteers". He confided to a select few that Jews were doomed anyway, and at best the young people would be sent to the dreaded concentration camps. Therefore they could be sure that if they worked in the factories they would be unharmed.

In Sandomierz, for example, he stated:

"Jewish youth, like the rest of the Jews, is doomed. The best they can expect is a slow martyr-death in the concentration

camps, instead of a quick end in the gas chambers. Even if they are imprisoned in the camps, they won't be able to take any of their belongings with them. Whatever they manage to bring will be confiscated upon their arrival. Even when someone's life is spared, he is first stripped naked. But he, Infling, will allow all those who volunteer to take along their linens and best clothes, food, and even... in secret... money and valuables. They should also bear in mind that here, in the ghetto, everything will be liquidated. They can salvage only what they take along, and they can live under humane conditions. They will be paid a daily wage. His, Infling's workers, do not have to give up civilian garb for prison uniforms. Their heads will not be shaved. And if young women volunteer to work, they can come along and live with their husbands. It is their only solution... the only way they can live like human beings."

At the beginning his cajoling fell on deaf ears. After small groups of Jews were sent out of each town, the storm abated. Jews in the ghettos emerged from their hiding places, and began to move about and resume trading. They hesitated to make any kind of a change. They were always skeptical of anything the Germans said to begin with, especially when life in the worst ghetto was still more tolerable than even the best concentration camp, they didn't want to think about what would happen next day. As a result, there were few volunteers, and Infling had to come down with his factory police (Werkschutz) and fill his labor quota by force . . . the customary SS method of enlisting the aid of the Judenrat. The Jewish police of every ghetto had to supply a required contingent of Jewish men for the HASAG factories.

Jews of Sandomierz told me that the Judenrat began by weeding out criminals and suspicious characters who were a threat to the community, as well as persons with whom the Judenrat had a personal reckoning. The remainder were

recruited from the poor elements who had no money with which to bribe the Judenrat. These people, knowing they had nothing to lose anyway, and that in the event of any catastrophe they would be the first victims, either volunteered, or didn't resist when the police came for them. This situation was common to many towns in that region.

Gradually, rumors began to drift down from Lublin, where the "Judenrein" Action first started, in such a cruel and vicious manner that any glimmer of hope concerning Jewish destiny was extinguished. It froze the blood in one's veins, and the atmosphere became oppressive with the threat of death for everyone. At that time more and more people volunteered for work, hoping to stay alive.

The registration center for volunteers was the German Labor Headquarters in Ostrowce, near Kielce. Special buses were placed at the disposal of the volunteers, so they could take their belongings to their new HASAG home. Everyone was in a state of agitation because of the turmoil. It was clear that in a few days all the towns would be liquidated. Not a sign of them would remain.

Fathers and mothers who found it impossible to leave their homes, or who were incapable of working because of their age, watched with tear-filled eyes as the buses, under police guard, removed all their precious possessions, which they had acquired after years of toil, hope, and sweat. There was no strength to sob aloud; their eyes asked the unspoken question: "Will we ever meet again?" Some households decided, after long deliberation, that the younger family members should go to HASAG and the others remain in the ghetto for the present. If conditions in HASAG were bad, at least there would be someone in the ghetto to send food and clothing. And should anyone make a getaway he would have a refuge to return to, unless nobody was alive anymore. And, on the other hand, if

the situation in the ghetto got "hot", let there be a family member in HASAG who knows the ins and outs and could try to take in relatives and survivors, or even rescue them from the death transports... Thus the ghetto inhabitants everywhere spent days in panic, confused terror, and sober, rational calculation: how to rescue at least one family member.

IV.

In May, 1942, thousands of Jewish prisoners and volunteers began to stream into the Skarzisk HASAG from Bodzentin, Rakev, Stopnice, Apt, Poksziwnice, Stashew, Zwolin, and other towns.

Upon their arrival they were subjected to a thorough search by the German, Ukrainian and Polish Secret Police, who confiscated whatever struck their fancy. However, they did not take everything, in order to lure those who came later. They knew that the ghetto inhabitants, who maintained constant contact with their relatives in the camp via underground mail, would certainly rush to come here if their own situation became unbearable, and would bring all their belongings with them, because "something would be left after the search..." and eventually it would remain in HASAG anyway.

The SS and Secret Police had other plans for exploiting the Jews. The first was the announcement that everyone is entitled to receive clothing and food from home. The prisoners wrote to their relatives, telling them to give the packages to the Secret Police, who traveled around in the towns specially for this purpose. The concentration camp Jews were well aware of their benefactors' intentions; but they also knew what could happen to their possessions at home within days or weeks... Therefore anything they could salvage would be to their advantage. Nobody was able, or even wanted to think about the near future,

which would bring down the worst punishment on those who took advantages of such an opportunity.

Every few days big trucks with Secret Police drove into the ghetto, seized whatever they could lay their hands on and brought it back to the camp. In order to gain the trust of the camp inmates, they took several of them along on every trip, to agitate among the townspeople to give more and more. The Secret Police were given costly gifts so that "they should treat the Jews better". Later they searched through all the packages, taking the valuables, and tasty food. But the Jews, who got most of their things back, were anxious to go to the ghetto as often as possible. Even those inmates whose home towns had been completely demolished wanted to salvage as much as possible of their possessions. The "best" way to accomplish this was to go to their vacated or Polish-occupied houses with a Secret Police officer and offer a bribe to allow them to look for their hidden gold or money, and take it back with them... Already at that time some Jews were executed, but in general they were not treated too brutally. It turned out that if you had money and valuables for which you could buy food from the Poles and Werkschutz, you could survive until times change... if they ever do. The Werkschutz knew everyone who possessed anything of value, and kept an eye on him, to be able to take advantage at the first possible opportunity.

V.

The General Director of all three Skarzisk factories was SS Standartenfuehrer Dolski. In Poland he had been an army colonel. In peace time he was director of the same government-owned ammunitions factory and was solely to blame for all that went on there now. (Both he and Budin were captured by the Americans in May, 1945 in Thueringen). The head of the

Werkschutz-Leiter was Hauptsturmfuehrer Krause. Early in 1944 he was replaced by Sturmfuehrer Polmer. At that time the Chiefs of Security were Battenschleger (who remained in Czestochow HASAG until the last moment) and SS Lt. Eisenschmitz. They were aided by civilian leader Heinrich who was head of the "Judeneinsatz". All these, together with others whom I will describe later, carried out the major crimes in Werk A and partly in Werk C. They organized an apparatus of Jewish police which had its own commandants and a Lageraeltesten. At first the commandant of Werk A was Saltzman, a Jew from Lemberg. Later he was shot by the SS. Police commandant was the Radom Jew Teperman (who perished together with Kzepitski, later commandant of Werk A, and other Jewish provocateurs, at the hands of the secret Jewish organization in Buchenwald, in August 1944). The Jewish police in A started with 30 officers and ended with a staff of 70. Its function was to patrol the camp at night — supplementing the regular guards; distributing food; bringing the workers to their jobs on time and in the required number; and frequently assigning workplaces. After the SS and the Werkschutz they were the most powerful people in the camp. There were also Jews on the administrative staff of the camp — in charge of provisions, clothing, and similar functions. Their assistants were the Jewish foremen and second-rank camp functionaries. The SS frequently used them for its criminal purposes. It must be noted that the Jewish police and commandants were recruited mainly from those who had been the first to come to the camp. Being seasoned residents, they knew all the ins and outs, and whom to "butter up" in order to further their own careers. As I mentioned before, the criminal element was the first to be sent out of the ghettos, and the big and small towns, and as a result they were the first to "put on the policeman's cap". Another reason was that they could carry out all the SS orders with a clear conscience. They were the right men in the right place.

They were joined by certain assimilated Jewish intellectuals who had always regarded the Jewish masses with contempt, and it was easy for them to torture them or even send them to their death. These were the common traits of many of the policemen in the various ghettos and camps.

Suffice it to offer a few examples of the cross-section of the HASAG population:

The city of Apt, near Kielce, was ordered to send 700 people to HASAG. Since the Judenrat could not fill this quota, the police guards themselves seized whomever they could lay their hands on, including many children aged 10-12, and dragged them along. (Due to this accidental occurrence a small number of these children passed through several concentration camps and were subsequently rescued.)

Of the abovementioned group, 70 were still alive in August, 1944. This represented the greatest proportion, because the inhabitants of Apt were able to smuggle out more money, and stood up better in general. The other transports with thousands of people were decimated within a short time. Only a handful survived.

The "exodus" of the Jews who still remained in the Skarzisk ghetto took place on October 3, 1942. They were all driven into one place, and the healthy men and women — the "protected" ones — were separated from the rest. On that day Battenschleger and Eisenschmitz carried out the first mass selection in Werk A. Of the 4,000 Jews, they weeded out about 1,000, with the aid of the factory guards and German civilian police. The chosen ones were exhausted from their hard work, haggard, and shabbily dressed. They were taken out into the forest in the direction of Werk C. On the way several hundred were shot by machine guns by the factory police, and the others were brought to the collection spot in the ghetto. That day they were sent to

Treblinka together with the Jews of Skarzisk. They were replaced in the camp by young, healthy men and women, who had been selected there. (Information given by Yosl Goldberg, born in Skarzisk in 1926.)

VI.

After that, treatment of the Jews in the camp changed. A reign of terror began. There were thorough searches, during which anything of value was taken away. Very often work was halted, the Jews were driven into one large factory room and each of them was searched.

Nobody ever left anything in the barraks, because in those crowded conditions things vanished. Everyone carried his bundles to work and back, making it easy for the searcher to confiscate anything that pleased his fancy. The search action was conducted by the abovementioned Heinrich.

Prior to the search there was an announcement that every one should surrender his money, gold, and valuables. Whoever tries to hide anything will be shot on the spot. After Battenschleger carried out several executions many prisoners surrendered their money voluntarily. The psychology of bloodshed blots out thoughts of the future. One becomes concerned only with what is going on in the present. "If we survive", they consoled themselves, "there will be other money". On the other hand, many Jews realized that to be in HASAG without any valuables condemned them to death anyway, but in a more terrible way. So they kept their possessions... They hid their money in the most unimaginable places, enabling them to buy a piece of bread from the Polish skilled workers for large sums of money in order to keep their strength up. There were some envious ones who spied on those who had bread, and betrayed them to the Werkschutz. The unfortunate prisoner was taken

into the German guardhouse (Werkstube) and tortured so savagely and so long that he finally gave up not only his money but his soul. Very often he had to reveal the names of his friends who also possessed valuables.

There were some among the Werkschutz who murdered masses of Jews with their own hands. Thus the Ukrainian Ivaniko and his friend Kozlovsky massacred 1,000 Jews during their service in HASAG. They did this for various reasons, but mainly because they wanted to kill. There were other barbarians like the Werkschutz Schneider (German), Chapek (Ukrainian), the Savtchuk brothers (Polish) and dozens of others whose names I could not determine. The first two only shot those — officially — who looked bad and were regarded as being unable to work (in order to "look bad" it was enough to wear torn clothing). But they also slaughtered many strong, healthy-looking young men who were well-dressed... because — if they look so hale and hearty it meant they had money. The good boots or jacket became the Angel of Death. Thus the Jews were between two fires. They were terrified of looking skinny and ugly... but it was worse if they looked too good. There were many victims among those who could not find the middle road.

At this time the news spread in the Radom district that the Germans were planning to establish four new "Judenstaedte" in the area. The official announcements stated that all Jews who were hiding illegally in various cities and towns, in villages or forests, could safely report to these specially-assigned Jewish towns, where "the last remnants will live in safety and close to each other". This cunning ruse was used by the Germans throughout occupied Poland. It was a refined Gestapo plan to lure the Jews from their hiding places and concentrate them in one place, so as to make it easier to annihilate them later on. Four cities in the Radom district were set aside for this purpose: Radomsk, Szydlowiec, Oyezd and Sandomierz. Ostensibly they

were intended for eventual actions against Jews. But the Jews who were in hiding had little faith in the promises of the Gestapo, so the refined murderers decided to leave these towns in peace...

In these places throughout Poland there were organized once again Judenrat with Jewish police and all the paraphernalia of a ghetto — as in the "good old days" before the first transports... The Gestapo and German police seemed to decrease their vigilance of these newly-formed cities; security at the ghetto gates was lessened, and it was easy for peasants to sneak in from their villages with a little food. As a result trade began to blossom once again; the inhabitants began to earn money, and people began to put their lives together... They forget, or seemed to forget, the catastrophe of a month ago, managed to find a chair, a table, and somehow furnish a home.

Hans Frank, the despotic ruler of Poland, gave a speach in Cracow, reporting on the various administrative problems of his domain, and stated among others:

"There are no more Jews to be seen in the General government... and if there are any, they are not irresponsibles, who sucked the blood of our German workers! Today they themselves are working..."

The eternal optimist in the Jewish soul revived... Jews started to believe that world-conscience had finally been aroused... that Hitler had no doubt received an ultimatum... "as a result of various threats", "he" had promised not to send any more Jews to their deaths, and to treat them humanely... these and similar rumors and conjectures circuled around the founding of the Jew-cities, which the Gestapo intentionally disseminated and supported...

Certain Gestapo officers had "their" Jews to whom they confided "everything", sworn to secrecy, or the informer would get

a bullet in the head. They "had also heard about this" in the top echelon... They laughed to themselves, knowing that within a half hour everyone in the ghetto would be talking about it... and this would dissolve the last shreds of caution — in the face of the imminent danger.

And even those who were at first skeptical of these circulating "secrets", gradually came to believe that something had changed, seeing that a week, then two weeks passed and all was quiet in the ghetto....

The establishment of the Judenstadt had an even more hypnotic effect on the camp inmates. If they had previously endured suffering with the resigned awareness that there was no other alternative, now the ghettos tempted and enticed them like enchanted worlds.... There were rumors that there were still Jews in Radom and other towns.... They live like free men.... so it means, that those who had lost their lives — were gone.... but the survivors would live to see the end of the war.... so why stay here?

Famished and exhausted, living in filth and excrement, under threat of the whip — these allegations were like an intoxicating drink. Rumors flew from mouth to mouth, on the wings of fantasy, that "God had taken pity on the last remnants of his people", and that "in the gates of SHIDLOWCE He gave them all the bread they could eat". So: Why remain here among the doomed?

There began a mass escape from the camp. Many were caught en route by the Germans, or found by Poles, who brought them to the Germans, where they were shot.... Life in the camp became so intolerable that many sought salvation on the other side of the barbed wires, with one percent of hope to reach nearby SHIDLOWCE or the distant town of SANDOMIERZ where they could "legalize" themselves.

Battenschleger — following CC rules — took 10 hostages for every fugitive. At first he would line up the whole camp after each escape, choose some of the handsomest and youngest youths, and gun them down on the spot as a warning. It did not help, it only intensified the escape-psychosis. Hundreds were shot on the roads, and still hundred more followed after. It was enough to hear that someone had not returned to the barracks that night — and thousands of hearts quivered with yearning on their hard pallets....

The Judenrat fell into a panic. Even when one of the fugitives was able to reach the ghetto of a Judenstadt, they were afraid to register him officially. In some cases, the Jewish police returned the fugitives to the Germans, for fear that "they would bring disaster on the community".

The Werkschutzen: Ivaniko, Kozlowsky and Schneider used to select better-dressed Jews, or those who looked as though they might have money. (They were aided by several Jewish informers). They called out the suspects, took them over to the barbed wires, "shot them while trying to escape", and took all their possessions.

Some of the Werkschutzen used the escape-psychosis in another way:

They made friends with the new arrivals. These transports were usually assigned the most difficult work, and did not last long. Therefore they were the first to think of making a getaway. There were dealers among the Poles — and some Jews — who sought out a "friendly" Werkschutz who was willing, for several thousand zlotys, to help a prisoner escape over the barbed wire. The fugitive had to make sure exactly where the guard would wait for him.

These plans usually ended the same way:

The money was paid to the Werkschutz. At night the Jew

sneaked over to the barbed wires and checked with the guard to make sure he had gotten the right amount of money. Then they bade each other a "heartfelt" farewell. The Werkschutz posted himself 10 paces away from the wires in order to make sure nobody was watching, while the Jew slowly approached the fence. But.... at the last moment an unexpected bullet in the head stopped him from jumping over.

Afterward the Werkschutz was awarded honorary mention and a short vacation with spending money for capturing a Jew who was trying to escape.

In January 1943, there was a typhoid epidemic in the camp, and the sick were placed in a separate barracks, where they lay without medical aid or attention, in their own dirt and excrement, until they perished. There was nobody to dispose of the corpses; they remained among the living for many days and stank up the barracks. Then Battenschleger took it upon himself to eradicate the epidemic. With his own hands, he shot over 100 of the victims and ordered the Werkschutz to shoot anyone who had the slightest symptoms. Thus, many people were gunned down going to and from work. It was enough for a Werkschutz to notice a faltering step or a suspicious lethargy. Battenschleger also ordered a list of those who had been sick, and had recovered. This was the duty of the German civilian guards who knew which people did not show up for work for a few days. The guard *Dumin* was especially zealous at finding these unfortunates. All these healthy, strong men were taken to Werk C to be executed, and Battenschleger himself gunned down more than all the Werkschutz put together. After that even the sickest people dragged themselves to work, until they dropped on the way....

VIII.

There were always between 4 - 7,000 people in Werk A, half of whom were women. With the exception of a handful of privileged middle-aged or elderly women (mothers or mothers-in-law of a commandant, policeman or functionary), they were all very young and on the average between 16-35 years of age. Each one had been selected several times, so that the majority were healthy and beautiful. There was much sexual abuse by German and Polish guards, as well as Jewish commandants, and demoralization was inevitable in these dreadful, chaotic conditions. Here is only one example.

On January 3, 1943, all the "big shots" in the camp administration held a celebration. After a long night of heavy drinking, Battenschleger and Eisenschmitz appeared in the camp. It was 12 noon, and the women who worked on the night shift were still asleep. The two drunkards entered the women's barracks and woke everyone up. They ordered all the women to form a line, half-naked — and searched among them, finally selecting the 3 prettiest: Milchman from Suchedniow; Zierberberg from Apt and a third, name unknown. They didn't allow the women to put anything on, but led them, 3/4 naked, through the camp to their private quarters. There they were made to undress completely, and were raped over and over. About four in the afternoon, Battenschleger took two women into the woods — naked — and shot them. He called two camp inmates, told them to bury the victims and then dig a fresh grave.... At night, he brought out the third woman, whom he also shot. (As told by my friend Baruch Goldberg). This was only one of dozens of similar incidents in Werk A & B, which were verified by reliable witnesses. But I want to recount what I saw with my own eyes:

There were many cases where Werkschutz members, guards

and other officials selected Jewish women, had intimate relations with them for a shorter or longer period of time, and then either shot them themselves, or sent them to Werk C. My heart still aches when I stir up this — our most horrendous shame.

For example, a guard in Werk B chose the prettiest girl in the factory. He put her to work as a cleaning woman in his office and used her sexually for a long time. When she became pregnant... he waited until there was a selection of a large group of sick, worn out, and half-naked women and cold-bloodedly shoved her in among them. She threw herself at his feet, kissed his gleaming boots, imploring him to spare her life. She reminded him that she was only 21 years old, and was still fresh and healthy... In her confusion, she reminded him, in a loud voice, that only yesterday he had caressed her — why is he condemning her today? He smiled crookedly and replied cynically: "There you'll be better off, Jewess!" He took out his revolver and in front of everyone he shot the "accursed hysterical Jewess".

I know of many such cases. Not all of them ended in death.

IX.

Werk A was the largest of the three and had the most Jews (4 - 7,000). Next was Werk C with its cruelty and an average of 1,500 - 3,000 Jews. The smallest was Werk B; 5 - 800 Jews (The figures fluctuated because of the fatalities and it depended on how many fresh transports were brought in.)

The "paradise" of all camps was Werk A. Everyone dreamed of going there. In comparison with Werk C, conditions there were really "fantastically good". But the slightest misdemeanor was punishable by shooting, or worse: transfer to Werk C and working at the manufacture of Pikrin or Trotyl.

The camp in Werk A was located on the road into town. Through the barbed wires one could see wagons, buses, people walking. This intensified the yearning for freedom, but also was a comfort, because it meant that one still maintained, if only visually, contact with the outside world. One was still in the world, and could see it. Only the barbed wires were a barrier. Werk C, on the other hand, was shut away deep in the forest. Not far from Camp A, there were various stores and the "Hasag" bakery. One could frequently manage to sneak out, with one of the policemen, to buy something and smuggle it into the camp. The factory was larger and more civilians worked there. Most of them had come in through "pull" to Werk A where the work was easier and cleaner. They brought a good lunch from home and did not eat the factory soup. The Jews who helped them at their work were rewarded with their soup portion and sometimes a piece of bread. Thanks to this, many of them lasted longer. In Werk C, however, these things were rare.

Since there were more intellectuals in Werk A, who had wider contacts and social relationships, it was possible, for a high price, to enlist their aid in contacting a distant family, or even a gentile, with whom one could hide possessions. Here, too, there were robberies and treason, but it helped many to stay alive.

In Werk A the workers were kindlier than the Polish workers in C, who beat hundreds of Jews to death. The Poles in A were still mostly green themselves and concerned with filling their quota. Some brought bread to sell or mailed a letter with an "Aryan" signature. Sometimes they were caught and sent to a concentration camp. The Pole *Novak* from Skarzisk was publicly hanged for bringing bread to the factory to sell to Jews.

Since nobody wanted to starve to death, they gave away their last possessions for bread; they took advantage of every

possibility to get something through written solicitations, promises of freedom in the future... The Poles were tempted by the high bribes and took risks smuggling letters and bread. This was the situation when I arrived in June, 1943.

During the first half of 1943, the Germans began to build Werk C and transform it into a huge factory. Jews from Skarzisk were employed in this construction. One of the first — Zayonts — a Jew from Lodz, supervised the project until the last minute. In December, 1941, the first transports of captured Jews provided by the communities arrived. These Jews worked in the forest - commando, cutting down old trees in the dense Skarzisk woods to clear the area for new factories and the "Judenlager". The first few hundred Jews had temporary sleeping quarters in the big factory barracks. Their daily diet consisted of 20 Decos of bread and 3/4 liter watery soup. The filth created an army of lice which ate people alive. The factory management did not provide for basic needs of the Jews. Let the Jews do their job and never mind what happened to them. Inside work lay in Jewish hands; there were only two gendarmes from the city police who kept an eye on the Jews.

Some time later, a Werkschutz was organized, consisting of German, Ukrainian, and Polish guards. The construction supervisor at that time was Engineer Schmitz from Leipzig. He also supervised the building of a new railway from Werk A to C, as well as of barracks for his special factory division.

German Labor Administration in Ostrowce provided Jewish slave-workers to all factories in the "Central Industrial Region". From there, the Jewish contingents were sent to the various munitions centers. The representative of the inspector in the local labor office was Zeifman. He knew the plans being made for the Jews, and agitated among ghetto inhabitants to register voluntairly in the camp, even for the worst jobs! (This demand-method was unique — and limited only to that region.

Generally Jews were never asked, and never told beforehand what to do....)

"The only Jews who survive", he added quietly, "will be the ones in the munitions factories.... they will be the last Jews". (Quote from Engineer Jacob Kurtz of Warsaw, who was brought from Stashew. He died in Buchenwald after liberation).

The Jewish ghettos now came face to face with reality. Previously everyone had hidden out, even built deep bunkers, so as not to be caught and put to work. But the political situation indicated that the war would last a long time, and events in all the small towns convinced that the ghettos would not last long. It was clear that not the bunker but getting out of the ghetto was the way to survive! There were more volunteers than were demanded. The Judenrat was the intermediary between the Jews and the Labor Office. The community saw in this a source of revenue. They started to ask for higher and higher prices for the limited number of jobs available. Vast sums of money began to flow into the pockets of the "fixers" in the Judenrat and officials of the Labor Office in Ostrowce. They were forced to bribe the inspector with increasing amounts of money and gold so that he should find jobs for the ghetto Jews.

Towards the end, some wealthy Jews, realizing that their palaces would collapse and their money would be taken anyway, begged the Judenrat that instead of distributing their money to the poor and needy, which would not save them anyway, it should be given to the Labor Office, to convince the German factories that it was important for them to hire Jewish workers. This would keep them safe for awhile. I know of several such cases of charity.

Everyone wanted the best of the worst for his money. There were factories like the "Hermann Goering Works" on Stara-

chowice, where the Jews initially lived in town in decent dwellings, while Jews in Skarzisk were dying of famine and filth. Therefore, everyone wanted to be in Piontko, Blizhin, rather than Skarzisk, where life had no value anyway. Only volunteers went to Skarzisk. The Labor Office, however, for business reasons, preferred the slave labor to go through their hands rather than be caught and coerced, and up to the last minute, Jews tried to make the better choice:

"For the same money, one could live like a human being".

Still, many didn't want to leave the ghetto, where life had become carefree and abandoned.

"What will be, will be", many said, having resigned themselves to dying. "At least let it happen here, in my own bed"....

"I don't want to be gunned down in the woods, wearing rags infested with lice", some pessimists added. But there were many candidates eager to work in the factories.

To illustrate the situation before I came to Werk C, I will repeat what was told to me by my late friend Engineer Jacob Kurtz of Warsaw. I will only quote a few facts, as a tribute to this remarkably interesting Jewish personality.

Kurtz told me:

"In our Stashev, as in all the towns around, there was great turmoil. We tried to find a means of escaping our inevitable doom — the fate of most Jews, and decided to buy our way into Starachowice. The Judenrat had already set aside a large sum for this purpose; our group of 280 paid 280 zlotys each. The money was accepted in Ostrowce with the assurance that we would be sent there. The next day, three trucks marked "Hasag" rolled into our ghetto. None of us knew what this signified, nor did we realize that there had been a change. We were loaded into the vehicles with our budles and we set out

toward Apt — where we learned that we were being taken to Skarzisk. We were terrified. Could they be returning us to Werk C? But we were helpless.

In Skarzisk we were taken into a big factory building, where we awaited our destiny. Toward evening, the Standartenfuehrer and General Director *Dolski* came to see us, with his arrogant and cynical smile. He was accompanied by Krause, Chief of the Werkschutz, and 20-30 members of the Officer's Division "S.A. - Sturm 102", which was billeted near the factory. Triumphantly, Dolski roared:

"So... you're here at least!"

Then he took out his Browning revolver and said:

"You have three minutes to surrender all your possessions: gold, coins, dollars, watches... I know you are loaded... In three minutes each of you will be searched... and then, it'll be tough on anyone who tries to hide even the smallest amount. And death is not the worst".

Pointing the revolver with a dramatic gesture he left, looking at the clock. Then Krause and the other epauletted officers each took a turn exhorting us. From their rapid, hysterical words, we made out: money... gold... dollars! *Dollars!* And they kept repeating: "We'll shoot you like dogs!"

Within minutes, they had filled a whole box of gold and money belonging to the 280 Stashev men, who tossed their money like madmen, discarding the gold as if it was poison, a glittering menace. The mere sight of the uniforms made it understandable. With some it was the result of lightning-fast calculation: the enemy must be sated. Let there be as much as possible in the box. Then they might not want to search each one separately... and one could keep what had been deeply hidden. But afterwards, there was an hours-long search. The

bundles were pierced through, and more things were found and confiscated. Later, we were taken into another section. Outside the factory, guards put us through our paces for several hours. They made us run, fall, get up, run again and fall again. If one of us was wearing a good suit or boots, he was stripped and left half-naked and barefoot. Finally we were taken into another factory section opposite. Through the windows we saw groups of Jews being led out into the brightly-lit yard. Thousands of men and women arrived, and were herded naked into the factory. After an hour, some were driven outside, and others took their place.

Afterwards it turned out that this was a routine, normal search in which the Jews from all three Werks were brought together. Somehow, we got through the night, although the Werkschutz broke in several times looking for victims to rob everything from. Brutal beatings were common. In the morning, Dolski returned with yesterday's retinue and the robbing game was repeated. Finally, Dolski commanded:

"Take 200 men out on the veranda!"

"Until the last minute we didn't know that we were being taken to Werk C".

This is a description of daily events, and occurred in September 1942. It reflects the capture of the last remaining Jews, their being uprooted from the ghettos in that particular territory, and of the entry conditions into "Hasag" — the plunge onto the jaws of death".

XII.

As noted, Jews were not allowed inside the factories. Some built barracks and the majority — 900 men — worked in the forest commando. In September 1942, the first 40 men from Stashev were chosen for the most dangerous jobs. They were

the youngest and the strongest, and they worked at producing Trotil, an explosive for grenades. When it turned out that these Jews were highly qualified, more and more Jews were put to work inside the factory.

Only smaller numbers of Poles remained as supervisors, foremen and skilled craftsmen.

For a short time the camp administrator was the guard Schneider, a "good-natured" German, to whom you could talk. But when he flew into a rage, which he did easily — he would not let go until his victim fell dead. Thrashing was his favorite sport. A supervisor of the forest crew was the fiend Zimmerman (nicknamed "The Green Jacket"). He himself annihilated over 1,000 Jews. His method: he came to work and observed the people from a distance. It didn't help that he was seen coming and the men worked with their last ounce of strength. He had to have victims every day.

He would call out the unfortunate man and order: Bow! Then he would calmly proceed to whip him with a thin branch. He aimed well — at the spinal cord.... often supplemented by a few shots. He loved to see his victim twisting from side to side in mortal agony. He was a specialist in thrashing and after an hour, every bone was broken. He listened in savage ecstacy to every moan, scream, and death-rattle. Thus he walked among the rows of workers, picking out victims.

Frequently, he appeared in the camp, selected a few people, took them to the firing range and shot them. Later he came for others. The second group walked with resignation and terror to their doom and on the way he harassed them with questions:

He would ask one:

"Tell me, are you afraid of me?"

A "brave lad" would take heart and reply:

"Why would I be afraid of you? You're a human being".

For this answer, he was rewarded with a savage thrashing:

"You dare deny that you're scared? You stupid ass! You're asking 'why?' Don't you know me? You're not afraid of me? Of me? Here's yours, and get to know me!"

The next one who said he *was* afraid, also get a beating:

"Why should you be afraid of me? Am I an animal? A vampire? What?!"

The second group had to bury those whom he had shot before. Until the last minute nobody knew if the grave he was digging was for someone else or for himself. Then he commanded that those who had just been beaten should be given the money that belonged to the dead; told them to remove the shoes, trousers, shirts and pullovers from the corpses. Afterwards he brought them back from the firing range himself; led them into the kitchen, told them to fill up pots of food and run with them back to camp.

His greatest delight was in knowing that he aroused terror, that he was the master who determined who should live and who should die. A devilish smile played on his lips when he saw all the backs bent in feverish haste at his approach. His favorite pastime was to enter the camp and see everyone run out in panic, but his greatest joy was when he could grab one of them and say one word:

"Come!"

A particularly bloody chapter was written by his Polish foremen and aides. The Pole *Kotlengo,* a foreman and assistant, whom he assigned to distribute the food rations — was responsible for hundreds of deaths.

XIII

Werk C gobbled up one transport after the other. Jews were brought from most distant regions: Plotsk, Pietrikov, Klimentov, Radomiszl, Bilic, Lodz, etc. The toil rapidly devoured everyone's strength and endurance. Transports were brought from everywhere. Even the youngest and healthiest prisoners were soon destroyed by the hopeless conditions. They could not change their clothes; those who were lucky, washed their shirts in a little cold water. Most couldn't do even that, and were covered with unbearable, dreadful dirt. They slept on a handful of moldy straw, or a hard board. They didn't change their clothes for months, and suffered from the inevitable lice and typhoid. There was no medical aid, except for two untrained but "privileged" young men who served as official male nurses. Their main job was to draw up lists of the sick for frequent selections. They had no gauze with which to provide "legal" aid by bandaging minor wounds and bruises, leaving everything to nature. Those who dragged themselves to work still could not avoid the piercing eye of the prison guard — Kisling — who sent whole groups of the sick to the firing range every week. Masses of inmates tried to escape to another camp, Kielce, Ostrowce, or at least to Werk A — but hey usually were caught and put to death. I know of a few cases of successful getaways to another camp. This was one of the most eventful chapters in C.

I will illustrate Kisling's reaction to these escapes with one incident told me by my comrades of Sandomierz:

A spring day in Werk C. The night shift is on its way to work. Each one grabs his bread and bitter "coffee", chewing quickly in order to be finished before they are driven out. Suddenly, a whistle! Aha — something has happened again. Is it about the group from Sandomierz who ran away last night?....

All the groups are lined up, but they aren't leaving yet! Something is evidently going to happen. Kisling is seen approachting, accompanied by the Werk Investigator — Zonder — and several Werkschutz. He says something to the Jewish commandant, Eisenberg. The latter is confused, relays the message to the Jewish police, and immediately dozens of Policemen's voices begin to shout from all sides!

"The Tsoizmer (people of Sandomierz) step out!"

Everyone knows what will happen now. A group of boys forms a row, separate from the others. The natives of Tsoizmer are the strongest and handsomest in the camp. They had succeeded in hiding some money, in spite of the searches. They maintain secret contact with the remaining Jews in Tsoizmer, who send them money and supplies from time to time — making it easier for them to survive and have a better appearance.

Kisling stands rigid glaring at the straight, erect row through fiendish-clouded eyes.

"Nine.... Ten...." his finger pauses at a heroic granite-like form. "Three steps forward!" The young men make three strides and remain standing motionless.

"18 19 20 " Now the 21st youth. "30

"18.... 19.... 20...." Now the 21st youth. "30.... 50.... 70...." as though an unseen, mystical hand was directing the cynical game, manipulating the numbers and hypnotizing the handsomest Tsoizmer sons out of the line. Everyone harbored the same thoughts:

"Will he really... everyone's eyes caress — as though in farewell — the splendid young men in the row opposite. Now everyone has an opportunity to admire them for the last time. Such

giants! Such valiant young men... The sudden gesture of a hand interrupts the weaving of thoughts.

"Bang-bang-bang!" The erect figures drop to the ground like felled marble statues.

"Back to work!" Everyone must march past the spot where ten still warm, gunned down bodies lie, the last, proud remnant of annihilated Jewish youth.

"1-2-3". As he does every day, the Jewish policeman at the gate counts the groups as they march out. This time they walk with deeply-bowed heads.

XIV

The Lageraelteste *Markovitch,* who was the chief of Werk C, was an exceptionally-complicated Jewess. Her assistant was her brother-in-law Eisenberg, whose wife and child were also inmates. A third brother-in-law was in charge of food distribution. He too had his wife and two children, as well as the mother of all three sisters who managed to save themselves. They all lived together in a separate barracks and were the only family in the camp. These barracks were sarcastically called: The White House. Opposite was the residence of the police and various commandants. It was a division of the special police whose function it was to maintain order within the camp. The other group — the factory police — was divided according to the factory sections. Every police division had its commander, who wore special stars on his cap. All these functionaries enjoyed unlimited power within the camp, were better dressed and lived better. There were groups of favored people who held preferred jobs, where they could trade and earn money. Some were under the protection of a German foreman and had access to various privileges and benefits. They lived separately, were arrogant, and avoided the hungry

and exhausted inmates, unless they had to buy from one of them his last gold tooth. This sect, including the police, numbered about 2 - 300 men. They had a certain amount of security, were protected from selections and never went hungry. In comparison with the others, they lived in profligate luxury. They had affairs with women or girls who wanted to improve their situation, and who could be bought for a piece of bread, meat, a dress, or a better factory job.

* * *

I was not one of the first in the Skarzisk camp; so I cannot estimate how many Jews suffered a slow, tortuous death.

In the final, horrendous days before the camp was liquidated, Mrs. Markovitch, the female commandant, gave me a figure of 50,000 dead (including those who escaped and were shot on the roads). I believe, as a result of my own research, that this total is exagerated. On the other hand, David Anulevitch, last Secretary of the Camp office of Werk C, told me he had counted the list of names (prior to the last slaughter) of those who "died" or were "shot while escaping" and concluded that *Werk C alone* had an official total of 21,000 dead. In my time I only met individuals from dozens of transports and have lost the exact amount of their groups. In the middle of May when all Jew-reservoirs had been exhausted, there was only one solution for the factory administration: *Maidanek*. Thus we were brought from Maidanek to Skarzisk on June 28. This was one of the few transports that left Maidanek alive. On November 3, 1943, the remaining 22,000 Jews in Maidanek were shot on the site....

PINKHAS BOYMEL (Toronto)

IN A GERMAN UNIFORM

In the early days of World War II Zwolin was heavily bombed many times, leaving a large number of dead and wounded. Nehemiah Kuperman was gravely injured by a bomb fragment, which tore off his hand. I found him lying in the market-place and immediately took him in my automobile to the hospital in Pilew.

Our house was struck by a bomb. If we remained in town our lives would be in danger, so my parents and my entire family went to Soletz. A short time later the Nazis drove the Soletz Jews, together with the Jews from the surrounding towns, into Tarle. Several thousand Jews from Tarle were immediately deported to Treblinka, among them my beloved parents, my sister and my brother.

Now I was alone. Because I looked like a gentile, spoke fluent Polish, and was a chauffeur-mechanic, I was able to make my way to Ostrowce. There I met Gutek Goldwasser, a good friend of mine. His partner, Janiszewski, was the mayor. A kind-hearted gentile, he gave me a job, and made Polish identification papers for me under the name Piotr Boyarski. My work consisted of transporting porcelain to Warsaw, and bringing back other merchandise.

I worked at this job for a year and a half, until Ostrowce was liquidated. All the Jews, except the young people and those strong enough to work were deported. My wife, Gute Rosenstein, whom I had married in the interim, also remained.

Since there were some gentiles who knew that I was a Jew, and I was in constant danger of being betrayed, I went to Bozdechow, where there was still a camp with some Jewish

inmates. My wife joined me there at great risk, and after much hardship.

Several months later the Jewish camp leader informed us that the camp would soon be liquidated, and that we could make our escape that very night. A friend told me about a peasant who had a hiding place not far from Bozdechow, which could shelter 30 people. The peasant wanted money, and he would supply us with water and a little food.

We assembled 30 Jews who agreed to join us, and in the middle of the night we set out for the appointed spot. The peasant was already waiting for us. He took us to the hiding place, which turned out to be a deep pit on top of a hill, lined with rocks. It was an excellent place to hide. One by one we lowered ourselves into the pit. Two days passed, without food or drink, and the peasant did not come. We grew uneasy and filled with despair.

On the third day the peasant appeared, but instead of bringing us food, he obstructed the opening of the hole with branches, on which he piled sand and soil. It became as dark as the grave. The peasant's calculation was that we would all die, and then he would take our money and our belongings.

But he made a mistake. I happened to have a big screwdriver, and after five hours of hard work we crawled out of the pit. We returned to Bazdechow camp in small groups. The German foreman asked where we had disappeared to the last few days. We told him the truth, because we knew he had a kind heart. Not only was he sympathetic, but he cried out:

"We will destroy that Polish pig!"

The foreman told me to go with him to the peasant. When we got to his house, the foreman called him outside, ordered him to walk ahead of us, and I shot him with the foreman's revolver.

Three days later Camp Bezdachow was liquidated and we were sent to Camp Starochovice by truck. On the way, one of the trucks broke down, and since I was a mechanic I volunteered to repair it. When darkness fell, I ran away and made my way to the Ostrovce ghetto. But I could not remain there long, because the Germans were looking for me.

With my gentile face and Polish documents I fled to Warsaw. A Polish friend, a janitor, took me in for a few days, but I was uneasy and afraid. I felt as though the ground was opening up benath my feet, and I would fall in at any moment. Then I happened to see an advertisement in a German newspaper: a certain company was looking for Polish mechanics to work in Russia. I immediately applied, and was hired, but we had to wait several days before we could leave.

In the meantime I stayed with the janitor. One day, a police officer happened to drop in to drink beer with my Polish friend, and recognized that I was a Jew. He took my Polish papers and told me to report to police headquarters the next day.

I went into the street, frightened to death. Suddenly I was stopped by a Pole for whom I had once done a favor. I told him what had happened, and he reassured me:

"Don't worry. Wait here for me. In an hour you'll have your papers again."

My Polish friend was apparently on good terms with the police officer, because an hour later he came back with my Polish documents.

The next day the company sent us to Minsk. In our group were many Poles, White Russians, Ukrainians and myself — the disguised Jew. Several weeks later we were transferred to Smolensk, where I worked at repairing airplanes and machinery.

I stayed in Smolensk 8 weeks. As a reward for doing a good

job, some of the mechanics were given 2 weeks'leave, and received a packet of various goodies. I was one of the lucky ones. It was New Year, 1943.

In a German uniform, with a revolver in my belt, and two weeks' spending-money in my pocket, I went to Warsaw for the first part of my leave. I went to see my old friend, the janitor, who was amazed to see me in a German military uniform. Unexpectedly, the same police officer who had taken my Polish papers ten months before dropped in. He recognized me and was bewildered at my German uniform and revolver. Then he got a little drunk, and told us he had found a Jew who was hiding out, and had given him into the hands of the gendarmerie. When I rose to leave, he went out with me. As we walked to the gate, I had the feeling that he wanted to kill me. In a flash I whipped out my revolver, and shot him on the spot. Then I went out into the street and blew my whistle for the gendarmes. They came, and took me to their headquarters. Under interrogation, I told them I had shot the police officer because he had been shouting:

"Hitler is a swine and all the Germans will die!"

The gendarmes told me:

"You're a good fellow" and let me go. I — "Piotr Boyarski" — was free once more.

I left Warsaw and went to Ostrowce, which still had a Jewish ghetto. I found out that my wife was there, too. The Jewish sentries at the ghetto gates knew me, and let me in under cover of darkness. The reconciliation with my wife and my Jewish friends is not to be described. We kissed, embraced, and wept. My wife and I decided that she should remain where she was, and I should return to Smolensk.

The Germans brought hundreds of Soviet prisoners to Smo-

lensk. Every morning we were "escorted" to work. One day I saw a familiar face in the group of captives. It was my friend Elie Farbman, exhausted and emaciated. I knew that each day a group of prisoners was taken away — never to return...

How could I save my friend?

One of the Polish guards — a Volksdeutsche — was an acquaintance of mine. I told him that one of the prisoners was my Polish neighbor and was a close friend, and I wanted to save his life. He promised to help. We met at 11 o'clock that night and went into the prisoners' barracks. I had a flashlight, and found my friend. The Polish guard told him to get up, and instructed me to take him out of the barracks. I had to walk behind Chaim-Elie with a revolver, and he must have been positive that he was about to be shot. We went into the forest, and the Pole left us. Then I told Chaim-Elie who I was. It was a heart-rending moment. We were both speechless.

We couldn't stay there too long. I told Elie that here he was out of danger, and that deeper in the woods he would find a group of partisans who would take him in.

Several weeks later the Soviets started a massive offensive and we were evacuated to Minsk and from there to Warsaw. There I met a Polish friend, who told me that within two days there would be a Polish uprising in Warsaw and that he was an officer of a division of the Armiya Krayova. He asked me to participate in the uprising. When the day came, we both put on Polish uniforms, and armed only with revolvers we joined the rebels. After bloody battles, the German forces were triumphant.

I exchanged my Polish uniform for a German one and left for Germany. During the intensive British-American bombardment of Hessen, where I worked, I fled to Poland again, and was liberated in Czehstochow.

I was re-united with my wife Gute and my sister Dvoyre — the only survivors of our big family.

MOTL MALACH (Haifa)

FROM ZWOLIN TO WEIHINGEN

When the first German bombs dropped on Zwolin, I happened to be in the street. I quickly ran to the nearest drugstore, that was owned by my sister-in-law Loty Brown. On the way I met Chonon Treiman's little daughter Rivkele, and when things calmed down a bit, I took her home. There I found the family in mourning, lamenting the loss of Rachel Treiman, who was one of the first victims of the attack.

I ran to our house. It was dreadful to see: one entire wall had been shattered. I seized my wife with our four children and went down to Rachel the baker, who lived on the lowest floor, where it was safer.

Where could we run? It was impossible to go on foot; my four trucks had been appropriate by the army. We were in despair, and had no idea what to do next. Suddenly Mordecai the baker (Wegman) came and proposed that we escape with his non-requisitioned old truck, if we had benzine. I just happened to have a can, so we accepted his plan and began to get into his truck as quickly as possible: my family and myself; my mother-in-law Miriam-Rivke Brown, my sister-in-law Loty and Mordecai the baker's family.

We crossed the Vistula toward Pilew. Pilew was crowded with refugees. There was great chaos and commotion. We decided to continue on to the Wladower woods. This time we were in the company of other people, because our old truck had broken down. In Wladow we rented a room from a forest patrol and stayed there several weeks.

Three days before Yom Kippur we heard that the Germans had occupied Zwolin. We made preparations to return home.

We hired a horse and wagon and journeyed to Pilew. When we arrived, we were warned that all men were being seized at the bridge and sent away somewhere. Simche the driver (Wasserman) happened to be standing in the street with his two white horses. Several women and children were waiting in his wagon to go to Zwolin, as well as Berele Zilber, who was called: Berele Hokl. We decided to send our wives and children to Zwolin, and Berele Zilber and I went on to Kuzmir.

The next morning when I went outside to find out if there was any news, I saw Simche and his horses, with all the women and children he had taken along. I ran over, and was terrified to see that my mother-in-law Miriam-Rivke and my 8-month old child Yentele were missing. Simche told me, that the SS stopped them on the way and refused to let them go on. My mother-in-law took Yentele in her arms and ran to Zwolin, disguised as a Polish woman.

This was several days before Yom Kippur, 1939, so we remained in Kuzmir. Then we were informed that Nazi Germany and Soviet Russia had made a pact whereby Russia would occupy Poland all the way to the Vistula. We decided to cross to the other side of the Vistula in row-boats, and from there go to my father in Gniwishew. At great risk, in constant terror, along back roads, we finally arrived in Gniwishew.

Several days later we returned to Zwolin, because we had no more funds, and we had to get the money that I had hidden outside the house. I also hoped I would find some leather and raw material.

In Zwolin I found that fire had destroyed my house, that of my brother-in-law Note Brown, and my sister-in-law Loty's apartment.

One of my old customers, the teacher-merchant Israel Sakshneider, son-in-law of Abraham Joseph, told me that he was

able to get a leather permit — for a small bribe. He advised me to go to the mayor Jan Galewski, who introduced me to the German commandant. After brief questioning I was given a permit to engage in the leather business. Naturally, both men had to be paid off.

Now that I had the permit, I went to Radom, where I brought leather, sold it — and my money worries were over. Since it was difficult to find a dwelling in Zwolin, I settled in Radom and brought down my wife and children. This was at the end of 1939.

Although we had no financial problems, we had many other troubles. Somebody betrayed us, and the police came to the place where I kept my supply of leather, took it all away, and, in addition, arrested my wife. I was told my wife would be set free only on condition that I report to the police. My wife was set free, but I was given such a beating that I fainted dead away. Shloyme Kaplan, a prosperous merchant, got me out on bail for a huge sum.

That was how we lived in Radom. On April 12, 1941, a ghetto was established there, followed by one cruel edict after another. The deportations began, and there was a rumor that in a short time the entire ghetto would be liquidated.

One day I received a visit from a certain Yekl Berkovitch, former president of the Judenrat in Wolonow, which was 10 kilometers from Radom. He told me that he had positive information that a total liquidation of the Radom ghetto would take place in August, and he could help me save myself.

Who could refuse such an offer at such a time of danger? I gave him a substantial amount of money, and true to his promise, a tall SS man drove up to our house in an automobile and took us to Wolonow.

Hardly had we grown accustomed to our new surroundings, then 20 days later an edict ordered all Jews to move into the ghettos of Shidlowce or Bialobzeg. I didn't want to go there, and once more — with the aid of Yekl Berkovitch and a large sum of money — we obtained a permit stating that we — 8 people — were employed by the Luftwaffe and were on our way to Pszische. We also got a truck. This was all a trumped-up story, because there was no Luftwaffe in Pszische — but we had to take the risk, for either way we were lost. The travelers were the brothers Hershl and Yoske Goldberg and their family with two children. At the last moment we were able to squeeze in the town slaughterer and his wife.

In Pszische things did not go smoothly. The moment the SS man left in his auto, the mayor arrived, accompanied by the president of the Judenrat and the Jewish police. When they asked us why and how we came here, I showed them the permit of the Luftwaffe, as well as the old leather-permit from Radom. The mayor believed me, and with a little money added, our problem was solved.

However, all was not well: they ordered the Goldbergs and the slaughterer with his wife to leave Pszische. We solved this problem, also, thanks to SS man Helsher, who occupied a high-ranking position in Wolonow, but who had a kind heart. He came to Pszische himself and made the necessary arrangements with the mayor.

One day, a short time after Succoth 1942, the members of the Judenrat were called together — ostensibly to a meeting, and every one of them was shot. The situation worsened; not a day passed without Jews being shot, and there were rumors that liquidation was imminent.

Just at this time, Berkovitch visited us again, and told us that the Pszische ghetto would be liquidated within 8-9 days,

and that although he was the camp leader in Wolonow, he could only take two people back with him, since the auto in which he had come with a German couldn't hold more. He promised that two days later he would come with a larger auto and take the rest of us.

This, of course, involved payment of a large sum of money, but it was our only solution. I sent my wife and my oldest daughter Bayl'tchele back with him.

Several days passed, and Berkovitch did not appear. I set out for Wolonow, traveling on back roads where I could be caught at any moment. When I arrived, I sneaked into the lines of Jewish workers who were returning after a day's labor. When we reached the camp, I went to see Berkovitch. When he saw me he burst into tears, and told me that a whole gang, led by police, had threatened him because he had brought my wife and daughter into the camp, for this endangered everyone. He was demoted from his position as leader. I tried to calm him down, and asked where the new leader was. When I found him we were both astounded: It was Baran, a good friend of mine from Radom. When I told him the woman and child were mine, he leaped up out of his chair:

"Alas, if you hadn't come, they would have been dead by tomorrow! I have only one solution: I will invite the German Police commandant for a feast and some whiskey, and tell him that the woman and little girl are yours, and that you are my uncle."

No sooner said than done. At first the Commandant disapproved, but after awhile he grew softer and agreed to let them stay. Of course, not without a bribe. He told us we must arrange for a separate place where my wife and child could stay, and there we would made a small attic in which to hide the child in case of "inspection".

I told Baran that I had 3 more children in Pszische, and asked for a wagon with a German driver to go and get them. I promised him I would get a peasant to hide them out not far from the camp. Baron complied with my request, but didn't know that I took the Goldbergs with me, and later they returned to Radom. Later on I persuaded Baron, with the aid of a large sum of money, to let my three other children stay with their sister and mother in the separate shack. The whole family was overjoyed because they were together again. This was in February, 1943.

Here, too, we had our ups and downs. The situation in the camp grew more dangerous, and as if that weren't enough, I got very sick.

One day everyone was ordered out of the barracks, and we were told to form lines of 3 in a row. 112 Jews — doctors, lawyers, and merchants, were brought from the Radom CC and shot before our eyes. Several days later, our camp leader, Shie Baron, was taken off the camp grounds and shot.

We were stunned. We walked about sunk in gloom, visualizing our own end. This continued until the middle of 1943, when the camp was liquidated, and 3 days later we were all in Starachowice. There I met Zalmen Grinspan with his son Avrumele and daughter Bashe.

We stayed in Starachowice all summer and fall, and there we were struck by our greatest disaster.

On November 11, 1943, we lost our first child, 3-year old Yentele, who was seized in a sudden action of old people and children. My two boys Chaiml and Avreml were also on the trucks, but by some miracle they saved themselves by telling the SS-man that they were employed by the Jewish police, and he let them go.

From time to time we heard that Starachowice camp would soon be liquidated. Since the Soviet Front was cutting ever deeper into Poland, a group of Jews one night blasted the barbed wires around the camp and fled.

However, they were all shot while escaping. Some said there were 250; others claimed there were 290. In any event, Zalmen Gvinspan and his Avreml were among them.

Two days later — this was the middle of August, 1944 — the camp was liquidated. In sealed wagons, where we were so closely packed together that we couldn't breathe, we journeyed for several days until we reached Auschwitz-Birkenau. There they separated the men from the women and the children. I was with Chaiml, and my wife was with Baltchele and Avreml. When we registered for the labor force, Chaiml was not accepted. He and I agreed that every morning during roll call he should meet me by the barbed wire fence.

Several weeks passed, and then came the terrible eve of Rosh-Hashonah, 1944, when my Chaiml and another boy met me as usual at the fence, and told me, sobbing loudly, that the Germans had rounded up several thousand boys under age 16. He and 3 more boys had dropped down from the small windows under cover of darkness, and now he and his friend don't know what to do.

With all my strength I tried not to cry, and gave them what advice I could. Nothing helped: On the second day of Rosh Hashonah 2,800 Jewish children were taken to the crematoriums, my precious Chaiml among them.

At the beginning of November 1944 I was separated from my wife and children and sent to Stutthof, later to Teilflunger near Wirtemberg, Weihingen, Wirtemberg. There I met Yechiel Friedman, Garber's son-in-law, who was eventually slain for

mistreating concentration camp inmates when he was a leader in Weihingen.

At the beginning of March, 1945, Dachau was liquidated. On April 25, 1945, we were liberated there by the American army. My wife and both children, Baltchele and Avremele, were liberated in Auschwitz.

LEON WEISBAND (NEW YORK)

ZWOLIN, SKARZISK, BUCHENWALD

The very first German air raid over Zwolin left our house completely destroyed. Our family — our mother Sarah and father Mordche, brother Reuben, sisters Miriam and Yachele, fled to Radom to my married sister Fayge. But there, too, the plight of the Jews was horrendous, so we had to return to Zwolin.

Zwolin did not offer a change for the better. The atmosphere was filled with terror and panic. And it was certainly not easy to scrape together a few pennies for subsistence. My father managed to buy a sewing machine — where I don't know — and began to sew hats, using the cloth he could salvage from old, worn-out trousers, turned on the left side. The peasants bout these hats eagerly.

In order to help out in the house, I brought a bicycle, with which I transported flour to the Radom ghetto and brought back leather. But this enterprise was cut short, when the Germans seized and shot Chaim Mandelbaum, Jonah's son. He was my partner, and had gone to Radom with me every

day. I was able to escape into the neighboring forest. But my parents forbade me to carry on with this dangerous smuggling.

The situation in the ghetto worsened from day to day. Jews were shot down; many were brought in for forced labor. I was in a group assigned to an irrigation project. With me in the crew were: Laibke Friedman; Meyer Friedman; Pesach Flumenbaum; Pinye Zwigenberg; and my brother Reuben. Except for Meyer Friedman, we all survived.

One morning in 1942 the Germans caught a large group of Jews and executed them. The leader of this mass murder was the gendarme Chait. Once, in the middle of the night, this monster broke into our house, and killed Velvl Zaltsman, whose father was a tailor, and whose family lived with us. The murderer commanded all of us to lie down on the floor. He told me to remain standing, and pointed his revolver at me. My sister Miriam quickly seized his arm and I fled.

After this I could no longer remain in our house. With the aid of my Polish friend, the engineer Pasek, I became the leader of a group that dug irrigation ditches in Janowice. I conscripted six more men for my crew: Chaim Shlafman; Pesach Flumenbaum; Pinye Zweigenberg; Abraham Boymlgrin; Yosl Weintraub; my brother Reuben. We all survived, except Boymlgrin.

The situation in Janowice grew more aggravated every day. When we heard that all the Jews had been evacuated from Zwolin, our entire group decided to go to Zwolin on foot — at that time there was no other way.

We stopped in a small clearing in the forest. The Poles informed the Germans that a Partisan group was hiding there, and they surrounded us, ready to shoot us down. Luckily, one member of our group was a brother of one of the Jewish policemen in the Zwolin ghetto. They took us back to Zwolin, and

two weeks later transported us to the Skarzisk concentration camp...

Later I learned that when my parents were deported to Treblinka, my sister Miriam, who had a Polish passport, did not go with them. I don't know where and how she perished.

We arrived in Skarzisk in 1942. We were divided into groups assigned to various ammunition factories. Here, too, several inmates were shot down every day.

In 1943 there was a typhus epidemic in the camp. People dropped like flies. They died either from the disease itself, or because the Germans massacred all those who were sick. I also caught typhoid fever, but knowing what would happen to me if the Germans found out, I hid in a barn for 13 days, under the straw, and my brother Reuben used to bring me a little water on the sly.

Every day the Germans transported dozens of people to "Work Tse" where they were executed. Some of the victims of this slaughter were: Meyer Friedman; Meyer Mandelbaum; Yosl Flaumen; Israel Boymlgrin; Misha Sherman; Rakhmiel Koenigsberg. I don't remember the names of the others.

In June, 1944, when the Soviet Army was coming closer, the Skarzisk camp was liquidated. Some of the prisoners were sent to the camp in Czestochow, and some to Buchenwald. My brother Reuben and I were among the last.

There we were divided into groups of 50. My brother and I were separated, each assigned to a different group. By a lucky maneuver we were able to get into the same group, and were shortly sent to Schlieben, a part of Buchenwald. I worked in a munitions-factory, and my brother Reuben was sent to a place called Kiks, where his job was to mix yellow powder for ammunition.

One day one of my brother's co-workers, unable to stand this difficult and extremely dangerous work, threw a match into a box of the yellow powder, which exploded and burst into flames, killing about 150 people, among them Henech Zeidenbaum. Many former inhabitants of Zwolin were wounded, among them: Hershl Shlafman; Alchanan Treiman; my brother Reuben; Yankl Flumenbaum (son of Israel "Hak").

I realized that my brother must be gotten away from this hazardous job as soon as possible. Isaiah Finkelstein, a friend of mine from Cracow, interceded, and the German chief in Kiks agreed to take my brother out of there to safety if we could get him a diamond.

Where can one lay hands on a diamond in the concentration camp? Well, even that was possible. One of the inmates had a diamond lodged in the crown of a tooth, and he demanded 6 loaves of bread in exchange. There were French women in Kiks who would supply the bread for 10 cigarettes, and the German leader himself gave the 10 cigarettes. It was a real tragi-comical "Khad-Gadye" (Song of the Kid sung at the Passover Seder). The name of the German chief should be noted: *Gustav Decker.*

On the way from Schlieben to Flassenburg the following Zwolin inhabitants were slain: Shloyme Goldfarb; Hershl Flumenbaum; Alter Kirshenblatt; Avreml "Shmak" Baun, and my two cousins from Warsaw: Yudl and Laybl Weisband.

Later we spent time in the Gros-Rosen concentration camps, during a march of three weeks in the direction of Czechoslovakia. On May 5th, 1945, more dead than alive, we arrived in Niksdorf, having left behind hundreds of unfortunates who had fallen by the wayside on our long journey.

In Niksdorf our guards locked us in a barn, with the intention of setting fire to it and burning us to death. But the mayor

of this small town refused to give permission to carry out this vicious deed. Our lives were saved at the last moment, in the last hours of the war, because on May 8th the American Army arrived, and liberated us.

JACOB KOLTUN (New Jersey)

AVRUMELE

In Hebrew the name Abraham is pronounced Avraham. In the part of Poland from which I came, its Yiddish pronunciation was Avrum. Avrumele then, was the affectionate and tender name given to a child until he grew into Avrum.

Avrumele belonged to the same "Shtibl" where my father worshipped. My father would often tell us stories about Avrumele. One in particular stands out in my mind. Early one morning, Avrumele was observed walking back and forth in front of a house. Someone approached and asked what he was doing there at such an hour. Avrumele replied that the owner of the house owed him a small sum of money. Since it would not be proper to go inside and ask for it, he was hoping that when the man came out, he would see Avrumele's face and be reminded of his obligation. This was Avrumele: humble, yet extraordinary. In Zwolin his presence was everywhere felt.

Avrumele believed it was his mission in life to walk the earth with great humility. Not an easy task for a man, but in service to G-d, nothing stood in his way. He was always on the move, busy with his thoughts.

Every Friday, no matter what the weather, Avrumele could be seen walking in all the streets of Zwolin, house to store, asking for donations for the needy. On bitter cold, winter days, he would walk crouched over with his hands tucked into his sleeves for warmth.

The war intensified our life struggle, brought great hardship. Our religious and other freedoms were taken away; terrible atrocities struck our community. But one man did not give in — Avrumele. He, more than any of us, remained unshaken in his faith.

Fearless, he carried on, continued his life. Rituals had to be observed, for they were the essence and soul of our people. And in wartime, Avrumele knew, the need for spiritual sustenance was even greater. Every Friday he continued to walk from house to house (those which had withstood the German bombs), and intoned a blessing pertaining to the "Eruv." The Eruv was a rabbinical provision which lessened certain Sabbath restrictions, including the carrying of weight on the day of rest. Despite his own cold and hunger, Avrumele stood on every street corner to bless the people, knowing that soon the Germans would make special, harsh demands of us on our holy Sabbath day.

It was on a bitterly cold, snowy day that Avrumele was caught by a German military unit while he was absorbed in the Holy Book. The Jews were supposed to be shoveling snow, and seeing a Jew studying infuriated the soldiers. How dare a Jew sit over his Holy Books in the middle of a snow emergency? Quickly the news spread throughout the tiny Jewish community: Avrumele was being beaten.

The soldiers drove Avrumele through the snow. They kicked him with their heavy boots; mercilessly clubbed his already battered body with their rifle-butts. Blood flowed freely from

his face. And each time he fell, they forced him back on his feet and beat him down again. They taunted him with obscene curses: "Off the ground, you stupid dog: Damned Jew!" Finally, they made him gather up his Holy Books and run with them through the snowy fields. Then Avrumele was forced, at gun-point, to bury the books with his bare hands deep beneath a mound of snow.

Knowing Avrumele as I did, there can be no doubt that when he arrived home that night, his tormented soul had already decided to go out into the night again and dig up the Holy Books. His spirit could not rest, there could be no peace in his heart if he could not manifest his devotion to G-d in full measure. It was unthinkable to leave Holy Books buried in the snow. He must retrieve them.

But it was dreadfully risky to break the German curfew. Night time only intensified the bestial German terror. Anyone caught in the street after dark would be instantly shot down. In these perilous times our ears became attuned to the clomping of German boots. Under the cover of darkness they struck freely at the Jewish community, casting over us a pall of terror that increased with the years.

Your spirit, Avrumele, did not break!

Avrumele crept out of his house into the dark. The Holy Books must be saved. And thus, into the deep night, against all odds, walked this giant of a man. This giant of faith and devotion. This giant who defied the brutal, overpowering enemy. With a shovel concealed in his hand, Avrumele stumbled through the wintry fields, his feet sinking into the snowdrifts with every step.

I, too, have known the obstacles Avrumele had to face: the howling winter winds, pummeling at his huge frame as though

it were no more than a fragile snowflake. I, too, have known the numbing, icy cold that pierced to his very marrow, and the unseen perils lurking in the darkness filling the air with the stench of death! You, Avrumele, remained unbroken! By next morning, we all knew that you had recovered the Holy Books!

When the final curtain of Nazi terror descended upon our community and the hour of total annihilation arrived, Avrumele was one of the mass that was packed into the cattle cars on his last journey — to the gas chambers.

FISHL SHERMAN (New York)

POLISH PARTISANS MURDER 70 JEWS

A few days after January 13, 1943, Moshe Kaplan, his friend Helen and his brother made a getaway from the Radom Ghetto. Through roundabout ways they came to camp Pionek, where Moshe's brother Pinne and his wife, and his sister Esther were in the Labor Force. Pinne maintained close contact with the Polish partisans, and also helped them steal ammunition from the camp.

In the summer of 1944 Pinne was informed by the Polish Underground that Pionek would shortly be liquidated. He asked his Polish friends to take him and 70 more Jews out of the camp and bring them to the partisan base. He offered them a large sum of money, and they agreed. One night Moshe and Pinne cut through the barbed-wire fence and fled to the woods, where the Partisans were waiting for them at the appointed spot.

At the beginning all went well. The Jews participated in the various partisan actions. One night Moshe was awakened by a strange noise. He looked out of his shack and saw that his brother Pinne, who was on sentry duty, was being attacked by someone. Machine-gun bullets riddled the tents where the Jews were staying. Moshe and Helen were able to escape into the surrounding bushes. From there they saw the Poles drag Jews out of their hiding-places and shoot them. A bullet also struck Helen, who was standing a few steps away from Moshe.

Moshe ran away as fast as he could, and wandered about for 2 weeks, exhausted and starving. He came upon a group of Russian partisans who took him in and he joined in their various actions. During an attack on a German patrol a grenade shell tore off one of his arms, and he lay in a partisan field hospital for more than 2 months. When he recovered, Poland had already been liberated and he returned to Zwolin to look for his immediate family and other relatives. But he found no one.

In the Spring of 1945, Moshe and 3 other Jewish survivors went to the market in Kazaniv, where people came to exchange goods for other goods. Moshe and his companions brought some shirts, hoping to barter them for food. As soon as they laid the shirts on a table, there appeared several Poles from the Armia Krajova (right wing partisans), who started to shout that Communists and Jews were trying to take over Poland. The agitated, angry rabble attacked the 4 Jews. They tried to defend themselves, but in vain.

After all the dreadful experiences they had endured, all the struggles and miracles, the 4 Jews lost their lives: victims of "liberated" Poland.

DEBORAH HERSHMAN (Brooklyn)

WITH A CHILD IN MY ARMS

I left my native town of Zwolin on July 15, 1939. When the war broke out, my entire family fled to the town of Soletz on the Vistula, where we had relatives. My brothers — Yosl and Israel — did everything possible to help my parents during this dreadful time.

The war trapped me in Oppole. I spent 2 years there, enduring all imaginable torments and suffering together with the rest of the Jews in the Oppole Ghetto. My situation worsened in 1942, when I gave birth to a daughter, Rayzele. It was almost impossible to be safe when one had an infant, for its crying immediately gave away one's hiding-place. When I went into hiding I placed the baby in a crib, because at the beginning the murderers did not harm small children.

From Oppole I fled to Soletz to my parents, Samuel-Layb and Sarah Boyml. A day before Rosh Hashonah, 1942, we were packed into trains and transported to the ghetto in the town of Tarle. Many Jews were shot to death, among them my grandmother Chane Bichman, aged 75.

Jews from many surrounding towns were herded into Tarle, and we knew that the fiends were preparing to transport us all to Treblinka. When my brother Yosl tried to escape being caught, he was shot to death. My father told me: "We can't do anything to help ourselves, but you must try to save yourself and the child." I was so confused and shaken that I don't even remember if I said good-bye to my mother and father and the rest of the family: my uncles, aunts, and cousins.

My husband hired a peasant to take me to a certain place near a forest. He wanted my only sister Hindele to come along, but she refused to leave our parents. Later my husband came

to the appointed spot bringing my sister-in-law Gute. The forest was near the village of Niedzwiala. For money several dozen Jews prevailed on the forest watchman to let them work there. Believing they would be safe for awhile, we joined them.

Several days later the Nazis came and took all the men away. My husband was able to escape their clutches. I hid out in a barn with my daughter and it was a miracle that the little one, who was 20 months old, didn't cry or scream, as though she understood the danger of death lurking all around us. A short time later my husband came back.

Now there began the most dreadful chapter of all: the struggle for the life of my child. The autumn nights were bitter cold. There was no food and no water. My husband went in search of another hiding place.

Some neighboring peasants, realizing that Jews were hiding in the vicinity, attacked us in the middle of the night, hoping to find gold among our belongings. My little daughter clasped me tight, her eyes full of fear. She was barely breathing. Apparently the peasants took pity on my child, and thus my life was also saved. One of the peasants even gave me some food for my Rayzele. The poor child was half-frozen. Her little legs were swollen. We could not stay where we were. We had to risk it, and we found shelter in a stable, where it was a little warmer. A peasant woman gave us a potato.

And then came the night that was the most horrible of all, and what I had feared all this time finally happened: Rayzele could no longer endure her suffering; her young life was extinguished, like a flame. I felt as though the sky had fallen on me. Her little head lay pressed against my shoulder, and I just sat there, shaking from head to foot.

We didn't know what to do next. Our senses were atrophied. We placed our most precious possession beside a running stream

and covered her with a little sand. The next morning, a peasant found her and buried her in a remote spot, without a marker or a sign, obliterated forever. My Rayzele died on December 16, 1942. She was 22 months old.

At that time I prayed to God, and I still pray to Him: "Forgive me for my baby's death. This sin is on my conscience and always will be."

In the village where our wandering came to an end, a peasant woman offered to take my child to church and baptize it. I refused. My God-fearing mother and father appeared before my eyes, and I could not do such a thing to *them*. Perhaps it was wrong to feel this way; perhaps it was a sin to make a victim of my child, but I couldn't help myself; I didn't have the strength to behave otherwise.

I had had another opportunity to save my child. Once, long before, I had left her on the doorstep of a wealthy family who had no children. But a few minutes later I changed my mind, because I was afraid their vicious dog would harm her.

After our great tragedy, I and my husband Bentse Grossman hid out in various places. We were exhausted from our ordeal, from fear and from starvation. One day my husband went to look for food and never returned. I was told that a young peasant betrayed him to the Germans, who shot him on January 11, 1943.

After that I wandered from village to village, staying only a short time in each place, and more than once only a step away from death. I was liberated in July, 1944.

קאַרטוז־בערעזאַ, 192, 239
קאַריוו, 82
קאַרלין, 42
קוזמיר, 32, 41 42, 43, 48, 56, 66, 89, 180, 195, 295
קינצק, 49, 342
קיקס, 323, 325
קלימענטאַוו, 411
קליקאַווע, 258, 282, 376
קעלץ, 312, 313, 382, 385, 412
קראַקע, 36, 89, 182, 382, 395
קראַשנעוויץ, 40
קרעטשעוו, 53, 56
ראַדאָמישל, 411
ראַדאָמסק, 334, 338, 394
ראַדאָשיץ, 46
ראָדעם, 25, 52, 65, 68, 74, 82, 85, 86, 92, 97, 102, 109, 111, 121, 132, 133, 147, 164, 179, 196, 197, 203, 204, 216, 240, 251, 253, 260, 261, 266־274, 276, 277, 279, 296־300, 306, 307, 309, 310, 313־315, 320, 325, 330, 331, 334, 357, 366, 370, 371, 381, 382, 385, 394, 420, 422
ראַציאַנדז, 52
ראַקעוו, 53, 387
רוסלאַנד — ס. ס. ס. ר., 39, 99, 163, 181, 192, 218, 235־237, 238 239, 258, 273, 295, 312, 318, 347, 348, 350, 351, 353, 384
ריקי, 273, 274, 276
שווייץ, 182
שטאַקהאָלם, 282
שטוטגאַרט, 293, 304, 311, 312, 346, 379
שטוטהאָף, 302
שידלאָווצע, 43, 259, 284, 297, 307, 315, 328, 341, 342, 344, 371, 372, 394, 396
שינאַ, 44
שליבען, 294, 323, 325, 328־330
שעדלעץ, 114
שעראָוו, 52
שפייפינגען, 346
תל־אביב, 12, 55, 127, 159, 190, 193

מיינץ, 33
מינסק, 354, 356
מיר, 35
מלאַווע, 49
נאַוויִדוואָר, 47, 49, 153
ניו־דזשוירזי, 126, 360, 427
ניו־יאָרק, 11, 55, 105, 126, 128, 206, 208, 214, 215, 276, 336, 360, 425, 445־448
ניישטאָט (פוילן), 43
ניקסדאָרף, 294, 325
סאַדלאָוויץ, 417
סאדקאָוויץ, 370
סאָלעץ, 65, 87, 351, 363
סאַן־דיעגא, 456
סאַנדאָמיעזש, זע: צויזמיר
סאַן־פאולאָ, 11, 127, 438־440, 456, 458
סאסנאָוויץ, 107
סאָקאָלאָוו, 236
סוכעדניעוו, 272, 273, 399
סטאַלאָ וואָוואַליע, 381
סטאָפניצע, 387
סטאַראַכאָוויץ, 300, 301, 353, 381, 405, 406
סטאַשעוו, 49, 209, 387, 404, 406
סיביר, 91
סליפיע, 39
סמאָלענסק, 354, 355
סעמיאַטיטש, 347
ספרינגפילד, 208
סקאָרזשיסק, 127, 208, 242, 263, 264, 275, 278, 284, 292, 293, 301־303, 307, 308, 319, 320, 322, 323, 327, 328, 330־344, 369, 372, 373, 376, 380־415, 417
סקאָרישעוו, 106
עסטרייך, 269, 429
פאַליטשנע, 30, 74, 285, 307, 325־328, 331, 334, 368, 370, 371, 417
פאַקשיווניצע, 388
פאַרטאַ־אַלעגראַ, 11, 108
פאַריז, 11, 113, 126, 128, 181, 198, 205, 308, 346, 377, 437, 452, 455, 456
פוסטקאָוו, 274, 276, 291, 306
פיאַנעק, 30, 106, 154, 275, 278, 279, 330, 366, 375, 381, 405, 418
פילעוו, 86, 87, 97, 106, 134, 158, 241, 243, 295, 335, 351
פלאָנסק, 43
פלאָצק, 40, 49, 411
פלאַשאָוו, 261
פעטריקאָוו 46, 334, 338, 411
פעלצערן (לאַגער), 344
פראַגע, 44, 48
פשיטיק, 306
פשיסכע, 38, 57, 298, 299
פלאָסענבורג, 325, 329
פלאָרידע, 435
פעלדאַפינג, 420
פערעם, 181
פראַנקפורט, 267
צויזמיר, 292, 334, 338, 385־387, 394, 396, 412, 413
קאָוונע, 310
קאָוועל, 239
קאַזיניוו, 290, 346, 361, 367, 420
קאַזשעניץ, 25, 40, 43, 56, 136, 154, 164, 220, 221, 255, 303, 349, 452
קאַטאָוויץ, 192
קאַלניטש (דאָרף), 316
קאַנאַדע, 258
קאַנסקא־וואָלא, 82, 309
קאָצק, 42, 43, 138, 139
קאָראָלין (דאָרף), 357

וואורקע, 57, 255
וואלאנאוו, 297־299
וואנכאצק, 39
וואַרטע (לאגער), 344
וואַרשע, 44, 47־50, 52, 57, 64, 82, 83, 84, 93, 98, 106, 107, 111, 112, 140, 147, 157, 162, 179, 181, 192, 206, 235, 238, 239, 254, 255, 278, 285, 286, 317, 339, 340, 353, 354, 356, 382, 404, 406
וויהינגען, 253, 294־302
וויימאר, 345
וויין, ניו־דזשוירזי, 128
ווינלאנד, ניו־דזשוירזי, 127, 159, 336, 346
ווילנע, 31, 53, 181
ווין, 182, 269
ווירטעמבערג, 302
ווראצלאוו, 420
זיכלין, 49
חולון, 334
חיפה, 126, 127, 179, 357, 378
טאמאשאוו־מאזאוויעצק, 253, 315
טאמאשאוו־לובעלסק, 269, 270
טאראנטא, 11, 126, 198, 205, 438, 456
טארגא (בייַ לייפציג), 418
טארלע, 351, 363
טיילפלונגער (קאצעט), 302
טיסמאניץ, 37
טערעזיענשטאדט, 311, 319, 330, 363, 377
טערעספאל, 258
טרעבלינקע, 49, 55, 207, 251, 253, 277, 278, 281, 301, 307, 309, 314, 322, 325, 326, 328, 351, 363, 375, 392
טשעטשעכאוו, 219
טשעכאוו, 39, 87
טשעכאסלאוואקיע, 269
טשענסטאכאוו, 265, 293, 308, 319, 323, 340, 356, 381, 390, 420
טשענסטאכאוויאנעק, 344
טשעפעלאוו, 65, 86, 88, 93, 297, 333
יאנאוויץ (יאנאוויצע), 30, 32, 279־281, 283, 284, 321, 322
יאס (רומעניע) 37
יד מרדכי (ישראל), 179, 191
יוזעפאוו, 58, 59
ירושלים, 439, 449
כאטש, 65
לאדזש, 111, 147, 264, 377, 411, 420
לאנדאן, 41, 182, 205
לאנקעסטער, 105
לאס אנדזשעלעס, 11, 98, 111, 113, 126, 133, 195, 207, 289, 327, 337, 338, 437, 454, 455
לובלין, 65, 87, 88, 97, 109־111, 120, 141, 147, 214, 217, 222, 268, 269, 382, 387
לופטשטאדט, 315, 316
ליאן, 181, 377, 453
ליבעווונע, 31
לידע, 33
לייפציג, 293, 294, 339, 381, 403
ליפאווע, 7, 268, 269,
ליפסק, 58, 59, 65, 88, 91, 93, 106, 126
לעמבערג, 107, 238, 350, 382
לענינגראד, 267
מאדזשיץ, (דעמבלין, איוואנגראד), 41־44, 47, 48, 50, 52, 53, 56, 57, 85, 92, 127, 160, 164, 281, 291, 302, 303
מאלקינא, 277
מאנהיים, 41
מיאמי־ביטש, 332
מיידאנעק, 269, 276, 310, 340, 415

אינדעקס פון ערטער

עס זיינען אויסגעלאָזן געוואָרן : 1. זוואָלין, ווייל דאָס גאַנצע בוך פאַרנעמט זיך מיטן שטעטל. 2. פוילן — צוליבן זעלביקן טעם, כאָטש אין אַ פיל קלענערער מאָס. 3. אגב־אורחאדיקע נעמען פון ערטער.

ב. כ.

אזעראָוו, 52
אטוואָצק, 53, 55
אויסטראַליע, 333
אויעזד, 394
אוישוויץ, 181, 253, 301, 309־311, 315, 345, 377, 418
אייבערשלעזיע, 311
אלעקסאַנדער, 57
אמסטערדאַם, 33, 34
אמעריקע, 74, 204, 206, 211, 258, 312, 335, 430, 434
אמשינאָוו, 57
אסטראָווע, 39, 40
אסטראָווצע, 137, 292, 342, 351־353, 355, 381, 387, 403, 404, 406, 412
אסטראַלענקע, 175
אסטרע, 33
אפאַלע, 88, 363
אפּט, 385, 387, 391, 392, 399, 406
ארץ־ישראל — ישראל, 6, 7, 90, 126, 141, 151, 157, 163, 192, 194, 197, 198, 204, 215, 218, 239, 260, 318, 335, 420, 431, 435, 449־451
באַזענטין, 388
באזדעכאָוו, 352, 353
בוכענוואַלד, 293, 311, 319, 320, 323, 335, 336, 340, 344־346, 390, 404
בונא, 345
בוענאס־איירעס, 11, 203, 438
ביאַלאָבזשעג, 297
ביאַלאָסטאָק, 347
ביאַלע, 57
ביליץ, 411
בלוינע, 44
בליזשין, 310, 381, 405
בעלזשעץ, 263
בערגן־בעלזן, 418
בערלין, 41, 90, 159, 275, 289, 418
בראַזיל, 204, 265, 266
בראָנקס, 52, 126
ברוקלין, 55, 126, 159
בריסל, 181
בריסק, 347, 349, 350
גאַלדיץ, 319
גאָרא־פולאָווסקא, 286
גאָרבאָטקע, 30, 68, 88, 92, 93, 162, 164, 208, 243, 248, 278, 283, 302, 304, 326, 359
גניווישעוו, 30, 106, 273, 278, 295, 296, 328
גער, 42
גראָבאָוו, 160, 213
גראָדנע, 350
גרויסראָזען, 311, 315
גרעניץ, 38
דאָברין, 40
דאָכאָו, 251, 302
דעמביץ, 292
דראָגאָטשין, 347
דרילדז, 106, 160, 161
האַלבערשטאָם, 41
העסען, 356

שניידער, וועלוול, 117
" משה, 117
" פּסח, 105
שעווע נעכע פישאַלעס, 117, 124
שענברון־פוקס, 448
שענירער, שרה, 182
שערמאַן . . . 103
" אַביש, 117, 251־253, 265, 312, 313
" אברהם, 116, 247, 262, 263, 334, 369, 373, 416
" ביילע, 127, 265, 328, 370, 371־373
" גאַלדע, 379
" דבורהלע, 260
" דוד, 261
" הינדע, 244
" וואַלע, 379
" וואַלף, 186
" חיהלע, 117, 260
" חנהלע, 260
" יאַנקל־יאָסל, 244, 335, 379
" ידידיה, 117 252, 253, 260 327
" יודל, 118, 124
" יצחק, 159, 200, 317
" מאָטל, 254
" מאירל, 265
" מאַלע, 127, 263, 369
שערמאַן, מישע, 323
" מענדל (בייליס), 7, 12, 72, 73, 127, 132, 136, 171, 262, 265, 369
" משה־זעליק, 132, 338
" משהלע, 253
" נח, 346
" נחמיה, 103, 107, 122
" עזריאל, 244
" פּעסע, 253
" פייגע, 259, 260, 435
" פישל, 252 260, 284, 312, 313
" פריידע, 127, 265, 308, 328, 372, 438, 445
" פרימעט, 244
" רחל־לאה, 244
" שלמה, 312, 435, 448
" שרהלע, 253, 260
שפּיץ . . . (נ"י) 425
שפּערלינג, אהרן, 119, 120
" איטשע, 133, 180
" חיים, 119
" יאַנקל, 151, 180, 187, 190, 194, 196, 199
" יוסף, 151
" משה, 151, 187
שפּרינגער (נ"י), 425
שרה „קאַשעמאַכער", 117

שטערן, אברהם, 381
〃 פישל, 108
〃 שלמה, 153, 190, 196
שטראָם, דוד, 70, 105, 439
〃 יוסף, 456
〃 מרדכי, 439
שטשעפאַנסקי (פאַליאַק), 422
שידלאָווסקי, בעלאַ, 273
שילדקרויט, איטשע, 128
〃 אסתר־פייגע, 123, 128
〃 מענדל, 198
שימע געמבע, 103, 227, 228
שיפער (געשטאַפּאַ), 384
שיפרה חנה פאַליעס, 266
שכנא מלמד, 118, 150
שלאָפמאַן (משפחה), 128
〃 אהרן, 272
〃 אייזיק, 117, 268, 276, 337
〃 איציק, 175
〃 בונעם, 42
〃 גיטל, דבורה, 117, 276, 285
〃 הערשל, 106, 128, 153, 154, 159, 266, 268, 270, 273, 274, 278, 283, 284, 287, 323, 331, 334, 336, 420, 448
〃 זעלדע, 268, 282, 327
〃 חיים, 7, 8, 9, 11, 106, 128, 211, 266, 321, 331, 432, 444, 447, 448
〃 חיים (קוזין), 101, 279, 420
〃 יאָסל, 266, 274, 276, 277, 279, 325
〃 מאיר, 123, 153, 154, 266
〃 מאַלע, 420
〃 מרים, 268
〃 משה, 117
〃 פייגעלע, 226
שלאָפמאַן, ראָבטשעלע, 283, 284, 327, 328
〃 ראָשעל, 448
〃 רוזשקע, 266
〃 רעגינאַ, 444, 447, 448
שלאָפערמאַן, אברהמל, 136, 277
〃 אסתר, 136, 181, 277
〃 באָשע, 139
〃 גימפּל, 102, 108, 136, 139, 277, 338
〃 הינדע, 127
〃 וועלוועלע, 127
〃 יעקל, 227
〃 משה, 102, 108, 127, 134, 241, 301 236, 421
〃 נעכעלע, 127
〃 סטעלאַ, 139, 277, 308
〃 רייזל, 126, 139, 277, 301, 338
שלום „באָרשלאָק", 116
שלום „שמאָלץ", 230, 302, 361
שלמה־יצחק, 40 79, 90
שלמה מאָגישעס (מלמד), 149, 179
שלמה שוחט, 173, 174, 265
שמואל־חיים (שמש), 173
שמואל־חיים בעדער (קופּערבערג), 220, 221
שמואל־עליע („שטאָלאָק"), 125
שמואל־עליע (מלמד), 148
שמואל „קאָשעמאָכער", 118
שמחה איטשע מאָטלס זון, 238
שמחה־בונעם, אדמו"ר, 38, 57
שמשון (רב), 38, 39
שמשון קירער, 170, 179
שמולעוויטש, יאָנקל, 27
שמיץ (דייטש), 204
שניידער (דייטש), 394, 397, 409
〃 איטשעלע, 117
〃 אסתר־מלכה, 117

ראָזענקראַנץ . . . (נ"י), 427, 433
" אסתר, 113
" הירש־בער, 126
ראָזענשטיין, גוטע, 352
ראָטבוים, אַמעק, 289
ראָטבלאָט, שאול, 121
ראָטמאַן, אַמעק, 333
ראָטענבערג, הירש־מאָטל, 172
ראָטפאַרב (משפחה), 110
" משה־יאָסל, 121
" עלעק, 362
" קאָפּל, 121, 362
ראָכמאַן, אברהם, 340
ראָמאַנקע (אוקר') 343
" הענעלע, 85, 140, 208
ראָפאָפּארט, אברהם, 208, 335, 372, 421, 434, 448
" הינדעלע, 140
" הענעלע, 85, 140, 208
" מאַניעק, 161, 208, 247, 334, 335
" משה, 85
" קויפל, 85, 114, 119, 123, 133, 147, 207, 208, 378, 428
" שיינדל, 140, 208
רבקה די בעקערין, 118
רבקש, משה, גאון, 31
רובינשטיין, דוד, 240
" יוסף, 187
" מאיר 145, 180, 186
" נעכע, 126
" עטל, 147
רוטענבערג, דבורה, 91
" הערש־מאָטל, 91
ריין, אסתר, 122
" חוה, 189
" משה, 261
רייז, ראובן, 265
" שלמה, 137 170
" אביש, 279
רייזמאַן, אביש, 279
" חנה, 117
" לייבוש, 117
רייזעלע יחיאל גאַרבערס, 338
רייכמאַן, דוד 122

ש

שאָטלאַנד, הענע, 379
שאַפּירא, מאיר, 141
" ראָזע, 426
שאַרפהאַרץ . . . 328
" דוד, 117, 125
" הינדע־רבקה, 125
" זעליק, 117
" יצחק, 128, 179, 185
" מענדל, 109, 122, 238, 246, 318
שוואַרצבערג, אסתר, 305, 444, 448
" בעריש, 81, 120, 154, 172
" הינדע, 121, 336
" זעליק, 99, 109, 247
" יאַנטשע, 145, 187, 198 239
" יהודית, 265, 328, 420
" לייבל, 81, 122
" מאַריאַנקע, 119
" מענדעלע, 247, 289
" מרים, 119, 239
" רבקה־לאה, 154
" רחל, 154
" שמעון, 7, 11, 154, 198, 331, 332, 444, 448
שולץ (וועכטער), 302
שטאַלפיינער (לערער), 179
שטיינהאַלץ, אברהם, 110, 127

קירשענבלאַט, ישעיה־נח, 69, 70, 105
" מאַטל, 7, 11, 105, 379, 446
" מאַטעס, 105
" סערל, 106, 107
" עליע, 107
" פּנחס, 71, 232
" פּריידל־בלומע, 69
" שלמה, 69
קלאַץ, אַדעלע, 457
" איטע, 106, 189, 357
" אַלטער, 266, 457
" אַנדרע, 457
" דאָרא, 266
" משה, 357
" שיפּרה, 457
קעלער (מייסטער), 338
קעניגסבערג, ירחמיאל, 323, 338
" לאָזער, 171
" שמואל, 229, 230
קעסטענבערג, אברהם־אהרן, 265, 278
" גוטמאַן, 425, 426
קערשמאַן, כאַצקל (נ"י), 426
קראוזע (ווערקשוץ), 390, 406
קראָל (ס"ס), 264, 360
" (ברידער, פּאָליאַקן), 282,
" יוכבד, 128
קראָנגאָלד, ד"ר, 114, 126, 129, 372
קרוהאַנט, משה־ברוך, 335
קרויס, יאַנקל, 134, 427, 431, 433, 434
" לאה, 425
" סאל, 429
" שמואל־חיים, 133, 134, 180, 425־427, 433, 434
קרייזבערג, האַרצקע, 165, 419
קרעמער . . . (נ"י), 425, 429

ר

ראַבינאָוויטש, נתן־דוד, 43, 48
" פּנחס, 49
ראַוויטש, מלך, 186
ראָזמאַן, שלמה־לייב, 126
ראָזמאַרין, בריינדל, 126, 225
" יאַנקל, 164
" לייזער, 126
ראָזענבוים, ד"ר, 182
ראָזענבלאַט, אברהם, 282
" בריינדל, 437
" טוביה, 103, 108
" יואל, 124
" יעקל, 121
" יצחק, 164, 332
" מאיר, 338
" משה, 103
ראָזענבלום, דוב־בעריש, 41
" צבי־הירש, 41
ראָזענבערג, אַביש (שוחט), 81
" אליעזר, 81, 349
" אסתר־גאָלדע, 118
" הענע, 189, 305
" הערשל, 122
" חיים, 110, 370
" יואל, 118
" יונה, 110
" נחמיה, 325
" שרה, 308
ראָזענפעלד, אפרים, 286
" בלימטשע, 328
" משה, 196
ראָזענצווייג, ד"ר, 114
" חיה, 128
" טוביה, 318
" פּאַניע, 318
" שמואל־אליה, 132

קופערמאַן (משפחה), 110, 458
〃 [?], 379
〃 אברהם, 121, 182, 189, 265, 282, 287, 438, 456, 457
〃 אברהם־יעקב, 264
〃 איטשע־לייב, 417, 421
〃 אירקע, 379
〃 אליעזר, 121
〃 אסתר, 418
〃 בעלא, 265
〃 בריינדל, 344, 328, 448, 456
〃 דבורה, 238
〃 הירש־לייב, 117
〃 הערשל, 241
〃 חוה, 117
〃 חיים־אליה, 199
〃 חיים־יואל, 346, 379, 437
〃 חיים־יצחק, 126
〃 חנה־מרים, 181, 187, 452, 453
〃 חנה'טשע, 421
〃 יאַנקל, 189
〃 יחיאל, 265, 438
〃 יעקל, 121
〃 ירחמיאל, 421
〃 ישראל, 88, 122, 328
〃 ישראל־בער, 7, 11, 155, 195, 342, 344, 432, 456
〃 לייבשטע, 121, 149, 254
〃 מאיר, 155
〃 מלך, 180, 189
〃 נחמיה, 141, 351
〃 סאַניע, 457
〃 פעסע־רבקה, 126
〃 פערל, 118
〃 פישל, 121
〃 קלמן, 120
〃 שלמה, 118
קופערערד, אפרים, 124
〃 ברוך־יוסף, 198
〃 בריינדל, 336
〃 הינדע, 116
〃 הערשל, 116
〃 חיה־לאה, 116
〃 חיים־אַנשל, 117, 124
〃 ישראל־בער, 311, 345, 346
〃 נח, 116
〃 סימע, 116
〃 ריווע, 117
〃 שמואל, 149, 159, 177, 345, 346
קוקיעלקאַ, דניאל, 436, 437
〃 שיפרה, 436
קוקלינסקי (קריסט), 147
קוראנט־אַבראַמאָוויטש, 379
קורץ, יעקב (וואַרשע), 404, 405
קושעפיצקי, 335, 390
קיוואָוויטש, איטשע, 128
〃 יאַסל, 128
קינעמאַן (וועראקשוץ), 336, 342
קיסלינג (נאַצי), 411־413
קירשענבוים, אַלטער, 105־107
〃 חיה־צירל, 106, 107
〃 יאַסל, 109, 117, 121, 156, 157, 160, 172, 180, 189, 191, 192, 218, 219, 230, 260
〃 יאַסל (פּאַליציסט), 342
〃 יחזקאל, 11, 158, 164, 190, 193, 194, 260
〃 מאיר, 194
〃 פּערעלע, 189, 193, 194
〃 שרהלע, 189, 193, 194
קירשענבלאַט, אַלטער, 176, 325, 329
〃 ביטריס, 446
〃 וועלוול, 172, 268, 285, 417
〃 יודל, 105, 107, 117

קאכאנאווסקי, 147, 419
〃 יאן (פאעט), 130
קאלאדני, יאסעלע, 178
קאלטון, אפרים, 256, 334, 376
〃 חיים, 256, 376, 379
〃 יחזקאל, 256
〃 יעקב, 256, 330
קאפל קצב, 360
קאפלאן (משפחה), 68
〃 . . . 346
〃 אבא, 261
〃 אביש, 121, 139, 378
〃 אברהם, 374, 421
〃 אולעק, 274, 287, 288
〃 אסתר, 366, 374, 375
〃 הערש־וואלף, 120, 123, 180, 238, 377
〃 יוסף, 437
〃 יחזקאל, 11, 123, 147, 308, 357, 358, 377, 378
〃 ישראל, 374, 375
〃 משה, 130, 150, 260, 265, 275, 286, 357, 366, 367, 374, 375 417
〃 ניסן, 358
〃 עטל, 375
〃 פיניע, 159, 366, 371, 374, 375
〃 קיילע, 377
〃 רחל, 145, 181, 377, 452
〃 רייזל, 123, 205, 377, 436, 437, 455
〃 שאול, 261
〃 שיפרה, 265, 378
〃 שלמה, 297
〃 שמואל־אהרן, 123, 377
〃 שמואל־אליה, 109, 122, 123, 238, 258, 260, 287, 373־375
קאפלאן־פינקעלשטיין, 147
קאץ, זיסלע, 118
קאציזנע, אלטער, 187
קארמאן, איטע, 127
〃 איטשע, 11, 88, 120, 127
〃 בערל, 127
〃 חוה, 236, 254, 255
〃 חנה, 236
〃 לאה, 127, 235, 349, 350
〃 משה, 87, 127
〃 נעגטל, 109, 119, 123, 126, 127, 255
〃 קיילע־מרים, 79, 255
קאשטאן, ברוך, 126
〃 גאלדע, 186
〃 ישראל, 158, 190, 193, 194
〃 לייזער, 199
קויכען, פסח, 110, 128
קופערבלום, מאניעק, 385
קופערבערג, בער, 239
〃 ברוך־יוסף, 278
〃 דוד, 128
〃 הערש־לייב, 264
〃 זעליק, 118, 379
〃 חוה, 128, 264
〃 חיה־רבקה, 69
〃 יוסף אליה, 330, 334
〃 יחיאל, 264
〃 ישראל, 128, 238
〃 מענדל, 118
〃 משה, 334
〃 פייגע־פעסע, 239, 379
〃 פרימעט, 264
〃 רחלע, 69
〃 רייזל, 154, 434
〃 שמואל־חיים, 67, 69־71, 165, 170, 175, 180, 425, 434
〃 שמחהלע, 239

פעלדמאַן, ירחמיאל, 342
" משה, 121, 156, 289, 332, 333, 434
" פייגע, 150, 336
" פעלאַ, 371
" רבקה, 150
" שלמה, 342
פעלדשטיין, אהרן, 124
" הירש־יצחק, 152
" חיים־יאָסל, 117, 119, 120, 124, 152, 448
" יוסף־שלום, 67, 117, 124
" לייבל־חיים, 67, 117
" מלכה, 152
" רחלע, 152
פעלזענשטיין, ישראל, 141
פעסטמאַן, נתן, 426
פראַנק, האַנס (מיניסטער), 382, 395
פרוכטגאַרטן, יעקב־יוסף, 40
פרידּ, ד"ר, 114
פרידמאַן, יחזקאל, 311
" לייבקע, 190, 195, 320, 336
" לייטשע, 126
" מאָטל, 199
" מאיר, 291, 320־322, 336, 338
" מענדל, 123, 126
פרימער, יהודה־לייבוש, 58, 59

צ

צבי־הירש ב"ר יעקב, רב, 34, 35
צווייגענבוים, פיניע, 280, 291, 320, 321
" שלמה, 362
צווייגענבערג (משפחה), 108
" אברהם, 122
" זעליק, 117, 124, 268, 327
" טשאַרנע, 457
" יהודית, 147, 181, 246
צווייגענבערג, נתן, 256
" פאַלאַ, 246
" פיניע, 342, 344
" שכנא, 342, 344
" שלמה, 122, 246
צוקער, גיטל, 349
" חיה־ציפּע, 116
" חנה, 116
" יאָסל, 116
" לאה, 163
" לייבעלע, 235, 254
" נתן, 163
" פאַליש, 145, 180, 235, 238, 254, 258, 349
" רבקה, 163, 181
" רפאל, 187
צוקערמאַן, יאָסל, 121
" פרימעט, 113, 436
" שיפרה, 113, 437
" שלמה, 436, 437
ציטרין, לאַניע, 119, 205, 238, 437
" עטל, 164, 189, 193, 194
צימערמאַן (נאַצי), 409, 411
" ברוך־בער, 231
צינעמאַן, יחיאל (צויזמיר), 385
צעכשטיין, 98, 99, 121
" חיים, 99, 190, 193, 194, 240, 248
" יאַנקל, 195, 371

ק

קאַהאַן, יהושע, 340
" לייזער, 340
" שמואל, 420
קאַהען, מרים, 417, 419, 420
קאַזלאָווסקי (ווערקשוץ), 393, 397
קאַזשדאַן, ד"ר, 114
קאַטלינגגאַ (פאַליאַק), 441
קאַטשינסקי (פאַליאַק), 279

פינקעלשטיין שלמה, 104, 159, 189
" שרה, 328
פישל קאַמאַשנמאַכער, 113
פלומען . . . 189
" איטשע, 120
" אליהו, 121
" אליעזר, 109, 120, 171
" בצלאל, 109, 118, 134, 171
" יאָסל, 322, 327, 338
" יצחק, 327, 333, 367, 450
" ירחמיאל, 158, 450
" לאָזער, 109, 171
" לייבעלע, 110, 117
" מאָטל, 109, 120, 171, 198, 199
" מאיר, 141
פלומענבוים . . . 123, 128
" אולצע, זע: ישראל
" אַלטער, 109, 156, 176, 189
" אפרים, 106, 123, 128, 137 171
" בריינדל, 126
" האָדעס, 328, 446
" הינדע, 301
" הערשל, 106, 118, 325, 330
" חיים־בער, 98, 106, 123, 126, 129, 144, 145, 172 428
" יאַנקל, 323, 329, 330
" ידידיה, 205
" ישראל, 106, 127, 128, 199, 304, 328, 332, 379, 446
" ליובאַ, 379, 444, 445, 448, 455, 456
" לייבוש, 7־9, 11, 128, 136, 154, 158, 176, 189, 190, 193, 194, 211, 304, 346 348, 350, 431, 432, 436, 444־446, 448, 455, 456
פלומענבוים, מאַלע, 127
" מלכהלע, 127
" משה, 70, 106, 123, 126, 136, 171, 191, 326
" משה־אלעזר, 128
" משה־ברוך, 341־343
" נתן, 128, 159, 275
" פאול, 435
" פנחס, 126
" פסח, 127, 280, 291, 320, 321, 328, 336, 345, 346, 446
" פריידע, 189
" רויזעלע, 189
" רחל, 126
" שארצע, 128, 137
" שלמה, 127, 159, 265, 291, 304, 321, 336
" שמחה, 328
" שרה־לאה, 118
" שרה־פערל, 128
פלידערבוים, אַברהם־חיים, רב, 39, 71, 79, 85, 86, 91, 126, 138, 170, 173, 174, 227, 228
" זכריה, 141, 142
פעלדבערג (משפחה), 417
" יואל, 358
" נחמה, 357
" נחמן, 123, 132
" סומער, 421
" צפורה־מלכהלע, 358
" ריעלע, 357, 358
פעלדמאַן (פרוי), 371
" אסתר, 332
" גוטע, 336, 371
" דוד־יוסף, 434
" הערשל, 66, 232
" יאָסל, 289, 333

ע

עדעלמאַן, יעקב, 199
עדעלשטיין, שרה, 189
ענגל, אברהמטשע, 109, 119, 122
〃 יצחק, 370

פ

פאַטאַצקאַ, לידאַ, 187
פאַלמער (נאַצי), 390
פאַמעראַנץ, דוד, 128
〃 מרים, 128
פאַניאַטאַווסקי, סטאַניסלאַוו, קיניג, 29
פאַסעק (פאַליאַק), 279, 280, 282, 321
פיניע אַבעלעס, 118
פעסע שרה רבקהס, 108
פריוויס־ווייצמאַן, הערשל, 83
פרייס, אַלטער, 128
פשיסוסקי (משפחה), 117
〃 אשר, 118
〃 יוסף, 115, 187, 436, 437, 542, 455
〃 שמואל, 336, 346

צ

צאַרבמאַן (פרוי), 357
〃 איטשע 116, 330, 331, 360, 435, 448
〃 אסתר־מלכה, 116
〃 חיים־אליה, 115, 192, 355 356
〃 חיים־שלמה, 187
〃 יאַנקל, 116
〃 ירחמיאל, 360, 362
〃 משה, 116, 118, 360
〃 נחמיה, 119
〃 פייגע, 360
צאַרבער, גיטל, 254
〃 מאַטל, 255
פוקס, אליעזר, 98, 111, 116, 124, 139
〃 חיים־אליה, 113
〃 יעקב הירש, 116, 124
〃 לייב, 7, 11, 118, 290, 330, 336, 337, 446, 448
〃 מאיר, 124
〃 פערל, 290
〃 פריידעלע, 292, 294, 336
〃 ראַזע, 446, 448
〃 שיע, 124
פייגעלע די בעקערין, 118
פייערשטיין, משה, 190, 195, 196, 199
פינקעלשטיין, אברהם, 145, 147, 180
〃 איטשע־מאיר, 121
〃 אַלטער, 127
〃 בונעם, 276, 279
〃 בערל, 145, 147, 180, 186, 437, 452, 456
〃 ברוך, 198
〃 ברכה, 145, 147
〃 הינדע, 127
〃 העלען, 452
〃 זיסל, 128
〃 חיים־יוסף, 63, 121, 276, 279
〃 הנה'טשע, 127
〃 יחזקאל, 63, 64, 135, 351
〃 יענטע, 135
〃 יצחק, 128, 436
〃 ישעיה (קראַקע), 323
〃 לעאַ, 187
〃 מאַטקע, 231
〃 מאיר, 243
〃 מאַלע, 276, 279
〃 מאַניע, 135, 186, 187
〃 מלכה, 328
〃 משה, 141
〃 פריידע, 328
〃 רחל, 135

מאַרקעוויטש, חיים־ישראל, 157
" פייגע־הענע, 157
מזא"ה (ראַבינער), 72
מילכמאַן (פרוי), 399
מילנער, לאָזער, 148
מילער, יוחנן, 123, 126
מינסקי, איטשע, 303
" יעקל, 118
" שמחה, 108, 190, 164
מיקולסקי, מאַניעק (קריסט), 154
מלאך, אברהמעלע, 300־302
" איציק, 303
" באַלטשעלע, 299, 301, 302
" חיימל, 300־302
" יחזקאל, 122
" יענטעלעס, 300
" יעקל, 122, 141
" לייב, 81, 133, 134, 187, 203־205, 207
" מאָטל, 11, 121, 124, 156, 172, 189
" משה, 122
מעגי יצחק, 132
מעדיין, שרה, 447
מענגעלע ימ"ש, 253, 315
מענדל „פּאָנטש" (מלמד), 179
מענדל פּאַפּיראָסניק (ווייצמאַן), 88
מענדל „שמעלאק" (זילבערמאַן), 118
מרדכי „בלאָף" (אייזמאַן), 116
מרדכי היטלמאַכער, 123
מרדכי־יוסף (סופר), 119
משה בנציונס, 123
משה ב"ר יצחק, רב, 62
משה־אהרן (מלמד), 61
משה איטשע ניסנס, 118
משה דאַנציגער, 267
משה דעם בלינדן מאירס, 118
משה־זרח (מלמד), 66, 68
משה־יעקב, 285
משהלע אָסטראָווצער (פישמאַן), 117
משהלע ווואַסערטרעגער, 109
משהלע טרעגער, 230
משהלע עובדיהס, 68
משהלע „קישקע", 128

נ

נאָוואַק (קריסט), 402
נאַכעלע פישאַלעס, 299, 301, 302
קינדער: מאָטל, שלמה, 340
נאַמבערג, הערש־דוד, 131, 184
" מאיר, 184
נאַשעלסקי, יוסף, 140, 141, 175
נחומל שניידער, 157
נחמיה שוסטער, 88
נחמן־יודל גלעזער, 264
מנשה, 205
נייהויז, שמואל, 119
נייַמאַן, אַנדזשע, 312
" צעשע, 312
נעכע פישאַלעס (זאַלצמאַן) 124
מאָטל " 340
שלמה " 340
נעסטעלבוים, דוד, 189
נתן־דוד (מלמד), 77, 149, 197
נתן־משה טראָצעס, 88

ס

סאָווטשוק (פּאָליאַק), 394
סאָווע, ישראל, 196
סאַמבערג, אייזיק, 187
סאַנקעוויטש, לאָזער, 110
סאַקשניידער, ישראל, 296
סופר, נפתלי־הירש, 31
סינגמאַן, לואיס, 325, 434
סיגנעט, 179
סעגאַלאָוויטש, זוסמאַן, 187

לעדערמאַן, אייִדל, 145, 452
" איציק, 303
" אַנדזשע, 419
" אסתר, 419
" אַריש, 103, 147, 192, 239, 254
" הינדע, 239
" הערשל, 303
" חנהלע, 254
" יוסף־בער, 145
" יחזקאל, 318
" מאיר, 186, 318
" מרדכי, 163, 180
" נחמיה, 116
" רחל־לאה, 254
לעווין (לאדזש), 264
לעוועזאַן, אברהם, 72

מ

מאַדזשעוויצקי . . . 109
" חיה־שרה, 125
" יעקב־יוסף, 123, 125
מאַטל אַרישעס (מלמד), 67
מאַטל קאַוואַל (מינסקי), 108, 263, 303
מאַטעוויץ (קריסט), 155
מאַטעלע לאַזערס (זין: יאַסל, משה), 119
מאיר יונהס (מלמד), 179
מאיר פֿאַריע, 119
מאַנדעלבוים . . . (נ"י), 427, 447
" אַביש, 102, 111, 118
" דרייזל, 126
" וועלוועלע, 275
" חיה, 328
" חיים־יונה, 98, 275, 357
" יוכבד, 189
" יונה, 126, 320
" לאַזער, 98
" מאיר, 322
מאַנדעלבוים, מענדל, 108, 327
" משה, 108, 127
" ניסן, 133, 317
" נפתלי, 126, 133, 180, 187, 267, 268, 326
" קאַפּל, 267
" שלמה, 108, 186, 205
" שמחהלע, 291, 304, 321
" שרה, 126, 328
מאַנדעלמאַן, אַביש, 111, 118, 161
" אברהם, 118
" איזי, 426, 434
" אירקע, 379
" אליהו, 439
" אליעזר־יחזקאל, 118, 124
" בנימין, 68, 116, 118
" חיים יונה, 111, 124, 117, 130
" חיים־לייב, 106, 125
" יחזקאל, 438, 439, 456
" יעקב־יוסף, 124, 318
" יעקל, 68, 111, 118
" לאַזער, 68, 118, 303
" ליפּע, 288
" מאיר, 336, 438
" מאַנדזשע, 456
" משה, 103, 427, 429, 445
" נחמיה, 68
" עטל, 118
" קלמן, 103, 118
מאַניע פריידעס, 140
מאַנעלאַ, חנה, 117
" שלמה, 117 276
מאַרגענשטערן, חיים־שלמה, 123
" יאַסעלע, 139
" משה, 138
מאַרדעוויצליי, בערל, 101
מאַרקאַוויטש (פרוי, לאַגער־עלטסטע), 414, 415

ישראל לייבושעס (ביכמאַן), 179
ישראל לינאַווער (מלמד, בערנימאַן), 118
ישראל־מענדל (מלמד), 66, 140, 148
ישראל שמואל ליפּעס (צוקער), 106

כּ, כ

כהן, בערל, 5, 7־11
כּץ, זיסעלע, 102
כּאַיעט ימ״ש, 262, 272, 275, 321, 374
כּעלעמער, הערשל, 141
״ יצחק־שמואל, 123, 240
״ לייבל, 123
״ משה, 141, 142
״ פישל, 349, 123
״ קאַפּל, 123, 126
״ שמעון, 349

ל

לאַבמאַן, אברהמטשע, 122
לאַבעל, זע: קלאַץ
לאַזער שמואל־ברוכס, 118
לאַנגלעבן, אַברהם, 118
לאַנדאַ, נפתלי־הערץ, רב, 37, 38
לאַקי, יאַסל, 457
״ פאַניע, 457
לאַקס, בריינדל, 378
״ שפּרינצע, 378
לוי, מרדכי, 121
לוקאַווער, בעלאַ, 438, 457
״ זכריה, 265, 457
״ ישראל, 116, 265, 457
״ רוחמה, 116
לוקסענבורג, האַדעס, 304
״ יאַנקל, 325
״ ישראל־משה, 336
״ נאַטע, 264, 332
״ קאַפּל, 336
ליבערמאַן, מאיר, 193
״ שלמה־מאיר, 138
ליבפּעלד, משהלע, 123
לידא, דוד, גאון, 32־35, 41
לייבוש באַבעניקער, 118
לינדענבוים, אברהם־יחזקאל, 121, 124, 139, 304־307, 309
״ גיצע, 328
״ חוה, 305־307, 309
״ חנה, 305־307, 309
״ מירל, 305־307
״ משה־יהושע, 306
״ רבקה־פייגע, 305, 307, 309
״ שלמה־מאיר, 139
ליפסמאַן (משפחה), 119
״ איציק, 115, 260, 261, 275, 312, 437, 455
״ אַנדזשע, 437, 455
״ בריינדל, 260, 261, 311, 312, 367, 437, 455
״ דינהלע, 115
״ וואַלף, 115
״ לאַזער־מאיר, 275
״ נח, 111, 115, 163, 173, 175, 190, 195, 437, 455
״ פרימעט, 115, 261, 311, 312, 375
״ ראַזע, 437, 445, 455
״ שמעון, 113, 115, 186, 187, 205, 312, 375, 431, 437, 445, 455
״ שרהלע, 115, 418
ליפּע ״שטשאַריב״, זון קלמן, פרוי לאה, 126
לעדערהענדלער, לייבוש, 242
״ משה, 235
״ שלמה, 143
לעדערמאַן . . . 156, 198

טויב, צבי־הירש, 43
" רויזעלע, 127, 189
" שאול ידידיה אליעזר, 42, 50, 53־56
" שמואל־אליה, 12, 42־48, 50, 53, 55, 56
" שמואל־אליה (אור־אייניקל), 55
טויב־האָפמאַן, שפרינצע, 117, 126, 179, 189, 191, 199, 348, 350
טויראָוויץ, יאַנקל, 153
טורקאָוו, זיגמונט 187
" יאָנאַס, 187
טייטעלבוים, אברהם־אהרן, 279
טענענבוים (משפחה), 121
" דוד־קאַפּל, 256
" הערשל, 203
" יוכבד, 119
" יעקב, 113, 133
" ישראל, 191, 193, 194
" משהל, 216
" שיפרה, 121, 216
" שרה, 216
טעפּערמאַן, 334, 335, 337, 390
טריימאַן, איטעלע, 240, 360
" הערשל, 105, 123, 240
" חוהלע, 240, 360
" חנא, 105, 126, 180, 181, 240
" חנן, 7, 11, 123, 134, 241, 243, 294, 311, 323, 329, 336, 346, 360, 431, 432, 435, 444, 446, 448
" יאַנקל, 105, 121, 311, 428
" ישראל, 105, 425, 426, 429, 434
" פּסח, 332
" פלאָרענס, 434
טריימאַן, רבקהלע, 126, 208, 265, 294, 360
" רות, 444, 446, 448
" רחל, 126, 240, 241, 243, 249, 251, 294
" רעגינאַ, 421, 448
טשאַפּעק (אוקראַאינער), 394
טשיזאַנסקי (קריסטין), 180

י

יאַנישעווסקי (קריסט), 352
יאַנקל־יוסף „מאַרגאַל", 98, 102
יאָסל אסתר מלכהס (קאַפּלאַן), 275
יאָסל שוחט, 338
יאָסל שנעלצוג (אילענבלום), 358
יוד הקדוש, 38, 40, 43, 56
יוסף דוד הכהן, רב, 37
יוסף וואטשאס, 118
יוסף־לייב „קאַשעמאַכער", 118
יוסף מלמד, 179
יוסף־שמחה, 64
יחזקאל בר׳ אריה־יהודה, רב, 56
יחזקאל וואַסערטרעגער 128
יחזקאל מלמד, 128, 179
יחזקאל משה מאירס (דיאַמאַנט), 228, 229
יחזקאל קיילעס (קאַפּלאַן) 130
יחיאל לערער, זע: הובערמאַן
יעקב „באַקע", טאַכטער מלכה (בוימלגרין), 117
יעקב בר׳ מרדכי, רב, 31
יצחק־דוד (שמש), 68, 170, 173, 228
ירחמיאַלע, ר׳, 86, 119,
ישראל ביאַלעס (שערמאַן), 132
ישראל גאַרער, 126
איטע, 126
בערעלע, 126

זילבער, אברהם 126, 137
" בערעלע, 295
" חיים־יואל, 117
" מאָטל, 126
" מלכה, 117
" נאָטע (וואַרשעווער), 250
" עטל, 126
" ראָצע, 117
" רבקה, 137
זילבערבערג (פרוי), 399
זילבערמאַן, איידל, 452
" גאָלדע, 122
" הינדע, 367
" הערש־לייב, 438
" שלמה, 255
" שמעון, 115, 452
זילבערריך . . . 217
" אפרים, 88, 120, 217
" נח, 120
" שמואל, 155
זילבערשפיץ 209, 210
זילבערשפיץ . . . 179
זילבערשפיץ, אברהם, 119
זימאַן (משפחה), 121
" שלמה, 122
" שרה־איטע, 121, 189, 190, 193, 194, 348
זינגער, יאָסל 171
" יעקב, 171
" משה, 438
" שיינדל, 273
" שמואל, 272
זיס, גרשון, 339
זעגמאַן, אַנאַ, 430
" דזשעק, 429, 430, 434
" ישראל, 254, 427, 445
זעליק צוקערניק, 125
זעליק צוקערניק (שאַרפהאַרץ), 125
זרובבל, 187

זשאַבאַטינסקי, זאב, 194, 196
זשידינסקי (פאַליאַק), 421

ח

חיה־באַשע (זילבער), 126
חיה־בריינדל (מאַזיס טאָכטער), 117
חיים־אליה (הערש־מאָטלס שווער), 91
חיים דער לערער, 149, 217, 275
חיים־יוסף „קאַשעמאַכער", 158
חיים „ספוף", 179
חיים קלאַפער (ראָזענבערג), 370
חיים ריקער, 139
חיים־דוד ריקער, 139
חיים „שאָלוב", 148
חפץ־חיים, 132

ט

טאָבע דעם בלינדן מאירס, 118
טאַנאַכאָוויטש, איטשע, 108, 114, 121, 187
טויב (משפחה), 42, 43, 50, 56
" אברהם, 81, 127
" אפרים, 43, 48
" דוד־צבי, 43
" זלמן, 43
" זעלדע, 126
" חיים־בנימין, 49, 50
" חיים־יחזקאל, 52
" חיים־ירחמיאל, 48, 49
" יחזקאל, 42־44, 56
" יחזקאל (אוראיניקל), 283
" יעקב־דוד, 52
" יעקב־מרדכי, 56
" יצחק־צבי, 52
" ישראל, 42, 48, 50, 56
" משה־אהרן, 47, 48, 50
" נפתלי־יעקב, 49

וויינטרויב, מענדל, 108, 156, 282, 287, 336
" משה, 438
" פּיניע, 143, 216
" פּייגע, 320
" פּרידע, 265, 457
" רייזעלע, 328, 370, 371
" שלום, 108
" ־קופּערבערג, יוכבד, 184
וויינשטאָק, לייבל, 115
וויסבאַנד, הערשל 125
" חיים־יחיאל, 124
" יאַכעלע, 320
" יאָסל, 448
" יודל, 325
" לייבל, 125, 126, 250, 275, 278, 280, 291, 321, 324, 325, 330, 336, 375
" מרדכי, 126, 130, 320
" מרים, 313, 320־322
" נינאַ, 445
" פּייגע, 320
" ראובן, 126, 278, 280, 291, 320־323, 330, 435, 445
" ראָזע, 448
" שרה־רבקה, 126, 251, 312, 320
וויסמאַן, מרדכי, 123
וויסענבלום, חיימשלום, 61, 179, 212־214
" יוכבד, 61, 62
וויספעלד, יחיאל, 348, 350
וויצמאַן, חיים, 215
" מענדל, 102, 117
וויינער . . . (נ"י), 425
וויעזשביצקי, מענדל, 118
וועגמאַן, זעלדע, 118
" מאיר, 11, 344, 437, 455
וועגמאַן, מרדכי, 111, 118, 124, 294, 295
" רוזשקע, 437, 455
וועלוול „קאַטויליק", 118
וועלוועלע וואַסערטרעגער, 109

ז

זאיאַנץ (לאָדזשער), 403
זאַכאַרקעוויטש (קריסט), 126
זאַלצמאַן (משפחה), 107
" (לאַגער־עלטסטער), 333, 390
" אברהם, 111, 128
" אַריש, 125, 137
" בנימין־אליה, 132
" ברריגדל, 137
" וועלוול, 125, 321, 439
" חיים־בער, 137
" יחיאל־יוסף, 125, 128, 137
" ירחמיאל, 137
" ישעיה, 122
" ישראל, 88
" משה, 125
" נתן, 128
" רייזל, 125, 137
" שיפרה, 81
זאַנדער (נאַצי), 412
זאַסלאַווסקי, רודאָלף, 187
זיבערסקי, יעקב, 265, 345, 346, 421
" לייבל, 278
זיגמונט דער דריטער, 25
זיידל (דייטש), 338, 339
זיידענבוים, הענער, 104, 250, 291, 321, 323 329
" ירחמיאל, 140, 321, 330
" מלכה, 140
זיידענוואַרם, גיטל, 145
זיידענוועבער, רעגינאַ, 163
זייפמאַן (נאַצי), 403

הובערמאַן, שרה, 328, 338
הויז (דייטש), 341
הורוויץ, יעקב־יצחק („החוזה"), 43
היטלמאַכער, זע: זאַלצמאַן, יחיאל
העלשער (דייטש), 298
העפנער, אלקנה, 25
" בן־ציון, 255
" ברכה, 256, 258
" גיטל, 235
" דבורה, 256
" חוה, 256
" חיים, 119
" לאה־עטל, 255
" לייזער, 102, 170, 256
" מלך, 102, 103, 117, 119, 124, 255
" פּעסל, 255
" שרה, 256
הערצל, טעאַדאָר, 189
הערשל אביש שוחטס, 138
הערשל בעל־עגלה, 118
הערשל לייבושעס (מלמד), 81, 140
הערשל „מאַרגאל", 98, 102
הערשל סאַקאַלאַווער, 120
הערשל „שמעלאַק", 118
הערשמאַן, סעם, 448
הערשקאָוויטש . . . 339

ו

וואונדערבאַר, יאָסל, 119
וואַלמאַן . . . 194, 438
" אליהו, 108, 190, 349
" זעליק, 108, 145, 186, 198, 205, 286
" נחום, 119, 268, 326
" פּערל, 187, 205
" שמחה, 108
" שמריהו, 120
וואַלף, בערל, 425
וואַלף מלמד, 162
וואַלפמאַן, משה, 117
וואַסערמאַן, אברהם, 330, 332
" דוד, 121
" יאָסל, 104
" שמחה, 111, 117, 124, 295
וואַסערשטראָם (משפחה), 109
" גרשון, 191, 282
" יאַנקל, 198, 312
" יאָסל, 153, 197, 379
" יחיאל־נח, 121
" ירחמיאל, 310
" עוזר, 312
וואַקסמאַן, יחזקאל, 205, 338
" נטע, 119
וואַריס, רחל־חיה, 121
וואַרען, מאַקס, 448
" פּעי, 432, 448
וויכערט, מיכאל, 206
וויינבערג, אליהו, 438, 456
" חיים, 189
" חיים־יחזקאלעס, 123
" יאָסל, 116
" משה, 273
" שעוועלע, 273
וויינגאַרטן, יואל־יהושע, 49
וויינטרויב, איטקע, 418
" חיים, 108, 124, 143, 170, 173, 328, 336
" יאָסל, 265, 280, 282, 322, 438, 457
" ידידיה, 132
" יצחק־שמואל (דיין), 89, 103, 118, 124, 126, 143, 170, 172
" מאיר, 108, 357
" מלכה, 328

גרובער, דינה, 308
גרודזינסקי . . . 119
גרוזענבערג (אַדוואָקאַט), 72
גרינבוים, הערשל, 108, 123, 136
" חנא, 113, 116, 186, 346, 437, 452
" חנה, 136
" יצחק, 179
" סאַנע, 136
גרינבערג, בריינדל, 170
" דבורה, 170
" הינדע, 170
" וועלוועלע, 170
" טוביה, 98, 111, 122, 171, 172
" יאַנקל, 149
" יאָסל, 170
" יחיאל, 170, 327, 375
גרינשפּאַן, אברהמעלע, 300, 301
" באַשעלע, 300
" זלמן, 300, 301

ד

דאַלסקי (ס"ס), 390, 406-408
דאַלץ (ס"ס), 269 270
דאַמבראָווסקי (קריסט), 126
דבורה די טשיניצע, 81, 120
דוד „קאַשעמאַכער", 117
דודל מלמד, 179
דוזגאַל (דייטש), 272
דויטשלענדער, לעאָ, 182
דויטשער, י., 187
דיאַמאַנד, אַנאַ, 432-435, 444, 445, 447
" בריינדל, 216
" הינדע, 336
" חיים-יעקב, 98, 127
" טאָוטשע, 108, 109
" יוכבד, 216, 256
דיאַמאַנד, יחזקאל, 120
" ישראל, 319
" מאָריס, 214-216, 256, 425-427, 429, 433-435, 444, 457
" פּסח, 266
דייוויס (נ"י), 425
דיק, יעקב, 457
דעקער, גוסטאָוו (דייטש), 325
דראָל, אַלטער, 118
" שמואל, 118

ה

האַגאַר (וועכטער), 302
האַלצער, רחל, 187
האַמבורגער (ווין), 182
האַנאָוער (משפּחה), 110
" אַלטע, 308
" הערשל, 189, 191, 193
האַניגבוים, דוד, 119
" שמואל, 180
האַניגהענדלער, דוד, 179
האַפּמאַן, דוד, 117, 350
" כעלע, 379, 437
" הערשל, 190
" חיה-האַדעס, 118
" חיים, 280, 289, 291, 321, 348, 350, 379, 455
" יאַנקל, 109, 117, 124, 189, 199
" נטע ראובנס, 118
" פּייגע, 328
" ראובן, 116, 124
האַפשטיין, ישראל (קאַזשעניצער מגיד), 40
הובערמאַן, איטשע, 189, 158
" יחיאל, 119, 123, 171, 172, 179, 213, 214
" שושנה, 328

גאַלדפאַרב, לייבל, 148
〃 מענדל, 121
〃 משה־יאַנקל, 110, 121, 224, 362
〃 פּעסע, 137
〃 צאַלעל, 330, 335
〃 צעשע, 379, 437, 455
〃 רבקה, 104, 250, 328, 362, 481
〃 רוחמה, 338
〃 שלמה, 149, 163, 196, 200, 325, 329,
(בטעות: גאַלדפאַך, 149)
גאַלדשטיין, איטע 225־227
〃 אַנדזשע, 254
〃 הערשל, 156, 235, 254, 268
〃 חיה, 452
〃 יאַסל, 254
〃 יחזקאל, 156, 268
〃 יענטע, 145, 268, 275, 452
〃 מאיר־שלום, 147, 180, 275, 377, 452, 453
〃 משה, 268, 275, 437
〃 רחל, 268
גאַלעווסקי, יאַן (פּאַליאַק), 162, 192, 218, 296
גאַנאַץ (פּאַליאַק), 326
גאַרבער, יחיאל, 121
גאַרפינקל, אַשר 179, 190
〃 רוחמה, 134
גדליה לערער, 170, 179
גובער, ד"ר, 435
גוטהאַלץ, פּנחס, 139
גוטמאַן . . ., 264
〃 (בריידער), 293, 336
〃 בעני, 437, 445, 455
〃 יעקל, 330, 448
〃 יצחק, 330, 448
〃 שמואל־יחזקאל, 286, 326
גוטמאַן, שמאי, 124, 326
〃 שרה, 437, 445, 455
גייגער (ראַדעם), 277
גלאַזמאַן, אברהם־יחיאל, 263
〃 בערל, 263
〃 ברוך, 104, 199, 325, 330
〃 וועלוועלע, 262
〃 יאַנקל, 104, 336
גנאַט (ייד' פּאַליציסט), 342, 343
געדע (דייטש), 271
געטריימאַן, יאַסל, 426
געלבלאַט (משפּחה), 107
〃 יאַנקל, 180, 187
〃 ישראל, 134, 180
〃 כאַווטשע, 328
〃 לייבל, 122
〃 רחל, 134
〃 שמואל־מאיר, 103, 113, 145, 186, 251, 457
דער געלער אפּרים, זע: זילבערריך
〃 〃 דוד, 416
〃 〃 לאַזער (שמש), 138, 173, 257
געניצבערג (קינצק), 342
געריטנער (בריידער, ראַדעם), 196
גראַדאַווטשיק, איטשע, 117
〃 לייבוש, 126, 252
גראַהער, אברהמטשע, 169, 173, 174
〃 יאיר, 141
〃 מאַכטסע, 191
גראַס, דזשעק, 426
גראַסמאַן . . . (נ"י), 425
〃 בענצע, 365
〃 דרעזאַלע, 124
〃 זיסל, 79, 86, 106, 123, 124, 125, 136, 157, 171
〃 חיים־נחום, 112, 176, 191
〃 יצחק, 163
גראַספאַרשטאַנד, שלמה־זלמן, 121, 169, 173

ברוך וואַסערטרעגער, 230, 231
ברוך מלמד, 128
ברוין (משפחה), 68
" . . . 325
" אברהמעלע, 266
" איטשע, 117, 124, 266
" אסתר, 308
" בינע, 163, 189
" חיים, 116
" יאַנקל, 375
" יענטעלע, 295
" ישראל־משה, 98, 111, 265
" לאה־טויבע, 266
" לאַטי, 124, 163, 195, 196, 294־296
" מאירל, 266
" מרדכי־דוד, 124
" מרים־רבקה, 295
" נטע, 63, 189, 264, 296
" סאַניע, 265, 438
" רבקה, 118
" רייזעלע, 266
ברייגדל מזיק, זע: ראַזמאַרין
ברייגטוך, איטשע 126
" מלכה, 106, 107, 115, 438
" משה, 70, 126
" פעי, 446
ברעמער, אַטאַ (דייטש), 243
ברעסלער, בענעק 333, 334
" הענעך, 358
" יעקב, 114, 121 281, 416
" לאַלעק, 104, 140, 243, 281

ג

גאַוויין (וועכטער), 379
גאַטאַוויזנע, אליעזר־גוטמאַן, 40, 89
" יחיאל, 7, 11, 40, 89, 210, 211, 432, 449
גאַטאַוויזנע, מרדכי־מענדל, 122, 137, 138, 170־172, 211
" פייוול, 141
גאַלאַבאטשניק (נאַצי), 269
גאַלאַמב, ניסן־צבי, 52
גאַלדבעדער . . . 425
גאַלדבערג . . . 123, 299
" ברוך, 400
" גדליה, 134
" דוד, 71, 219, 220
" הערשל, 298
" יאַסל (פון סקאַרזשיסק), 392
" יאַסקע, 298
" יחיאל, 236, 254, 266, 438
" מלכה, 134
גאַלדבערג־בערשטל, דבורה, 246
גאַלדהאַמער, אפרים, 120
" דבורה, 120
גאַלדוואַסער, גוטעק, 352
גאַלדמאַן, אברהם־יעקב, 116
" איטשע, 127
" חיים, 103, 115, 452
" חנהלע, 318
" יאַסל, 116, 124, 157, 318
גאַלדפאַדען, אברהם 187
גאַלדפאַרב (משפחה), 110
" אברהם, 68, 326
" בארבאַראַ, 437, 455
" דינה, 104, 245, 367, 379
" זאַלע, 118
" יאיר, 104, 288, 291, 337
" יאַסל, 121, 268, 296, 338, 437, 455
" יאַקע, 124
" יוכבד, 222
" יחזקאל, 104, 150, 285, 367
" יורעק, 296, 434, 437, 455
" ירחמיאל, 222

בוימלגרין, יאַנקל, 190, 196
" יהושע, 116
" ישראל, 101, 323, 334
" לוי, 99, 109, 117, 121, 124, 218, 219
" לייבל, 98, 111, 136, 171
" מאַניע, 106, 107, 116, 135, 350, 438, 456
" מרים, 198
" סוטשע, 350
" שיעלע, 350
" שעיה, 78
" שפרינצע, 116, 350
" שרה, 116, 163, 196, 438, 456
בורשטיין, משה, 40
ביכמאַן, אַביש, 124
" אסתר, 11, 266
" הערשל, 172
" זלמן, 266, 438
" חנה, 363
" יצחק, 124
" ישראל, 124
" מאַטל, 119, 124, 175, 358
" מאנעס, 124, 315
" נחמיה, 121, 375
" שרהלע, 438, 439
בירענבוים . . . 425
" גוטשע, 456
" מאיר, 109, 279, 456
" משה, 438
בלומענפעלד, דיאַנאַ, 187
בלומענקראַנץ, ברוך, 425
בלווייוויס (דענטיסט), 122
בליי, אברהם, 457
בליכמאַן, אברהם, 141, 144
" מרדכי־מנחם, 123, 143
בן־גוריון, דוד, 450
בנימין בעדער, זע: אייזמאַן
בעל־שם־טוב, 43
בעליק, אליה, 81
" ברוך, 372, 373
" יאָסל, 425
" רעגינא, 372
" שמואל־יוסף, 81
בעלעס, ישראל, 132
בעלפאַר, ד"ר, 114
בענדעלמאַן . . . 107, 113
" וועלוול, 238
" חנה, 189
" חוה, 305
" פישל, 238
בעקער, דוד, 425
" פּעסעלע, 122
" ראובן, 117
" שמואל, 426
בערטמאַנאַוויטש, חנא, 105, 240
" מלכה, 240
" משה־פּרץ, 287, 425
" שמואל, 105, 122, 240
(בטעות: בערקמאַנאַוויטש, ז' 122)
בערלינער (משפחה), 41
בערנימאַן, איטשע, 119
בערעלע קונצנמאַכער, 274
בערקאָוויטש . . . 425
" הערש, 27
" יעקל, 297, 299
בערקמאַן, לואי, 425, 426, 429
בערשטל, אסתר, 448
" יוסף, 120, 121
" מנשה, 448
" משה, 116
בראַדי, אליהו, 429
" העלען, 434
בראַנוויין, לייבל, 40

אייכענבוים, חוה, 418
" חנא, 285
" יוכבד, 148
" לייבוש־פסח, 84, 110, 121, 140, 148
" קאָפל, 140
" שמואל, 110, 222
" שמחה, 222
אילמאַן, יעקל, 106, 123, 190
אילענבלום (בריסער), 336
" יאָסל, 330
" יודל, 104, 198, 199, 330
" משה, 104, 198, 199, 308, 311, 330
אינפלינג (ס"ס), 385
איסר קאָוואַל (גאַלדבערג), 108
אַלבערט (דייטש), 338
אַלטמאַן, אליעזר־יוסף, 307
" זעלדע, 307
" חיה־שרה, 305
" ישראל, 307, 308, 329
" נחום־מאיר, 304, 305
" שלמה, 308
אליעזר זייענצקעווער, 121
אַנילעוויטש, דוד, 415
אַפּעל (משפחה), 182
" יעקל, 121
" רחל, 121
אַקערמאַן (משפחה), 416
" איטע, 113, 156, 257
" אסתר, 357
" גוטמאַן, 357
" טילע, 134, 416
" ישראל, 156
" משה, 81, 103, 107, 120, 257
אַראַץ, בינעם, 267
אריה־ליב בר' דוד, רב, 31, 32
אַש, שלום, 53

ב

באַטאַרי, סטעפאַן, 25
באַלשעווניק, חיים־יואל, 113
באַקלער (צוקער) אברהם, 163, 180
באַראַן, שיע (ראַדעם), 299, 300
באַרטעטשקאַ (נאַצי), 270
באַרטענשלעגער (לאַגער־פירער), 333, 390, 392, 393, 397, 399, 400
בודין, פאול ("האַסאַג"), 381, 390
בוימל . . . " 164
" אברהם, 117, 119
" דבורה, 126, 375, 448
" דרייזל, 246
" הינדעלע, 364, 376
" חיים־אליה, 122
" חנה, 189
" יאָסל, 363
" ישראל, 363
" לאה, 106
" לייבל, 124, 126
" משה, 191, 193, 194
" פינטשע, 124, 126, 456
" צבי, 11, 122
" רויזעלע, 363, 365
" שמואל־לייב, 363
" שרה, 126, 363, 420
בוימלגרין (משפחה), 116
" . . . " 110
" אברהם, 119, 124, 267, 280, 322, 348, 350
" אהרן־לייב, 98, 104, 111, 116, 176, 188, 198, 199, 200, 205, 350, 438, 456
" אַנשל־זלמן, 109, 117, 124, 143, 175, 238
" בערל, 121, 124
" הינדע, 238
" זלמן, 116, 171, 232

אינדעקס פון פערזאָנען

ניט אַלע פאַמיליע־נעמען האָבן זיך געלאָזט אידענטיפיצירן. דאָ און דאָרט איז אַ נאָמען געגעבן אין טעקסט ניט מיטן זעלביקן אויסלייג. אין אינדעקס האָט מען זיך געסטאַרעט צו פאַראייניהייטלעכן אַ נאָמען, אַ מאָל אפילו צו פאַרריכטן אַ פעלערדיקן נאָמען אין טעקסט. אַ סך מאָל האָט מען זיך געמוזט באַגנוגענען נאָר מיטן ערשטן נאָמען און אפילו מיט אַ צונאָמען, כדי עס זאָל ניט אָפּגעמעקט ווערן אויף אייביק. קרובים און פריינד וועלן עס אַליין קענען אויפקלערן.

נעמען פון פרויען קענען זיך אַ מאָל געפינען סיי אונטער זייער מיידלשן נאָמען, סיי אונטער זייער מאַנס נאָמען.

די נעמען אין די נעקראָלאָגן אין ענגלישן אָפּטייל ווערן אין אינדעקס ניט אַרײַנגענומען. עס ווערט אויך אויסגעלאָזן היטלער — משום ימח שמו.

ב. כ.

א

אביש שוחט, 137
אַבסטבוים, אברהם, 117, 132, 136, 171
" משה, 235, 247
" קאָפּל, 232
" שיימע, 117
" שייע, 117
" שלום, 117
אברהם־אהרן פּשילינגער, 417
אברהם באקלער (צוקער), 163, 180
אברהם בעדער (זאַלצמאַן), 238
אברהם־חיים (ירמיהס שוסטערס זון) 234, 335
אברהם־שמשון בר׳ שלמה, רב, 36, 37
אברהמצע (דיין), 89, 170, 173
אַוורומאַלע, 223 224
אהרן „קאַשעמאַכער" (פעלדשטיין), 119
איוואַנייקא (אוקר׳), 393, 397
איטשע ברויט, 121, 162, 226
זון: בן־ציון, 162, 226
שבע־ליבע, 226, 227
איטשע „בולץ", 118
איטשע „טשאַפּ" (קופּערבערג), 123
אייבשיץ, יהונתן, גאון, 37
אייזלער, משה־מענדל, 111
אידעלבוים, יחיאל, 199
" ישראל („דזשאַבאַץ"), 284
אייזמאַן, ביילע, 118
" בנימין, 170, 173, 175
אייזענבוים, אידא, 452
אייזענבערג (יידישער קאַמאַנדאַנט), 412, 414
" חוה, 304
" מאַטל, 109
" משה, 273
אייזענמענגער, יאָהאַן (קריסט), 34
אייזענשטאַדט, מאיר, רב, 35
" משה, רב, 35
" נפתלי־צבי, רב, 35
אייזענשמיץ (ס״ס), 390, 392
אייכהאַרד, 281, 282, 284, 285,
אייכענבוים (משפחה), 110
" דבורה, 140
" הינדעלע, 140
" הענעך, 109, 117, 123, 140
" הערשל, 285, 327

ראָזענקראַנץ, הירש־בער, ליבע. קינ־
דער: חנה, פייגע, אסתר, יוכבד,
פריידל, ברכה, משה, יצחק, לייבל,
זלמן
רובינשטיין, נעכע. קינדער: זלמן, דוד,
עטל מיטן מאַן
ראָזענבערג, יואל, אסת־־גאָלדע. קינ־
דער: שיינדל, נחמיה
ראָזענבערג, חיים, רוחמה (פלומענ־
בוים)
רייזמאַן, שלמה־לייב, הינדע. קינדער:
חנה, רבקה־פייגע, פּעסע, עלקע,
בעריש
רייכמאַן, זכריה, רבקה (שטערן) אין
אַ קינד
ראָטענבערג, הירש־מאָטל, דבורה
ראָטפאַרב, יעקב־אהרן, רחל, שמאי,
יחזקאל, חיה, איטשע, געגדל
רייז, שלמה (שוחט) מיט פרוי.
קינדער: חיים־לייבוש מיט פאַמיליע,
אַלטע, גיטל־שרה און נאָך
איינער
רייז, שרה, דבורה, איבוש, משה,
חנה

ש

שוואַרצבערג, זעליק, חנה׳טשע (פלו־
מענבוים)
שוואַרצבערג מרים
שוואַרצבערג שלמה און משפחה
שוואַרצבערג שמואל און משפחה
שוואַרצבערג מנשה, פרוי און 5
קינדער
שוואַרצבערג יצחק, פרוי און 5 זין
שוואַרצבערג בעריש
שוואַרצבערג הענעך אין פרוי
שוואַרצבערג יאנטשע און פרוי
שוואַרצבערג רחל
שוואַרצבערג לייזער און פרוי דאָבע
שוואַרצבערג משה
שטיינהאַרן, אברהם, קיילע און אַ
קינד
שנאַל, יוסף, חיה (פלומענבוים), 4
קינדער
שלאַפערמאַן, משה, הינדע. קינדער:
וואַוועק, נאָכאַלע
שטערן, אליעזר, גיטל. קינדער:
טשאַרנע, פּעסעלע, מירל, שלמה
שטערן, ישראל, חנה און קינדער
שילדקרויט, איטשע, אסתר־פייגע
און קינדער
שערמאַן, מענדל, מאַלע (גאָלדבערג),
זון אברהם
שערמאַן, הערשל, סאַלאַ און 4
קינדער
שערמאַן חיה־רייזל מיט משפחה
שערמאַן, ידידיה, חיה, שרהלע,
דבורהלע, חנהלע
שערמאַן עטל
שוואַרצבערג, בעריש און פרוי
שוואַרצבערג, לייבל און משפחה
שאַרפהאַרץ־משפחה: זעליק, דבורה,
מאיר, יחיאל, רחל ,איטע, חוה,
יצחק, מענדל
שלמה בלאַכאַוש מיט פרוי און
קינדער

פינקעלשטיין, ירמיהו און פרוי
פינקעלשטיין, אפרים, שוועסטער ברכה, שבע מיטן מאן
פלומענבוים, חיים־בער, רחל־לאה. זון: אלטער־אליעזר מיט פרוי רויזעלע און קינדער דינהלע און שמואליק
פלומענבוים, אפרים, שארצע. קינדער: לייבוש, משה־אליעזר, אברהם, שרה־פערל
פלומענבוים, משה, רחל. טאכטער: מלכהלע פלומענבוים, שלמה, חוה (אייזענבערג)
פלומענבוים, ישראל מיט פאמיליע
פלומענבוים, פנחס, קריינדל מיט משפחה

צ

צוועכמאן, רפאל, שרה, קינדער: לאניא, עטל
צווייגענבערג, הערשל מיט פאמיליע
צווייגענבערג, אברהם, מרים און קינדער
צווייגענבערג אברהם, פרוי מרים, קינדער: משה־פעלטן, איטשע, חנה, גאלדע, הינדע
צווייגענבערג נפתלי, פרוי פייגע, קינדער יוכבד, אביש, הערשל
צווייגענבערג שלמה, פרוי שרה, זיין איידעם געשטן איטשע מיט פרוי און קינדער
צוקער, נתן, פערל (שערמאן)
ציטרין, עטל
צעכשטיין און פרוי, זין: יעקב, חיים מיט פרוי שרה־איטע און א יינגעלע געבארן אין קריג
צעכשטיין, העלא

ק

קאנארעק יצחק, פרוי חנה'לע, טעכטער: מלכה מיט משפחה, חוה
קאנארעק מיט משפחה און ברייגדל
קאנארעק
קופערבערג, דוד, חוה מיט פאמיליע
קיוואוויטש, יאסקע מיט פאמיליע
קאהן, רחל (ברייגטוך)
קירשענבלאט, חיה־צירל, טאכטער
פערל מיטן מאן, אידל, אליה און אלטער מיט משפחות
קירשענבלאט, פנחסל
קעסטענבערג, חיים, ביילע און 6 קינדער
קערשבערג, ישראל, ברודער
ירחמיאל מיט משפחות
קאשטאן, ברוך, מינדל
קאשטאן, משה, רויזע, זון: ישראל און א טאכטער
ד"ר קראנגלאד מיט פאמיליע
קופערמאן, אברהם־אליה, גיטל און קינדער
קופערמאן, קאפל, דבורה, זעלדע (פינקעלשטיין), נטע, חומע, מלכה, גאלדע, חנה (ברוין)
קרייצבערג, האארצקע, חיה־רבקה.
קינדער: יחזקאל, מלכה און נאך 4 קינדער
קירשענבוים, שמואל
קירשענבוים, ברוך און פאמיליע
קירשענבוים, אשר־זעליק, רחל, טאכטער הינדע מיט מאן און קינדער
קירשענבוים, יאסל, יענטע, שמואליק

ר

ראזמארין, לייזער, ברייגדל. קינדער: מלכה, חיה, ישראל, אהרן, מאיר.

טענענבוים חיה־מלכה מיט משפחה
טענענבוים, יעקב, אסתר. קינדער:
מלכה, משה, ישראל, מרדכי, יאסל

י

יחזקאל „מאשעניק"
יחזקאל („טשאטש") מיט פאמיליע
ישראל בועלאס און משפחה

כ

כהן־משפחה: יוכבד, אהרן, חיים,
דינה, זעלדע, שמואל, מרדכי,
הוצלע, אליעזר, טאבא, צבי, יהושע,
מאטלע, רחל, אבא
כעלעמער, לייבל, פרוי ברכה און
קינדער
כעלעמער, הערשל מיט משפחה
כעלעמער, מענדל מיט משפחה
כעלעמער, קאפל מיט משפחה
כעלעמער, יצחק־שמואל מיט פרוי און
טאכטער טויבע־זעלדע

ל

ליבפעלד, משה, יוכבד
ליבעסקינד, איטשע, אסתר־מלכה.
קינדער: רחל, רויזע
ליבעסקינד, ליפע, לאה און זון קלמן
לוקסענבערג, אברהם־איסר, יצחק,
ישראל־משה, יאנקל, רבקה
לוקאווער, טילע, מאניע, חנה, לייבעלע
לאנגלעבן מיט פאמיליע
לאנגלעבן אברהם, פרוי פרייידל, זין:
נחום, קיווע, מרדכי, אלע מיט
פרויען און קינדער

מ

מאנדעלבוים, פסח, חיים
מאנדעלמאן, חיים־לייב מיט משפחה
מארגענשטערן, חיים־שלמה מיט
פאמיליע
מילער, יוחנן און רייזל
מינסקי, מאטל מיט פאמיליע
משה „קישקע" מיט פרוי און קינדער

נ

ניסענבוים, שמואל, טילע, יוכבד,
מאלי, איטע, שרה

ע

ענגעל, יצחק, הענע (ראזענבערג)

פ

פאמעראנץ, דוד מיט משפחה
פעסעלע די בעקערין מיטן מאן
פרייס, זלמן מיט פאמיליע
פרייס, הערשל מיט פאמיליע

ס

הרב פלידערבוים און פרוי, קינדער:
הינדע־קיילע, חנה'לע, חוה'טשע,
ראכטשע, מרים, שפרינצע, יוכבד,
אברהם, מאיר און נאך איינער
פעדערוואסער־משפחה: ארטשע, גר־
שון, אליה, מאיר, הענע (גאלד־
פארב), שבע (קירשנבלאט)
פעלדמאן, מאיר, הירשל, הלל
פעלדבערג, נחמן, רוחמה, קינדער:
טאבא, אלטע, צפורה
פלומען, אליעזר מיט פרוי
פלומען, מאטל מיט פאמיליע
פלומען, בצלאל, ביילע און 5
קינדער
פינקלעשטיין, איטשע און פרוי,
קינדער: פייגע־רחל, מארעק
פינקעלשטיין, חיים, רחל
פינקעלשטיין, שמואל, נעמי און
קינדער

גאלדמאן ניסז, פרוי חיה, טעכטער: פריידל מיט משפחה, שרה'לע מיט משפחה
גאלדפארב, אברהם מיט משפחה
גארער, ישראל און חנה, מיט קינדער אפרים, יאסל, חיים
גראסמאן, זיסל און חנה, זין: ירחמיאל, ישראל, גדליה, יצחק, חיים־נחום טאכטער דרייזל און מאן

ד

דאבראשקאלנא, שלמה און משפחה
דודל מלמד מיט משפחה
דיאמענט דוד מיט משפחה
דימענט, יעקב, מאלע פריידע (פלוי־מענבוים), קינדער: אליהו, לייבוש, פערל, האדעס

ה

האניגבוים, דוד מיט משפחה
האניגבוים, ישראל, מירל
האניגהענדלער ברוך מיט משפחה
האניגהענדלער משה
האניגהענדלער, משה־דוד און משפחה
האניגמאן דוד מיט משפחה
האפמאן הירשל, פרוי שרה (קירשענבוים)
האפמאן, נטע און חיה־האדעס
האנאוער, שיינדל און משפחה
האנאוער, יהושע און אסתר מיט קינדער
הערשל („וואנץ"), זון מענדל און א טאכטער
האנאוער, נתן און פאמיליע

ז

וויזענבערג יעקב, פרוי חיה־שרה, זון יאער
וויינבערג, חיים מיט משפחה
וועגמאן, דוד און מלכה. קינדער:
קיילע, טשארנע, שפרינצע, זעליק
וויסבאנד, יחזקאל און פאמיליע
וויסבאנד, יחיאל־יאסל און לאה
וואלמאן, שמחה, סערל, אליה, זעליק
וואסערמאן, שמחה און מאלע מיט קינדער: טשארנע, לאה, פערל, הערשל, יחזקאל
וויינטרויב, שלום, פעסע, מענדל, חיים, מאיר, איטע
וויינטרויב, טשארנע
וויינטרויב, ידידיה מיט משפחה
וויינטרויב, ישראל־משה און משפחה
וויינטרויב, יאער

ז

זאלצמאן יהושע מיט משפחה
זאלצמאן, נתן און פאמיליע
זאלצמאן, ישראל, פייגע און קינדער
זאלצמאן, אברהם מיט משפחה
זאלצמאן, רייזל מיט משפחה
זילבער, אברהם און חיה. קינדער: רבקה, טאבא, באשע, רויזע
זימאן, שלמה, מרים און קינדער
זיידענבוים, ראצע מיט קינדער הערשל, הינדע
זיידענבוים, הערשל, גיטל, לייבעלע, אבא
זיידענבוים, דוד, לאה, ברוך־יוסף, הירשל, מענדל, הענעך
זאלצמאן, אוריש מיט משפחה
זאלצמאן, יחזקאל מיט משפחה
זאלצמאן, ירחמיאל
זילבער, חיים־יואל, מרים און קינדער: רחל־הענע, הערשל, נחום

ט

טאנאכאוויטש — פאמיליע

ואלה שמות הקדושים

אַן פֿאַרבליבענע משפּחות

א

אַקערמאַן, ישׂראל, איטע, יעכיל, שׂרה (ווייַנטרויב)
אַקערמאַן, משׂה, רויזע
אילענבלום־משׂפּחה: צבי, שׂרה־ראַצע, שׁמעון, לייב, מרדכי, חיים־בער, פּריידל, יונה, חנה, שׂרה, לייב, שיינדל, מרדכי, אסתר, יוסף
איילמאַן הערשל מיט משׂפּחה
איילמאַן, יעקל מיט משׂפּחה
איילמאַן, יאָסל, רבקה און קינדער
אייזמאַן, מאָטל (וואָסער־טרעגער)
איילמאַן מענדל, פּרוי רויזע און פּינף קינדער
אייזענבערג, בנימין, אסתר, קינדער: שׂרה, מרים, פּערעלע
אייזעלבוים, ישׂראל און משׂפּחה
אייזעלבוים, יחיאל (רוסלאַנד)
אייזעלבוים, יחזקאל
אברהם סטאָלאָזש מיט פּרוי פּעסע (גאָלדפּאַרב)

ב

בוימל, חיים־אליהו מיט משׂפּחה
בלייכמאַן מרדכי, פּרוי פּריידל־מלכה טעכטער רוחמה, חיה מיט אַ מאַן און קינדער, זון אברהם
בלייכמאַן, אפּרים מיט פּרוי
בענדעלמאַן, פּישל און משׂפּחה
בערשטל, יוסף און משׂפּחה
בערשטל, משׂה און משׂפּחה
בערטמאַנאַוויטש, שׁמואל, פּרוי מלכה, זון אלחנן, טאָכטער לאה מיטן מאַן קאָפּל אָבסטבוים
ביכמאַן, נחמיה און יעכל מיט קינדער
ברייַנטוך, איטשע מיט פּרוי און קינדער שׁפּרינצע, פּסח
ברייַנטוך, שׁמואל־עלע, הינדע און קינדער
ביכמאַן, מאָטל און פֿאַמיליע
בערינמאַן, הערשל און פֿאַמיליע
בנימין פּעסעלעס קינדער און פֿאַמיליעס
ברוך מלמד מיט משׂפּחה
בערקמאַן, לייבל מיט משׂפּחה
ברעסלער, יעקב און גוטא, זון לאָלעק
בוימאַן, ברוך און פֿאַמיליע
בוימאַן, שלמה און פֿאַמיליע
בוימאַן, יעקל און פֿאַמיליע
בעליק, ברוך און פּייגע, מיט פֿאַמיליע
בוימל, משׂה מיט מאַמען און שוועסטער
בלייכמאַן, מרדכי־מנחם און פֿאַמיליע
בערטמאַנאַוויטש אַשר און פֿאַמיליע
בראַנטפֿאַן, אליה, חנה

ג

גאָלד, שלמה און חנה מיט פֿאַמיליע
גאָלדבערג, יונה און משׂפּחה
גאָלדבערג, משׂה און פֿאַמיליע
גאָלדבערג־משׂפּחה: אליה, פּערל, משׂה, חנה, אסתר, פּרידע, רחל, מאָטלע, מלכה
גאָלדמאַן, יאָסל און רבקה, טאָכטער אסתר מיט קינדער חנה'קע און רעזשקע
גאָלדמאַן, חנה'טשע

אין הייליקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

טאַטע **נתן־דוד**, מאַמע
און מינקע שיין

ברידער
שמואל, פרוי **חוה** און קינדער
שלום און פרוי **לאַניע** מיטן קינד
שלמה און **יוסף**

שוועסטער **פייגע** און שרה־**גיטל**
טאַכטער **מאַנדזשע** און איידעם

יחזקאל מאַנדעלמאַן און **משפחה**
טאַראַנטאָ

צום ליכטיקן אָנדענק

ר' יעקב יוסף מאָזשדיעווצקי
זיין פרוי חי' **שרה**

(די טאַכטער פון ר' חיים אנשיל ע"ה, קופּערערד)

זייערע קינדער
ישראל בער, סימה, רחל
און מאַלע

זיי זענען אומגעקומען אין דער אויסזידלונג פון זוואָלין

די אייניקס געבליבענע טאַכטער
און שוועסטער

פּערל גאָלדשטיין, און פאַמיליע
ברוקלין

אייביק איז אונדזער טרויער

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע
זיידע **מאיר** און באָבע **רחל**
קערשבערג
און די גאַנצע
קערשבערג־משפחה
מאניאַ גליק־פינקעלשטיין
ניו־העיוועז, קאָנעקטיקוט
פראַניא קלאַרפעלד־פינקעלשטיין
קריוו־קאָוו, מיזורי
סאַלאַ האָרוויץ־פינקעלשטיין
ניו־העיוועז, קאָנעקטיקוט

ה' ינקום דמם

פון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע
טאַטע **זאַלע**, מאַמע **טשאַרנע**
מאַנדעלמאַן
שוועסטער **מינקע** מיטן מאַן **אהרן**
און קינד
ברודער **לייבוש**, פרוי **שיפרה** און
קינדער

ברודער **יאָסל**
יחזקאל מאַנדעלמאַן און **משפחה**
טאַראַנטאָ

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע
עלטערן **פּסח** און **חנה**
הערשענבוים
שוועסטער **חנהטשע הערשענבוים**

זייער אייניקס־פאַרבליבענע
טאַכטער
טשאַרנע קופּערמאַן־ווערקצייג

מיט טיפן צער

נאָך אונדזערע טייערע
טאַטע־מאַמע לייבל און **אסתר**
פינקעלשטיין
שוועסטער **שיפרה'לע**
ברודערל **אהרן־מאיר**
זיידע־באָבע **חיים־בערל** און **גיטל**
פינקעלשטיין
און די גאַנצע פינקעלשטיין־משפחה

מאניא גליק־פינקעלשטיין
ניו־העיוון, קאַנעקטיקוט
פראַניא קלאַרפעל־פינקעלשטיין
קריוו־קאָוו, מיזורי
סאַלאַ האָרוויץ־פינקעלשטיין
ניו־העיוון, קאַנעקטיקוט

אַ מצבה

פֿאַר מיינע ניט־פֿאַרגעסענע
עלטערן **חיים־ישראל** און
פייגע־חענע מאירקאָוויטש
ברידער און שוועסטערס: **יאַנקל,**
שיינדל, יענטל, פּערל
זיידעס און באָבעס: **חיים־דוד,**
נחום, שיינדל און **לאה**
פעטערס און מומעס: **משה'ל,**
יאָסל, בן־ציון, ירחמיאל, יוכבד,
שרה, פרימעט דבורה און **פּערל**
קוזינען: **מאָטל, יאַנקל, אַלטע**
און שרחקע

אברהם מאירקאָוויטש
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפֿאַרגעסלעכע
עלטערן **איטשע־פּנחס, רבקה**
שערמאַן
שוועסטער **חנה מאַנדעלמאַן,** מאַן
יאַנקל און קינדער
שוועסטער **הינדע פּאַרבמאַן,** מאַן
נחמיה און קינדער
ברודער **הערשל שערמאַן,** פרוי
דבורה און קינדער
שוואָגער **טוביה ראָזענצוויג**
פעטער **לייבוש שערמאַן,** פרוי **רחל**
און קינדער
פעטער **מענדל שערמאַן,** פרוי
קיילע און קינדער

פריידל שערמאַן־ראָזענצוויג
פּערל שערמאַן־מאַרקאָווסקי

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע שוועסטער און ברידער:
יחזקאל בוימל מיט פרוי און
קינדער
שלום'ל בוימל מיט פרוי און קינדער
מענדל
דבורה, איר מאַן **הערש־מאָטל**
רוטענבערג מיט זייערע קינדער
חוה, איר מאַן **שלמה־מאיר**
ליבערמאַן מיט זייערע קינדער
יוכבד, איר מאַן **פּנחס גוטהאַלץ**
מיט זייערע קינדער
הינדע מיט איר מאַן
דרייזל
כלם נספו בשואה ע"י הצר הצורר
ימ"ש. ד' ינקום דמם

צבי בוימל, חיפה

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע טייערע אומגעקומענע
אין טרעבלינקע:

עלטערן עזריאל, רחל לאה
שערמאַן
ברודער יעקב־יוסף מיט פרוי
און זין
שוועסטער פרימעט שערמאַן־
טיגער און קינד
שוועסטער הינדע שערמאַן
פעטער ישראל שמעטערלינג
מיט פרוי און קינדער
מומע וואַסערמאַן מיט טעכטער
און זין

בן־ציון און פרוי שערמאַן
פּאַריז

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

פּאַטער לייבע געלבלאַט

שוועסטער רחל

ברודער ישראל מיט זיין פרוי
און קינדער

ברודער יחזקאל געלבלאַט
ברודער וועלוול

מיינע שוועסטערן שרה־מרים
און רבקה־לאה

מאיר געלבלאַט
פּאַריז

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע נישט־פאַרגעסענע

עלטערן ישראל־לייב און דבורה
בראָנער

שוועסטער חנה־הינדע
און רחל בראָנער

און אַלע אומגעקומענע פון דער
קופּערמאַן משפּחה

טאָכטשע בראָנער
סענט לואיס, מיזורי

יזכור!

מיין טייערע מוטער מינדל קאַש־
טאַן (געבוירן וויינבערג) אומגע־
קומען מיט שמע־ישראל אויף די
ליפּן אין 1943 צוזאַמען מיט מיין
פּאַטער ברוך קאַשטאַן, מיין זיידע
משה קאַשטאַן פעטערס און מומעס

אַלע אומגעבראַכט דורך די
נאַצים י"ש

זעלדע קאַשטאַן־וויינבערג
פּאַריז

מיר טרויערן אויפן אומקום

פון אונדזערע טייערע

טאטע נאָטע קופערמאַן

מאַמע יוכבד, געבוירן צוקערמאַן

ברודער מענדל קופערמאַן

שוועסטער לאה קופערמאַן

אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

יחיאל, פריידל קופערמאַן

פאריז

אין אייביקן טרויער

נאָך מיין מאַן יוסף אייזענבוך

מיין ברודער מאָטל גאָלדמאַן

(געוואוינט אין ראָדעם)

און מיין שוועגערין און קינדער

אומגעקומען אין אוישוויץ און

טרעבלינקע. איך וועל זיי קיין

מאָל ניט פאַרגעסן

אידא אייזענבוך

פאריז

נר זכרון

נאָך אונדזערע טייערע

טאטע־מאַמע נתן און לאה

צוקערמאַן

ברודער שמואל זיין פרוי חוהטשע

און 4 קינדער

ברודער וועלוול מיט פרוי שרה

און 2 קינדער

ברודער פאָליש זיין פרוי גיטל

און א קינד

שוועסטער רבקה באַקלער

(געבוירן — צוקערמאַן)

אומגעקומען אין סאָוועטן־פאַרבאַנד

שפרה, פרימעט, שלמה צוקערמאַן

און פאַמיליעס

פאריז

צום אייביקן אָנדענק

זאָל דאָס אָרט זיין ווי א מצבה

פאַר אונדזער משפחה:

אונדזער פאַטער דוד לעדערמאַן

געשטאָרבן יונג אין זוואָלין

אונדזער מוטער חנהלע און צוויי

שוועסטערן אסתר מיט מאַן און

קינד און עטאָלע

אַלע אומגעקומען אין וואַרשעווער

געטא

אַדעל געלבלאַט־לעדערמאַן

פאריז

שבע וויינבערג־לעדערמאַן

ניו־יאָרק

ישראל לעדערמאַן

ניו־בעדפארד

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע טייערע

טאַטע שמחה־זיסל פינקעלשטיין

און מאַמע רבקה (געבוירן — צימערמאַן)

ברידער: מענדל, הערשל, מאיר, ישראל־לייב, משה

אַלע אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע

יצחק פינקעלשטיין
פּאַריז

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע טייערע

טאַטע־מאַמע מאיר און זעלדע פינקעלשטיין

שוועסטער מלכה און מאַן יחזקאל און קינד יחיאל רייכמאַן

ברידער יאָסל און יעקב פינקעלשטיין

שוועסטער שרה פינקעלשטיין

אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

חנה פינקעלשטיין־לייבאָוויטש
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן מאָטל און חוה ביכמאַן

שוועסטער־ברידער:
שרה רבקה, שמואל, דוד

אַלע אומגעקומען דורך די פאַר־שאַלטענע נאַצים און זייערע פֿרויסהעלפערס

אסתר ביכמאַן
ישראל

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן — יוסף און רחל ווײַנבערג

ברודער — שלום־יצחק ווײַנבערג

שוועסטערן — רבקה־מינדל און לאה ווײַנבערג

אליהו ווײַנבערג, טאַראַנטאָ

שמואל ווײַנבערג, מאַנטרעאל

אין טיפן אייביקן טרויער

שווערן מיר קיין מאל נישט צו
פארגעסן אונדזערע טייערע אומ־
געבראכטע אין טרעבלינקע
מוטער **יוכבד פוקס**
ברודער **הערש־יאנקל פוקס**
מיט פאמיליע
פעטער **פסח וויספעלד**
מיט פאמיליע

פאמיליע **חיים־עלי פוקס**
פאריז
פאמיליע **לאזער פוקס**
שטאקהאלם
פאמיליע **יוסף פוקס**
וואַרשע

אייביק איז אונדזער טרויער

נאך אונדזערע אומפארגעסלעכע

עלטערן

שמואל משה און כאמע **איילמאן**

ברידער **ישראל** און **דוד**

זיידע **קאפל** און באבע **חיה־דבורה**

קופערמאן

זיידע **יאנקל** און באבע **מלכה**

איילמאן

און מיין גאנצע משפחה

אסתר איילמאן און פאמיליע
לאס אנדזשעלעס

אייביק איז אונדזער טרויער

נאך אונדזערע אומפארגעסלעכע

יעקב און **מאלע פריידע דימענט**
(געבוירן — פלומענבוים)
ברידער **אליהו, לייבוש**
שוועסטערן **פערל, האדעס**
אלע אומגעקומען אויף קידוש־השם

חנחטשע דימענט־פינקעלשטיין
תל־אביב

הינדע דימענט־פינגעריך
און פאמיליעס
חיפה

אייביק איז אונדזער טרויער

נאך אונדזערע אומפארגעסלעכע

עלטערן

שמואל משה און כאמע **איילמאן**

ברידער **ישראל** און **דוד**

זיידע **קאפל** און באבע **חיה־דבורה**

קופערמאן

זיידע **יאנקל** און באבע **מלכה**

איילמאן

און מיין גאנצע משפחה

אסתר איילמאן און פאמיליע
לאס אנדזשעלעס

אין אייביקן טרויער

נאך מיינע טייערע

פרוי — **פייגע וויינבערג**

טעכטערל — **רייזעלע וויינבערג**

כבוד זייער אנדענק

אליהו וויינבערג

טאראנטא

אין ליכטיקן אָנדענק

פון מיין טייערן טאַטן

יחיאל גאָטאָוויזנע

אייגער פון די הויפט איניציאַטאָרן
פון זוואַלינער יזכור־בוך

וואָס איז אַוועק פון דער וועלט

דעם 5טן מיי, 1981. אין חיפה

זיין אייביק־טרויערנדיקע טאָכטער

לאה גאָטאָוויזנע־שטרויס
חיפה

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע טייערע און
אומפאַרגעסלעכע
עלטערן נחום און חוה וואָלמאַן
שוועסטער דבורה
בריידער זעליג און חיים
און אונדזער גאַנצע משפחה

ישראל וואָלמאַן און משפחה
טאָראָנטאָ

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע
עלטערן

איטשל און ציפּע גאָלדבראַך

ברודער חיים און שוועסטער שרה
וועלכע האָבן געוואוינט אין ראַ־
דעם, און אונדזער גאַנצע משפחה,
וואָס איז אומגעקומען אין
קאָנצענטראַציע־לאַגער

צירל און יחיאל גרינבערג
פּערל און ישראל טאָרבינער
מיט זייערע משפחות
לאָס־אַנדזשעלעס

אייביק איז אונדזער טרויער

נאך מיינע אומפארגעסלעכע

טאטע משה, מאמע פייגע

ברודער ירחמיאל ראטפארב

איטשע פארבמאן

מיט פרוי און פאמיליע
ניו יארק

מיר ווילן אייביק געדענקען

אונדזערע אומפארגעסלעכע

טאטע־מאמע ידידיה און חיה שערמאן
שוועסטער שרה, חנה, דבורה, פייגע און חוה
ברידער דוד און יצחק
פעטער אביש שערמאן און משפחה
פעטער שאול שערמאן און משפחה
פעטער יאסל קירשענבוים און משפחה
פעטער אברהם־בוירעך קירשענבוים און משפחה
פעטער לייבל קירשענבוים און משפחה
מומע שרה און מאן אברהם קופערמאן
באבע פעסע

פישל שערמאן און פאמיליע
ניו־יארק

לזכר עולם

הורי אברהם זליג וגיטל צויגנברג
לבית שלמה ושרה צויגנברג
אחי מאיר ואשתו לאה
דוד, יצחק ויוסף
אחיותי ריבקה ודבורה

פנחס צויגנברג
חיפה

אין אייביקן טרויער

נאך אונדזערע טייערע

טאטע־מאמע זוייוויע און הינדע גרינבערג

שוועסטער דבורה און ברודער וועלוול

און אונדזער גאנצע משפחה, וואס זיינען אומגעקומען

אויף קידוש־השם

יחיאל און צעשא גרינבערג אין פאמיליע
יאסל און שיינדל גרינבערג אין פאמיליע
בריינדל און ראמאן גרינבערג אין פאמיליע
אלע אין לאס אנדזשעלעס

אין אייביקן טרויער

נאך מיינע טייערע עלטערן

יאסל פעלדשטיין

און חיה־שרה (געבארן — ראזענבלאט)

ברודער העירש־איציק מיט פרוי און קינדער

ברודער יואל

שוועסטער מלכה פעלדשטיין

חיים פעלדשטיין
ניו־יארק

אנשטאָט אַ מצבה

נאָך אונדזערע טייערע

יונה און בלומע זילבערמאַן

שלמה, שמעון, אליה, רבקה, מירל, טשאַרני

מיט משפחות

הירש־לייב זילבערמאַן

און פאַמיליע

טאָראָנטאָ

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע־מאַמע נחמה־חנהטשע ציטרין

מיין מאַן יחזקאל וואַקסמאַן

שוועסטער: ראָטי מיט איר מאַן און קינד, **ראָשע ציטרין, רעני ציטרין,**

כעלע ציטרין, עדזיע ציטרין

ברודער בענעיק ציטרין

אלע אומגעקומען אין די גאַזקאַמערן

לאָניע וואַקסמאַן־ציטרין, פאַריז

טאָכטער עדיט וואַקסמאַן־בעקאש
פאַריז

שוועסטער שרה בירענבוים־ציטרין
אין רוסלאַנד

מיר טרויערן אויפן אומקום

פון אונדזערע טייערע, וואָס זיינען פֿאַרברענט געוואָרן

אין אוישוויץ און טרעבלינקע

ברודער **משה** גאָלדשטיין (דערהרגעט אין זוואָלין)

זיין פרוי **פּעסע** מיט 2 קינדער

אונדזער שוועסטער **לאה** מיט איר מאַן קלמן **קעסטענבערג** און 5 קינדער

אונדזער שוועסטער **חנה־טעמע** מיט איר קינד

מאיר־שלום גאָלדשטיין
ביילע־יענטע גאָלדמאַן
פּאַריז

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע אומפֿאַרגעסלעכע

ברודער **שמואל־אהרן** קאַפּלאַן מיט זיין פרוי, אומגעקומען ווי
פֿאַרטיזאַנער אין די וועלדער אַרום זוואָלין
מיין שוועסטער רחל מיט א קינד פון 9 מאָנאַט דעפֿאַרטירט
פון פּאַריז קיין אוישוויץ
מיין פעטער **משה** קאַפּלאַן מיט פרוי און 6 קינדער
מיין פעטער **שמואל־אליה** קאַפּלאַן מיט פרוי און 5 קינדער
מיין מאַנס עלטערן **אשר** קלעזמער מיט פרוי **פשיסוסקי** און פֿאַמיליע

רייזל פשיסוסקי־קאפּלאַן
פּאַריז

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע־מאַמע מיילעך און מלכה איידענבוים

ברידער ישראל, יחזקאל און שלמה־לייב איידענבוים

די באָבע דבורה קופערמאַן

פעטער נתן, חנה בראון און קינדער

מומע גאָלדע וויינשטאָק און קינדער

מומע יוכבד, ישראל איידענבוים מיט קינדער

מומע אוידל מיט איר מאַן און קינד

אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

חנה קופערמאַן, חיפה

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן הערשל און סימע גרינבוים

שוועסטער חנה, איטע, שרה

ברודער פאַני

חוה גרינבוים, פאַריז

חנא גרינבוים, פאַריז

בלומע גלאזוואַנד (געבוירן — גרינבוים)

און פאַמיליע. שטוטגאַרט, דייטשלאַנד

אין טיפן טרויער

אויף מיינע אומפארגעסלעכע

עלטערן לייבוש און פריידע לוקסענבערג

ברודער נאַטע און שוועסטער דבורה

באַבע פייגל

מיין ברודער שלמה און פרוי פריידע

און זייערע צוויי קינדער אלחנן און ישראל

האַדעס לוקסענבערג־פלאַמענבוים
און פאַמיליע
ביאַנאַ, ניו־דזשוירזי

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע־מאַמע ישראל און אסתר־גיטל קופערמאַן
שוועסטער רייזל פרידמאַן, איר מאַן איטשע און קינדער
ברודער יעקב קופערמאַן, פרוי און קינד
ברודער יהושע קופערמאַן מיט פרוי און קינדער
ברודער חנן קופערמאַן מיט זיין פרוי
פעטער חיים קופערמאַן מיט משפּחה
מומע גיטל גראָהאַר מיט משפּחה
מומע נאומי סיגעטע מיט קינדער
מומע דרעיזל זייפמאַן מיט מאַן און קינדער
אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

ירחמיאל קופערמאַן, חיפה
נחמיה קופערמאַן, חיפה

אין אייביקן אָנדענק

פעטער חיים מומע רחל פינקעלשטיין

קוזינען: ירמיהו מיט זיין פרוי, שמואל מיט פרוי נעמי און פאַמיליע,
אפרים, ברכה און שעווע מיט איר מאַן

פעטער איטשע פינקעלשטיין, זיין פרוי און זייערע קינדער פייגע, רחל
און מאַרעק (געוואוינט אין ראָדעם)

פעטער ברוך בוימאַן, זיין פרוי און פאַמיליע

שלמה בוימאַן (שלמה'לע וואַסערטרעגער) מיט פרוי און פאַמיליע

פעטער ברוך און זיין פרוי פייגע בעליק מיט 3 קינדער

מאַני (געבוירן — פינקעלשטיין),
אהרן־לייב בוימלגרין און פאַמיליע
טאָראָנטאָ

מיר וועלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן

אונדזערע עלטערן און פאַמיליע־קרבנות פון היטלער־חורבן:

טאַטע יהושע, מאַמע שפרינצע בוימלגרין
פעטער אַנטשעל, מומע פּערל, זייערע קינדער: לוי מיט זיין פרוי רחל;
בערל, יאַנקל, אברהם, חנה, הינדע, שרה, יוכבד און זייערע פאַמיליעס
פעטער לייבל, מומע צביה, טעכטער: ברכה, יהודית חנה און פּערל,
זין: ישראל, יאַנקל און ברוך
פעטער אברהם, מומע חוה, זייערע קינדער משאַרנע און מענדל
פעטער בערל, מומע חיה און פאַמיליע
פעטער לייזער, מומע חנה און פאַמיליע

אהרן־לייב און פרוי מאניא בוימלגרין־גרין
שרה'טשע גראַדזאַנאָווסקא־בוימלגרין
און פאַמיליעס
טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

מיר וועלן אייביק געדענקען

מינדל און יחיאל־ישעיהו מלאך מיט 4 קינדער; הינדע און משה מלאך מיט 4 קינדער; חיה־איטע און יעקב מלאך מיט 3 קינדער; ביילע און ישראל מאיר מלאך; פּערעלע מלאך מיט 3 קינדער; באַשע מלאך מיטן מאן אביגדור

מאטל מלאך און פאַמיליע
חיפה

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע

טאַטע־מאַמע חיים־יצחק און פּעסע־רבקה קופּערמאַן
ברודער אברהם־יעקב און פרוי שרה (געבוירן — שערמאַן)
מיינע קינדער פרימעט און חיים־יצחק קופּערערד
פעטער שלמה מיט פרוי און פאַמיליע
פעטער שמעון מיט פרוי און פאַמיליע
מומע חנה און מאן יוסף צוקערמאַן און פאַמיליע
מומע בריינדל, איר מאן לייזער ראָזמאַרין און פאַמיליע
מומע רחל, איר מאן סענדער וועלנער און פאַמיליע

בריינדל און ישראל־בער קופּערערד
ניו־יאָרק

אין טיפן צער

נאָך פאַמיליע קופערבערג

טאַטע־מאַמע מענדל, אסתר

שוועסטער דרייזל, ברידער בענדעט, משה, קאַפּל

פעטער יאָסל, מומע רייזל און קינדער: שיינדל, מענדל, שלמה, יצחק

פעטער זעליק און קינדער: פייגע, שלמה, פריידע, דבורה

פעטער משה, מומע פייגע און קינדער: יעקב, רבקה, פריידע גאָלדפאַרב

זיידע יעקב־שלמה, באָבע גיטל

קוזין משה און אסתר וואָלפמאַן

פעטער לייבוש, מומע ביילע און קינדער סענדער, פערל

יוסף־אליהו קופערבערג, ישראל

אין אייביקן טרויער

נאָך מיין באַליבטן מאַן

אברהם־מאיר גרינבוים־רוכינשטיין

וואָס איז פריצייטיק אַוועקגעריסן געוואָרן פון מיר

זיין אייביק־געטרייע פרוי

העלען גרינבוים
ניו־יאָרק

מיר ווילן אייביק געדענקען

אונדזערע טייערע

טאַטע־מאַמע הירש־לייב און חוה קופּערמאַן

שוועסטער פרימעט

מיין פּאַטערס ברודער אברהם־יעקב קופּערמאַן

מיין מוטערס שוועסטער: אסתרל, איר מאַן נאַסעלע און קינד שאול. שעווע, איר מאַן בנימין און קינד שלומ'על, וערל און ברודער אליעזר

אברהם און יחיאל קופּערמאַן
און פּאַמיליעס
סאַן פּאולאָ, בראַזיל

צום ליכטיקן אָנדענק

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע ישראל־משה, מאַמע שעווע בראָן

בריידער: איטשע, אברהמ'לע, מענדעלע און מאירל

שוועסטער: לאה און מאַן ישעיה מיט 2 קינדער, שוועסטער טאָבע

און מאַן הערצקע, שוועסטער רייזעלע

בריידער פון טאַטן: חיים־שלמה, בעריש און בן־ציון

מיט זייערע פרויען און קינדער

שיפרה קופּערמאַן (געבוירן — בראָן)
בראַזיל

קוזין אברהם זון פון בן־ציון, בראַזיל
מרדכי רוסלאַנד

רוזשקע שלאַפערמאַן־גאָלדפאַרב, טראַגיש אומ־
געקומען אין סקאַרזשיסקער לאַגער דעם 10טן
אוגוסט 1944

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע
טאַטע־מאַמע משה אהרן און הינדע גאָלדפאַרב
אברהם, בערל, פייגע, יאַנקל גאָלדפאַרב
ניכע פאָקס
ראָזשקע, גימפּעל, אברהמ'לע און סטילע שלאַפערמאַן

יוסף גאָלדפאַרב און משפּחה
לאָס אַנדזשעלעס

לזכר עולם

אבותי היקרים

אברהם־יהושע אריי ענגעל

יוטא־לאה ענגעל

ואחי גבריאל־יצחק ענגעל, שמחה־בונים ענגעל

משה־אליעזר ענגעל

סאוטפילד, מישיגען

הובערמאַן יחיאל און זיין פרוי, לעבנסלאַנגער סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה אין זוואַלין, דער ערשטער יידישער לאַווניק אין שטאָטראַט אין זוואַלין און אויך לערער פון יידיש און עברית

לזכר עולם

להורינו היקרים
יחיאל והדסה הוברמן
אחי ואחיותי:
יעקב ובלומה הוברמן
רחל ואפרים קשטן
חנה ושמואל קרביץ
שרה הוברמן
ומשפחותיהם

שושנה הרשמן (הוברמן)
ניו־העיוון, קאָנעטיקעט

חיהלע, יעקל חיים ישראלס טאָכטער

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזער טייערער מוטער

חייה וויזענבערג־קאַשטאַן

טאָכטער
גאָלדע קאַשטאַן־שערמאַן
און פאַמיליע
תל־אביב

זון
אליעזר וויזענבערג־קאַשטאַן
און פאַמיליע
Farmington Hills, Mich.

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע

טאַטע־מאַמע ישראל און איידל ניסענבוים

ברידער דוד, יצחק, חיים, לייבל, העניך, יוסף

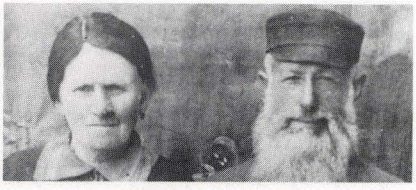
שוועסטער שיפרה, דבורה

פעטער יוסף לייב, מומע חנה ניסענבוים

זייערע קינדער חיים אליה, מרים, נחמה

פעטער חיים, זיין פרוי און קינדער האָבן געוואוינט אין קאַזשעניץ
אַלע אומגעקומען אויף קידוש־השם

מאיר ניסענבוים אין פאַמיליע
ניו־יאָרק

שמאי סאַמער און דבורה בוימאַן, אומגעקומען אין טרעבלינקע

אין הויליקן אָנדענק

נאָך מיינע עלטערן

שלמה און פייגע־רחל בוימאַן

ברידער און שוועסטער

זיידע שמאי סאַמער, באָבע דבורה און פאַמיליע

שרה בוימאַן־זייפמאַן
ווינניפעג

צום ליכטיקן אָנדענק

נאָך מיין ליבער פרוי רחל **פינקעלשטיין** (געבוירן — קאָפּלאָן)
און מיין זון **העריי**
וועלכע זיינען אומגעקומען אין אוישוויץ

מיין ברודער **איטשע־מאיר**, זיין פרוי מיט 7 קינדער
מיין שוועסטער **יענטע** מיט איר מאַן און 2 קינדער
מיין ברודער **ירמיהו** מיט זיין פרוי און 4 קינדער
מיין ברודער **ברוך** מיט זיין פרוי און 2 קינדער

אומגעקומען אויף קידוש־השם אין טרעבלינקע

מיין ברודער שלמה, אומגעקומען אויף א טראַגישן אופן
פּאַר דער מלחמה

בערל פינקעלשטיין און **פאַמיליע**
פּאריז

מאַניע פינקעלשטיין־גרין און **פאַמיליע**
טאָראָנטאָ

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע אומפּאַרגעסלעכע און ליבע

עלטערן נחמיה און **מאַלע־זעלדע שערמאַן**

ברודער **ירמיהו** מיט פרוי און קינד

שוועסטער **שיפרה** מיטן מאַן **מרדכי־דוד רייכמאַן**

מומע **עטע מונהייט**

מומע **חנה־רייזל**, פעטער **אברהם** און קינדער

נח שערמאַן און **משפּחה**
ישראל

וואָלף שערמאַן און **משפּחה**
תל־אביב

אין אייביקן טרויער

נאך אונדזערע טייערע

טאטע־מאמע מרדכי און זעלדע וועגמאן

ברידער לייבוש, יעקל, שמואל, ברוך און אבישׁ

שוועסטער ביילע מיט איר מאן און קינדער און שוועסטער קיילע

מאיר און ראזע וועגמאן און פאמיליע

לאס אנדזשעלעס

מיר וועלן אייביק געדענקען

אונדזערע אומפארגעסלעכע

עלטערן נח און קיילע וואסערשטראם

שוועסטער סימע מיטן מאן אהרן און קינדער

ברודער גרשון מיט זיין פרוי מאכטשע און קינדער

ברידער חנא און ירחמיאל

עזר וואסערשטראם און משפחה
ניו־יארק

יאנקל וואסערשטראם און משפחה
סאן־דיעגא

יאסל וואסערשטראם און משפחה
סאן־דיעגא

אַביש בן מאיר מאַנדעלמאַן, פרוי רחל מאַנדעלמאַן (געבוירן — זילבער)

אין הייליקן אָנדענק

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע:

פאָטער אַביש בן מאיר מאַנדעלמאַן, מוטער רחל בת נחום זילבער

ברודער חיים־יעקל

שוועגערין חנה בת איטשע שערמאַן מיט 5 קינדער

שוועסטער ביילע מאַנדעלמאַן און ישראל ביכמאַן מיט 4 קינדער

שוועסטער טשאַרני און איר מאַן אליה בן יונה זילבערמאַן מיט 1 קינד

מאיר, מלכה מאַנדעלמאַן און פאַמיליע

באענאַם־איירעס

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיינע טייערע

טאַטע־מאַמע

מנחם מענדל און לאה פרידמאַן

מיינע ברידער מאיר, פּרץ און שוועסטער עטל

מיין זיידע יצחק פרידמאַן

מיין זיידע שמואל מאַטליוביקעם און באָבע פּערל

לייבקע פרידמאַן ז"ל און פאַמיליע

ברוקלין, ניו־יאָרק

מיר טרויערן אויפֿן אומקום

פון מיינע אומפֿאַרגעסלעכע

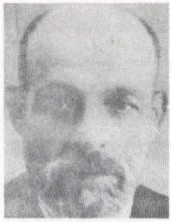
עלטערן **בערל** און **פריידל גלאַזמאַן**

ברודער **ברוך**	Baruch
שוועסטער **מלכה**	Malka
ברודער **רפֿאל**	Rafael
ברודער **יצחק**	Icchok
ברודער **אברהם**	Abraham
ברודער **יחיאל**	Jechiel

אַלע אומגעקומען דורך די הענט פון די היטלעריסטישע

באַנדיטן מיט זייערע אַרויסהעלפערס

יעקב גלאַזמאַן און פֿאַמיליע
רייטלינגען, דייטשלאַנד

וועלוול ליפֿסמאַן

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע־מאַמע וועלוול און דינה **ליפֿסמאַן**

ברודער **לייזער־מאיר** און שוועסטער **שרה־גיטל**

פעטער **שלמה עלענבאָגען**, **נחמיה**, **משה שוכהענדלער** מיט די משפחות

אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע

שמעון, ראָוז ליפֿסמאַן, לאָס אַנדזשעלעס
נח, אַנדזשע ליפֿסמאַן, לאָס אַנדזשעלעס
יאַנקל, פרימעט וואַסערשטראָם (געבוירן
— ליפֿסמאַן) סאַן דיעגאָ
און פֿאַמיליעס

לזכר עולם

משה ורבקה־לאה שוורצברג

נפטרו בחיפה בשנת תשל״ה

משפחת שוורצברג
חיפה

מאַטיס קירשענבלאַט און שוועסטער : חיה
מלכה יאַקאַבאָוויטש, געבוירן קירשענבלאַט

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיין ליבער שוועסטער **חיה־מלכה**
(געבוירן — קירשענבלאַט)
און שוואָגער **יעקל יאַקאָבאָוויטש**
זייערע קינדער **זלמן, חיים־פּנחס** און **שרה־אסתר**
וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער
צווייטער וועלט־מלחמה

מאָטל קירשענבלאַט און פאַמיליע
ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

פון מיינע ליבע שוויגער־עלטערן און שוואָגערס
אומגעבראַכט דורך די נאַצים

שמואל־הערש האָפמאַן
חיה־רייזל האָפמאַן
אברהם־בויניש האָפמאַן
אַלטער האָפמאַן
מרים־לובע האָפמאַן
יאָכטשע האָפמאַן
יצחק האָפמאַן

מאָטל קירשענבלאַט
ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

פאָטער משה, מאַמע רבקהלע בראָנער

ברודער שלום בראָנער, זיין פרוי חנה און זון אַלעקסאַנדער

ברודער שמואל בראָנער, וואָס איז אומגעקומען

אין סאָוועט־רוסלאַנד

ברכה בראָנער־קירשענבלאַט
טאָכטער און שוועסטער

שמואל־לייב בוימל

אין אייביקן אָנדענק

פון אונדזערע אומגעקומענע
טאַטע־מאַמע
לייבל און שרה בוימל
ברידער יוסף און ישראל
און שוועסטער הינדע
ווי אויך פון בן־ציון גראָסמאַן און קינד רויזעלע

משפחת פנחס בוימל, טאָראָנטאָ
דבורה און סעם הערשמאַן, ברוקלין

צום אייביקן אָנדענק

משה און רייזיל גלאזמאן

זון וועלוועלע, טאָכטער פרייִדעלע

דוד און מרים גאָלדבערג, זיידע און באָבע

ישעיה און יצחק גאָלדבערג

אהרן און אסתר גאָלדבערג

בינאלע גאָלדבערג, טאָכטער

שמולאַלע גאָלדבערג

מאַניעק און דוד'ל גאָלדבערג

פרידע ווינטרויב אין פאַמיליע
בעלאַ לוקאָווער
סאַן־פאולא, בראזיל

חיים צעכשטיין און פרוי שרה־איטע זימאַן־צעכשטיין

צום אייביקן אָנדענק

חיים צעכשטיין און פרוי

שרה־איטע זימאַן־צעכשטיין

אומגעקומען מיט אַ ניי געבוירן קינד לעבן קיעוו, רוסלאַנד
אין 1940

לייבוש פלומענבוים
ניו־יאָרק

רבקה בלאט־פלומען
און משפּחה
ניו־יאָרק

גיטל קליינפעלד־פלומען
און משפּחה
חיפה

Belowed Daughter, Mother

and Sister

Died: 1969

Belowed Wife, Mother,

Grandmother & Sister In Low

MITZI BERKMAN died 1974

From the BERKMAN-
Grossman Families
Brooklyn, N. Y.

In Loving Memory

of Dear Husband, Father and

Grandmother

LOUIS BERKMAN

organizer of Zwdiner Society

Died: 1947

Belowed Wife:

SYLVIA GOSMAN (Berkman)

In Loving Memory

of Deceased Holocaust Victims

in Europe

Grandmother, Grandfather

Uncles, Aunts, Cousins

and Friends

The BERKMAN & GROSSMAN
Families
Brooklyn, N. Y.

IN MEMORIAM

To the Sacred Memory Of My Family who perished in the Nazi Holocaust of 1939-1944
Al Kidush-Hashem

Parents: NUCHIM and CHAYALE ROSENFELD
Grand Parents: LEJBUS and RUCHALE ROSENFELD
USHER and MACHLE PRZYSUSKI
Sister: SORALE ROSENFELD ILENBLUM and her child
LAIBELE ILENBLUM
Sisters: BAJLALE, CHANALE, GITALE and
Brother FROIM ROSENFELD
Uncle SHLOIME, Aunt DWOJRE PRZYSUSKI and
their two Children RACHMILALE and MOJSZALE

BRAJNDELE LIPSMAN - ROSENFELD
Daughter HELEN and Son BILLY
Los Angeles, California

In Memory

FLUMEN FAMILY

Father: DAVID

Children: SARAH LEAH
(Husband: HERSHEL)

FREIDELE, HINDA, HANSHA
RIVKA ROCHEL,
MOSHE KOPEL,
SRUEL

LUKSENBURG FAMILY

Father: ITZHAK

Mother: ESTHER RATZI

Children: RIVKA ROCHEL

SRUEL MOSHE,
KOPEL YANKEL

RIVKA BLATT and Family
New York

In Loving Memory

Of My Families

KESTENBERG and BROWN

They were deported to Treblinka, where they were killed

in 1942 Al Kidush Hashem

I will cherish and honor their Memory for ever.

Surviving Son of SZYFRA KESTENBERG,
CHASKIEL KESTENBERG
Now HENRY MILLER and Family
Los Angeles, California

In Memory

of our beloved parents

CHAIM & RACHEL LEAH GOLDBERG (born Flomen)

Sisters: ESTHER & FREIDA and brother KOPEL

May their memory never be forgotten

Daughters EVA and husband ABE WROBEL & family
REGINA and husband HARRY SHARIT & family
New York

To the Eternal Memory

of my family on my mother's side

SZYFRE GRZYBEK (born GOLDSTEIN) and family

SZAJNDEL ZYNGIER (born GOLDSTEIN) and family

MOSHE GOLDSTEIN & family

CHASKEL GOLDSTEIN & family

HERSHEL GOLDSTEIN & family

May their memory never be forgotten

Nephews CHAIM, REGINA SHARIT SHLUFMAN & family
HERBERT & RACHEL SHLUFMAN & family
New York, N.Y.

To the Eternal Memory

of my family on my Father's side

ISAAC SHLUFMAN & family

ARON SHLUFMAN & family

CHIL SHLUFMAN & family

SHEVAH & MOSHE WEINBERG & family

May their memory never be forgotten

Sister MOLLY & BENNY FINKELSTEIN & family
Nephews HARRY & REGINA SHARIT SHLUFMAN & family
HERBERT & RACHEL SHLUFMAN & family

In beloved Memory

TRAJMAN

אלחנן טרײמאַן

רחל׳ע טרײמאַן

Chuna, Ruchale, Ewa and Ita

GELBLAT

Leibush, Hynda, Welwl, Rivka-Leya and Sarah-Miriam

GELBLAT

Israel, Chaya, Ryvtse, Lazar

GELBLAT

Jacob and daughter Renia

ABRAMEK RAPAPORT and
REGINA (born Traiman)
and Family.
Springfield, N. J.

In Memory of

RAPAPORT:

די עלטערן פון ריווטשע (טרייַמאַן) ראַפאַפאָרט

קויפל, שיינדל און העניע ראַפאפארט, עלטערן און שוועסטער פון אברהם ראַפאַפאָרט. קויפל האָט זיך געזעמט ביים אַרייַנגיין אין וואַגאָן אין גאַרבאַטקע אויפן וועג קיין טרעבלינקע

KOFFMAN, SHENDEL and MONIEK

Dr. RUBIN CHAPNIK,

HENIA (born Rapaport) and Daughter

WAISBORD: SHIMAN, FELA, HALINA,

ABRAMEK and CESIA

ABRAMEK and REGINA RAPAPORT and Family

Springfield, N. J.

In Memory

of my dear and beloved family

חיה־רייזיל

יעקב־יצחק

פסח

נחום

Father: YAKOV ITZCHAK TRAIMAN

Mother: CHAYAH RAIZEL TRAIMAN

Both perished in Treblinka.

Brother: NUCHIM TRAIMAN

Shot down in Skarzysko Kamienna

Brother: PESACH TRAIMAN

Shot in Sydler Forest in 1944.

His remains were reinterred

in the Jewish cemetery of Lodz.

They will live in our heart and memory forever!

CHARLES and RUTH TRAIMAN and Family
Brooklyn, New York

In Loving Memory

Of Our Dear Parents

נפתלי מאַנדעלבוים

Father:

NAFTOLI MANDELBAUM,

Mother:

RAISEL, born SZLAFERMAN,

Sisters:

IDES and CHAJALE

שמחה מאַנדעלבוים

Brother:

SYMCHA

All victims of the Nazi massacres.

SARA & BEN ZION GUTMAN & Family

Los Angeles, California

משה יעקב גאָלדפאַרב

לייקע גאָלדפאַרב

In Memory

Of Our Beloved Parents

MOJSZE JACOB and LAJKA GOLDFARB

Brother JERACHMIEL GOLDFARB

Sister RIVKA GOLDFARB

Brother LAYBL GOLDFARB

Sister MALKA GOLDFARB

Grand Parents: ELIEZER and MALKA AJCHENBAUM
JOSEF and JOCHEWED GOLDFARB

Uncle MORDECHAI MENDEL and

Aunt CYWIA GOLDFARB

Cousins TOBA, SZLAMA and
JECHESKIEL GOLDFARB
Uncle and Father in law JACOB NAJMARK and

Aunt MIRIAM born GOLDFARB

Uncles: LEJBUSH PEJSAIL AJCHENBAUM and Family
JERUCHAM ROTFARB and Family

All perished in the Nazi Holocaust.

JUREK and CESIA GOLDFARB
JON JACKI and Daughter LIN
Los Angeles, California

In Loving Memory
Of Our Dear Parents
MOISHE and MALLA MANDELBAUM,
Brothers: SZLOMA and MENDEL;
Grandfather LOSER STERN,
Aunts CZARNA, PESALE, RIWCIA
and their Families
Uncles: SROEL and SZLOJMA

HELEN & ISRAEL ROSENZWEIG
and Family,
SOPHIE & MICHAEL KROLL
and Daughter
Wayne, N. J.

צווי חברים — צווויי שותפים

יוסף ברוך מאַנעלאַ

יעזשי זילבערדראַט, דער מאַן פון באַשע גרינשפּאַן

ביידע זיינען ניט קיין זוואַלינער, אַבער ביידע האָבן דאָרטן געהאַט משפּחה. אברהם זילבער־דראַט (דזשערי סילווערט) איז געבאָרן 1923 אין אָסטראָוצע. זיין פרוי באַשע (באַרבאַראַ) איז אַ זוואַלינער און זיין משפּחה שלאַפּער־מאַן איז געווען באַקאַנט אין שטעטל. נעשטאָרבן נאָוועמבער 1978 אין אַמעריקע.

יוסף־ברוך מאַנעלאַ, אַליין אַ ראָדעמער, איז געווען דער אייניקל פון יוסף־ברוך מאַנעלאַ, וואָס ער און זיין פאַמיליע זיינען געווען אַלטע תושבים פון זוואָלין. יאָסלס פאַטער איז געשטאָרבן עטלעכע טעג נאָך דער באַפרייאונג. ביידע זיינען געווען מענטשן מיט גוטע מידות און אונטערשטיצער פון יידישע אינסטיטוציעס

To the Sacred Memory of Our Parents and Sister
who perished in the Death Camp of Treblinka in 1942
Al Kidush-Hashem

Father
MOSZEK FLUMENBAUM,

Mother
RUCHLA FLUMENBAUM born KUPERBERG

Sister
MANIA-MALKA FLUMENBAUM,

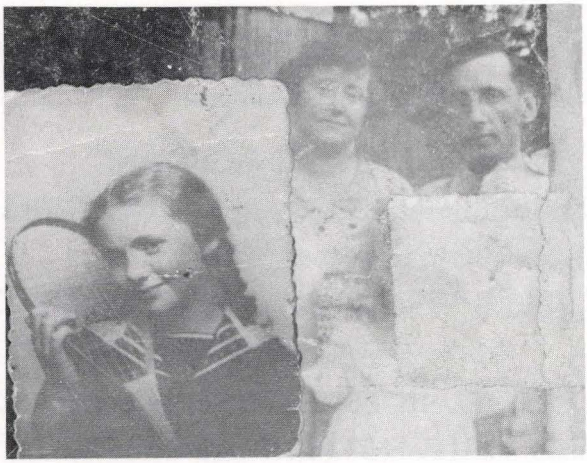
May Their Names Never Be Forgotten.

LEON & LIBBY FLUMENBAUM and Family
Bronx, N. Y.

ISRAEL & HELEN FLUMENBAUM and Family
Buena, N. J.

PAUL FLUMENBAUM & Family
Vineland, N. J.

ELLEN & MICHAEL TESTA and Family
Vineland, N. J.

In Loving Memory

of our Parents and Sister
Father: SHMUEL TENENBAUM
He was shot by the Germans
on November First 1939 in Lodz

Mother: RUCHALE NECHUMA TENENBAUM
(born Schwartzburg)

Sister: CHANA ESTHER TENENBAUM,
Both died in Ghetto - Lodz

Daughters and Sisters:

LUBA FLUMENBAUM (born Tenenbaum)
and Family, New York,

HELENA LEVY (born Tenenbaum)
and Family, New York

In Loving Memory

Of Our Dear Parents

RUBIN and MINDEL HOFMAN,
Brother HERSHEL, Wife SARA (born KIRSHENBAUM)
and Their 3 year old Son NUTE,
Brother URISH, Wife TOBA (born ROSENBERG),
Sister SARA HOFMAN,
Uncle SZMUEL HOFMAN, Wife and Family,
Aunt MALA HOFMAN and Family,
Uncle URISH GOLDFARB and Family,
Uncle JANKEL GOLDFARB and Family,
Uncle ABRAHAM JACOB GOLDFARB and Family,
Aunt RACHELA GOLDFARB-ROSENBIAT and Family,
Aunt FRIMET GOLDFARB and Family,

All deported to Treblinka,
where they were killed in 1942.

We will cherish and honor Their Memory
For Ever.

CHAIM, HELA HOFMAN,
Los Angeles

Children CHANA and RIKI HOFMAN,
FAIGA, MAX WARREN
Sons RUBIN, RAFAEL and Families
New York.

To the sacred memory

of my parents, brother and sister

who perished during the Nazi Holocaust 1942-1944

Parents: MEYER & FAJGA SCHLUFMAN

Brother: YOSEL SCHLUFMAN and

Sister: RACHEL LEAH SCHLUFMAN

May their names never be forgotten

HARRY & REGINA SCHLUFMAN and
Children: FAY, RACHEL & MARTIN,
Queens, New York

HERBERT & RACHEL SCHLUFMAN and
Sons: SOL & JOE
Brooklyn, New York

IN MEMORY OF

My parents, Sisters, Brother, his Wife and their Son

who were killed during the war:

Mother: GOLDA FLUMEN

Father: ELI FLUMEN

Sister: ESTHER FLUMEN

Sister: RAIZL FLUMEN

Brother: KOPEL FLUMEN

Brother's Wife: FRIDA FLUMEN

Brother's Son: LEIBUSH FLUMEN

RIVKA BLATT (Flumen)

New York

In Loving Memory
Of Our Uncle and Aunt and Their Children
who perished during the Nazi Massacres
from 1939 to 1945

Uncle JOSEF SZNOLL
Aunt CHAJA SZNOLL, born FLUMENBAUM
and Their Children.

NUSEN FLUMENBAUM and Family,
Berlin - Germany

LEON-LIBBY FLUMENBAUM & Family,
Bronx, N. Y.

ISRAEL-HELEN FLUMENBAUM & Family,
Buena, N. J.

PAUL FLUMENBAUM & Family,
Vineland, N. J.

Dedicated in Loving Memory Of Our Beloved Parents who survived the Holocaust and were taken away so early in life,

SAMUEL FLUMEN

Aug. 1, 1919 - March 7, 1970

and EVA FLUMEN (EISENBERG)

April 15, 1922 - Feb. 7, 1958

Daughter ELLEN & MICHAEL TESTA and Sons

Vineland' N. J.

Brother LEON & LIBBY FLUMENBAUM and Family

Bronx, N. Y.

Brother IRVING & HELEN FLUMENBAUM and Family

Buena, N. J.

Brother PAUL FLUMENBAUM & Family

Vineland' N. J.

In Loving Memory Of Our Beloved

Sister

HELENA - HINDA SZLAFERMAN - FLUMENBAUM

Brother in law

MOSZEK SZLAFERMAN and their Son WOWEK and Daughter NACHA

who were murdered in Treblinka in 1942.

LEON and LIBBY FLUMENBAUM & Family, N.Y.

IRVING and HELEN FLUMENBAUM & Family
Buena, N. J.

PAUL FLUMENBAUM & Family VINELAND, N. J.

ELLEN & MICHAEL TESTA
and Family VINELAND, N. J.

In Memory of my beloved Family

who perished during the Nazi Holocaust

Father **Fox Jacob-Hersh**
Mother **Sara**
Sister **Chaya-Golda**
Sister **Balcha**
Sister **Brandil**
Grandfather **Laibish**
Grandmother **Pesa**
Uncle **Layzer**
Aunt **Sara**
Cousin **Fayga**
Cousin **Icchak**
Uncle **Pini**
Aunt **Matyl**

Cousin **Mordechai**
Cousin **Aron**
Uncle **Joshua**
Aunt **Alta**
Corsin **Herschel**
Aunt **Aizenberg, Perl**
Uncle **Aizenberg, Laybil**
Cousin **Aizenberg, Israel**
Cousin **Aizenberg, Chaim**
Uncle **Mayer**
Aunt **Golda**
Cousin **Cesha**
Cousin **Aron**

Son & Daughter of Jacob-Hersh & Sara (Levy)
LEWI FOX & FRIDA SCHONBRUN
Brooklyn, New York
the only survivors

In loving Memory of my dear husband

MORDCHAI DYNBORT

born Nov. 9, 1918, and

died January 7, 1977

Father of RUTH DUBROWSKY and JERRY

DYNBORT (born Feldman) FELA and

Grandchildren MIA, JASON and SARAH

Montreal, Canada

In Loving Memory

Of Our Beloved Son and Brother

NEIL H. GUTMAN

Born September 13, 1953

Died April 17, 1980

who was taken away so early in life.

His Devoted Parents

BEN ZION-BENNY and SARA

and Brother HENRY

Los Angeles, California

In Loving Memory

Of My Parents and Sisters

MORDECHAI WEISBAND

SARA-RIVKA WEISBAND (born HOFMAN)

MIRIAM WEISBAND, YARALE WEISBAND

born in Zwolin, Poland, taken from this world in the prime of their lives, and consumed by the flames of Treblinka

FAY WEISBAND - SHERMAN and Family

LEON WEISBAND and Family

RUBIN WEISBAND and Family

New York

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע

טאַטע משה בן חיים מרדכי שערמאַן

מוטער פּעסע בת ירחמיאל

מיין קינד משהינטע

מיין ברודער אַביש מיט זיין פרוי גיטל און זייערע קינדער

מיין ברודער ידידיה מיט זיין פרוי חיהלע און זייערע קינדער

מיין ברודער שאול מיט זיין פרוי מאַטל און זייערע קינדער

מיין שוועסטער שרה און איר מאַן אברהם

שלמה אהרן שערמאַן און פרוי

(געבוירן — וויימבאַנד) און פאַמיליע

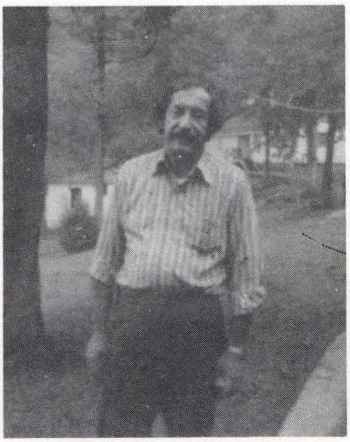
ניו־יאָרק

In Loving Memory

DEBORA HEPNER KOLTUN, my mother,
CHASKIEL KOLTUN, my father,
EPHRAIM KOLTUN, my brother,
JACOB KOLTUN, my uncle and his wife Chava,
Their Children: MAYER, SHAME, ITCHEL, RIVKA and PERALE,
ROSA KOLTUN EILMAN, my aunt, and her husband MENDEL EILMAN,
Their children: RIVKA, SHMUEL, and two who's names I do not recall,
ZELIK KOLTUN, my uncle and his wife,
SHMUEL and ELE KOLTUN, my uncles,
BERL KOLTUN, my uncle, and his wife,
BROCHA and SARAH HEPNER, my aunts,
MEILECH HEPNER, my uncle, and his wife, children, and grand-children whose names I do not recall

JACOB KOLTUN and Family
West Orange, N. J.
CHAIM KOLTUN and Family
Toronto, Canada

HARVEY FINKELSTEIN

born on July 31, 1928

in Pionki, Poland

Passed away

still in bloom of his life

on June 5, 1978

in Brooklyn, N. Y.

Our sorrow will never disappear from our hearts

and he will never be forgotten

as long we will live.

Parents: BENNY & MALA FINKELSTEIN

Wife: SANDRA

Children: SHARON, DANA, GAILE & ERIC

In Memory

Of My Beloved Parents

ZALMAN and LUBA GREENSPAN,

Brother JACOB GREENSPAN who lost his life as a partisan, in the Forest near Ciepielow, Poland

Brother ABRAHAM who lost his life in the Starachowice camp,

Grand Parents: KALMAN and SARA GITEL ZYNGMAN from Zwolin

Grand Parents: ELIEZER and SARA GREENSPAN in Ciepielow,

Murdered together with all Jews from Zwolin by the Nazis and their supporters

BARBARA SILBERT - GREENSPAN

and Family

Detroit, Michigan

לזכר עולם

להורי, אחיותי ויתר בני משפחתם, האהובים והיקרים

אשר נהרגו ע"י הנאצים הי"ד

אמי הניה־ליבה גולדפרב

אבי יוסף גולדפרב

אחיותי: רחל־לאה, הינדה־שרחקע, חייה־רייזל, שרה־גיטל, שבע

דודי ודודותי (מצד האב): **אסתר פלומנבוים, יצחק וביילה**

דודי ודודותי (מצד האם): **וועלוועל ושבע קערשבערג,**

מאיר ושבע פעדערמעסער, גרשון ודינה פעדערמעסער

אליה ואלקה פעדערמעסער

ד' ינקום דמם

בצלאל גופר (גולדפרב)

עפולה, ישראל

אפרים פלאַמענבוים און טאַכטער שרה פּערל

אין טיפן צער

נאָך מיינע אומפאַרגעסלעכע עלטערן

אפרים פלאַמענבוים און **שאַרצע** (געבוירן — זאַלצמאַן)

בריידער **משה־לאָזער, לייבוש, אברהם**

שוועסטער **שרה־פּערל**

אַלע אומגעקומען אין די גאַזקאַמערן פון טרעבלינקע

נתן פלאַמענבוים און פאַמיליע

בערלין

טאַכטער ששאַרני ברייגטוך

מרים ברייגטוך

משה ברייגטוך

שלמה ברייגטוך, זון פון משה פסח. גע־קעמפט אין דער פוילישער אַרמיי בעתן צווייטן וועלטקריג, אומגעקומען אין לאַדזש אויף אַ טראַגישן אופן אין יאָר 1948

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן

משה־בער בן פסח ברייגטוך

מרים בת שמואל־חיים קופֿערבערג

שוועסטער ששאַרני ברייגטוך און איר מאַן **יעקב עדעלמאַן**

ברודער **שלמה**

מלכה, מאיר מאַנדעלמאַן, בוענאָס־ איירעס
שרה־נעכע, בערל שטערנבערג, טאַראַנטאָ
ישראל, לאַניא ברייגטוך, בת־ים, ישראל
און פאַמיליעס

לייבוש און פרוי שערמאַן, זון פון מלכה און פּנחסל שניידער־קירשענבלאַט

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע ליבע עלטערן, וועלכע זיינען אומגעקומען
אין רוסלאַנד אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

פּאָטער יהושע־נח בן פּנחס קירשענבלאַט

מוטער **פּריידל־בלומע** בת **שמואל־חיים קופּערבערג**

מיינע בריידער **שלמה** און **מתתיהו (מאַטעס)**

און מיין פּאַמיליע: **שרה־פּריידל קירשענבלאַט** (געבוירן — האָפּמאַן)

טאָכטער שיינדל־יהודית קירשענבלאַט

און זון חיים־פּנחס קירשענבלאַט

מיר וועלן אייך קיין מאָל נישט פּאַרגעסן

זון און ברודער

מאָטל קירשענבלאַט

ניו־יאָרק

אין הייליקן אָנדענק

נאָך אונדזערע טייערסטע אומגעקומענע

טאַטע־מאַמע, שוועסטער לאה און מאַן יצחק־ישעיה ראָזען מיט 3 קינדער

שוועסטער־שוואָגער לאה און מאַן יצחק, מרים־רבקה בראון

שוועסטער־שוואָגער לאָטע און מאַן אָלעק מיט 1 קינד

ברודער, שוואָגער־שוועגערין נטע און פרוי חנה מיט 2 קינדער

ברודער־שוואָגער יעקל בראון

שוועסטער־שוועגערין אסתר בראון

חנה, מרדכי מלאך

בונע, מרדכי טייטעלבוים

ישראל

לזכר עולם

יקירינו

בננו חיים־ישראל הלוי

בתנו ינטלה

אחי משה ואשתו חייה־הינדה

מלאך

ושני בניו יעקב ויחזקאל

ושתי בנותיו

נשמדו ע"י הנאצים הי"ד

חנה ומרדכי מלאך

ישראל

לזכר עולם

יקירינו

אבא ואמא

אברהם־יחזקאל ורבקה

לינדענבוים

אחיות

חנה־ברכה, חייה ומירחלה

סבא וסבתא

נחום־מאיר וחייה־שרה

אלטמאן

נשמדו ע"י הנאצים הי"ד

גוטשע ומרדכי ריכמן

ישראל

חוה קורמן

פון רעכטס צו לינקס: שלמה קורמן, רבקה קורמן, צדוק קורמן

לזכרון עולם

פאר אונדזערע טייערע, אומפאַרגעסלעכע

טאַטע־מאַמע חיים און מוטער רחל העפנער

ברודער אליעזר העפנער און קינדער
מלך מיט זיין פרוי פערל און קינדער
שלמה און יעקב

שוועסטער רבקה וויינטרויב, מאַן און קינדער
רייזל וואַסונג מיט איר זון אפרים
חוה מיטן מאַן יוסף מלמד און קינדער
דבורה קאַלטאַן מיטן מאַן יעקב און קינדער
דבורה קאַלטאַן מיטן מאַן יחזקאל מיט זייער זון אפרים
ברכה און שרה

פעטער שלמה־יוסף קאַשעמאַכער מיט זיין פרוי און קינדער
מענדל וויצמאַן מיט זיין פרוי און קינדער
איטע אַקערמאַן מיט אירע עלטערן, שוועסטער און ברידער

לייקע (העפנער) קאָרמאַן
איטשל קאָרמאַן

ישראל

רחל קאָרמאַן

אַ מצבה

פֿאַר אונדזערע טייערע, אומפֿאַרגעסלעכע

טאַטע־מאַמע יום־טוב נעמטל און קיילע מרים

שוועסטערן: חנה גאָלדבערג מיט 8 קינדער, רחל פּערל מיטן מאַן לייבל און קינדער, שיינדל פּינקל מיטן מאַן און קינדער, חוה־אסתר, יוכבד און רבקהלע

בריידער שלמה און צדוק

קוזין מו״ר יצחק־שמואל מו״ץ פון זוואָלין מיט זיין פּרוי און קינדער

חברים: שלמה זימאַן מיט פּרוי מרים און קינדער, יהושע קאהן מיט פּרוי און קינדער, שלמה מאַנדעלבוים מיט זיין פּרוי פּערל, אליה און זעליק זוואָלמאַן, ישראל און יעקב גאלבלאַט, מנשה נייהויז מיט פּרוי און קינדער

צבי דוב און איטע־מנוחה פרידמאן

משה און חיה־בלומע קאָרמאַן

איטשל און לייקע קאָרמאַן

ישראל

אין אייביקן אָנדענק

נאָך מיין טאַטנס ברודער און זיין פאַמיליע

וואָס זיינען אומגעקומען אין היטלער־חורבן

זיצן פון לינקס: מיין פעטער אברהם־יעקב קופערמאַן, זיין שנור (נאַמען אומבאַקאַנט), זיין זון הירש־לייב, מומע רבקה־גיטל (געבוירן קאַפלאַן)
שטייען פון לינקס: מאַלע, חיים־יואל און רחל לאה

ברודער, טאַכטער

בריינדעלע

און איר מאַן

ישראל בער־קופערערד־קופערמאַן

ניו־יאָרק

מצבה פון רבקה און משה פעלדמאַן
און פסח טרייַמאַן

ה׳ ינקום דמם

אונדזערע טייערע עלטערן

משה און שרה פעלדמאַן

(מאַמע אומגעקומען אין טרעבלינקע)

ברידער שמולעלע און יוסף

(יוסף אומגעקומען מיט אַמעק אין זוואַלין)

שוועסטער **רבקה**

זיידע הערשל פעלדמאַן

פעטער **ישראל** מיט משפחה

מומע **ריקל** מיט משפחה

מאַמעס משפחה וויַיספוס

נפתלי פעלדמאַן, ראשון לציון
גוטע נייַמאַן, תל־אביב
פעלע דינבורט, מאַנטרעאל

די פאַמיליע פון מענדעלע (גלעזער) לאַקאַווער. שטייען פון רעכטס: זכריהו, ישראל, מאַניע, חיים. זיצן: מענדל און פרוי חנה. נעמען פון אייניקלעך גיט באַקאַנט

מיר ווילן אייביק טרויערן

נאָך אונדזערע אומפאַרגעסלעכע

עלטערן מענדל און חנה לוקאַווער

ברידער חיים, יצחק, זכריה (געשטאָרבן אין סאַן פאולא)

שוועסטער מאַניע

פעטער חיים־שלמה גלעזער און פרוי

מיט די קינדער און אייניקלעך

מוזערס צד: חיים־זכריהו פיינטוך

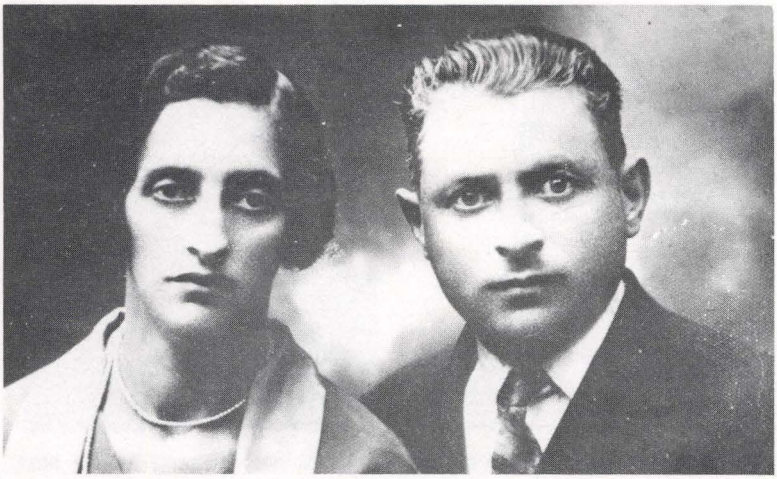
שוועסטער יעקב פאַרבמאַן און פרוי אסתר־מלכה

שוואַגערס יצחק־יידל, נחמיה, חיים־אליה

שוועגערינס שרה, מחלה

ישראל לוקאַווער [ע"ה] און פאַמיליע

סאַן־פאולא, בראזיל

ישראל און זעלדא מאדעצקי

אין אייביקן טרויער

נאָך מיינע טייערע עלטערן

ישראל און **זעלדע** מאַדעצקי

מיינע ברידער **משה** און **יחיאל**

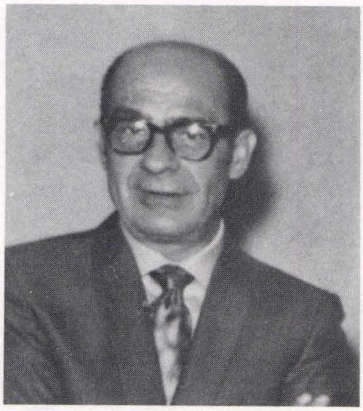
מיין שוועסטער **דינה**

וואָס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע

טאָכטער און שוועסטער

איווא יאָנג

ניו־יאָרק

יצחק ליפסמן, געשטאָרבן כ״ה אדר 1974
אין לאָס־אַנדזשעלעס

נח ליפסמן, געשטאָרבן ב׳ סיון 1978
אין לאָס־אַנדזשעלעס

מיט טיפן צער און וויטיק

דערמאָנען מיר אונדזערע פרי־פאָרשטאָרבענע

נח און יצחק ליפסמאַן

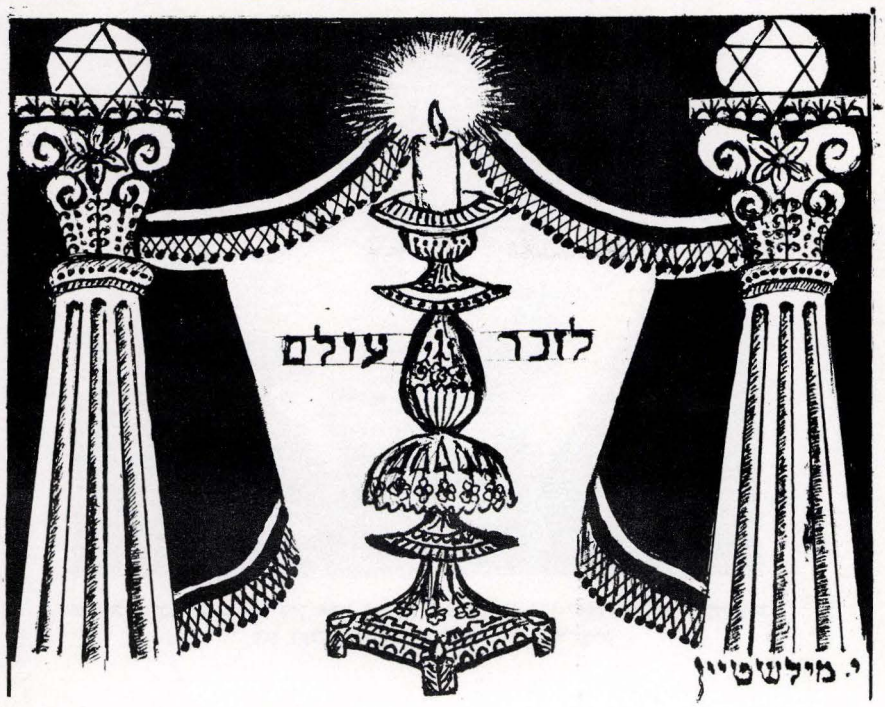
מיר וועלן זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן
און דורך מעשים טובים הייליקן זייער אָנדענק

פרוי פון נח: **אַנדזשע**, טאָכטער **מרים** און זון **וואָלף**

פרוי פון יצחק: **בריינדאַלע**, זון **וואָלף** און טאָכטער **העלען**

ברודער **שמעון**, פרוי **ראז** און טאָכטער **דינה־פרייַנדל**

שוועסטער **פרימעט דינה**, מאַן **יאַקל וואַסערשטראָם**
און טעכטער **דינה** און **נעמי**

טאטע נח, מאמע חיה־לאה קופערערד

ברודער העשל, פרוי הינדע, קינדער ישראל־בער, שמואל ברוך
און אשר
ברודער מאיר, פרוי אסתר מיט 6 קינדער
ברודער זעליג, פרוי מרים און איין קינד
שוועסטער חנהטשע, מאן לייבוש רייזמאן און 4 קינדער
שוועסטער פאריע, מאן מאטל קופערבערג און 3 קינדער
און זייערע קינדער: פריוע, פערל, טעוול און אשר
שוועסטער רבקה, מאן יעקל גאלדפארב און איין קינד
פעטער חיים־אנשל, פרוי סימע און זייערע קינדער:
שמואל־אפרים, ישראל, חיה־שרה, רחל און זייערע פאמיליעס
פעטער יוסף־ברוך מאנעלא, פרוי פייגל און זייערע קינדער: חנה, מאן
משה זיידע און פאמיליע. פאריע, מאן מאיר און פאמיליע. זעליג מאנעלא,
זיין פרוי און פאמיליע. מאיר מאנעלא, זיין פרוי און פאמיליע

ישראל־בער און בריינדל קופערערד, ניו־יארק

שמואל חיים קראוס און זיין פרוי הינדע, מיטגרינדער און לאַנגיאַריקער פרעזידענט
פון דער זוואַלינגער סאַסייעטי אין ניו־יאָרק

צום אייביקן אָנדענק

נאָך אונדזערע טייערע עלטערן

שמואל־חיים און **הינדע קראוס**
שוועסטער **שרה**
און בריידער **האובן** און **מאַרטין**
פריינד משה שלאפערמאַן און פאַמיליע
חנן טריימאַן און פאַמיליע
ישראל גאָלדבלאַט און פאַמיליע

דזשענק אַן דזשין קראוס **און פאַמיליע**
לאַס אַנדזשעלעס

דזשאָן קראוס, פּאַלם ספּרינגס

הערי און פּעי ווין
אַלבערקמערקי, ניו מעקסיקא

איטשע צוויגענבערג, מאיר בירנבוים'ס שוואגער

מאיר בירנבוים'ס פרוי, בריינדל (פון דער היים צוויגענבערג)

אין הייליקן אָנדענק

נאך מיינע טייערע עלטערן, פרוי, קינדער, ברידער און שוועסטער, מיט זייערע פאמיליעס, וועלכע זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם

טאטע־מאמע משה און הינדע בירנבוים

פרוי בריינדל

מיינע קינדער: משה, ירחמיאל, רוחמה און אסתר

ברודער זאלקו, זיין פרוי הענע און זייערע קינדער משה, טאבאלע און פערל

ברודער הערשל

ברודער מענדל, זיין פרוי חנה־טאבא און פאמיליע

ברודער דוד, זיין פרוי מאניא (געבוירן — פליגעלמאן) און פאמיליע

ברודער חיים־זעליג, זיין פרוי און פאמיליע

שוועסטער פייגע, איר מאן אשר זילבערבליק און פאמיליע

שווער און שוויגער אברהם און מרים צוויגענבערג

שוואגערס איטשע, משה און זייערע פאמיליעס

שוועגערינס הינדאלע, חנהטשע, גאלדע און זייערע פאמיליעס

פריינד אברהם־אהרון טייטעלבוים מיט זיין פאמיליע

מומע בלומע קעסטענבוים און פאמיליע (געוואוינט אין פילעוו)

מאיר, גאטא בירנבוים

טאראנטא

לזכר עולם

אין שטענדיקן טרויער וועלן מיר דערמאָנען אונדזער משפחה, וואָס
איז אומגעקומען דורך די היטלעריסטישע מערדערס, 1939 — 1945

טאַטע **אברהם** קופֿערמאַן, מאַמע חנה (געבוירן — אייכענבוים)
זיידע **הענעך** אייכענבוים, באָבע שרה־איטע (געבוירן — פישמאַן)
זייערע קינדער: **אלחנן, הערשל, סימאַ, חייה** און **חוה**
זיידע **לאָזער** קופֿערמאַן, באָבע **ביילע** קופֿערמאַן
פעטער **יאַנקל** קופֿערמאַן און פאַמיליע
מומע **חיה** קופֿערמאַן און פאַמיליע
מומע **רבקה** קופֿערמאַן און פאַמיליע
עלטער־זיידע **משה** פישמאַן, עלטער־באָבע **שיפרע**
פעטער **הערשל** פישמאַן און משפחה
פעטער **מלך** פישמאַן און משפחה
מומע **רבקה** פישמאַן און משפחה
מומע **חוה** פישמאַן און משפחה

אין טרויער־פֿאַרבליבענע

חיים, העלא האָפמאַן־קופֿערמאַן
קינדער חנה אוּן ריקי האָפמאַן
לאָס אַנדזשעלעס

חבל על דאבדין ולא משתכחין

היקר באדם

מרדכי יוסף קירשנבוים ובני ביתו הי"ד

שנספו בשואה

יהא זכרם ברוך

פנינה, יחזקאל

לזכרון עולם

אמנו הבלתי־נשכחת

האשה הצדקנית **רבקה־איטה קירשנבוים** הי"ד

בת **חנה** ווולף **פרייזן**, שו"ב מלובלין (טשעכיוו)

אשר נספתה בשואה, תהא נשמתה צרורה בצרור החיים

פנינה, יחזקאל, ישראל

יזכור

להורי **יעקב־אהרן** ורחל **רוטפרב**, הי"ד

אחי שמאייחזקאל, אשתו חיה ובנם הקטן **לייבלה**

יצחק (איטשע), אשתו גינדל ובנם הפעוט **לייבלה**

אשר נספו בשואה

יהא זכרם ברוך

אידה קירשנבוים, ישראל

מענדל שערמאַן און פרוי מאַלי

מיין ברודער אברהם אויפן צעאַקערטן בית־עולם אין זוואַלין

אין אייביקן טרויער

נאָך אונדזערע טייערע

טאַטע מענדל שערמאַן

מאַמע מאַלי (געבוירן — גאָלדבערג)

און ברודער אברהם

בעלא לוקאָווער־שערמאַן
סאַן פּאולאָ, בראַזיל

פרידע ווײַנטרויב־שערמאַן
און פּאַמיליע
סאַן פּאולאָ, בראַזיל

זע יידן לומדים, תלמידי־חכמים.
ארויפגעקוקט צו זיי מיט כבוד.
פנימער לויטער, פול מיט פרייד,
וועז פון פשט געפונען דעם באשייד.

זע די שוסטערס, שניידערס און סטאליארעס,
פעלן־מאכערס און קאוואליעס,
שווער געהארעווט ביי אלע פאכן,
אבי געווען שבת צו מאכן.

שטעטל האט געברויזט מיט יוגנט,
פארטייקלובן און ביבליאטעקן.
יעדער מיט א בוך אין האנט,
פון לינעצקין ביז עמאנועל קאנט.

אין די גאסן רק דיסקוסיעס:
אמר באראכאוו, אמר מעדעם.
דער פילפול גרויס אזש ביזן הימל,
וואו א גרופע — דארט א טומל.

נישטא שוין היינט דאס שטעטל מיין,
דורות לעבן אפגעמעקט.
בארג און טאל זיך אויסגעמישט,
אלע שליאכן היינט פארווישט.

ש. הערשמאן

מיין שטעטל

ס׳איז געווען א מאל,
נישט ווייט פון בארג און טאל,
א שטעטל מלא חן,
פול מיט לעבן, פול מיט פרייד,
פול מיט דאגות, פול מיט לייד —
אזא געווען דאס שטעטל מיין.

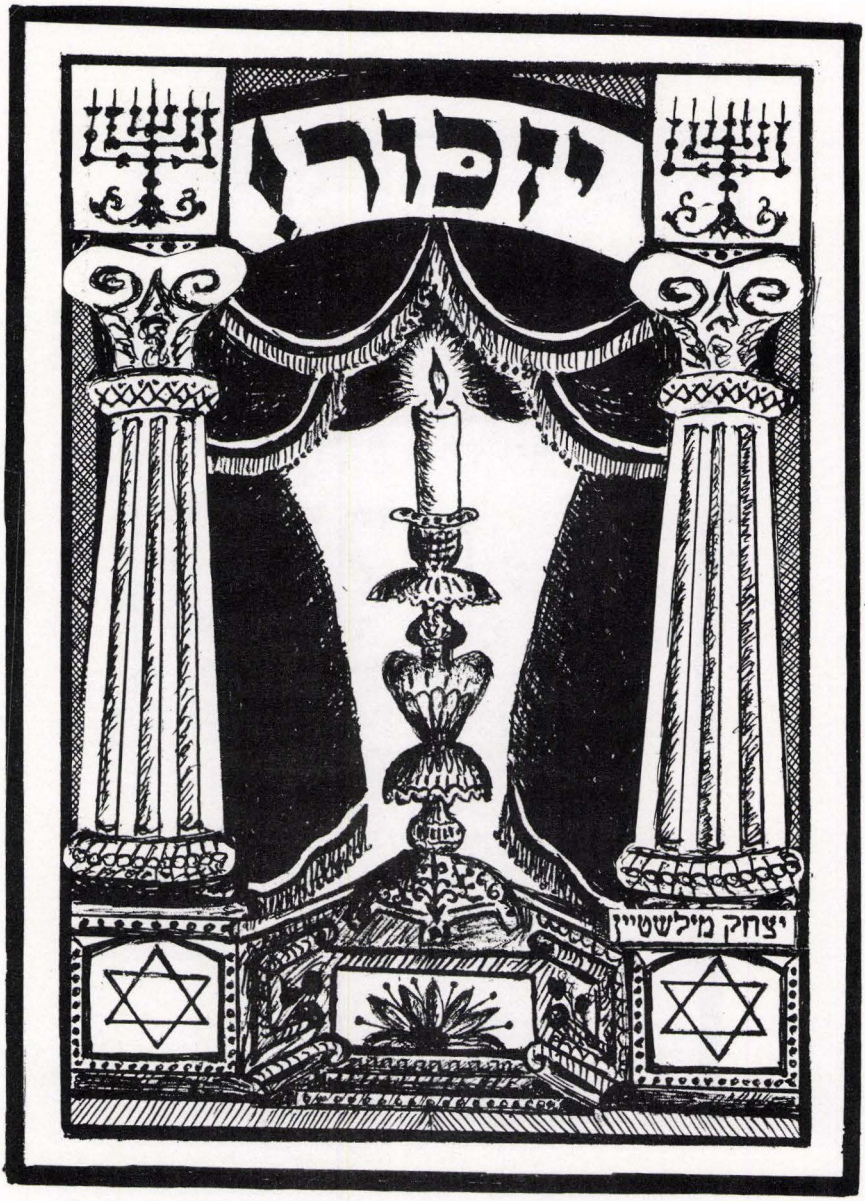
האבן שליאכן זיך געצויגן
פון אומעטום צו אונדזער שטאט
און פון אונדז איבער גאַרער וועלט,
דורות לאנג שוין האבן יידן
דא אויפגעשטעלט זיך א געצעלט.

פלעגט מען קינדער אין חדר פירן,
און דער רבי אויבן אן
מיטן קאנטשיק אין דער האנט
דערציילט די קינדער מעשהלעך
פון אן אייגן לאנד.

פון חסידים־שטיבלעך קול פון תורה:
„אמר אביי, אמר רבא".
און אין בית מדרש מיט משניות
דערכאפט האבן יידן זיך דאס חיות.

בלעטער איך מיין זכרון,
מיש די יונגע טעג מיר אויף.
זע די שיינקייט פון דעם שטעטל,
זע די יארן אין זייער לויף.

נ ל ע ד
לזכר הורינו אחינו ואחיותינו
בניהם ובנותיהם הי"ד
קדושי קהלת
זבולין
(ע"י רַדום)
אשר נהרגו נשחטו ונשרפו
בעיריהם ובמחנות השמדה
ע"י הנאצים הארורים וחטמאים ימ"ש
בשנות השואה
י"ט תשרי תש"ג, 1942
זכרם לא ימוש מאתנו לנצח
ת·נ·צ·ב·ה·
יוצאי זבולין בישראל ובתפוצות
מגילת השמדה
ZWOLEN זוואלין

יזכור
יצחק מילשטיין

אין סאַן־פּאולאָ, בראַזיל

זואַלינער לאַנדסלייט

משפּחה קופּערמאַן אין סאַן־פּאולאָ, בראַזיל

אין סאַן־פּאולאָ, בראַזיל

מאָריס דייאַמאַנט אויף אַ באַזוך אין סאון־פּאולאָ, בראַזיל אין 1960. ערשטע ריי, פון רעכטס: פריידע (געבוירן — שערמאַן) ווײַנטרויב, זכריה לוקאָווער, אַלטער לאָבעל, שיפרה לאָבעל, מאָריס דיאַמאַנט. צווייטע ריי: יאָסל ווײַנטרויב, ביילע (געבוירן — שערמאַן) לוקאָווער, אברהם בליי, טשאַרנע צווייגענבערג, יאָסל לאָקי, פאַני לאָקי, אברהם און סאָניע קופּערמאַן, אַדעלע און אַנדרע לאָבעל, מאַניע און ישראל לוקאָווער, יאקאב דיק און פרוי.

אין טאָראָנטאָ

אַ גרופּע זוואַלינער אויף אַ שימחה אין טאָראָנטאָ. זיצן, פון רעכטס צו לינקס ישראל־בער און ברײַנדעלע קופּערמאַן, לייבוש פלומענבוים, אברהם קופּערמאַן (סאַן־פּאולאָ, בראַזיל) ז״ל און מאיר בירנבוים. שטייען, פון רעכטס צו לינקס: פּינטשע און פרוי בוימל, אליה וויינבערג, אהרן־לייב און מאַני גרין, יחזקאל און זיין כלה ראַשעל־רחלע, שרהטשע בוימלגרין־גראַדזאַנאָוסקאַ, מאַנדושע און מאַן יחזקאל מאַנדעלמאַן און גוטשע פרוי פון מאיר בירנבוים

ביים 50סטן יובל פון זוואַלינער סאַסייעטי אין ניו־יאָרק. פון לינקס: יוסף שטראָם (סאַן דיעגאָ), שרהטשע גראדזאנאוסקאַ־בוימלגרין (טאָראָנטאָ), לאבא פלומענבוים, אהרן־לייב גרין (טאָראָנטאָ), מאַניע גרין־פּינקעלשטיין און איר ברודער בערל פּינקעלשטיין פון פּאַריז.
יוני 18, 1978.

אין לאָס־אַנדזשעלעס

אַ גרופּע לאַנדסלייט, סעפּטעמבער 1974. אונטן, פון רעכטס: שמעון ליפּסמאַן, רוזשקע וועגמאַן, לייבוש פּלומענבוים. מיטן, פון רעכטס: יאַרעק גאָלדפּאַרב, כעלאַ האָפּמאַן, שרהלע מאַנדעלבוים־גוטמאַן, מאיר וועגמאַן, יאָסל גאָלדפּאַרב, לאבאַ פּלומענבוים. שטייען, פון רעכטס: באַרבאַראַ גאָלדפּאַרב, בריינדעלע ליפּסמאַן, נח ליפּסמאַן, בען גודמאַן, חיים האָפּמאַן, אַנדזשא ליפּסמאַן, ראָז ליפּסמאַן, צעשאַ גאָלדפּאַרב

פון לינקס: בריינדעלע ליפּסמאַן־ראָזענפעלד (לאָס אַנדזשעלעס), איציק ליפּסמאַן ז"ל, רייזל קאַפּלאַן־פּשיסוסקי (פּאַריז), יוסף פּשיסוסקי ז"ל (פּאַריז)

אין פּאַריז

אַ פּייערונג ביי מאיר־שלום גאָלדשטיין אין הויז אין 1951.

חנה־מרים קופּערמאַן, געשטאָרבן אין ליאָן, פראַנקרייך, אין 1944

אין פּאַריז

פּאַריז, 1934. זיצן, פון לינקס צו רעכטס: העלען פינקעלשטיין, בערל און רחלע קאַפּלאַן, טאַכטער, איידל זילבערמאַן און זון, יענטעלע גאָלדשטיין און איידל לעדערמאַן. שטייען, פון לינקס צו רעכטס: יוסף פּשיסוסקי, רחלע קאַפּלאַן־פינקעלשטיין, שמעון זילבערמאַן, שרעאַטאַ פון קאָזשעניץ (דער מאַן פון חיה־מרים קופּערמאַן), מאיר־שלום גאָלדשטיין, זיין פּרוי און קינד, בערל פינקעלשטיין, חיים (מלכהלעס) גאָלדמאַן, חנאַ גרינבוים, מאיר געלבלאַט, חיה־מרים קופּערמאַן

אַ גרופּע זוואַלינער אין פּאַריז. זיצן, פון לינקס צו רעכטס: חייה גאָלדשטיין, אידא אייזענבוים, איר מאַן, רחהלע קאַפּלאַן־פינקעלשטיין. שטייען, פון לינקס צו רעכטס: מאיר־שלום גאָלדשטיין, שמעון זילבערמאַן, חנאַ גרינבוים און בערל פינקעלשטיין

אין ישראל

זיצן, פון לינקס: יחזקאל אור פרוי איטע קירשענבוים ז״ל, פרוי פון נח שערמאַן. שטייען, פון לינקס: לייבוש פלומענבוים, טאַכטער פון יחזקאל קירשענבוים און נח שערמאַן

תל־אביב, אָקטאָבער 1973

אין ישראל

דער פּרעמיער פון ישראל דוד בן גוריון שפּילעט אַן אַ מעדאַל
צום סליער יצחק פּלומען, זון פון ירחמיאל פּלומען ע״ה

אין ישראל

אַ גרופּע זוואָלינער.

יחיאל גאָטאָוויזנע ע״ה קלעפּט אָן די מגילת־ההשמדה של זבולין אין יד־ושם, ירושלים

אין ניו־יאָרק

זוואַלינער בייַ אַ שמחה אין ניו־יאָרק. זיצן פון לינקס צו רעכטס: חיים פּעלדשטיין, רעגינע טריימאַן־ראָפּאָפּארט, איר מאַן אברהם ראָפּאָפּארט, פרוי פּעלדשטיין, הערשל שלאָמאַן, זיין פרוי רַאשעל, לאבאַ פּלומענבוים און בריינדעל קופּערמאַן. שטייַן פון לינקס: לוי פּאקס מיט זיין פרוי, איטשע פּאַרבמאַן, פרוי און מאַן טשאַרלי טריימאַן, חיים שלאָמאַן, זיין פרוי רַאשעל, לאבאַ פּלומענבוים און בריינדל קופּערמאַן. שטייַן פון פרוי פּאַרבמאַן, יאַנקל גוטמאַן, די שוועסטער פון לוי פּוקס — שענברון, ישראל־בער קופּערמאַן, פרוי און סעם וויינבערג (מאַנטרעאַל). שטייַן אין לעצטער ריי, שמעון שוואַרצבערג, שאַנברון און אַנדערע

שטייַן, פון לינקס: מאַקס וואַרען, ראַז און יאָסל וויסבאַנד, פּעי וואַרען, שלמהלע שערמאַן און סעם הערשמאַן. זיצן, פון לינקס: מנשה און פרוי אסתר בערשטעל, דבורה הערשמאַן־בוימל

ביי פּייערלעכע געלעגנהייטן

פון לינקס, שטייענדיק: הערבערט און רחל שלאפמאן, חיים און רעגינא שאַריט, מעדיין און פרוי שרה. זיצנדיק: פרוי דיימאנד און לאַנגיעריקער פּרעזידענט מאַנדעלבוים

אויף אַ שימחה.

50סטער יוביליי, 1978

50סטער יובל פון דער זוואַלינער סאַסייעטי אין ניו־יאָרק. שטייען פון לינקס: טשאַרלי טריימאן, לוי פאַקס און ראָז פאַקס, און לייבוש פלומענבוים, זיצנדיק. יוני 18, 1978

זיצן, פון לינקס: פעי מייזאָס־בריינטוך, מאָטל און ביטריס קירשענבלאַט. שטייען פון רעכטס: טשאַרלי און רות טריימאַן, מאיר מייזאָס, פסח פלומענבוים, האָדעס און ישראל פלומענבוים

אין ניו־יאָרק

בעת דער 30יעריקער פייערונג פון דער זוואַלינער סאָסייעטי. שטייט, פון רעכטס, דער פּרעזידענט מאָריס מאַגדעלמאַן. זיצן, פון רעכטס: אַנאַ דיימאַנד, ביים מיקראָפאָן לייבוש פלומענבוים, וויס־פּרעזידענט, און רעכטס — ישראל זעגמאַן, קאָסירער

35סטע פייערונג. פון לינקס: משהלע דיימאנד, גרינדער און לעבן־לאַנגער סעקרעטאָר, פרוי לאַבאַ פלומענבוים, פרוי ען דיימאנד און לייבוש פלומענבוים, פּרעזידענט

40סטער יובל־באַנקעט פון דער זוואַלינער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק, אַפּריל 1958. פון רעכטס: פישל שערמאַן און זיין פרוי, בעני און שרהלע גוטמאַן, ראובן און גינאַ וויסבאַנד, שמעון און ראוז ליפסמאַן

קאָמיטעט פון דער זוואָלינער סאָסייעטי בעת איר 50סטן יובילעאום, 1968.
פון לינקס: שמעון און אסתר שוואַרצבערג, משאַרלי און רות טרייטאַן, מאָריס
און עץ דיימאַנט, רעגינא און הערי שאַריט, לאַבאַ און לייבוש פּלוטקעוויטש

דער באַנקעט צו ערעפענונג פֿון דער צוואַלינער בענעפֿיט סאָסיעטי, דעם 19 פֿעברואַר 1938

זוואָלינער לאַנדסלייט אין בילדער

אויפן בית־עולם האָבן מיר געזען די קברים פון מערערע זוואָלינער: מיין מומע און פעטער דוד שטראָם, זייער זון מרדכי, יודל און פרוי שרה זאַלצמאַן־ביכמאַן, אליהו און פרוי מאַנדעלמאַן, יחזקאל און פרוי מאַנדעלמאַן, וועלוול און זיין פרוי (טאָכטער פון גדליה דעם מלמד) זאַלצמאַן און אַנדערע, וואָס איך געדענק שוין נישט.

אויף איינעם פון די העכסטע ערטער אויפן בית־עולם איז אויפגעשטעלט א גרויסער מאָנומענט מיט א שטענדיק־אָנגעצונדענעם נר־תמיד צום אָנדענק פון די 6 מיליאָן יידן־קדושים. דערבי, אין אַן אָפּגעצאָמטן פּלאַץ, זיינען דאָ עטלעכע וועגט מיט איינגעקריצטע נעמען פון חרובע שטעטלעך אין מיזרח־אייראָפּע, ווי עס איז אין יד־ושם אין ירושלים.

זוואָלינער לאַנדסלייט אין סאַן־פּאולאָ, בראַזיל

אין טאראנטא האבן מיר 1975 זיך אויך געטראפן מיט לאנדס־לייט. אין הויז פון שרהטשע בוימלגרין־גראדזאנאווסקא האבן זיך געטראפן א צאל געראטעוועטע זוואלינער: אהרן־לייב גרין און פרוי מאניע, הערש־לייב זילבערמאן, אליהו ווינבערג, וואלמאן, קאלטון, משה ווינטרויב און פרוי, יחזקאל מאנדעלמאן און פרוי, מאיר בירנבוים און פרוי. מען האט ארומגערעדט פארשיידענע ענינים, וואס האבן א שייכות צו זוואלין, בעיקר וועגן יזכור־בוך. אלע האבן געגעבן די גרעסטע הסכמה צום פלאן.

אנהייב 1979 זיינען מיר געווען געסט אין סאן־פאולא, בראזיל. דער גרעסטער טייל זוואלינער אין סאן־פאולא זיינען פינאנסיעל גוט סיטואירט און זיי האבן פשוט ניט געווואוסט וואס צו טאן, כדי צו מאכן אונדזערע וויזיט וואס אנגענעמער.

מיר האבן זיך געטראפן מיט אונדזערע קוזינען און קוזינעס ביילע שערמאן־לאוקעווער, איר שוועסטער פריידע שערמאן און איר מאן יוסף ווינטרויב.

צום באדויערן, איז ישראל לאוקעווער שוין ניטא צווישן די לעבעדיקע. ער איז געווען דער יעניקער, וואס מיין מאמע האט אים אנפארטרויט מיך מיטצונעמען צו דער סאוועטישער זייט פון דעם דעמאלט צעטיילטן פוילן. ער איז געווען דער, וואס האט מיך ארוים־געשלעפט פון טייך בוג, וועו איך בין געשוואומען צו דער סאוועטישער זייט און מיך געראטעוועט פון דערטרונקען ווערן.

אולעק אברהם קופערמאן, מאן פון סאניע ברוין, איז שוין נישטא צווישן אונדז.

איך האב זיך אויך געטראפן מיט יחיאל קופערמאן און זיין פרוי, יחיאל גאלדבערג, דוד שעצעראוועריס זון, זלמן ביכמאן (נתן סטאשעקס זון) און זיין פרוי, שרהלע זאלצמאן־ביכמאן (טאכטער פון יודל) פאלא.

אין בוענאס־איירעס האבן מיר באגעגנט אונדזערע קוזינען מאיר מאנדעלמאן און זיין פרוי, מלכה בריינטוך און א גאנצע משפחה פון ערשטע און צווייטע קוזינען. זיך געזען אויך מיט משה זינגער, זון פון חנן, יעקב־מאיר (דער טעפער).

1973 זיינען מיר געווען אין פּאריז. אויסער אייגענער משפּחה — רייזל קאפּלאן־פּשיסוסקי, איר מאן יוסף ז״ל און משה גאלדשטיין — האבן מיר זיך געטראפן מיט בערל פינקעלשטיין, חנא גרינבוים, לאניע ציטרין־וואקסמאן, שלמה צוקער מיט זיין פרוי, שיפרה צוקער מיט איר מאן, דעם שרייבער דניאל קוקיעלקא. זיי אלע זיינען געווען ענטוזיאסטיש פאַרן געדאנק פון ארויסגעבן א זוואלינער יזכור־בוך.

1974 בין איך געווען אין לאס־אנדזשעלעס און זיך באגעגנט מיט א גרויסן טייל פון דער דאָרטיקער זוואלינער קאלאניע: שמעון ליפסמאן און זיין פרוי ראָזע, זיין ברודער נח ז״ל און זיין פרוי אנדזשע, שרה מאנדעלבוים־גוטמאן און איר מאן בעני, בריינדעלע ראָזענבלאט, די פרוי פון פּארשטאַרבענעם יצחק ליפסמאן, סאלע און איר מאן סעם וויינצמאן, מאיר און פרוי רוזשקע וועגמאן, יאריק און פרוי צעשע גאלדפּארב, יאסל און פרוי בארבארא גאלדפּארב, חיים און פרוי כעלע קופּערמאן־האפּמאן. געהאט א לענגערן צונויפּטרעף מיט די מערסטע אנגעהויפענע — אלע גראַטעוועטע פון היטלער־גיהנום — און אלע האבן אויסגעדריקט זייער גרייטקייט צו העלפן דורכפירן דעם גרויסן פּראיעקט פון א יזכור־בוך אין אנדענק פון זוואלין.

זוואלינער לאנדסלייט אין לאס־אנדזשעלעס, סעפט. 1974. שטייען, פון רעכטס: צעשא גאלדפּארב, שרהלע גודמאן, ראָז ליפסמאן, אנדזשא ליפסמאן, סאלא וויינצמאן, נח ליפסמאן, לאבא פלומענבוים, אומבאקאנט, בעני גודמאן, בריינדעלע ליפסמאן, כעלא האפּמאן. קניענדיק, פון רעכטס: לייבוש פלומענבוים, יאָרעק גאלדפּארב

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

מיט זוואלינער אין פאַרשיידענע לענדער

אין די לעצטע פאָר יאָר האָב איך אוך מיין פרוי געמאַכט עטלעכע נסיעות אין פאַרשיידענע שטעט אוך לענדער. געוואָלט האָבן מיר זיך טרעפן מיט קרובים, אָבער געהאָט אין זינען אויך זיך צו זען בכלל מיט זוואָלינער, צעשפרייטע איבער דער וועלט, כדי פאָר איינם שוין אַרומצוריידן מיט זיי וועגן דער אידיי פון א זוואָלינער יזכור־בוך. דורך די באַגעגענישן האָב איך געזען, אז „כל זוואָלינער חברים", אפילו אזעלכע, וואָס מען האָט פריער אין שטעטל קיין וואַרט נישט אויסגערעדט איינער צום אַנדערן. אונדזער אלעמענם ביטערער גורל פון חורבן האָט אונדז געלערנט, אז א זוואָלינער, פריער דער פרעמדסטער אוך ווייטסטער, איז איצט דיין נאָענטסטער אוך פריינד, ווייל אזוי ווי אַן אַרעמאַן פילט אַן אַרעמאַן, אזוי פילט א היטלער־קרבן זיין צווייטן היטלער־קרבן.

ערשטע ריי פון לינקס: לייבוש פלומענבוים, יוסף פשיסוסקי ז"ל אוך דער יידישער שרייבער דאַניעל קוקיעלקא. צווייטע ריי פון לינקס: פרוי פון שלמה צוקערמאַן, רייזל קאַפּלאַן־פשיסוסקי, שיפרה צוקערמאַן־קוקיעלקא, איר שוועסטער פרימעט צוקערמאַן־פינקעלשטיין אוך איר מאַן יצחק פינקעלשטיין

ערשטע, וואס זיינען געקומען קיין אמעריקע, זיינען געווען ראובן וויסבאנד, פאול פלומענבוים, חנן טרויטמאן מיט פאמיליע, שלמה און פייגע שערמאן, יצחק פארבמאן.

א סך גראטעוועטע זוואלינער האבן זיך באזעצט אין ניו־יארק. דורך זייער איניציאטיוו איז איינגעפירט געווארן צו יעדער יאר א הזכרה אין אנדענק פון אונדזערע לאנדסלייט־קדושים.

מיטן אויפקום פון מדינת ישראל האט די זוואלינער לאנדסמאנ־שאפט אין ניו־יארק אריינגענומען אין איר טעטיקייט הילף פאר ישראל. די ערשטע געלטער האבן מיר געגעבן אויף העלפן בויען הייזער דארטן.

דעם פערציק־יאריקן באנקעט האט די זוואלינער ארגאניזאציע געווידמעט מארים דיאמאנדן. מיט דעם האט זיך פארענדיקט זיין איבערגעגעבנע טעטיקייט פאר דער זוואלינער ארגאניזאציע.

מארים דיימאנד איז געשטארבן דעם 26סטן דעצעמבער, 1969, אין פלארידע.

ד״ר גובער און פרוי ען גובער־דיימאנד

און צוואנציק. אין קאמיטעט זיינען געווען: מאָרים דיימאַנד, שמואל־חיים קרוים, ישראל טרייטמאן, יאנקל זעגמאן און מאָרים מאַנדעלמאן. מען האָט געקויפט דעם פלאץ, גענייגט דעם טראָטואר, געשטעלט די טויערן מיט די נעמען פון די אקטיוויסטן מיטגלידער. א ליציטאציע אריינצושטעלן די נעמען אויף די טויערן האָט אריינגעבראכט א פיינע סומע געלט.

אונדזער לאַנדסמאַנשאפט האָט זיך פארנומען מיט שאפן געלט פאר ארעמע כלות און באזארגן מיט מצות אויף פסח די ארעמע זוואלינער אין דער אלטער היים.

די עלטערע מיטגלידער, ווי דיימאַנד, מאַנדעלמאן, קרוים און טרייטמאן פלעגן ארויספארן די זונטיקס פאר פסח צו זאמלען ביי זוואלינער לאַנדסלייט געלט אויף מעות־חטים.

יאנקל זעגמאן און שפעטער מאָרים מאַנדעלמאן פלעגן זיך פארנעמען מיט געלט־ענינים פון דער ארגאניזאציע.

דעם ערשטן באנקעט האָבן מיר געפייערט צו די צען יאָר פון דער עקסיסטענץ פון דער זוואלינער ארגאניזאציע.

די מיטגלידער, וואָס געדענקען נאָך יענע צייטן, זיינען: רייזל, די טאַכטער פון שמואל־חיים קופערבערג, לואיס סינגמאן, יאנקל זעגמאן, העלען בראָדי, יאנקל קרוים, די בריידער דוד־יוסף און מאָרים פעלדמאן, ישראל טרייטמאנס טאַכטער פלאָרענס און איך.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן זיך געזומען טראָגן קלאַנגען און ידיעות וועגן די נאַצישע רציחות אויף אונדזערע בריידער און שוועסטער אין פוילן. אין צייט פון קריג איז ניט געווען קיין וועג צו שיקן הילף, אָבער גלייך נאָך דער מלחמה האָט די ניו־יארקער לאַנדסמאַנשאפט זיך געזומען העלפן אונדזערע ביסל לעבן־פארבליבענע זוואלינער, אין דער ערשטער ריי מיט פרוי און זיי אריבערברענגען צו זייערע קרובים אין אמעריקע.

דעם ערשטן בריוו האָבן מיר באקומען פון אבראָמעק ראַפאַפּאָרט, וואָס האָט געבעטן אים ברענגען קיין אמעריקע. דער צווייטן בריוו מיטן זעלביקן אינהאלט איז געקומען פון יורעק גאָלדפּאַרב. נאָך דעם האָבן אַנגעהויבן קומען ענלעכע בריוו אויינער נאָכן אַנדערן. פון די

חנה דיימאַנד (מיאַמי ביטש)

זכרונות וועגן ניו־יאָרקער לאַנדסמאַנשאַפט

די ערשטע זיצונג פון דער צווייטער זוואלינער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק איז פאַרגעקומען אין 1927 אין הויז פון שמואל קרוים.

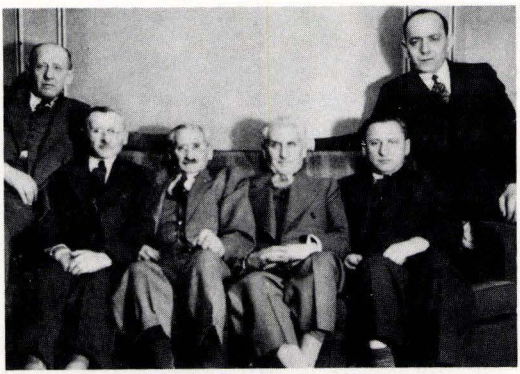
די אָרגאַניזאַציע איז געגרינדעט געוואָרן דורך עטלעכע זוואלינער לאַנדסלייט מיט מאַרים דיימאַנד בראש. ער איז געווען איר פינאַנס־סעקרעטאַר ביזן סוף פון זיין לעבן.

שמואל־חיים קרוים איז געווען ערשטער סעקרעטאַר. ווען ער איז עלטער געוואָרן, האָט זיין זון יאַנקל (דזשעק) איבערגענומען די אַרבעט.

די אָרגאַניזאַציע האָט זיך געהאַלטן אויף הינערשע פיסלעך. אין דער קאַסע איז ניט געווען אויף דירה־געלט, מיר פלעגן דעריבער אָפּהאַלטן מיטינגען אין די היימען פון די לאַנדסלייט.

צו ביסלעך איז די אָרגאַניזאַציע געוואָרן שטאַרקער. מיר האָבן צו יענער צייט געציילט זעכציק פאַמיליעס.

די קינדער זיינען געוואַקסן, מיר זיינען געוואָרן עלטער, האָט מען אויפגענומען די פראָגע פון קויפן א שטיקל ערד אויף איבער הונדערט

4 ברידער קרוים און 2 שוואָגערס. פון לינקס : ראָזענקראַנץ רעכטס — אומבאַקאַנט.

פרעזידיום פון דער יזכור־פֿאַרזאַמלונג פון די זוואַלינער לאַנדסלייט, אָקטאָבער 1979 אין ניו־יאָרק. פון רעכטס: חיים שאַריט, ישראל־בער קופֿערמאַן, לייבוש פלומענבוים, טשאַרלי טריימאַן, ען דיימאַנד און שמעון שוואַרצבערג

און נאָר זיי זיינען געווען פּאַרטיאָטן אין די פּאָרווּאַלטונגען אין אַלע שפּעטערדיקע יאָרן.

אָבער פון פּעברואר 1973 האָט כּמעט אויף יעדער פּאַרזאַמלונג דאָמינירט די פּראָגע פון זוואַלינער יזכור־בוך. עס זיינען געווען פּאַר־שיידענע באַריכטן וועגן גאַנג פון דער אַרבעט און אָפּטע רופן צו די מיטגלידער, אַז זיי זאָלן שרייבן פּאַרן בוך, ווייל ס'איז דאָ וויניק מאַטעריאַל.

אין פּעברואר 1973 איז אויך אויסגעקליבן געווארן אַ בוך־קאָמיטעט, אין וועלכן ס'זיינען אַריין חיים שלאָפֿמאַן־שאַריט, לייבוש פלומענבוים, יחיאל גאָטאָוויזנע, חנן טריימאַן, מאָטל קירשענבלאָט און פּרוי ווארען.

כאָטש דער בוך־קאָמיטעט איז אויסגעקליבן געווארן אָנהייב 1973, האָט זיך אָבער די קאָנקרעטע אַרבעט פּאַרן בוך אָנגעהויבן מיט גאַנצע פיר יאָר שפּעטער. פון דעמאָלט זיינען פּאַרשטאַרקט גע־ווארן די אָנשטרענגונגען צו קריגן מאַטעריאַל פּאַרן יזכור־בוך, צו באַקומען מערער נעקראָלאָגן און בילדער. צוזאַמען דערמיט איז אויך די רעדאַקציאָנעלע אַרבעט אַוועק מיט אַ גרעסערן טעמפּ, און אין נאָוועמבער 1980 זיינען שוין די ערשטע מאַטעריאַלן אָפּגעגעבן געווארן צום זעצן.

געווען פרעזידענט פון זוואלינער סאסייעטי אין ניו־יארק דזשעק קרויס, דער צווייטער — משה שלאפערמאן

פון 1949-1950 טרעפן מיר שוין אן נעמען פון די ניי־געקומענע אין די שפיצן פון דער סאסייעטי: לייבוש פלומענבוים, שמעון ליפסמאן, חנן טריימאן, הערי שלאפמאן־שאריט, שמעון שווארצבערג, איזי פארבמאן.

דעם 15טן מיי 1965 ווערט צום ערשטן מאל געווארפן דער נעדענק ארויסצוגעבן א יזכור־בוך צו פאראייביקן דאס חרוב געווארענע היימשטעטל. דעם פארשלאג האט געמאכט טשארלס טריימאן.

* * *

די הויפטארבעט איז אויך ווייטער אנגעגאנגען מיט זאמלען געלט פאר ישראל, מיט שטיצע פאר נויטבאדערפטיקע לאנדסלייט אין אויסלאנד, מיט זארגן פאר קראנקע מיטגלידער אין ניו־יארק, מיט זוכן ווי צו פארשטארקן דעם באזוך פון מיטגלידער צו די מיטינגען און מיטן מאכן דעם יערלעכן הזכרה־מיטינג.

די ארבעט איז אויך ווייטער געפירט געווארן בלויז פון די ניי־געקומענע זוואלינער. זיי זיינען געווען די באזוכערס פון די מיטינגען

דזשעק זעגמאן, לאנגיאריקער קאסירער פון דער ניו־יארקער סאסייעטי, און זיין פרוי אנא

און געלט און מיט השתדלות ביים „דזשאינט" צו ברענגען קיין אמעריקע די יעניקע לאנדסלייט, וואסווילן פארן אהער.

עס דארף דערמאנט ווערן, אז די סאסייעטי האט זיך אויך בייגעשטייערט פאר אלגעמיינע אנדערע ארגאניזאציעס: אלגעמיינער יידישער רעליף, דזשאינט, הסתדרות, האיאס, מעות־חטים־פאנד, קאמפיין אריבערצוברענגען יידישע יתומים פון איראפע קיין ארץ־ישראל און אנדערע.

עטלעכע יאר נאכן קריג הייבט זיך אן די דריטע תקופה אין דער ארבעט פון דער זוואלינער סאסייעטי.

עס הייבן אן קומען צענדליקער זוואלינער לאנדסלייט, גערעטע־וועטע פון גרעסטן יידישן חורבן. סיי די סאסייעטי, סיי קרובים העלפן זיי ווי ס׳איז אנצוהייבן א ניי לעבן אין נייעם לאנד. א גרויסער טייל פון די גערעטעוועטע שליסט זיך אן אן דער סאסייעטי. דאס ברענגט אריין א נייעם שוואונג אין דער ארבעט און אויך א ביסל נייעם אינהאלט. די פארזאמלונגען ווערן אינטערעסאנטער, דער באזוך פארגרעסערט זיך, עס ווערן דורכגעפירט יערלעכע יזכור־מיטינגען פאר די זוואלינער קדושים.

אין 1939 — צו ערשט מיט די אלץ מער פינצטערע כמארעס פון א מעגלעכן קריג אין איראפע, בעיקר דערנאך מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה — הייבט זיך אן א נייער קאפיטל אין דער ארבעט פון דער סאסייעטי. די אפטע ידיעות וועגן אנהייב־חורבן פון פוילישן יידנטום — כאטש לכתחילה האבן נאך א סך יידן דא געספקט אין זייער ריכטיקייט, אזוי אוממענטשלעך־ווילד האבן זיי געקלונגען — האבן אויפגעציטערט די הערצער פון אלע זוואלינער אין ניו־יארק, ווי פון אלע יידן אין אמעריקע.

די גלייכגילטיקייט פון א טייל מיטגלידער איז פארשוואונדן. דער באזוך פון די מיטינגען איז געווארן גרעסער, די ביישטייערונגען זיינען געווארן העכער, בקיצור — דער אינטערעס צו דער ארבעט פון דער סאסייעטי האט זיך שטארק פארגרעסערט און די גאנצע טעטיקייט האט אנגענומען א ניי פנים.

די ארבעט פארן רעליף־פאנד, וואס איז ביז אהער געווען שוואך, איז פארשטארקט געווארן מיט א גרויסן טעמפ. עס איז באשטימט געווארן א ספעציעלער קאמיטעט פארן דאזיקן פאנד: מארים מאנדעל־מאן, מארים דיימאנד, ישראל טרייטמאן, דזשעק זעגמאן, קרעמער. די מיטגלידער זיינען טאקסירט געווארן מיט א ספעציעלן אפצאל פארן רעליף. דעם 14טן אקטאבער האט מען גערופן א מאסן־מיטינג פארן רעליף.

עס האט זיך צונויפגעקליבן א היפשע סומע פארן רעליף־פאנד, ס'איז אבער ניט געווען קיין וועג ווי דאס איבערצושיקן קיין זוואלין. ס'איז געווען א פראגע, צי זאל מען די סומע איבערגעבן דעם „דזשאינט", ווי ער האט דאס געבעטן, אדער מען זאל נאך צוואווארטן, און מען האט באשלאסן דערווייל צו ווארטן.

אין 1941 זיינען די באאמטע געווען: מרים דיימאנד, לואי בערקמאן, שמואל־חיים קרוים, דשעק זעגמאן. אין 1944 — מארים מאנדעלמאן, אליהו בראדי, דזשעק זעגמאן, פאמפער, סאל קרוים.

גלייך נאכן סוף פון דער מלחמה האט זיך די הויפטארבעט קאנצענטרירט ארום דער פראגע פון העלפן אפגעראטעוועטע זוואלינער אין די לאגערן פון דייטשלאנד, איטאליע און עסטרייך מיט פעקלעך

מאל געשטאנען אויפן סדר־היום די פראגע פון ליקווידירן די סאסייעטי. געווען הייסע דיסקוסיעס צרום דעם.

אין ליכט פון אט דעם מצב קען מען פארשטיין די פארשיידענע פארהאנדלונגען, וואס די לאנדסמאנשאפט פלעגט פירן מיט אנדערע חברות אדער גרופעס. מען האט געפירט פארהאנדלונגען וועגן פארײניקן זיך מיט די גניווישעווער סאסייעטי, מיט פארשיידענע פאמיליע־קרייזן און אזוי ווייטער — אלע אן רעזולטאטן.

ס'איז אויך ניט איין מאל אויפגעשוואומען די פראגע פון אנשלוס זיך צום ארבעטער־רינג, אבער נאך אלע דיסקוסיעס צרום דעם איז אלץ געבליבן ביים אלטן.

דער מצב איז געווען אזא, אז מען האט אין מאל באשלאסן אויפצוגעבן דעם אייגענעם לאקאל און פירן די זיצונגען אין פריוואטע היימען פון די מיטגלידער.

אפשר מיט אט דער שווערער לאגע פון דער סאסייעטי, וואס איר עקסיסטענץ איז געהאנגען אין דער לופטן, קען מען דערקלערן דעם מאדנעם פאקט, וואס ביז יוני 1937 איז קיין מאל ניט אויפגעהויבן געווארן די פראגע פון שיקן הילף אין דער אלטער היים, כאטש דאס איז געווען איינער פון די הויפטצילן ביים גרינדן די ארגאניזאציע. ערשט מארים מאנדעלמאן האט אויף א מיטינג פון עקזעקוטיווע בארירט דעם דאזיקן ענין. דעמאלט איז באשלאסן געווארן צו העלפן זוואלינער יידן אויף פסח און צו שאפן א רעליף־פאנד. דאס לעצטע איז רעאליזירט געווארן אין עטלעכע חדשים שפעטער.

דאס גאלט איז געשיקט געווארן צו א קאמיטעט פון דריי מענטשן: קויפל ראפאפארט, יאנקל טרויימאן, חיים־בער פלומענבערג. די צוגעשיקטע דאלארן האבן אויסגעמאכט 428 זלאטעס און זיי זיינען פארטיילט געווארן — לויט א באריכט פון קאמיטעט — צווישן 200 משפחות. דאס שטעטל אליין האט געשאפן ביי זיך נאך 200 זלאטעס.

אין מיי 1938 איז ווידער געשיקט געווארן גאלט פאר די זוואלינער יידן, וואס איז צעטיילט געווארן פאר 160 משפחות.

מיטן ערשטן יארצענדליק פון דער ניו־יארקער סאסייעטי פון די זוואלינער ענדיקט זיך די ערשטע תקופה פון איר טעטיקייט.

מאָרים מאַנדעלמאַן אוּן אַנדערע. דער צונויפשטעל פון די באַאמטע אין עקזעקוטיווע אין די וויִיטערדיקע יאָרן איז געווען דאָס רוב פון די זעלביקע מענטשן, נאָר אויף גאַנדערשטע פאָזיציעס. א שינוי איז געקומען נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, מיטן אַנקום פון צענדליקער זוואָלינער־פּליטים קיין ניו־יאָרק.

די הויפּט־טעטיקייט פון דער אָרגאַניזאַציע איז געווען פאַרבונדן מיט קויפן קרקע. די חברה האָט איינגעקויפט א גרויסן אָרט פאַר א בית־עולם אין בית־אל סעמעטרי אין ניו־דזשוירזי.

אויפן זוואָלינער בית עולם בית־אל אין פאַראַמוס, ניו־דזשוירזי, מיט דעם קאָמיטעט. פון לינקס צו רעכטס: געוועזענער פּרעזידענט דזשעק קרויס, . . . מאַנדעלבוים, שמואל־חיים קרויס, משה דיימאנד, ישראל זעגמאַן — קאַסירער, אומבאַקאַנט, לעצטער — ראָזענקראַנץ

מען האָט זיך אויך פאַרנומען מיט העלפן אָרעמע אוּן קראַנקע זוואָלינער סיי דאָ, סיי אין זוואָלין, לויט די באַגרענעצטע מיטלען פון דער סאָסייעטי.

די צאָל מיטגלידער פון דער סאָסייעטי איז ניט געווען קיין סטאַבילע, ווייל צוליב פאַרשיידענע סיבות פלעגן טייל פאַרלאָזן די חברה. צוליב דער קליינער צאָל מיטגלידער אוּן צוליב שלעכט־באַזוכטע פאַרזאַמלונגען האָט די סאָסייעטי גלייך אין די ערשטע יאָרן דורכגעמאַכט קריטישע צייטן. שוין אָנהייב דרייסיקער יאָרן איז ניט איין

משפחה פון שמואל־חיים קרויס, איינער פון די אָרגאַניזירערס פון דער אַלטער זוואַלינער סאַסייעטי אין ניו־יאָרק

פרידמאַן, איזי מאַנדעלמאַן, בערקאָוויטש, פעלד, משה בארטמאַנאָ־ווויטש, ראָזע שאַפּירא, לייבוש בערקמאַן, כאַצקל קערשמאַן, לואי בערקמאַן, יאָסל געטריימאַן, נייטן פעסטמאַן, דזשעק גראָס.

די הויפּטצילן פון דער סאַסייעטי זיינען געווען:

1) קרקע פאַר די מיטגלידער נאָך 120.

2) הילף פאַר אָרעמע און קראַנקע מיטגלידער.

3) הילף פאַר אָרעמע יידן אין זוואַלין.

אין דער קאָנסטיטוציע ווערט געזאָגט:

צום ערשטן יובילי פון דער סאַסייעטי איז באשלאָסן געווארן אַריינצוגעבן אין א ראַם די געדרוקטע נעמען פון די מיטגלידער און אז די גרינדערס זאָלן דאָרטן קריגן אן ערנפּלאַץ. די נעמען פון די גרינדערס: מאָרים דיימאַנד, סעמועל קרויס, דוד בעקער, ישראל טריימאַן, גוטמאַן קעסטענבערג, בעקי בלומענקראַנץ.

דער צווייטער פּרעזידענט פון דער סאַסייעטי איז געווען סעמועל בעקער, דער דריטער — ווידער דיימאַנד, דערנאָך ישראל טריימאַן,

בערל כהן

ניו־יאָרקער זוואלינער לאַנדסמאַנשאַפט

די איצטיקע זוואלינער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק, וואָס ווערט באַשריבן אין די וויטערדיקע שורות, איז, אייגנטלעך, די **צוויטע** סאַמייעטי פון זוואלינער — א זאַך, וואָס איז כמעט ניט באַקאַנט די אייגענע לאַנדסלייט.

די ערשטע זוואלינער לאַנדמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק איז אָרגאַניזירט געוואָרן אין ווינטער 1915. די צייט צו שאַפן אַזאַ חברה איז געווען צוגעפאַסט: די ערשטע וועלט־מלחמה. מען האָט זיכער שוין דעמאָלט זיך אַנגעהערט וועגן די גרויסע צרות אין דער אַלטער היים און לאַנדסלייט האָבן געזוכט מיטלען ווי צו העלפן משפחה און סתם קרובים. צום באַדויערן, זיינען ניטאָ קיין פראָטאָקאָלן וועגן דער טעטיקייט און די עסקנים פון דער ערשטער לאַנדסמאַנשאַפט און עס זיינען שוין אויך ניטאָ די אַלע, וואָס האָבן אַנגעפירט מיט איר.

די איצטיקע זוואלינער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק האָט זיך געגומען אָרגאַניזירן אין מיטן 1928, און אויף א מיטינג פון 27סטן אָקטאָבער 1928 זיינען אויסגעקליבן געוואָרן די ערשטע באַאַמטע: מאָרים דיימאַנד — פאָרזיצער, בעקי בלומענקראַנץ — וויצע־פאָרזיצער, שמואל־חיים קרוים — פינאַנץ־סעקרעטאַר, רייזל בליכער, טאַכטער פון שמואל־חיים קופערבערג — פראָטאָקאָל־סעקרעטאַרין, דוד בעקער — קאַסירער און גאַלדבעדער — נאמן (טראָסטי). דער מיטגלידער־אַפצאָל איז באַשטימט געוואָרן אויף 1.50 דאָלאָר.

אין די ליסטעס פון איינגעצאָלטע מיטגלידער פאָרן ערשטן קוואַרטאַל ווערן אַנגעגעבן: ווינער, גראָסמאַן, לאסקיה, בירנבוים, שפרינגער, בעקער, דייוויס, סינגמאַן, קרעמער, חזן בערל וואָלף, רייזל בליכער, מאָרים מאַנדעלמאַן, שפיץ, לאה קרוים, מאָרים דיימאַנד, בעקי בלומענקראַנץ. די פרויען פון די אַנגעראָפענע מענער און פריילין קעסטענבערג, יאָסל בעליק, ישראל טרייסמאַן, קירשמאַן, גאַלדבעדער,

זוואָלינער אין דער וועלט

צוליב אזעלכע פאלן און באזונדערס נאכן מארד פון עטלעכע זוואלינער יונגעלייט זיינען אלע צוריקגעקומענע זוואלינער יידן גיך אנטלאפן פון שטעטל.

איך בין געווען דער לעצטער צו קומען קיין זוואלין, און דאס צוליב דערליידיקן א וויכטיקן פערזענלעכן ענין: פארקויפן דאס הויז פון מיינע עלטערן.

געווען איז עס אין מיטן אויגוסט 1945. אין אונדזער הויז האט איצט געוואוינט א שוועסטער פון דער אלמנה זשידינסקי. זי האט מיך געבעטן פארקויפן דאס הויז נאר איר שוועסטער, און איך האב איר צוגעזאגט.

נאך דער באפרייאונג האב איך געלעבט אין ראדעם, האב איך געבעטן זשידינסקים שוועסטער צו דערליידיקן אלץ ביים נאטאר און איך וועל קומען אין צוויי טעג ארום. איך בין געקומען, אבער דער נאטאר האט ניט געהאט די מעגלעכקייט צוצוגרייטן די פאפירן, און איך האב ניט געהאט קיין אנדער ברירה ווי צו בלייבן נעכטיקן אין זוואלין.

צוויי האבן מיך פארבעטן צו נעכטיקן ביי זיי — די שטשע־פאנסקים און די אלמנה זשידינסקי. ביי די שטשעפאנסקים אין שטוב בין איך געווען ביי טאג, אבער די בייזע אויגן פון עלטסטן זון האבן געווארפן א מורא אויף מיר. איך האב דערביבער אנגענומען פרוי זשידינסקים אינלאדונג.

איך בין געווען זייער אויסגעמאטערט און בין גיך איינגעשלאפן. ארום 5 אין דער פרי בין איך אויפגעווועקט געווארן פון שטשעפאנסקים איידעם מיט דער וואַרענונג:

— שטיי גיך אויף און אנטלויף. מען האט דיך געווילט דער־הרגענען. זיי זיינען ארויסגעקומען אין מיין הויז אין מיטן נאכט און דיך געזוכט, אפילו אונטערן בעט געזוכט.

פרוי זשידינסקי האט זיך דערוואוסט וועגן דעם. זי האט געטאן אלץ, אז מען זאל וואס גיכער דערליידיקן מיטן נאטאר, און איך האב אויף גיך זיך אפגעטראגן פון זוואלין — אויף אייביק.

מאיר בירנבוים, וואס האט נאכן קריג צונויפ־
געקליבן די צעבראכענע מצבות אין די
ברוקירטע גאסן און זיי אריבערגעפירט
אויפן בית־עולם

ירחמיאל קופערמאן, אברהם קאפלאן, יעקל זיבערסקי, רעגינע טרייטמאן, אברהם ראפאפארט, איטשע־לייב קופערמאן און אנדערע.

אין זוואלין האבן זיך דעמאלט געפונען אויך אברהם־אהרן טייטלבוים און מאיר בירנבוים, וואס האבן זיך געראטעוועט דורך באהאלטן זיך ביי באקאנטע קריסטן.

די קליינע גרופע יידן האט געלעבט אין שרעק. זיי זיינען שיקאנירט געווארן אויף שריט און טריט. איין נאכט האט מען אריינגעשאסן א קויל אין הויז פון מרים קאהן, וואו איטשע־לייב קופערמאן איז פארוואונדעט געווארן אין האנט.

מיט וואס פאר א האס די ארטיקע פאליאקן האבן זיך באצויגן צו די עטלעכע געראטעוועטע יידן פון שטעטל, קען מען זען פון ווייטערדיקן פאל:

אברהם ראפאפארט איז אין גאס אפגעשטעלט געווארן פון א פוילישן פאליציאנט, וואס האט געפאדערט פון אים דאקומענטן. אברהם האט געזאגט: דו קענסט דאך מיך, מיר האבן דאך צוזאמען געלערנט אין קלאס. דער פאליציאנט האט זיך געמאכט ניט הערנדיק און ארויפגעפירט אברהמען אין דער קאמענדאטור. דארטן האט מען אים געזאגט, אז ערווערט פארדעכטיקט אין שיסן אויפן רוסישן מיליטער. מען האט געחוזקט פון אים און געסטראשעט מיט פאר־שיידענע שטראפן. צו זיין מזל איז אנגעקומען א סאוועטישער אפיציר, וואס האט איבערגעגעבן, אז מען האט שוין געכאפט דעם שיסער אויף סאוועטישע סאלדאטן, און אברהם איז גלייך באפרייט געווארן.

קיין ראדעם. אין א פאר טעג ארום איז צו אונדז דערגאנגען די שרעקלעכע ידיעה, אז געווייסע געראטעוועטע יידן אין זוואלין זיינען אויסגעשאסן געווארן פון די א"קא־לייט. איך האב געהערט, אז פון די געראטעוועטע אין זוואלין זיינען 4 יונגע יידן געהרגעט געווארן אויפן וועג צווישן זוואלין און קאזיניוו, צווישן זיי שמואל קאהאן.

נאך דער מלחמה האב איך אויסגעוואנדערט קיין ארגענטינע און פון דארטן קיין ישראל.

חיים שאריט־שלאפמאן (ניו־יארק)

פון זוואלין — אויף אייביק

נאך מיין באפרייאונג אין א דייטשישן לאגער, סוף אפריל 1945, האט זיך מיר גלייך געשטעלט די פראגע:

— וואס איצט? וואוהין גייט מען?

דער ערשטער געדאנק איז געווען: פרואוון אויפזוכן עמעצן פון דער משפחה. איך האב געוואוסט, אז א גרויסער טייל פון אונדזער פאמיליע איז שוין פריער אומגעקומען, אבער איך האב געהאפט, אז אפשר איינצלנע האבן זיך דאך ווי ס'איז ארויסגעראטעוועט פון די רוצחישע הענט.

מען האט גערעדט, אז אין פליטים־לאגער פעלדאפינג געפינען זיך א סך פוילישע יידן. בין איך אוועק אהין און דארטן טאקע אוים־געפונען, אז מיין ברודער הערשל, מיין טאנטע מאלע און איר מאן בונעם און זייער זון חיים האבן איבערגעלעבט און זיי געפינען זיך אין ראדעם, וואו איך האב זיי טאקע שפעטער געטראפן.

א טייל זוואלינער האבן זיך צעשפרייט אין פארשיידענע ערטער: טשענסטאכאווע, לאדזש, וואצלאוו און אנדערע. א טייל זיינען געקומען צוריק צו זייער היימשטאט: מרים קאהן און איר ברודער שמואליק, סומער פעלדבערג, יהודית שווארצבערג, שרה בוימל, כאנטשע און

דעם 8טן מיי, 1945, האָט זיך געענדיקט די מלחמה. די ערשטע פראָגע האָט זיך מיר געשטעלט: וואוהין גייט מען איצט, איינע אַליין אין דער וועלט? איך האָב באשלאָסן זיך צו דערשלעפּן ווי ס'איז קיין זוואָלין, כאָטש די האָפענונגען צו געפינען עמעצן פון מיין משפּחה זיינען געווען זייער קליין.

דער קבלת־פּנים פון די גויים אין שטעטל איז געווען ווייטיקדיק־פיינלעך. פּאָליאקן, וואָס זיינען געווען גוטע פריינד פון מיינע עלטערן, האָבן מיך אפילו אין זייער הויז ניט אריינגעלאָזן. פּוילישע מיידלעך, וואָס איך האָב מיט זיי יאָרן געלערנט אין איין שול, האָבן אָפּגעדרייט דאָס פּנים פון מיר.

און געשען איז א מאָדנע זאַך, וואָס איך קען זיך נאָך איצטער ניט דערקלערן: גראָד דער יעניקער, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטעטל ווי דער גרעסטער אַנטיסעמיט, קאָכאַנאָווסקי, האָט מיך באַגעגנט פריינדלעך, געגעבן צו עסן, איבערגעגעבן דאָס אָרט פון די געראָטעוועטע זוואָלינער. ער האָט נאָך מיר געגעבן א פּאָר זלאָטעס און זייער ערנסט געזאָגט:

„זיי דא ניט צו לאַנג, פּאָר אָווענט וואָס גיכער".

איך האָב די דאָזיקע ווערטער שפּעטער איבערגעגעבן מאָרישע (מרים) קאָהען, היינט ליליענבלום. זיינען מיר אויף מאָרגן אָווענט

פון רעכטס צו לינקס: אסתר לעדערמאַן (אומגעקומען), אַנדזשע געפינט זיך אין קאַנאַדע

האַרצקע קרייזבערג, אומגעקומען מיט זיין פּרוי און 8 קינדער

קיין פיאנעק, וואו די ארבעט איז געווען א סך שווערער און די באדינגונגען פיל ערגער. יעדער טאג האט מען אונדז געפירט פון און צו דער ארבעט, אונטער א שטרענגער וואך פון ס"ס־לייט, וואס האבן אונדז ניט וויניק געפלאגט און געפיניקט.

איין פרימארגן איז געקומען א פלוצעמדיקער באפעל אונדז אפצופירן קיין אוישוויץ. מען האט אונדז פארפאקט אין עטלעכע וואגענעם און געבראכט אהין. מיינע אלע פריערדיקע ארבעטפלעצער אין געטא און לאגער זיינען געווען א גן־עדן קעגן אוישוויץ. ס'איז ניט פאר מיר צו קענען באשרייבן די אלע גרוילן און אכזריותן פון די נאצים אין דאזיקן טויטן־לאגער. מענטשן זיינען געפאלן ווי פליגן פון הונגער, אוממענטשלעך־שווערער ארבעט, פון מכות און קראנקייטן — און פון דער אנדערער זייט זיינען טויזנטער יעדער טאג פארברענט געווארן אין די גאזאוויונעם.

ווען די רויטע ארמיי האט זיך גענומען דערנענטערן צו אונדזער ארט, זיינען מיר פארשיקט געווארן אין א צווייטן טויטן־לאגער, בערגן־בעלזן, וואו מען האט וויידער דורכגעמאכט די אלע קאשמארן פון אוישוויץ. נאך א קורצער צייט האט מען אונדז טראנספארטירט צו אן ארט מיטן נאמען טארגא ביי לייפציג, וואו מיר האבן געארבעט אין א געווער־פאבריק 12 שעה א טאג ביים הייבן שווערע באמבעם און אנלאדן זיי אויף וואגאנעם.

איך בין די גאנצע צייט פון אונדזער ארומשלעפן זיך פון לאגער צו לאגער געווען מיט עטלעכע חברטעם מיינע פון זוואלין. ווען דער פראנט האט זיך וויידער דערנענטערט צו אונדז, האט מען אונדז וויידער ארייניגעשטופט אין טראנספארט־וואגאנעם, און מיר האבן ניט געווואוסט וואוהין מען פירט אונדז. איין טאג, דאס איז געווען דעם 20סטן אפריל, 1945, זיינען מיר אנגעקומען אויף א באנסטאנציע פון בערלין. פונקט דעמאלט זיינען אנגעפלויגן עראפלאנען פון די אליאירטע און האבן שווער באמבארדירט די סטאנציע און אונדזערע וואגאנעם. פון די באמבעם זיינען אומגעקומען מיינע טייערע חברטעם פון דער יוגנט: שרה ליפסמאן, ריווטשע גאלדפארב, איטקע ווינטרויב, חווה אייכענבוים און, דוכט זיך, אויך אסתר קאפלאן. ס'זיינען אפשר נאך אנדערע זוואלינער אומגעקומען, אבער איך געדענק ניט זייערע נעמען. איך בין פארוואונדעט געווארן אין א פום פון די באמבע־שפליטערן.

ארבעט אין הויף פאליטשנע, וואו מען האט אריינגעזעצט א דייטשן אנשטאט דעם פארטריבענעם פריץ. אנשטאט די געפאדערטע 80 זיינען געקומען וואסערע 200 יידן. מען האט אלעמען אריינגעטריבן אין א גרויסער שטאל און פארמאכט מיט א שלאס. ס׳איז געווען א שרעקלעכע נאכט.

אויף מארגן איז געקומען דער דייטש און געפרעגט, אויב דא געפינט זיך וועלוול קירשענבלאט. ער איז דא געווען צוזאמען מיט זיין פרוי און קינדער. וועלוול האט זיך גלייך געמאלדן. דער דייטש האט אים געפרעגט פאר וואס ער, א מיטגליד פון יודן־ראט, איז ניט געבליבן מיט אלע יידן אין שטעטל, און מען האט אנגעהויבן אים מערדערלעך שלאגן און די פערד האבן אים צעטראטן אויף טויט. מיר זיינען געשטאנען דערשראקענע און צעציטערטע, אבער וואס האבן מיר געקענט טאן?

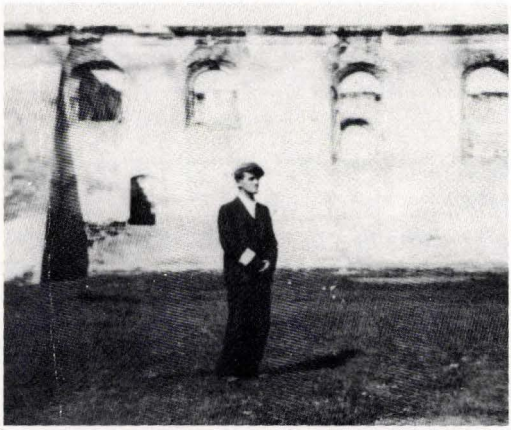
אין דעם דאזיקן הויף זיינען מיר געווען א לענגערע צייט, דערנאך האט מען אונדז ארויסגעפירט קיין סקארזשיסק, וואס אין פארגלייך צו אנדערע קאצעטן איז ער געווען א גוטער.

נאך דער באפרייאונג אין 1945 בין איך מיט די פעלדבערגם צוועק קיין זוואלין. מיר האבן אבער לאנג ניט געקענט פארבלייבן דא, ווייל פאליאקן האבן ניט אויפגעהערט צו דראען דעם ביסל גערעטעוועטע יידן. דרייַ נייַע יידישע קרבנות זיינע געפאלן אין די ערשטע וואכן נאך דער באפרייאונג: מרים ליליענבלום, משה קאפלאן, אברהם־אהרן פשילינגער און יצחק קופערמאן איז פארוואונדעט געווארן.

אסתר ביכמאן (חיפה)

נאך דער באפרייאונג — וואוהין גייט מען?

דער ערשטער לאגער, וואוהין איך בין פארשיקט געווארן פון זוואלינער געטא, איז געווען סאדלאוויץ לעבן פאליטשנע. מיר זיינען דארטן געווען 30 מיידלעך און האבן געטאן פארשיידענע פעלדארבעטן. אין א קורצער צייט ארום האט מען אפגעשיקט אונדזער גאנצע גרופע

אברהם שערמאַן בייַ די חורבות פון אונדזער גרויסער שול

פון איין צימער זיינען, אויסער אונדזער משפּחה פון זעקס מענטשן, געווען די אקערמאַנס מיט דער טאַכטער טילע און אירע דריי קינדער און דער פעטער, דער געלער דוד מיט פאַמיליע.

פון די געציילטע בנינים, וואָס זיינען געבליבן גאַנץ נאָך אלע באַמבאַרדירונגען, איז געווען אונדזער שיינע שול. יידן האָבן זיך געפרייט, אז זיי וועלן כאַטש האָבן אן ארט וואו צו דאַוונען יום־כיפור. די נאַצים האָבן אָבער פונקט דעמאָלט אונטערגעצונדן די שול, מען האָט נאָך געטריבן יידן צו העלפן לעשן די שריפה. ניט אויינער פון די יידן איז דעמאָלט געשלאָגן געוואָרן מכות־רצח, צווישן זיי מיין טאַטע יעקב־אהרן.

נאָך דעם האָבן זיך אַנגעהויבן די אמתע צרות, באַגלייט פון הונגער און קראַנקייטן. מען האָט געמאַכט א שפּיטאָל אין פאַלקסהויז „דאָם לודאַווי". ניט געווען געגנוג פלאַץ פאַר אלע קראַנקע. דער דאָקטער איז געווען פעזינא און זיין געהילף יעקב ברעסלער. א סך זיינען דעמאָלט אומגעקומען פון די קראַנקייטן.

נאָכן אריינטרייבן יידן פון א ריי ארומיקע שטעטלעך קיין זוואָלין איז די ענגשאַפט געוואָרן נאָך ערגער און די סכנות נאָך גרעסער. זיינען א טייל זוואָלינער צווישן אין דארף כאַטש, 25 קילאָמעטער פון שטעטל.

איך בין געווען צווישן די יידן, וואָס מען האָט געפאַדערט פאַר

מיט די, וואס זענען כסדר אנטלאפן און דערשאסן געווארן אויפן וועג). איך האלט, לויט מיינע פערזענלעכע נאכפארשונגען — אז די דאזיקע ציפער איז א ביסל איבערגעשאצט. דאקעגן האט מיר איבערגעגעבן דוד אנולעוויטש, לעצטער סעקרעטאר פון דער לאגער־ביורא פון ווערק צע, אז ער האט נאכגעציילט די ליסטע פון די נעמען, (פאר דער לעצטער שחיטה), וואס זענען „געשטארבן" אדער „דערשאסן געווארן אויף דער פלוכט" און ער האט פעסטגעשטעלט, אז דער בלויזער ווערק צע האט אין יענער צייט געהאט אן אפיציעלע ליסטע פון איין און צוואנציק טויזנט טויטע. אין מיין צייט האב איך בלויז אנגעטראפן נאר יחידים פון צענדליקער טראנספארטן און האב פארלוירן די געווע צאלן פון זייערע גרופן. ערשט אין מיטן יולי, ווען אלע יידן־רעזערוואורן זענען שוין אויסגעשעפט געווארן, איז געבליבן פאר דער פאברריק־לייטונג דער אייגציקער אויסוועג: מאידאנעק. אזוי ארום זענען מיר געברענגט געווארן דעם 28סטן יוני פון מאידאנעק קיין סקארזשיסק. דאס איז געווען איינער פון די געציילטע טראנספארטן, וואס זענען ארויסגעפירט געווארן לעבעדיק פון מאידאנעק. דעם דריטן נאוועמבער 1943 זענען די געבליבענע בערך 22 טויזנט יידן אין מאידאנעק דערשאסן געווארן אויף איינעם פון די מאידאנעקער פלעצער.

איטע רויטפארב (ישראל)

אַנטלאָפן נאָך דער באַפרייאונג

נאך די ערשטע גרויסע באמבארדירונגען אין זוואלין זיינען די מערסטע יידן אנטלאפן אין סידלער וואלד. די דייטשן האבן אונדז שפעטער ארויסגעטריבן פון דארטן און מיר זיינען צוועק אין דארף זעלינקע. דאס איז געווען פאר ראש־השנה. אויף יום־כיפור האט מען אונדז דערלויבט צו קומען אין האלב־פארברענטן זוואלין; הונדערטער יידן האבן ניט געהאט וואו דעם קאפ צוועקצולייגן. אין אונדזער שטוב

אייזענבערג. ער האָט געהאַט אין לאַגער אויך זיין פרוי און קינד. א דריטער שוואָגער איז געווען דער לייטער פון דער באַשפּייזונג. אויך ער האָט געהאַט זיין פרוי מיט צוויי קינדער, ווי אויך די מוטער פון אַלע דריי שוועסטערן, וועלכע זיי האָבן באַוויזן צו ראַטעווען. זיי האָבן אַלע געוואוינט צוזאַמען אין א באַזונדער באראַק און זענען געווען די א י י נ צ י ק ע משפּחה אין לאַגער. דעם באראַק, וואו די הערשער־משפּחה האָט געוואוינט, האָט מען אין לאַגער סארקאַסטיש גערופן: דאָס וווייסע הויז. אַקעגן איבער דעם הערשער־באראַק האָט זיך געפונען די וואוינונג פון דער פּאָליציי און די פּערשידענע סוב־קאַמענדאַנטן. עס איז געווען אַן אָפּטיילונג פון דער אינערלעכער פּאָליציי, וואָס איר אויפגאַבע איז געווען צו היטן די אינעווייניקסטע אָרדענונג אין לאַגער, און דער אַנדערער טייל, וואָס האָט זיך גערופן די פּאַבריק־פּאָליציי און איז געווען פּערטיילט לויט די פּאַבריק־פּלעצער. יעדע פּאָליציי־אָפּטיילונג האָט זיך געהאַט איר פּאָליציי־עלטסטן, וואָס האָט זיך געצירט מיט ספּעציעלע שטערנדלעך אויפן היטל. אָט די אַלע מענטשן האָבן אין אינערלעכן לעבן פון לאַגער געהאַט אַן אומבאַגרענעצטע מאַכט, געווען שענער געקליידט און בעסער גענעבט. געווען אויך גרופּעס פון פּריווילעגירטע, וואָס האָבן געהאַט בעסערע ארבעטס־שטעלן, וואו מ׳האָט געקענט האַנדלען און פּארדינען. טייל פון זיי האָבן געהאַט ספּעציעלע פּראָטעקציע ביי א דייטשן מייסטער און דערפּאַר געקענט דורך זיי דערגרייכן פּערשידנס. אַזעלכע האָבן זיך געלעבט באַזונדער, געבלאָזן פון זיך אַז נישט געקומען אין קאָנטאַקט מיט די הונגעריקע און אויסגעמאַטערטע, סיידן ווען מ׳האָט ביי אַזעלכן געמוזט אויסקויפן זיין לעצטן גאָלדענעם צאָן. די דאָזיקע שיכט, צוזאַמען מיט דער פּאָליציי, האָבן געציילט צווישן 2 און 3 הונדערט מאָן. זיי האָבן געלעבט אין א געוויסער זיכערקייט, געווען געשיצט קעגן סעלעקציעס און קיין מאָל נישט געהונגערט; אַפילו געלעבט אין א פּערשוועַנדערישן לקוסוס, אין פּערגלייך מיט די אַלגעמיינע לאַגער־פּערהעלטענישן . . .

איך בין נישט געווען פון די ערשטע אין סקאַרזשיסקער „האַסאַג". דערפּאַר קען איך נישט פעסטשטעלן, וויפל יידן ס׳זענען דאָרט אומגעבראַכט געוואָרן אויפן לאַנגזאַמען אופן. די קאַמענדאַנטין, פרוי מאַרקאָוויטש, האָט מיר די לעצטע טעג פּאַרן גרויזאַמען ליקווידירן דעם לאַגער איבערגעגעבן א ציפער פון 50 טויזנט טויטע (שוין צוזאַמען

קיסלינג שטייט שטייף און גלאַצט אויף דער מוסטערהאַפט־איינגעטרעטענער ריי מיט זיינע רוצחיש־פֿארנעפֿלטע אויגן.

„...ניין ... צען!" זיין פינגער בלייבט שטיין ביי א העלדישער פיגור, ווי פון גראַניט געהאַקט. „דריי שריט פֿארויס!" יענער שפֿרייזט דריי טריט פֿארויס און בלייבט שטיין ווי א מאַנומענט.

„... אַכצן ... נייַנצן ... צוואַנציק" ווידער אן איין־און־צוואַנציק־יעריקער בחור. דרייסיק ... פופציק ... זיבציק ... — — — — ווי עמעצנס א געהיימע מיסטישע האַנט וואַלט דאָ מיטדיריגירט מיטן בייזן שפֿיל, און זשאַנגלירט מיט די ציפֿערן און כישופט ארויס די שענסטע צויזמערער זין פון דער ריי ארויס. אלעמענס געדאַנקען טראַכטן דאָס זעלבע:

— וועט ער טאַקע — — — אלע גלעטן צערטלעך — ווי צום געזעגענען — מיטן אויג די פֿרעכטיקע געשטאַלטן אין דער ריי אַקעגן איבער. יעדער האַט איצט די געלעגנהייט זיי דאָס לעצטע מאָל צו באַוואונדערן: אזעלכע גיבורים! אזוינע ריזן! ... א האַנט־באַווענגונג פון זאַנדערן פֿאראַליזירט דאָס וויטערדיקע וועבן־זיך פון א יונגן געדאַנק:

— — — קלאַק! קלאַק! קלאַק! ... ווי אונטערגעהאַקטע מארמאַרזיילן פאַלט איין געשטאַלט נאָכן צוויטן — — —

„...צו דער ארבעט!" אלץ מוז פֿארבייַמארשירן לעבן ארט, וואו עס ליגן דערשאַסענע צען וואַרעמע גופים; די לעצטע, שטאַלצע רעשט פון אונטערגעברענגטער יידישער יוגנט.

„ ... איינס ... צוויי ... דריי ..." ווי יעדן טאָג ציילט דער יידישער פֿאַליציאַנט ביי דעם טויער די ארויסמארשירנדיקע גרופּעס; דאָס מאָל גייען אַבער די רייען ארוים מיט טיפֿער־געבויגענע קעפּ.

*

בראש פון וועלק צע איז געשטאַנען אן אומגעווײַנלעכער קאַמפֿליצירטער טיפּ פון א יידישער פרוי ווי די לאַגער־עלטסטע מארקאַוויטש. איר געהילף איז געווען דער שוואַגער אירער,

קיין קיעלץ אדער אסטראווצע, אדער לכל־הפחות אויפן ווערק א׳ — אזעלכע פאלן האבן זיך כמעט שטענדיק געענדיקט מיטן טויט. עס זענען מיר באקאנט ווייניקע פאלן פון א גליקלעכער רעטונג אין א צווייטן לאגער ארײן. דאס איז געווען איינס פון די פאסירעניש־רייכסטע קאפיטלען אין צע.

ווי אזוי דער וואכפירער קיסלינג האט אויף אזעלכע זאכן רעאגירט, וויל איך דא בלויז אילוסטרירן מיט א פאל, וואס עס האבן מיר איבערגעגעבן מיינע חברים פון צוויזמער:

א פרילינגטאג אין ווערק צע. די נאכטשיכט גרייט זיך צו גיין ארבעטן. שנעל כאפט יעדער זיין ברויטבײסן מיט דער ביטערער „קאווע" און האלב־קייענדיק וויל יעדער וואס־פריער פארטיק ווערן, נאך איידער מען טרייבט ארויס. פלוצים: א פיף! אהא, ס׳איז שוין ווידער עפעס נייעס. זאל עס נישט זיין א מאל אין צוזאמענהאנג מיט דער נעכטיקער גרופע צוויזמערער, וואס זענען ביי נאכט אנטלאפן?... שוין זענען אויסגעשטעלט אלע גרופן — מ׳שפירט אבער בחוש, אז מען גייט נאך נישט! דא מוז נאך עפעס פריער פאסירן. פון ווייטנס זעט מען שוין אנקומען קיסלינגן מיט דעם אויספארשער פון ווערק, ז א נ ד ע ר, אין דער באגלייטונג פון עטלעכע ווערקשוץ. ער זאגט עפעס דעם יידישן קאמענדאנט א י י ז נ ב ע ר ג ן; יענער גיט עפעס איבער צעטומלט דער יידישער פאליציי און שוין צעשרייען זיך צענדליקער פאליצייאישע מיילער אין אלע זייטן:

— די צוויזמערער טרעטן אויף באזונדער!

אלע ווייסן שוין אין וואס עס גייט. א גלייכע וואנט פון געקליבענע יינגלעך בלייבט שטיין, אפגעזונדערט און געשלאסן. די צוויזמערער — דאס זענען די שטארקסטע און שענסטע גרופע אין לאגער. זיי איז געלונגען — ביי דער רעוויזיע — צו באהאלטן א ביסל געלט; גאנץ באזונדער האבן זיי נאך א שטיקל באהאלטענעם קאנטאקט מיט די געבליבענע יידן אין צוויזמערער „ראלניק", פון וואנעט זיי האבן באקומען צוגעשיקט פון צייט־צו־צייט געלט און חפצים — זיי קענען דעריבער גיכער איבערהאלטן און זענען דערפאר אוים א ביסל לייטישער.

ווען ער פלעגט אנכאפן איינעם אזא, אן אנטלויפנדיקן און זאגן איין ווארט: ק ו ם ! — — —

א באזונדער בלוטיק קאפיטל זענען געווען זיינע פוילישע פארארבעטערס און אונטערגעארדנטע. דער פוילישער פארארבעטער און גהילף זיינער, ק א ט ל ע נ ג א — וועלכער איז פון אים אויך באשטימט געווארן אויסצוטיילן דאס עסן פאר דער גרופע — האט אויך זיין געוויסן הונדערטער יידישע לעבנס.

דער ווערק „צע" האט געשלונגען איין טראנספארט נאכן צווייטן. זענען געברענגט געווארן יידן פון די וויטסטע שטרעקעס: פון פלאצק, פיעטריקאוו, קלימענטאוו, ראדאמישל, ביליץ, לאדזש א"א. די ארבעט אבער האט אלעמען שנעל פארצערט; וואו די דירעקציע האט נאר געקענט אויסזוכן א טראנספארט, האט זי געשלעפט, די יינגסטע, די געזונטסטע זענען אבער שנעל ארריינגעפאלן אין דער אויסזיכטסלאזער אפצערונג. קיין וועש האט מען נישט געביטן; וואר ס'האט געקענט, האט אליין אויסגעוואשן זיין העמד מיט א ביסל קאלט וואסער. די גרעסטע טייל האט אבער נישט געקענט קומען צו דעם קליק און זענען טאקע שוידעלעך פארשמוציקט געווארן. שלאפנדיק אויף א ביסל פארשימלט שטרוי אדער הארט ברעט; נישט אויסטוענדיק זיך חדשים, זענען די נאטירלעכסטע זאכן געווען לייז און טיפוס. קיין מעדיצינישע הילף איז נישט געווען; בלויז צוויי נישט-אויסגעבילדעטע אבער דערפאר פראקטיזירטע בחורים זענען אנגעגאנגען ווי די אפיצעלע סאניטארן. זייער ארבעט איז אבער גיכער באשטאנען אין אויפצייכענען די ליסטע פון קראנקע פאר די אפטע סעלעקציעס. זיי האבן נישט געהאט קיין פארבאנדשטאף, וואס זאל דערמעגלעכן צו געבן אויך די „לעגאלע" הילף פון פארבינדן קלייניע, היילבארע וואונדן — איז אלץ איבערגעלאזט געווארן צו דער דעציזיע פון דער נאטור. די וואס זענען נישט באלד געפאלן, נאר מיט אלע אנשטרענגונגען זיך געשלעפט צו דער ארבעט, האבן נישט אויסגעמיטן דעם שארפן בליק פון דעם וואכפירער קיסלינג, וועלכער האט צוזאמענגעשלעפט יעדע וואך קראנקן־גרופעס פאר דער שיסשטעלע. מאסן מיט מענטשן האבן זיך געפרואווט ראטעווען דורך אנטלויפן. זיי האבן זיך געווואלט אזוי ארום אריבערבאקומען אין אן אנדער לאגער,

שפעטער איז ער געקומען נאָך אַנדערע. די צווייטע גרופּע, וואָס פלעגט גיין מיט רעזיגנירטער ציטערניש אויפן וועג, האָט ער די גאַנצע צייט פון גיין משוגע געמאַכט מיט זיינע פראַגן:

איינעם האָט ער געפרעגט: זאָג מיר; צי האָסטו פאַר מיר מורא? א „וואויל‌ער יונג" האָט זיך געמאַכט האַרץ: פאַר וואָס זאָל איך עפּעס פאַר דיר מורא האָבן? ביסט דאָך א מענטש. ער האָט אָבער פאַר אַזא ענטפער באַקומען גוט־געשלאָגן: וואָס? דו וואָגסט צו לייקענען, אַז דו ציטערסט? דו בלעדעס אייזל? פרעגסט זיך ערשט „פאַר וואָס"? קאָנסטו מיך נישט? פאַר מיר? פאַר מיר האָסטו נישט קיין אַנגסט!? . . . טא האָסטו דיינם און באַקען מיך ריכטיק. דער צווייטער, וואָס האָט שוין געענטפערט, אַז ער שרעקט זיך יא, האָט אויף ס'ניי באַקומען געהרגעט: „פאַר וואָס זאָל מען מורא האָבן פאַר מיר, הא? בין איך א חיה, א וואַמפּיר, וואָס?! . . ."

על־פּי־רוב האָט ער געפירט די צווייטע גרופּע, זיי זאָלן באַגראָבן די, וואָס ער האָט פריער דערשאָסן. קיינער האָט אָבער ביז דער לעצטער מינוט נישט געוואוסט, אויב ער גראָבט בלויז דעם קבר, אָדער ער וועט זיך אויך מוזן אַהין אַרייַנלייגן. ער האָט דאָן געהיסן נעמען די, וואָס ער האָט נאָר־וואָס צעשלאָגן און אַנגעשראָקן; זיי אַוועקגעבן דאָס געלט, וואָס ער האָט צוגערויבט ביי די פּריערדיקע קרבנות, זיי געהיסן אַראָפּציען פון יענע די זאַכן: שיך, הויזן, העמד און פּולאָווער. נאָך דעם ווי זיי האָבן געמאַכט זייער אַרבעט, האָט ער זיי אַליין צוריקגעפירט פון „שישטאַנד"; זיי אַדורכגעפירט פאַרבי דער קיך און באַפוילן זיי אַנצוגיסן פולע קאַכגעשירן מיט עסן און דאָן זיי געהיסן אַוועק מיט לויפשריט אין לאַגער אַריין.

די גרעסטע הנאה האָט אים פאַרשאַפט דאָס געפיל, אַז מ'ציטערט פאַר אים, אַז ער איז דער האַר פונעם לעבן און טויט ביי די אַלע דא. א טייוולישׂ שמייכעלע האָט זיך געשפּילט מיט זיינע ליפּן, וועז ער האָט געזען ווי ביי זיין אַנקומען בייגן זיך אַלע רוקנס אין פיבערדיקן געאייל. א באַזונדער ספּאָרט איז פאַר אים דאָס קומען אין לאַגער אַריין און צוזען, ווי אַלע נעמען זיך אימהדיק אָפּטראָגן פון פּלאַץ; דאָס גרעסטע פאַרגעניגן זיינם אָבער איז געווען,

אויפן אינערלעכן שטח פון דער פאבריק. ס׳זענען געבליבן בלויז קלענערע צאלן פון פוילישע ארבעטערס ווי אויפזעערס, מייסטערס און טעכנישע פאכלייט.

א שטיקל צייט איז געווען אויפזעער איבערן לאגער דער וואכמאן שניידער, א „גוטמוטיקער" דייטש, וואס האט געלאזט צו זיך רעדן; ווען ער איז אבער אריינגעקומען אין זיין רציחה — און דאס: גאנץ שנעל — פלעגט ער נישט אפלאזן זיין קרבן, ביז ער איז נישט געפאלן א טויטער אונטער זיינע הענט. שלאגן — דאס איז ביי יענעם אזא ספארט געווען. אן אויפזעען איבער דער קאלאנע איז געווען דאס געשפענסט צ י מ ע ר מ א ן (באקאנט געווען מיטן נאמען „די גרינע מארינארקע"). ער אליין האט דערשאסן, לויט שאצונגען, איבער טויזנט יידן. זיין מעטאד איז געווען צו קומען צו דער ארבעט און פון דער וויטנס אבסערווירן די מענטשן. ס׳האט נישט געהאלפן דאס, וואס מען האט אים דערשפירט פון דער וויטנס און מ׳האט דאן געארבעט מיט אלע איבער־כוחות, וואס זענען נאר ערגעץ־וואו פארשטעקט געווען אין די גלידער — ער האט זיך זיינע קרבנות געמוזט געפינען יעדן טאג.

זיינס א קרבן האט ער ארויסגערופן פון צווישן אלע און באפוילן: בוק זיך! און דאן האט ער מיט א רואיקער באוועגונג גענומען קלאפן מיט א דין ביימל . . . יעדער קלאפ האט געהאט זיין ציל און געצילט האט ער אין דער חוט־השדרה אריין . . . אין גאנץ וויניק פאלן האט ער זיין קרבן צוגעשאסן. אין מערסטע פאלן האט ער ליב געהאט צוצוזען וויי זיין קרבן דרייט זיך נאך דעם פון איין זייט אין דער צווייטער אין משונהדיקע יסורים. ער איז געווען א גרויסער ספעציאליסט אין שלאגן און נאך איין שעה ליגן ביי אים אין די הענט איז ממש יעדעם ביינדל אין יעדער אבר געווען איבערגעבראכן. מיט א ווילדטיפער הנאה איז ער געשטאנען און ארויסגעזאפט אין זיך יעדער וויטיק־אוים־געשריי, יעדער גסיסה־כארכל. אט אזוי האט ער זעך ארומגעדרייט אין די רייען און זיך אויסגעזוכט די קרבנות.

אפט מאל איז ער ארויסגעפאלן אין לאגער, זיך אויסגעזוכט עטלעכע מענטשן, זיי אוועקגעפירט אויפן „שישטאנד" און דערשאסן.

פאבריק־האלע, אנטקעגן איבער. דורך די פענצטערס האט מען געקענט זען, ווי מ׳פירט אין באלויכטענעם דרויסן פארטיעס מיט יידן. עס קומען אן גרופעס פון טויזנטער מענער און פרויען, וואס מ׳טרייבט ארײן נאקעט אין די האלעס. נאך א שעה פירט מען א טייל ארוים און מען טרייבט ארײן אנדערע.

שפעטער האט זיך ארויסגעוויזן, אז דאס איז בלויז א געווענטלעכע, נארמאלע „פילצונג״ (זוכונג), אויף וועלכער זיי האבן צוזאמענגעטריבן די יידן פון אלע דריי ווערקן צוזאמען. מיר זענען דארט ווי ס׳איז איבערגעקומען די נאכט. די ווערקשוין איז אין פארלויף פון דער נאכט אלע מאל ארײנגעפאלן און זיך אויסגעקליבן קרבנות ביי וועמען אלצדינג צוצורויבן. פון מערדערלעכע שלעגרייען איז שוין אפגערעדט. אין דער פרי איז דאלסקי ווידער געקומען מיט זיינע נעכטיקע באגלייטערס און ס׳האט זיך ווידער אנגעהויבן דאס נעכטיקע בארויבונגס־שפיל. ענדלעך האט דאלסקי א באפעל געגעבן: אפפירן מיר 300 מאן אויף דער ווארשאנדע! . . . ביז דער לעצטער מינוט האבן מיר נישט געוואוסט, אז דאס ווערן מיר געפירט אויפן ווערק צע . . .״.

די דערציילונג איז בלויז א שילדערונג פון אלטעגלעך געשעענעם און איז פארגעקומען אין סעפטעמבער 1942. דאס שפיגלט מיט זיך אפ דעם ארויסרים פון די לעצטע יידן אין פארשידענע געטאס אין יענעם קרייז און פון די „האסאגישע״ ארײנקום־אומשטענדן. אזוי ארום זענען זיי ארײן אין פיסק פון דער גרויסער טויטמאשין.

ווי איך האב שוין געשריבן, האט מען די יידן ביז דאן נישט צוגענומען אין אינערלעכן טייל פון דער פאבריק. א געוויסע גרופע האט געארבעט ביים באראקן־בוי און א גרעסערער טייל (בערך 900 מאן) זענען געווען באשעפטיקט אין דער וואלד קאמאנדע. ערשט אין סעפטעמבער 1942 האט מען אויסגעקליבן פון דער סטאשעווער גרופע די ערשטע 40 מאן צו די שעדלעכסטע ארבעטן. דאס זענען געווען די יינגסטע און שטארקסטע, וואס מ׳האט אוועקגעשטעלט ביים אויפרייסשטאף פאר גראנאטן, דעם טראטיל; אזוי ווי דער פרואוו האט זיך איינגעגעבן און די יידן האבן זיך שנעל קוואליפיצירט אין דער מלאכה — האט מען גענומען וואס מער יידן און זיי איבערגעווארפן

דאָן האָט ער אַרויסגעצויגן זיין אָפיצירן־ברוינינג און דערקלערט:

— אין פאַרלויף פון דריי מינוט האָט יעדער אָפּצוגעבן אַלץ וואָס ער פאַרמאָגט: גאָלד, געלט, דאָלאָרן, זייגערס . . . איך וויים, אַז איר האָט עס גענוג! נאָך דריי מינוט טרעטן מיר צו צום אינדיווידועלן רעווידירן . . . און דאַן — — — וויי וועט דעם יעניקן זיין, ביי וועמען עס וועט געפונען ווערן דאָס מינדסטע. מיינט נישט, אַז דער טויט איז שוין דאָס ע׳רגסטע. מיט אַ טעאַטראַלער מינע האָט ער געהאַלטן דעם אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער אין דער האַנט און ארויסגעגאַנגען, קוקנדיק אויפן זייגער. ס׳האָט דאַן געדויערט אַ ווארט קראַאוזע, די אַנדערע עפאָלירטע שישקעס. פון זייערע שנעלע, שרייאיקע רייד האָט מען בלויז איינס געקענט ארויסשיילן: געלט . . . גאָלד . . . דאָלאָרן . . . ד א ָ ל א ָ ר ן !!! און נאָך עפעס האָט זיך אַלע מאָל איבערגעחזרט: מ׳וועט אייך דערשיסן ווי די הינט!

א גאַנצן קאַסטן מיט גאָלד און וואָלוטע האָט מען דאַן צוזאַמענגענומען, אין פאַרלויף פון מינוטן, בלויז ביי די סטאַשעווער 280 מאַן. מענטשן האָבן געווארפן דאָס געלט ווי משוגעים, זיי האָבן אַוועקגעשליידערט דאָס שטיקל גאָלד ווי עפעס א שטיק סם, א גלאַנציקע סכנה. דער בלויזער אָנבליק פון די מונדירטע מלאכי־חבלה האָט עס געמאַכט פארשטענדלעך. ביי אַנדערע איז עס געקומען פון א בליין־שנעלער איבערגערעכנטקייט: מען דאַרף זיי אָנזעטיקן. זאָלן זיי האָבן וואָס מער אין קויש. ס׳וועט זיי אפשר זיך שוין נישט גלוסטן צו זוכן ביי יעדן באַזונדער — און דאָס טיף־פארשטעקטע וועט אַזוי אַרום בלייבן . . . נאָך דעם איז אָבער געקומען א רעוויזיע אויף שעהן. מ׳האָט געמאַכט „שטיך־פראָבן" אין די פעקלעך, וואו מען האָט נאָך געפונען פארשידענע זאכן צום רעקווויזירן. וועז די רעוויזיע האָט זיך געענדיקט, האָט מען אונדז אריבערגעפירט אין א צווייטער האַלע אַריין. אין דרויסן האָט אונדז ערשט די איינפאַכע ווערקשוץ געמומען אין דער אַרבעט אַריין. עטלעכע שעה האָבן אַלע געמוזט מיטמאַכן א סך שטראָפן פון לויפשריט, פאַלן, אויפשטיין, ווידער לויפן און ווידער פאַלן. ביי וועמען זיי האָבן געזען א בעסערן אָנצוג אָדער שטיוול, האָט מען אים אַראָפגעצויגן און געלאָזט גיין האַלבנאַקעט און באַרוועס. ענדלעך זענען מיר אַריינגעפירט געוואָרן אין א צווייטער

פון ווארשע. דערמאן איך זיך בלויז עטלעכע פונקטן פון זיינע דערציילונגען און זאל דאס זיין א מצבה נאך אט־דער אומגעוועניליך־אינטערעסאנטער יידישער פערזענלעכקייט.

קורץ האט מיר דערציילט:

— ווי אין אלע שטעטלעך ארום, האט זיך אויך ביי אונדז אין סטאשעוו געזומען רודערן. מ'האט געזומען זוכן מיטלען, ווי אזוי זיך צו רעטעווען פון דעם אומאויסמיידלעכען יידישן גורל. מיר האבן באשלאסן זיך אריינצובאקומען קיין סטאראכאוויצע. חוץ דעם ווען אין יודנרעט איז שוין געלעגן א גרויסע סומע פאר דעם צוועק, האבן מיר, א גרופע פון 280 רעפלעקטאנטן, איינגעצאלט צו 100 זלאטע פון א קאפ, בכדי פאר דעם געלט עפעס אויפצוטאן אין דער ריכטונג. נאכן בייליגן די סומע האט מען אונדז אין אסטראוועץ פארזיכערט, אז מיר ווערן עוועקגעשיקט אהין. אויפן צווייטן טאג, נאך דער אינטערוועניר, זענען פארפאלן צו אונדז אין געטא 3 גרויסע לאסטאויטאס מיט דער גרויסער אויפשריפט: „האסאג"! קיינער פון אונדז האט נישט געוואוסט אויף קלאר, וואס דאס באטייט און נישט געכאפט זיך, אז דא איז פארגעקומען עפעס אן ענדערונג. מ'האט אונז פארלאדן מיט די פעק אין די אויטאס און אונדז עוועקגעפירט אין דער אפטער ריכטונג. ערשט אין אפט האבן מיר זיך דערוואוסט, אז מיר ווערן געפירט קיין סקארזשיסק. א שרעק איז אונדז באפאלן: ווער ווייסט, אויב מיר ווערן נישט געפירט אין ווערק צע אריין!? ס'איז אבער שוין גארנישט געוועזן צו ענדערן.

אין סקארזשיסק האט מען אונדז אריינגעפירט אין א גרויסער פאבריק־געביידע, וואו מיר האבן געוואלט אויף אונדזער גורל. פאר נאכט־צו איז אריינגעקומען דער שטאנדארטנפירער און גענעראל־דירעקטאר דאלסקי מיט א שטאלץ און ציניש שמייכעלע. אים האט באגלייט דער ווערקשוץ־לייטער קראאוז און א 20-30 מאן פון דער אפיציר־אפטיילונג „ס"א — שטורם 102", וואס איז געווען קאזערנירט לעבן דער פאבריק. מיט א מינע פון א קריגסזיגער האט דאלסקי ארויסגעברומט:

— נו, אלזא . . . ענדלעך זענט איר דא! . . .

ראטעוון ; בעסער זאל מען פאר דעם געלט באווען דעם ארבעטסאמט, אז זיי זאלן זיך באמיען איבערצוציגן די דייטשע פאבריקן, אז עס איז פאר זיי וויכטיק אויפצונעמען די יידן צו דער ארבעט. דאס קען זיכער ראטעווען אויף א שטיקל צייט. נדבות אין אזא פארעם זענען מיר באקאנט פון עטלעכע געטא־שטעטלעך.

יעדער האט אבער פאר זיין געלט געזוכט דאס בעסטע פונעם ערגסטן. עס זענען געווען פאבריקן ווי די „הערמאן־גערינג־ווערקע". למשל, אין סטאראכאוויצע, וואו די יידן האבן די ערשטע צייטן געוואוינט אין שטאט אין מענטשלעך־איינגעארדנטע הייזער ; אין דער צייט, וועו אין סקארזשיסק האבן שוין מענטשן קראפירט פון הונגער אוו שמוץ. האט עס דערפאר יעדן בעסער „געצויגן" אהין, קיין פיאנטקי, בליזשין אייזער קיין סקארזשיסק, וואו דאס לעבן האט סיי־ווי קיין ווערט נישט געהאט. אוו דערפאר איז פארשטענדלעך, וואס קיין סקארזשיסק האט מען יענער צייט נאך געמוזט זוכן פרייוויליקע. דער ארבעטאמט האט נישט שטענדיק אבער דערלויבט צו כאפן מענטשן, וויל שוין בלויז צוליב געשעפט האבן זיי געוואלט, אז די שקלאפנשטראמען זאלן גיין אויסשליסלעך דורך זייער האנט. אוו יידן האבן ביז דער לעצטער מינוט געזוכט א בעסערן אויסוואל :

„פארן זעלבן געלט — האבן זיי געטראכט — קען מען דאך כאטש לעבן ווי א שטיקל מענטש. עס זענען אבער געווען א סך, וואס האבן אויף קיין אופן נישט געוואלט פארלאזן דעם געטא, וואו מ'האט די לעצטע צייט געפירט א זארגלאז לעבן, ווי הפקרדי־פארמשפטע צום טויט. „וואס ס'ויל מיט מיר געשען — האבן אנדערע רעזיגנירטערהייט צוגעגעבן — זאל מיט מיר געשען דא אויפן ארט . . . אויף מיין אייגענעם בעט . . .".

—„כ'ויל נישט דערשאסן ווערן מיט פארלייזיקטע שמאטעס אויף זיך אין א וואלד ערגעץ". האבן אנדערע פעסימיסטן צוגעגעבן. ס'זענען אבער אויך געווען איבער גענוג קאנדידאטן, וואס האבן זיך געריסן אין די פאבריקן.

בכדי צו אילוסטרירן מיט עפעס די לאגע אין יענער צייט פאר מיין קומען אין ווערק צע, וועל איך דא איבערגעבן די מינדלעכע דערציילונגען פון מיין פארשטארבענעם פרוינד אינזש' יעקב קורץ

מ׳זאל זיך פארשרייבן פרייוויליק אין די לאגערן, זאל אפילו זיין צו דער שווערסטער ארבעט! (דאס איז אז אייגנארטיקער מעטאד פון דייטשן, וואס איך האב בלויז פון דעם געהערט אין יענע געגנטן; אין אלע אנדערע געביטן האט מען קיין מאל יידן נישט געפרעגט און נישט געזאגט פריער, וואס זיי זאלן טאן . . .).

„אויב עס וויל נאך ווער א מאל לעבן בלייבן — האט ער שטיל צוגעגעבן — וועלן עס זיין בלויז די יידן פון די געווער־פאבריקן . . . דאס וועלן בכלל זיין די לעצטע יידן . . .״ (לויט אינזש׳ יעקב קורץ פון ווארשע, געברענגט פון סטאשעוו. געשטארבן נאך דער באפרייאונג אין בוכענוואלד).

אין די יידישע געטאס איז געקומען אן אויסניכטערונג. ביז איצט האט זיך יעדער אויסבאהאלטן, מען זאל אים נישט כאפן צו דער ארבעט און אפילו זיך אויסגעבויט טיפע בונקערס. די מיליטערישע סיטואציע האט אבער באוויזן, אז די מלחמה ווערט זיך לאנג פארציען און די געשעענישן אין אלע שטעטלעך האבן באוויזן, אז די געטאס וועלן לאנג נישט אנהאלטן. דערפאר האט מען, אנשטאט זיך צו באנוצן מיט גוט־אויסגעבויטע קעלערס, געמומען פארשטיין, אז ס׳איז נאר דא איין אויסוועג זיך צו רעטעווען: ארויס פון געטא! און עס האבן זיך געמומען מעלדן מער פרייוויליקע ווי עס איז געווען די פאדערונג. דער יודנראט איז געווען דער פארמיטלער צווישן זיי און ארבעטסאמט; האבן טאקע די קהל־לייט אין דעם געזען א קוואל פון הכנסה. מ׳האט געמומען איבערליציטירן די באגרענעצטע קליינע צאל ארבעטס־פלעצער פאר אלץ העכער און העכערע פרייזן. ס׳האבן געמומען פליסן ריזיקע סומעס געלט פון געטא אין די טאשן פון די „מאכערס״ ביים יודנראט און די באאמטע פון אסטראווצער ארבעטסאמט. מ׳האט פשוט געמוזט אפשטעקן דעם אינספעקטאר גרעסערע סומען און גאלד, ער זאל אויסזוכן פרישע פלעצער וואו מ׳זא[illegible] קענען איינארדענען די יידן פון די געטאס.

אין די לעצטע צייטן האבן טייל פארמעגלעכע יידן איינגעזען, אז זייערע פאלאצן שטייען אויפן וואסער און אז זייערע געלטער וועלן סיי ווי פארלוירן גיין, זענען זיי געקומען אין יודנראט ארײן, געברענגט גרעסערע סומעס געלט און געבעטן, מ׳זאל דאס געלט ניט צעטיילן צווישן נויט־באדערפטיקע, וויל דערמיט וועט מען סיי־ווי קיינעם נישט

ריזיקירט מיט זייער שמוגל פון ברויט און בריוולעך. אט אזוי האָט די סיטואַציע אויסגעזען ביז מיין קומען, אין יוני 1943.

נאָך אין דער ערשטער העלפט פון 1941 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויסצוויען דעם ווערק צע און אים פֿאַרוואַנדלען אין א פֿאַבריק פון גרויסן מאַסטשאַב. צו די אויפבוי־אַרבעטן האָט מען באַנוצט די יידן פון סקאַרזשיסק. אייבער פון די ערשטע יידן, זאיאַנץ, א לאַדזשער, האָט אָנגעפירט מיט די בויאַרבעטן ביז דער לעצטער מינוט. אין דעצעמבער 1941 האָט מען געברענגט די ערשטע טראַנספֿאַרטן פון געפֿאַנגענע יידן, וואָס די קהילות האָבן צוגעשטעלט. די יידן האָבן געאַרבעט אין דער וואַלד־קאַמאַנדאַ. זייער אַרבעט איז באַשטאַנען אין אויסשניידן די אַלטע בייַמער פון סקאַרזשיסקער געדיכטן וואַלד און צוגרייטן פּלאַץ פֿאַר די נייַע פֿאַבריק־האַלעס און פֿאַר דעם „יודען־לאַגער". דאָס עסן איז באַשטאַנען פון 20 דעקאַ ברויט טעגלעך און דריי־פערטל ליטער וואַסערזופּ. פונעם שמוץ האָבן זיך געמאַכט לייז, וואָס האָבן די מענטשן ממש לעבעדיקערהייט אויפגעגעסן. די פֿאַבריק־לייטונג האָט זיך נישט געזאָרגט פֿאַר די מינדסטע באַדערפענישן פון די יידן. פֿאַר איר איז גענוג געווען, זיי זאָלן אויספירן זייער אַרבעט און וויטער זאָל מיט זיי געשען וואָס עס ווייל. די אינערלעכע אַרבעט איז געלעגן אין יידישע הענט; עס זענען בלויז געווען צוויי זשאַנדאַרמען פון דער שטאַטישער זשאַנדאַרמעריע־אַפּטיילונג, וואָס האָבן געוואַכט איבער די יידן. ערשט מיט א צייט שפּעטער איז אַרגאַניזירט געוואָרן א ווערקשוץ פון דייטשע, אוקראַאינישע און פּוילישע וואַכמענער. דער לייטער פון די בויאַרבעטן איז געווען צו יענער צייט דער אינזשיניער ש מ י ץ פון לייפּציק. ער האָט אויך אָנגעפירט מיטן אויסבויען א נייַע באַנליניע פון ווערק א' אין צע, ווי אויך מיטן אויפשטעלן באַראַקן פֿאַר זיינע א ספּעציעלער אַפּטיילונג אין דער פֿאַבריק.

דער דייטשער אַרבעטסאַמט אין אָסטראַווצע האָט — ווי שוין דערמאָנט — זיך פֿאַרנומען מיטן צושטעלן יידישע שקלאַפֿן־אַרבעטערס פֿאַר אַלע פֿאַבריקן אין „צענטראַלן אינדוסטריע געביט". פון דאָרט־אויס זענען די יידישע קאָנטינגענטן פֿאַרטיילט געוואָרן אין די פֿאַרשידענע אַמוניציע־צענטערן. דער שטעל־פֿאַרטרעטער פון דעם אינספּעקטאָר אין דאָרטיקן אַרבעטסאַמט, ז י י פ מ א ן, וועלכער האָט שוין געוואוסט וואָס עס ווערט געפֿלאַנט מיט די יידן, האָט אָגיטירט פֿאַר די געטאַמענטשן,

פאבריק, די מערסטע פון זיי האבן געהאט פראקטיציע און אנגעקומען אין ווערק א', וואו די ארבעט איז געווען א לייכטערע און א ריינערע. זיי האבן זיך מיטגעברענגט פון די היימען דאס בעסטע עסן און ביים מיטאג נישט געגעסן די פאבריקזופ. זענען געווען יידן, וואס האבן זיי צוגעהאלפן ביי אן ארבעט און דערפאר פון זיי באקומען זייער זופפארציע און א מאל אויך א שטיקל ברויט. אזוי ארום האבן זיך א סך א דאנק דעם געקענט לענגער האלטן אויף די פים. אין ווערק צע איז עס אבער געווען א זעלטענערע דערשיינונג.

היות אין ווערק א' האבן זיך געפונען מער אינטעליגענטן, וואס האבן געהאט ברייטערע קאנטשאפטן און באציאונגען, איז א מאל אויך געלונגען דורך איינעם פון זיי, פאר א הויכן אפצאל, נאטירלעך, אנצוקניפן קאנטאקטן מיט א פארוואלפענער משפחה ערגעץ וואו, אדער מיט א קריסט, ביי וועמען מ'האט באהאלטן דאס פארמעגן און ער האט פון אים עפעס געבראכט. אויך דא האבן פאסירט פארשידענע פראוואקאציעס, רויבעריין; אבער דאך האט עס געווייסע מענטשן דערהאלטן ביים לעבן.

אין ווערק א' זענען אויך די ארבעטערס געווען א ביסל מילדער ווי די פוילישע ארבעטערס פון צע, וואו די פאליאקן האבן אליין דערשלאגן הונדערטער יידן. דער פוילישער עלעמענט פון ווערק א' איז נאך מערסטן טייל אליין געווען „גרין" אין דער ארבעט און זיך בלויז געזוכט צו „דעקן". דערפאר זענען זיי געווען צוריקגעהאלטענער. טייל האבן געברענגט ברויט צום פארקויפן אדער אנגענומען א בריוול אוועקצושיקן אויף אן „ארישן" נאמען. אנדערע זענען דערביי געכאפט געווארן און אפגעשיקט אין א קאנצענטראציע־לאגער. דער פאליאק נאוואק פון סקארזשיסק איז אפילו עפנטלעך געהאנגען געווארן פאר ברענגען ברויט אין פאבריק אריין צו פארקויפן יידן.

אזוי ווי אבער קיינער האט נישט געוואלט שטארבן מיט דעם שרעקלעכן הונגערטויט, האט מען פון זיך אוועקגעגעבן דאס לעצטע, בכדי צו באקומען א ברויט; מ'האט אויך אויסגענוצט אלע וועיטסטע מעגלעכקייטן, וואו מ'קען נאר א מאל נאך עפעס ארויסבאקומען מיט תחנונים־בריוו און צוזאגן אויף שפעטערע פרייע צייטן ... און די פאליאקן, וועיטער, האבן גערייצט די הויכע פרייזן און זיי האבן דערפאר

האָט רואיק ארויסגענומען דעם רעוואָלווער און פּאר אַלעמען אין די אויגן דערשאָסן די „פּאַרפּלוכטע, היסטעריש יידן . . .".

אזעלכע פּאַלן — און נישט אַלע האָבן זיך געענדיקט מיטן טויט — זענען מיר א סך באקאַנט.

צווישן די דריי ווערק איז א' געווען דער גרעסטער, וואָס האָט אויך געהאַט די גרעסטע צאָל יידן (צווישן 4-7 טויזנט) ; דאָן איז געקומען דער ווערק צע מיט זיינע גיפטיקע ארבעטן מיט א דורכשניטצאָל צווישן 1500 און 3 טויזנט יידן און דער קלענסטער, דער ווערק בע, מיט א צאָל פון 5-8 הונדערט יידן (די ציפערן האָבן זיך צוליב די טויטפאַלן שטענדיק געוואַקלט און ס'איז אַפּהענגיק געווען, אויב מ'האָט צוגעבראַכט תיכף פּרישע טראַנספּאָרטן אָדער נישט).

דער „גן־עדן" פון לאַגער איז געווען דער ביז־איצט באַשריבענער ווערק א'. אהין האָבן אַלע געהלומט אַנצוקומען. און פּאַקטיש זענען דאָרט אין פּאַרגלייך מיטן ווערק צע געווען „פּאַנטאַסטיש־גוטע" באַדינגונגען. ס'איז אָבער געווג געווען מיט עפּעס זיך צו פּאַרזינדיקן, אז מ'זאָל דערשאָסן וועלן אָדער דאָס נאָך ערגערע: איבערגעשיקט צו ווערן אין ווערק צע און ארבעטן ביי דעם פּיקרין אָדער טראַטיל.

דער לאַגער אין ווערק א' איז געשטאַנען האַרט ביים וועג אין שטאָט אריין. דורך די דראָטן האָט מען געקענט זען פּאָרן פורלעך, אויטאָבוסן, מענטשן גיין אויפן טראָטואָר. דאָס האָט פּאַרשטאַרקט די בענקשאַפט נאָך דער פריי, אָבער גלייכצייטיק א ביסל באַרואיקט. ס'האָט געהייסן, אז מען האָט נאָך קאַנטאַקט, זאָל זיין דורכן בלויזן אויג, מיט דער פרייער וועלט. מ'האָט זיך אין איר געפונען און זי געזען, בלויז די דראָטצוימען האָבן דיך פון איר אַפּגעגרענעצט. דערפאַר אָבער איז דער ווערק צע געווען איינגעשלאָסן אין דער טיף פון אַף־געזונדערטן וואַלד. נישט ווייט פון לאַגער א' זענען געווען פּאַרשידענע געשעפטן און די „האַסאַג"־בעקעריי. פלעגט אָפט געלינגען זיך צוצוכאַפּן מיט א פּאָליציאַנט עפּעס קויפן און אריינשמוגלען אין לאַגער. די פּאָבריק אַליין איז געווען גרעסער און עס האָבן דאָרט געאַרבעט מער ציווויל־ארבעטערס. וועז מען האָט גענומען אַוועקשיקן די פּוילישע יונגע מענטשן קיין דייטשלאַנד, האָבן זיך א סך יונגע פּאָליאַקן פון הויכע אריסטאָקראַטישע הייזער פּאַרשריבן ווי ארבעטערס פון דער

זאלן אויף זיך עפעס נעמען, נאר זיי געפירט דריי פערטל נאקעט איבערן לאגער צו זיך ארויף. דארט האט מען זיי באפוילן אויסצוטאן זיך מוטער־נאקעט און יעדע פון זיי איז מערערע מאל געשענדט געוואָרן. ארום 4 א זייגער נאך מיטאג האט באטנשלעגער אראפגעפירט די דערמאנטע צוויי פרויען אין וועלדל אריין און זיי נאקעטערהייט דערשאסן. ער האט דאן געלאזט רופן 2 מענער פון לאגער, זיי געהייסן באגראבן און דערביי צוגרייטן א פריש קבר . . . ביי נאכט־צו האט ער צוגעברענגט די דריטע, וועלכע ער האט אויך אייגנהענטיק דערשאסן . . . (לויט מיין חבר ברוך גאלדבערג און אנדערע). דאס איז בלויז איינער פון צענדליקער פאלן אויף וועלק א' און בע, וואס כ'האב געהערט פון די באגלייבטסטע עדות. איך וויל אבער דא בלויז עס איבערגעבן אין אלגעמיינע שטריכן:

עס זענען געווען מערערע פאלן, וועו וועלקשוצלערס, מייסטערס און ענלעכע באאמטע האבן זיך אויסגעקליבן יידישע פרויען, א קורצע אדער לענגערע צייט מיט זיי געהאט באציאונגען און דאן זיי אייגנהענטיק דערשאסן אדער ארויסגעשיקט אויפן וועלק צע. נאך היינט בלוטיקט מיר דאס הארץ ביים אויפרירן אונדזער שוידערלעכסטע שאנד.

אזוי האט, למשל, אויף וועלק בע א מייסטער געוואָרפן אן אויג אויפן שענסטן מיידל אין וועלק. ער האט זי אריינגענומען וויי אן אויפרוימערין פון זיין ביורא און זי אויסגענוצט א לענגערע צייט. אין א געוויסן מאמענט איז זי פארגאנגען אין טראָגן . . . ער האט דאן אויסגענוצט א מאמענט, וועו ס'איז פארגעקומען א סעלעקציע און מ'האט אויסגעקליבן א גרעסערע גרופע קראנקע, דערשאפט און האלב־נאקעטע . . . האט ער זי אויסגעזוכט און קאלטבלוטיק זי צוגעש־טעלט צו דער ריי . . . זי האט זיך אים געוואָרפן צו די פיס, אים געקושט די גלאנציקע שטיוול און אים געבעטן מיט דער מעגלעכסטער שפראך, ער זאל זי לאזן לעבן. זי האט אים דערמאנט, אז זי איז ערשט 22 יאר און אז זי איז נאך אזוי פריש און געזונט . . . אין צעטומלעניש האט זי אים דערמאנט, הויך אויפן קול, אז ערשט נעכטן נאך האט ער זי אזוי געצערטלט — וואס זשע וויל ער שוין היינט האבן איר לעבן? . . . אבער ער האט זיך קרום צעשמייכלט און איר בלויז צוגעוואָרפן ציניש: — דארט וועט דיר, יידן, זיין בעסער . . . ער

אויפשרייבן אלע מענטשן, וואס זענען פריער קראנק געווען און זענען געזונט געוואָרן דאס איז געווען די אויפגאבע פון די דייטשע ציווילמייסטערס, וועלכע האבן געקענט פעסטשטעלן, ווער ס׳איז נישט געקומען עטלעכע טעג צו דער ארבעט. מיט א באזונדער אייפער האט דאס אויסגעפונען דער מייסטער דומין. די אלע געזונטע און קרעפטיקע מענער (ס׳איז מיר נישט באקאנט די ענויע צאל) האט מען ארויסגעפירט אויפן ווערק צע. און באטנשלעגער האט ביי דער עקזעקוציע אויסגעשאסן מער ווי אלע ווערקשוצן צוזאמען. זענען נאך דעם געגאנגען צו דער ארבעט מענטשן, אפילו מיט דער שוועדסטער קרענק, ביז זיי זענען געפאלן אויפן וועג . . .

צווישן דער צאל יידן אויפן ווערק א׳ (שטענדיק אין א צאל צווישן 4 און 7 טויזנט נפשות) האבן זיך געפונען ביז א העלפט — פרויען. אויסער איינצלנע פראטעקציאנערטע פרויען אין מיטעלע אדער עלטערע יאָרן (מוטערס אדער שוויגערס פון א קאמענדאנט, פאליציי־מאן אדער פונקציאנער) זענען אלע געווען בלוט־יונג. די דורכשניט־עלטער איז געווען צווישן 16 און 35 יאָר. יעדע איינע איז שוין עטלעכע מאל על־פי־רוב איבערגעקליבן געוואָרן, אזוי אז די גאר־גרעסטע טייל איז געווען שיין און געזונט. מ׳קען זיך דערפאר פארשטעלן די סעקסועלע מיסברויכן מצד געווייסע דייטשע און פוילישע מייסטערס, ווי אויך מצד די יידישע קאמענדאנטן לגבי די פרויען. מ׳קען אויך פארשטיין די דעמאראליזאציע, וואס עס האט זיך אויסגעשפינט אין אזא שרעקלעכער און כאטישער אטמאספער. כ׳וויל דא, ווי א ביישפיל בלויז, נאטירן וויטערדיקן פאל :

דעם 3טן יאנואר 1943 האבן זיך אלע „גדולים" פון דער לאגער־לייטונג געמאכט א שטיקל שמחה. נאך א לאנגן שיכורן האבן זיך אין לאגער באוויזן באטנשלעגער און אייזנשמיץ. ס׳איז געווען 12 ביי טאג. די פרויען פון דער נאכטשיכט זענען אלע געשלאפן. די צוויי שיכורים האבן זיך ארייגגעלאזט אין די פרויען־באראקן און אלע אויפגעווועקט. זיי האבן אלע פרויען געהייסן זיך אויסשטעלן אין האלב־נאקעטן צושטאנד און לאנג צווישן זיי געזוכט . . . ענדלעך האבן זיי אויסגעקליבן די 3 שענסטע פרויען אין לאגער (איינע, א געוויסע מילכמאן, פון סוכעדניאוו, א צווייטע, זילבערבערג, פון אפט, און א דריטע, וועמענס נאמען ס׳איז אומבאקאנט). זיי האבן נישט דערלויבט, אז די פרויען

וויניקע יידן, וואס האבן אויסגעזוכט א „פריינדלעכען" ווערקשוץ, וועלכער איז גרייט פאר פריז פון עטלעכע טויזנט זלאטעם בייהילפיק צו זיי ביים אריבערלויפן די דראטן. דער אנטלויפער האט בלויז געמוזט אויפפאסן, אויף וועלכן אָרט דער באשטימטער וואכמאן שטייט אויף דער וואך. אזעלכע פאלן האבן זיך געווענליך געענדיקט מיטן זעלבן:

דאס גאלט איז דעם ווערקשוץ אויסגעצאלט געווארן . . . דער ייד האט זיך ביי נאכט צוגעשלייכט צו די דראטן, זיך נאך א מאל אויסגעפרעגט ביים וואכמאן, אויב ער איז פולשטענדיקט באפרידיקט מיט דער באקומענער סומע . . . דאן האבן זיי זיך „אויפריכטיק" געזוגנט . . . דער ווערקשוץ האט זיך געשטעלט 10 שריט ווייטער פון די דראטן, בכדי צו אבסערווירן, אויב קיינער זעט נישט, און דער ייד האט זיך לאנגזאם און זיכער דערנענטערט צו דער צוים. בלויז . . . אן אומדערוואַרטע קויל אין קאפ האט אים געשטערט אין דער לעצטער מינוט דאס אריבערשפרינגען אויף דער צווייטער זייט———

שפעטער האט נאך אזא ווערקשוץ באקומען א ספעציעלע אויס־צייכענונג און א קליינעם אורלויב מיט א געלט־באלוינונג פארן כאפן א יידן ביים אנטלויפן . . .

אין יאנואר 1943 איז אויסגעבראכן א טיפוס־קראנקייט אין לאגער. די יידישע לאגער־לייטונג האט אויסגעקליבן א באזונדער באראק, ספעציעל פאר די קראנקע. מ'האט זיי דארט געלאזט ליגן אן וועלכער ס'איז מעדיצינישער הילף אדער אויפזיכט, זענען זיי אזוי געלעגן אין אייגענעם קויט אן שמוץ, ביז זיי זענען אויסגעאנגען. ס'איז נישט געווען ווער ס'זאל די טויטע ארויסטראגן — זענען זיי אזוי געלעגן מערערע טעג צווישן די נאך־לעבעדיקע און פארשטונקען די גאנצע לופט אין באראק. באטנשלעגער האט דאן גענומען אויף זיך די אויפגאבע צו באזייטיקן די טיפוס־עפידעמיע. ער אליין האט דערשאסן מיט דער אייגענער האנט איבער הונדערט קראנקע און פארארדנט דער ווערקשוץ צו דערשיסן אלע, וואס זענען בלויז פארדעכטיקט אין דער קראנקייט. אזוי ארום זענען א סך מענטשן דערשאסן געווארן גייענדיק צו דער ארבעט און פון דער ארבעט: ס'איז געווג געווען, אז א ווערקשוץ זאל באמערקן ביי איינעם א געוויסע שוואכקייט אין טריט אדער אן אויפפאלנדיקע נישט־רירעוודיקייט. באטנשלעגער האט אויך פארארדנט, מ'זאל אים

באטנשלעגער האט דאן — לויט אלע קאצעט־געזעצן — פאראנט־וואַרטלעך געמאכט 10 מאן פאר יעדן אנטלאפענעם. נאך יעדער פאל פון עמעצנס אנטלויפן האט ער, אין די ערשטע צייטן, געלאזט אוים־שטעלן דעם גאנצן לאגער, אויסגעזוכט עטלעכע פון די שענסטע און יינגסטע בחורים און זיי אויפן ארט דערשאסן ווי א ווארנונג. ס׳האט אבער נישט געהאלפן, דאס האט בלויז נאך מער פארשטארקט דעם פסיכאז פון אנטלויפן. הונדערטער זענען דערשאסן געוואָרן אויף די וועגן און דאך זענען אנדערע הונדערטער זיי נאכגעלאפן. ס׳איז געווג געווען צו הערן, אז ס׳איז ווער ביי נאכט נישט צוריקגעקומען אין באראק אריין — און שוין האבן טויזנטער הערצער זיך ביי נאכט געוואַרפן מיט בענקנדיקער אומרו אויף די הארטע געלעגערם . . .

ס׳איז געקומען דערצו, אז די יודענראט־מיטגלידער האבן זיך דערשראקן. און אויב אפילו עס איז געלונגען וועמען פון די אנטלאפענע זיך צוצובאקומען ביז צום געטא פון א יידן־שטאט, האבן זיי אים מורא געהאט אפיציעל צו רעגיסטרירן. עס זענען אפילו געווען פאלן פון צוריק אויסליפערן אנטלאפענע מצד דער יידישער פאליציי אין די דייטשע הענט, אוים מורא, „זיי זאלן, חלילה, נישט ברענגען קיין אומגליק אויף אלעמען" . . .

די וווערקשוצן: איוואַניצקא, קאזלאווסקי און שניידער פלעגן זיך דערביי אויסזוכן צוויישן די יידן אזעלכע, וואס זענען נאך געווען א ביסל שענער אנגעטאן, אדער אזעלכע, וואס מ׳האט נאך געקענט פארדעכטיקן, אז זיי האבן ביי זיך א ביסל געלט (ס׳האבן זיי דערצו מיטגעהאלפן עטלעכע יידישע מוסרים . . .). זיי האבן אזעלכע ארוים־גערופן, צוגעפירט ביז די דראטן, זיי „דערשאסן ביים פרואוו צו אנטלויפן" און אלצדינג ביי זיי צוגערויבט.

געווען אזעלכע וווערקשוצן, וואס האבן דעם פסיכאז פון אנטלויפן אויסגענוצט אויף אן אנדער אופן:

זיי האבן זיך אנגעהויבן באפרייַנדן מיט די פריש־געקומענע. די נייע טראנספארטן זענען מערסטן טייל צוגעשיקט געוואָרן צו די שוועריסטע ארבעטן — וואו זיי פלעגן לאנג נישט קענען איבערהאלטן. זיי פלעגן דערפאר זיין די ערשטע, וואס האבן געטראכט פון אנטלויפן. האבן זיך שוין געפונען אזעלכע אונטערהענדלערס צווישן פאליאקן און

געלאכט אין זיך, וויסנדיק, אז אין האלבער שעה ארום וועלן דערפון רעדן אין געטא די קינדער אין די וויגן . . . און דאס וועט אטראפירן די לעצטנס־אויפגעוואכטע פארזיכטיקייט און אויפמערקזאמקייט — ביים אנבליק פון סכנה־טעג . . .

דאס גרינדן די יידן־שטעט האט נאך מער געהאט א מאגישע ווירקונג אויף די איינוואוינערס פון די לאגערן. אויב פריער האט מען אלצדינג איבערגעטראגן מיטן רעזיגנירטן באוואוסטזיין, אז מ׳האט נישט קיין אנדער אויסוועג, האבן אבער אט־די געטאס איצט געלאקט און געצויגן ווי כישוף־וועלטן . . . מ׳האט אנגעהויבן הערן, אז עס זענען נאך דא יידן אויך אין ראדעם, אין אנדערע שטעט . . . מ׳לעבט דארט פריי . . . הייסט עס דאך, אז ווער ס׳איז געפאלן א קרבן — איז געפאלן . . . און ווער ס׳איז געבליבן — וועט שוין אזוי דערציען ביזן סוף פון מלחמה . . . היינט צו וואס־זשע זיצן אט־דא?

זייענדיק פארהונגערט, אויסגעמאטערט און איבערגעמידט; לעבנדיק כסדר אין שמוץ און אין צואה; זייענדיק כסדר אונטער דער בייטש — האבן אזעלכע ידיעות געווירקט אין די לאגערן ווי בארוישנ־דיקער געטראנק . . . פון מויל צו מויל האבן זיך געגומען טראגן קלאנגען, באפוצט מיט די פליגלען פון דער פאנטאזיע, אז „גאט האט רחמנות געהאט אויף די לעצטע איבערבלייבעכצער פון זיין פאלק" און אז „אין די טויערן פון שידלאווצע האט ער זיי געגעבן ברויט צו דער זעט . . ." היינט פאר וואס־זשע זיין דא צווישן די פארמשפטע קרבנות? . . .

האט זיך אנגעהויבן א מאסן־אנטלויפעכץ פון לאגער . . . כאטש א גרויסע טייל איז געכאפט געווארן פון די דייטשן אויפן וועג אדער אויסגעליפערט געווארן דורך די פוילישע איינוואוינערס, וואס האבן זיי אויפגעפאנגען אויף די וועגן און אפגעפירט צו די דייטשן, וועלכע האבן זיי דערשאסן . . . דאס לעבן אין לאגער איז געווארן אזוי אומדער־טרעגלעך, אז א גרויסע טייל האט געגומען זוכן א דערלייזונג אויף יענער זייט דראטן; מיט איין פראצענט האפענונג זיך צו דערלאנגען צום נאענטן שידלאווצע אדער צום א ביסל־וויטלעכן צויזמער און זיך דארטן „לעגאליזירן" . . .

מיט אלע פיטשעווקעס פון א געטא — ווי אין די „אלטע גוטע צייטן", פארן אוועקשיקן די ערשטע טראנספארטן . . . די געשטאפּא און די דייטשע פאליציי האבן ווי אוועקגענומען זייער אויג פון אזעלכע ניי־אויפגעשטעלטע שטעט; די קאנטראל איבער די געטא־טויערן איז געווארן שווערער און פויערים האבן זיך לייכט געקענט ארויינשלייכן מיט זייער ביסל שפייז פון דארף אין געטא. האט טאקע דער האנדל אין די ערשטע טעג געמומען „בליין" אויף ס'ניי; ווידער האט מען געמומען פארדינען געלטער און ס'האט זיך ווידער אנגעהויבן ווי־ס'איז צו לעבן . . . ווער ס'איז געבליבן, האט פארגעסן אדער זיך געמאכט פארגעסן אינעם חורבן, וואס האט זיך אפגעשפילט מיט א חודש צוריק, און ווידער געמומען צוזאמענשלעפּן א ברעט, א טיש און איינריכטן צוריק א שטיקל וואוינונג.

דער דעספּאטישער הערשער איבער פוילן, געזעראל־גובערנאטאר האנס פראנק, האט אומגעפער אין יענער צייט געהאלטן א רעדע אין קראקע, וואו ער האט אפגעגעבן א באריכט איבער פארשידענע פארוואלטונגס־פראבלעמען אין זיין מלוכה און דערקלערט צ"א:

. . . „קיין יידן אין געזעראל־גואווערנעמענט זעט מען נישט מער . . . און אויב עס זענען נאך וועלכע דא, איז עס נישט מער דער וואוכערטיפ, וואס האט געזויגט אונדזער דייטש ארבעטער־בלוט! היינט ארבעטן זיי . . .".

האט דאס אפּטימיסטישע פינטעלע אינעם יידן געמומען דאס ווארט . . . מ'האט געמומען גלייבן, אז דאס וועלט־געוויסן האט דארט ערגעץ אויפגעוואכט . . . און אז מען האט זיכער ארויסגעשיקט היטלערן אן אולטימאטום . . . „אונטער פארשידענע דראונגען" זאל „ער" האבן צוגעזאגט מער נישט צו שיקן יידן צום טויט און זיי בעסער צו באהאנדלען . . . אזעלכע און ענלעכע קלאנגען און קאמענטארן האבן געקרייזט ארום דער גרינדונג פון די יידן־שטעט, און די געשטאפּא האט בכיוון פארשפרייט און אונטערגעהאלטן אזעלכע סברות . . .

געווען געשטאפּא־אפּיצירן, וואס האבן שוין געהאט „זייערע" יידן, וועמען זיי האבן „אלץ" פארטרויט, בסודי־סודות, אונטער דער דראונג פון א קויל אין קאפּ פאר דערציילן וועמען דערפון . . . און אויך זיי „האבן דערפון געהערט" אין גאר הויכע קרייזן . . . און דערביי

שוץ שניידער (דייטש) טשאפעק (אוקר'), די ברידער סאוטשוק (פאליאק) און צענדליקער אנדערע מחבלים, וועמענס נעמען כ'האב נישט געקענט געוני פעסטשטעלן. די ערשטע צוויי דערמאנטע האבן אפיציעל נאר דערשאסן די, וואס האבן שלעכט אויסגעזען אין זענען דערפאר באטראכט געווארן ווי ארבעטס־אומפעאיקע (און בכדי „שלעכט אויסצוזען" איז גענוג געווען צו גיין אין אפגעריסענעם הילוך!) זיי האבן אבער א סך מארדן אויסגעפירט איבער העלדישע גוט־אויסזעענדיקע בחורים און שיין־אנגעטוענע . . . ווייל — אויב זיי זענען אזוי גוט אוים באווייזט עס, אז זיי האבן געלטן. און די גוטע שטיוול אדער רעקל זענען געווארן דער מלאך־המות. אזוי ארום האט מען זיך געפונען צווישן צוויי פייערן. מ'האט געציטערט אויסצוזען מיאום און איינגעדארט . . . נאך ערגער איז אבער געווען, ווען מ'האט צו־גוט אויסגעוויזן זיך. און א סך קרבנות זענען געווען צווישן די, וואס האבן נישט געקענט אנטרעפן די ריכטיקע מאס . . .

אין צווישן איז אין ראדעמער געגנט באקאנט געווארן, אז עס ווערן געעפנט 4 „יודענשטעט" אין דיסטריקט. די אלע יידן — איז געזאגט געווארן אין די אפיציעלע מיטטיילונגען — וועלכע לעבן אומלענגאל באהאלטן אין די פארשידענע שטעט און שטעטלעך, אין די דערפער אדער וועלדער, קענען זיך דרייסט מעלדן אין די דאזיקע ספעציעל־באשטימטע יידן־שטעט, וואו עס וועלן „לעבן בלייבן און קאנצענטרירט זיין די לעצטע רעשטן" . . . דער דאזיקער כיטרער טריק איז באנוצט געווארן פון די דייטשן אין אלע געגנטן פון אקופירטן פוילן. דאס האט געגוצט דער ראפינירטער געשטאפע ארויסצונארן א סך פארשטעקטע יידן פון זייערע לעכער און זיי קאנצענטרירן אויף איין ארט, בכדי עס זאל זיי שפעטער זיין לייכטער אויפצופאנגען. אזוי ארום זענען באשטימט געווארן אין ראדעמער געגנט די פיר שטעט: ראדאמסק, שידלאוויץ, אויעזד און צויזמער. די יידן־שטעט האבן געזאלט אפיציעל זיין געשיצט פאר עווענטועלע יידן־אקציעס. אזוי ווי די יידן, וואס זענען געלעגן אויסבאהאלטן, האבן געהאט ווייניק צוטרוי צו די פארשידענע אויפטוען פון דער געשטאפע, האבן די ראפינירטע מערדערס דערווייל באשלאסן די דאזיקע שטעטלעך צו לאזן אין רו . . .

אין די דאזיקע באשטימטע ערטער אויפן גאנצן שטח פון מדינת־פוילן האבן זיך צוריק געבילדעט יודנראטן מיט יידישער פאליציי און

אין די בארָאקן האָט קיינער גארנישט איבערגעלאָזט, ווייל אין דער ענגשאפט איז אלצדינג פארשוואונדן פון אונטער די הענט. האָט יעדער כסדר געטראָגן זיינע פעקלעך מיט זיך צו דער ארבעט און צוריק. אזוי ארום איז לייכט געווען ביי יעדן צוצונעמען דאָס, וואָס ס׳איז דעם רעוויזיע־מאכער געפעלן. מיט דער אקציע האָט אנגעפירט דער דערמאָנטער הייניריך.

פאר דער רעוויזיע האָט מען געלאָזט אויסרופן, אז יעדער איינער זאָל אפגעבן זיין געלט, גאָלד און ווערטזאכן. ווער עס וועט נישט אפגעבן און מ׳וועט ביי אים עפעס שפעטער געפינען, וועט אויפן ארט דערשאָסן ווערן. נאָך די ערשטע דערשיסונגען דורך באָטענשלעגערן האָבן א סך אליין צוגעטראָגן זייער געלט, אונטער דער דירעקטער ווירקונג פון טויט. די פסיכאָלאָגיע פון בלוטאנבליק דערלאָזט נישט גיין ווייט, נאָר אויסמיידן דאָס וואָס מען זעט שוין, תיכף . . . „אז מ׳וועט לעבן, האָבן אזעלכע זיך געטרייסט, וועט זיין אין „האסאג" מיט ליידיקע א סך האָבן אבער פארשטאנען, אז זיין אין „האסאג" מיט ליידיקע הענט איז סיי ווי א זיכערער טויט, נאָר אויף א שרעקלעכערן אופן. האָבן זיי נישט אפגעגעבן . . . זיי האָבן זייער געלט געהאָט פארשטעקט אין די נישט־פארשטעלבארסטע ערטער, האָבן זיי שפעטער געהאָט די מעגלעכקייט זיך צו קויפן פאר טייער געלט א שטיקל ברויט ביי די פוילישע פאראָרבעטערס און זיך דערמיט באקרעפטיקן. עס זענען אָבער געווען אנדערע, וואָס האָבן אוים קנאָה נאָכשפּיאָנירט אזעלכן, וואָס האָט די מעגלעכקייט יעדן טאָג צוצוגעסן א שטיקל ברויט און עס אונטערטראָגן דער ווערקשוץ. האָט מען דערנאָך אזא איינעם אריינ־געגומען אין דער דייטשער וואכשטובע און אים אזוי לאָנג גפּייניקט און געמאָטערט, ממש ביז ער האָט אפגעגעבן נישט בלויז זיין געלט נאָר אויך זיין נשמה. אפּט האָט ער נאָך געמוזט אויסגעבן די נעמען פון זיינע באקאנטע, וואָס פארמאָגן אויך נאָך עפעס.

צווישן דער ווערקשוץ זענען געווען אזעלכע, וואָס האָבן אויף אייגענער האָנט אויסגעמאָרדעט מאסן מיט יידן. אזוי האָט דער אוקראָאינער איוואָנייקאָ מיט זיין חבר קאָזלאָווסקי, אין משך פון זייער דינסט אין „האסאג", דערמאָרדעט ביי א טויזנט יידן. דאָס איז געשען ביי פארשידענע פאָלן, הויפּטזאכלעך האָבן זיי עס אָבער געטאָן צוליב מאָרדצווועקן. דערצו זענען געווען אזעלכע געשפּענסטער ווי דער ווערק־

טייל פון אָט־די קינדער האָבן זיך אַ דאַנק דעם צופאַל שפּעטער אַדרוכ־
געדרייט אין אַ ריי לאָגערן און שפּעטער גערעטעוועט געוואָרן).

פון יענער גרופּע זיינען נאָך ביז אויגוסט 1944 לעבן געבליבן בערך
70 מאַן. דאָס איז שוין געווען די גרעסטע פּראָפּאָרציע, ווייל די אָפּטער
האָבן באַוויזן מיטצושמוגלען מער געלט און געקענט זיך בעסער האַלטן.
פון אַנדערע טראַנספּאָרטן מיט טויזנטער מענטשן זענען אין פּאַרלויף פון
אַ קורצער צייט געבליבן בלויז אייניצלנע . . .

דעם 3טן אָקטאָבער 1942 איז פאָרגעקומען דער „גירוש" פון
די יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין געטאָ פון סקאַרזשיסק. מ'האָט
צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן אויף אײַן פּלאַץ און די געזונטע אָדער
„פּראָדוקציאָנירטע" מענער און פרויען אָפּגעטיילט באַזונדער. אין
זעלבן טאָג האָבן באַטשלעגער און אייזנשמיץ אָדורכגעפירט די
ערשטע גרויסע סעלעקציע אין ווערק א'. פון די 4 טויזנט יידן, וואָס
האָבן זיך דאָרט דאָן געפונען, האָבן זיי מיט דער הילף פון דער ווערק־
שוץ און דייטשע ציווילי־מיליטערס אויסגעקליבן בערך טויזנט יידן. דאָס
זענען געווען על־פּי רוב אויסגעמאַטערט פון דער שווערער אַרבעט,
שלעכט־אויסזעענדיקע און געמיין־אָנגעטונע. זיי זענען אַרויסגעפירט
געוואָרן פון לאָגער אין וואַלד אַריין, אין דער ריכטונג פון ווערק צע.
אויפן וועג זענען עטלעכע הונדערט אויסגעשאָסן געוואָרן מיט מאַשין־
געווער דורך דער ווערקשוץ און די רעשט זענען צוגעפירט געוואָרן צום
זאַמלפּלאַץ פון גענטא. זיי זענען יענעם טאָג אַוועקגעשיקט געוואָרן
צוזאַמען מיט די סקאַרזשיסקער יידן קיין טרעבלינקע. אויף זייער
אָרט האָט מען געבראַכט אין לאָגער אַריין די יונגע און געזונטע
מענער און פרויען, וואָס זענען דאָרט אויסגעקליבן געוואָרן (לויט יאָסל
גאָלדבערג, געב' 1926 אין סקאַרזשיסק).

דאָס איז געווען דער אָנהייב פון די קאַמפּאַקטע גרויזאַמקייטן.

זייט דעמאָלסט האָט זיך אָנגעהויבן דער שרעפער קורס אין
לאָגער. עס זענען געקומען שטרענגע רעוויזיעס, ביי ווייל מ'האָט
צוגענומען ביי יעדן וואָס ער האָט נאָר געהאָט עפּעס פון ווערט.
נישט איין מאָל האָט מען אָפּגעשטעלט די אַרבעט, אַריינגעטריבן די
יידן אין אײַן גרויסער פאַבריק־האַלע און יעדן איינעם באַזונדער אָדורכ־
רעווידירט.

ביז 70. איר רעסארט איז געווען דאס נאכטלעכע צוגאב־באוואכן פון לאגער, דאס אויסטיילן פון עסן, צושטעלן די ארבעטערס פינקטלעך צו דער ארבעט אין דער געהעריקער צאל און אפט אויך די פארטיילונג פון די ארבעטפלעצער. נאך דער ס״ס און ווערקשוץ זענען זיי געווען די מעכטיקסטע מענטשן אין לאגער. עס זענען אויך געווען יידן אין דער אינערלעכער לאגער־ביורא, קאמענדאנטן פון אפראוויזאציע, קליידונג און אנדערע אזוינע פונקציעס. זייערע אונטערגעארדנטע זענען געווען די יידישע פארארבעטערס און צווייטראנגיקע לאגער־פונקציאנארן. די ס״ס האט זיך טאקע מיט זיי אפט באנוצט צו זייערע טונקעלע צוועקן. עס מוז דערביי באמערקט ווערן, אז די יידישע פאליציי אין קאמענדאנטן האבן זיך על־פי רוב רעקרוטירט פון די, וואס זענען געקומען די ערשטע אין לאגער אריין. זייענדיק לענגער אין לאגער, האבן זיי שוין געקענט אלע באדינגונגען און צו וועמען מ׳דארף זיך אונטערשמייכלען, בכדי צו מאכן א „הערשערישע״ קאריערע. ווי כ׳האב שוין באמערקט, זענען די ערשטע געווארן ארויסגעשיקט פון די געטאס, אין דער איבערוועגנדיקער מערהייט, די אונטערוועלט פון די קליינע און גרעסערע שטעט. זיי האבן זיך דערפאר דערשלאגן די ערשטע צום פאליצייאישן היטל, ווייל זיי האבן אויך געקענט פועלן ביי זיך אויסצופירן אלע באפעלן פון דער ס״ס. זיי זענען דערפאר געווען די ריכטיקע מענער אויפן ריכטיקן פלאץ. דערצו זענען צוגעקומען א טייל פון אסימילירטער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האבן פון אייביק אן געקוקט אויפן יידישן מאסנמענטש ווי אויף א נידעריקערן באשאף און דערפאר געקענט מיט א לייכט „געוויסן״ זיי אנטאן פארשידענע עינויים אדער זיי שיקן צום טויט.

ווי אזוי עס האט אויסגעזען דער מענטשן־פילטער אין „האסאג״, איז גענוג בלויז אנצוגעבן אייניקע ביישפילן:

אפט, ביי קעלץ, האט געהאט צוצושטעלן א קאנטינענט פון 700 מענטשן פאר דעם „האסאג״. אזוי ווי דער יודענראט האט נישט געקענט צוזאמענקריגן די געהעריקע צאל, האט די וואכמאנשאפט אליין געכאפט וואר ס׳איז אונטערגעקומען אונטער דער האנט. בכדי צו ברענגען די פולע צאל, האבן זיי אין געאייל אויך געכאפט א היפשע צאל יונגע קינדער פון 10 און 12 יאר און זיי מיטגעשלעפט (א קליינער

געגראבן און עס מיטנעמען מיט זיך . . . שוין אין יענער צייט זענען געווען פאלן פון דערשיסונגען, אבער אין אלגעמיין האט מען נאך יידן באהאנדלט נישט ספעציעל מערדערלעך. ס׳האט זיך אויסגעוויזן, אז וען מ׳וועט דא האבן געלט און חפצים, פאר וועלכע מען וועט זיך קענען צוקויפן עפעס עסן ביי די פאליאקן און ווערקשוץ, וועט מען איבער־האלטן, ביז די צייט וועט זיך א מאל ענדערן . . . די ווערקשוץ האט דערווייל געוואוסט פון יעדן איינעם, וואס האט ביי זיך עפעס פארמאגט און אים געהאט אויפן אויג, בכדי דאס צו קענען אויסנוצן צו דער ערשטער־בעסטער געלעגנטהייט.

דער געגנער דירעקטאר פון אלע דריי סקארזשיסקער פאבריקן איז געווען דער ס״ס שטאנדארטענפירער דאלסקי. ביי פוילן איז ער געווען פולקסוויניק אין דער ארמיי. אין רוצייט איז ער געווען דער דירעקטאר פון דער זעלבער מלוכהשער אמוניציע־פאבריק און ער טראגט די הויפטשולד פאר דעם אלעם, וואס דארט איז פארגעקומען) ער צוזאמען מיט בודינען זאלן האבן געפאנגען געגומען געווארן דורך די אמעריקאנער, אין מיי 1945, אין טירינגען). דער שפּ פון דער ווערקשוץ (ווערקשוץ־לייטער) איז געווען דער האופטשטורמפירער קראוזע (שפּעטער, זייט אנהויב 1944, איז אויפּ זיין ארט געקומען דער שטורם־פירער פאלמער). דאן איז געווען דער אויבערוואכפירער באטענשלעגער (געווען ביז דער לעצטער מינוט אין טשענסטאכווער „האסאג") און דער ס״ס לייטענאנט אייזנשמיץ. צו זייער הילפּ איז געשטאנען דער ציווילי־מייסטער הייניריך ווי דער לייטער פונעם „יודענאיינזאץ". די אלע, צוזאמען מיט די אנדערע, וואס כ׳וועל נאך גענויער באשרייבן, האבן עס אויסגעפירט די הויפט־פארברעכענס אויפן ווערק א׳ און טיילווייז פון ווערק צע. צו זייער מיטהילפּ האבן זיי אויפגעשטעלט א גאנצן אפּאראט פון יידישער פאליציי מיט אייגענע קאמענדאנטן און א לאגער־עלטסטן. ביים אנהייב איז געווען דער קאמענדאנט פון ווערק א׳ א לעמבערגער ייד, זאלצמאן, וועלכער איז שפּעטער דערשאסן געווארן פון די ס״ס. קאמענדאנט פון דער פאליציי איז געווען דער ראדעמער ייד טעפּערמאן (אומגעקומען צוזאמען מיטן שפּעטערדיקן קאמענדאנט פון ווערק א׳ קושעפּיצקי און אנדערע פּראוואקאטארן דורך דער געהיימער יידישער ארגאניזאציע אין בוכענוואלד, אין אויגוסט 1944). די יידישע פאליציי האט זיך אנגעהויבן אין א׳ ביי א צאל פון 30 און דערגאנגען

די ס״ס און די ווערקשוץ פון לאגער האבן געהאט נאך פאר־שידענע פלענער, ווי אזוי די יידן אויסצונוצן. דאס ערשטע איז געווען די מיטטיילונג, אז פון די היימען קען יעדער באקומען צוגעשיקט פעקלעך עסן און וועש. ס׳איז בלויז געגוג, אז מ׳זאל אנשרייבן א בריוול צו די קרובים, וואס זיי זאלן שיקן און עס איבערגעבן די ווערקשוץ־לייט, וואס וועלן ספעציעל צוליב דעם צווינג פארן איבער די שטעטלעך. די יידן פון לאגער האבן אפילו פארשטאנען די כוונה פון אזעלכע בעלי־טובה; זיי האבן זיך אבער אויך אפגעגעבן א חשבון דערפון, וואס עס וועט ווערן פון זייער פארמעגן דארט אין טעג אדער וואכן ארום — — — ס׳איז דעריבער געווען א קרן אלץ וואס מ׳קען פון זייערע הענט ארויסבאקומען; קיינער האט נישט געקענט אדער נישט געוואלט ארייגבליקן אין דער נאענטער צוקונפט אריין, בכדי צו זען, אז דאס אליין ברענגט מיט זיך דאס ערגסטע פאר דעם, וואס נוצט אוים אזא געלעגנהייט . . .

יעדע פאר טעג זענען פארפארן גרויסע לאסטוועגענער מיט ווערקשוץ און האבן צוזאמענגעשלעפט אין די געטאס אלץ וואס ס׳איז נאר מעגלעך געווען און עס אפגעפירט אין לאגער אריין. בכדי צו דערוועקן צוטרוי ביי די לאגער־איינוואוינערס, האבן זיי מיטגענומען ביי יעדער רייזע עטלעכע יידן פון לאגער, וועלכע זאלן מיטאגיטירן ביי די שטאטלייט מיטצושיקן וואס מער . . . די ווערקשוץ האט דערביי באקומען אויפן ארט קאסטבארע מתנות, אז „זיי זאלן די יידן בעסער באהאנדלען״ . . . ערשט שפעטער האבן זיי אדורכגעזוכט אלע פעקלעך און ארויסגענומען פון דארט אלץ, וואס ס׳האט פאר זיי געהאט א ספעציעלען ווערט, אדער א גוטן געשמאקן ביסן. די יידן אבער, וואס האבן דעם גרעסטן טייל פון זייערע פעקלעך צוריק באקומען, זענען געווען פאראינטערעסירט, אז מ׳זאל פארן אין געטא וואס אפטער. ס׳זענען אויך געווען אין לאגער יידן פון אזעלכע שטעטלעך, וואס זענען איבער דער צייט אין גאנצן ליקווידירט געווארן און זיי האבן דאך געוואלט עפעס ראטעווען פון זייער הפקר־געווארענעם ביסל פארמעגן. דאס „בעסטע״ מיטל דערצו איז געווען צו פארפארן צום פוסט־געווארענעם אדער פון פאליאקן פארכאפטן הויז מיט א ווערק־שוץ, אים באלוינען מיט א געוויסער סומע און דערפאר קענען אויסזוכן דאס באהאלטענע גאלד אדער גאלט, וואס איז געווען ערגער אייג־

און בלוט . . . קיין כוח הויך צו ווייגען איז שוין נישט געווען — האבן בלויז די אויגן שטיל געגלאנצט מיט א פראגע־צייכן: — וועלן מיר זיך נאך זען א מאל? . . . אין אנדערע שטובן האט מען זיך לאנג געישובט און געקומען צום אויספיר, אז מען מוז זיך פארטיילן מיט די ראלן: א טייל פון די שטוביקע, די יינגערע, זאלן פארן אין „האסאג" און טייל זאלן דערווייל בלייבן אין געטא. וועט אין „האסאג" זיין שלעכט — זאל כאטש עמעץ זיין אין געטא, וואס זאל קענען צושיקן א שפייזפעקל אדער א בינטל וועש . . . און טאמער וועט איינעם געלינגען צו אנטלויפן, זאל ער האבן צו וועמען צו קומען . . . סיידן מ'וועט שוין נישט לעבן מער . . . און פארקערט וויטער: טאמער וועט זיך מאכן „היים" אין די געטאס, זאל זיין אן אייגענער מענטש אין „האסאג", וואס זאל שוין קענען די באדינגונגען און ווסן וואו מ'קען אנקלאפן אין א טיר און באמיען זיך צריבערצונעמען די היימישע און איבערגעבליבענע אדער זיי אפילו ארויסנעמען פון טויטן־טראנ־ספארט . . . אזוי זענען אוועק איבער אלע אין־געטא־איינגעצוימטע שטעטלעך טעג פול מיט פחד־מבולבלדיקער אימה און ניכטערנעם, קלארן אויסרעכענען, ווי אזוי כאטש וועמען־ס'איז פון דער משפחה צו ראטעווען . . .

אומגעפער אין מיי 1942 האבן אנגעהויבן ארויסצושטראמען אין סקארזשיסקער „האסאג" מחנות פון טויזנטער געכאפטע יידן און פרייוויליקע פון אזעלכע שטעטלעך ווי: באדזענטין, ראקעוו, סטאפניצע, אפט, פאקשיוויניצע, סטאשעוו, זוואלין א"א.

ביים אנקום זענען אלע אדורכגעגאנגען א שטרענגע, רעוויזיע, אויסגעפירט דורך דער דייטשער, אוקראאינישער און פוילישער ווערק־שוץ. זיי האבן צוגענומען פון די פעק אלץ, וואס זייער הארץ האט געגלוסט. זיי האבן אבער א סך זאכן איבערגעלאזט, בכדי דערמיט צו לאקן די אנדערע, וואס וועלן נאכקומען . . . זיי האבן געוואוסט, אז די געטאמענטשן שטייען דורך פארשידענע אומוועגן אין בריוולעכן קאנטאקט מיט זייערע נאענטע אין לאגער; יענע וועלן זיך זיכער אין סכנה־מאמענט ריסן אהער — טא זאלן זיי אויך מיטברענגען מיט זיך אלץ, וואס זיי פארמאגן, ווייל „עפעס לאזן זיי דאך איבער" . . . און שפעטער וועט עס דאך סוף־כל־סוף בלייבן אין „האסאג".

רַאט האָט אין דער ערשטער רייַ אויסגעליפערט פֿאַר דעם צוועק פֿארשידענע אונטערוועלטלערס אוּן אוּאַנטוּריסטן, וועלכע זאָלן האָבן געווען שעדלעך פֿאַר קהל . . . דערביי זענען אויך מיטגעשלעפּט געוואָרן אזעלכע פֿערזאָנען, מיט וועלכע די מיטגלידער פון יידנראַט האָבן געהאַט פֿערזענלעכע חשבונות . . . די רעשט האָבן זיך רעקרוטירט פון דעם אַרעמען מאַסן־עלעמענט, וואָס האָבן נישט פֿאַרמאָגט אזוי פיל געלט, בכדי זיך צו קענען אויסקויפן ביי די באַאַמטע פון די יידנראַטן. אזעלכע האָבן נישט געהאַט וואָס צו פֿאַרלירן, וויסנדיק, אז ביי יעדן פייער וועלן זיי זיין די ערשטע אוּן דערפֿאַר זיך געמאַלדן פרייוויליק אַדער זיך נישט אָקעגנגעשטעלט, וועון מ׳איז זיי געקומען נעמען. דאָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין א מאַסע שטעטלעך פון יענעם קרייז.

ביסלעכווייז האָבן זיך געוּנומען דערטראָגן ידיעות פון לובלינער געגנט, וואו די אָקציע פון „יודען־ריין" האָט זיך אָנגעהויבן פריער אוּן אויף א שפּאָרפֿ־אכזריותדיקן אופן, וואָס האָט שוין פֿאַרטריבן דעם מינדסטן אָפּטימיסטישן ספּק אין וווייטערדיקן יידישן גורל. דאָס האָט פֿאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אַדערן אוּן מען האָט געוּנומען שפּירן אין דער לופט די נאַענטקייט פון דער טויט־סכנה פֿאַר אַלעמען . . . דאָן האָבן זיך געוּנומען מעלדן אַלץ מער אוּן מער פרייוויליקע צו דער ארבעט, זעענדיק אין דעם די רעטונג פון זיכערן טויט.

די צענטראַלע פון וווּרבירן פרייוויליקע איז געוואָרן דער דייטשער ארבעטסאַמט אין אַסטראָווצע, ביי קעלץ. פֿאַר די פרייוויליקע זענען געשטעלט געוואָרן ספּעציעלע אויטאָס, אויף וועלכע זיי האָבן געקענט פֿרויפֿלייגן זייער גאַנץ האַב־אוּן־גוטס אוּן עס מיטנעמען מיט זיך אין דער נייער „האַסאַג"־היים. די בהלה האָט אַלעמען אויפגערו־דערט אוּן עס האָט זיך אויסגעוויזן, אז אין געציילטע טעג אַרום וועט פון אַלע שטעטלעך אַרום גאָרנישט בלייבן.

טאַטעס אוּן מאַמעס, וואָס האָבן זיך באין־אופן נישט געקענט שיידן מיט די אייגענע פיר וועגט, אַדער מ׳האָט זיי צוליב זייערע יאָרן מער נישט געוואָלט אָננעמען צו דער ארבעט, זענען געשטאַנען מיט אויגן אָנגעגאָסענע מיט טרערן אוּן צוגעזען, ווי אזוי די באַוואָכטע אויטאָבוסן פירן אַוועק דאָס שענסטע, וואָס זיי האָבן פֿאַרמאָגט אין שטוב, אין וועלכן מען האָט אריינגעלייגט צענדליקער יאָרן מי, האָפּענונג

זיי זיך גאָרנישט קענען מיטנעמען פון זייער פאַרמעגן. וואָס זיי וועלן מיט זיך מיטנעמען, זיך אַנמאַטערן, ביז זיי וועלן עס אַהין דערשלעפּן, וועט מען עס דאָרטן קאַנפיסקירן ביי זיי. ווייל — וועט מ'לאָזט אַפילו דאָרט עמעצן איבער צו לעבן, טוט מען אים פריער אויס פולשטענדיק נאַקעט . . . ער דאַקענען דערלויבט די אַלע, וואָס וועלן זיך פאַרשרייבן ביי אים פרייוויליק, מיטצונעמען מיט זיך זייערע פּעק מיט וועש, דאָס בעסטע אַנטוערקן . . . עסן און — בסוד — אַפילו געלט און ווערט־זאַכן . . . זאָלן זיי אויך זיכער זיין, אַז דאָ אין געטאָ וועט אַלץ ליקווידירט ווערן. בלויז דאָס, וואָס זיי וועלן מיטנעמען מיט זיך, דאָס וועט זיי בלייבן . . . זיי וועלן דאָרט קענען לעבן בעסער און מענטש־לעכער. עס ווערט זיי אויך צוגעזאָגט אַ טעגלעכער לוין פאַר דער אַרבעט. פאַר זיינע אַרבעטערס קומט אויך נישט אין באַטראַכט דאָס בייטן די ציווויל־אַנצוגער אויף העפּטלינגס־קליידונג. ביי אים קען מען טראָגן לאַנגע האָר און אויב יונגע פרויען ווילן זיך פרייוויליק מעלדן — קענען זיי אַהין מיטפאָרן אַרבעטן און זיי וועלן דאָרט וואוינען מיט זייערע מענער צוזאַמען . . . „עס איז דער אייניציקער וועג פאַר אייך, וואו איר וועט קענען לעבן ווי מענטשן" — האָט ער פאַרזיכערט.

די ערשטע צייטן האָבן אַבער אַט־די רייד נישט געהאָט קיין גרויסע ווירקונג. נאָכן אַרויסשיקן פון יעדער שטאָט אַ ביסל יידן האָט זיך דער שטורעם אַ וויילע אַפּגעשטעלט. אין געטאָ האָבן זיך יידן ווידער אַרויסגערירט פון די לעכער און אויף ס'ניי זיך אַנגעהויבן באַוועגן און האַנדלען . . . האָט מען געצעגערט. אַזוי ווי יידן האָבן סיי־ווי גישט געהאָט קיין גרויסן צוטרוי צו יעדער וואָרט, וואָס אַ דייטש האָט אַרויסגערעדט; בפרט ווען דאָס לעבן אין ערגסטן געטאָ איז נאָך געווען דערטרעגלעכער פון בעסטן לאַגער — האָט מען נישט געוואָלט פאַר־קלערן, וואָס עס וועט זיין ווייטער. זענען דערפאַר ניט געווען קיין פרייוויליקע אין דער געהעריקער צאָל און אינפּלינג האָט געמוזט אַראָפּקומען מיט זיינע ווערקשוצן (פאַבריק־מיליץ) און כאָפן די פעלנדיקע צאָל מיט כוח. אויך זיי האָבן זיך דערביי באַנוצט מיט דעם אַלגעמיינעם ס"ס־מעטאָד און געגומען דעם „יודענראַט" צו הילף. די יידישע פאַליציי פון יעדער געטאָ האָט געמוזט צושטעלן אַ געוויסן קאָנטינגענט יידישע מענער פאַר די „האַסאַג"־פאַבריקן.

פון דעם דערמאָנטן צוויזמער, למשל, וויים איך, אַז דער יידן־

די געטאָם האָט געגומען פֿארצווייפלט זוכן אַן אויסוועג, ווי אַזוי זיך צו רעטעוועז. ווי אַ צייטווייליקער וועג צום רעטעוועז האָט זיך אַרויס־געוויזן דאָס אַריינבאַקומען זיך אין אַ קריגס־וויכטיקן אַרבעטס־לאָגער. מ׳האָט געגלייבט, אַז די, וואָס זענען באַשעפֿטיקט אין אַזוינע וויכטיקע שטעלן, וועלן געשוינט ווערן.

אין יענע טעג, ווען אין רעדעם־קעלצער געגנט האָט זיך אַנ־געהויבן די „יודען־אויסזידלונג" — איז דער לאָגער־פירער פון סקאָר־זשיסקער „האַסאַג" ס״ס־שטורם־פירער אינפלינג אַרומגעפֿאָרן איבער די יידישע שטעטלעך, זיך געשטעלט אין דער רעלע פון אַן אויסלייזערישן מלאך און געזומען פֿאַרשרייבן „פֿרייוויליקע". ער האָט שטיל איבער־געגעבן צו יחידי־סגולה, אַז די יידן דערוואַרט סיי־ווי דער טויט. די יוגנט וועט אין בעסטן פֿאַל געשיקט ווערן אין שרעקלעכע קאָנצענ־טראַציע־לאָגערן. דערפֿאַר אָבער קענען זיי זיכער זיין, אַז פון דער פֿאַבריק אַרוים וועט זיי קיינער נישט רירן . . .

אין אַפּט, למשל האָט ער דערקלערט:

. . . ס׳איז נאָר דאָ איין רעטונג פֿאַר דער יידישער אַרבעט־וויליקער יוגנט! וואַר עס וויל זיך רעטעוועז — קען זיך פֿאַרשרייבן צו אַרבעטן אין די „האַסאַג"־פֿאַבריקן, וואו זיין לעבן איז זיכער . . ." (לויט דער דערציילונג פון יידל אַרנשטיין פון אַפּט א״א).

צוליב וואָס האָבן זיי עס באַדאַרפט אַגיטירן צום „פֿרייוויליקן" פֿאַרשרייבן זיך אין יענער צייט פון פוילער יידישער רעכטלאָזיקייט, וועז יידן זענען שוין געווען הפקר און פֿאַרמשפט צום טויט, אַן אויסנאָם? וועז מיר וועלן זען די וויטערדיקע האַנדלונגען מצד דער געשעפֿטס מעסיק־רעפֿינירטער ס״ס — וועט אונדז גאָרנישט וואונדערן.

אַזוי, למשל, האָט דער דערמאַנטער אינפלינג דערקלערט אין צוויזמער ביים זוכן פרייוויליקע פֿאַר זיין פֿאַבריק (לויט די דערציילונגען פון מאַניעק קופֿערבלום, יחיאל צינאַמאַן א״א):

. . . פֿאַר דער יידישער יוגנט, ווי פֿאַרן יידישן כלל, ווערט דער זיכערער טויט. אין בעסטן פֿאַל קען זיי טרעפֿן אַ לאַנגזאַמער מאַרטערטויט אין אַ קאַצעט, אַנשטאָט אַ באַלדיקן אומקום אין די גאַזקאַמערן. אויב אַפֿילו מען וועט זיי פֿירן אין אַ לאָגער אַריין, וועלן

א טייל קוואליפיצירטע און נישט־קוואליפיצירטע כוחות און זיי געשיקט קיין דייטשלאנד צו פארנעמען די ערטער פון די פריערדיקע דייטשע ארבעטערס, וואס זענען אוועק אין מיליטער־דינסט אדער צעשיקט געווארן אין די אפטיילונגען וווי מיסטערס. דערפאר זענען געקומען א סך מיסטערס און פאבריק־לייטערס אין די פוילישע פאבריקן, וואס האבן צוליב דעם קריג מיט סאוויעט־רוסלאנד אנגעהויבן שפילן א גרויסע ראלע אין דער דייטשער קריגסווירטשאפט. דער „האסאג" האט דערפאר אנגעהויבן פירן א גרויסע פראפאגאנדע — אויסער די מיטלען פון צוואנג — צו ווערבירן פרישע ארבעטערס פאר זיינע פאבריקן. אין די ספעציעלע „האסאג"־זשורנאלן, וואס זיינען מיר שפעטער אריינגעפאלן אין דער האנט, האב איך געטראפן הערלעכע באשרייבונגען און אילוסטראציעס פון דעם גן־עדניקן לעבן פון די מיזרחדיקע ארבעטערס אין די ביימער־רייכע געגנטן, אין וועלכע די „האסאג"־פיליאלעס זענען פארלייגט געווארן (די אמוניציע־פאבריקן האבן זיך מערסטן טייל געפונען אין וועלדער, בכדי צו זיין אין מאסקירטן שוץ קעגן די באמבע־אגריפן). דאן איז געבוירן געווארן דער פלאן אויסצופילן די פוילישע ארבעטערס מיט יידן, בכדי צו קענען ארויסשיקן א וואס גרעסערע צאל פאליאקן קיין דייטשלאנד, בפרט ווען ס'האט זיך אנגעהויבן א פראדוקציע פון פיקרין און טראטיל אין גרויסן מאסשטאב. דאס זענען געווען גיפטן אזעלכע, וואס האבן אויפגעפרעסן דאס הארץ מיט די לונגען און די פוילישע ארבעטערס האבן זיך דערפאר געגומען אוועקדרייען פון דער ארבעט. עס זיינען געווען א סך, וואס האבן צוליב דעם מורא געהאט פאר פארפאלגונגען מצד דער געשטאפע און זענען אוועק אין די וועלדער, שאפנדיק פארטיזאנער־גרופן. די לייטונג האט דערפאר געגומען איינזען, אז די פאליאקן וועלן בעסער ארבעטן, ווען זיי וועלן זיין אין דייטשלאנד; דערפאר אבער קען מען צושטעלן די יידן צו די שווערסטע און שעדלעכסטע ארבעטן. ס'איז בלויז געגנג געווען די דערלויבעניש פון דער ראדעמער געשטאפע, וועמענס שעף שיפער האט געהאלטן די יידן פון זיין דיסטריקט וווי זיין אייגנטום — און דער אפפאראט פון יידן־פאנג איז געלאזט געווארן אין באווענונג.

ס'האבן זיך אנגעהויבן די גרויסע מאסן־דעפארטאציעס פון יידן „נאך אסטן". באלד האט יעדער ייד געוואוסט, אז מ'ווערט אוועק־געשיקט אין די גאזקאמערן צו פארסמען. די יידישע באפעלקערונג

און יעדן איינעם אזעלכן אנגעמאלדן „וואו מ׳דארף". די ס״ס, ווייטער, זעענדיק אין אזעלכן אן אביעקט, פון וועלכן מ׳קען מער נישט ציען קיין טעגלעכן נוצן — פלעגט תיכף דערשיסן יעדן ארבעטס־אומפאיקן. איטלעכע פאר טעג איז אין פאבריק פארגעקומען אן „איבערקלייב" (סעלעקציע) פון די שוואכערע. זיי פלעגן ארויסגעפירט ווערן אויפן א״ג „שים־שטאנד" (אן ארט וואו מ׳פלעגט אויסעקספערימענטירן די ניי־אויסגעארבעטע פראדוקציע) און דארט איז שוין געווען אזא ספעציעל ארט, וואו זיי זענען געווארן דערשאסן און באגראבן. א סך יידן זענען אויך דערשאסן געווארן און באהאלטן געווארן טיף אין וואלד אויפן פאבריק־שטח אקעגן איבער דער האלע 96 פון ווערק צע. א פאר הונדערט יידן האט מען באגראבן אין לאגער, צווישן די דראטצוימען. ס׳האט זיך געווענדט, ביי וועלכע אומשטענדן דער טויט איז געקומען.

דאס האט געצוואונגען די יידן זיך אנצושטרענגען מיט אלע כוחות, אבי צו זיין פראדוקטיוו און טויגבאר. די דאזיקע סיסטעם — וואס כ׳קען פון צענדליקער לאגערן — איז אין „האסאג" צום בולטסטן ארויסגעקומען, אבער לאמיר זיין כראנאלאגיש.

אנהייב 1942 האט זיך אנגעהויבן א גרויסע אקציע פון ארויסשיקן פוילישע ארבעטערס קיין דייטשלאנד. אין דייטשלאנד איז דאן די קריגס־פראדוקציע געווען אין מיטן בלי. נייע פאבריקן האבן זיך געעפנט און ס׳האט זיך פארלאנגט אלץ מער פרישע מענטשן. אויך די „האסאג"־דירעקציע האט געזומען עפענען צענדליקער פרישע אפטיילונגען, וואוהין מ׳האט געשיקט די דייטשע ארבעטערס פון דער לייפציקער הויפטפאבריק ווי מייסטערס. האט זיך דערפאר געשפירט אין לייפציק, ווי אין די אפטיילונגען, א גרויסער מאנגל אין ארבעט־הענט, וואס מען האט געפראווט דערגאנצן מיט צוואנג־ארבעטערס פון די אקופירטע מיזרח־לענדער. הגם יידן זענען ארונטערגעפאלן אונטער דעם געזעץ פון געצוואונגענער ארבעט, האט מען זיי אבער נישט געשיקט קיין דייטשלאנד. דער אויסראטונגס־פלאן פון די אירפאפאישע יידן איז שוין געווען געגרי אויסגעארבעט און מ׳האט נישט געווארט צעשפליטערן און צעווארפן, נאר מ׳האט זיי קאנצענטרירט אינעם צוקינפטיקן גרויסן מאסן־קבר: די אמאליקע פוילישע מדינה. מען האט דערפאר אויסגעקליבן פון די פוילישע און אוקראאינישע פאבריקן

ארבעטן. אין די פאבריק־האלעס גופא און צו דער געווער־פראדוקציע האט מען קיין יידן נישט צוגענומען. זיי פלעגן געברענגט ווערן נאנץ פרי צו דער ארבעט און פאר נאכט צוריקגעפירט ווערן אין געטא נעכטיקן. זיי האבן דערפאר נישט געקענט האבן קיין גרויסע אנונג אין די פאבריק־פארהעלטענישן.

ערשט אומגעפער אין נאוועמבער 1941 האט די ס״ס דערלויבט דער „האסאג״־לייטונג צו פאנגען יידן אין די פארשידענע פוילישע שטעט און שטעטלעך פאר איר פאבריק־געברויך. די דערלויבעניש איז געגעבן געווארן אויפן גרונט פון אן אלגעמיינער פארשטענדיקונג מצד דער ס״ס מיט אלע האלב־ציווילע אונטערנעמונגען מכל המינים. לויטן געזעץ פון ענעראל גובערנאטאר איבער פוילן, רייך־מיניסטער ד״ר האנס פראנק, האבן אלע יידן געמוזט ארייגעציוגן ווערן אין פיזישער צוואנגסארבעט פאר דער דייטשער מלוכה. די יידן זענען אזוי ארום אויפן גאנצן שטח פון א״ג „ענעראל־גואווערנמענט״ (די אמאליקע פוילישע באצירקן פון: ווארשע, קיעלץ, לובלין, ראדעם, קראקע און שפעטער לעמבערג) געווארן אויטאמאטיש דאס שקלאפן־אייגנטום פון דער ס״ס און געשטאפע. עס האבן זיך געקענט באנוצן מיט יידן ווי מיט צוואנגס־ארבעטערס נאר יענע פירמעס, פאבריקן און אונטערנעמונגען, וואס האבן באקומען זייער סכום יידן־ארבעטערס צוגעטיילט פון דייטשן ארבעטאמט און וואס האבן דעם טעגלעכן לוין פאר די יידישע ארבעטס־כוחות באצאלט דער ס״ס.

די געשטאפע און ס״ס האבן דערפאר געזען אין די ארבעטס־יידן א מקור פון הכנסה און די פירמעס, וואס האבן פאר זייער אויסנוץ־פריוויליגיע „באצאלט״, האבן דעם יידישן ארבעטסטאג געוואלט אויספרעסן ביז צום לעצטן, ווייסנדיק, אז דער ייד איז נישט מער ווי אן ארבעטס־חיה, פאר וועלכן קיינער זארגט נישט און קיינער שטייט נישט אין שוץ פון זיין לעבן, און ווען ער פאלט, וועט מען צושטעלן אנדערע. אזוי ארום איז דער ייד אויסגענוצט געווארן פון אלע זייטן.

ווען א ייד איז שוואך געווארן און נישט געקענט שאפן די פון אים געפאדערטע נארמע, אדער ער איז קראנק געווארן און נישט געקענט קומען צו זיין טעגלעכער ארבעט, האט די פאבריק איינגעזען, אז ער איז נישט ווערט דעם געהעריקן לוין, וואס די ס״ס פארלאנגט

צייטן נישט אויסגענוצט געווארן און די ארבעטערס, אויף וועלכע מען קען זיך פארלאזן.

טאקע דערפאר האבן אזעלכע פאבריקן ווי: טשענסטאכאוו, סקארזשיסק, ראדעם, קיעלץ, בליזשין, סטאראכאוויצע, סטאלאווואוואליא, פיאנטקי, אסטראווצע און אנדערע געווער־פאבריקן, וואס זענען געווען צוזאמענגעדריקט אינעם פוילישן „צענטראלן אינדוסטריע געביט", געגעבן א זייער גרויסן צושטייער צו דער נאצישער קריגסמאשין אין דעם אנגריף אויפן מיזרח־פראנט.

ווי וויט איך בין אינפארמירט, האבן די פאבריקן — באלד פון ערשטן מאמענט אן — איבערגענומען אין גרעסטן טייל פריוואטע אונטערנעמונגען פון דער דייטשער קריגס־אינדוסטריע, אונטער א קאמיסאריישער לייטונג, צווישן זיי די „הערמאן־גערינג־ווערקע" און די אקציען־געזעלשאפט פון הוגא שניידער („אייזן און מעטאל ווערקע הוגא שניידער „האסאג" א. ג.), מיט דער צענטראלע אין לייפציק. ווי דער גענעראל־דירעקטאר פון אלע „האסאג"־פאבריקן האט פיגורירט פ א ו ל ב ו ד י ן און אלע אויפרופן און באפעלן זענען אונטערגעשריבן געווארן מיט זיין נאמען. מיין דאזיקער איבערבליק איז געווידמעט דער „האסאג"־אפטיילונג פון סקארזשיסק (די גראנאטן פראדוקציע איז דארט באשטעמפלט געווארן מיטן שיפער־צייכן ק. א. מ.). דאס וואס איך שרייב דא איז באמת בלויז א בלאסער אפשיין פון דעם, וואס ס'איז פאקטיש פארגעקומען אין די „האסאג" פאבריקן.

די פאבריק אין סקארזשיסק איז געווען איינגעטיילט אין ד ר י י אפטיילונגען, וואס זענען געווען דערווייטערט אייניע פון דער צווייטער אויף עטלעכע קילאמעטער. זיי זענען באצייכנט געווארן מיט די נעמען: ווערק א, ווערק בע, ווערק צ. זינט דעם ארייניאמארש פון די דייטשן קיין פוילן (ענדע 1939) ביז אין מיטן פון 1941 האבן אין דער פאבריק געארבעט בלויז פוילישע צוואנגס־ארבעטערס און פרייוויליקע (צוליב מורא אוועקגעשיקט צו ווערן קיין דייטשלאנד אויף צוואנגסארבעט). מ'האט אויך צוגעברענגט יעדן טאג א געוויסע צאל יידן פונעם סקארזשיסקער געטא; זיי האבן אבער בלויז געארבעט ביים אויפרויומען די גרויסע פאבריקפלעצער, אויפבויען די זייטיקע באראקן אין וואלד, אין וועלכן די פאבריק האט זיך געפונען, און נאך אזעלכע אויסן־

מרדכי שטריגלער

שטריכן צום לאַגער סקאַרזשיסק

סקאַרזשיסק איז געווען — אויסער טרעבלינקע — דער צענטראַלסטער קאַנצענטראַציע לאַגער פון די זוואַלינער. דאָרטן זיינען אַ סך זוואַלינער יידן אומגעקומען, באַזונדערס אין דעם ערשטן טראַנספּאָרט, אָבער ניט וויניק זוואַלינער האָבן זיך דאָרטן געראַטעוועט. מיר האָבן דעריבער געהאַלטן פֿאַר נייטיק, אַז אויסער די פּיל פּערזענלעכע איבערלעבענישן אין סקאַרזשיסקער לאַגער זאָל אויך געגעבן ווערן אַ בריי־טער איבערבליק פון מער אַלגעמיינעם כאַראַקטער פון דאָזיקן לאַגער, וואָס פֿאַרנעמט אַזאַ גרויסן אָרט אין חורבן־זוואַלין.

מיר דאַנקען דעריבער דעם באַקאַנטן יידישן שרייבער מרדכי שטריגלער פֿאַר דערלויבן איבערצודרוקן, מיט קלענערע שינויים, טיילן פון זיין בוך „אין די פֿאַבריקן פון טויט".

רעד׳

מיטן אַריינמאַרש פון די דייטשע חיילות קיין פּוילן אין יאָר 1939, האָבן זיי צווישן די גרויסע פֿאַבריקן פון טעקסטיל און שווער־אינדוסטריע אויך אָנגעטראָפֿן אין דעם מערב־טייל פון פּוילן אויף עטלעכע געווער־פֿאַבריקן. די פּוילישע רעגירונג, וואָס האָט, אַגב, פֿראַדוצירט לפּי ערך קלייניע סכומים געווער, האָט די פֿאַבריקן איבערגעלאָזט אין אַן אום־באַשעדיקטן צושטאַנד. די דייטשן האָבן דערפֿאַר תיכף געקענט צוטרעטן צו דער וויטערדיקער פּראָדוקציע פון פֿאַרשידענע משחיתים. ס׳איז זיי אויך געלונגען — א דאַנק זייער אַרגאַניזאַציאָנעלן אַפּאַראַט און מיט דער הילף פון די ברוטאַלסטע און אויספֿרעסערישסטע מיטלען בנוגע די אַרבעטס־כוחות — די דאָזיקע פֿאַבריקן צו פֿאַרגרעסערן און פֿאַרוואַנדלען אין קריגס־פּראָדוקציע־צענטערס פון ערשטראַנגיקער בא־דייטונג. צו הילף דערצו זענען געשטאַנען א ריי פּוילישע מיסטערס, וועלכע האָבן אָנגעפֿירט מיט דער פֿאַבריק אין די „פּוילישע" צייטן און ביים דייטשן אַריינמאַרש האָבן זיי זיך אַרויסגעוויזן פֿאַר לאָנגיעריקע דייטשע שפּיאָנען אָדער „פֿאַלקס־דייטשן". זיי האָבן שוין געקענט יעדעס ווינקל אין פֿאַבריק, די טעכנישע מעגלעכקייטן, וואָס זענען אין פּוילנס

חיים שאַריט־שלאָפמאַן (ניו־יאָרק)

פייגע קופערבערג

פייגע (באשע), די טאַכטער פון זעליק קופערבערג, איז געווען א יונג מיידל. עטלעכע טעג פאַר דער ליקווידאַציע פון זוואַלינער געטאָ, האָט זיך איר איינגעגעבן צו אַנטלויפן צו א פויער אין דאָרף. זי איז דאָרטן געווען א קורצע צייט און אַלע קריסטן האָבן זי געהאַלטן פאַר א פּאָליאַצקע, ווייל זי האָט ניט אויסגעזען ווי א יידישקע.

איין טאָג האָבן די דייטשן געמאַכט אַן איבערפאַל אויף פּוילישע ארבעטערס אַוועקצושיקן קיין דייטשלאַנד, צווישן זיי איז אויך געווען די „פּאָליאַטשקע" פייגע.

אַלע גע׳כאַפּטע זיינען געבראַכט געוואָרן אויפן הויף פון זוואַלינער תפיסה און פון דאָנען האָט מען זיי געזאָלט אַפּשיקן קיין דייטשלאַנד. דער טורמע־וועכטער גאַווין האָט זי דערקענט און געמסרט פּאַר די דייטשן. פייגע איז אַרויסגענומען געוואָרן פון דער גרופּע און שפּעטער דערשאָסן געוואָרן.

זוואַלינער אין שטוטגאַרט נאָך דער באַפרייאונג. פון רעכטס צו לינקס: וואלע שערמאַן מיט טאָכטער יאַנקע, חיים־יואל קופערמאַן, יאָסל וואַסערשטראָם, צעשא גאָלדפאַרב, מאָטל קירשענבלאַט, אומ־באַקאַנט, ישראל פלומענבוים, קופערמאַן (?), העניע שאָטלאַנד, פרוי קוראַנט־אַבראַמאָוויץ, חיים קאַלטון, דינה גאָלדפאַרב, יאָער גאָלדפאַרב, אירקא קופערמאַן, גאָלדע שערמאַן, לובא פלומענבוים. זיצנדיק, פון רעכטס: העלא און חיים האָפמאַן און אירקע מאַנדעלמאַן

מאָטל מלאך (חיפה)

דער אומקום פון אַביש קאַפלאַן

דער גרעסטער טייל פון אונדזערע טייערע און אומפאַרגעסלעכע יידן אין זוואַלין זיינען אומגעקומען אין היטלערס גיהנום. ביי אַנדערע איז דער אומקום געווען אַ פּלוצעמדיקער און דער טויט איז געקומען גיך, אַנדערע זיינען פאַרמוטשעט געוואָרן צום טויט און לאַנגע חדשים זיך געראַנגלט מיטן מלאך־המות.

איינער פון לעצטן סאָרט איז געווען אַביש קאַפלאַן, דער מאַן פון ברוינדל לאַקס. וועָן איך בין אַריינגעקומען אין זיין הויז אַרום מיטן אָקטאָבער 1941, איז מיר אַנטקעגן געקומען מיט יאָמערלעכע געשרייען זיין שוויגער און מיין מומע שפרינצע לאַקס און מיר געזומען דערציילן וואָס דאָ איז געשען: אַ באַנדע ס״ס־לייט זיינען אַריין אין זייער שטוב און נאָכן חרוב מאַכן אַלץ געזומען שלאָגן אַבישן וואו ס׳האָט זיך נאָר געלאָזן: דערנאָך, דאָס איז שוין געווען ביי נאַכט, האָבן זיי אים אַרויסגעטריבן נאַקעטערהייט פון שטוב צום נאַנטן טייכל זוואַלעניאַנקע, וואָס איז געווען שטאַרק געפרוירן. די מחבלים זיינען אַוועק פון דאָרטן ערשט דעמאָלט, וועָן זיי האָבן שוין ניט געהערט זיינע געשרייען און יללות. מען האָט אים קוים־קוים אַריינגעזומען אין הויז, אָבער זיינע יסורים זיינען געוואָרן נאָך גרעסער, וויל די הויט האָט זיך געשוילט פון קערפער. דער פעלדשער קויפל ראַפאַפּאָרט האָט אויך גאָרניט געקענט העלפן דערצו.

אַזוי איז ער געלעגן אין לעבעדיקע יסורים און די וויבגעשרייען זיינען געווען עד לב השמים, וויל ער האָט נישט געקענט נישט ליגן, נישט זיצן, נישט אויפשטעלן זיך, נאָר געשפרונגען פון זיינע וויטאָגן. אַ פּאָר חדשים האָט ער זיך אַזוי געמאַרדעוועט און געראַנגלט מיטן טויט און איז אויסגעלייזט געוואָרן פון זיינע יסורים אין דעצעמבער 1941.

עס זיינען געבליבן צוויי קינדער: יחזקאל און שיפרה קאַפלאַן (היינט אין חיפה).

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

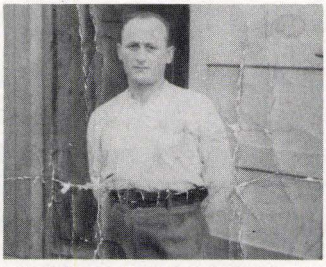
סוף פון אַ משפחה

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן אַ סך יידן פון די גרויסע שטעט אין פוילן זיך אריבערגעקליבן אין די קלענערע שטעטלעך, וואו ס׳איז געווען גרינגער מיט שפייז. צווישן די וואָס האָבן אויסגעוואנדערט פון לאָדזש קיין זוואָלין, האָט זיך געפונען הערש־וואלף קאפלאן, קיילע אהרנס אַ זון, מיט זיין פרוי און 4 קינדער.

הערש־וואלף האָט אויפגעשטעלט אַ וועבערייי. ער האָט געניצט די אלע געבראכטע מכשירים פון לאָדזש, וואָס האָט געהאָט אַ שם מיט אירע וועבערייען.

זיינע דריי קינדער רחל, רייזל או כאצקל האָבן שפעטער זיך באזעצט אין פאריז. רחל איז דעפארטירט געוואָרן קיין אוישוויץ מיט אַ יינגעלע פון דריי חדשים און דאָרט אומגעקומען. רייזל איז דעפארטירט געוואָרן פון ליאָן קיין טערעזיענשטאָט אין 1944. האָט אויסגעהאלטן ביז דער באפרייאונג און צוריקגעקומען קיין פאריז. כאצקל איז געשטאָרבן אין פאריז פון אַ הארץ־אטאקע.

הערש־וואלפס פרוי איז אַ צייט פארן צווייטן וועלטקריג געשטאָרבן אין זוואָלין. ער מיט זיין זון שמואל־אהרן זיינען דעפאָר־טירט געוואָרן מיט אלע יידן פון שטעטל און אומגעקומען.

מאיר־שלומגאָלדשטיין אין אַ דייטשישן
געפאַנגענלאַגער אין 1944

איין מאל איז בסוד געקומען א פרוי, וואס האט געארבעט אין ארבעט־לאגער קליקאווע, צו איר מאן אין אונדזער גרופע. די דייטשן האבן זי געכאפט און דערשאסן צוזאמען מיט איר מאן.

אן אנדער טאג האבן די דייטשן געכאפט הינדע „כאמעלעס" (בוימאייל) ניט ווייט פון די צוויי הייזער, וואו אונדזער גרופע איז געווען איינגעקוואַרטירט, זי איז ארויסגעטריבן געוואָרן פון איר באהעלטעניש ביי א קריסט, וואס האט געקראַנק א גרויסע סומע געלט פאר דעם. זי איז געווען שוין אין די הויכע מאַנאַטן און איר אויסזען איז געווען אויפטרייסלענדיק. אויף מארגן איז זי דערשאסן געוואָרן.

אין א קורצער צייט ארום איז אונדזער גרופע דעפארטירט געוואָרן אין סקארזשיסקער לאגער.

צום ערשטן מאל אין מיין לעבן בין איך געבליבן איינער אליין, אן עלטערן, אן א היים.

געדאנקען וועגן עלטערן און היים ברענגען ארויף זכרונות וועגן מיין ברודער אפרים. אונטערן שווערן נאצישן רעזשים האט יעדע משפחה אין געטא געמוזט צושטעלן א מיטגליד פאר די צוואַנגארבעטן פון דער מאכט. אפרים איז עפעס פיזיש ניט געווען פעאיק צו ארבעטן. מיין ברודער חיים איז נאך געווען צו יונג צו גיין אויף צוואַנגארבעט, דעריבער בין איך געווען געצוואונגען יעדן טאג ארבעטן פאר אפרימען, ווי אויך פאר מיין טאטן, וואס איז שוין געווען צו שוואך פאר דעם.

אפרים איז שפעטער קראנק געוואָרן אין סקארזשיסק און איז אומגעבראכט געוואָרן. מיין יינגערער ברודער איז אויך קראנק געוואָרן אין סקארזשיסק און דורך ניסים דורכגעלעבט.

אין קריג־צייט. אויבן, פון לינקס — שמעון ליפסמאַן, פרימעט ליפסמאַן, יחיאל גרינבערג, לעצטער — אומבאַקאַנט. אין מיטן לעאָן וויסבאַנד. אונטן, פון לינקס: יאַנקל בראון, אומבאַקאַנט, דבורה הערשמאַן־בוימל

צי אולעק האָט זיי איבערגעגעבן דעם סוד אַדער ניט, ווייס איך ניט, אָבער א פאַר טעג שפּעטער האָבן מיר געפונען זיין טויטן קערפער אויפן „רינעק".

נאָכן קריג האָב איך זיך דערוואוסט וועגן טראַגישן סוף פון די איבעריקע מיטגלידער פון דער „קיילאָק"־משפּחה. שמואל־עלע און זיין ווייב עטל זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקער גאַזקאַמערן. משה האָט געלעבט אויף דער אַרישער זייט ווי א פאַליאָק. ער איז געכאַפּט געוואָרן מיט נאָך פאַליאָקן, וואָס זיינען געצוואונגען געוואָרן זיך אַנצושליסן אין דער דייטשישער ארמיי און קעמפן קעגן די סאָוועטן. אין א שלאַכט האָט ער פאַרלאָרן א האַנט. נאָכן קריג איז משה געוואָרן פאַרצווייפלט און מרה־שחורהדיק און איין טאָג זיך דערטרונקען אין א ברונעם. פּיניע, זיין ווייב (נחמיה ביכמאַנס טאָכטער) און זיין שוועסטער אסתר זיינען באַפרייט געוואָרן אין לאָגער פּיאַנקי, אָבער ביים צוריק־קומען קיין זוואַלין זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן דורך מיטגלידער פון דער „ארמיא קראיווא".

אין דער קורצער צייט נאָך דער דעפאַרטאַציע פון די זוואַלינער יידן קיין טרעבלינקע זיינען נאָך אלץ פאַרגעקומען דערשיסונגען פון יידן אין זוואַלין.

איין נאכט האבן מיר זיך אויפגעכאפט פון א שטילן קלאפ אין פענצטער. מיין פאטער איז גיך פארפגעשפרונגען פון בעט, צוגעלייגט זיין אויער צו דער טיר און שטיל א פרעג געטאן:

— ווער איז דאס?

פון יענער זייט טיר איז געקומען א שטילער ענטפער:

— כאצקל, לאז מיך אריין, דאס איז שמואל־עלע.

דער טאטע האט גלייך געעפנט די טיר, און פאר אונדזערע אויגן איז געשטאנען א ציטערדיקער און טרייסלענדיקער מאן, באוועם און אין א לאנג נאכטהעמד.

ער האט קוים געקענט ריידן, ארויפלייגנדיק זיין פינגער אויף די ליפן און שעפטשענדיק: שא־שא. אין דער זעלביקער צייט האט זיך געהערט א גיך פארבייגאלאפירן פון פערד. דעמאלט האט שמואל־עלע דערציילט, אז ער איז געיאגט געווארן פון זשאנדארעם כאיעט.

אן ערך א וואך פאר דער ליקווידאציע, וואס די קלאנגען וועגן דעם זיינען געווארן שטארקער פון טאג צו טאג, זיינען נעלם געווארן די זין און טאכטער פון די „קיילאקם": פיניע, אברהם, „אולעק" (ישראל), משה, אסתר.

נאכן ארויספירן אלע יידן פון זוואלין קיין טרעבלינקע, האבן די דייטשן איבערגעלאזן א גרופע פון 80 יידן מיט דער אויפגאבע אפצוריניקן די גאסן פון די הרוגים און צונויפנעמען פארבליבענע זאכן אין די יידישע שטיבער.

דאס איז געווען אן אפגעשלאסענע און געהיי אפגעציילטע גרופע. אין עטלעכע טעג ארום האט זיך פלוצעם באוויזן אולעק „קיילאק". ער האט געוואלט זיך אנשליסן אין אונדזער גרופע. ער האט אונדז דערציילט, אז זיין ברודער אברהמל (אוורום) איז געווען אין וואלד, האט פראקטיצירט שיסן און צופעליק דורך א קויל פון אייגענעם רעוואלווער אליין דערשאסן געווארן.

אולעק איז גיך געכאפט געווארן דורך דער דייטשישער פאליציי. די כאפערס האבן אים צוגעזאגט, אז זיי וועלן אים מאכן פארן פירער פון אונדזער גרופע, אויב ער וועט אנווייזן זיין באהאלטעניש אין וואלד.

ביי איין לאסטאויטא, און ברוך בעליק האט אונדז פשוט צוגעשטופט צום אויטא און געזאגט:

— פארט, קינדערלעך, איר זעט נאך אוים ווי מענטשן, אפשר וועט אייך באשערט זיין צו בלייבן לעבן.

אין סקארזשיסק האבן מיר געפרואווט אויפזוכן אונדזער ברודער אברהם, ווען האט דארטן געארבעט אין דעם שרעקלעכן „ווערק צע". אבער מיר האבן גיך אויסגעפונען, אז אונדזער טייערער ברודער, געל און פארסמט פון דער ארבעט ביי מאכן קוילן פאר הארמאטן, איז דערשאסן געוואָרן מיט נאך א סך יידן, צווישן זיי אברהם בוימלגרין.

ס'איז נישט לייכט צו באשרייבן אונדזער טיפן ווייטיק איבער דעם ביטערן סוף פון אונדזער ליבן אברהם.

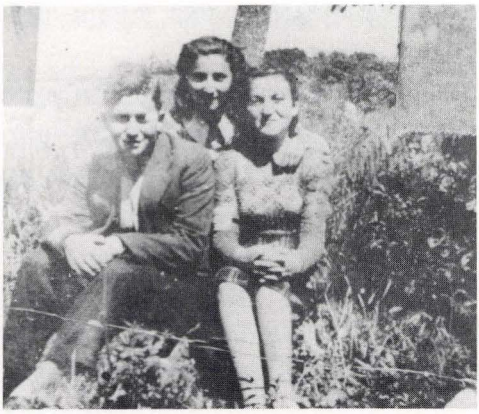
יאנקל קאלטון (ניו־יארק)

אומקום פון צוויי משפחות

נאך די ערשטע באמבארדירונגען אויף זוואלין איז דאס שטעטל כמעט אין גאנצן חרוב געוואָרן. ווען מיר האבן זיך אומגעקערט פון די וועלדער, וואוהין מיר זיינען אנטלאפן פון די באמבעס, האבן מיר נישט געפונען אונדזער הויז, א דירה ביי שמואל־עלע קאפלאן („קיילאק").

שמואל־עלע און זיינע זין האבן זיך ניט אונטערגעגעבן און נישט ארויסגעפאלן אין פארצוויפלונג. זיי האבן צונויפגענומען די צעוואָרפענע ציגל און געמאכט א וואנט ארום זייער אייגנטום. מיט גרויס אנשטרענגונג האבן זיי אויפגעבויט פאר זיך א דירה פון צוויי צימערן. זיי האבן אויך פארגראבן א סך אייזן, וואס האט זיך ארויסגעווייזן צו זיין א גוטער ארטיקל צו פארקויפן.

פון צייט צו צייט פלעג איך קומען צו דער „קיילאק"־פאמיליע און פלעג באוואונדערן די זין פאר דרייסטקייט ניט צו טראגן די גאלע לאטע אויפן ארעם, וואס מען האט פאר דעם געקענט קריגן טויטשטראף.

אין געטא : רעגינא בעליק, אברהם ראַפאַפארט, פריידע שערמאַן. פאָטא פון אברהם שערמאַן

שידלאָווצע איז דעמאָלט געווען נאָך דער לעצטער „אוים־זידלונג". הייזער זיינען געשטאַנען ליידיק, פלעקן פון בלוט אויף זיי, און אלץ האָט אויסגעזעהן ווי נאָך א שלאכט. אין איינעם פון זיי האָבן מיר געפונען א ווינקעלע, וואו אוועקצולייגן דעם קאָפּ.

די ווייטיקן פון מיינע האַלב־געפראָרענע פים זיינען געווען זייער גרויס. היות זיי זיינען געווען געשוואָלן, האָב איך נישט געקענט אוים־טאָן די שיך.

אויף מאָרגן זיינען מיר אָרוים אין גאַס. צום גליק, האָבן מיר דאָרטן געטראָפן דעם דאָקטער קראָנגאָלד, וואָס האָט מיר געהאָלפן פאָרלייכטערן א ביסל מיינע יסורים.

נאָך עטלעכע טעג זיין אין שידלאָווצע האָב איך און בעלא באַשלאָסן וואָס גיכער צו אָנטלויפן פון היגן גיהנום. מיר האָבן דעם פּלאַן פאָרגעלייגט ברוך בעליק און זיין טאָכטער רעגינע, מיינע א גוטע חברטע פון זוואָלין.

איין טאָג זיינען אָנגעקומען לאָסטאָוויטאָס צונויפצונעמען יידישע יוגנטלעכע אויף אַרבעט אין סקאָרזשיסקער לאָגער. כאָטש מיר האָבן געוואוסט, אז אויך דאָרטן איז ביטער און שלעכט, האָט מען דאָך גע־וואָלט אָנטלויפן פון דאָנען. איך, בעלא און די בעליקס זיינען געשטאַנען

דאך געווען א דאך איבערן קאפ און באשיצט פון דער דרויסנדיקער קעלט.

איך האב ניט אויפגעהערט ציטערן פון קעלט, באזונדערס אין די האלב־פאראנערע פים. רוזשקא האט סיי מיך, סיי מיין שוועסטער איינגעוויקלט מיט ווארעמע קליידלעך, ביז מיר זיינען געקומען א ביסל צו זיך.

גלייך אין דער פרי איז ארוים א באפעל, אז אלע פון ראדעמער געטא, צוזאמען מיט די ניי־געקומענע, דארפן זיך פארזאמלען אויפן הויפטפלאץ. דארטן האט מען אונדז אלעמען ארויפגעזעצט אויף פורן און געזאגט, אז מען פירט אונדז אין אן ארט, וואו מיר אלע וועלן קענען לעבן פריי און ארבעטן.

אויף אונדזער פור איז גראד געפאלן אויך די זוואלינער פרוי פעלדמאן, די מאמע פון פעלא און גאטא פעלדמאן.

וועג מען האט אונדז געפירט דורך די ראדעמער גאסן, זיינען הונדערטער פאליאקן געשטאנען אויף די טראטוארן און זיך צוגעקוקט צו דער שרעקלעכער פראצעסיע. צווישן זיי האבן מיר געזען א זוואלינער יינגל, פיניע קאפלאן, וואס האט געלעבט אויף דער ארישער זייט ווי א פארשטעלטער פאליאק. ניט ער, ניט מיר האבן געטארט ארוים־ווייזן דעם קלענסטן סימן פון באקאנטשאפט, ווייל פאר אים וואלט דאס באטייט באלדיקער טויט. מען האט זיך נאר שטומערהייט אנגעקוקט מיט די אויגן און זיך געזעגנט אויף אייביק.

דאס ארט, וואס מען האט אונדז געזאגט, אז מיר „וועלן דארטן זיין פריי", האט זיך ארויסגעשטעלט צו זיין שידלאווצע.

מיר זיינען אנגעקומען שהין אין מיטן נאכט. די וועכטערס האבן געשריען: „שנעל, שנעל!" און קוילן זיינען געפלויגן איבערן קאפ. א סך יידן, וואס האבן נישט געהאט קיין כוח צו לויפן, זיינען דערשאסן געווארן אין יענער פינצטערער נאכט. איך און בעלא האבן זיך קוים דערשטופט צו א גרוים הויז.

צו אונדזער מזל האבן מיר דארטן געטראפן א זוואלינער חבר, יאנקל צעכשטיין, וואס האט געטאן אלץ וואס איז מעגלעך אונדז צו העלפן.

אין הויף זיינען דעמאלט געבראכט געווארן יצחק ענגל, חיים קלאפער און נאך דריי זוואלינער. זיי זיינען געווען א קליינע גרופע, וואס האט ערגעץ געארבעט. מיר האבן נישט געוואוסט פון זיי און זיי האבן נישט געוואוסט פון אונדז.

אויף מארגן, נאך א שלאפלאזער נאכט, פול מיט ביטערע און פינצטערע איבערטראכטענישן וועגן נאענטן טויט, האט מען אונדז אלע איבערגעבליבענע אין הויף ארויפגעזעצט אויף פערד און וואגן און אפ־געפירט קיין זוואלין. דארטן האבן מיר געטראפן די גרופע זוואלינער פון סאדקאוויץ, וואס האבן דארטן געארבעט פון נאך דער ליקווידאציע פון זוואלינער געטא.

מיר האבן געווארט אויפן באפעל: לעבן אדער טויט?

שפעטער זיינען מיר געוואויר געווארן, אז מען וועט אונדז אפשיקן אין ראדעמער געטא.

נאך א ווייל לעבן.

ווי לאנג?

פרידע שערמאן־וויינטרויב (מאון פאולא)

דער וועג פון פיין

וען ס'איז ליקווידירט געווארן דער לאגער אין פאליטשנע, וואו איך און מיין שוועסטער ביילע האבן געארבעט, האט מען אונדז אלעמען גלאזן שטיין אין דער ביטערער קעלט, אן עסן, אן א טרונק וואסער.

א זוואלינער מיידל רוזשקא וויינטרויב (טאכטער פון דידיע מאלאש) האט אונדז צופעליק באמערקט, האט זי אונדז ביידן ארויי־געפירט אין איר געטא־צימער, וואס האט אויסגעזען ווי א הקדש, אבער

פון יענער זייט האָט זיך געהערט א כליפעדיק קול:

— איך בין אברהם, איינער פון די ברידער שערמאַן. לאָזט מיך אריין, ראַטעווועט מיך. איך וואַנדער אַרום און האָב נישט וואו זיך אהינצוטאָן. ראַטעווועט!

מיר זיינען אַלע פֿאַרגליווערט געוואָרן. געקוקט איינער אויפן אַנדערן און נישט געוואוסט וואָס צו טאָן. מיר האָבן געוואוסט, אַז מיר זיינען אַן אָפּגעציילטע גרופּע, און טאָמער וועט זיין א גרעסערע צאָל, קענען פּאַלן קרבנות.

איך וויים נישט וואָס וויטער איז געשען. אברהם איז מסתמא אַוועק פון פֿאַרמאַכטן אָרט — אָבער איך, און געווים אויך אַלע איבעריקע, וועלן אייביק הערן אין אונדזערע אויערן:

— „ראַטעווועט"!

און וואָר האָט שוין געקענט שלאָפן וויטער אין יענער פינצטערער נאַכט?

„ראַטעווועט!" האָט געווים געשריען, אפשר אַן וואַרטער, מיין טייערע מאַמע מאַלע, מיין ליבער טאַטע מענדל ביילים.

און אויך זייער רוף איז געבליבן אַן ענטפער — ניט פון מענטשן, ניט פון גאָט.

איז וואָס וועט זיין דער סוף?

איין טאָג, וועו איך אוו א קליינע גרופּע מיידלעך האָבן געארבעט אויפן הארבסטיקן פעלד, איז געקומען א פּאָליאַק אונדז רופן צו קומען צוריק אין הויף. א מורא איז אויף אונדז אַלעמען אַרויפגעפאלן: וואָס עפּעס אין מיטן דער ארבעט?

וועו מיר זיינען געקומען, האָבן מיר געזען, אַז ס'איז שוין פֿאַרגעקומען א סעלעקציע: די שטאַרקערע האָט מען אָפּגעשיקט קיין סקאַרזשיסק אוו די שוואַכערע געלאָזן. צווישן די לעצטע איז אויך געווען מיין שוועסטער . . .

איז דאָס שוין דער סוף?

בעלא לוקאווער (סאן־פאולא)

צווישן לעבן און טויט

מיטן אנקום פון הארבסט איז אונדזער לעבן אין פאליטשנער לאגער געווארן שלעכטער. ווי שווער ס'איז נישט געווען פאר אונדז יינגלעך און מיידלעך צו טאן די פארשיידענע ארבעטן אויפן פעלד, האבן מיר אבער געהאט א סך פרישע לופט, קיין עקסטרא קליידער האט מען נישט געדארפט האבן אין די ווארעמע וועטערן און אפילו מיטן עסן איז געווען לייכטער, ווייל ווי נישט איז האט מען א מאל געקענט אנקניפן א קאנטאקט מיט א פויער אדער פויערטע.

מיר זיינען געלעגן אין א שטאל, אויף א דינעם, שיטערן שטרוי. פון די שטורעמס זיינען אפט אפגעריסן געווארן שטיקלעך דאך און שניי פלעגט באדעקן אונדזערע שטרויענע געלעגערס. פונדעסטוועגן צו דער ארבעט, פארשטייט זיך, האט מען געמוזט יעדער אינדערפרי ארויסגיין אין די לייכטע, לעכערדיקע מלבושים.

דאס האט געברענגט צו פארקילונגען. אז מען איז קראנק, טאר מען ניט זאגן — ווייל פאר קראנקע יידן האבן די נאצים געהאט אן אנדער ארט . . . צי מען זאגט, צי מען זאגט ניט — אנדערע זיינען ערנסט קראנק געווארן, קיין מעדיצינען זיינען נישט געווען און טייל זיינען טאקע אווען פון דער וועלט, אפילו נאך א קליינער פארקילונג.

אין דאזיקן לעבן אונטערן שטענדיקן שאטן פון טויט האט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון א שרעקלעכע געשעעניש.

געשען איז עס איין נאכט. פלוצעם האבן מיר דערהערט א גרויס בילן פון הינט, וואס זיינען געשטעלט געווארן אונדז צו היטן. בעתן בילן האט מען געהערט א פעסט קלאפן אין טויער־ארויסגאנג פון שטאל. א פאר פון אונדז זיינען שטיל צוגעגאנגען און געפרעגט:

— ווער?

די פאליאקן שלעפן באהאלטענע יידן און דערשיסן זיי. א קויל האט אויך געטראפן העלענען, וואס איז געשטאנען א פאר טריט פון אים.

משה איז בליץ־שנעל אנטלאפן פון ארט, צווישן וואכן זיך ארומגעשלעפט, הונגעריק און אויסגעשעפט, און דעמאלט זיך אנגעשטויסן אויף א גרופע רוסישע פארטיזאנער. זיי האבן אים אריינגענומען צו זיך און ער האט זיך באטייליקט אין זייער פארטיזאנישער טעטיקייט. אין איין אטאקע אויף א דייטשישן פאטרול האט א גראנאט אים אפגעריסן אן ארעם און ער איז איבער צוויי חדשים אפגעלעגן אין פארטיזאנישן פעלדשפיטאל. ווען ער איז געזונט געווארן, איז דער טייל פוילן שוין געווען באפרייט און ער איז אויסק קיין זוואלין צו טרעפן משפחה אדער אזוי קרובים. ער האט אבער קיינעם ניט גיפונען.

פרילינג 1945 איז משה מיט נאך דריי לעבן־געבליבענע יידן געקומען צום מארק אין קאזיניוו, וואוהין מענטשן פלעגן זיך קלייבן צו בייטן זאכן פאר זאכן. זיי האבן געבראכט העמדער און געוואלט דאס בייטן אויף שפייזפראדוקטן. ווי נאר זיי האבן אויסגעליגט די העמדער אויף א טישל, זיינען אויסגעוואקסן עטלעכע פאליאקן פון די א. ק. (ארמיא קראיאווא, וואס האט געקעמפט קעגן די קאמוניסטן). זיי האבן אנגעהויבן צו שרייען קעגן קאמוניסטן און די יידן, אז זיי וועלן איבערנעמען פוילן; דער אויפגעהעצטער המון איז באפאלן די פיר יידן, וואס האבן געפרואווט צו שלאגן צוריק, אבער אן דערפאלג.

נאך אלע גרוילן, קאמפן און ניסים זיינען די פיר יידן געפאלן א קרבן שוין אין „באפרייטן" פוילן.

אין געטא. פון רעכטס: יאַרעק גאַלדפאַרב, הינדע זילבערמאַן, בריינדעלע ליפסמאַן־ראָזענפעלד, יצחק פלומען און זיין פרוי, יחזקאל גאַלדפאַרב

איך האָב זיך נאָך ארומגעשעלפט איבער די דערפער, וואו גע־
טאָגט ניט געגעכטיקט, געווען ניט איין מאָל א טריט פון טויט, ביז
איך בין באפרייט געוואָרן דורך די סאָוועטן אין יולי 1944.

פישל שערמאַן (ניו־יאָרק)

פוילישע פּאַרטיזאַנער הרגענען 70 יידן

מערערע טעג נאָכן דרייצנטן יאנואר 1943 האָבן משה קאַפּלאַן,
זיין חברטע העלען און ברודער זיך ארויסגעשמוגלט פון ראַדעמער
געטאָ. דורך אומווערגן זיינען זיי געקומען אין אמוניציע־לאַגער פּיאַנעק,
וואו ס'האָבן געארבעט משהם ברודער פּיניע מיט זיין ווייב און זיין
שוועסטער אסתר. פּיניע האָט געהאָט א נאַנטן קאָנטאַקט מיט די
פוילישע פּאַרטיזאַנער, זיי געהאָלפן אויך גנבענען אמוניציע פון לאַגער.

זומער 1944 האָט פּיניע זיך דערוואוסט פון דעם פוילישן
אונטערגרונט, אז פּיאַנעק וועט אין גיכן ליקווידירט ווערן. ער האָט
געבעטן זיינע פוילישע פרײַנד ארויסצונעמען אים און נאָך 70 יידן
פון לאַגער און זיי ברענגען צו זייער פּאַרטיזאַנער באזע. פּאר דעם
האָט ער געגעבן א גרויסע סומע געלט, און זיי האָבן מסכים געווען.
איין נאַכט האָבן משה און פּיניע איבערגעשניטן די דראָט־פּאַרצוימונג
און א גאַנצע גרופּע איז געלאָפן צו די וועלדער, וואו די פּאַרטיזאַנער
האָבן זיי געטראָפן אויפן אָפּגערעדטן ארט.

אין אַנהייב איז אלץ געגאַנגען כשורה. די יידן האָבן זיך אויך
באַטייליקט אין פּארשיידענע פּאַרטיזאַנישע אקציעס. אָבער איין נאַכט
איז משה אויפגעוועקט געוואָרן דורך א מאַדנעם גערויש. ער האָט
ארויסגעקוקט פון זיין פּאַלאַטקע און געזען, ווי זיין ברודער פּיניע,
וואָס איז געשטאַנען אויף דער וואַך, ווערט אטאקירט דורך עמעצן.
אין זעלביקן מאָמענט האָבן געמומען האָגלען קוילן פון פּולעמיאָטן אויף
די יידן אין די בוידלעך. משה און העלען האָבן זיך גראָטעוועט און
פון זייער באַהאַלטעניש אין די ארומיקע קוסטעס האָבן זיי געזען, ווי

געהאלטן און אויסגעגאנגען ווי א ליכט. איך האָב דעמאלט געפילט, ווי דער הימל לאזט זיך אראפּ אויף מיר. איר קליין קעפּעלע איז געלעגן אויף מיינע פּלייצעס, און איך האָב אין גאנצן זיך געטרייסלט. מיר האָבן ניט געוואוסט וואָס צו טאָן, די חושים זיינען געווען אטראָפירט. מיר האָבן אונדזער טייערסטע אוועקגעלייגט לעבן א שטראָם וואסער און באדעקט מיט א ביסל זאמד. אויף מאָרגן האָט א פויער געזען עס און עס מקבר געווען — אין וויסטן פרעמד, אן א צייכן, אפּגעווישט אויף אייביק. רויזעלע איז געשטאָרבן דעם זעכצנטן דעצעמבער, 1942, 22 חדשים אלט.

איך האָב דעמאלט געבעטן און איך בעט נאָך איצט גאָט: פאַרגיב מיר די זינד פון מיין עופּעלעס טויט, ווייל איך האָב עס אויף מיין געווישן, כ׳וועל עס אייביק האָבן אויף מיין געווישן.

אין דעם זעלביקן דאָרף פון אונדזער לעצטן וואָגל האָט א פויערטע זיך אָנגעבאָטן צוצונעמען דאָס קינד, עס אוועקטראָגן אין קלויסטער פריין און עס קריסטלעכן. איך האָב זי אפּגעזאָגט. מיינע גאָט־פאָרכטיקע טאטע־מאמע זיינען מיר געשטאָנען פאָר די אויגן און איך האָב זיי דאָס ניט געקענט טאָן. אפשר האָב איך ניט געטאָרט אזוי טראָכטן, אפשר האָב איך דאָך ניט געטאָרט ברענגען מיין קינד פאָר א קרבן — אָבער איך האָב זיך ניט געקענט העלפן, ניט געווען קיין כוח אנדערש צו טאָן.

געווען א צווייטע געלעגנהייט צו ראטעווען מיין קינד. איין מאָל, נאָך פריער, האָב איך מיין קינד געלאָזן אויפן שוועל פון א רייכער פאָר, וואָס האָט ניט געהאָט קיין קינדער. אָבער אין עטלעכע מינוטן ארום האָב איך חרטה געקראָגן צוליב מורא, אז זייער בייזער הונט וועט אפשר עס שלעכטס טאָן.

נאָך אונדזער גרויסן אומגליק האָבן מיר, איך און מיין מאן בענצע גראָסמאן, זיך אויסגעבאהאלטן אין פּארשיידענע ערטער. די כוחות זיינען אפּגעשוואכט געווארן פון צרות, שרעק און פון מאנגל אין שפּייז. מיין מאן איז אין טאָג ארויס זוכן עסן און ער איז מער ניט צוריקגעקומען. ווי מען האָט מיר איבערגעגעבן, האָט א יונגער שגץ אים געמסרט פאָר די דייטשן, וואָס האָבן אים דערשאָסן דעם עלפטן יאנואר 1943.

מיין מאן האָט געדונגען א פויער, אז ער זאָל מיך צופירן צו אן ארט ביי א וואלד. ער האָט געוואלט מיטנעמען אויך מיין איינציקע שוועסטער הינדעלע, אבער זי האָט זיך ניט געוואלט שיידן מיט די עלטערן. שפעטער איז ער אויך געקומען אויפן אפגערעדטן ארט צו־זאמען מיט מיין שוועגערין גוטע. דער וואלד האָט זיך געפונען לעבן א קליינעם דאָרף. דאָרטן זיינען געווען א פאָר צענדליק יידן, וואָס האָבן פאָר געלט זיך איינגעבעטן ביים וועכטער פון וואלד צו קענען דאָרטן ארבעטן. זיי האָבן געגלייבט, אז דאָס איז א שטיקל צייט־ווייליקע רעטונג, מיר האָבן זיך אנגעשלאָסן אן דער דאָזיקער גרופע.

אין עטלעכע טעג ארום זיינען געקומען די נאצים און ארוים־געפירט אלע מענער. מיין מאן האָט זיך אויף א קונציקן אופן ארוים־געדרייט פון די כאָפערס. איך מיטן קינד זיינען אריין אין א שייער, און ס׳איז געווען פשוט א נס, אז דאָס קינד, דעמאָלט אלט ביי צוואָנציק חדשים, האָט ניט געווויינט, ניט געשריען, ווי עס וואָלט פארשטאנען די ארומיקע טויט־ריזיקע. שפעטער צו איז געקומען צו מיר מיין מאן.

דא האָט זיך אנגעהויבן די שרעקלעכסטע דראָמע — דער קאמף פאָרן לעבן פון מיין קינד. די הארבסטנעכט זיינען געווען זייער קאלט. קיין עסן, קיין טרונק וואסער. מיין מאן איז שווער זוכן אן אנדער באהעלטעניש.

עטלעכע פויערים האָבן דערשמעקט, אז דא באהאלטן זיך יידן, זיינען זיי ביי נאכט אונדז באפאלן, זוכנדיק ביי אונדז גאָלד. מיין קינד האָט מיך ארומגעכאפט פעסט, די אייגעלעך פול שרעק, און קוים גע־אטעמט. ווייזט אוים, אז זיי האָבן רחמנות געקראָגן אויפן קינד. אזוי ארום איז אויך מיין לעבן דעמאָלט געראטעוועט געווארן. איין פויער האָט אפילו מיר געגעבן א ביסל עסן פאָרן קינד.

רויזעלע איז געווען האלב־פארפרוירן. די פיסעלעך געשוואָלן. ס׳איז ניט געווען קיין אנדער וועג ווי צו ריזיקירן: איך האָב געגומען א שאנס און אריין אין א שטאָל, וואו ס׳איז געווען א ביסל וואַרעם. א פויערטע האָט אונדז געגעבן א קארטאָפל.

און דאָס שרעקלעכסטע פאָר וואָס איך האָב די גאנצע צייט געציטערט איז געקומען איין נאכט: רויזעלע האָט מער ניט אוים

דבורה הערשמאן (ברוקלין)

מיט אַ קינד אויפן אָנט

איך האָב פּאַרלאָזן מיין היימשטעטל זוואָלין דעם פּופּצנטן יולי 1939. מיין גאַנצע משפּחה איז נאָכן אויסברוך פון קריג אַנטלאָפן פון שטעטל קיין סאָלעץ ביים ווייסל, וואו מיר האָבן געהאַט קרובים. מיינע ברידער יאָסל און ישראל האָבן מיט אַלע מיטלען געזוכט צו העלפן מיינע עלטערן אין דער ביטערער צייט.

מיך האָט דער קריג פּאַרכאַפּט אין אָפּאָלע. דאָרטן בין איך געווען אַרום צוויי יאָר און דורכגעמאַכט די אַלע צרות און אומגליקן ווי אַלע יידן אין אָפּאָלער געטאָ. מיין לאָגע איז נאָך מער געווואָרן ערגער אין 1942, ווען איך האָב געבוירן אַ מיידעלע, רויזעלע. מיט אַ קליין עופּעלע איז כּמעט אוממעגלעך געווען זיך צו באַהאַלטן, ווייל זיין געוויין קען גלייך פאַרויסגעבן דאָס אָרט. ביים באַהאַלטן זיך פלעג איך דאָס קינד לאָזן אין אַ ווינקעלע, ווייל אין דער ערשטער צייט האָבן די מערדערס ניט געטשעפּעט קיין קליינע קינדער.

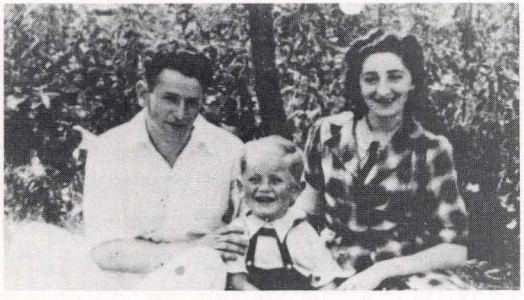
פון אָפּאָלע בין איך אַנטלאָפן צו מיינע עלטערן, שמואל־לייב און שרה בוימל, אין סאָלעץ. אַ טאָג פּאַר ראש־השנה 1942 האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אין וואַגאָנעס אין טאַרלער געטאָ. עס זיינען געווען מערערע דערשאָסענע, צווישן זיי מיין באָבע חנה ביכמאַן, 75 יאָר אַלט.

קיין טאַרלע האָט מען צונויפּגעטריבן יידן פון אַ סך אָרומיקע שטעטלעך, און מען האָט געוואוסט, אַז די מערדערס גרייטן זיך אַלעמען צו שיקן קיין טרעבלינקע. מיין ברודער יאָסל האָט געפּרואווט זיך אַרויסדרייען פון די כאַפּערס, איז ער דערשאָסן געוואָרן. מיין טאַטע האָט מיר געזאָגט: מיר קענען זיך שוין ניט העלפן, אָבער דו מוזט פּרואוון זיך רעטעווען מיטן קינד. איך בין געווען אַזוי צעטומלט און צעטראָגן, אַז איך געדענק אפילו ניט, צי איך האָב זיך געזעגנט מיט טאַטע־מאַמען און אַלע איבעריקע פון דער משפּחה, אָנקלם, טאַנטעס און קוזינעס.

צו דער פאליציי. איך האב זיי געזאגט: וואס וועט איר האבן, אז מען וועט מיך שיסן, איך האב 100 זלאטעס אין שטיוול נעמט עס צו און לאזט מיך גיין. קוים־קוים זיך דערבעטן ביי זיי — און פאר טאג האב איך זיך ארויסגעשמוגלט קיין זוואלין, ארויין דורך א פענצטער אין שקאלע, וואו די 72 יידן זיינען געשלאפן, זיך אויף גיך אויסגעטאן די שטיוול, די מלבושים און זיך פארדעקט מיט א ליילעך.

איך האב דעמאלט גארניט געוואוסט ווי מזלדיק איך בין געווען, וואס איך האב אויסגעטאן די זאכן. אין דער זעלביקער נאכט זיינען שפעטער געקומען ס"ס־לייט זוכן אנטלאפענע 20 יידן פון טורמע, וואס פארטיזאנער האבן פריער באפרייט. זיי זיינען ארויין מיט א באטערייקע, געגאנגען צו יעדער געלעגער, מיט א באפעל: ליגן בלייבן! די יעניקע, וואס זיינען געווען אויסגעטאן, האבן זיי ניט געטשעפעט, אבער די יעניקע, וואס זיינען געלעגן אין די מלבושים, האבן זיי מיטגענומען מיט זיך און אויסערן בנין גלייך דערשאסן.

וואס איך געדענק נאך פון נאצישע ווילדע רציחות איז געשען פורים 1942. מיין ברודער ירחמיאל האט געארבעט פריער ביי זאטל־מאכערייי אין שלמה פלאריקס (צווייגענבוים) זאטל־מאכערייי. איין מאל איז א ס"ס־מאן געקומען צו אים און גהיימסן גיין פארריכטן א געפלאצטן רימען אויף א ראד אין משה־יאנקל גאלדפארבס מיל. ער איז געגאנגען אהין, געהאלטן דעם רימען אויף זיך צו מאכן זיכער, אז עס ארבעט שוין. ווען די ס"ס־לייט האבן געזען, אז ס'איז שוין פארטיק, האבן זיי א דריק געטאן דאס עלעקטרישע קנעפל און מיין ברודער איז ארויינגעדרייט געווארן אין ראד און אזוי מאוימדיק געהרגעט געווארן.

אין קריגצייט: יחזקאל און רבקה גאלדפארב מיטן קינד פון קאפל ראטפארב — עלעק

אבער באפעל איז באפעל — און ער האט זי א בריק געטאן פון זיך און אומגעבראכט.

אן ענלעך שרעקלעך בילד האבן מיר געזען, וועו מען האט געבראכט אויפן בית־עולם א מיידעלע פון שלום שמאלץ.

נאך דעם ווי אלע 72 יידן מיט זייערע ס"ס־וואכמענער זיינען געקומען צוריק פון צונויפנעמען די יידישע הרוגים פון אלע גאסן, האט מען אונדז באפוילן אויסצוגראבן צוויי גרויסע גריבער פאר ארום 150 געהרגעטע יידן.

איך און יעדערער פון אונדז 72 (שפעטער זיינען צוגעקומען נאך 8 יידן) האט ביי זיך געטראכט, אז דערנאך וועלן מיר אויך זיין דא די לעצטע קרבנות.

וועו די צוויי גריבער זיינען פארטיק געווארן, איז געקומען דער באפעל צו וואדטן ביז פאר נאכט אויפן לייטענאנט. וועו ער איז געקומען, האט מען געזומען זוכן אין די קעשענעס פון די הרוגים אוו עפעס וואס ווערטפול אפגעליגט אן א זייט. דער לייטענאנט האט געפרואווט ארויפנעמען א פאר טייערע שטיוול, אבער נאכן אנמוטשען זיך גוט, האט ער געזען, אז פון א טויטן קען מען קיין שטיוול ניט ארויפציען.

אונדזער קאמאנדע האט מען צוריקגעבראכט אין שטאט אוו איינגעקוואדטירט אין בנין פון א קריסטלעכער פאלקשול.

איך האב געטראכט ביי זיך, אז אויב מיר זאלן דא בלייבן, וועט מען אונדז געווים אומברענגען. האב איך באשלאסן צו ריזיקירן: ביי נאכט, פארשטעלט ווי א שגץ, האב איך זיך ארויסגעגנבעט פון שול אוו זיך געזומען גיין קיין קאזיניוו, צווישן ראדעם אוו דרילטש, ווא איך האב געהאט א סך פון מיין משפחה. אבער נאכן אפזיין דארטן 2 טעג, איז דארטן געשען דאס זעלביקע ווי אין זוואלין: מען האט באפוילן אלע יידן צו קומען אויפן מארקפלאץ אוו פאליציי האט געזומען ארומרינגלען דאס שטעטל. בין איך גלייך אנטלאפן פון קאזיניוו, דורכגעמאכט צענדליקער סכנות פון ארויפפאלן ביי די נאצים אדער שלעכטע פאליאקן, אוו איין מאל האב איך געטראכט, אז דאס איז שוין מיין סוף: וועו איך האב זיך דורכגעשלאגן צו איין דארף, האבן די גויים ווא האבן געהיט דעם דארף מיך געכאפט אוו געוואלט מיך גלייך פירן

זיצן פון רעכטס : טאַטע משה, קוזינקע שרה, מאַמע פייגע. שטייען, פון רעכטס : ברודער ירחמיאל און איטשע פאַרבמאַן, אייניקער לעבן־געבליבענער (ניו־יאָרק)

איז געשען א זאך, וואָס איך וועל ניט פאַרגעסן ווי לאַנג איך וועל לעבן : געווען איז דאָס קאַפּל קצבם שטוב. זיינם אַן אייניקל, א קינד פון 6 חדשים, איז געלעגן אין וויגעלע. מיר האָבן געבעטן דעם ס"ס־מאַן, זיין נאָמען איז געווען קראָל, צו גיין ווייטער און צו לאָזן דאָס קינד ליגן. ער האָט אָבער געזאָגט אזוי : אויב א מאַמע קען אין אזא צייט לאָזן איר קינד אַליין, דאַרף זי איר קינד ניט האָבן — און אָט דער גוואַלטיקער בעל־רחמנות האָט דאָס קינד גלייך דערשאָסן.

ניט קיין קלענערע אויפטרייסלונג האָבן מיר איבערגעלעבט א ביסל שפּעטער. גייענדיק אזוי איבער די הייזער האָבן מיר געטראָפן צוויי קליינע מיידעלעך אויף א גאַס. דאָס זיינען געווען די קינדער פון חנן טריימאַן, איטעלע און חוהלע (די 2 שוועסטערלעך פון רבקה ראָפאָפּאָרט, איצט ניו־דזשוירזי). מען האָט די 2 קינדער געבראַכט אויפן בית־עולם וואוהין מען האָט געפירט אלע קערפערס פון די אַנטלאָפענע יידן. די יינגערע, איטעלען, האָט דער ס"ס־מאַן גלייך דערשאָסן. די עלטערע, חוהלע, איז דעמאָלט צוגעלאָפן צום מערדער, אים געקושט די פים און זיך געבעטן ביי אים, אז ער זאָל זי לאָזן לעבן. דער רוצח האָט אויף דעם געענטפערט : יא, איך האָב אויך קינדער אין מיין היים,

איטשע פּאַרבמאַן (פּריער: רויטפּאָרב)

דער שרעקלעכסטער טאָג

יענעם שרעקלעכן טאָג וועל איך ניט פּאַרגעסן. עס איז געווען דער צווייטער טאָג חול־המועד סוכות 1942. דאָס שטעטל איז אַרום־געשטעלט געוואָרן מיט ס״ס־לייט און דורך הויכהילכערם האָט מען געמאָלדן אין פּאַרשיידענע גאַסן, אז אַלע יידן מוזן אַרויס אויפן מאַרק. צו דער שרעק, וואָס איז אַלעמען באַפאַלן, איז נאָך צוגעקומען דאָס קלינגען פון די קלויסטערגלאָקן.

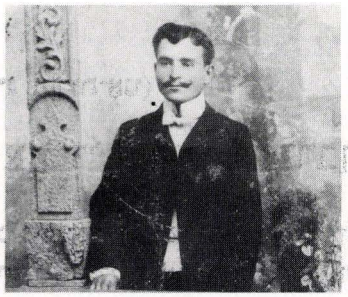
מען האָט פּאַרשטאַנען אַדער געפילט, אז ס׳גרייט זיך אַ גרויסע צרה אויף יידן. אָבער וואָס טוט מען? ווי קען מען זיך העלפן?

געווען יידן, וואָס האָבן געזאָגט, אז גיין צום מאַרק איז אַ זיכערער טויט, זיינען זיי געלאָפן צו אַלע עקן שטאָט צו אַנטלויפן. אָבער זוואָלין איז שוין געווען אַרומגערינגלט מיט ס״ס־לייט, און די יענעקע, וואָס זיינען צוגעקומען נאָענטער צו זיי, זיינען גלייך דערשאָסן געוואָרן.

פון די אויפגעזאַמלטע יידן אויפן מאַרק האָט מען אָפּגעקליבן 72 מענער און זיי אָפּגעשטעלט אַן אַ זייט און די גאַנצע גרויסע מאַסע יידן — אַלטע, יונגע, קראַנקע, פרויען, מענער — האָט מען אַנגעלאָדן אויף לאַסטאָוויטאָס און אָפּגעשיקט קיין גאַרבאַטקע צו דער באַ־סטאַנציע. ביי 10 פרי איז שוין קיין איין ייד ניט געווען אין זוואָלין, אויסער די 72 אָפּגעקליבענע מענער.

איך בין געווען איינער פון דער אָפּגעקליבענער גרופּע. צו יעדע 2 יידן פון דער גרופּע האָט מען צוגעטיילט איין ס״ס־מאַן, און אזוי זיינען מיר געגאַנגען איבער די הייזער פון שטעטל זוכן באַהאַלטענע יידן. אונדזער אויפגאַבע איז אויך געווען צונויפצונעמען אַלע טויטע קערפּערס פון די דערשאָסענע יידן און זיי ברענגען אויפן בית־עולם.

אין איין שטוב, וואוהין איך מיטן ס״ס־מאַן זיינען אַריינגעגאַנגען,

נחמן פעלדבערג, פאטער פון יואלן, אומגעקומען

גענזען ווי א שיקסע און גערעדט אן עכטן פוילישׁ, פלעגט פאַרן צו קריסטן אין דער היים נייען קלייד־ער און שפּעטער קומען צוריק מיט א ביסל גרינס, קארטאפל, מעל. די קריסטן פלעגן זי ווארענען זיך צו דערוויטערן פון די „זשידעס".

מיין 14יעריקע שוועסטער ציפּורה־מלכהלע האט געטאן שווערע ארבעט ביים האקן דעם פּארפּאַרענעם באדן, איז קראנק געוואָרן אויף טיפוס און געשטאַרבן.

מאַטל ביכמאן מיט זיין זון האבן געוואלט זיך ארויסגנבענען פון געטא זיינען זיי דערשאסן געוואָרן.

דעם 2טן טאג חוה"מ סוכות, 1942, פאר טאג האט מען אלע יידן באפוילן קומען אויפן מארקפּלאץ, אויך מיינע עלטערן און די גאנצע משפּחה זיינען געקומען אהין. איך האב זיך שפּעטער ארויסגעדרייט פון דער ריי, צושטעלנדיק זיך צו 4 יידן, וואס האבן אונטער דער שמירה פון א ס"ס־מאן געקלעפּט מעלדונגען פאר די פאַליאקן ניט אריינצוגיין אין יידישע הייזער — אייגער פון די 4 איז געווען הענדל ברעסלער. אין איין הויז האבן מיר באמערקט, ווי פון אונטערשטן עטאַזש פון יאסל שנעלצוגס ברודער איז ארויסגעגאַנגען נחמן־יודלס עלטערער זון, האט דער מערדער אים תיכף דערשאסן.

איך האב אויך געזען, ווי א ס"ס־רוצח פּירט יחזקאל און ניסן קאפּלאן צום בית־עולם און דארטן זיי אומגעבראכט.

די אלע און אנדערע שרעקלעכע בילדער פון היטלער־גיהנום וועלן שוין באגלייטן אונדזער לעבן ביזן סוף פון אונדזערע יאָרן.

יואל־שלום פעלדבערג (קרית־אנו)

אין די טעג פון חורבן

עטלעכע טעג נאך די גרויסע באמבארדירונגען פון זוואלין איז אונדזער משפחה קוים מיטן לעבן ארויס פון שטעטל און זיך דערשלאגן צום סידלער וואלד. ביים וועלן ארייגיין אין וואלד פארהאלט אונדז א דייטשער סאלדאט. ער באפעלט, אז איינער פון אונדז זאל אריין אין וואלד.

איך האב זיך ניט פארלאזן און בין אריין אין וואלד. דארטן זע איך עטלעכע דייטשע זעלנערס זיצן אונטער א בוים איך גיי צו צום פעלדפעבל און וויז אים מיין פוילישן מיליטערישן פאס. דארט איז געווען אנגעגעבן, אז מיין גלויבן איז א קאטוילישער. מיין אויסזען איז אויך ניט געווען קיין ריין־יידישער, האב איך געזאגט, אז איך בין א פאלקס־דייטש און ווייל גיין מיט מיין פאמיליע אין דערבייאיקן דארף פון פאלקס־דייטשן קאראלין. ער האט געגעבן די דערלויבעניש און איך מיט מיינע עלטערן נחמן־שלמה, נחמה, 4 שוועסטערן, מיין שוועגערין אסתר מיט איר שוועסטער פייגע און מיין שוואגער גוטמאן פקערמאן, פון ראדעם, זיינען אוועק קיין קאראלין. נאכן אויסבאהאלטן זיך דארטן אין א סטאדאלע עטלעכע טעג זיינען מיר אלע אוועק קיין זוואלין.

איך האב געמאכט פארשיידענע פרואוון צו אנטלויפן. אבער דער סוף איז געווען, אז איך און אונדזער משפחה זיינען געבליבן אין זוואלין און דארטן דורכגעמאכט אלע איבערמענטשלעכע צרות און אויך געזען די גרעסטע שרעקבילדער פון אנדערע יידן.

צו ראטעווען זיך און די משפחה פון הונגער האבן יידן ריזיקירט מיטן לעבן און געשמוגלט מיט עסנווארג. צווישן זיי זיינען געווען משה קאפלאן, זיין ברודער יחזקאל (איצט אין חיפה), חיים־יונהם זון מאנדעלמאן. מאיר וויינטרויב איז דערהרגעט געווארן אין וואלד פאר פירן לעדער. אויך פרויען האבן געפרואווט זוכן ביי קריסטן עסן פאר זייערע קינדער און זיינען דערמארדעט געווארן, ווי פרוי פארבמאן און משה קלאצעס טאכטער איטע לאבעל. מיין פרוי ריעלע, וואס האט אויס־

שיסן. וועז מיר זיינען אריין אין א וואלד, האט דער פאליאק זיך אומגעקערט און איך האב חיים־אליהן דערציילט וועי איך בין. ס׳איז געווען א שרעקלעכע סצענע, יעדער פון אונדז האט א ווייל פארלאזן זיין לשון. מען האט קיין לאנגע צייט דא ניט געקענט פארברענגען און איך האב אים געזאגט, אז ער איז דא אויסער סכנה און אז טיפער אין וואלד קען ער זיך אנשליסן אן פארטיזאנער.

אין עטלעכע וואכן ארום האט זיך אנגעהויבן א גרויסע סאוועטישע אפענסיווע און מיר האבן זיך עוואקואירט קיין מינסק און דערנאך קיין ווארשע. דארטן האב איך געטראפן א באקאנטן פאליאק. ער האט מיר פארטרויט א סוד, אז אין צווי טעג ארום וועט זיך אנהייבן א פוילישער ווידערשטאנד אין ווארשע און אז ער איז אן אפיציר פון א קאמפאני פון „ארמיא קראיאווא". ער האט מיך געבעטן זיך באטייליקן אין אויפשטאנד. אין טאג פון אויפשטאנד האבן מיר ביידע זיך אנגעטאן פוילישע מונדירן, באוואפנט בלויז מיט רעוואלווערן, און זיינען ארוים צום אויפשטאנד. די שלאכטן זיינען געווען בלוטיקע, אבער די דייטשישע מיליטעריש איבערמאכט האט געוואונען.

איך האב דעמאלט אויסגעטאן דעם פוילישן מונדיר, אים פארביטן אויפן דייטשישן און ווועק קיין דייטשלאנד. בעת די גרויסע ענגליש־אמעריקאנישע באמבארדירונגען אויף העסען, וואו איך האב געארבעט, בין איך ווידער אנטלאפן קיין פוילן, וואו איך בין באפרייט געווארן אין טשענסטאכאוו.

געפונען האב איך מיין פרוי גוטע און מיין שוועסטער דבורה [איצט — הערשמאן] — אלץ וואס איז מיר פארבליבן פון מיין גרויסער משפחה.

בליין־שנעל האָב איך אַרויסגעכאַפּט מיין רעוואָלווער און אים דערשאָסן אויף אַן אָרט. איך בין אַרויס אויפן גאַס און מיט מיין פייפל האָב איך אַלאַרמירט זשאַנדאַרמען. זיי האָבן מיך אָפּגעפירט אין זייער הויפּט־קוואַרטיר. אויף זייער פראָגע פאַר וואָס איך האָב געשאָסן דעם פּאָליציאַנט, האָב איך געענטפערט, אַז ער האָט געשריען: היטלער איז אַ חזיר און אַלע דייטשן וועלן אומקומען. די דייטשן האָבן געזאָגט: „דו ביסט אַ גוטער קערל" און זיי האָבן באַפרייט מיך, דעם „פּיאָטער באַיאַרסקי".

פון וואַרשע בין איך געפאָרן קיין אָסטראָווצע, וואו ס'איז נאָך געווען אַ געטאָ מיט יידן. אין אָסטראָווצע האָב איך זיך דערוואוסט, אַז מיין פרוי איז אויך דאָרטן. די יידישע וואָך ביים טויער פון געטאָ האָט מיך געקענט און אין דער פינצטער האָט מען מיך אַריינגעלאָזן אין געטאָ. די באַגעגעניש מיט מיין פרוי און מיט סתם באַקאַנטע יידן איז ניט צו באַשרייבן. מען האָט זיך געקושט און געווויינט. איך און מיין פרוי האָבן באַשלאָסן, אַז זי זאָל בלייבן דאָ און איך זאָל פאָרן צוריק קיין סמאָלענסק.

קיין סמאָלענסק האָבן די דייטשן געבראַכט הונדערטער סאָוועטישע געפאַנגענע. יעדער פרימאָרגן פלעגט מען זיי אַרויספירן צו דער אַרבעט. אין די רייען האָב איך איין מאָל געזען אַ באַקאַנט פּנים, מיין פריינד חיים־אליה פּאַרבמאַן, אויסגעדאָרט און אויסגעמאַטערט. איך האָב געוואוסט, אַז יעדער טאָג וועלן אַרויסגעפירט אַ גרופּע פון די געפאַנגענע און זי קומט שוין נישט צוריק.

ווי ראַטעוועט מען מיין פריינד?

ביי דער וואָך איז געשטאַנען אַ באַקאַנטער פּאָליאַק, אַ פּאָלקס־דייטש. אים האָב איך דערציילט, אַז צווישן די געפאַנגענע געפינט זיך אַ פּאָליאַק, אַ נאַענטער שכן פון מיין שטוב, איך וויל אים ראַטעוועון פון טויט. ער האָט מיר צוגעזאָגט צו העלפן און מיר האָבן זיך געטראָפן עלף אַ זייגער ביי נאַכט. מיר זיינען בוידע אַריין אין בלאָק פון די געפאַנגענע. מיט אַן עלעקטריש לעמפּל האָב איך אויפגעזוכט מיין פריינד. דער פּאָליאַק האָט אים געהייסן גיך אויפשטיין און מיך האָט ער געהייסן אים אַרויספירן פון בלאָק. איך האָב געמוזט גיין נאָך אים מיט אַ רעוואָלווער און חיים־אליה האָט זיכער געטראַכט, אַז מען גייט אים

אין דער צווישנצייט האָב איך ווייטער געלעבט ביים סטרוזש. גראָד דעמאָלט איז צו אים געקומען א פּאָליציי־אָפּיציר טרינקען ביר. ער האָט דערקענט, אז איך בין א ייד, האָט צוגענומען מיינע פּוילישע דאָקומענטן און געהייסן קומען אויף מארגן אין פּאָליציי.

איך בין ארוים אין גאָס דערשראָקן צום טויט. פּלוצעם שטעלט מיך אָפּ א פּאָליאָק, וועמען איך האָב א מאָל געטאָן א טובה. איך דערצייל אים די געשיכטע אָבער ער בּאָרואיקט מיך: זאָרג זיך ניט. וואָרט דאָ אויף מיר. אין א שעה ארום וועסטו האָבן דיינע דאָקומענטן. ער האָט, משמעות, זיך גוט געקענט מיטן פּאָליציי־אָפּיציר, און אין א שעה ארום האָט ער טאַקע געבראַכט מיינע פּוילישע דאָקומענטן.

אויף מארגן האָט די פירמע אונדז אָפּגעשיקט קיין מינסק. אין דער גרופּע זיינען געווען פּאָליאָקן, וווייסרוסן, אוקראַאינער און איך, דער פּאַרשטעלטער ייד. נאָך עטלעכע וואָכן זיינען מיר אָפּטראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין סמאָלענסק. איך האָב דאָרטן געארבעט ביים פּאַרריכטן עראָפּלאַנען און מאשינען.

אין סמאָלענסק האָב איך אָפּגעארבעט 8 חדשים. פּאַר גוטער ארבעט האָבן טייל מעכאַניקערס באקומען צווויי וואָכן אורלויב, מיט א „פּירער־פּאַקעט" — א פּעקל מיט פּאַרשוידענע גוטע זאכן. איך בין געווען איינער פון זיי. דאָס איז געווען צו ניי־יאָר 1943.

אין א דייטשישן מונדיר, מיט א רעוואָלווער ביי דער זייט און מיט געלט אויף צווויי וואָכן, בין איך אָפּגעפאָרן פּאַרברענגען די ערשטע טעג פון מיין אורלויב אין ווארשע. אַריין בין איך צו מיין אלטן באקאַנטן „סטרוזש" (וועכטער), וואָס איז דערשטוינט געווארן מיך צו זען אין א דייטשישער מיליטער־אוניפאָרם. אומגעריכט קומט אַריין יענער פּאָליציי־אָפּיציר, וואָס האָט מיט א צען חדשים צוריק געהאָט צוגענומען מיינע פּוילישע פּאָפּירן. ער האָט מיך דערקענט און ער איז געווארן געפּלעפּט, זיענדיק מיך אין א דייטשישן מונדיר מיט א רעוואָלווער. ער האָט זיך א ביסל אָנגעשיכורט און נאָך באַוויזן צו דערציילן, אז ער האָט איבערגענעבן דער זשאַנדאַרמעריע א באַהאַלטענעם יידן. וועז איך האָב זיך אויפגעהויבן אַוועקצוגיין, איז ער ארוים צוזאָמען מיט מיר. מיר גייען צוזאָמען ביזן הויפּטטויער און איך פּיל, אז ער וויל מיך שיסן.

און אויף זיי ארויפגעשאטן א סך זאמד און ערד, אז ס׳איז געווארן פינצטער ווי אין א קבר. דעם פויערס חשבון איז געווען, אז מיר וועלן דא אלע אומקומען, דעמאלט וועט ער קענען צונעמען אלע זאכן און גיין, וואס יעדער פון אונדז האט מיט זיך געברענגט.

ער האט אבער א טעות געהאט. איך האב געהאט ביי זיך א גרויסן שרויפן־ציער, און נאך פינף שעה שוועריר ארבעט זיינען מיר ארויסגעקראכן פון גרוב. אין קליינע גרופעס זיינען מיר ווידער געקומען אין באזדעכאווער לאגער. דער דייטשישער מייסטער האט אונדז געפרעגט וואוהין מיר זיינען פארשוואונדן די פאר טעג. מיר האבן אים דערציילט דעם גאנצן אמת. דער מייסטער איז גראד געווען א גוטער — מיר האבן דאס געוואוסט שוין פריער — האט ער ניט בלויז אונדז מיטגעפילט, נאר ער האט זיך אויפגערעגט און א געשריי געטאן: „ווייר ווערדען דעם פאלנישן שווייין אפלעגן".

דער מייסטער האט מיך ארויסגערופן און געהייסן גיין מיט אים צו יענעם פויער. וועז מיר זיינען געקומען צו יענעמס הויז, האט דער מייסטער ארויסגערופן דעם פויער. ער האט דעם פויער באפוילן צו גיין פארוים און איך האב אים דערשאסן מיטן מייסטערס רעוואלווער.

דריי טעג שפעטער איז דער בעזדאכאווער לאגער ליקווידירט געווארן און מען האט אונדז מיט לאסטאויטאס אריבערגעפירט אין לאגער סטארכאוויץ. אויפן וועג איז איין לאסטאויטא קאליע געווארן. איך האב זיך אנגעמאלדן ווי א מעכאניק צו פאריכטן די מאשין. וועז ס׳איז געווארן פינצטער, בין איך אנטלאפן און זיך דערשלעפט צום אסטראוצער געטא. דארטן האב איך לאנג ניט געקענט בלייבן, ווייל די דייטשן האבן מיך געזוכט.

מיט מיין קריסטלעכן פנים און מיט פוילישע דאקומענטן אין קעשענע, האב איך „אפגעצויגן" און שוועק קיין ווארשע. א באקאנטער פוילישער סטרוזש האט מיך געלאזט זיין ביי אים עטלעכע טעג, איך האב אבער געפילט, אז די ערד ברענט אונטער מיינע פים און יעדע מינוט קען איך ארויפפאלן. גראד האב איך געזען אין א דייטשישער צייטונג א מודעה פון א פירמע, אז זי זוכט פאליאקן מעכאניקערס פאר ארבעט אין רוסלאנד. איך האב זיך גלייך פארשריבן אין דער פירמע, אבער מען האט געדארפט ווארטן עטלעכע טעג ביזן אפפאר.

מיינעם א גוטן פריינד, גוטער גאלדוואסער. זיין שותף איז געווען דער בירגער־מייסטער יאנישעווסקי. א קריסט מיט א גוט הארץ, האט ער מיך צוגענומען אויף ארבעט און אויסגעמאכט פאר מיר פוילישע פאפירן אויפן נאמען פון פיאטער באיערסקי. מיין ארבעט איז באשטאנען פון פירן פארצעלאן קיין ווארשע און פון דארטן אנדערע סחורות.

אנדערהאלבן יאר האב איך אזוי געארבעט, ביז ס'איז געקומען די „ווישידלעניע" (ליקווידאציע) אין אסטראווצע. אלע יידן פון שטאט זיינען ארויסגעפירט געווארן, אחוץ א הונדערט יונגע און ארבעטס־פעאיקע. מיין פרוי גוטע ראזענשטיין — וואס איך האב אין צווישנצייט חתונה געהאט מיט איר — איז אויך געווען צווישן די פארבליבענע.

היות עטלעכע גויים האבן געווואוסט, אז איך בין א ייד אויף אריש פאפירן, איז שטענדיק געווען די געפאר, אז זיי זאלן מיך מסרן, בין איך שווער קיין באזדעכאוו, וואו ס'איז נאך געווען א לאגער מיט א ביסל יידן. מיט גרויסע שווריקייטן און סכנות איז געלונגען מיין פרוי אויך צו קומען אהין.

א פאר חדשים שפעטער האט דער יידישער לאגער־עלטסטער מודיע געווען, אז דער לאגער ווערט ליקווידירט און אז יעדער איינער קען אנטלויפן די נאכט. א פריינד האט מיר געזאגט, אז ער האט א באהעלטעניש, ניט וויט פון באזדעכאוו, ביי א פויער, וואס קען ארויננעמען דרייסיק מענטשן. דער פויער וויל דערפאר א סומע געלט און ער וועט אונדז באזארגן מיט וואסער און א ביסל עסן.

עס האבן זיך געפונען 30 יידן, וואס האבן מסכים געווען אויפן פלאן. אין מיטן דער נאכט זיינען מיר ארויס צום אפגערעדטן ארט, וואו דער פויער האט שוין געווארט אויף אונדז. ער האט אונדז צוגעפירט צו דער באהעלטעניש, וואס איז געווען א גרויסע גרוב אויף א בארג, אויסגעלייגט מיט גרויסע שטיינער. ווי א באהעלטעניש איז עס געווען זייער גוט. מיר האבן אינציקווייז זיך אראפגעלאזן אין גרוב. צווישן טעג גייען אוועק, אן עסן און טרינקען, און דער פויער זעט זיך ניט. מיר ווערן אומרואיק און פארצווייפלט.

אויפן דריטן טאג איז געקומען דער פויער, אבער אנשטאט ברענגען אונדז עסן, האט ער פארלייגט די עפענונג פון גרוב מיט צווייגן

פון יחזקאל פינקלשטיין און שיעם טאכטער סוטשע. מיט זיי האבן מיר זיך שוין געהאלטן די גאנצע צייט אין סאוועט־רוסלאנד.

וואס ס'איז זיך פאראפן מיט אונדז דארטן, איז זייער א לאנגע געשיכטע. מיר האבן זיך געראטעוועט אין רוסלאנד פון פלאנירטן אומבערנג פון יידן, אבער אויך דארטן האט דער טויט אפט געשוועבט אין דער לופטן, וואס איז געקומען פון הונגער און קראנקייטן און פון אנדערע „מעלות טובות" אין יענעם לאנד. דאס אלץ געהערט אבער ניט אהער.

פנחס בוימל (טארנאטא)

אין אַ דייטשישן מונדיר

אין די ערשטע טעג פון צווייטן וועלטקריג איז זוואלין שטארק באמבארדירט געווארן מערערע מאל. עס זיינען געווען א סך טויטע און פארוואונדעטע. אייניר פון די שווער־געטראפענע פון א באמבע־שפליטער איז געווען נחמיה קופערמאן, וואס איז געלעגען אויפן מארק מיט אן אפגעריסענער האנט. איך האב אים גענומען אין מיין אויטא און גיך אפגעפירט אין שפיטאל פון פילעוו.

אונדזער שטוב איז געטראפן געווארן פון א באמבע. עס איז געווען סכנת־נפשות צו בלייבן אין שטעטל, זיינען מיינע עלטערן מיט דער גאנצער משפחה אוועקגעפארן קיין סאלעץ. א קורצע צייט שפעטער האבן די נאצים צונויפגעטריבן די סאלצער יידן קיין טארלע, צוזאמען מיט די יידן פון א ריי ארומיקע שטעטלעך. א פאר טויזנט יידן פון טארלע האט מען גיך אפגעשיקט קיין טרעבלינקע, צווישן זיי מיינע ליבע טאטע־מאמע, שוועסטער און ברידער.

איך בין געבליבן אליין. א דאנק מיין קריסטלעכן אויסזען, מיין גוטן פויליש און מיין פאך פון א שאפער־מעכאניק האט זיך מיר איינגעגעבן צו קומען קיין אסטראווצע. דארטן האב איך געטראפן

אַ גרופּע זוואַלינער לאַנדסלייט בעתן וואַגל איבער סאָוועט־רוסלאַנד. פון לינקס, ערשטע ריי: יאַנקעלע האָפמאַן, דודל האָפמאַן און די מאַמע שפרינצעלע טויב־האָפמאַן. פון לינקס, צווייטע ריי: אברהמלע בוימלגרין, יחיאל וויספעלד און לייבוש פלומענבוים

מיין אריבערשיפן זיך אויף דער אַנדערער זייט בוג איז אויך געווען פאַרבונדן מיט געוואַלד צרות. איין מאָל אריבער דעם בוג און מיך געפירט צוריק, אַ צווייט מאָל אַזוי, אַ דריט מאָל אַרעסטירט, ביז איך האָב זיך אַרויסגעדרייט פון די סאָוועטישע גרענץ־היטערס, אַבער אָפּגעשיקט האָט מען מיך קיין בריסק. אַהער איז מיט צרות אַנגעקומען מיין פרוי לאה.

אַן אַרבעט קען מען ניט קריגן קיין ברויט, זיינען מיר געפאָרן קיין גראָדנע, לעמבערג און אַנדערע שטעט, וואו מיר האָבן געהאַט באַקאַנטע, זוכן אַרבעט — אַבער אַלץ האָט זיך געענדיקט מיט גאָרנישט. ביז איין נאַכט האָבן סאָלדאַטן מיט נקוו"דיסטן אָפּגעשלאָסן אַלע גאַסן, אַרויסגענומען פון אַלע הייזער די פליטים, זיי אַריינגעזעצט אין וואַגאָנעס פון אַ באַן אויף אַ דאָרטיקער באַנליניע און אָפּגעפירט טיף אין רוסלאַנד, אין קאַמי, או. ס. ס. ר. דאָרטן האָבן מיר געטראָפן אונדזערע זוואַלינער שיעלע בוימלגרין (דאָרטן געשטאָרבן) מיט זיין פרוי שפרינצע, זייער זון אהרן־לייב מיט זיין פרוי מאַניע, די טאָכטער

וואס ווערט פארטיליקט פון א מגיפה. דערציילט די באבע, אז די עפידעמיע האט זיך גלייך אפגעשטעלט.

וועט דער נס געשען אויך איצט מיט אונדז אלעמען?

און דער הונגער הייבט אן אלץ מער צו פיניקן. דאס ביסל שפייז, וואס מען האט מיטגענומען, איז שוין אויסגעגאנגען. איך אליין בין הונגעריק? — אלע זיינען הונגעריק. טראכט איך, אז כ'וועל קומען קיין בריסק, וועל איך קויפן א בייגל.

דערמאנט מיר דאס וויזער א מעשה מיט זוואלין. מיינם א זוואלינער חבר, הערשל פייגע מלכה רחלם האט חתונה געהאט אין קאזשעניץ. פארן מיר, עטלעכע חברים זיינע, אהין: אליעזר ראזענבערג, עליע וואלמאן, שמעון און פישל כעלעמער. חתן־כלה איז צונויפגעפארט דלות מיט אביון. קיין גראשן ביי דער נשמה איז ביי זיי נישטא. לייגן מיר זיך צונויף, מען קויפט לעקער, קיכלעך, א פעסל ביר — און מיר שמועסן זיך אף גארנישט טועם צו זיין פון דעם אלעם, כדי עס זאל בלייבן פאר אנדערע און חתן־כלה זאלן ניט פארשעמט ווערן. האט מען געזונגען, געטאנצט און געהוליעט, און ווען מיר זיינען געווארן גוט הונגעריק און דארשטיק, זיינען מיר אוועק צו א בעקער און געקויפט בייגל, געפילט אין די בייגל אלע טעמים, אויך די טרערן פון חתן־כלה.

אזוי טראכט איך דעם גאנצן וועג פון מיין שטעטל, פון מיין משפחה, פון מיינע פריינד, פון אלע יידן דארטן.

אין בריסק האבן מיר זיך שוין אפגעשטעלט א ביסל לענגער. איך און נאך א פאר האבן אפגעדונגען א שטיבל אויף א חודש אין א דארף לעבן בריסק. באשלאסן דא אפצוואוארטן, ווי די געשעענישן וועלן זיך אנטוויקלען.

ווען מיר זיינען אריבער אויף דער סאוועטישער זייט, האב איך געשריבן א בריוו צו מיין פרוי לאהקע און צו גיטל צוקער, פרוי פון פאליש צוקער, וואס איז דערטרונקען געוואָרן אין בוג, ביים פרואוון אריבערשיפן זיך צו דער סאוועטישער גרענעץ. איך האב געוואלט, אז גיטל זאל ניט וויסן וועגן דעם, וועט זי גיכער אנטלויפן צוזאמען מיט איר קינד לייבעלע.

איך זיץ אין באן, קוק אויף מיינע מיטפארערס און זע זיך, אוו איך פרעג זיך די אלטע־אלטע פראגע: עד מתי?

דערביי דערמאן איך זיך א מעשה פון מיין באבע רבקה, וואס זי האט מסתמא געהערט פון איר באבען אדער זיידן:

מיט א לאנגער צייט צוריק איז אין מיין שטעטעלע זוואלין אויסגעבראכן א מגיפה, א שרעקלעכע מגיפה, „אין בית אשר אין בו מת". יידן פאלן ווי די פליגן און ס'נעמט ניט קיין סוף.

אין יענער צייט האט אין זוואלין געלעבט א גרויסער צדיק, וואס מען האט גערופן דער „רוסישער רב". מיין באבע האט דעם נאמען ניט געווואוסט אוו אויפן בית־עולם האבן מיר אויך ניט געפונען זיין מצבה. דער צדיק האט אויך אין איין טאג פארלארן זיינע צוויי יינגלעך. ער האט שרעקלעך געקלאגט ביים קבר אוו אויסגעשריען: אל מלא רחמים, דו האסט צוגענומען מיינע טייערע קינדער, אויב ס'איז ווייניק, נעם אויך מיך צו, אוו זאלן די ליבע יידן פון זוואלין אויפהערן שטארבן, ווייל איך וויל ניט זיין קיין מרא דאתרא פון א קהילה,

א גרופע זוואלינער אויף פארשיקונג אין רוסלאנד, 1940. פון לינקס, ערשטע ריי: דודל אוו פאטער יאנקל האפמאן, שרה זימאן־צעכשטיין אוו זייער יינגעלע, וואס איז דארט געבוירן געווארן, אוו פאטער חיים צעכשטיין. צווייטע ריי, פון לינקס: לייבוש פלומענבוים, שפרינצע טויב־האפמאן, יחיאל וויספעלד אוו אברהמלע בוימלגרין

איטשל קאַרמאַן (נוה נאמן, ישראל)

מיר לויפן קיין סאָוועט־רוסלאַנד

די אַלע יידן, וואָס האָבן ניט געוואָלט פֿאַרמאַכן די אויגן אויף די געשעענישן אונטער דער נאַצישער ממשלה, איז געווען קלאָר, אַז דער דייטשישער המן מיינט טאַקע פֿשוט: „להשמיד ולאבד". ס'איז געווען אַ געניעער פּלאַן אויסצורעכענען אַלע יידן, נאָר אין עטלעכע עטאַפּן.

וועג פֿאַר מיר איז אָט דער טייוולאַנישער פּלאַן קלאָר געווארן אַן דעם מינדסטן ספֿק, האָב איך געמאַכט דעם איינציקן לאָגישן אויספֿיר: אַנטלויפן! און דער איינציקער מקום־מיקלט פֿאַר אַ זוואַלינער ייד איז געווען דער ראַטן־פֿאַרבאַנד. און כאָטש מען האָט געוואוסט, אַז אויך דאָרטן וועט מען קיין האָניק ניט לעקן, האָבן מיר אָבער אויך געוואוסט, אַז קיין „אַקציעס" וועלן דאָרטן ניט פֿאָרקומען און צו קיין גאַזקאַמערן וועט מען ניט פֿירן. פֿאַר אַ יידן אין אַ היטלער־געטאַ איז דאָס געווען געגנג צו פּליען אַהין.

געווען בין איך אין דראַגאַטשין און פון דאָרטן געפֿאָרן קיין סעמיאַטיטש. געטראַפֿן דאָרטן אַ סך „בעזשניצעס" (פּליטים). אַז יידן טרעפֿן זיך אין אַזאַ מצב, מיט צרות איבערן קאָפּ און מיט שרעק אין האַרצן, ווערט די צונג באַוועגלעך און מען הייבט אָן זיך אויספֿרעגן: פון וואַנען? וואוהין? און מען דערציילט זיך, אַז דאָ זיצן איז קיין עסק ניט, און מיר באַשליסן צו לויפן וואָס ווייטער פון דער גרענעץ, דערווייל זאָלן מיר פֿאָרן קיין ביאַליסטאָק.

אויפן ביאַליסטאָקער וואָקזאַל טרעפֿט מען ווידער יידן־פּליטים מיט טרויעריקע פּנימער, פֿאַרווויינטע אויגן. מיינע פֿאַר באַקאַנטע זאָגן, אַז דאָ טויג אויך ניט און מען דאַרף זיך פֿעקלען קיין בריסק. פֿאַר וואָס עפּעס קיין בריסק? — איך פֿאַרשטיי ניט דעם שכל, נאָר אַז „צוויי זאָגן, אַז דו ביסט שיכור, דאַרף דער דריטער זיך לייגן שלאָפֿן". אַלע פֿאָרן קיין בריסק — פֿאַר איך אויך.

פראנטן. דער בלאק עלטסטער איז געווען א דייטשער פאליטישער ארעסטאנט. וען ער פלעגט אנשטעלן זיין ראדיא, פלעג איך זיך צוגענעמען צו דער וואנט און הערן א פאר וועלטער וועגן די שלאכטן.

פינף וואכן זיינען מיר, זוואלינער, געווען צוזאמען. פסח פלומענבוימען האט מען אוועקגענומען דעם ערשטן ערגעץ אוף ארבעט.

יעקל זיבערסקי, וואס איך האב וויניק געקענט אין שטעטל, איז דא געווארן מיין בעסטער פריינד. ער איז געווען א חבר פון „השומר־הצעיר" און געשטאמט פון א פיינער משפחה. דעם ערשטן מערץ, 1945, האט מען מיך אוועקגעשיקט מיט א גרופע אוף ארבעט, און איך האב יעקלען מער נישט געזען. ער האט איבערגעלעבט בוכענוואלד און נאך דער באפרייאונג געקומען קיין זוואלין און גראד דעמאלט איז ער אומגעקומען פון פוילישע רוצחים אויפן וועג קיין קאזיניוו, צוזאמען מיט נאך פיר גערמאטעוועטע זוואלינער בחורים.

איך בין געווען ארויסגעשיקט קיין שפייכינגען, ביי דער שווייצער־רויש־פראנציזישער גרענעץ. דארטן בין איך פארבליבן פינף וואכן און דערנאך אפגעשיקט געווארן צוריק קיין בוכענוואלד, וואו מיר זיינען באפרייט געווארן דעם צווייטן מיי 1945.

איך האב זיך שפעטער דערוואוסט, אז א טאג פאר דער באפרייאונג זיינען אומגעקומען ישראל־בער און שמואל קופערעד, צוזאמען מיט נאך 1500 יידן, אין א וואלד לעבן בוכענוואלד. ביידע זיינען געווען גוטע חברים פון בית"ר. פסח פלומענבוים לעבט אין ווינלאנד, ניו־דזשוירזי.

א גרופע זוואלינער לאנדסלייט נאך דער באפרייאונג אין 1946 אין שטוטגארט, דייטשלאנד. פון רעכטס: נח שערמאן, חנא טריימאן, לייבוש פלומענבוים, חיים־יואל קופערמאן, חנא גרינבוים (געקומען פון פאריז), קאפלאן און שמואל פשיסוסקי

איך בין געווען איינער פון די ערויסגעפירטע. נאך צוויי טעג פארן זיינען מיר אנגעקומען אין קאנצענטראציע־לאגער בוכענוואלד. אויפן זאמלפלאץ האב איך געטראפן פיר זוואלינער: יעקב זיבערסקי, פסח פלומענבוים און די ברידער ישראל־בער און שמואל קופערערד. מיר האבן דעמאלט זיך צוזאמענגערעדט זיך צו האלטן ווי מענלעך צוזאמען און העלפן איינער דעם אנדערן. מיר זיינען צוזאמען אויך געגאנגען אין איין באראק.

אין אנהייב איז געווען גאנץ גערעם אין די באראקן, אבער גיך האבן אנגעהויבן צו קומען נייע טראנספארטן „העפטלינגע" — מערסטנס פון אוישוויץ־בירקענאו און בונא. צווישן זיי זיינען געווען א סך אונגארישע יידן.

דער ווינטער פון 1945 איז געווען זייער א שווערער: אויסער־געווייגלעך קאלט און גרויסע שנייען. קיין מאנטלען האבן מיר ניט געהאט און אויך ניט קיין אונטערוועש.

יעדער טאג איז פארגעקומען אן אפעל, ווען מען ציילט און ציילט איבער. זאל איינער פעלן, דארף מען שטיין דריי שעה אין דער ביטערער קעלט. מענטשן זיינען פשוט געפארן געוואָרן. איך און מיינע זוואלינער פריינד פלעגן זיך איינוויקלען מיט אונדזערע דינע דעקעס און ערויפטאן דאס העמד און רעקל. מען האט געקענט קריגן די גרעסטע שטראף, אז מען זאל עס כאפן, אבער מען האט ריזיקירט.

דאס זיין צוזאמען האט אונדז געהאלפן סיי גייסטיק, סיי פיזיש. מיר זיינען קיין מאל ניט געווען איינזאם. איינער דעם צווייטן האט צוגעגעבן מוט און געשטארקט. מען האט זיך אפט אויך ערויסגעהאלפן מיט א ביסן עסן.

די ערשטע פאר וואכן אין בוכענוואלד האבן מיר כמעט גארניט געארבעט. שפעטער האט מען אונדז פון צייט צו צייט געגומען אויף ארבעט אין וויימאר, 7 קילאמעטער פון דאנען. דארטן האבן מיר געדארפט אויפרוימען די באמבארדירטע הייזער. אין די קעלערן פלעגן מיר א מאל געפינען שפייז, א טייל געגעסן אויף אן ארט און א טייל געבראכט אין לאגער.

מיר האבן געהאט א שטיקל השגה וועגן דער לאגע אויף די

א פארמעגן. אונדזערע זוואלינער — שכנא און פיניע צווייגענבערג און ישראל־בער קופערמאן — האבן געהאט מזל, וויל מיט זיי זיינען געקומען צוויי יידישע שאפערן פון זייער שטעטל, וואס האבן געארבעט אין די גראזשן — דאס איז געווען א קליינע גרופע, וואס זייער ארבעט איז באשטאנען אין האלטן ריין די אויטאמאבילן און לאסטאויטאס, ווי אויך פארריכטן א קאליע־געווארענעם אויטא אין לאגער. זיי זיינען געווען פאכלייט און דער דייטשישער מייסטער האט זיי באהאנדלט מיט איינזעעניש. זיי האבן גוט אויסגעזען און ניט געדארפט ווארטן אויף דער מאגערער לאגער־פארציע. זיי פלעגן זייער קעסל עסן נעמען פון דער קיך און פארבייגיייענדיק די גראנאטן צווישקגעבן די זופ צו שכנאן און פיניען. נאר צוויי פון די שאפערן האבן אזוי מענטשלעך געהאנדלט, ווען אנדערע האבן געטראגן דאס עסן פון קיך, האבן די זוואלינער געהונגערט צוזאמען מיט אונדז אלעמען. די שאפערן־קאמאנדע האט געהערט צו די „אתה בחרתנו'קעס" פון לאגער.

אייגער פון די צוויי גוטע דערמאנטע זוואלינער שאפערן איז געווען מאיר וועגמאן, וואס האט געהאט משפחה אין שידלאוצע און א שטיקל צייט דארטן געארבעט.

שפעטער, נאך דער ליקווידאציע פון סקארזשיסק, האב איך זיך נאך געטראפן מיט זוואלינער — מיט ישראל־בער און בריינדל קופערמאן אין לאגער טשענסטאכאוויאנעק, און מיט שכנא און פיניע צווייגענבערג און מאיר וועגמאן אין לאנדסבערג.

חיים שאריט־שלאפמאן (ניו־יארק)

פינף זוואלינער אין בוכענוואלד

דעם 15טן יאנואר, 1945, האבן די דייטשן אויף גיך ארויס־געפירט א גרויסע צאל יידן פון די טשענסטאכאווער לאגערן: ווארטע און פעלצערן — דאס איז געווען איין טאג פארן אריינקום פון דער סאוועטישער ארמיי.

איין נאכט בין איך געזעסן אין באראק און זיך פארריכט א בגד. פלוצעם איז ארויינגעקומען דער אוקראאיניישער וואך־קאמענדאנט ראמאנקא, אין באגלייטונג פון יידישן פאליציאנט גנאט. וועז זיי האבן שוין געהאלטן ביים ארויסגיין, האט גנאט געזאגט דעם קאמענדאנט, אז פון דעם בלאק זיינען א סך אנטלאפן. ווי ער האט דאס געהערט, איז ער געוואָרן ווי משוגע, צוגעלאפן צו מיר און געפרעגט וואו איז דער באראק־עלטסטער און מיר געגעבן א זעץ מיט א שטעקן איבערן קאפ, אז איך בין געפאלן אן באוואוסטזיין. משה־ברוך איז גלייך געקומען צו לויפן, ער האט אויך אים דערלאנגט גוטע קלעפ, געהיסן אלעמען אויפוועקן און אונדז אפגעפירט אין דער ווארטאוועניע („וואך־טורמע"). דארטן האט מען ווידער אנגעהויבן מערדערלעך שלאגן, און מיר האבן געמיינט, אז דאס איז שוין דער סוף. צום גליק איז אנגעקומען א הויכראנגיקער ס"ס־מאן און באפוילן אונדז אפצושיקן צוריק אין באראק.

אין באראק, נאך מיט די ביילן אויפן פנים, האט צו מיר געזאגט משה־ברוך: ברודער, ווייסטו וואס עס האט אונדז היינט אפגעראטע־וועט? ווייסטו וואס היינט איז? היינט איז דאך חנוכה, נאר אין אזעלכע טעג קענען געשען נישים. אין דעם זכות פונעם יום־טוב זיינען מיר ארויס מיטן לעבן און מיר וועלן נאך זוכה זיין צו דערלעבן די באפרייאונג, און אין דער שטילקייט פון דער נאכט האב איך געהערט ווי ער מורמלט „על הנסים".

* * *

אין סקארזשיסקער לאגער איז געוואָרן אלץ ערגער. אונדזערע באראקן זיינען ליקווידירט געוואָרן און די גאנצע אפטיילונג איז אריבער־געפירט געוואָרן אין דער „עקאנאמיע" — דאס איז געווען איין גרויסע האלע מיט 4־שטאקיקע פריטשעס (געלעגערס). אין דאזיקן הקדש זיינען איצט צוגעטיילט געוואָרן די גראנאטניקעס. מיר זיינען געשלאפן אויף הארטע ברעטער, קיין צודעק איז ניט געווען. געשלאפן איז מען אין די מלבושים. די שיך האט מען נישט געטארט אויסטאן, ווייל די שיך פלעגן „אנטלויפן" ביי נאכט . . . און גיין צו דער ארבעט אן שיך איז מען גלייך געוואָרן א קאנדידאט אויף די סעלעקציעס צום טויט.

מיטן עסן איז אויך געוואָרן ערגער. א ביסל זופ איז שוין געווען

קעסעלע זופ, גרייט צו העלפן א הונגעריקן, וואס דאס איז נישט געווען אזא אפטע דערשיינונג אין לאגער. אויך איך האב ניט איין מאל גענאסן פון זיין קעסעלע זופ.

די זוואלינער האבן מיר דערציילט, אז פאר דער מלחמה איז משה־ברוך געווען אן אפיקורס, אבער אין לאגער איז ער געווארן פרום. ער האט געוואלט אלין טאן מיצוות, און וואס פאר א גרעסערע מיצווה האט געקענט זיין ווי העלפן א יידן אין אזא עת־צרה?

דער זוואלינער ישראל־בער איז איין מאל ארויסגעפאלן אין א גרויסער סכנה. ער איז א פאר טעג ניט געקומען צו דער ארבעט און איז געווען אויף דער ליסטע צום דערשיסן. וועז דער אויטא איז געקומען נאך די קרבנות, האבן די מערדערס אויסגעלייענט די נעמען פון די געזוכטע, ישראל־בער האט זיך ניט אפגערופן, אזוי עטלעכע מאל. דער יידישער אויסוואורף גנאט האט געזאגט: איך וועל אים שוין געפינען ביי נאכט. ישראל־בער איז אוועק אין דער פאבריק און האט זיך דארטן באהאלטן מיט דער הילף פון משה־ברוכן, וואס האט אים באזארגט מיט עסן, ביז יענער איז געקומען צו די כוחות.

אין דער גראנאטן־אפטיילונג זיינען אויך געווען שלמה און ירחמיאל פעלדמאן. אויך זיי האבן געהאלפן הונגעריקע מיט זופ. אייניעם פון זיי איז געלונגען זיך ארויסצוראטעווען פון דער שווערער ארבעט.

ביי די גראנאטן האבן אויך געארבעט די קוזינען פיניע און שכנא צווייגענבערג, וואס זיערס א יונגערער ברודער האט געארבעט אין מאגאזין.

מיט די זוואלינער איז אויך געקומען א יידישער פאליציאנט, יאסל קירשענבוים. ער האט געקענט ראטעווען צוויי שידלאווצער. זיי זיינען אנטלאפן פון אסטראווצע און בגניבה ארויין אין די רייען פון די גראנאטניקעס. אנשטאט צו פארקוקן עס, האט ער עס איבערגעגעבן דעם מערדער קינעמאן, און זיי זיינען אין עטלעכע טעג ארום דערשאסן געווארן.

אין די גראנאטן האבן מיר שטארק געליטן פון א יידישן פאליציאנט, וואס איז געקומען פון קינצק. זיין נאמען איז געווען ענצבערג.

יצחק מילשטיין (ניו־יארק)

מיט זוואלינער אין אַ לאַגער

זוואלין און שידלאָווצע האָבן געהערט צום ראָדעמער ראיאָן. אין צייט פון חורבן איז מיר, אַ שידלאָווצער, אויסגעקומען דורכצומאַכן די שרעקלעכע צייט צוזאַמען מיט זוואָלינער און די בשותפותדיקע איבער־לעבענישן וויל איך באַשרייבן, דער עיקר אין סקאַרזשיסקער לאַגער.

דער לאַגער האָט געהערט דער פירמע, H.A.S.A.G. די אותיות האָבן באַטייט: הוגאָ און שניידער אקציען־געזעלשאַפט.

אין דער גראַנאַטן־אַפּטיילונג איז געווען די שווערסטע און געפערלעכסטע אַרבעט, אַזוי געפערלעך, אַז לאַנג האָט מען דאָרטן ניט געקענט אויסהאַלטן. אין דער דאָזיקער אַפּטיילונג זיינען אַריין־געפאַלן אויך שידלאָווצער און זוואָלינער און מיר האָבן צוזאַמען געפינצטערט אין דאָזיקן טויטלעכן אַרבעטפּלאַץ.

אַנגעפירט אין דאָזיקן גיהנום האָט אַ פּאָלקסדייטש מיט נאָמען הויז. ער איז ניט געווען פון די ערגסטע, מען האָט געקענט ווי ס'איז דורכקומען מיט אים. דערפאַר איז דאָרטן געווען אַ פּאָראַרבעטער מיט אַ גרינער לענטע, נתן פון סטאָפּניצע, איז ער געווען אַ גרויסער סאָדיסט, האָט זייער געשלאָגן ביי דער אַרבעט, האָט נאָר געפאָדערט געלט, און די וואָס האָבן אים ניט געגעבן האָט ער זיי פאַרשריבן אויף די סע־לעקציעס. אין אַ קורצער צייט אַרום איז ער אַליין דערשאָסן געוואָרן.

אין באַראַק נומער 11, וואו איך און נאָך שידלאָווצער זיינען שפּעטער אַריינגעפאַלן, איז דער באַראַק־עלטסטער געווען דער זוואָלינער משה־ברוך פּלומענבוים. ער האָט געהאָט אַ גוטן כאַראַקטער און אונדז נייע זייער גוט אויפגענומען.

משה־ברוך איז געווען אַ גראַנאַטניק, אָבער ס'האָט זיך אים איינגעגעבן צו ווערן אַ לאַגער־מאַלער. פלעגט זיך אַרומטראָגן מיט אַ

צו רײדן וועגן אויפשטאַנד, אָבער די הויפטפראָגע איז געווען: ווי וועט זיך דאָס אָפרופן אויף אונדז?

* * *

אין יולי 1943 איז געקומען אַ גרויסער טראַנספּאָרט יידן פון מיידאַנעק, די מערהייט פון ווארשע. צווישן זיי איז געווען מאָטל נאָכע פישאַלעס, דער בעקער, וואָס פּאָרן קריג האָט ער זיך אַריבערגעצויגן פון זוואַלין קיין ווארשע. ער איז דערשאָסן געוואָרן אויף ווערק צע, צוזאַמען מיט די זוואַלינער יהושע קאהאַן, לייזערס זון, און אברהם ראַכמאַן.

גלייך נאָכן אָנקום פון די ווארשעווער זיינען פאַרגעקומען גרויסע ענדערונגען אין לאָגער. מען האָט געגומען מער אויפּפאָסן אויף דער ריינקייט. מען האָט אויפגעבויט אַ גאַנץ נייעם לאָגער מיט קליינע בארַאקן. די דיסציפלין אין אויך געוואָרן אַ ביסל לייכטער. איין זאַך האָט זיך ניט געביטן: מערער עסן האָט מען נישט געגעבן.

פרילינג 1944, ווען די רויטע אַרמיי האָט אָנגעהויבן איר גרויסע אָפענסיווע, האָבן מיר זיך דערוואוסט פון די פּאָליאַקן, אַז די ס"ס האָבן אָנגעהויבן אַן אַקציע אויסצורַאָבן יידישע מאַסן־קברים און זיי צו פאַרברענען. יעדער אינדערפרי פלעגט פון ערגעץ (אַלץ איז געווען געהיים) אָנקומען אַ קליינער אויטאָבוס אַן פענצטערס, מיט אַ 20 יידן (מען האָט נישט געקענט אויסגעפינען פון וואַנען זיי קומען), וואָס האָבן דורכגעפירט די אויסגראָבונגען און דאָס פאַרברענען. דערנאָך זיינען די דאָזיקע יידן דערשאָסן געוואָרן.

אין יולי 1944 איז געקומען אַ באַפעל צו ליקווידירן סקאַרזשיסקער לאָגער. די אָפּטיילונג, וואו איך האָב געאַרבעט, איז אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָווע. אין יענעם לאָגער בין איך געווען זעקס חדשים, דערנאָך אין בוכענוואַלד, וואו איך בין באַפרייט געוואָרן.

די סיבה איז געווען א באפעל אויפצורוימען אלע פאבריקן, ווייל עס דארף קומען א קאמיסיע פון דער פירמע „האסאג" אין רייך. ס'איז געשאפן געווארן א נייע קאמאנדע, וואס האט געארבעט צוויי וואכן. שפעטער האט מען אונדז פארטיילט אין פארשיידענע אפטיילונגען. איך בין געבליבן אין דער „קארבינואווקע" ביז דער עוואקואציע פון סקארזשיסק קיין טשענסטאכאווי.

זיידל איז נאכן קריג פארמישפט געווארן צום טויט אין לייפציג און צווי יידישע פאליציאנטן הערשקאוויטש און גרשון זים זיינען שפעטער דערשאסן געווארן אין מיטן סקארזשיסקער לאגער, וועו אלע האבן זיך געמוזט צוקוקן.

* * *

די קלאנגען פון אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא האבן זיך דערטראגן אין סקארזשיסקער לאגער. ווי אזוי?

פסח 1943 האט זיך געמערקט, ווי די פוילישע ארבעטערס אין אונדזערע ארבעטפלעצער שושקען זיך. עפעס סודות האבן זיך געטראגן אין דער לופטן.

ביסלעכווייז האבן מיר זיך דערוואוסט פון אונדזערע פוילישע ארבעטערס און מייסטערס, אז יידן אין וואַרשעווער געטא זיינען ארוים אין אן אויפשטאנד קעגן די נאצים. תחילת האט זיך ניט געלאזט גלויבן: פארשפארטע און אויסגעהונגערטע יידן וועלן שטעלן א ווידער־שטאנד דער מעכטיקער נאצישער מיליטערישער מאשין. אבער ס'האט זיך גיך ארויסגעשטעלט, אז דאס איז אמת. די פאליאקן פלעגן אונדז איבערגעבן די ראדיא־ידיעות וועגן דעם.

ס'איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז דער וואַרשעווער געטא־אויפשטאנד האט פאזיטיוו זיך אויסגעווירקט אויף דער באציאונג פון די פאליאקן, וואס האבן געארבעט מיט אונדז אין די לאגער־פאבריקן פון סקארזשיסק. עפעס איז זייער פארכטונג צו אונדז קלענער געווארן, ס'איז עפעס געווען אין זייער בליק א שטיקל רעספעקט צו אונדז.

פארשטייט זיך, אז די יידן אין לאגער האבן נישט אויפגעהערט

איינער מיטן נאמען קעלער, האָבן מיך דאָרטן געפונען, מיך אריינגע־שלעפט אין מאגאזין און מיך צעממיתט. קוים זיך דערשלעפט אין מיין בארַאק און ס׳האָט געדויערט א לאנגע צייט, ביז איך בין געקומען צו זיך.

פון די געשטאָרבענע זוואָלינער פון טיפוס זיינען מיר באקאנט: מאיר פרידמאן, יאָסל פלומען, מאיר ראָזענבלאָט, יאָסל שוחט, ירחמיאל קעניגסבערג, משה שערמאן, שרהלע הובערמאן, רוכאמא (ראָכמע) גאָלדפאָרב, רייזעלע יחיאל גאָרבערם און א סך אנדערע, וואָס איך וויים ניט.

ביי דער געלעגנהייט זאָל דאָ דערמאָנט ווערן רוזשקע שלאָפערמאן, גימפּלס טאָכטער, וואָס איז צעקוועטשט געוואָרן פון צוויי באָנ־וואגאנען (איר מאן יאָסל גאָלדפאָרב לעבט אין לאָס אנדזשעלעס).

* * *

מיטן אָנקום פון די יידן פון ראָדאָמסק, צויזמער און פּעטריקאָוו, וואָס מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט, האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט קאָרופּציע אין לאָגער. א גרויסער טייל פון יענע יידן האָט זיך איינגעגעבן מיטצונעמען א סך גאלט, זיי זיינען נאָך אויך געגאָנגען מענטשיש אָנגעטאָן. פאַר גאלט האָבן זיי זיך איינגעשאָפט בעסערע אַרבעט, בעסערע בארַאקן, בעסערע לעבנס־באדינגונגען. די בעסערע אַרבעט־פלעצער זיינען געווען אין די אָפּטיילונגען א און ב. זייער דירעקטאָר איז געווען דער דייטש זיידעל. מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט א פאַר יידישע פאָליציאנטן. האָבן זיי געמאכט א סעלעקציע ביים לאָגער־טויער, אַרויסגענומען פון דער ריי 50 אַרבעטערס פון די אָפּטיילונגען און שפּעטער אריינגעזעצט דאָרטן די יעניקע, וואָס האָבן באצאָלט גאלט דערפאַר.

איך בין געווען איינער פון די 50. פון טויער האָט מען אונדז אָפּגעפירט אין א ספּעציעלן בארַאק און דאָרטן פּארמאכט. קיין עסן האָט מען אונדז מער ניט געגעבן און מיר זיינען געווען באשטימט צו גיין אויף טויט אין ווערק צע. די געווייגען און געוואָלדן אין בארַאק זיינען געווען שרעקלעך, ווייל מיר האָבן געוואוסט וואָס אונדז דערוואַרט.

ס׳איז אָבער געשען א נס. דער לאָגער־עלטסטער אלבערט איז געקומען אין אַוונט און געהייסן אונדז גיין צוריק צו אונדזערע בארַאקן.

ציאנטן האָבן איבערגעלעבט, איינער פון זיי איז יאָער גאָלדפּאַרב (איצט אין לאָס אַנדזשעלעס). ער איז געווען אַ פּאָליציסט פריער אויך אין זוואָלין און איז געווען אַ מוסטער פון פיינער אויפּפירונג לגבי דער יידישער באַפעלקערונג אין ביידע ערטער. מיר פערזענלעך האָט ער צוויי מאָל זייער אַרויסגעהאָלפן, איין מאָל פשוט גערעטעוועט.

בעת דער ערשטער כאַפּעניש אויף סקאָרזשיסק בין איך געלאָפן צו מיין פעטער אייזיקס אַ צוגעגרייטער באַהאַלטעניש. יאָער איז מיר אַנטקעגנגעקומען און לויט מיין בקשה מיך ניט פאַרהאַלטן. דערמיט האָט ער מיך פאַקטיש גערעטעוועט פון טויט, ווייל די מערסטע זוואָלינער פון דעם ערשטן טראַנספּאָרט אויף סקאָרזשיסק זיינען שוין אויף ווערק צע, וואָס איז 90 פּראָצענט אויף טויט.

אַ צווייט מאָל איז געווען אין סקאָרזשיסק. איך בין געקומען פון „שפּיטאָל", קיין געלט שוין ניט געהאַט און געלעבט פון דעם „פּאַסונעק" און גאָלדפּאַרב האָט מיר געגעבן זיין פּאָרציע ברויט.

לוי פוקס איז געווען דער יידישער פּאָליציסט אין דער טראַנס־פּאָרט־קאַמאַנדע און וועמען ער האָט געקענט העלפן האָט ער געהאָלפן.

אַ גרויסע צאָל זוואָלינער — אויסער אויף ווערק צע — זיינען אומגעקומען אין סקאָרזשיסק בעת דער טיפוס־עפּידעמיע אין די חדשים פעברואַר־מערץ 1943. דער טיפוס האָט מיך אויך ניט אויסגעמיטן. טעפּערמאַן, דער יידישער קאַמענדאַנט, האָט באַמערקט ביי דער אַרבעט ווי מיין פּנים ברענט ווי פּייער, האָט ער מיך געשיקט אין „שפּיטאָל" אַריין. דער „שפּיטאָל" איז געווען אין אַ שטאָל, קיין שום מעדיצינישע הילף האָט מען דאָרטן ניט געגעבן און מער ווי דריי טעג האָט מען דאָרטן ניט געקענט זיין און דאָרטן פלעגן אָפט פאָרקומען סעלעקציעס צום טויט. צו מיין גליק, איז ניט געווען קיין סעלעקציע אין מיינע דריי טעג.

באַלד אויפן פערטן טאָג בין איך ווועק אַרבעטן. די ראָדעמער נחמיה און פייוול האָבן מיך געבראַכט כמעט אונטער זייערע אַרעמס צו דער מאַשין אין פאַבריק. דאָס איז געווען נאָכטשיכט און דער דייטשישער מייסטער הערמאַלד איז גראָד געווען אַן איידעלער מענטש. איך האָב אים דערציילט דעם גאַנצן אמת און ער האָט מיך געהייסן גיין אין דער שאָטניע זיך אויסרוען אויף דער באַנק. צוויי אַנדערע מייסטערס,

די גרעסטע מערהייט לעבן־געבליבענע זוואלינער פון סקארזשים־קער לאגער האבן געארבעט אין ווערק ב, אין דער אויטאמאטן־אפטיילונג, צווישן זיי: כאנטשע טרייטמאן, יעקל גלאזמאן, דריי ברידער אילענבלום, לייבקע און מאיר פרידמאן, בריינדעלע קופערערד, הינדע שווארצבערג, הינדע דיאמאנט און אנדערע.

אין דעם ווערקצוג־בוי האבן געארבעט פייגע און גוטע פעלדמאן, שמואל פשיסוסקי (היינט סעם פרינץ, קאנאדע), שלמה פלומענבוים (געשטארבן 1971 אין ווייגלאנד), זיין ברודער פסח פלומענבוים און אנדערע.

אין דער שווערסטער אפטיילונג — די גראנאטן — האבן געארבעט געציילטע זוואלינער. מיין ברודער הערשל שלאפמאן, קאפל און ישראל־משה לוקסענבורג און אפשר נאך א פאר.

אין דער טראנספארט־אפטיילונג האבן געארבעט די ברידער גוטמאן (דער יינגערער איז א פאר יאר צוריק געשטארבן אין ניו־יארק), מאיר מאנדעלמאן, לואי פוקס און זיין שוועסטער פרידע (איצט — שענברון). די דאזיקע גרופע האט געהאט בעסער ווי די אנדערע, ווייל זיי האבן מערסטנס געארבעט אויף דער פרישער לופט און געהאט קאנטאקטן מיט דער אויסערלעכער וועלט, וואס דאס האט דערמעגלעכט צו קויפן אדער בייטן זאכן פאר שפייז. אלע פון דער אפטיילונג האבן איבערגעלעבט, אויסער מאיר מאנדעלבוים. ביי דער ארבעט איז א שווערער שטאנג ארויפגעפאלן אויף זיין פוס און ווי א קאליקע זיינען זיינע שאנסן צו בלייבן לעבן געווען נישטיקע. בעת דער עוואקואציע פון סקארזשיסקער לאגער האט קינעמאן, „דער הויקער", אים אפגעשיקט אין ווערק צע צו דערשיסן.

עטלעכע זוואלינער האבן געארבעט אין דער לאגער־אדמיני־סטראציע, ווי לייבל וויסבאנד אין דער קליידער־מאגאזין.

פינף זוואלינער זיינען געווען פאליציאנטן אין ווערק א: מענדל ווייגטרויב, וואס איז פריער געווען דער פאליציי־קאמענדאנט אין זוואלינער געטא (אומגעקומען אין בוכענוואלד); זיין ברודער חיים ווייגטרויב, דערמאדערט פון דייטשישע מיסטערס אין לאגער; ישראל־משה לוקסענבורג (אומגעקומען אין סקארזשיסק). צוויי זוואלינער פאלי־

איין אוונט איז אין די קאריאַרן פון דער „עקאַנאָמיע" געשטאַנען אברהם־חיים און געהאַלטן עפּעס אין האַנט צו פּאַרקויפן. דאָס האָט גראָד באַמערקט דער יידישער פּאָליציסט „ווייטער דאָ" (אַזוי האָט מען אים גערופן. אַן עסטרייכישער ייד און זיין ריכטיקן נאָמען האָב איך קיין מאָל ניט געהערט). ער האָט אָנגעכאַפּט אברהם־חיימען ביים האַלדז און מיט כוח געשטופּט אים פון קאַריאַר. איך האָב דאָס געזען, בין איך צו צום פּאָליציסט און אים געבעטן לאָזן אברהם־חיימען פּאַרדינען אויף א ביסן ברויט. דערפּאַר האָט ער מיר דערלאַנגט דעם אמתן פּאַטש אין פּנים. איך ווייס ניט וואָס אין מיר איז דעמאָלט אריין, איך האָב אים צוריקגעגעבן און ער איז געפּאַלן אויף דער ערד.

צו מיין שלימזל איז גראָד פּאַרביגעגאַנגען קזשעפּיצקי, וויצע־קאַמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי. וען ער האָט געזען „ווייטער דאָ" ליגן אויף דער ערד, האָט ער מיך געגומען שלאָגן מיט די הענט און בריקן מיט די פּיס, אז אָלץ איז מיר פינצטער געוואָרן פּאַר די אויגן.

צום שלימזל האָב איך געהאַט א שטיקל מזל, וואָס דער קאַמענ־דאַנט פון דער יידישער פּאָליציי טעפּערמאַן איז אונטערגעקומען און האָט מיך גערעטעוועט פון א זיכערן טויט.

(אָלע דריי: קזשעפּיצקי, טעפּערמאַן און „ווייטער דאָ" זיינען שפּעטער אין בוכענוואַלד פּאַרמישפּט געוואָרן צום טויט פּאַר זייער ברוטאַלן באַהאַנדלען די יידישע לאַגערניקעם.)

אברהם־חיים, וואָס האָט אויסגעזען ווי א „מוסלמאַן", איז אין עטלעכע טעג אַרום אַוועקגעשיקט געוואָרן צום טויט אויף ווערק צע.

* * *

צווישן 700 און 800 זוואַלינער יידן זיינען געקומען אין סקאַר־זשיסקער לאַגער אין פיר טראַנספּאָרטן. אַרום 250 — מערסטנס פון ערשטן טראַנספּאָרט — האָבן געאַרבעט אין דעם שרעקלעכן ווערק צע. פון זיי האָבן זיך גערעטעוועט, אויף וויפל מיר איז באַקאַנט נאָר פינף: אברהם ראַפּאַפּאָרט און משה אָבסטבוים (אַמעריקע), בצלאל גאָלדפּאַרב און יצחק שערמאַן (ישראל) און משה־ברוך קרוהאנט. מאניעק ראַפּאַפּאָרט מיט א קליינער גרופּע זיינען אָנטלאָפן און זיך געפונען צווישן זוואַלין און פּילעוו, אָבער זיי זיינען אָלע דאָרטן אומגעקומען.

אין קריגצייט: אברהם שערמאַן, מאַניעק קויפלס און ברעסלערס אַ זון. געטאָ־פאָטאָ פון אברהם שערמאַן

אַ דייטש האָט געזען אַ יידן קוים שלעפּנדיק די פּים, האָט ער אים גלייך געשיקט צום שיספּלאַץ.

אין יענער צייט איז נעלם געוואָרן משה קופּערבערג, ברודער פון יוסף־אליה (וואוינט איצט אין חולון, ישראל). אויך ווערק **צע** זיינען דעמאָלט דערשאָסן געוואָרן אברהם שערמאַן, אפרים קאָלטון, ישראל בוימלגרין, אברהם־חיים (ירמיה שוסטערס זון) און אַנדערע.

אָנהייב 1943 איז מיין ברודער הערשל אָנגעקומען קיין סקאָר־זשיסק מיט אַ 30 זוואָלינער פון פּאָליטשנער לאָגער. אים האָט מען אַריבערגעשיקט אין אַ נייעם לאָגער, וואָס מען האָט גערופן „די באַראַקן".

צוליב די אָפּטע סעלעקציעס איז די צאָל צוואַנג־אַרבעטערס געוואָרן אַלץ קלענער. די דייטשן האָבן דעריבער געבראַכט נאָך יידן אין לאָגער — פון ראַדאָמסק, סאנדאָמיעזש (צויזמער), פּעטריקאָוו. מיט די לעצטע איז אויך געקומען זייער רב. צוליב דעם האָט מען איבער־געבויט די „עקאָנאָמיע"־געביידע. אַזוי ווי איך האָב זיך געקענט מיט דעם לאָגער־קאָמענדאַנט טעפּערמאַן פון ראַדעם, האָב איך געקראָגן אַ געלעגער אין דער נייער „עקאָנאָמיע", און דאָס איז געווען פּאַר מיר אַ גרויס גליק.

דערשאסן געווארן אין סידלער וואלד. אנטלאפן פון סקארזשיסק קיין זוואלין זיינען אויך יאסל פעלדמאן, משהם זון, און אמעק ראטמאן. א פאר טעג שפעטער זיינען זיי דערשאסן געווארן.

יצחק פלומען האט מיר פארגעלייגט צו אנטלויפן צוזאמען פון סקארזשיסק. ער האט געזאגט, אז ער האט א קריסט ארום טשעפעלעוו, וואס וועט אים זיכער אויסבאהאלטן. איך האב זיך אפגעזאגט, ווייל ס'זיינען געווען שוואכע שאנסן דורכצופירן אזא פלאן און זיך ראטעווען. ער איז אנטלאפן מיט א צווייטן, מיט בעניעק ברעסלוי, און איז דערשאסן געווארן אין טשעפעלעווער געגנט. ברעסלוי האט געהאט א קריסטלעך אויסזען, האט גערעדט א גוטן פויליש און עווענק קיין דייטשלאנד ווי א פוילישער ארבעטער (געשטארבן שפעטער אין אויסטראליע).

ביים קומען אין סקארזשיסקער לאגער איז מיר געלונגען דורכצוגיין מיט מיינע באהאלטענע 500 זלאטעם און א רוסיש 5 רובל גאלדשטיקל. צוליב דעם בין איך די ערשטע פאר חדשים אין סקארזשיסק ניט געווען צו פיל אנגעווויזן אויפן צוגעטיילטן ביסן פון לאגער. איך בין גיך געווארן באפריינדט מיט א סך לאגערניקעם, אפילו מיטן לאגער־עלטסטן זאלצמאן. איך האב אויפגעגעבן דעם געדאנק פון אנט־לויפן און אנגעהויבן דעם קאמף פארן לעבן פון טאג צו טאג. איך האב זיך אפילו געלאזט איבערצייגן פון באקאנטע, אז כל־זמן עס האלט אן די מלחמה און די דייטשן דארפן אונדזער ארבעטקראפט איז דא א שאנס איבערצולעבן.

דער אמת איז אבער געווען גאנץ אנדערש; א חודש נאך מיין קומען קיין סקארזשיסק האט דער לאגער־פירער בארטענשלעגער ארויס־גענומען צוויי יונגע יידישע מיידלעך, וואס זיינען געווארן פארגוואלדיקט און דערשאסן.

א פאר וואכן שפעטער איז אונדזער לאגער־עלטסטער זאלצמאן און נאך עטלעכע פראמינענטע לאגערניקעם פלוצעם פארשוואונדן און מער האט מען זיי ניט געזען. יעדע וואך זיינען אויך פארגעקומען סעלעקציעס, מיינסטנס פון אזוי־גערופענעם שפיטאל.

מיטן אנקום פוןווינטער 1942/43 איז די לאגע ערגער געווארן. קעלט, הונגער, קראנקייטן האבן פארגרעסערט די צאל קרבנות. וועג

אלע ווערטזאכן און געלט. דער גרעסטער טייל האט אויסגעפירט דעם באפעל. די גרעסטע קרבנות זיינען געווען די יעניקע, ווען האבן געטראגן שיינע שטיוול.

נאך דער רעוויזיע האט מען אונדז געפירט אין באד און שפעטער אונדז צוגעטיילט אין איינעם פון די פערדבארקן. אין לאגער זיינען געווען 8 סך אפטיילונגען, און אונדזער זוואלינער גרופע איז געווען מזלדיק, ווייל די מערהייט פון אונדז איז צוגעטיילט געווארן צום ווערקצוג־בוי A. און אויך אין די אויטאמאטן, וואו די ארבעט איז געווען 8 סך 8 לייכטערע.

8 גרויסע מעלה אין ווערקצוג־בוי איז אויך געווען דאס, ווען דארטן האבן געארבעט 8 סך פאליאקן. ביי זיי האבן מיר זיך אויס־געלערנט זייערע מעכאנישע ספעציאליטעטן און מיט דער צייט האבן זיך אנטוויקלט גאנץ מענטשלעכע באציאונגען צווישן אונדז און זיי. און זיי האבן אונדז פיל געהאלפן מיטן עסן.

די בעסטע פלאצואווקע האט זיך שפעטער ארויסגעוויזן צו זיין דער טראנספארט אדער הויף־קאלאניע — זיי האבן אונטער 8 וואך געארבעט אויסערן לאגער, האבן געהאט פרישע לופט 8 גאנצן טאג און די מעגלעכקייט צו האנדלען און טוישן זאכן מיט די פאליאקן אין שטאט.

אויפן צווייטן טאג פון מיין קומען האב איך געטראפן מיין צווייטן קוזין אברהם וואסערמאן. ער האט געארבעט ביי מאלעריי אין לאגער. איין טאג איז ער ביי דער ארבעט אראפגעפאלן פון 8 הויכן לייטער און פארלארן אן אויג — און דאך איבערגעלעבט דעם גיהנום (היינט אין מיאמי־ביטש, פלארידע).

איך האב דעמאלט געהערט, אז אולצע פלומענבוים, פסח טריימאן און יצחק ראזענבלאט זיינען אנטלאפן פון ווערק צע. פלומענבוים איז אווען קיין זוואלין, שפעטער אווען קיין סקארזישק מיט 8 נייעם טראנספארט און געארבעט אין ווערק A. זיין שוואגער נאטע לוק־סענבורג איז צוליב זיין אנטלויפן דערשאסן געווארן. טריימאן איז אויך אנטלאפן קיין זוואלין, איז אבער געכאפט געווארן צוזאמען מיט משה פעלדמאן (דער בעקער) און זיין יינגסטע טאכטער אסתר און זיינען

און דעם צד פון פאַרזאַרגונג־מיניסטעריום און דעם מיליטער, וואָס האָבן זיך זייער געניטיקט אין ארבעטערס, איז מען מיטן 1942 געקומען צו א פשרה, אז דער יידישער עלעמענט זאָל אויסגענוצט ווערן פאר מיליטערישע צוועקן, כל־זמן די יידן האָבן כוח צו ארבעטן.

נאָכן דאָזיקן באַשלום איז דער אַנפירער פון ראַדעמער ארבעטס־אמט יאָניק אין מיטן חודש מיי 1942 געקומען קיין זוואָלין און געהייסן דעם יודען־ראַט אויסהענגען פלאקאטן, אז אלע יידן צווישן 14 און 60 יאָר אלט מוזן זיך רעגיסטרירן אין יידישן ארבעטסאמט.

10 טעג שפעטער זיינען געקומען לאסטאויטאָס מיט ס"ס־לייט און אוקראַאינער און ארומגערינגלט די שטאָט. פול־געפאקטע לאסט־אויטאָס מיט זוואָלינער יידן זיינען דעמאָלט ארויסגעפירט געווארן אין סקאַרזישקער לאגער.

דער גרעסטער טייל זוואָלינער פון ערשטן טראַנספּארט קיין סקאַרזישק זיינען געגומען געווארן צום ווערק צע, וואו די ארבעט־באַדינגונגען זיינען געווען אזעלכע, אז מער ווי עטלעכע וואָכן האָט מען דארטן ניט געקענט אויסהאלטן. נאָר א קליינע גרופּע זוואָלינער איז דעמאָלט אוועק אין דעם פיל לייכטערן אפּטייל א. פון צווייטן טראַנספּארט, א 10 טעג שפּעטער, איז שוין דער גרעסטער טייל זוואָלינער אוועק אין ווערק א. אין ביידע „אקציעס" האָבן געמוזט זיין ארום 600 יידן.

איך בין געקומען קיין סקאַרזישסק מיטן דריטן טראַנספּארט, דאָס איז געווען דעם 15טן נאָוועמבער, 1942, און די פערטע און לעצטע גרופּע זוואָלינער איז געבראַכט געווארן אהין אין יאַנואַר 1943 פון פאַליטשנע, ארום 25-30 מענטשן. מיט זיי איז אויך געקומען מיין ברודער הערשל שלאָפמאן.

דער לאגער איז באַשטאַנען פון א פאָר גרויסע בארַאקן פאר פערד און פון איין גרויסער געמויערטער געביידע, וואָס מען האָט גערופן „די עקאָנאָמיע".

וען איך און מיין גרופּע זיינען אַנגעקומען קיין סקאַרזישסק, האָט מען אונדז קודם געפירט צו „ווערקשוץ־וואַך". דארטן האָט מען אונדז באַפוילן — מיט דער דראָונג פון טויטשטראָף — צוועקצוגעבן

אויפן פערצנטן טאג זיינען מיר אנגעקומען קיין טערעזיענשטאט. א דריטל פון דעם טראנספארט איז געווען טויט און די איבערגעבליבענע זיינען אויך געווען מער טויט ווי לעבעדיק.

דעם צענטן מיי 1945 זיינען מיר דארטן באפרייט געווארן. אויסער די פריער דערמאנטע זוואלינער אין שליבען, געדענק איך די וויטערדיקע פון אונדזער שטעטל אין יענעם לאגער:

ראובן און לייבל וויסבאנד, ירחמיאל זיידענבוים, יאנקל און ברוך גלאזמאן, יודל, משה און יאסל אילענבלום, איטשע פארבמאן, הערשל און יאנקל פלומענבוים, יוסף־אליה קופערבערג, יעקל און יצחק גוטמאן, אברהם וואסערמאן, צאלעל גאלדפארב, לייב פוקס, יאנקל קאלטון.

חיים שאריט־שלאפמאן (ניו־יארק)

זוואלינער אין סקארזשיסקער לאגער

אין אומאפהענגיקן פוילן האט די קריג־אינדוסטריע זיך געפונען אין צענטער פון לאנד. די סיבה איז געווען א קלארע: זי זאל זיין וואס וויייטער פון די גרענעצן מיט אירע צוויי גרויסע שכנים — דייטשלאנד און סאוועט־רוסלאנד. היות סקארזשיסק — ווי אויך פיאנקי און ראדעם — האבן זיך געפונען כמעט אין צענטער פון לאנד, זיינען דארטן אויך געווען אמוניציע־פאבריקן.

וועז די דייטשן האבן אקופירט פוילן, האבן זיי, פארשטייט זיך, צוגענומען די וואפן־פאבריקן אין סקארזשיסק און נאך מערער פאר־גרעסערט זייער פראדוקציע. אזוי ווי זיי האבן הונדערטער טויזנטער יונגע פאליאקן פארשלעפט קיין דייטשלאנד אוף ארבעט, איז די איינציקע קוועלע פון ארבעטסהענט געווען — די יידישע באפעלקערונג.

נאך א גראנגל צווישן די ס"ס, וואס האבן געוואגט, אז דעם „פירערס" באפעל איז וואס גיכער צו ליקווידירן די יידן אין אייראפע,

דאָס עסן און די סאַניטאַרע באַדינגונגען זיינען געווען צו דער־ליידן, און דער עיקר — מען האָט דאָ קיינעם ניט געשאָסן. קיין גן־עדן, נאַטירלעך, איז דאָ אויך ניט געווען, אָבער אין פאַרגלייך צו אַנדערע לאָגערן, איז דאָ געווען בעסער. וואָדאי האָט מען געמוזט שווער אַרבעטן, אָבער מען האָט זיך געקענט העלפן מיט אַן איבעריק ביסל עסן דורך דעם, וואָס מיר האָבן באַקומען צוגעטיילט טאַבאַק און עס געקענט אויסבייטן אויף ברויט.

איך האָב געאַרבעט אין א טראַנספּאָרט־וואָגן, וואָס פלעגט צו־פירן א כעמישן פודער פאַר דער גיסערייַ־אָפּטיילונג פון דער פאַבריק. ביי איין נסיעה אַזא, וואָן מיר זיינען געווען א 200 פוס פון דער גיסערייַ, איז דאָרטן פאַרגעקומען א גרויסער אויפרייַס. אונדזער וואָגן האָט זיך איבערגעקערט, א קאַסטן מאַטעריאַל איז אַרויפגעפאַלן אויף מיין פוס און צעהאַקט א פינגער.

די גאַנצע פאַבריק איז אַרומגענומען געווארן פון פלאַמען. דאָס איז געווען ביי נאַכט, א סך זיינען שוין געשלאָפן. א פאַר הונדערט מענטשן זיינען דעמאָלט אומגעקומען, צווישן זיי די זוואָלינער: הענעך זיידענבוים, ישראל אָלטמאַן, און פאַרוואונדעט — כאַנטשע טרייַמאַן, איך און יאַנקל פלומענבוים.

דעמאָלט זיינען אַנגעקומען פאַר אונדז שווערע צייטן. מען האָט א סך מענטשן אָפּגעשיקט קיין פלאָסענבורג, וואָס איז געווען א פאַרניכטונג־לאָגער. צווישן די אַוועקגעשיקטע זיינען געווען די זוואָלינער שלמה גאָלדפאַרב און אָלטער קערשענבלאָט.

מיר זיינען אַנגעקומען וויייטער מיט דער ארבעט. אין מיטן מערץ 1945 האָט מען אונדז געגעבן אַנצוהערן, אז מען גרייט זיך צו ליקווידירן דעם לאָגער. איין טאָג האָט מען אונדז אַריינגעזאָגט אין פאַרמאַכטע וואָגאָנעס, יעדערן געגעבן א גרויסן לאָבן ברויט און טאַבאַק און געפירט אין וועג אַריין — וואוהין האָבן מיר נישט געוואוסט.

געזאָגט האָט מען אונדז, אז די נסיעה וועט נעמען א 5 טעג, געפאָרן זיינען מיר אָבער לענגער. נאָך 5-6 טעג פאָרן האָט זיך אוים־געלאָזן דאָס ברויט. מענטשן זיינען קראַנק געווארן. די ערשטע קרבנות זיינען געווען די, וואָס האָבן גערייכערט און ניט געגעסן.

גרופע געשיקט צו ווערן אהין בין איך אויך געווען. דאָ האָט זיך אפֿ־
געשפּילט אַן אויפּטרייסלענדיקע סצענע: איך האָב בשום אופן ניט
געוואָלט זיך שיידן מיט מיין שוועסטערל ראָכטשע. איך האָב געהאָלטן
אין שלעפּן זי אויפן לאַסטאויטאָ און דער זשאַנדאַרם האָט זי יעדעם
מאָל אַרונטערגעשלעפּט צוריק. ער האָט געזאָגט, אַז זי איז נאָך צו
יונג צו אַרבעטן אין סקאַרזשיסקער לאַגער. עס איז געווען האַרץ־
רייסנדיק צו זען, ווי מיין טייער שוועסטערל ווערט אָפּגעריסן פון מיר
און בלייבט איינע אַליין, 12 יאָר אַלט, אין די לאָפּעם פון די נאַצישע
מערדערס. זי איז שפּעטער אָפּגעטראַנספּאָרטירט געוואָרן מיט די
געבליבענע יידן אין פּאָליטשנע אין שידלאָוצער לאַגער, וואָס איז אין
א קורצער צייט אַרום ליקווידירט געוואָרן און זיינע קאָצעטניקעס
זייענן אָפּגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

אויף וויפל איך געדענק, זיינען אין פּאָליטשנער לאַגער געווען
די ווייטערדיקע זוואָלינער:

ישראל און האָדעס פּלומענבוים, שמחה און פּסח פּלומענבוים,
ישראל און בריינדעלע קופּערמאַן, חיים וויינטרויב, פייגע האָפמאַן,
דבורה קופּערמאַן, שאַרפּהאַרץ, רבקה גאָלדפּאַרב, יהודית שווארצ־
בערג, פייגע, רייזעלע און מלכה וויינטרויב, די דריי שוועסטערס מלכה,
פריידע און שרה פינקלעשטיין, בוילע און פריידע שערמאַן, חיה און
שרהקע מאַנדעלבוים, כאַווטשע גלעבאַט, שרה און שושנה האָבערמאַן,
גיציע לינדענבוים, בלימטשע ראָזענפעלד. ווי אויך די יידישע פּאָלי־
ציסטן: יאָסל און קיווע פון גניווישעוו מיט זייערע פּרויען.

* * *

איך בין געווען אין סקאַרזשיסקער לאַגער ביז אויגוסט 1943.
דערנאָך איז דער לאַגער ביסלעכווייז ליקווידירט געוואָרן און זיינע
מענטשן זיינען אָפּגעשיקט געוואָרן אין לאַגערן, וואָס זיי זיינען דערנאָך
געווען צו די דייטשישע גרענעצן אָדער אין דייטשלאַנד.

מיין טראַנספּאָרט איז אַנגעקומען אין לאַגער שליבען, לעבן
הערצבערג, דייטשלאַנד. דאָרטן זיינען מיר באַשעפטיקט געוואָרן אין
דער אַמוניציע־פאַבריק, וואָס האָט אויסגעזאָרבעט א וואָפן קעגן טאַנקען.

פון לינקס : הערשל אייכענבוים (אומגעקומען) און יחיאל גרינבערג (לאס אנדזשעלעס)

צו מיר מיין שוועסטערל ראכטשע, וואס איז געווען אנטלאפן בעתן אויסזידלונג־מארש. מיר האבן ביידע זיך געפילט בעסער צוזאמען. דארטן האב איך איין מאל געטראפן מיין קוזינקע זעלדע שלאפמאן מיט ידידיה שערמאן. בעת דער אויסזידלונג זיינען זיי געווען באהאלטן ביי זעליק צווייגענבערגן אין א טאפלטער וואגט. זעלדע איז אריבער צו אונדז, אבער ניט ידידיה, וואס איז שפעטער אומגעקומען.

מענדל מאנדעלבוים האט אויך נישט געוואלט בלייבן מיט אונדז און איז שפעטער עווק צום טויט. אין פאליטשנע איז אויך געווען יוסף פלומען. זיין ברודער יצחק איז אומגעקומען ביים אנטלויפן פון סקארזשיסקער לאגער. יוסף איז געשטארבן פון טיפוס אין סקארזשיס־קער לאגער.

וועג ס'איז געווארן קעלטער און ס'איז שוין מער ניט געווען פאר אונדז קיין ארבעט אויף די פעלדער, האט מען גענומען שיקן יידן פון פאליטשנער לאגער אין סקארזשיסקער לאגער. אין דער ערשטער

דער הויפּ פון דאָרף פּאָליטשנע האָט א מאָל געהערט צו שמאי גוטמאַן, פּאָטער פון ניט לאַנג פּאַרשטאָרבענעם שמואל גוטמאַן.

אין פּאָליטשנע זיינען מיר געווען אַרום 120 יידן, מערסטנס פּרויען. די סאַניטאַרישע און היגיענישע באַדינגונגען זיינען געווען שלעכט. עסן האָט מען כּמעט ניט באַקומען. מיר האָבן זיך געקאָרמעט מיט די קאַרטאָפל, ריבן און בוריקעס אין די פעלדער, וואָס מיר פלעגן באַארבעטן. ביי נאַכט פלעגט מען אונדז אָפּשליסן.

אויפּ מאָרגן האָבן מיר געזען ווי די ס"ס־לייט האָבן מערדערלעך געשלאָגן די געקומענע, צווישן זיי די זוואָלינער נחום וואָלמאַן, אברהם גאָלדפּאַרב און פרוי, משה פלומענבוים, נפתלי מאַנדעלבוים מיט פרוי, משה שלאָפערמאַן מיט פרוי און קינדער. מען האָט זיי אַלעמען אָפּ־געפירט קיין טרעבלינקע.

עטלעכע שעה שפּעטער האָט זיך פּאַר אונדז אָנטפּלעקט א שרעקלעך בילד: אַרבעטנדיק אויפן פעלד האָבן מיר דערזען ווי מען האָט געפירט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון זוואָלין צו די וואַגאָנען אין גאַרבאַטקע. א בילד פון פאַרניכטונג און פון אומקום. מיר האָבן געוואָרפן די אַרבעט און געקוקט, ווי אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע גייען זייער לעצטן וועג. פּינצטער איז אונדז געוואָרן דער טאָג ווי די נאַכט. אויסגעטריקנט זיינען געוואָרן די אויגן פון וויינען און די גאַנצע וועלט האָט אויסגעזען ווי איין גרויסער בית־עולם פּאַר יידן.

אונדזער טראָגיש לעבן פון פּאַרשקלאַפּטע קנעכט איז זיך ווייטער געגאַנגען און מיר האָבן אַלע ווייטער געאַרבעט ביי קאָפּען קאַרטאָפל און שפּעטער אויך שנייד ביימער. א קליינער בוים איז איין מאָל אַרויפגעפאַלן אויפ מיין פוס און פון שטאַרקן קלאַפ בין איך געפאַלן אין חלשות. גערעטעוועט האָבן מיך די אַרומיקע יידן און גאָר בא־זונדערס דער פּוילישער אויפזעער גאַנאַץ. ער האָט אָנגעזאָגט אַלעמען ניט צו רייַדן קיין וואָרט, וועז איך בין געלעגן צוויי וואָכן אין שפּיטאָל, וואָס דאָס איז אין יענע צייטן געווען פּאַרבונדן מיט אָפּגעשיקט ווערן קיין טרעבלינקע.

אין פּאָליטשנע איז דורך א פּוילישער פרוי געבראַכט געוואָרן

געווען פראנצייזישע פרויען אין קיקס, וואס זיינען גרייט געווען צו געבן דאס ברויט, אויב זיי וועלן קריגן דערפאר 10 ציגארעטן, און דער דייטשער אנפירער גופא האט געגעבן די 10 ציגארעטן. אן אמתע טראגי־קאמישע חד־גדיא! דער נאמען פון דייטשישן אנפירער דארף דערמאנט ווערן: גוסטאוו דעקער.

אויפן וועג פון שליבען צו פלאסענבורג זיינען אומגעקומען די זוואלינער: שלמה גאלדפארב, הערשל פלומענבוים, אלטער קירשנבלאט, ברוך גלאזמאן, („שמאק") ברוין און מיינע צוויי קוזינען פון ווארשע יודל און לייבל ווייסבאנד.

דורכמאכנדיק שפעטער די לאגערן פון גרויס־ראזען, א מארש פון דריי וואכן צו פוס אין דער ריכטונג פון טשעכאסלאוואקיע, זיינען מיר מיט די לעצטע כוחות אנגעקומען דעם 5טן מיי, 1945, קיין ניקסדארף, לאזנדיק הינטער זיך הונדערטער און הונדערטער געפאלענע אויפן לאנגן וועג.

אין ניקסדארף האבן די וואכלייט אונדז פארשלאסן אין א שטאל. זיי האבן געוואלט פארברענען אונדז דארטן. דער בירגער־מייסטער פון קליינעם שטעטל האט זיי ניט געגעבן די דערלויבעניש דאס צו טאן. דאס האט גראטעוועט אונדזער לעבן אין די סאמע לעצטע שעהן, וויל דעם 8טן מיי האט די אמעריקאנער ארמיי אונדז באפרייט.

הערשל שלאפמאן־שאריט (ניו יארק)

אין פאליטשנע און שליבען

איין טאג פאר דער ליקווידאציע פון זוואלין בין איך אנגעקומען אויפן ארבעטפלאץ פאליטשנע. מיין יינגערער ברודער יאסל און נאך צוויי בחורים, יאנקל לאקסענבורג און נחמיה ראזענבערג, זיינען פריער אפגעשיקט געווארן פון ראדעם קיין טרעבלינקע פארן אנטלויפן פון א לאגער.

לעאָן וויסבאַנד מיט דער אָריגינעלער באַפרייאונגס־קאָרטע פון בוכענוואַלד־לאַגער

ישראל בוימלגרין, מישע שערמאן, ירחמיאל קעניגסבערג. די אנדערע געדענק איך ניט.

יוני 1944, מיטן דערנענטערן זיך פון דער סאוועטישער ארמיי, איז ליקווידירט געווארן דער סקארזשיסקער לאגער. א טייל זיינען אפגעשיקט געווארן אין טשענסטאכאווער לאגער און א טייל קיין בוכענוואלד. איך און מיין ברודער ראובן זיינען געווען צווישן די לעצטע.

דארטן זיינען מיר פארטיילט געווארן אין גרופעס פון 50 מאן. איך און מיין ברודער זיינען ארויסגעפאלן אין צווייי באזונדערע גרופעס. דורך א געלונגענעם קונץ האבן מיר זיך פאראייניקט אין איין גרופע און אין גיכן טראנספארטירט געווארן קיין שליבען, אן אפטייל פון בוכענוואלד. איך האב געארבעט אין אן אמוניציע־פאבריק און מיין ברודער ראובן איז אפגעשיקט געווארן אין אן ארט מיטן נאמען קיקס. זיין ארבעט איז געווען צו מישן געלן פודער פאר אמוניציע. דאס איז אן ארבעט, וואס מען קען דאס לאנג ניט אריבער־טראגן.

איין טאג האט איין ארבעטער, ניט קענענדיק אריבערטראגן די שווערע און לעבנס־געפערלעכע ארבעט, ארויסגעווארפן א שוועבעלע אין א קעסל פודער, וואס האט אויפגעריסן אין פלאמען און פרום 150 זיינען אומגעקומען אין אויפריים, צווישן זיי הענך זיידענבוים. א סך זוואלינער זיינען פארוואונדעט געווארן: הערשל שלאפמאן, חנן טרייסמאן, מיין ברודער ראובן, יאנקל פלומענבוים (זון פון ישראל „האק").

איך האב געזען, אז מען מוז מיין ברודער ארויסנעמען וואס גיכער פון דעם געפערלעכן ארט. דורך דער פארמיטלונג פון מיינעם א פריינד פון קראקע, ישעיה פינקעלשטיין, האט דער דיטשער אנפירער פון שליבען מסכים געווען אריבערצונעמען ראובנען צו זיך מיטן תנאי, אז ער זאל קריגן א דימענט.

וואו נעמט מען א דימענט אין לאגער? יא, אויך דאס האט זיך געטראפן אין לאגער. איינער האט געהאט א דימענט אין א קראנע פון זיינם א צאן, האט ער געוואלט דערפאר 6 לעבלעך ברויט; זיינען

אברהם בוימלגרין, יאָסל ווייטרויב, מיין ברודער ראובן. אויסער בוימלגרין האָבן אַלע איבערגעלעבט.

אין יאַנאָוויץ איז אַלץ געווארן ערגער און ערגער. דערצו האָבן מיר נאָך געהערט, אַז מען האָט ארויסגעפירט אַלע יידן פון זוואַלין, האָט אונדזער גאַנצע גרופּע באַשלאָסן צו גיין צו פוס קיין זוואַלין. קיין אַנדער וועג איז דאָך ניט געווען.

מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט אין א קליינער וואַלדיקער געגנט. די פּאָליאַקן האָבן אינפאָרמירט די דייטשן, אַז דאָ געפינט זיך א פּאַרטיזאַנער גרופּע. זיי זיינען גיך געקומען, אונדז ארומגערינגלט און געוואָלט שיסן אויפן ארט. געראַטעוועט האָט אונז דער פּאָקט, וואָס איינער פון אונדזער גרופּע איז געווען דער ברודער פון דער יידישער פּאָליציי אין זוואַלינער געטא. מען האָט אונדז אָפּגעפירט קיין זוואַלין און צווישן שפּעטער אָפּגעשיקט אין לאָגער פון סקאַרזשיסק.

איך האָב שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז בעת דער דעפּאַרטאַציע פון מיינע עלטערן קיין טרעבלינקע האָט מיין שוועסטער מרים געהאָט א פּוילישן פּאַספּאָרט און זי איז ניט אַוועק מיט זיי, אָבער וואו און ביי וועלכע אומשטענדן זי איז אומגעקומען, ווייס איך ניט.

אין סקאַרזשיסק זיינען מיר אָנגעקומען אין 1942. דאָרטן איז מען פּאַרטיילט געווארן אין גרופּעס, וואָס זיינען צוגעטיילט געווארן צו די אַמוניציע־פאַבריקן. אויך דאָ האָט מען כמעט טעגלעך געשאָסן א פּאָר יידן.

1943 איז אויסגעבראָכן א טיפוס־עפּידעמיע אין לאָגער. מענטשן זיינען געפאַלן ווי פליגן — פון דער קרענק אָדער פון די דייטשן, וואָס פלעגן דערשיסן די קראַנקע. איך בין אויך קראַנק געווארן אויף טיפוס, נאָר וויסנדיק מיין סוף, אויב די דייטשן וועלן דאָס זען, האָב איך 31 טעג זיך אויסבאַהאַלטן אין א שטאַל מיט שטרוי, און מיין ברודער ראובן פלעגט זיך אַריינגנבענען אַהין מיט א ביסל וואַסער.

די דייטשן פלעגן יעדער טאָג אַריבערפירן עטלעכע צענדליק מענטשן אין „וועלק צע" און דאָרטן זיי דערשיסן. דאָרטן זיינען אומגעקומען: מאיר פרידמאַן, מאיר מאַנדעלבוים, יאָסל פּלומען,

ביי דער מעליאראציע־אַרבעט אין זוואָלין. פון אונטן אַרויף: שמחהלע מאַנדעלבוים, חיים האָפמאַן, פּסח פּלומענבוים, ראובן וויסבאַנד, פּיניע צווייגענבערג, ירחמיאל זיידענבוים, מאיר פרידמאַן, העגעך זיידענבוים, שלמה פּלומענבוים, לייבל וויסבאַנד און דער אינדזשינער

זעלביקע גרופּע ביי דער מעליאריזאציע־ אַרבעט

איין מאָרגן פון 1942 האָבן די דייטשן געכאַפּט מערערע יידן און זיי דערשאָסן. דער פירער פון אָט דעם מאַסנמאָרד איז געווען דער זשאַנדאַרם כאיעמ. דער דאָזיקער מערדער איז איין מאָל אין מיטן נאַכט אַריינגעקומען אין אונדזער הויז און אַוועקגעשאָסן וועלוועלע זאַלצמאַן, וואָס זיין פּאָטער איז געווען א שניידער און זיי האָבן געלעבט צוזאַמען מיט אונדז. אַלעמען אין הויז האָט דער רוצח באַפוילן זיך צו לייגן אויף דער פּאָדלאָגע. מיך האָט ער געהייסן צו בלייבן שטיין און אָנגעשטעלט זיין רעוואָלווער אויף מיר. מיין שוועסטער מרים האָט אויף גיך אָנגעכאַפּט זיין אָרעם און איך בין גיך אָנטלאָפן.

פּאַרשטייט זיך, אז איך האָב שוין מער ניט געקענט זיין אין אונדזער הויז. מיט דער הילף פון מיין באַקאַנטן פּוילישן אינזשינער פּאָסעק, בין איך געוואָרן דער פירער פון א גרופּע צו אַרבעטן ביי מעליאָראַציע־גראָבנס אין יאַנאָווין. איך האָב צוגענומען נאָך 6 אַרבעטערס: חיים שלאָפמאַן, פּסח פּלומענבוים, פּיניע צווייגענבערג,

לעאָן וויינבאַנד (ניו־יאָרק)

זוואָלין, סקאַרזשיסק, בוכענוואַלד

אין די ערשטע דייטשישע באָמבאַרדירונגען פון זוואָלין איז אונדזער הויז אין גאַנצן חרוב געוואָרן. אונדזער משפחה — טאַטע־מאַמע מרדכי און שרה, ברודער ראובן, די שוועסטערס מרים און יאַכעלע — איז נאָך דעם אַנטלאָפן קיין ראַדעם, צו מיין חתונה־געהאַטער שוועסטער פייגע. אָבער די באַדינגונגען דאָרטן פאָר יידן זיינען געווען שרעקלעך, האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין זוואָלין.

קיין בייט אויף בעסער איז אויך זוואָלין ניט געווען. די לופט איז געווען אַנגעפילט מיט שרעק. ווי דורכצוקומען דעם טאָג איז אויך ניט געווען אַזוי לייכט. מיין טאַטע האָט ערגעץ איינגעקויפט א נייטאַשין און געגייט היטלען. מאַטעריאַל האָט ער טיילווייז געניצט פון אַלטע אָפּגעטראָגענע הויזן, ניצנדיק די לינקע זייט. פאָר די פויערים איז אויך דאָס געווען סחורה.

צו העלפן אין שטוב, האָב איך געקויפט א ראָווער און געפאָרן פאָרקויפן מעל אין ראַדאָמער געטאָ און ברענגען פון דאָרטן לעדער. דאָס האָט אָבער לאַנג ניט אָנגעהאַלטן. איין טאָג האָבן די דייטשן געכאַפט און דערשאָסן חיים מאַנדעלבוים, יונהם זון, וואָס איז געווען מיין שותף און טעגלעך פּאָרן מיט מיר. מיר האָט זיך איינגעגעבן צו אַנטלויפן אין ארומיקן וואַלד. די עלטערן האָבן מיך מער ניט געלאָזן זיך פאַרנעמען מיט דעם געפערלעכן שמוגל.

די באַדינגונגען אין געטאָ זיינען געוואָרן ערגער פון טאָג צו טאָג. אויסער דערשאָסענע יידן דאָ און דאָרט, האָט מען געכאַפט אויף צוואַנגסאַרבעט. איך בין געווען אין א גרופּע פון טאָן מעליאָראַציע־ארבעט. אין דער גרופּע זיינען געווען: לייבקע פרידמאַן, מאיר פרידמאַן, פסח פֿלומענבוים, פיניע צווייגענבערג, מיין ברודער ראובן און איך. אויסער מאיר פרידמאַן האָבן אַלע איבערגעלעבט.

אויף ארבעט. 12 א זייגער האָט מען איבערגעריסן די ארבעט אויף א שעה. די דייטשן האָבן פארהאלטן 4 ערבותניקעס און געוואָרנט, אז אויב מען וועט ניט קומען פינקטלעך איינס א זייגער צו דער ארבעט, וועלן די ערבותניקעס דערשאָסן ווערן. מען האָט געוואוסט, אז די נאצים וועלן דורכפירן זייער דראָונג, ווייל דעם זעלביקן טאָג פאר מיטאָג האָבן זיי דערשאָסן ישראל גאָרעם (דיאמאנט) זון, ווייל ער האָט ניט גוט געארבעט.

איינס א זייגער האָבן די ס״ס־לייט געהייסן אלעמען אויסטאָן די רעקלעך, אריינלייגן דאָרטן ציגל, מאָכן דערפון א פעקל און עס טראָגן אויפן פלייצע. פיר יידן מיט בערד האָבן זיי אָנגעטאָן רידז־שמיגלים געמאַראָלסקע היטל, יעדערן פון זיי געגעבן א שטעקל פון א קאָפּעל־מייסטער און באָפוילן צו גיין פאָרויס פון די איבעריקע יידן, וואָס זיינען געווען אויסגעשטעלט ווי סאָלדאָטן. אין אזא פאָרעם האָט מען זיי געפירט ביזן קאָשטשאָל, וואו ס׳איז געווען א ריזיקע גרוב פון א געטראָפענער באָמבע. אזוי האָט מען געארבעט א גאַנצן טאָג, מיט די שטייגער אויפן פלייצע. דייטשישע אָפיצירן האָבן געגומען בילדער פון דעם. אויף מאָרגן האָט מען געכאָפט ניין יידן און זיי געגעבן די זעלביקע ארבעט.

איין טאָג האָט מען אַרויסגעפירט א סך יידן אין סקאָרזשיסקער לאָגער, איך בין געווען איינער פון זיי. אין 1944 האָט מען ליקווידירט דעם דאָזיקן לאָגער און אונדז איבערגעפירט קיין טשענסטאָכאָוו, פון דאָרטן קיין בוכענוואַלד, דערנאָך קיין גאלדיץ און צום סוף קיין טערעזיענשטאָט, וואו איך בין באָפרייט געוואָרן.

זוואַלינער ביי דער צוואַנגאַרבעט אַרום געטאָ

איך און נאך אנדערע יידישע יוגנטלעכע האבן ניט געקענט צוזען די יסורים פון אונדזערע עלטערן און אנדערע יידן אין שטעטל, בעת מיר קענען גארניט העלפן זיי, האבן מיר זיך צונויפגענומען אין א גרופע מיטן ציל זיך דורכצורייסן צו דער סאוועטישער גרענעץ.

אין דער גרופע זיינען געווען מיין שוועסטער פאניע מיט איר מאן טוביה ראזענצווייג מיט זייער קינד, אברהם שטערן, שימחה־איטשע מאטעלס זון, דער איידעם פון מענדל שארפהארץ, מאיר לעדערמאן מיט זיין ברודער יחזקאל און מיין שוואגער יעקב מאנדעלמאן. (פון די אלע זיינען געבליבן לעבן בלויז מיין שוועסטער מיט איר קינד).

דאס געזעגענען זיך מיט טאטע־מאמען קען איך ניט באשרייבן. די געווייגען זיינען געווען ביזן הימל.

וואס מיר האבן דורכגעמאכט אין סאוועט־רוסלאנד איז א באזונדער קאפיטל, וואס דא איז ניט דאס ארט עס צו דערציילן. נאכן קריג זיינען מיר געקומען צוריק קיין פוילן און אין א קורצער צייט ארום עולה געווען קיין ישראל.

ישראל־בער קופערמאן (ניו־יארק)

דער חורבן

נאך איידער די נאצים האבן פארנומען זוואלין זיינען שוין געווען צוויי יידישע קרבנות, אבער פון א פאליאק: א פוילישער אפיציר איז דורכגעפארן אויף א מאטאציקל דורכן שטעטל, האט ער געזען אויף א באלקאן די טאכטער חנהלע פון יוסף גאלדמאן. ער האט זי געוואלט נעמען מיט זיך, האט איר פאטער, וואס איז געשטאנען דערביי, זיך געבעטן ביים אפיציר זי צו לאזן. האט ער דעם פאטער דערשאסן — און דאס מיידל ארויסגעפירט ערגעץ אין א צימער, זי פארגוואלדיקט און דערשאסן.

ערב ראש־השנה 1940 זיינען אלע יידישע מענער געווען פארנומען

פּערל שערמאַן־מאַרקאָווסקי (ישראל)

אַנטלאָפן פון גיהנום

דער אויסברוך פון דער לעצטער וועלט־מלחמה האָט מיך געטראָפן אין וואַרשע, וואו איך האָב געאַרבעט, ווייל אין זוואַלין האָב איך קיין אַרבעט ניט געקענט געפינען. איך און נאָך אַנדערע זוואַלינער אין וואַרשע האָבן זיך צונויפגערעדט צו פֿאָרן קיין זוואַלין צו זיין צוזאַמען מיט אונדזערע. מיר האָבן ווי ס׳איז געדונגען א לאָסטאָוויטש פֿאָר א סך געלט, אָבער אויפן וועג האָבן פּוילישע זעלנערס עס צוגענומען.

מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט צו פוס קיין זוואַלין. אין א פֿאָר טעג אַרום איז מיין טאַטע איטשע שערמאַן אַרויסגעגאַנגען פון שטוב אין גאַס. ס׳געדויערט ניט לאַנג און ער קומט צוריק מיט א פּאָר־בלוטיקטער באַק און א האַלבער באָרד. ער איז ניט געווען דער ערשטער ייִד מיט א באָרד צו קריגן אַזא בלוטיקן אָפּשניט פון א דייטש. פון שרעק איז מיין טאַטע אין איין טאָג גרוי געוואָרן.

ניסן מאַנדעלבוים, אומגעקומען

געווינסן טאָג, שטייענדיק ביי דער ארבעט, איז צוגעקומען צו מיר אַן אויפזעערין פון ס"ס און גענומען שרייען, אַז איך פיר ניט אויס די ארבעט פינקטלעך, אַז איך סאַבאָטיר די ארבעט און מיר דערלאַנגט מיט אַן אייזערנעם שטעקן איבערן קאָפּ. כ'בין אַנידערגעפאַלן אין חלשות. צוויי יידישע ארבעטערס האָבן מיך אַריינגעטראָגן אין בארַאק אַ באַוואוסטלאָזע. צום גליק, איז אין אונדזער בארַאק געווען אַ מיידל פון פּוילן, אַ קראַנקן־שוועסטער, וועלכע האָט געארבעט אין דייטשישן מעדיצינישן צענטער. זי פלעגט ברענגען אין געהיים מעדיקאַמענטן און האָט מיר געמאכט אַ באַנדאַזש און די וואונד אין קאָפּ האָט זיך געזומען היילן.

סוף מערץ 1945 האָט מען אונדז, אַ גרופּע פון אַן 800 יידן, געזומען טרייבן אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. אויפן זעקסטן טאָג זיינען מיר אַנגעקומען אין דאָרף קאַלניטש. די ס"ס־לייט זיינען אַרום־געגאַנגען ארומקוקן אוֹן צוריקקומענדיק באַפוילן אונדז אַריינצוגיין אין די סטאַדאַלעס.

שוין אין לופטשטאַדט האָבן מיר באַמערקט, ווי די ס"ס־לייט סודען זיך אוֹן זעען אוים זייער דענערווירט. מיר האָבן שוין דעמאָלט געהערט קלאַנגען, אַז די אַמעריקאַנער ארמיי דערנענטערט זיך צו אונדז. מיר האָבן דעריבער פאַרדעכטיקט, אַז די דייטשן ווילן פּטור ווערן פון אונדז דורך אַ טריק.

מיר האָבן זיך איבערגעגעבן פון מויל צו מויל ניט אַריינצוגיין אין די שטאַלן. דער גרעסטער טייל איז אַוועק אין דערבייאיקן וואַלד, אַבער אַ טייל, ס'רוב פון טשעכיע אוֹן אונגארן, זיינען אַריין אין דאָרף. אין מיטן דער נאַכט האָבן מיר פּלוצעם געזען גרויסע פייערן פון דאָרף — די יידן זיינען אין מיטן שלאָף פאַרברענט געוואָרן אין די פאַרמאַכטע סטאַדאַלעס, וואָס זיינען פריער אונטערגעצונדן געוואָרן מיט בענזין.

אין פרימאַרגן האָט אַריינגעמאַרשירט די אַמעריקאַנער ארמיי, אַבער מיר האָבן ניט געהאָט קיין כוח אויפצונעמען מיט טאַנץ אונדזערע באַפרייערס.

מיין מאַן איז באַפרייט געוואָרן אין אַן אַנדערן לאַגער.

צו דער ארבעט. פלוצעם זיינען אריין זשאנדארמעריע אין געטא און ארויסגעטריבן יעדן ייד, וואס איז ניט געגאנגען צו דער ארבעט. מען האט אונדז ארויסגעפירט אויף יענער זייט געטא און געהייסן שטיין ביי דער געטאוואנט. מען האט אנגעהויבן אונדז ציילן. יעדן צענטן האט מען באפוילן ארויסגיין פון רויי. 40 מענטשן האט מען אזוי אפגעציילט און זיי אלעמען האט מען דערשאסן פאר אונדזערע אויגן.

אין דער צייט האט מען מיין מאן און נאך יידן פון ראדעמער געטא אפגעשיקט קיין שידלאווצע. מיינער א באקאנטער, מאנעס ביכמאן, וואס האט געארבעט אין א דייטשער פאבריק אויסצוארבעטן שטיוול, האט מיר דערציילט, אז זיין בעל־הבית פארט מארגן קיין שידלאווצע צו ברענגען 20 שוסטערס און שטעפערס. געבעטן אים זיך משתדל זיין ביים דייטש מיטצונעמען פון שידלאווצע אויך מיין מאן. דער דייטש האט אים טאקע געבראכט אן ער האט אנגעהויבן ארבעטן אין דער פאבריק. שפעטער האט מען מיך אריינגענומען צו ארבעטן אין קיך פאר אלע ארבעטערס, וואס זיינען געווען איינגעקוואדרירט אין דער פאבריק.

דאס איז געוועןווינטער 1942, און אזוי האבן מיר געארבעט ביז יולי 1944, ווען די דייטשן האבן ליקווידירט די פלאצואווקע און מיר אלע זיינען אוועקגעשיקט געווארן קיין טאמאשאוו־מאזאוויעצק און פון דארטן קיין אוישוויץ.

ס'איז שווער צו שילדערן מיט ווערטער ווי מען האט אויסגעזען אין וואגאן דורך די צוויי וואכן, וואס מען האט אונדז ארומגעפירט. די וואגאנעס זיינען פארוואנדלט געווארן אין א קלאזעט, וויל אלע פיזיאלאגישע באדערפענישן האט מען דארט דערלויבט. די אווק־געשטארבענע אין וואגאן זיינען געבליבן ליגן מיט אונדז.

אין אוישוויץ, ביים אנקום, האט מען דורכגעפירט א סעלעקציע: די קראנקע און עלטערע צו דער גאזקאמער און די יינגערע — אין באד אריין, וואו מען האט אונדז געגעבן באזונדערע קאצעט־קליידער. די סעגרעגאציע האט געפירט ד"ר מענגעלע.

נאך א חודש זיין אין אוישוויץ זיינען מיר אפגעשיקט געווארן קיין לופטשטאדט דייטשלאנד, אין א פאבריק פון אמוניציע. מיר זיינען געווען אכט הונדערט מאן און געארבעט אין 2שיכטן צו 12 שעה. א

מיטן פאליאק און אים פארגעלייגט צו נעמען מיין קינד צו זיך פאר א געווינסן אפצאל. די קריסטין האט מסכים געווען. איין נאכט האב איך זיך ארויסגענבעט פון געטא, ארײן צום קריסט און איבערגעלאזט ביי אים דאס קינד.

איין טאג האט מען באפוילן אלע יידן צו קומען אויפן סטארי־קראקאווסקי פלאץ. מען האט דורכגעפירט א סעלעקציע. עלטערע, קראנקע און קינדער האט מען געשטעלט אין איין זייט. מיין מאן האט מען געשטעלט צווישן די יונגע און מיך — צו די אלטע, כאטש איך בין נאך געווען גענוג יונג. זעענדיק, אז איך בין באשטימט אויף אומקום, האב איך באשלאסן פאר יעדן פרייז ניט גיין צום טויט. איך בין געשטאנען ביים ראנד פון פלאץ וואס פירט אין א געסל ארײן. אין א געוויסן מאמענט, וועז דער וואכמאן, וואס האט געהיט אונדזערע רייען, האט זיך אוועקשפאצירט פון מיין זייט, האב איך זיך געגעבן א גליטש ארויס פון דער רײ, ארײנגעגאנגען אין געסל, מיט שנעלע טריט ארײן אין א הויף. זיך פארקייטלט אין אן אוביקאציע און געווארט ביז שפעט אין דער נאכט. דעמאלט בין איך אוועק צו דער קריסטין, וואו מיין קינד האט זיך אויסבאהאלטן.

ווי נאר כ'בין ארײן אין שטוב, איז אויף מיר ארויפגעפאלן די קריסטין מיט א געוויין און דערציילט, אז דורך דער צייט, וואס איך האב ניט געקענט קומען זען דאס קינד, איז געקומען פון זוואלין א קריסט און געבעטן זי צו קומען אויף אייניקע טעג קיין זוואלין, וויל מיינע עלטערן ווילן זיך זען מיטן קינד. די קריסטין איז געקומען קיין זוואלין. אבער אין צווי טעג ארום איז אין זוואלין פלוצעם פארגעקומען אן „אויסזידלונג" און מיין קינד צוזאמען מיט מיינע עלטערן און אלע זוואלינער יידן זיינען אוועק אויף אומקום קיין טרעבלינקע. אזוי איז טראגיש פארשניטן געווארן מיין טייער קינד, מיינע טייערע עלטערן, און שוועסטערן מיט דער גאנצער קהילה זוואלין. דאס איז געווען אין 1942.

כ'בין ארום פון דער קריסטין א צעבראכענע, דערשלאגענע מיט ווייטיק אין הארצן, אז אויף אייביק איז אוועק פון דער וועלט מיין דרײי־יעריק טייער קינד.

איין טאג האב איך געקראגן הויכע היץ און ניט געקענט גיין

איך מיטן קינד זיינען געבליבן אַן מיטלען צו לעבן, בין איך אַוועק צו פוס נאָך זוואַלין. האָט מיך דאָרטן מיטן קינד אַריינגענומען אונדזערס א שכן. אין א וואָך אַרום זיינען מיין טאַטע מיט מיינע יינגערע ברידער צוריקגעקומען פון קעלץ. מיין מאַן, מיט מיינע צוויי עלטערע ברידער און פישעלע שערמאַן זיינען דאָרטן פאַרבליבן. היות ס׳איז ניט געווען וואו צו וואוינען, זיינען מיר אלע אַוועק קיין ראָדעם.

נאָך לאַנגע מאָנאַטן איז מיין מאַן צוריקגעקומען פון לאַגער אַן אויסגעמאַטערטער, אַן אָפּגעריסענער, א האַלב־נאַקעטער. א גרויל האָט מיך אַרומגענומען, ווען ער האָט געזען שילדערן די לאַגע פון די יידן אין קעלצער לאַגער. יעדן טאָג האָט מען זיי געטריבן צוועלף קילאָמעטער צו דער אַרבעט ביי א זייטיקער באַנליניע צו לאַדעווען קאַסטנס אַמוניציע אויף די וואַגאַנען. כמעט יעדן טאָג זיינען געהרגעט געווארן יידן.

אין גיכן איז איינגעפירט געווארן אין ראָדעם א געטא. ס׳האָבן זיך געזונען פאַרשפרייטן קלאַנגען, אז די דייטשן וועלן פון ראָדעם אַרויספירן די יידישע קינדער. א פינצטערע פאַניק האָט אַרומגעכאַפּט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג. וואָס טוט מען? ווי אזוי ראַטעווועט מען די טייערע, אויסגעווײַנטע יידישע קינדערלעך?

אזוי ווי מיר האָבן געהאָט א קריסט א שוסטער, וואָס האָט פּאַרן קריג געאַרבעט פאַר אונדז שיך, האָב איך זיך פאַרשטענדיקט

מירל וויסבאַנד, אומגעקומען אויף דער אַרישער זייט

געוואויגן 60 פונט. מען האָט מיך געפירט אין שפּיטאָלן, סאַניטאַריעס, ביז איך האָב זיך ביסלעכווייז אָפּגעכאָפּט.

אין צווישנצייט האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין ברודער יאַנקל, מיט פרומעטן, בריינדעלע און יצחק ליפּסמאַן, אַנדזשע מיט צעשע נייפאַן־גאָלדפּאַרב און שמעון ליפּסמאַן.

אָפּגעווען 4 יאָר אין שטוטגארט און אָפּגעפּאָרן קיין אַמעריקע. (מיין ברודער עוזר איז פון געטאָ אַוועק קיין רוסלאַנד).

פייגע שערמאַן־וויסבאַנד (ניו־יאָרק)

אין באַהעלטענישן און קאַצעטן

נאָך דעם ווי די דייטשע באַמבעם זיינען געפאַלן אויף ראָדעם, וואו איך האָב געלעבט מיט מיין מאַן שלמה און זונעלע פון 9 חדשים, איז מיין מאַמע שרה־רבקה גלייך געקומען צו מיר פון זוואַלין, געדונגען א פּור, אַריינגעפאָקט דאָס ביסל אָפּגעראַטעוועטע האָב־און־גוטס און אונדז געבראַכט אַהין.

אָבער ניט לאַנג זיינען מיר געבליבן אין זוואַלין. א פּאָר טעג שפּעטער האָבן זיך אויך דאָ א שאָט געטאָן די דייטשע באַמבעם, עס זיינען געפאַלן א סך קרבנות און אין פּאַרשיידענע טיילן שטאָט זיינען אויסגעבראַכן שריפות. מיין מאַטנס שטוב איז אַראָפּ מיטן פּייער צוזאַמען מיט מיינע אָפּגעראַטעוועטע זאַכן פון ראָדעם.

מיין מאַנס א ברודער, אביש שערמאַן, הערנדיק, אז מיר זיינען אָפּגעברענט געוואָרן, איז געקומען און אונדז געזומען נאָך גראבאָוו, צוזאַמען מיט די עלטערן, ברידער און שוועסטער. אויפן צווייטן טאָג האָבן די דייטשן פּאַרנומען דאָס דאָרף און באַלד אָנגעהויבן א געיעג אויף יידן. געכאָפּט מיין מאַן, מיין טאַטן, מיינע ברידער און מיין מאַנס א פּלימעניק, פישעלע שערמאַן, 16 יאָר אַלט, און זיי אַוועקגעשיקט נאָך קעלץ.

9 חדשים זיינען מיר געווען אין אוישוויץ. פון דאָרטן האָט מען אונדז אָפּטראַנספּאָרטירט קיין אייבער־שלעזיע.

וועז דער פּראָצעס האָט זיך מערער דערנענטערט און באַמבעם פון די אַליאירטע האָבן גענומען פּאַלן מערער און אָפּטער, האָט מען אונדז ווידער גענומען אויף א מאַרש צו א נייעם לאָגער. 4 טעג זיינען מיר אַזוי געגאַנגען כמעט אָן עסן, ביז מיר זיינען אָנגעקומען צום לאָגער גרויס־ראָזען און פון דאָרטן קיין בוכענוואַלד.

פון בוכענוואַלד האָט מען אונדז געשיקט קיין טערעזיענשטאָט. דאָרטן האָב איך געטראָפן יחזקאל פרידמאַן (כאַצעק זשענטש) פון זוואַלין (שפּעטער זיך אומגעקערט קיין זוואַלין און דערהרגעט געוואָרן פון פּאָליאַקן). דאָ האָב איך געזען אויך משה אילענבלום. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אין טערעזיענשטאָט געטראָפן זיין שוועגערין ברוינדל ליפּסמאַן און מיין שוועגערין פרומעט ליפּסמאַן.

חנן טריימאַן, יאַנקל טריימאַנס זון, האָט מיר געהאָלפן א ביסל קומען צו זיך, ווייל איך בין שוין געווען זייער אָפּגעשוואַכט, דאָס זעלביקע ישראל קופּערערד־קופּערמאַן. דאָ האָב איך זיך געזען אויך מיט ראובן וויינבאַנד.

אין גיכן זיינען אַריין די רוסן, אָבער צו מיינע יסורים האָט נאָך ניט געמומען קיין סוף. איך בין געווען זייער קראַנק, איך האָב

א גרופּע זוואַלינער נאָך דער באַפרייאונג אין שטוטגאַרט, דייטשלאַנד

א קריסט האָט מיר דערציילט, אז אין טרעבלינקע ברענגט מען אום יידן אין די טויזנטער. מיין ברודער ירחמיאל האָט געהאָט א גוטע חברטע, וואָס האָט אויסגעזען ווי א פּאָליאַצקע. האָט ער זי שוועק־געשיקט אהין צו קאָנטראָלירן די שרעקלעכע ידיעות. איז זי געקומען צוריק און באַשטעטיקט אלע קלאָנגען וועגן טרעבלינקע.

איך האָב נאָך ראָדעם דורכגעמאכט א סך קאַצעטן. איך בין געווען אין בליזשין־לאָגער, איז דאָרט געווען ניט בעסער ווי אין ראָדעם. פּאָר יעדער קליניקייט האָט מען געשלאָגן און געשאָסן.

באַראָקן פּאָר בליזשין האָט מען געבראכט פון מיידאַנעק, איז אויף די ברעטער פון אלע זייטן געווען געשריבן אין יידיש: יידן, מיר זיינען שוין טויט, אָבער וועט ס'וועט איבערלעבן, זאָל נעמען נקמה פון די רוצחים.

אונדזער לאָגער־פירער איז גראָד געווען א גוטער מענטש. ווען עס האָט זיך דערנענטערט דער פראָנט און מען האָט זיך געגרייט אונדז אריבערצופירן אין אַנדער לאָגער, האָט ער געמאָלדן, אז אויב מען וועט ניט שיקן קיין וואַגענען פּאָר טראַנספּאָרט, וועט ער פונאַנדערלאָזן דעם לאָגער. און ער האָט די וואַגענען געקראָגן און אין יעדער וואַגאָן אריינגעשטעלט הייסע און זיסע קאַווע.

געבראכט האָט מען אונדז קיין אוישוויץ. עס האָבן זיך אַנגעהויבן נייע צרות אין דאָזיקן טויטן־לאָגער. דערווייל האָבן זיך אַנגעזרוקט די ימים־נוראים. דער בלאָקאַווער איז געווען א פּוילישער יידן־שונא. איך האָב אים געזאָגט, אז מיר ווילן אָפּריכטן תפילות. מיר ווייסן דאָך, אז מען וועט אונדז פּאַרברענען, טא ווילן מיר כאָטש דאַוונענען פּאָרן טויט. אויב דו וועסט ניט לאָזן, טא געדענק, אז אין בלאָק זיינען דא 900 מענטשן און דו ביסט אייגער, בין איך דיך ניט מקנא, וואָס מיט דיר וועט געשען. דער בלאָקאַווער האָט זיך דערשראָקן און גלאָזן אונדז דאַוונענען.

אין אונדזער באַראָק זיינען געווען א 75 יונגע קינדער, שיין ווי גאָלד, צווישן 8 און 12 יאָר אלט און ערשט געבראכטע פון קאַווונע. האָט מען ביי איין אָפּעל זיי אלעמען אַרויסגענומען פון דער ריי און שפּעטער דערשאָסן.

געהאט קיין מעגלעכקייט אונדז צו פירן ווייטער, און נאכן דורכמאכן נייע יסורים און פלאגן זיינען מיר דארטן באפרייט געוואָרן דעם 16טן יאנואר 1945.

איך בין געבליבן אליין פון מיין גאנצער פארצווייגטער משפחה. מיינע שוועסטערס חנה און חווה זיינען געווען אין פארשיידענע לאגערן, אויך אין אוישוויץ, אבער אין די סאמע לעצטע טעג פאר דער באפרייאונג זיינען זיי געהרגעט געוואָרן. מיין שוועסטערל מירעלע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע צוזאמען מיט מיינע טאטע־מאמע און די עלטערן פון מיין מאמען.

יאָסל שטראָם־וואַסערשטראָם (סאן דיעגא)

אין לאַגערן

אונטער דער דייטשער אקופאציע, אפילו נאך פארן איינפירן דאס גענטא, האבן יידן ניט געהאט קיין פולע באווענגונג־פרייהייט. מיין טאטע האט אלע מאל געהאנדלט מיט רויע פעלן און אויף דעם האט מען זיך געגייטיקט א סך ארומצופארן. האב איך אויסגעפועלט ביי מיין טאטנס דייטשער פירמע, אז זי זאל מיר ארויסגעבן א דערלויבעניש ארומצופארן פריי צו קויפן פעל פאר איר. וועז איך בין געקומען קיין קאנסקא־וואלא צו קויפן סחורה, איז שוין קיין ייד דארטן ניט געווען. א קריסטין איז צוגעגאנגען צו מיר און געזאגט, אז נעכטן האט מען ארויסגעפירט פון דאנען אלע יידן און זי עצהט מיך דא ניט צו שטיין צו לאנג.

די ידיעה האט אווקגענומען ביי מיר דעם חשק צו פרואווז האנדלען. בין איך געקומען אהיים אין זוואלין און איבערגעגעבן דעם טאטן די דערלויבעניש פון דער דייטשער פירמע און אליין בין איך אווק קיין ראדעם.

אין ראדעם גופא איז פון די דייטשן געווען א גיהנום פאר יידן.

סקאַרזשיסק. געזוכט האָבן זיי נאָר מענער, נאָר מיר אָון נאָך אַ פּאָר פּרויען האָט זיך איינגעגעבן מיטצופֿאָרן מיטן טראַנספּאָרט.

אין סקאַרזשיסק האָבן ניט אויפֿגעהערט די „סעלעקציעס". דאָס גאַנצע לעבן איז געוואָרן איין גרויסער גיהנום. מיין אָנקל שלמה אַלטמאַן איז אויך געווען צווישן די קרבנות. פֿאָרן קלענסטן חטא האָט מען געשאָסן. מיין חברטע דינה גרובער האָט איין טאָג באַקומען אַ ביסל היץ אָון ניט געקענט גיין צו דער אַרבעט — האָט מען זי אַרויסגעפירט אין דרויסן אָון דערשאָסן.

מיט ניסים, וואָס איך קען זיך אַליין ניט דערקלערן, איז מיר געלונגען אַרויסצוגיין אַ לעבעדיקע פּון אַלע פּריערדיקע אומגליקן אָון אויך פּון סקאַרזשיסקער גיהנום. געהאָלפֿן אַ ביסל אין דעם האָט מיר מיין אָנקל ישראל אַלטמאַן.

וועז די נאַצים האָבן אָנגעהויבן קריגן מפֿלות אויף די פֿראָנטן אָון געמאַכט אָפּטרעטן נענטער צו דער דייטשער גרענעץ, האָט מען אונדז, קאַצעטניקעס, געמאַכט שלעפֿן פּון אַרט אין אַ צווייטן, ביז מיר זיינען געקומען קיין טשענסטאָכאָווע. די נאַצים האָבן שוין ניט

עס שטייען פּון לינקס: סטעלאַ שלאַפּערמאַן (אומגעקומען), יחזקאל קאַפּלאַן (געשטאָרבן אין פּאַריז), שרה ראָזענפעלד, די געוועזענע פּרוי פּון משה אילענבלום־גאָלדבערג (אומגעקומען)

אין גאַטאָ: אסתר ברוין, אַלטע האַנאָוועריין פּריידע שערמאַן

אין אן אויטא, ווא האט אפגעפירט יידן אין א נאענטן לאנד־ווירטשאפטלעכן לאגער מיטן נאמען פאליטשנע.

געשען איז דאס דעם ערשטן טאג חול־המועד סוכות 1942, אבער שוין אויף מארגן איז פארגעקומען די גרויסע און לעצטע אקציע אין זוואלין, וועו מען האט דערפארטירט אלע יידן קיין טרעבלינקע. אונדזער ארבעטס־לאגער האט זיך געפונען אויפן וועג צו דער באן און פון וויטן האבן מיר געזען ווי אלע אונדזערע טייערע ווערן געטריבן פון די רוצחים אויף זייער לעצטן וועג.

די נאצי־מערדערס זיינען אויך געקומען צו אונדזער לאגער און ארויסגענומען פון דארטן א טייל מענטשן, צווישן זיי כמעט אונדזער גאנצע משפחה. איך ציטער אויף ביים דערמאנען זיך דאס בילד ווי מיין קלענסטע שוועסטערל מירע איז ווילד ארומגעלאפן, ווי א פאר־וואונדיקטע חיהלע, צו געפינען א באהעלטעניש, אבער די אכזריותדיקע כאפערס האבן איר פארשפארט דעם וועג און ארויסגעפירט מיט אלעמען צום אויטא פון טויט.

דער גורל האט געוואלט, אז איך און מיין אנקל, מיין טאטנס ברודער, ישראל אלטמאן, זאלן פארבלייבן אין לאגער. אין די ערגסטע, אומדערטרעגלעכסטע באדינגונגען האבן מיר געארבעט אין די פעלדער און אין דערביאיקן וואלד.

איין טאג איז געקומען דער אויטא פון ס"ס און ארויסגענומען ארבעטערס פארן אמוניציע־לאגער אין סקארזשיסק, צווישן זיי מיין אנקל ישראל אלטמאן מיט זיין פרוי זעלדע און זייער פינפיאריקן זונעלע אליעזר־יוסף, די איבערגעבליבענע האט מען אפגעפירט קיין זוואלין און פון דארטן אין ראדעמער געטא. דערנאך האבן די אוקראאינישע „טויטנקעפ" אונדז אלעמען געבראכט אין שידלאווצער געטא. אויפן וועג אהין האט מען געשאסן יידן, און די, וואס האבן אויסגעמיטן א קויל, האבן זיי געשלאגן מכות־רצח.

איך האב אויך געקראגן א זעץ אין קאפ און מיין בלוט איז גערונען אויפן שניי. געווען דארטן א פאר יידישע דאקטוירים האבן זיי פארהאלטן דאס בלוט פון מיין וואונד.

פלוצעם איז ווידער געקומען אן אויטא צו נעמען ארבעטערס פאר

אין שייער האָט מען שוין מער ניט געקענט זיין. די קעלטן זיינען געווָארן גרעסער און מיטן עסן איז אויך געווָארן ערגער.

דורך א צופאל איז דאָס הויז פון מיין מאמעס עלטערן ניט פאַרברענט געווָארן אין די באָמבאַרדירונגען. האָט זי איין טאָג געזומען מיינע קלענערע שוועסטערס חווה און מירע און אַוועק קיין זוואָלין. מיין טאַטע, איך און מיין שוועסטער חנה האָבן זיך ווי ס׳איז דערשלעפט קיין ראָדעם. מיר האָבן דאָרטן געדונגען א צימער און געפרואווט אויפמאָנען לעדער אין די אָרטיקע גאַרבאַרניעס, וואָס מיר זיינען געווען פאַרבונדן מיט זיי פאַרן קריג. א קורצע צייט זיינען מיר — דער טאַטע, איך און חנה — געווען אין פשיטיק, ביי מיין אָנקל משה־יהושע לינדענבוים.

נאָכן אָפזיין אָן אָנדערהאַלבן יאָר אין ראָדעם, זיינען מיר ווידער געקומען קיין זוואָלין און זיך פאַראייניקט מיט דער מאמען און אָנדערע צוויי שוועסטערס. מיר האָבן אָנגעהויבן א ביסל צו פאַרריכטן דאָס הויז, צובויען טיילן און אָנגעהויבן א ביסל זיך נעמען צו אונדזער פריערדיקן לעדער־מיסחר, כאָטש דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט סכנת־נפשות.

אָבער דער מצב אין געטא איז געווָארן ערגער און געפערלעכער פון טאָג צו טאָג. שיסן יידן איז געווָארן א געוויינלעכע דערשיינונג. הונדערטער יידן האָט מען פֿרויסגעפירט פון שטעטל און מען האָט ניט געווואוסט וואו זיי זיינען אהינגעקומען. איין טאָג האָט מען צונויפ־געזומען מענער פון 18 ביז 40 יאָר און זיי אָפגעשיקט אין פוסטקָוו. א קורצע צייט נאָך דעם האָט מען דאָס זעלביקע געטאָן מיט יונגע פרויען. איך און מיין שוועסטער חנה האָבן זיך אויסגעבאַהאַלטן צוזאַמען מיט מיין שוועסטערקינד נתן לינדענבוים פון פשיטיק מיט זיין פרוי און פיר קינדער.

מען הערט אַלץ מער ידיעות און קלאָנגען פון שטעטלער, וואָס זייערע יידן ווערן אויף פאַרשיידענע אופנים אומגעבראַכט. עס פאַרשפרייט זיך אַלץ מער די מיינונג, אז אין לאָגער איז אפשר דאָך זיכערער צו זיין ווי אין געטא, און יידן רייסן זיך צו ווערן אָפגעשיקט ערגעץ־וואו אין אָן אַרבעטסאָרט אויסערן שטעטל. אויך איך און עטלעכע קרובים אונדזערע האָבן אויך טאָג זיך אַרײַנגעשטופט מיט כוח

מיר זיך אפגעשטעלט אין א גרויסן סאד. מיר האבן זיך אויסגעצויגן אויפן גראז און געווארט „עד יעבור זעם". צוזאמען מיטן טאטן זיינען מיר דא געווען מיט דער מאמען רבקה־פייגע און מיינע דריי שוועסטערס חנה, חווה און מירל, מיין זיידע נחום־מאיר און זיין פרוי חיה־שרה, מיין מאמעס מאמע.

מיר זיינען נאך א פאר מאל געלאפן אין שטעטל ארויין און ווידער אנטלאפן, נאר דעם 8טן סעפטעמבער איז אונדזער הויז אין גאנצן חרוב געווארן פון באמבעס, און אונדזער גאנצע משפחה איז אנטלאפן אין א דערבייאיקן וואלד, וואו עס האבן זיך געפונען א סך יידן. אויך מארגן, שבת, זיינטן סעפטעמבער, האבן די נאצים פארנומען זוואלין. וען זיי זיינען אויך צוגעקומען צום וואלד, זיינען מיר גיך אנטלאפן אין א נאענטן דארף. דארטן זיינען מיר געלעגן אין שייער, צוזאמען מיט נאך יידן, וואו מיר האבן מיט טרערן און פחד איבער־געלעבט ראש־השנה.

4 חברטעס. פון לינקס צו רעכטס: אסתר שוארצבערג, העניע ראזענבערג, דבורה רובינשטיין און חנה בענדעלמאן. אלע אומגעקומען

ביז 1944 האָב איך ביטער שווער געַארבעט אין סקאַרזשיסקער לאַגער ביים לאַדעווען וואַגאַנען. איך האָב דורכגעמאַכט פאַרשיידענע לאַגערן ביז מיין באַפרייאונג אין 1945.

ביים קבר פון שמחהלע מאַנדעלבוים, וועלכער איז טראַגיש אום־ געקומען אין שטוטגאַרט אין 1947. פון לינקס — האַדעס לוסטענבורג־פלומענבוים, חוה אייזענבערג־פלומענבוים. שטייען פון לינקס: די ברידער ישראל, לייבוש און שלמה פלומענבוים

גוטע רייכמאַן־לינדענבוים (חיפה)

געבליבן אַליין

מיטוואָך, דעם זעקסטן דעצעמבער, 1939, זיינען געווען די שטאַרקסטע לופט־באַמבאַרדירונגען איבער זוואַלין. מיין טאַטע אברהם יחזקאל לינדענבוים און מיין זיידע נחום־מאיר אַלטמאַן זיינען דעמאָלט געווען ביים דאַוענען. ערשט נאָך מיטאָג האָבן זיי געקענט קומען אהיים.

אונדזער הויז איז דעמאָלט נאָך ניט געטראָפן געוואָרן פון די באַמבעס. מען האָט זיך אָבער געריכט אויף נאָך באַמבאַרדירונגען און מיר זיינען אַנטלאָפן פון שטעטל. אויפן וועג קיין גאַרבאַטקע האָבן

האט מען געזאגט, אז דאס איז געווען זייער שטראף פארן וועלן אנטלויפן פון לאגער און אז אזוי וועט זיין דער סוף פון יעדערן, וואס וועט גיין אויף זייער וועג.

מיר האבן געארבעט ביים לייגן שינעס פאר דער באן. איך האב געטראכט צו אנטלויפן פון דאנען — טויט אדער ברויט. איין אוונט גלייך אין דער ערשטער וואך אין דעמבלין, האב איך דערציילט וועגן מיין פלאן מיינע זוואלינער חברים איטשע באטשאן (מינסקי), קלמן לאזער מאנדעלמאן און מאטל קאוואל. זיי האבן געהאט מורא און זיך אפגעזאגט דערפון.

איך בין אבער געווען אנטשלאסן צו אנטלויפן. אין א טאג ארום האב איך פארגעלייגט מיין פלאן צו איציק לעדערמאן, זון פון הערשל בארטיזשער און נאך א דריטער, וואס איך געדענק ניט זיין נאמען. זיי האבן מסכים געווען און ביי נאכט האבן מיר זיך ארויסגעלאזן אויף דער טויט־ריזיקאלישער אונטערנעמונג. מיר האבן געבלאנדזשעט דורך וועלדער. מיר האבן ניט געוואוסט וואו מיר דארפן גיין. א פויער האט אונדז געוויזן דעם וועג, אבער א פאר מינוט שפעטער האט ער אונדז נאכגעשריען, אז ער וועט אונדז אויסגעבן דער געשטאפּא. מיט 200 זלאטעס האבן מיר אים פארשטאפט דאס מויל, און מיר האבן זיך ווי עס איז דערשלעפט קיין זוואלין.

אין טאג פון דער „אויסזידלונג" האבן די דייטשן אויסגעקליבן 80 יוגנטלעכע אפצוראמען די טויטע אין זוואלין. איך בין געווען איינער פון זיי. מיר האבן צונויפגענומען אלע טויטע קערפערס אויפן וועג און מיט פערד און וואגן געבראכט אויפן בית־עולם און דארטן מקבר געווען.

אונדזער גרופּע פון 80 איז דורך די דייטשן געווארנט געווארן זיי איבערצוגעבן וועגן יידן, וואס באהאלטן זיך אויס. איין פרימארגן האבן מיר געזען א סך יידן ארויסקומענדיק פון די בונקערס. מיר האבן זיי געזאגט צו לויפן קיין קאשענץ, ווייל די דייטשן וועלן זיי דערשיסן. זיי האבן אונדז געפאלגט. א טייל פון די לויפנדיקע זיינען דערשאסן געווארן, אבער א טייל האט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן.

אין נאוועמבער 1942 איז אונדזער גרופּע פון 80 אפגעפירט געווארן קיין סקארזשיסק. מיין ברודער איציק איז געווען מיט מיר.

איך האָב זיך מיט אַלע כוחות איינגעהאַלטן פון ווײַנען אוּן זיי געגעבן עטלעכע עצות, אָבער דאָס האָט גאָרנישט געהאָלפן: דעם צווייטן טאָג ראש־השנה זײַנען אַוועקגעפירט געוואָרן 2,800 יידישע קינדער אין די קרעמאַטאָריעס, צווישן זיי מײַן טייערער חיימל.

אָנהייב נאָוועמבער 1944 האָט מען מיך אָפגעריסן פון מײַן פרוי אוּן קינדער אוּן אָפגעשיקט אין אַ טראַנספּאָרט קיין שטוטהאָף, שפּעטער קיין טיילפלונגער ביי ווירטעמבערג, וווּיהינגען, ווירטעמבערג. דאָרטן האָב איך געטראָפן יחיאל פרידמאַן, גאָרבערס אַיידעם. דער לעצטער זאָל האָבן שפּעטער דערהרגעט געוואָרן פּאָר שלעכט באַהאַנדלען קאָנצענטראַציעס, ווײַל ער איז געווען אַ גאָנצער פּירער אין וווּיהינגען.

אָנהייב מערץ האָט מען ליקווידירט דאַכאָו. דעם 25סטן אַפּריל, 1945, זײַנען מיר דאָרטן באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי. מײַן פרוי מיט בײַדע קינדער, באַלטשעלע אוּן אַברהמעלע, האָבן זיך געראַטעוועט אין אוישוויץ.

באַרי פּעלדמאַן (מאַנסי, אַמעריקע)

פון דעמבלין ביז סקאַרזשיסק

מערערע מאָל האָט זיך מיר איינגעגעבן אַרויסצודרייען פון די נאַצישע בלוטיקע הענט. אָבער איין פרייטיק, אין 1942, בין איך אַריינ־געפאַלן צו זיי מיט נאָך הונדערטער זוואָלינער. מען האָט אונדז אָפּגעפירט צו דער באַנסטאַנציע אין גאַרבאַטקע. אויפן וועג זײַנען אַ סך יידן דערשאָסן געוואָרן. שלום שמאָלץ, דער טרעגער, איז געווען מיט מיר אין איין ריי. ער איז געשאָסן געוואָרן אין פּוס, האָט מען אים אַרויסגענומען פון דער ריי אוּן דערשאָסן צום טויט.

אונדזער טראַנספּאָרט איז אָנגעקומען קיין דעמבלין. דאָ האָט מען אונדז געהייסן זינגען „התקוה". אונדזערע וועכטערס האָבן אוּן שולץ האָבן אין אַ פּאָר טעג אָרום דערשאָסן צוויי יידישע בחורים. אונדז

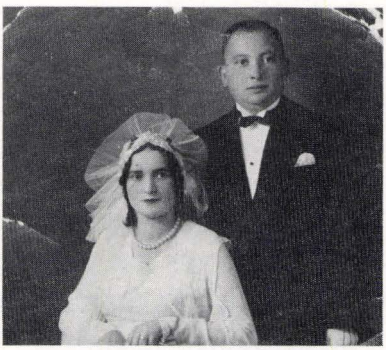
לאגער און אנטלאפן. אלע זיינען אבער דערשאסן געווארן ביים אנטלויפן, א 250 מענטשן, אנדערע זאגן — 290. צווישן זיי איז אויך געווען זלמן גרינשפאן מיט זיין אברהמעלען.

צווי טעג נאך דעם, געווען איז עס אין מיטן אויגוסט 1944, האט מען ליקווידירט דעם לאגער. אין פארמאכטע וואגאנעס, דערשטיקט צו ווערן פון ענגשאפט, האט מען אונדז נאך עטלעכע טעג פארן געבראכט קיין אוישוויץ־בירקענאו. דארטן האט מען פונאנדערגעטיילט די מענער באזונדער און די פרויען מיט די קינדער באזונדער. איך בין געווען מיט מיין חיימלען און מיין פרוי מיט באלטשעלען און אברהמעלען. ביים רעגיסטרירן זיך צו דער ארבעט האט מען חיימלען ניט אנגענומען, האב איך אפגערעדט מיט אים, אז יעדן פרימארגן ביים אפעל זאל ער קומען צו די דראטן זיך טרעפן מיט מיר.

אזוי זיינען אוועק עטלעכע וואכן, ביז עס איז געקומען דער שרעקלעכסטער ערב ראש־השנה 1944, ווען מיין חיימל, מיט נאך א א יינגל, איז צוגעקומען ווי שטענדיק צו די דראטן מיט א גרוים געיאמער, אז מען האט צונויפגענומען א פאר טויזנט יינגלעך ביז 16 יאר. ער און נאך דריי יינגלעך האבן זיך אין דער פינצטער אראפגעלאזן דורך די קליינע פענצטערלעך און ער און זיין חבר ווילן וויסן וואס צו טאן.

רוזשקע שלאפערמאן, אומגעקומען אויף א ספעציעל־טראגישן אופן אין סקארזשישקער לאגער א פאר וואכן פאר דער באפרייאונג

משה שלאפערמאן און הינדע פלומענבוים אין 1930. 1942 אומגעקומען אין טרעבלינקע

גוט געלט, פון פרעזעס בארגן, אז די דריי קינדערלעך זאלן אויך קענען זיין אין סעפעראטקע, און די שימחה איז געווען גרויס, און געווען איז דאס שוין אין פעברואר 1943.

דא האבן מיר אויך דרוכגעמאכט קאלט און ווארעם. אין לאגער איז געווארן א סך ערגער און צו אלע צרות בין איך נאך שטארק קראנק געווארן.

איין טאג איז געקומען א באפעל, אז אלע זאלן ארויס פון די באראקן און זיך אויסשטעלן צו דריי אין א ריי. מען האט געבראכט פון ראדעמער לאגער 112 יידן — דאקטוירים, אדוואקאטן, סוחרים — און זיי אויסגעשאסן פאר אונדז אין די אויגן. עטלעכע טעג שפעטער האט מען גענומען אונדזער לאגער־עלטסטן, שיע בארגן, אים ארוים־געפירט אויסערן לאגער און דערשאסן.

דער גאנצער לאגער איז געווארן אויפגערודערט. מיר זיינען ארומגענגען פארטרויערט, פאראומערט, זענדיק אונדזער אייגענעם סוף. אזוי איז געווען ביז מיטן 1943, ווען ס'איז געקומען א באפעל, אז דער לאגער מוז ליקווידירט ווערן — און אין דריי טעג ארום זיינען מיר שוין אלע געווען אין סטאראכאוויץ. דא האב איך געטראפן זלמן גרינשפאן מיט זיין זון אברהמעלע און טעכטערל באשע.

אין סטאראכאוויץ זיינען מיר אפגעווען א גאנצן זומער און הארבסט און דארטן איז געקומען אויף אונדז דאס גרעסטע אומגליק. דעם 11טן נאוועמבער 1943 האב איך אוועקגעגעבן דעם ערשטן קרבן פון מיינע קינדערלעך. דאס דריי־יאריקע יענטעלע, וואס איז געכאפט געווארן אין א פלוצעמדיקער אקציע פון אלטע און קינדער. מיינע צוויי יינגלעך חיימל און אברהמעלע זיינען שוין אויך געווען אויף די לאסט־אויטאס, האבן זיי זיך דורך א נס גערעטעוועט דורך זאגן דעם ס"ס־מאן, אז זיי ארבעטן אין דער יידישער פאליציי, און ער האט זיי באפריידט.

פון מאל צו מאל איז געגאנגען א ידיעה, אז גאר אין גיכן וועט מען ליקווידירן סטאראכאווצער לאגער. אזוי ווי דער סאוועטישער פראנט האט זיך אלץ מער אריינגעשניטן טיף אין פוילן, האט א גרופע יידן זיך ארגאניזירט, ביי נאכט אויפגעריסן די דראט־פארצוימונגען פון

דאָס אַלץ איז געווען באַגלייט מיט א פיינער סומע געלט. פאַר אונדז איז דאָס אַבער געווען די איינציקע רעטונג. איך האָב גלייך מיט אים אַפּגעשיקט מיין פרוי און מיין עלטסטע טעכטערל ביילטשעלע.

עס זיינען אַוועק עטלעכע טעג און בערקאָוויטש זעט זיך נישט. בין איך אַוועק אויף ריזיקאַלישע וועגן און אומוועגן קיין וואַלאַנאָוו, זיך אַריינגעגנבעט אין די רייען פון די יידישע ארבעטערס, וואָס האָבן נאָך דער ארבעט זיך אומגעקערט אין לאַגער אַריין, און אַוועק צו בערקאָוויטשן. דערזעענדיק מיך האָט בערקאָוויטש אַנגעהויבן וויינען און דערציילן, אז א גאַנצע חברה מיט פאַליציי בראש איז ארוים קעגן אים, פאַר וואָס ער האָט אַריינגעבראַכט מיין פרוי און טעכטערל אין לאַגער, וויל דאָס ברענגט אין סכנה דעם גאַנצן לאַגער, איך האָב אים באַרואיקט און געפרעגט: וואַר איז דער נייער פרעזעס? ער האָט מיר געזאָגט וואו דער נייער פרעזעס געפינט זיך. בין איך אַוועק צו אים און ביידע זיינען מיר געוואָרן דערשטוינט: דאָס איז געווען מיינער א גוטער פריינד פון ראַדעם מיטן נאָמען באַראָן. אז ער האָט זיך דערוואוסט פון מיר, אז די פרוי און מיידעלע זיינען מיינע, האָט ער אויפגעשפרונגען: אוי וויי, וועז דו קומסט ניט, וואָלטן זיי דאָך שוין מאַרגן ניט געווען ביים לעבן. איך האָב נאָר איין עצה: איך וועל גלייך פאַרבעטן דעם דייטשישן פאַליציי־קאָמענדאַנט צו מיר, מען וועט מאַכן א סעודה מיט בראַנפן און אים דערציילן, אז די פאַרהאַלטענע פרוי און מיידעלע זיינען דיינע און אז דו ביסט מיין פעטער. געדאַכט און געטאָן. אין אַנהייב האָט דער קאָמענדאַנט זיך שטאַרק פאַרקרימט, אַבער שפעטער האָט ער מסכים געווען — אויך ניט אומזיסט. ער האָט געזאָגט, אז מען מוז מאַכן ערגעץ א סעפּאַראַטקע, וואו מיין פרוי מיטן קינד וועלן זיין, און אז דאַרטן מוז מען מאַכן א קליין ביידעמל צו באַהאַלטן דאָס קינד, אויב ס'זאָל קומען א קאָנטראָל.

באַראָנען האָב איך דערציילט דעם אמת, אז איך האָב נאָך דריי קינדער אין פּשיסכע און געבעטן מיר געבן א פור מיט א דייטשן זיי אַפּצונעמען. איך האָב אים געזאָגט, אז איך וועל זיי באַהאַלטן ערגעץ ביי א פויער ניט וויים פון לאַגער. באַראָן האָט דערפילט מיין בקשה, ער האָט אַבער ניט געוואוסט, אז איך האָב נאָך אַרויפגענומען אויפן אויטא די גאַלדבערגס, וואָס זיינען אַבער שפעטער אַוועק קיין ראַדעם. שפעטער האָב איך אויסגעפּועלט, מיט דער הילף און פאַר

וואפע" און אז מיר פארן קיין פשיסכע. צוזאמען מיט דעם האבן מיר אויך געקראגן א לאסטאויטא. פארשטייט זיך, אז דאס אלץ איז געווען א פיקציע, אין פשיסכע איז ניט געווען קיין „לופטוואפע" — אבער מען האט ריזיקירט, וויל אזוי פארלאזן און אזוי פארלארן. געפארן זיינען מיר, די ברידער הערשל און יאסקע גאלדבערג און זייער משפחה מיט צוויי קינדער. אין לעצטן מאמענט האט זיך איינגעבעטן מיט־צונעמען דער שוחט פון שטעטל מיט זיין פרוי.

אין פשיסכע איז ניט געגאנגען אזוי גלאטיק. גלייך ווי דער ס"ס־מאן איז אוועקגעפארן מיט זיין אויטא, זיינען געקומען דער בירגער־מייסטער פון שטאט, באגלייט פון פרעזעס פון יודען־ראט און יידישער פאליציי. אויף דער פראגע: פאר וואס און ווי אזוי זיינען מיר געקומען אהער? האב איך ארויסגענומען די באשיניקונג פון דער „לופטוואפע", צוזאמען מיט דעם אלטן לעדערשיין פון ראדעם, און עס געווינען דעם בירגער־מייסטער. ער האט עס אנגענומען פאר גוט געלט און אונדזער ענין איז דערלויבט געווארן.

א צרה איז אבער געבליבן: דער באפעל איז געווען, אז די גאלדבערגס און דער שוחט מיט זיין פרוי מוזן פארלאזן פשיסכע. אויך דאס האט זיך איינגעגעבן צו דערלויבן א דאנק ה' העלשער, אן ס"ס־מאן אויף א הייכן אמט אין וואלאנאוו, אבער אן אמת גוטער מענטש, וואס איז אליין געקומען קיין פשיסכע און עס דורכגעפירט ביים בירגער־מייסטער.

איין טאג האט מען צונויפגענומען די מיטגלידער פון יודען־ראט, גערופן כלומרשט אויף א זיצונג און אלעמען אויסגעשאסן. דאס איז געשען געצוילטע טעג נאך סוכות 1942. אין פשיסכער געטא איז אלץ געווארן ערגער. ניט געווען קיין טאג, אז מען זאל ניט שיסן יידן, און עס האבן זיך שוין געטראגן קלאנגען, אז עס גרייט זיך די „ווישעדלעניע". גראד אין אט דער צייט האט זיך ווידער באוויזן ביי אונדז אין שטוב בערקאוויטש און אונדז איבערגעגעבן, אז אין וואסערע 8-9 טעג וועט מען ליקווידירן פשיסכער געטא און אז ער קען מיטנעמען קיין וואלאנאוו, וואו ער איז לאגער־פירער, 2 מענטשן, וויל דער אויטא, וואס ער איז געקומען מיט א דייטש, קען מער ניט ארויפנעמען, און א צוויי טעג שפעטער וועט ער קומען מיט א גרעסערן אויטא און נעמען די איבעריקע.

זיך באזעצט אין ראדעם און אהין אראפגעבראכט מיין פרוי מיט די קינדערלעך. דאס איז געווען סוף 1939.

קיין דאגות מיט געלט איז טאקע ניט געווען, אבער אנדערע צרות זיינען געווען גענוג. צוליב א מסירה איז פאליציי געקומען צום ארט, וואו איך האב געהאלטן דאס לעדער, אלץ צוגענומען און נאך ארעסטירט מיין פרוי. דער באדינג צו באפרייען מיין פרוי איז געווען, אז איך מוז זיך צושטעלן אין פאליציי. מיין פרוי האט מען טאקע באפרייט, אבער איך האב דארטן געקראגן מכות־רצח, אז איך בין געפאלן אין חלשות. א געווייסער שלמה קאפלאן, א גרויסער סוחר, האט אויסגעפועלט מיין באפרייאונג — פאר דער ריזיקער סומע פון 50,000 זלאטעם.

אזוי זיינען געגאנגען אונדזערע טעג אין ראדעם. דעם 12טן אפריל 1941 איז אין ראדעם אייגעפירט געווארן א געטא, איין גזירה אויף א צווייטער איז געקומען, עס האבן זיך אנגעהויבן „אויסזידלונגען" און מען האט גערעדט, אז גאר אין גיכן וועט זיין די פולע ליקווידאציע פון געטא.

איין טאג איז געקומען צו מיר א געווייסער יעקל בערקאוויטש, געווען פרעזעס פון יודען־ראט אין וואלאנאוו, 10 קילאמעטער פון ראדעם, און געזאגט, אז ער וויסט אויף זיכער, אז אין אויגוסט וועט זיין די לעצטע „וויישעדלעניע" פון ראדעמער געטא און ער קען מיך העלפן זיך ראטעווען.

וואר האט זיך געקענט קעגנשטעלן אזא פארשלאג אין אזא געפערלעכער צייט? ער האט געקראגן פארן דורכפירן די זאך א גרויסע סומע געלט און לויט זיין צוזאג איז געקומען א הויכער ס"ס־מאן מיט אן אויטא צו אונדזער הויז און האט אונדז געבראכט קיין וואלאנאוו.

ניט באוויזן נאך אנצואוואוארעמען די פים אין נייעם ארט, ווי אין 20 טעג ארום איז אנגעקומען א באפעל, אז אלע יידן מוזן זיך אריבער־קלייבן אין די געטאס פון שידלאוואוצע און ביאלאבזשעג. איך האב אהין ניט געוואלט פאהרן, און מיט דער הילף פון דערמאנטן יעקל בערקאוויטש האבן מיר באקומען — ווידער פאר א סך געלט — א באשיניקונג, אז מיר, 8 מענטשן, זיינען ארבעטערס ביי דער „לופט־

דורך פארשיידענע וועגן און שטעגן, האָט מען זיך דערשלעפט קיין גניווישעוו.

געווען דאָ עטלעכע טעג און אָפגעפאָרן קיין זוואָלין, איבער־לאָזנדיק פרוי און קינדער. דאָס גאלט איז אויסגעגאנגען, האָט מען געמוזט פאָרן קיין זוואָלין, ערשטנס, ווייל איך האָב דאָרטן געהאט באהאלטן גאלט אין אן אָרט אויסערן שטוב ; צווייטנס, אפשר וועל איך נאָך געפינען עפעס פון לעדער אוו רויוואָרג.

אין זוואָלין האָב איך געפונען מיין הויז אין גאנצן פאַרברענט, אזוי אויך מיין שוואָגער נטע ברוינס הויז און מיין שוועגערינס לאָטים דירה.

מיינער אן אלטער קונה, דער לעדער־סוחר ישראל סאקשניידער, אברהם יוספ׳ס אן איידעם, האָט מיר דערציילט, אז פאר א קליינער סומע גאלט האָט ער געקראָגן א לעדערשיין. לויט זיין עצה, בין איך אוועק צום בירגער־מייסטער יאן גאלעווסקי, וואָס האָט מיך אריינגעפירט צום דייטשישן קאָמענדאַנט, אוו נאָך א קליינער אויספאָרשונג האָב איך באקומען א שיין פאר לעדער־גרויסהאַנדל — פארשטייט זיך, אז ביידע האָבן עס ניט געטאָן פאר מיצוות . . .

מיטן שיין בין איך אוועקגעפאָרן קיין ראָדעם, איינגעקויפט לעדער, פארקויפט עס — אוו מיט גאלט איז שוין ניט געווען קיין דאגות. היות אין זוואָלין איז געווען שווער מיט וואוינונגען, האָב איך

יידישע פאָליציי אין זוואָלינער געטא. פון רעכטס : יאָסל גאָלדפאָרב, אברהם קופערמאַן, מענדל וויינטרויב און יאָרעק גאָלדפאָרב

משפחה, מיין שוויגער מרים־רבקה ברוין, מיין שוועגערין לאַטי און מרדכי בעקערס משפחה.

מיר זיינען געפֿאַרן איבער דער ווייסל צו פֿילעוו. אין פֿילעוו איז שוין געווען גרויס די מהומה מיט אַנגעלאַפענע פֿליטים, האָבן מיר באַשלאָסן צו פֿאָרן צו די וולאָדאַווער וועלדער, געפֿאָרן זיינען מיר שוין מיט אַנדערע, ווייל אונדזער אַלטער לאַסטאָוויטאַ איז קאַליע געווארן. דאָרטן געדונגען אַ צימער ביי אַ וואַלדווערטער און אַפגעווען אַ פּאָר וואָכן.

דריי טעג פֿאַר יום־כיפור האָבן מיר געהערט, אַז דער דייטש איז שוין דאָ אין זוואָלין. האָבן מיר זיך געגרייט צו פֿאָרן אַהיים. געדונגען אַ פערד־און־וואָגן און געפֿאָרן קיין פֿילעוו. אַבער דאָרטן האָבן יידן אונדז געוואָרנט, אַז ביי דער בריק כאַפּט מען אַלע מענער און מען שיקט זיי אַווענ ערגעץ־וואו. אויפן גאַס איז גראַד געשטאַנען שימחה בעל־עגלה (וואַסערמאַן) מיט זיינע צוויי וויסע פערד, מיט נאָך עטלעכע פרויען און קינדער, צו פֿאָרן קיין זוואָלין, ווי אויך בערעלע זילבער (געראָפן: בערעלע האקל). האָבן מיר באַשלאָסן אַפּצושיקן קיין זוואָלין די פרויען מיט די קינדער, און איך מיט בערעלע זילבער זיינען געפֿאָרן קיין קוזמיר.

אויף מאָרגן אין דער פרי גיי איך אַרויס אין גאַס הערן ניים, איך גיב אַ קוק — שימחה מיט זיינע פערד, מיט די אַלע מיטגענומענע פרויען און קינדער. איך לויף צו און דערזע אין גרויס שרעק, אַז מיין שוויגער מרים־רבקה מיט מיין אכט־חדשימדיקן קינד יענטעלע זיינען ניטאָ. שימחה האָט מיר דערציילט, אַז די ס״ס האָבן זיי אַפּגעשטעלט אויפן וועג און ניט געלאָזט פֿאָרן ווייטער. האָט מיין שוויגער געכאַפּט יענטעלען אויפן האַנט און געלאָפן ווי אַ פּאַליאַטשקע קיין זוואָלין.

דאָס איז געווען אַ פּאָר טעג פֿאַר יום־כיפור 1939, זיינען מיר שוין פֿאַרבליבן אין קוזמיר. דאָ האָבן מיר געהערט די ידיעה, אַז לויט אַן אַפּמאַך מיט נאַצי־דייטשלאַנד וועט סאָוועט־רוסלאַנד באַזעצן פוילן ביז דער ווייסל, האָבן מיר באַשלאָסן פון דאָרטן זיך אַריבערכאַפּן אויף קלייניע שיפלעך (לאַדקעס) אויף דער צווייטער זייט ווייסל און פון דאָרטן פֿאָרן צו מיין פֿאָטער אין גניווישעוו. מיט גרויס שרעק, און

אונדז אפּטראנספּארטירט קיין שליבען, לעבן לייפּציג. דאָרטן איז געווען געגנוג צו עסן — און עסן איז געווען דאָס וויכטיקסטע.

פון דעם אָרט האָבן מיר דורכגעמאַכט פּאַרשיידענע גילגולים. די דייטשן האָבן אונדז געשלעפּט פון אָרט צו אָרט, אין גרעסטן טייל צו פוס, ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין ניקסדאָרף, דעמאָלט סודעטן־דייטשלאַנד. נאָכן אָפּזיין אַכט טעג אין דאָזיקן אָרט זיינען מיר באַפרייט געוואָרן. אין עטלעכע וואָכן אַרום האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין שוועסטער.

מאָטל מלאך (חיפה)

פון זוואָלין ביז ווייהינגען

וועג די ערשטע דייטשע באַמבעם האָבן געזומען פּאָלן אויף זוואָלין, האָב איך זיך געפּונען אין גאָס. איך בין גיך געלאָפן צום נאָענטן „סקלאד אפּטעטשני" (אָפּטייקל) פון מיין שוועגערין לאָטי ברוין. אויפן וועג האָב איך געטראָפן חנן טריימאַנס מיידעלע רבקהלע, און נאָך דעם, ווי ס'האָט זיך א ביסל באַרואיקט, זי אָפּגעפירט צו איר הויז. אָבער דאָרטן האָבן זיך געהערט די גרויסע יללות אויף רחל טריימאַן, וואָס איז געווען פון די ערשטע קרבנות אין שטעטל.

איך בין געלאָפן צו אונדזער הויז — א שרעק: א גאַנצע וואַנט איז אַרויסגעריסן. געכאַפּט מיין פּרוי מיט די 4 קינדערלעך און אַרונטער צו רחלע די בעקערין, כדי צו זיין אויפן נידעריקסטן עטאַזש.

אָבער וואוהין לויפט מען? צו פוס גיין קען מען ניט, מיינע 4 לאָסטאויטאָס האָט דאָס מיליטער צוגענומען — שטייען מיר אָזוי פאַרצוויפלטע און וויסן ניט וואָס צו טאָן. פּלוצעם קומט אַריין מרדכי בעקער (וועגמאַן) און לייגט אונדז פּאָר צו לויפן צוזאַמען מיט זיין ניט רעקווויזירטן אָלטן לאָסטאויטאָ, אויב מיר האָבן בענזין. איך האָב גראָד געהאַט א קאַן בענזין, האָבן מיר מסכים געווען צו זיין פּאַרשלאָג און גיך זיך געזומען אַריינפּעקלען אין זיין לאָסטאויטאָ: איך און מיין

דריי אפטיילן. דער אפטייל „צע" איז געווען דער געפערלעכסטער, ווייל זייער געציילטע האבן געקענט דורכטראגן זיינע געזונט־בארויבקע באדינגונגען.

צו מיין גליק בין איך ארויסגעפאלן אין אפטייל א. די ארבעט איז באשטאנען אין אויפלאדן און אפלאדן וואגאנען, ווי אויך אין אויסגלייכן קוילן. מיין ארבעט האט אויסגענומען ביים פיילישן „קעראוועניק" און ער האט מיך באשטימט צו זיין דער אנפירער פון אונדזער גרופע, וואס איז באשטאנען פון 4-5 זוואלינער און 5 פון אנדערע ערטער. פון די זוואלינער געדענק איך נאר די צוויי ברידער גוטמאן.

סיי מיר, סיי מיין שווער איז דא ניט שלעכט געגאנגען. איך האב א ביסל אונטערגעהאנדלט אויך און געהאט א לויזן גראשן אין קעשענע, ווייל פון דעם עסן אין לאגער אליין האט מען לאנג ניט געקענט ציען, און א סך זיינען געשטארבן פון אונטערדערנערונג.

אבער אין יאר 1944 זיינען געקומען די פינצטערע צייטן, ווען מען האט געגומען ביסלעכווייז דעפארטירן פון סקארזשיסקער לאגער, טייל קיין טשענסטאכאוו, טייל קיין דייטשלאנד. צווישן די לעצטע בין איך געווען מיט מיין שווער. די מענער האט מען געשיקט קיין בוכענוואלד און די פרויען קיין לייפציג. אין 10 טעג ארום האט מען

זוואלינער אין שטוטגראט, דייטשלאנד, גלייך נאך דער באפרייאונג

איך ניט, אבער איך נייטיק זיך שטארק אין געלט. האב איך געקראגן פון זיי 600 זלאטעם און א ביסל געלט האב איך געהאט זיך פארדינט דא, דורך פארשיידענע ארבעטן.

מיין באשלום צו אנטלויפן איז נאך פארשטארקט געווארן דורך דעם, וואס אין דער זעלביקער צייט האט א דייטש אין מיין גרופע דערשאסן א יינגל פאר גארנישט, נאר צוליב א שפיל. דער דייטש האט זיך געלערנט טרעפן אין א פלאש, דערנאך האט ער געהייסן דעם יינגל אראפבייגן דעם קאפ אויף דער לאפעטע — און ער האט אים דערשאסן אויף אן ארט. פאר דעם האט דער ס"ס־מאן באקומען 14 טעג אורלויב.

דורך א טריק בין איך ארויס פון לאגער־טויער, צוזאמען מיט נאך צוויי יינגלעך, וואס האבן מיר געוויזן דעם וועג ביז דעמביץ און דערנאך זיינען זיי אוועק, איך וויים ניט וואוהין. איך בין ארויס־ געקומען קיין דעמביץ ווי א קריסט. דארטן האט געוואוינט מיין גוטער פוילישער מייסטער, ביי וועמען איך בין געווען צוויי טעג. דער מייסטער האט אויף מארגן געבראכט נאך א יינגל פון לאגער אין זיין הויז. ער האט געקויפט פאר אונדז בילעטן אויף דער באן ביז סאנדאמיעזש (צוויזמיר) און דורך א צופאל געטראפן אן אויטא, וואס האט אונדז ביידן געבראכט קיין אסטראווצע, פונקט ערב יום־כיפור 1941. דארטן האבן געוואוינט מיין מאמע עלטערן.

פון דארטן בין איך ערב סוכות געקומען צוריק צו מיינע עלטערן. די שימחה איז ניט צו באשרייבן. זי האט אבער לאנג ניט געדויערט. די קאמאנדע פון לאגער, פון וואנען איך בין אנטלאפן האט אלארמירט דעם ארבעטסאמט פון זוואלין און מען האט אנגעהויבן מיך ארומזוכן. איך בין קיין נאכט ניט געשלאפן אין אונדזער שטוב. אבער אין מיי 1942, וועו ס'איז ארויס א באפעל, אז אלע יידן פון זוואלין מוזן זיך פארזאמלען אויפן מארקפלאץ און מען האט אנגעהויבן שיסן פון אלע זייטן, האב איך מורא געהאט און אויך זיך געשטעלט דארטן.

אויפן פלאץ האט מען אפגעקליבן 140 מענער און 100 פרויען. צווישן זיי בין איך געווען און מיין יינגסטע שוועסטער פרייד‌עלע. מען האט אונדז אפגעפירט אין לאגער פון סקארזשיסק. דארטן זיינען געווען

נאך סוכות זיינען מיר אלע געפאָרן קיין זוואלין. די שטוב אונדזערע האָבן מיר געפונען גאנץ. איך האָב זיך א געוויסע צייט אויסגעבאהאלטן פון די כאפענישן אויף ארבעט, אבער איין מאל, דעם 8טן אויגוסט, 1941, האָט מען מיך געפאקט און אפגעפירט צום שטאטישן קינאזאל, וואו עס זיינען געווען צונויפגעטריבן א 300 יידן, מיטן יודען־ראָט בראש. די מיטגלידער פון יודען־ראָט האָט מען דערנאָך באפריים, צוזאמען מיט א צאָל געכאפטע. איך בין געווען צווישן די פארהאלטענע, וואָס א ס״ס־אויטא האָט אונדז אפגעפירט קיין פוסטקאָוו, א לאגער לעבן דעמבין. מען האָט אונדז איינגעטיילט אין באראקן און צוגעטיילט אויף ארבעט ביי פארשיידענע פירמעס.

איך בין גראָד ארויינגעפאלן אין א גוטער פירמע און מיינע ארבעטס־באדינגונגען זיינען געווען ניט קיין שלעכטע.

איין טאג האָט מען ארויסגערופן אלע חתונה געהאטע און זיי באפריים. דעמאָלט האָב איך געזאגט צו זיך: מען מוז זיך ראטעווען דורך אנטלויפן.

דער פוילישער מייסטער איז געווען גוט צו מיר, האָב איך דורך אים געשיקט א בריוול צו מיינע עלטערן אין זוואלין, אז קיין עסן דארף

אין געטא. פון רעכטס צו לינקס: שמחהלע מאַנדעלבוים, פסח פלומענבוים, לייבל וויסבאַנד, שלמה פלומענבוים, הענעך זיידענבוים, ראובן וויסבאַנד, פיניע צוויגענבערג, חיים האָפמאַן, מאיר פרידמאַן, הענעך זיידמאַן און יאָער גאָלדפאַרב וי א פאַליציאַנט אין געטא

לוי פוקס (ניו־יאָרק)

פון לאַגער צו לאַגער

אין דער צייט פון די גרויסע באַמבאַרדירונגען פון זוואַלין בין איך און מיינע עלטערן אַנטלאָפן דריי קילאָמעטער פון שטאָט. אָפּגעמאַנדיק גרוסן פון יידישע אַנטלאָפענע וועגן די גרויל־מעשים פון די דייטשן אין זוואַלין, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו רוקן ווייטער פון שטעטל. מיר האָבן זיך דערשלעפּט ביז קאָזיניוו, וואו מיר האָבן געהאַט משפּחה און מיר זיינען דאָרטן פאַרבליבן ביז איבער די יום־טובים.

מיין זיידע לייבוש פוקס, א בן־שבעים, וואָס איז דאָרטן געווען מיט אונדז, האָט זיך אינגעזעקשנט צו פאָרן קיין זוואַלין, קעגן אונדזער אַלעמענס ווילן. ער איז געפאָרן מיט זיין טאָכטער פערל. אויפן וועג האָבן דייטשן אים גוט צעשלאָגן און ער איז גיך געקומען צוריק.

לוי פוקס, שרייבער פון אַרטיקל

סוף זוואלין

אין דער גרופע פון די 80 האָט יעדער געפילט, אז מען זיצט אויף א פולווערפאס און עס קען יעדע מינוט אויפרייסן, אבער מיר האָבן פיל מאל געוואלט אנטלויפן פון טראכטן וועגן דעם.

א פאר טעג פאַרן ארויסשיקן אונדזער גרופע זיינען געקומען צו אונדז צוויי זוואלינער בחורים: יאסל פעלדמאן, משה פעלדמאן דעם בעקערס זון, און אמעק ראטבוים, זיי האָבן ניט געוואוסט וואס צו טאָן מיט זיך. שפעטער האָבן פאליאקן זיי געבראכט אויף דעם סידלער וועג, איבערגעגעבן די דייטשן, וואס האָבן זיי דערשאסן.

איין טאג אין נאוועמבער 1942 האָט מען געבראכט לאסט־אויטאס און אונדזער גרופע געהייסן נעמען אלע פעקלעך און זיך אויסשטעלן אויפן פרייען פלאץ. ארום זיינען געשטאנען אוקראאינער מיט געלאדענע ביקסן און פולעמיאטן.

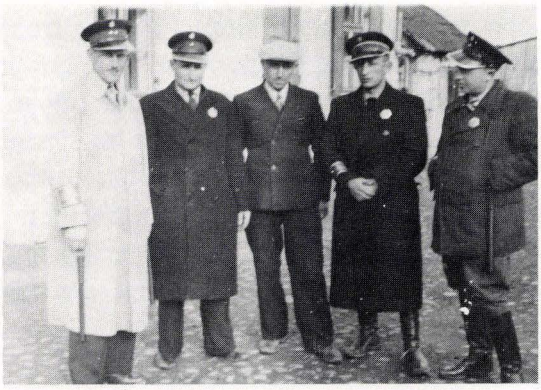
דער קאמענדאנט פון דער זשאנדארמעריע האָט געהאלטן פאר אונדז א קורצע רעדע:

די לעצטע וואָכן האָט איר דאָ געהאט א גוט לעבן. איר זייט געווען פריי און מיר האָבן אייך ניט געדופט. איצט גייט איר ארבעטן אין דער אמוניציע־פאבריק פון סקארזשיסק. איר וועט דארטן בלייבן א געוויסע צייט און שפעטער וועט מען אייך אפשיקן זיך צו באגעגענען מיט אייערע עלטערן און נאענטע.

מיר האָבן אים זייער גוט פארשטאנען . . .

אבער וואס האָבן מיר געקענט טאָן? מיר זיינען ארויף אויף די לאסטאויטאס און ביים פאַרן געכאפט א לעצטן קוק אויף אונדזער געבוירן־שטאָט זוואלין.

פון דעם טראנספארט זיינען צוויי זוואלינער בחורים אנטלאפן. זיי האָבן איבערגעלעבט היטלערס גיהנום, ווי פוילישע ארבעטערס אין דייטשלאנד. דאס זיינען: חיים האפמאן (איצט אין לאס־אנדזשעלעס) און מענדעלע שווארצבערג, זעליג בערישעס זון (איצט אין בערלין).

יידישע פאליציסטן אין זוואלינער געטא. פון לינקס: אברהם קופערמאן, ליפע מאנדעלמאן, משה־פרץ בערטמאנאוויטש, מענדל ווינטרויב, יאיר גאלדפארב

אולעק האט זיך נישט געלאזן איבערריידן, אבער די זשאנ־דארמעריע האט אויסגעפונען — וועד וויסט פון וועמען — אז ער געפינט זיך אין דער גרופע, זיינען אירע מענטשן געקומען אומבאמערקט אין ציווילע קלייד־ער און אים געכאפט. זיי האבן נאך געפונען א רעוואלווער ביי אים.

דאס מאל האט די זשאנדארמעריע זיך נישט געהאלטן אן איר שטענדיקן מיטל פון שלאגן און דערשיסן. פארקערט, מען האט אים איידל באהאנדלט, געגעבן גוט עסן און טרינקען און מען האט אים צוגעזאגט צו וועדן דער פירער פון דער גרופע יידן. פאר דעם האבן די דייטשן געפאדערט איין זאך: איבערגעבן נעמען פון די פארטיזאנער און זייער ארט.

אולעק האט זיך געלאזט פאנגען אין נעץ. ער האט זיי דערציילט. די דייטשן זיינען גלייך צוועק און ארומגערינגלט דאס אנגעגעבענע הויז אין דעם סודינער הויף, ארויסגענומען עטלעכע יונגע מענער און זיי דערשאסן.

שפעטער האבן זיי ארויסגעפירט אולעקן אויפן מיטן מארק־פלאץ, אים דערשאסן און ניט געלאזן צונעמען זיין קערפער גאנצע 24 שעה.

ניקעס" (ערבותניקעס) און געמאלדן, אז אויב די שולדיקע וועלן ניט ארויסגעבן ווערן ביז צוויי טעג, וועלן די ערבותניקעס געהאנגען ווערן. דער טערמין איז אַוועק. האבן די דייטשן די געבראכטע יידישע יונגעלייט באפוילן צו הענגען די פארכאפטע פאליאקן, צווישן זיי א גלח. בעת מעשה האבן די דייטשן געזומען בילדער פון דער גאנצער סצענע. די יונגגעלייט זיינען געווען מיט זייערע געלע לאטעס אויפן ארעם, און אויף מארגן האבן זיך באוויזן בילדער פון די אויפגעהאנגענע דורך די יידן מיט אויפשריפטן מיט גרויסע אותיות: יידן הענגען פאליאקן.

אולעק קאפלאן

ער איז דער זון פון שמואל-אלי קאפלאן, וואס האט געהאט אן אייזן-געשעפט. ער איז געווען אן ענערגישער און דרייסטער בחור.

אין די ערשטע יאָרן פון דער מלחמה האט אולעק געארבעט אין דער קאמענדאנטור און האט זיך געשאפן גוטע באציאונגען מיט א צאל זשאנדארמעריסטן. א דאנק דעם האט ער צוויי מאל גערעטעוועט מיין ברודער הערשל פון טויט דורך העלפן אים ארויסנעמען פון תפיסה.

א קורצע צייט פאר דער ענדגילטיקער ליקווידאציע פון זוואלינער יידן איז אולעק אַוועק פון שטעטל און זיך פארבונדן מיט א לינקער פארטיזאנער-גרופע. נאָך פאר דער מלחמה האט מען אין זוואלין געוואוסט, אז ער איז טעטיק אין דער קאמוניסטישער פארטיי. וויסט אויס, אז אולעק איז ניט אויסגעקומען מיט דער גרופע און געווען געצוואונגען צו פארלאזן דעם וואלד.

ער האט נישט געהאט קיין אנדער ברירה און אַוועק קיין זוואלין און געוואלט זיך אנשליסן אן דער גרופע פארבליבענע יידן נאָך דער „אויסזידלונג", וואס איז דעמאלט באשטאנען פון 77 יידן. דער קאמענדאנט פון דער גרופע איז דעמאלט געווען וויינטרויב און ער האט געבעטן אולעקן זיי פארלאזן. ער האט אים געגעבן צוויי מאטיוון: ערשטנס, די דייטשן וויסן די געניוע צאל יידן אין דער גרופע; צווייטנס די זשאנדאמעריסטן קענען אים גוט פערזענלעך און זיין פאליטישע פארגאנגענהייט.

די צאָל פון אזעלכע דערשאָסענע יידן, אין די הייזער און אין די גאסן, איז געווען צווישן 150 און 200.

נאָכן באגראָבן אויפן יידישן בית־עולם די אלע דערשאָסענע, זיינען קליינע גרופעס פון די 80, אונטער דער שמירה פון פאָליציאַנטן, געגאַנגען איבער די יידישע הייזער זוכן ווערטזאכן. וועו דער שומר פלעגט נישט באמערקן, פלעגט מען דאָס געפונענע אריינלייגן צו זיך אין קעשענע. אזוי האָט געטראָפן, למשל, אז אויף קאָזשעניצער גאָס האָט מיין גרופע געפונען צופעליק ביי אן ארעמען איילמאכער א גאָלדענעם זייגער מיט א קייט און אנדערע שטיקלעך צירונג, וואָס זיינען געלעגן אונטער דער פאָדלאָגע. מיר האָבן דאָס פארקויפט א יידישן וואַרשעווער בחור, וואָס פלעגט ארומפארן מיט משהלע קאפלאן ווי קריסטן און פון צייט צו צייט קומען צו אונדז אפקויפן די סחורה. א מאָל פלעגט אויך קומען צו אונדז זעליג וואלמאנס פרוי, א וואַרשעווער יידיש מיידל, וואָס האָט קריגצייט זיך געפונען אין זוואלין. שפעטער זיינען זיי אלע געווארן געכאפט און אומגעבראכט.

די יידן פון דער גרופע 80 פלעגן אונדז, די צוגעקומענע 7, דערציילן פארשיידענע געשעענישן נאָך דער „וווישידלעניע" פאר אונדזער קומען אהער.

צוויי געשעענישן איז וויכטיק איבערצוגעבן: באלד נאָך דער „אויסזידלונג" איז א פארטיזאַנער־גרופע באפאלן די זוואלינער טורמע און באפרייט אלע ארעסטאַנטן. דעם צווייטן טאָג ביי נאכט זיינען געקומען זשאַנדארמעריסטן אין הויז פון די 80 און האָבן ארויסגענומען 4 יידן: אפרים ראָזענפעלד, שמואל־יחזקאל גוטמאן, פלארעקס איידעם (א לאָדזשער) און זיין פרוי, וואָס איז געווען אויסבאהאלטן ביי א קריסט און געקומען באזוכן איר מאן. מען האָט זיי געפונען שלאָפנדיק אין די קליידער, און דאָס האָבן די דייטשן אנגענומען פאר א באוויז, אז זיי זיינען פארטיזאַנער.

א צווייטע נאכט איז געקומען זשאַנדארמעריע און אויסגעקליבן עטלעכע יונגעלייט און זיי ארויפגעזעצט אויף א לאסטוואָגן. מען איז געווען זיכער, אז מען נעמט זיי צום שיסן. ארויסגעוויזן האָט זיך נאָר עפעס אנדערש: 2 דייטשן זיינען דערשאָסן געווארן נישט ווייט פון דארף גאָרא־פולאווסקא. די דייטשן האָבן געגומען פוילישע „זאקלאד־

זיך אויסבאהאלטן ביי די ברידער קראל. פון דאָרטן אריבער די וויסל און זיך פארבונדן מיט דער **א. ק.** גרופע, וואס ער איז געווען טעטיק פאר איר די גאנצע צייט און זיך אויך באטייליקט אין פוילישן וואר־שעווער אויפשטאנד אין 1944. געקעמפט ווי א פוילישער פאטריאט — אבער געשטארבן ווי אן אומבאהאלפענער ייד: איינער פון די „אקאוצעס", וואס האט געוואוסט, אז ער איז א ייד, האט אים דערשאסן ווען ער האט נישט געקענט אים געבן זיין געפאדערט געלט.

אונדז 7 האט מען אפגעפירט קיין זוואלין. דאָרטן האט מען אונדז צוגעטיילט צו דער גרופע 80 יידן, וואס זיינען געבליבן נאך דער „אויסזידלונג".

אין זוואָלין נאָך דער „אויסזידלונג"

די גרופע פון 80 יידן איז געווען אייגקווארטירט אין הויז פון וועלוול קירשענבלאט דער בעקער, וואס איז געווען דער פארזיצער פון יודן־ראט, אין א צוויט הויז.

אנדערע האבן שוין אין בוך דערציילט וועגן דעם טאג פון „אויסזידלונג". זייענדיק איצט אין זוואלין, האב איך זיך דערוואוסט אנדערע אייגצלהייטן.

דער גרעסטער טייל יידן האט געפאלגט דעם באפעל צו קומען דעם צווייטן טאג חול־המועד סוכות 1942 אויפן מארקפלאץ. עלטערע מענטשן וואס האבן נישט געקענט, נישט געהאט קיין כוח צו גיין, זיינען דערשאסן געווארן אין זייערע היימען. דאס זעלביקע האט געטראפן פארבליבענע קינדער אין די וויגן.

יחזקאל גאלדפארב, וואס האט געארבעט ווי א מאטאריסט אין דער פארוואלטונג פון זיין פעטער משה־יעקב, און נישט געגאנגען צום זאמלפלאץ און איז דערשאסן געווארן אין מיל.

הערשל און חנא אייכנבוים האבן זיך באהאלטן אין זייער סאד און זיינען באלד דערשאסן געווארן.

מיין באבע גיטל־דבורה שלאפמאן איז געבליבן אין הויז און דאָרטן דערהרגעט געווארן.

שוועסטערל האָט מען זיך אַן עצה געגעבן. זי האָט אויסגעזען ווי אַ שיקסע און גיך זיך באַפריינדעט מיט אונדזער באַלעבאָסטעס מיידלעך.

עטלעכע טעג האָט אונדזער גרופּע פון 8 געמוזט פֿאַרלאָזן יאַנאָוויצע, און איך האָב אפילו ניט געהאָט די מעגלעכקייט זיך צו געזעגענען מיט ראָכטשעלען.

וואוהין האָט זי געקענט גיין? דאָס האָב איך זיך דערוואוסט שפּעטער. זי איז אַוועק צוריק צו הערשלען אין פּאָליטשנע־לאָגער. געשלעפּט זיך אַליין איבער וועלדער און פעלדער, אויסגעשטעלט אויף טויטגעפֿאָרן אויף טריט און שריט, און געקומען אַהין.

דאָס מאָל איז זי פֿאַרבליבן דאָרטן, מיט דער הילף פון ברודער הערשל, ביז יאָנואַר 1943, וועלן דער גאַנצער לאָגער איז איבערגעפֿירט געוואָרן קיין סקאַרזשיסק. ראָכטשאָלען, ווי אַ קליין מיידל, האָט מען אַהין ניט מיטגענומען.

זי איז מיט דער צייט פֿאַרוואָגלט געוואָרן אין שידלאָווצער לאָגער, געשלאָסן פֿריינדשאַפּט מיט אַ יינגעלע אין איר עלטער, דער זון פון ישראל דזאַבאָץ, און זיי האָבן „אַרגאַניזירט" וואָס נאָר זיי האָבן געקענט, כדי ניט אויסצוגיין פון הונגער. אַזוי האָט מיר איבערגעגעבן פישל שערמאַן.

צוויי 12־יעריקע קינדער, אַליין אויף גאַטס באַראַט אין אַ וועלט פון מאַרד און טויט, מיט בשותפותדיקע איבערגעגעבנקייט און קינדער־שער ליבע, וואַרטנדיק אויף דעם אומפֿאַרמיידלעכן שרעקלעכן סוף.

ווי שוין דערמאָנט פריער, איז דער 15טער אָקטאָבער, 1942, געווען דער לעצטער טערמין פון אונדזער דערלויבעניש צו אַרבעטן אין יאַנאָוויצע. יענעם פרימאָרגן בין איך אַרויס אַ קוק טאָן אין דאָרף און באַמערקט, ווי אַ וואָגן מיט פּוילישער פּאָליציי פֿאָרט אין אונדזער ריכטונג.

איך בין גלייך אַריינגעלאָפֿן אין שטוב און עס איבערגעגעבן. אַדוואָקאַט אייכהארד איז אין סעקונדעס אַרויס אַריינגעלאָפֿן מיט די פרייע פעלדער. מען האָט אים נאָכגעשאָסן, אָבער ניט געטראָפֿן.

מען האָט זיך שפּעטער דערוואוסט, אַז אַ פּאָר טעג האָט ער

דער טערמין פון אונדזער ארבעט אין יאנאוויצע האָט זיך געענדיקט דעם 15טן אקטאָבער 1942, ווען מען אונדז אָפּגעשיקט צוריק קיין זוואלין.

מיין שוועסטערל

וועמען מיר האָבן זיך דערוואוסט וועגן דער זוואלינער „אוים־זידלונג", איז מיין ערשטער געדאַנק געווען וואָס איז געשען מיט ראָכטשעלען, מיין 12־יאָריק שוועסטערל? אפשר האָט זיך איר איינגעגבן ערגעץ צו אַנטלויפן אין יענעם שרעקלעכן טאָג? און ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, וועלן איין טאָג, קומענדיק פון דער ארבעט, האָב איך זי דערזען אין אונדזער צימער אין יאנאוויצע.

וועט קען אויסדריקן די געפילן בעת אזא באַגעגעניש? מיין האַרץ איז ממש אויפגעגאַנגען פון פרייד, געמישט מיט טיפן טרויער אויפן גורל פון אונדזער גאַנצער משפחה.

זי איז ניט געקומען אליין. מיט איר איז געווען יחזקאל טויב, אן אור אייניקל פון אַלטן קוזמירער רבין.

אויסגעמאַטערט, דערשראָקן און הונגעריק האָט זי דערציילט ווי אזוי זי קומט אהער. אויפן דעפּאָרטאַציע־וועג פון זוואלין קיין גאַרבאַטקע האָבן טאַטע־מאַמע ניט אויפגעהערט זי צו בעטן, אז זי זאָל זען צו אַנטלויפן פון ריי און גיין צום ברודער הערשלם אַרבעטפּלאַץ אין פּאָליטשנע אָדער צו מיר אין יאנאוויצע.

סוף־סוף האָט זי נאָכגעגעבן זייערע תחנונים און אַנטלאָפן פון ריי. א קריסטין האָט זי אויסבאהאלטן א פּאָר טעג, דערנאָך אַנגעווויזן דעם וועג ווי זיך אַריינצוקריגן אין פּאָליטשנע־לאָגער.

זי האָט אָבער דאָרטן ניט געקענט לאַנג בלייבן. אזוי ווי אין לאָגער איז געווען יחזקאל טויב, און ער איז אויך געווען אומלעגאַל, האָט הערשל זיי ביידן געהאָלפן צו פּאַרלאָזן פּאָליטשנע און זיי זיינען אַנגעקומען צו מיר אין יאנאוויצע.

יחזקאלען האָבן מיר ניט געקענט אריינגעמען, ווייל אונדזער גרופּע האָט געקענט האָבן נאָר די 8 פּאַרשריבענע יידן. מיט מיין

געפינען זיך. ער האָט געוואוסט וואו מיר זיינען, האָט ער געזאָגט, אוּן אַזוי וואוהין צו לויפן ערגעץ אַנדערשוואו איז נישטאָ — איז ער געקומען אַהער.

אויף אונדזער באַשיניקונג איז געווען אַנגעגעבן די צאָל 8 אוּן אונדזערע נעמען. מיר וואָלטן אים בשום אופן נישט געקענט אַריינגענעמען צו אונדז. האָט זיך אָבער געמאַכט, אַז יאָסל וויינטרויב האָט באַשלאָסן צו קומען קיין זוואָלין, וואו זיין ברודער מענדל איז געבליבן וווינטער דער קאָמענדאַנט פון די פּאַרטיזענע 72 יידן, וואָס די מאַכט האָט איבערגעלאָזן אויף צו באַגראָבן די דערשאָסענע יידן אוּן זוכן „אוצרות" אין די יידישע הייזער. מיט דער הסכמה פון אונדזער אינזשינער פּאָסעק האָבן מיר געביטן דעם בליישטיפט־געשריבענעם נאָמען וויינטרויב אויף אייכהארד.

איין טאָג איז געקומען א יונגע קריסטין צו אייכהארדן, געוועדט מיט אים א 15 מינוט אוּן נעלם געוואָרן. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז זיין גאַסט איז פאַרבונדן מיט דער „ארמיע קראַיאָווע", וואָס וויל, אַז מיר זאָלן מיטאַרבעטן מיט זיי אוּן אַז אין גיכן וועלן זיי אונדז צושיקן וואָפן. א פּאָר טעג שפּעטער איז געקומען א געוועזענער פּוילישער אָפיציר אוּן האָט איבערגעחזרט דאָס זעלביקע.

קיין גרויסע האָפענונג האָבן מיר ניט געליגט אויפן גאַנצן ענין. אָבער אַזוי ווי דעמאָלט האָבן מיר שוין קלאָר געוואוסט וואָס פּאָר א סוף עס דערוואַרט אונדז, האָבן מיר דעם פאַרשלאָג אַנגענומען. מיר האָבן זיך פאַרבונדן מיט א צאָל פּויערים פון דאָרף אוּן זיי האָבן צוגעזאָגט קאָאָפּעראַציע. באַזונדערס אַקטיוו זיינען געווען די ברידער קראָל.

אויסגעלאָזן האָט זיך א טייך. קיינער פון די פּאַרטיזאַנער איז צו אונדז ניט געקומען, קיין שטיקל געווער האָט מען אונדז ניט צוגעשיקט.

א צאָל יידן, וואָס האָבן זיך נאָך געוואָלגערט אויף די וועגן אוּן וועלדער, פלעגן א מאָל פאַרבלאָנדזשען צו אונדז אין דאָרף. צווישן זיי זיינען געווען גרשון וואַסערשטראָם, אברהמעלע קופערמאַן, זעלדע שלאָפמאַן (איצט אין שטאָקהאָלם). אברהם ראָזענבלאָט איז אָנטלאָפן פון קליקאָווער לאָגער צו באַזוכן די פאַרבליבענע 80 יידן אין זוואָלין, איז ער דערשאָסן געוואָרן פון א פּוילישן פּאָליציאַנט.

די כאָפּעניש אין שטעטל, וואָס מיר האָבן געוואָלט אויסמיידן, איז געווען אַן ארויסשיקן אויף דעמבלין. אויף דעם מאָרש זיינען א צאָל יידן דערשאָסן געוואָרן, צווישן זיי דער איידעם פון אַלטן רב.

נאָך ראש־השנה האָבן מיר זיך געזעגנט מיט אונדזערע משפּחות און פריינד און אַוועק. אין גאַנצן האָב איך באַגעגנט לאַלעק ברעסלוי, זון פון פעלדשער יעקב, פון פאָך א צאַן־טעכניקער. ער איז געווען א הויכער, בלאָנדער און מיט זיין פּוילישער שפּראָך האָט ער זיכער געקענט אַנגיין פאָר א פּאָליצאַק. איך האָב אים אויף גיך געפרעגט וואָס פלאָנט ער צו טאָן זיך צו רעטעווען. ער האָט ניט געענטפערט, נאָר ארויסגענומען פון קעשענע זיין פּוילישן פּאַס און געשמייכלט — און מיטן פּוילישן פּאַס איז ער שפּעטער אַוועק מיט אַלע יידן קיין טרעבלינקע.

מיר זיינען געקומען קיין יאַנאָוויצע, ווידער געאַרבעט ווי פריער, ביז איין טאָג איז געקומען די שרעקלעכע ידיעה, אַז דעם צוויטן טאָג חול־המועד סוכות, 1942, איז די גאַנצע עדה יידן פון זוואָלין דעפּאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע. דערציילט האָט עם אונדז די קריסטין, וואָס מיר זיינען געווען אין איר דירה.

ס'זיינען ניט געווען קיין געוויינען, נאָר א טויטע שטילקייט האָט זיך אַראָפּגעלאָזן איבער אונדז. ס'איז ניט געווען קיין כוח צו זאָגן א וואָרט, דאָס לשון האָט ווי אָפּגענומען.

אָבט יתומים זיינען געזעסן מיט אַראָפּגעלאָזענע קעפּ — און געשוויגן אויף דעם שרעקלעכן בראָך פון אונדזערע טייערסטע, פון שטעטל און פון אונדז גופא.

א. קאַ. באָט אונדז אָן הילף

אויף מאָרגן איז געקומען צו אונדז א ייד, וואָס איך וואָלט צום וויניקסטנס זיך געריכט אים דאָ צו זען. דאָס איז געווען אַדוואָקאָט אייכהאָרד, וואָס איך האָב שוין פריער דערמאָנט. ער האָט דערציילט אז אים האָט זיך איינגעגעבן צו אָנטלויפן אין דער לעצטער מינוט פון דער אויסזידלונג. זיין פרוי די דענטיסטקע און קינד זיינען שוין פריער געווען אַוועק פון זוואָלין און ער וויסט אפילו נישט וואו זיי

דערלויבעניש פון דעם קרייזאמט צו נעמען 8 יידן אויף אמעליאַראַציע־
פּראָיעקט פון 3 חדשים אין דאַרף יאנאָוויצע און מיר פּאַרגעלייגט צו
זיין אין דער גרופּע. איך האָב דאָס איבערגעגעבן מיינע עלטערן און
זיי האָבן גלייך מסכים געווען דערצו.

מיר האָבן צונויפגעשטעלט די ליסטע פון דער גרופּע, אין וועלכער
עם זיינען אַריין אויסער מיר און לייבל ווייסבאַנד נאָך 6 בחורים:
ראובן ווייסבאַנד, פּיניע צווייגענבוים, אברהמעלע בוימלגרין, חיים
האָפמאַן, פּסח פּלומענבוים און יאָסל ווינטרויב.

מיט דער באַשיניקונג אין האַנט זיינען מיר אַוועק קיין
יאנאָוויצע. מען האָט אונדז איינגעקוואַרטירט ביי א פּוילישער פּרוי.
מיר האָבן קיין לוין פּאַר דער ערבעט ניט באַקומען, פּאַרן צימער האָבן
מיר געמוזט אַליין באַצאָלן — אָבער דאָס איז טויזנט מאָל מער ווערט
געווען קעגן דעם, וואָס מיר האָבן ניט געדאַרפט זיין אין קיין לאַגער, און
די ערבעט איז אויך ניט צו שווער געווען, און די קאַנטראָל איז געווען
א שוואַכע.

וען ס'איז געקומען עטלעכע טעג פּאַר ראש־השנה האָבן מיר
געבעטן אינזשינער פּאַסעק א דערלויבעניש צו קומען קיין זוואָלין אויף
יום־טוב. ער האָט אונדז געגעבן א באַשיניקונג און מיר האָבן אויף
א געדונגענער פּויערישער פּור זיך געלאָזט אין וועג.

אין זשעלענקער וועלדל האָבן מיר געטראָפן פּויערים, וואָס זיינען
געפּאָרן צוריק פון זוואָלין, און זיי האָבן אונדז דערציילט, אז ערשט
נישט לאַנג איז דאָרטן פּאַרגעקומען א „לאַפונקע" (כאַפונקע) פון יידן.
מיר האָבן באַשלאָסן אָפּצוואַרטן אין וועלדל.

אין וועלדל איז פּאַרבייגעפּאָרן א פּאָליאַק, וואָס איז געווען
א לערער אין א זוואָלינער שול. ער האָט געקוקט זייער פּאַרדעכטיק
אויף אונדז. אין ווייניקער ווי א שעה זיינען אַנגעקומען דייטשע זשאַנ־
דאַרמען און אונדז אַרומגערינגלט. מיר זיינען געשטאַנען מיט די הענט
אין דער הויך, זיי האָבן דורכגענישטערט אונדזערע וואַליזעס און אונדז
גופא. מיר האָבן זיי געוויזן די באַשיניקונג און צוגעגעבן, אז דאָס
האָבן מיר א ווייַלע זיך געוואָלט אָפּרוען. דעמאָלט האָבן זיי אונדז
אָפּגעלאָזן.

שרעקלעך. יעדער האָט געפילט, אז דער סוף דערנענטערט זיך און מען מוז זיך ווי ס׳איז זען צו ראַטעווען.

טייל האָבן געהאַט באַשייניקונגען, אז זיי ארבעטן פֿאַר דייטשן און זיינען צייטווייליק געווען זיכערער. אַנדערע זיינען שוין ארבעטן — מיט הילף פון דאָרטיקע קריסטן — אין דער געווער־פֿאַבריק פון ראַדעם. א קליינע צאָל איז שוין זיך באַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן (אברהם־אהרן טייטעלבוים, מאיר בירנבוים, ביידע האָבן איבער־געלעבט. אָבער אברהם־אהרן איז נאָכן קריג דערשאָסן געוואָרן דורך פּאָליאַקן).

אַנדערע האָבן געפֿראַווט געפֿינען א וועג צו א לינקער פּוילישער פּאַרטיזאַנקע, אָבער אַן געווער האָט מען דאָרטן נישט אַנגענומען. איך האָב דאָס אויסגעפונען פון מיין קוזין חיים שלאָפֿמאַן און אַביש רייזמאַן. חיים איז געוואָרן ערגעץ פֿאַרשוואונדן. ער איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן בעתן אַנטלויפֿן פון דער ווואַקוואַציע פון שטעטל טשעפּאַלאָוו.

א פּאָפּולערער וועג פון פֿרואַוון זיך ראַטעווען פון טויט איז געווען צו פֿאַרשאַפֿן זיך א פּוילישע „קענקאַרטע" (אידענטיפֿיקאַציע־דאָקומענט). געהאַלפֿן עס צו באַקומען האָט דער פּאָליאַק קאַטשינסקי, וואָס האָט געארבעט אין מאַגיסטראַט. די זאַך איז שפּעטער אויפֿגעדעקט געוואָרן. א פּאָר יידן זיינען ארעסטירט געוואָרן און שוין מיטן טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע. קאַטשינסקי איז שפּעטער דערשאָסן געוואָרן.

יאַנאַוויצע, די גרופּע פון 8

נאָך דער טראַגעדיע מיט מיין ברודער יאָסל איז מיין מאַמע געווען אין גאַנצן פֿאַרצווייפֿלט און דאָס האָט אויך זייער שטאַרק געטראָפֿן מיין פֿאָטער, וואָס האָט זיך ניט געקענט נעמען צו נייע פֿלענער אונדז אַלעמען צו ראַטעווען, ווי, למשל, זוכן א באַהעלטעניש ביי א באַקאַנטן קריסט, אַדער אפשר גאָר אַריין אין פּיאַנקער לאָגער ווי מיין פֿעטער בונים פינקעלשטיין און זיין פרוי מאַלע און זון חיים.

איין טאָג האָב איך באַגעגנט לייבל ווייסבאַנד, האָט ער מיר דערציילט, אז א פּוילישער אינזשעניר מיטן נאָמען פּאָסעק האָט א

איך האָב שוין פריער געוואוסט וועגן טרעבלינקע און אַנדערע טויטלאַגערן. איך בין געווען באַקאַנט מיט א וואַרשעווער יידישן אַדוואָקאַט, וואָס האָט א געוויסע צייט געלעבט אין זוואָלין. זיינס א פּוילישע פריינדין איז געווען אַקטיוו אין פּוילישן אונטערגרונט פון דער „ארמיא קראיאווא" און זי האָט אים דערציילט, אז דער לאַנדאַנער ראַדיא גיט אָפט איבער וועגן די גאַזקאַמערן פאַר יידן.

אַנהייב יוני 1942 האָט די מאַכט באַפוילן די יידן פון גניווישעוו, פיאַנקי, גאַרבאַטקע און פון אַנדערע אַרומיקע ערטער זיך צו באַזעצן אין זוואָלין. קיין זוואָלין זיינען דעמאָלט געקומען נאָך א צווויי טויזנט יידן. אַזוי איז אויך געווען די ענגשאַפט געוואָרן גרויס, קען מען זיך פאָרשטעלן ווי גרויס זי איז געוואָרן איצט.

דער יודן־ראַט איז באַפוילן געוואָרן מודיע צו זיין, אז אַלע יידן פון 14 ביז 60 יאָר מוזן זיך רעגיסטרירן אין אַרבעטסאַמט. עטלעכע טעג נאָך דער רעגיסטראַציע איז זוואָלין אַרומגערינגלט געוואָרן פון ס"ס און אוקראַאינער און די אַלע רעגיסטרירטע זיינען אויפגעפאָדערט געוואָרן זיך צונויפצוזאַמלען אויפן פרייען פּלאַץ צווישן קאַוואַלסקי־גאַס און מאַרקפּלאַץ. אַנדערע האָבן געפרואווט אַנטלויפן פון זאַמלפּלאַץ, זיינען זיי געשאָסן געוואָרן, צווישן זיי: לייבל זיבערסקי, קעסטענבערג (שמאי כאלטשעס זון), ברוך יוסף קופּערבערג, דעם געלן דודם זון.

די אַלע יידן, אַרום 300, האָט מען אַפּגעפירט אין לאַגער פון סקאַרזישסק, דער גרעסטער טייל פון זיי אין „ווערק צע", ווו מען האָט ניט געקענט אויסהאַלטן מער ווי עטלעכע וואָכן, אויב מען האָט ניט געהאַט קיין ספּעציעלע שוצקליידער און מען איז ניט געווען גוט דערנערט.

אין צען טעג אַרום איז פאַרגעקומען א צווייטע „אַקציע" פון אַפּפירן א 300 יידן קיין סקאַרזישסק. דאָס מאָל זיינען די מערסטע פון זיי צוגעטיילט געוואָרן צו די אַפּטיילן **א** און **בע**, ווו די ארבעט־באַדינגונגען זיינען געווען פיל לייכטער ווי אין „ווערק צע".

איך און מיין ברודער, ווי אויך לייבל און ראובן ווייסבאַנד, האָבן אין ביידע „אַקציעס" זיך אויסבאַהאַלטן.

די שטימונג אין שטעטל נאָך די 2 „אַקציעס" איז געווען

צונאַרן געלט פון יידן. אין עטלעכע וואָכן אַרום זיינען אַלע יידישע אַרעסטאַנטן פון ראַדעמער תפיסה אָפּגעפירט געוואָרן אין אויסראָט־לאָגער טרעבלינקע — צווישן זיי מיין ליבער יאָסל און דער פריערדיקער דירעקטאָר פון יידישן אַרבעטאַמט אין ראַדעם גייגער מיט אַנדערע אַנגעשטעלטע פון ראַדעמער יודן־ראָט.

* * *

אין מיי 1942 האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די עוואַקואירטע יידן פון זוואָלין און אַנדערע שטעטלעך זיינען ניט געפירט געוואָרן אויף אַרבעט אין „אָסטען", ווי די דייטשן האָבן געזאָגט, נאָר אין טויטלאָגערן. די רעאַליסטן צווישן אונדז האָבן דאָס שוין לאָנג אַזוי געזאָגט. גימפּל שלאָפערמאַן, דער פריזירער, האָט דאָס מיר שוין נישט איין מאָל געזאָגט. מיין פאָטער האָט געבעטן זיינם אַ באַקאַנטן פּאָליאַק צו קאָנטראָלירן די ריכטיקייט פון די קלאַנגען. זיינע זין זיינען געפאָרן ביזן שטעטל מאַלקינא און דאָרטן האָבן די אָרטיקע קריסטן זיי איבערגעגעבן, אַז 7 קילאָמעטער פון דאָנען געפינט זיך דער לאָגער טרעבלינקע, ווו יידן ווערן פאַרגאָזט און פאַרברענט.

זיצן, פון לינקס: גימפּעל, שוועסטער רייזל שלאפערמאַן־מאַנדעלבוים און אברהמלע שלאפערמאַן. 2טע רייִ, פון לינקס: גימפּעלס טאָכטער רוזשקע, סטעלאַ, די טאָכטער פון אברהמלע. עס שטייען די קינדער פון אברהמלען: יעקל, אסתר און איר מאַן לאָזער — אַלע אומגעקומען

וען מען האָט אים געכאַפּט מיט לעדער אויף זיין רעווער אויפן וועג פון ראַדעם קיין זוואָלין.

די לאַגע איז געווארן נאָך ערגער, וען ס׳איז געקומען דער באַפעל , אַז די יידן וואָס לעבן אויף געוויסע גאַסן אין שטאָט, מוזן אַריבער אין א ספעציעל־אַנגעצייכנטן ראיאָן.

מיר זיינען אַלע אַריבער צו מיין פעטער אייזיקס הויז און ביי אייזיקס שוואָגער שלמה מאַנעלע. שפעטער, וען די יידן פון אַרומיקע שטעטלעך זיינען באַפוילן געווארן זיך אַריבערצוקלייבן קיין זוואָלין, האָבן אין די צוויי דירות נאָך געלעבט מיין טאַנטע דאָברע מיט אירע צוויי קינדער, און מיין באָבע דבורה, מיין פאַטערס מאַמע.

מיין טאַנטע מאַלע, פעטער בונים מיטן זון חיים פינקלשטיין זיינען אַווק אין פיאַנקער־לאַגער. זיי האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן. חיים איז מיט צוויי יאָר צוריק געשטאָרבן אין ניו־יאָרק.

צוזאַמען מיט אונדז האָט אויך געוואוינט מיין טאַנטע שפרינצע פון ריקי, מיט צוויי קינדער. איר מאַן כיל (יחיאל) איז דערשאָסן געווארן. איר ברודער איז איין טאָג געקומען צו אונדז און אונדז דערציילט די שרעקלעכע אכזריות אין מיידאַנעק. ער האָט אויסגעזען ווי א פּוילישער שגץ און געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט. א פאַליאַק האָט אים דערקענט, איבערגעגעבן צו די מערדערס און ער איז דערשאָסן געווארן.

* * *

פאַר אונדזער אַריבערקלייבן זיך צו אונדזער פעטער אייזיקס הויז איז א גרוים אומגליק געשען אין אונדזער משפחה. איין נאַכט איז געקומען א פאַליציסט און געזאָגט, אַז ער איז געשיקט געווארן צו אַרעסטירן מיין ברודער יאָסל, וואָס איז אַנטלאָפן פון לאַגער פוסטקאָוו. ס׳האָבן ניט געהאָלפן די געבעטן פון מיין פאַטער, די געווויינען פון מיין מוטער און די פאַרגעשלאָגענע גרויסע סומעס געלט — ער האָט יאָסלען צוגענומען. מען האָט אים אַפגעפירט אין א ראַדעמער תפיסה. געהייסן האָט עס, אַז ס׳וועט זיין א מישפט. מיין פאַטער האָט אַפילו דורך פאַרמיטלערס געדונגען א דייטשישן אַדוואָקאַט, אַבער ווייזט אוים, אַז דאָס אַלץ איז געווען א ליגן אוים־

איציק ליפסמאן אין הויז. אין אריינגעקומען איציקס יינגסטער ברודער לאזער־מאיר און דערציילט, אז דער מערדער כאיעט האט מיט עטלעכע מינוט פריער געכאפט א גרופע זוואלינער יידן אויפן ראדעמער שאסי מיט א סך סחורה, צווישן זיי משה גאלדשטיין. משה איז געווען מיין מאמעס אן ערשטער קוזין, דער זון פון חיים דעם לערער. בין איך גיך ארוים זיך דערוויסן וואס ס׳איז געשען, האט מען מיר דערציילט, אז אלע פון דער גרופע זיינען אנטלאפן, נאר משהן האט זיך עס ניט איינגעגעבן. כאיעט האט געהייסן משהן ארויפגיין אויף א פארביי־פארנדיקן שליטן פון א פויער, באפוילן דעם פויער פארן אין דער ריכטונג פון פילעוועך שאסיי, און ווען זיי זיינען אנגעקומען א שטיקל וועג נאך דער בריק, האט ער דעם קריסט געהייסן אוועקגיין פון שליטן.

משה האט, ווייזט אוים, גלייך פארשטאנען, אז כאיעט קלייבט זיך אים דערשיסן, איז ער באפאלן דעם זשאנדארם און זיך געראנגלט מיט אים, אבער דער רעוואלווער האט געמאכט א סוף צו משהס לעבן.

משה איז דער ברודער פון מאיר־שלום גאלדשטיין און יענטע גאלדשטיין, וואס לעבן איצט אין פאריז. אין זיינע יונגע יארן געווען א ישיבה־בחור און געקענט גוט לערנען.

משה גאלדשטיינס טויט האט אנגעווארפן א מורא אויף אלע יידן, וואס פלעגן נאך אלץ ריזיקירן מיטן שמוגלען סחורות. מען האט געגומען זוכן נייע וועגן: מען האט געדונגען קריסטן צו פירן די סחורה און אזוי ווייטער.

א נייער עלעמענט איז צוגעקומען אין העלפן יידן ניט צו שטארבן פון הונגער: די יידישע יוגנט. געווען דרייסטע און מוטיקע בחורים, וואס האבן געהאט א גויאיש אויסזען און זיי האבן זיך געגומען העלפן יידן צו פירן דעם ריזיקאלישן קאמף פאר ברויט. צווישן זיי האבן זיך געפונען: משהלע קאפלאן, א פריערדיקער ישיבה־בחור, א זון פון קאצקער חסיד יאסל אסתר־מלכהס (נאך דער עוואקואציע — דערשאסן); זיין קוזין לייבל זיבערמאן, א פייערדיקער און מוטיקער בחור (דערשאסן ביי דער ערשטער אקציע אין סקארזשיסקער לאגער); נתן פלומענבוים (איצט אין בערלין); לייבל ווייסבאנד און וועלוול מאנדעלבוים, זון פון חיים־יונה מאנדעלבוים (דער שפיליטער). וועלוול איז דערשאסן געווארן,

מיין ברודער הערשל. ער האָט מיר דערציילט, אז ער איז געזעסן דריי טעג אין טורמע. מיין פאָטער האָט איינגעלייגט וועלטן מיך צו באפרייען, אין דעם האָבן שטארק געהאָלפן צוויי יידן: בערעלע קונצנמאכער, דער וויצע־קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, און אולעק (ישראל) קאָפּלאַן, וואָס האָט געארבעט ביי דער זשאַנדאַרמעריע. פּארשטייט זיך, אז אַן געלט און מתנות איז עס ניט געגאַנגען.

אין ריקי איז די לאָגע גיוואָרן אַלץ ערגער און מיין בענקעניש אַהיים אַלץ גרעסער. צו פּאָרן אויף די וועגן איז פּאַר א יידן גיוואָרן אַלץ געפּערלעכער און אַן א דייטשישער באַשיניקונג האָט מען עס ניט געקענט ריזיקירן. אָבער עס זיינען גיוווען הענדלערס מיט אייזן און שמאָטעס, וואָס פלעגן ארומפּאָרן אויפקויפן מאַטעריאַלן פּאַר די דייטשן, און זיי האָבן געהאָט ספּעציעלע שיינען. איך בין גיוואָרן א „העלפער" פון איינעם אזא שמאָטע־הענדלער און אזוי זיך דערשלעפּט ווידער קיין זוואָלין. דאָס איז געווען א פּאַר טעג פּאַר סוכות.

עס האָט זיך גענומען דערנענטערן דער ווינטער. ס׳איז געווען אַלץ געפּערלעכער זיך צו באַוועגן און די פּרנסה איז גיוואָרן שווער. מיר זיינען גיוווען דריי ברידער, האָבן מיר באַשלאָסן, אז אַלע אונטער־נעמונגען אויסערן גרענעץ פון שטעטל זאָלן מיר אַליין דורכפירן, ניט דער פאָטער.

(דא דארף מען איבערגעבן, אז פּאַר מיין קומען איז ברודער יאָסל א געוויסע צייט געווען פּארשיקט אין לאָגער פּוסטקאָוו. מיין מאַמע, דעמאָלט א יאָר 41, האָט זיך פּארשטעלט פּאַר א פּוילישער פּויערטע, אַווענק אַהין, אונטערגעקויפט די וואָך און געבראַכט יאָסלען אַהיים).

ניט געקוקט אויף אַלע סכנות, האָבן די יידן אין זוואָלין נאָך אַלץ אייגעשטעלט זייער לעבן, כדי ניט לאָזן זייערע משפּחות צו פּארהונגערן. ס׳איז אַנגעגאַנגען א האַנדל מיטן ראָדעמער געטא, באַזונדערס מיט שפּייז־ארטיקלען: פּוטער, אייער, קעז.

ניט אַלע מאָל איז אָט דער שמוגל דורכגעגאַנגען בשלום. געווען קרבנות און איינער האָט זיך מיר שארף איינגעקריצט אין זכרון.

פּאַסירט האָט עס אין יאַנואַר 1942. איך האָב זיך געפונען ביי

פרוי שיינדל זינגער. ס׳האָט געגומען א פּאָר טעג צו קומען אהין און יעדע מינוט האָבן געלויערט סכנות. אין ראָדעם האָב איך זיך אויס־באהאלטן ביי מיין אמאליקער שול־חברטע בעלא שידלאָווסקא און אין שידלאָווצע ביי מיין פרײַנד משה אייזענבערג.

געקומען צו מיין פּעטער בין איך דעם 21סטן יוני, 1941, ווען ס׳איז אויסגעבראָכן די דייטשיש־סאָוועטישע מלחמה.

אין לעבן פון דער יידישער באָפעלקערונג פון סוכעדניעוו האָט דער נייער קריג ניט פּריינגעבראָכט קיין גרויסע ענדערונגען, אָבער ס׳האָט פרויסגערופן א שטיקל האָפענונג אין הארצן, אז אפשר איצט וועט היטלער כאָפן א גיכן טויטקלאָפּ, ווייל קיינער האָט זיך ניט געקענט פאָרשטעלן, אז סאָוועט־רוסלאַנד איז אזוי שוואַך קעגן דייטש־לאַנד.

אָבער גראָד ביי מיר איז יא פאָרגעקומען אן ענדערונג: דעם צווייטן טאָג נאָך מיין קומען קיין סוכעדניעוו בין איך מיט נאָך יידן געכאַפּט געוואָרן אויף ארבעט דורך ס״ס־לייט. איך בין פּרײַנגעפאַלן אין די הענט פון א יונגן באַנדיטישן ס״ס, ווָאָס האָט מיך שיער ניט פאַרפיניקט צום טויט: געזאָגט, אז איך האָב דעשאָסן זיין ברודער אין דער מלחמה מיט פוילן, געהייסן טראָגן זייער שווערע שטיינער, באָפוילן צו לויפן זייער גיך, אז איך האָב קוים געקענט אָפּאָטמען. צום גליק האָט אן אָפּיציר מיך צוגענומען אויפצורָאָמען זיין צימער און נאָך מיין ארבעט האָט ער מיך געהייסן לויפן אהיים.

א פּאָר וואָכן שפּעטער האָב איך זיך ווידער געלאָזן קיין זוואָלין, אָבער ניט געקענט דערטן לאַנג בלייבן. איך האָב אַיין טאָג באָמערקט, ווי צוויי זשאַנדאַרמען גייען אין דער ריכטונג פון אונדזער הויז, בין איך גיך ארויסגעשפרונגען פון א הינטערשטן פענצטער און אַנטלאָפן. מיך האָבן זיי ניט געכאַפּט, אָבער זיי האָבן ארעסטירט מיין ברודער הערשל.

אויף מיין לויפעניש פון געפאָר האָב איך זיך קורץ אָפּגעשטעלט אין גניווישעוו, דערנאָך אין ריקי, וואו ס׳האָט געלעבט מיין פּעטער משה און שוועלע ווײַנבערג.

איין טאָג, אזוי ווי פון הימל ארָאָפּגעפאלן, האָט זיך באַוויזן

די לאַנדווירטשאַפּט־שול אויפן ראַדזימער שאָסיי. אין צייט פון קריג איז דאָ געווען די דייטשישע קאָמענדאַנטור

לויפענישן אין 1941

איין טאָג, דאָס איז געווען אין מיטן יוני 1941, איז צו אונדז געקומען א ספּעציעלער שליח פון מיין פעטער אהרן שלאָפמאן מיט דער דרינגלעכער ידיעה, אז געשטאַפּאָ איז געקומען מיך זוכן אין זיין וואוינונג, וואו איך בין געווען רעגיסטרירט. זיי האָבן ניט געזאָגט פאַר וואָס און פאַר וועמען — און ביז היינטיקן טאָג וויים איך ניט די סיבה פון זייער וויזיט. איין זאַך איז געווען קלאָר: איך בין אין גרויס געפאַר.

דעם זעלביקן טאָג בין איך אַוועק פון אונדזער הויז און זיך געלאָזן אין וועג קיין סוכעדניעוו, צו מיין פעטער שמואל און זיין

אין ראדעם גופא איז אבער דאס לעבן אויך געווארן אלץ שווערער. צו דעם אלעמען איז נאך צוגעקומען די צרה, וואס אין אקטאבער 1940 האבן ס״ס־לייט רעקוויזירט אונדזער הויז און מיר האבן געמוזט זיך אריבערקלייבן צו לעבן מיט א צווייטער משפחה אין איין דירה. לעבן צוזאמען מיט פרעמדע מענטשן אונטער איין דאך איז א שרעקלעכע אפקומעניש.

דער גרעסטער קלאפ איז אבער געקומען דורך דעם באפעל פון מערץ 1941, אז אין ראדעם וועלט געשאפן א געטא. דעמאלט האבן מיר באשלאסן, אז ס׳איז געקומען די צייט זיך אומצוקערן קיין זוואלין — און וואס ס׳וועט זיין מיט אלע יידן, וועט זיין מיט אונדז.

צוריק אין זוואלין

וועג איך בין געקומען פון ראדעם קיין זוואלין, האב איך אונדזער משפחה געפונען גאנץ. מיין פאטער האט געהאלטן, אז כל־זמן זוואלין בלייבט אן אפענע שטאט, וועט מען פון הונגער ניט שטארבן, ניט געקוקט אויף די גזירות פון די נאצים אויף יידן.

די שופא — דאס הייסט: די זשאנדארמעריע — האט זיך געפונען אין דער אגראשול אויפן ראדעמער שאסיי, אויסער דער שטאט, איז עס געווען א געוויסע מעלה פאר יידן.

מערער היטן האט מען זיך געמוזט פאר די ארטיקע אזוי גערופענע פאלקס־דייטשן, וואס האבן אלעמען געקענט און געווען נאענט אלץ צו זען.

די דייטשישע פאמיליע געדע האט שטענדיק געוואוינט צווישן יידן. דער אלטער געדע איז דורך דער נאצישער מאכט באשטימט געווארן פאר בירגער־מייסטער, אבער ער האט ניט געהאט בכלל קיין דעה. דוזגאל, א פאלקסדייטש, א פריערדיקער שמיד, האט שטענדיק ארומגעשפאצירט אין א גלאנצדיקן ס״ס־מונדיר. אבער די גרעסטע צרות האבן אנגעטאן צווויי פאלקס־דייטשישע זשאנדארמען און מער פון אלעמען דער בלוטדורשטיקער כאיעט.

שוועך, אבער הונגער האבן מיר ניט געליטן, ווייל דער ראדעמער יודן־ראט האט געהאט א דערלויבעניש אונדז צו שיקן איין מאל א וואך פעקלעך שפייז. מיט די, וואס האבן ניט געקראגן קיין פעקלעך, האט מען זיך געטיילט מיטן עסן.

די גרעסטע געפאר איז געווען ביי דער ארבעט. דאלין פלעגט אפט קומען צו רייטן אויף זיין פערד און אך־און־וויי איז געווען יענעם אויב ער האט געווארפן אויף אים א שלעכט אויג.

איין מאל האט ער צוגערופן מיך און אן עסטרייכישן יידן, געהייסן אונדז נאכלויפן זיין גאלאפירנדיקן פערד און ברענגען שטעכיקע דראטן פון מאגאזין.

מיר האבן געהאט גרויס מזל, וואס דער לאגער איז ניט געווען צו גוט ארגאניזירט, גארניט אויפן דייטשישן שטייגער. זיי האבן געוואוסט אן ערך די צאל יידן אין לאגער, אבער ס'איז ניט געווען קיין אינהייטלעכע פינקטלעכע ליסטע פון די אלע לאגערניקעס. דעריבער זיינען געווען געוויסע מעגלעכקייטן צו אנטלויפן און די דייטשן זאלן עס ניט מערקן.

איין מאל האב איך געשיקט א בריוו דורכן פארשטייער פון ראדעמער יודן־ראט, וואס פלעגט ברענגען די שפייזפעקלעך. אין בריוו האב איך אנגעוואונקען, אז איך און הערשל מוזן וואס גיכער ארויס פון גיהנום. מיין פאטער האט פארשטאנען דעם וואונק. איין טאג נאך דער ארבעט האט דער הויפטשארפירער בארטעטשקא אוים־גערופן מיין נאמען און געזאגט, אז איך זאל גיין קיין טאמאשאוו־לובעלסק צו ברענגען פראוויאנט. איך האב שוין פארשטאנען דעם ענין. איך בין שוועך אהין און איינגעקווארטירט געווארן ביי א יידישער פרוי. איך בין נישט געווען דער איינציקער. אויך אנדערע יידן האבן געוואוסט פון מיין טאטנס חכמה . . . דער דייטש האט ניט וויניק געלט געקראגן פון אונדז אלעמען. צו מארגנס בין איך שוועקגעפארן קיין ראדעם מיטן לאסטאויטא פון ראדעמער יודן־ראט, עטלעכע וואכן שפעטער איז אויך הערשל געקומען קיין ראדעם אויפן זעלביקן דרך.

איבעריק צו זאגן, אז מיין קומען אהיים און שפעטער פון הערשלען זיינען געווען א גרויסער יום־טוב אין אונדזער שטוב און פון אלע אונדזערע פריינד.

דער פלאץ, וואו טויזנטער יידן זיינען געפאלן קרבנות פון דעם טרויעריק־בארימטן גאלאבאטשניק־פלאן.

גאלאבאטשניק איז געווען דער יעניקער, וואס האט פארן „אנשלום" געהאלפן ארגאניזירן דעם נאצי־טערער אין עסטרייך. שפעטער געווארן גאוליטער אין ווין און נאך דער דייטשער אקופאציע פון פוילן איז אים געגעבן געווארן די אויפגאבע פון „לייזן" אלע פראגעס, וואס האבן צו טאן מיט יידן אין לובלינער דיסטריקט. זיין פלאן איז געווען צו ברענגען „צום אסטן" די יידן פון עסטרייך און טשעכאסלאוואקיע מיטן כלומרשטן ציל צו „קאלאניזירן" די מיזרח־געביטן מיט יידן פון מערב — וואס זיינען שפעטער אלע אומגעברענט געווארן אויף אן ארט אדער אין מיידאנעק און אנדערע טויטלאגערן.

אויף ליפאווע 7 האט זיך אפגעשטעלט אונדזער טראנספארט פון 500 ראדעמער יידן. מיט שטעקנס און נאגייקעס האבן ס"ס־לייט אונדז אראפגעיאגט פון די לאסטאויטאס, צונויפגעטריבן אויף איין ארט געהייסן אונדז קניען און זינגען יידישע לידער. שפעטער האט מען אונדז געלאזט שטיין שעהן לאנג אויף דער ברענענדיקער זון. מען האט געחלשט נאך א טרונק, און פאליאקן, וואס האבן דארט געארבעט, האבן אויסגעניצט די געלעגנהייט און פארקויפט אונדז א פלאש וואסער פאר 250 זלאטעם!

עטלעכע שעה שפעטער האט מען אונדז ווידער אויפגעלאדן אויף לאסטוואגנס. א טייל פון אונדז — איך און הערשל צווישן זיי — האט מען געבראכט אין לאגער בעלזשעץ און א טייל אין נאענטן לאגער פלאשאוו.

בעלזשעץ איז געווען דער גרעסטער פון די אלע ארומיקע לאגערן און זיין אנפירער איז געווען ס"ס־מאיאר דאלץ. ער איז געווען באקאנט ווי איינער פון די געמיינסטע סאדיסטן אין דער גאנצער געגנט. מען האט דערציילט, אז ער האט מיטן אייגענעם רעוואלווער דערשאסן ביי טויזנט יידן אין טאמאשאוו־לובעלסק.

אונדזער ארבעט איז באשטאנען אין גראבן טיפע גריבער נאענט צו דער גרענעץ ווי שטארונגען פאר טאנקען.

אין לאגער איז געווען שמוציק, ענג, די ארבעט איז געווען

פון צייט צו צייט פלעגט עמעצער פון אונדזער משפחה זיך אריבערכאפן פון ראדעם קיין זוואלין. דארטן איז געבליבן די גאנצע פאמיליע פון מיין מאמעס צד: מיינע פעטערס משה גאלדשטיין מיט זיין פרוי רחל און קינדער, יחזקאל מיט זיין פרוי יענטע און זון הערשל (וואס האט מלחמה־צייט זיך אריבערגעקליבן פון וואַרשע קיין זוואלין). זיי אלע זיינען אומגעקומען אין חורבן.

אין זוואלין, איז אויך געבליבן מיין פאטערס ברודער אייזיק שלאפמאן (דער קאשע־מאכער) מיט זיינע דריי טעכטער און צוויי זין. פון זיי איז געבליבן לעבן נאר מיין קוזינע זעלדע.

אין זוואלין, ווי אין אלע קהילות אונטער דער נאצי־אקופאציע, איז דורך דער מאכט באשטימט געווארן א יודן־ראט, וואס האט געמוזט דורכפירן אלע גזירות פון די דייטשן. דא דארף באמערקט ווערן, אז ניט געקוקט אויף דעם שרעקלעכן דרוק פון דער נאצישער מאכט, האבן די מיטגלידער פון זוואלינער יודן־ראט געטאן דאס בעסטע אונטער אזעלכע טרויעריקע אומשטענדן.

אויסער די צרות און אומגליקן, וואס די דייטשן האבן געבראכט, איז סוף ווינטער 1940 אויסגעבראכן א גרויסע טיפוס־עפידעמיע אין זוואלין. א סך זוואלינער יידן זיינען געפאלן קרבנות פון דער עפידעמיע, צווישן זיי מיין קוזינקע מרים שלאפמאן, אייזיק שלאפמאנס יינגסטע טאכטער.

דער יודן־ראט פון זוואלין איז באשטאנען פון: וועלוול קירשנבלאט, פארזיצער, נפתלי מאנדעלבוים, נחום וואלמאן, יאסל גאלדפארב, זעליק צוויגענבערג.

סוף חודש יוני 1940 האב איך און מיין ברודער הערשל באקומען אן אויפפאדערונג פון ארבעטסאמט ביים ראדעמער יודן־ראט זיך צוצושטעלן אויף 6 וואכן ארבעט אין לובלינער געגנט. מיר האבן מורא געהאט זיך ארויסצודרייען און אלע זיינען מיר געקומען צום זאמלפונקט, וואו ס'האבן זיך געמאלדן נאך א סך זוואלינער יידן.

דעם באשטימטן ארבעטספלאץ האבן מיר אויסגעפונען ערשט דעמאלט, וען מיר זיינען געקומען אהין, דאס איז געווען ליפאוו 7, א לאגער אין מיטן שטאט לובלין. שפעטער איז עס באקאנט געווארן ווי

חיים שאַריט־שלאָפמאַן, דער שרייבער
פון אַרטיקל

אַנגעהויבן פּלאַנעווען צו זוכן וועגן ווי צו אַנטלויפן, כאַטש דאָס גופא איז געווען ממש לעבנס־געפערלעך. דער ציל פון אַנטלויפן איז געווען איינער: אין די סאָוועטישע באַזעצטע געביטן פון פוילן. א פּאָר פון מיינע אַמאָליקע שול־חברים — בינעם אַרצי און משה דאַנציגער — האָבן אויך מיר פאַרגעלייגט אזא פּלאַן. איך האָב עס ניט אַנגענומען. די הויפּט־סיבה איז אפשר געווען דאָס, וואָס איך האָב זיך ניט געוואָלט אָפּטיילן פון מיינע עלטערן. אגב, בינעם איז געהרגעט געוואָרן ביי דער פּאַרטיידיקונג פון לענינגראַד און משה לעבט אין פראַנקפורט. א סך פון די אַנטלאָפענע האָבן סוף ווינטער 1940 זיך אומגעקערט מיט סכנות־נפשות און דערציילט, אז אויך דאָרטן זיינען גרויסע צרות. איינעם פון די צוריקגעקומענע, אברהמל בוימלגרין, האָב איך דערנאָך געטראָפן אין זוואַלין.

אין אונדזער הויז אין ראָדעם האָט געוואוינט די זוואַלינער משפּחה: קאָפּל מאַנדעלבוים, ברודער פון נפתלין, וואָס איז געווען מיטגליד אין זוואַלינער יודן־ראָט.

שבעלע (ברוין). אירע שוועסטערן און ברידער, אברהמעלע, רייזעלע, לאה־טויבע, איטשע־מענדעלע און מאירל זיינען אומגעקומען.

פון די פאַרמלחמהדיקע זוואַלינער געפינען זיך איצט אין בראַזיל: אַלטער און דאַרא לאַבעל (פון דער היים אַלטער קלאַץ), שיפרה־חנה פאַלעם, זלמן און אסתר ביכמאַן („סטאַטעק"), יחיאל גאַלדבערג („טשעטשע"), פסח דיאמאנט (דעם שוואַרצן אברהמס אייניקל).

רעשטלעך דאָ, רעשטלעך דאַרטן, אין אַלע גלותן און אין ישראל — דאָס איז איצט די שארית־הפליטה פון זוואַלין.

חיים שאַריט־שלאַפמאַן (ניו־יאָרק)

פון ראָדעם דורך לאַגערן קיין זוואַלין

אין אָקטאָבער 1939 האָבן מיר זיך באַזעצט אין ראָדעם, האָפנדיק, אז דאָרטן וועט זיין לייכטער אַריבערצוקומען דעם נאַצישן קאָשמאַר ווי אין אונדזער שטעטל זוואַלין.

מיר זיינען געווען 6 אין אונדזער משפחה: מיין פאָטער מאיר שלאָפמאַן, מאַמע פייגעלע, שוועסטער רוזשקע, איך און מיינע ברידער הערשל און יאָסל.

מיר האָבן גלייך זיך געמוזט רעגיסטרירן אין יודן־ראַט, כדי צו באַקומען שפייזקארטן, וואָס האָבן געקענט קלעקן נאָר אויפן שפּיץ מעסער. דערצו האָבן זיך געמוזט שיטן די נאַצישע גזירות אויף יידן: זיי מוזן טראָגן א ווייסן באַנד מיט א בלאַען מגן־דוד אויפן רעכטן ארעם, טאַרן נישט ניצן קיין באַנען, קיין עפנטלעכע פלעצער, ווי פּאַרקן אדער קינאָס, נישט וואוינען אויף א ריי גאַסן, צוואַנגסארבעט און אזוי ווייטער.

דער ווינטער פון 1940 איז געווען זייער א שווערער, די לאַגע פון די יידן אין ראָדעם איז געוואָרן אלץ ערגער, און אַנדערע האָבן

צי איז געווען עפעס א שטיקל אחדות צווישן אייך זוואלינער און א צווייטן? צי איז אין אונדזער אלגעמיינער צרה פון לאגער — פון אלע יידן — געווען א ביסל פארשטענדעניש פון אייניעם צום צווייטן?

איך בין ניט בכוח צו ענטפערן אויף דעם.

דעם 16טן יאנואר, 1945, זיינען מיר באפרייט געווארן אין טשענסטאכאוו. וואוהין לויפט מען — „אהיים", כאטש מען וויסט אז די היים איז שוין לאנג חרוב ומוחרב. קיינער ווייל אבער ניט ארויסריסן פון הארצן די שטילע האפענונג, אפשר וועט זיך דאך אפגעפינען עמעצער פון דער משפחה. אט דער ניט־ארויסגעזאגטער „אפשר" האט אונדז געטריבן קיין זוואלין.

געפונען האבן מיר אין זוואלין נאר געציילטע אפגעראטעוועטע: אברהם און יחיאל קופערמאן, יוסף ווינטרויב, סאניע (שיפרה) ברוין־קופערמאן, בעלא און פרידע שערמאן, יהודית זעליג בערישעם (שווארצנ־בערג), מאירל (שערמאן) אביש דעם בעקערס יינגל (שערמאן), שלמה פלומענבוים, ריווטשעלע טריימאן, שיפרהלע קאפלאן און נאך עטלעכע, וואס איך געדענק נישט זייערע נעמען.

די אינציקע פראגע, וואס מיר האבן געהערט פון יעדער פאליאק, איז געווען: „דו לעבסט נאך?". און זיי האבן זיך ניט באנוגנט נאר מיט אט דער פראגע. איין נאכט האבן פאליאקן פון א. ק. („ארמיא קראיאווא") דערהרגעט משה קיילאך (קאפלאן), יאנקל באדניק (זיבערסקי, פראדל אסתר מלכהס זון), אברהם־אהרן קעסטענבערג.

נאך דער דאזיקער טראגעדיע זיינען מיר זיך אלע צעלאפן אין אלע עקן וועלט. איך און די וויטערדיקע זוואלינער זיינען אוועק קיין בראזיל: ישראל (מענדעלע גלעזערס) לוקאווער, זיין ברודער זכריה, וואס האט איבערגעלאזן די אלמנה ביילע שערמאן (מענדל ביילים טאכטער). איר שוועסטער פרידע מיט איר מאן יאסל ווינטרויב (שלום קאמאשן־מאכערס זון), שלמה שוחטס אייניקל ראובן (רייז), יחיאל קופערמאן, חיים יצחקס אייניקלעך, די קינדער פון הירש־לייב און חוהלע און זייער שוועסטער פרומעט, וואס די נאצים האבן אומגעבראכט, מיין פרוי סאניע ברוין, טאכטער פון ר' ישראל־משה און

באלד נאך אונדזער נעלם ווערן פון לאגער האט מען דערשאסן 4 יינגלעך, צווישן זיי נאטע לוקסענבורג. די נאצים האבן דערמיט געוואלט אפשרעקן די איבעריקע שקלאפן אין לאגער. אבער עס האט זיי ניט געהאלפן. זוואלינער חברה זיינען ווייטער אנטלאפן פון סקארזשיסק און געקומען „אהיים".

אבער דער „אהיים" האט לאנג ניט אנגעהאלטן. דעם צווייטן טאג חול־המועד סוכות 1942 האט מען אלע יידן אין זוואלין באפוילן צו קומען אויפן מארק. זינט דעמאלט בין איך און מיין ברודער יחיאל אפגעריסן געווארן פון מיין טאטע־מאמע הערש־לייב, חוה און שוועסטערל פרימעט. 72 יידן האט מען גלאזן אויף אויסצורוימען דאס ביסל ארעמקייט אין די יידישע פארימומטע הייזער און מקבר זיין די הרוגים. זיי זיינען איינגעטיילט געווארן אין קלענערע גרופעס. מיין גרופע האט אנגעפירט דער עסטרייכישער רוצח קראל. אין נאטע שאקלערס (ברוין) שטוב איז געבליבן א קליין וויינענדיק מיידעלע, האט עס דער מערדער גלייך דערשאסן. אין סעציינער גאס האט דער מערדער ארויסגעשלעפט פון הינטער א קאסטן נחמן־יידל גלייזערס איידעם און אים דערשאסן און צום סוף פון טאג — נאך א קליין מיידעלע.

אין די פאר וואכן ציט, וואס די רייניקער־גרופע אונדזערע איז געבליבן אין זוואלין, האט מען איין נאכט ארויסגענומען מיין פעטער אברהם־יעקב קופערמאן, דעם קליינעם „קוטשאקל" (גוטמאן) און לעווין פון לאדזש און זיי אומגעבראכט.

נאך די פאר וואכן האט מען די רייניקער־גרופע — דאס לעצטע רעשטל פון זוואלינער יידן — אפגעפירט אין סקארזשיסקער אמוניציע־לאגער. ווידער נייע צרות, נייע פיינקונגען, נייע קרבנות.

אין לאגער זיינען געווען יחידים, וואס האבן געפרואווט העלפן אנדערע. די מערהייט אבער — סיי פון די זוואלינער סיי פון אנדערע שטעטלעך — האבן פארלוירן דעם צלם אלקים, האבן געהאט נאר איין ציל אין זיינען: איבערלעבן, מיט אלע מיטלען איבערלעבן. איך וואלט געזאגט, אז דער חיהשער אינסטינקט האט מער געווירקט ווי מענטשלעכע געפילן. דאס איז זייער א נאטירלעכע דערשיינונג, אבער דער פאקט ענדערט זיך ניט פון דעם.

(ביילים), האָט פּאַרמאָגט מער ווי דורכשניטלעכע פּעאיקייטן, סיי אין געזאַנג סיי אין מוזיק. ער האָט געקענט גוט שפּילן פידל, וואָס ער האָט אַליין אויסגעשניצט. מענטשן האָבן זיך ניט געקענט אָפּוואונדערן פון זיין דאָזיקער אַרבעט.

מיין ברודער איז אומגעקומען אין לאָגער, אָבער זיין פידעלע איז געבליבן הענגען אין זיין צימער. פּאַר מיין מאַמען מאָלע איז דאָס פידעלע געווען איר לעצטע טרייסט אין לעבן.

איין טאָג זיינען אַריינגעקומען זשאַנדאַרמען און, דערזעענדיק דאָס פידעלע, עס אַראָפּגענומען פון דער וואַנט. די מאַמע האָט געזומען רייסן דאָס פידעלע פון זייערע הענט, זיי האָבן זי געשלאָגן ביז בלוט און דאָס פידעלע צעבראָכן פּאַר אירע אויגן.

דערמיט איז איבערגעהאַקט געוואָרן דער לעצטער קלאַנג פון מיין מאַמעס לעבן.

אברהם קופּערמאַן (סאַן־פּאולאָ)

אין געטאָ און לאַגער

אין איינעם פון די ביטערע טעג אין געטאָ האָבן די נאַצים דורכגעפירט אַ כאַפּעניש אויף צו שיקן אין סקאַרזשיסקער לאַגער. אויך איך בין אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די רוצחישע כאַפּערס.

מיין גורל איז געפאַלן צו אַרבעטן אין „ווערק צע" און איך האָב געמיינט, אַז דאָ איז שוין מיין סוף. אָבער דער דראַנג צו לעבן איז אַזוי שטאַרק, אַז איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן, אַריבערשפּרינגענדיק די שטעכיקע דראָטן. מיט מיר זיינען געלאָפן בערל „טראַמפּאַנס" (גלאַזמאַן) יינגסטער זון אברהם־יחיאל, מאַטל קאַוואַלס איידעם און נאָך אַ בחור.

דער רעזולטאַט פון אונדזער אַנטלויפן איז געווען אַ טרויעריקער.

בעלא לוקאווער־שערמאן (סאן־פאולא)

אַ קבר לעבן פענצטער

יענעם טאָג, אין אַ חודש פון 1942, איז געווען אַ שרעקלעכע אַבלאַווע אין געטאָ. מען האָט געכאַפּט יידן פון 16 ביז 60 יאָר.

אין מיין מומעס שטוב איז צעשראָקענערהייט געווען איר מאַמעס יינגל וועלוועלע גלאַזמאַן. פּלוצעם האָט זיך אַריינגעריסן אין שטוב דער רוצח כאַיעט. וועלוועלע האָט דערזען דאָס יינגל, האָט ער אים באַפּוילן צוצוקומען צו אים.

וועלוועלע האָט אַנגעהויבן צו ווײַנען מיט קולי־קולות, האָט זיך געריסן צום פענצטער מיט אויסגעשטרעקטע הענטלעך: „פּעטער, ראַטעווע מיך!"

דער רוצח איז געווארן מלא־חימה און אַ געשריי געטאָן: קום שוין צו מיר, וועל נישט וועל איך אייך אַלעמען אויסהרגענען. האָט אים אַרויסגעשלעפּט אין דרויסן און אים גלייך דערשאָסן. ער האָט נאָך געווארנט, אַז מען זאָל דאָס יינגל דאָ גלייך באַגראָבן, אויב ניט וועט ער אַלעמען אויסשיסן.

דער פּעטער האָט קיין ברירה ניט געהאַט און מיט ציטערדיקע הענט געמאַכט אַ קבר פּאַרן יונגן קרבן אונטערן פענצטער פון שטוב.

צעבראָכן דאָס פּידעלע

מסתמא האָבן שוין אַ סך אַנדערע באַשריבן אין יזכור־בוך דעם גרויסן חורבן פון אונדזער שטעטל זוואָלין. איך וויל דאָ צוגעבן נאָך צוויי טראַגישע פּאַלן, וואָס זיינען געשען אין אונדזער משפּחה.

מיין ברודער אברהם, דער זון פון מיין פּאַטער מענדל שערמאַן

ניט געהאט קיין געלט וויטער צו צאלן פאר דער באהעלטעניש. זייערע ברידער אבא און שאול זיינען דערשאסן געווארן דורך די דייטשן.

אויף מארגן, דעם 13טן יאנואר, איז די יידישע פאליציי ארום־געגאנגען איבער די הייזער צו מעלדן, אז אלע דארפן זיך פארזאמלען אויפן סקווער פון שטאט. ניט איך, ניט איציק און בריינדל ליפסמאן האבן ניט געהאט קיין ארבעט־פאפירן, האבן מיר זיך אויסבאהאלטן. מיט אונדז זיינען נאך געווען איציקס שוועסטער פרימעט און מיין שוואגער.

איין טאג האב איך געטראפן דעם יונגן משה רייז. ער איז געווען בלאנד מיט בלויע אויגן און ס'איז אים געווען לייכט ארומצופארן מיט פאלשע פאפירן פון געטא צו געטא און ברענגען בריוו און פעקלעך. א געשטאפ־אגענט האט אים איין מאל געפאקט און ארייngעווארפן אין א וואגאן, וואו מען האט געפירט יידן צום טויט. ער און נאך עטלעכע בחורים זיינען ארויסgעשפרונגען פון לויפנדיקן צוג. ער איז געקומען צוריק אין ראדעמער געטא, אבער דארטן דערשאסן געווארן. איך האב אליין געזען זיין טויטן קערפער, וועו איך האב געמוזט אפראמען די טויטע פון די גאסן.

דאס לעצטע מאל צו זען מיין גאנצע פאמיליע איז געווען ראש־השנה, 1942, וועו איך בין געקומען קיין זוואלין מיט א שיין פון דער ציגל־פאבריק, וואו איך האב געארבעט.

געדאוונט האט מען אין א קליין צימער, אנגעפאקט מיט יידן. לעבן מיר איז געשטאנען מיין קליינער ברודער דוד. מיין פאטער איז דעמאלט אלט געווען 45 יאר, אבער אויסגעזען האט ער ווי 70 יאר. ער איז אין גאנצן געווען גרוי.

נאך די תפילות האב איך געגעסן אין אונדזער הויז, מיט דער גאנצער משפחה, און נאך דעם זיך אומgעקערט אין דער ציגל־פאבריק.

דאס איז געווען דאס לעצטע מאל, וואס איך האב געזען מיינע טייערסטע און ליבסטע.

מיין פרײנד איציק ליפסמאן מיט זיין פרוי ברײנדל האָבן באשלאָסן צו אָנטלויפן. דאָס איז געווען די נאַכט פון 11טן יאַנואַר, 1943. מיר האָבן זיך אַרויסגענבעט. אויפן ווייסן שניי, מיט ווייסע טיכער צו־געדעקט צוליב קאמופלאַזש, האָבן מיר זיך צוגעשאַרט צום טויער, אויפגעבראַכן דעם שלאָס און אַרויס. די דייטשע וועכטערס האָבן זיך געווארעמט ביי א פייער און אונדז ניט באמערקט. מיר זיינען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון ראַדעם. עס איז אָבער געווען שרעקלעך קאַלט, ברײנדל האָט געהאַלטן ביי חלשן, און מיר האָבן זי געמוזט אַרײַנטראָגן אין דער נאָענטסטער כאַטע אויפן וועג. גראָד אָנגעטראָפן אויף א גוטער גוי, וואָס האָט אונדז געלאָזן איבערנעכטיקן.

אויף מאָרגן האָבן מיר מיט צרות זיך דערשלעפט ביז ראַדעם און זיך אַרײַנגענבעט אין דאַרטיקן געטא. דאָרטן האָב איך געטראָפן מיין פרײנד פון זוואָלין משה קאַפלאַן מיט זיין כלה העלען און זיין ברודער שמואל. זיי האָבן דערציילט, אַז זיי זיינען געווען אויסבאַהאַלטן ביי א פויער איבער 3 חדשים, געמוזט אַווּעק פון דאָרטן, ווייל זיי האָבן

ערשטע רײַ. שטייען פון לינקס: שרה און יחזקאל קירשענבוים (לעצטנס געשטאָרבן אין ישראל), דבורהלע און פישל שערמאַן, אײנציק לעבן־געבליבענער. זיצן פון לינקס: יוסף קירשענבוים, ידידיה שערמאַן, זיין מוטער חיהלע און פעטער גדליה. די אונטערשטע רײַ פון לינקס: שרהלע, פייגעלע און חנהלע

פישל שערמאן (ניו־יאָרק)

מען לויפט פון די רוצחים

פון דעם ערשטן טאָג אין זוואָלינער געטאָ איז מיר אַלץ אויסגעקומען צו אַרבעטן אַדער אין שטעטל גופא אַדער נאָענט דערביי. איך האָב זיך דערפילט דעריבער זייער צעטומלט און דערשראָקן, ווען דעם 12טן אַפּריל, 1942, האָט מען מיך און אַ גרופּע יידן אַפּגעפירט אויף אַרבעט אין דער קליקאָווער ציגל־פאַבריק, 20 קילאָמעטער ווייט פון זוואָלין. די דייטשן, וואָס האָבן אונדז געבראַכט אַהין, האָבן אונדז איבערגעגעבן צו פּוילישע פּאָראַרבעטערס.

דאָס אויסאַרבעטן די ציגל ביזן אָריינלייגן זיי אין די אויוונס איז געווען זייער שווער. דאָס עסן איז אויך געווען וווייניק און שלעכט. מיר האָט געהאָלפן דאָס, וואָס איך פלעג יעדע פּאָר וואָכן קריגן שפּייז־פּעקלעך פון מיין שטוב, געבראַכט פון מיין 8־יעריקער שוועסטערל פייגעלע. דאָס האָט געשטאַרקט מיין מוט און ווילן דורכצוהאַלטן.

ווען ס׳איז מיר געווָארן גאָר שווער, האָב איך דורך מיין שוועסטערל געשיקט אַ בריוו צו טאַטע־מאַמען, אַז איך וויל קומען צוריק אין גטאָ. אין אַ לאַנגן בריוו האָבן זיי מיך אויפגעקלערט וועגן די שרעקלעכע באַדינגונגען אין גטאָ און אַז יונגע יידן אין די אַרבעטס־לאָגערן האָבן אַ בעסערן שאַנס צו בלייבן לעבן. עס וועט דיר זיין גוט שווער — האָבן זיי געשריבן — אָבער מיט גאָטס הילף וועסטו איבער־לעבן און קענען דערציילן דער וועלט די אכזריותן און חיהשע מעשים פון אונדזערע פיינט.

אָנהייב דעצעמבער 1942 האָט מען אונזער גרופּע און אַנדערע יידן געבראַכט קיין שידלאָווצע, וואָס איז פּראַקטיש אַ פּאָרט פון אַ גרויסן אייזנבאַן־קנופּ. דאָס איז אַ גרויסע שטאָט מיט אַ גרויסן יידישן ישוב. מיר זענען אַהין אַריין אין אַ גרויסן פּאַרק, וווּ עס זענען געווען אַ סך פּאַרשיידענע אַרבעטס־באַראַקן. אַ טייל פון זיי זענען געווען פּאַרנומען מיט אַרבעטער, אַ טייל פון זיי זענען געווען פּוסט. מיר זענען אַריין אין אַ באַראַק, וווּ עס זענען געווען אַ סך שטאָקן מיט שלאָפּן. מיר האָבן זיך אויסגעקליבן אַ שלאָפּן אויף דער ערד, ווייל עס זענען נישט געווען קיין בעטן. מיר האָבן אויך נישט געהאַט קיין שטרוי אויף צו לייגן אונטער אונדזערע קעפּ. מיר האָבן אַלע אַזוי געשלאָפן.

אין טאָג האָבן ס״ס־לייט אַרומגערינגלט דאָס גטאָ. איך און

ניסים, אבער דער ים שפאלט זיך ניט, נאר יידישע קעפ שפאלט מען. דער מן פאלט ניט, נאר ס׳פאלן גזירות, און מרימם ברונעם איז א ברונעם פון טרערן און בלוט.

פון די אלע נעמען, וואס איך האב פריער דערמאנט, זיינען געבליבן לעבן מיין שוועסטערס צוויי קינדער: יעקב אין אמעריקע, חיים אין קאנאדע, אויסער זיי זיינען אלע אומגעקומען. פאליש צוקער איז אומגעקומען דעם 6סטן נאוועמבער, 1939, וועו ער האט זיך אריבערגעלאדקעוועט צום בוג ביי טערעספאל, וועלנדיק אריבער קיין רוסלאנד. די לאדקע האט זיך איבערגעקערט און ער איז דערטרונקען געוואָרן. מיין שוועסטער ברכה האט מען אויפגעהאנגען. שמואל אהרן קאפלאן איז שוועק און מיט נאך אנדערע אומגעקומען.

פאליש צוקערס זונדעלע, אומגעקומען אין וואַרשע

א סך פאמיליעס זיינען אוועק פון זוואלין. די איבערגעבליבענע ליגן פארהאקט אין די שטיבן, איינגענורעט ווי די מיז אין די לעכער. די מלאכי־חבלה דרייען זיך ארום און זוכן קרבנות. אין די שטיבן איז קאלט. ס׳איז נישטא מיט וואס צו הייצן. הונגער און נויט. נישטא קיין געלט און נישטא ביי וואס צו פארדינען.

מען לייגט זיך שלאפן אין אנטוערט, ווייל אין שטוב איז שרעקלעך קאלט און ווייל מען האט מורא, אז די רוצחים זאלן קומען ביי נאכט ארויסשלעפן דיך אין בלויזן העמד. אבער ווער קען שלאפן, אז אין דרויסן שפאצירן ארום די מלאכי־חבלה און זוכן א קרבן? אזוי ליג איך די ערשטע נאכט אין זוואלין. פלוצלינג הערן מיר שרעקלעכע געוואלדן, אבער ווער קען ריזיקירן איצט ארויסצוגיין אין גאס?

צו מארגנס זיינען מיר געוואויר געוואָרן, אז די רוצחים זיינען אריין אין משה אקערמאנס שטוב, ארויסגעשלעפט זיין טאכטער איטעלע און זי געשענדעט. און דאס איז ניט געווען דער ערשטער אדער לעצטער פאל.

היינט איז פרייטיק. מיין צווייטער טאג אין זוואלין. די ווייבער לויפן שוין נישט איינקויפן אין די געוועלבער אויף שבת, ס׳איז נישטא וואס צו גרייטן, ס׳איז נישטא וואס צו מאכן און קאכן.

לאזער שמש גייט שוין ניט איבער די געוועלבער קלאפן מיט דעם הילצערנעם האמער, אז מען זאל פארמאכן די געשעפטן און קומען אין שול אריין, ווייל קיין יידישע געשעפטן זיינען שוין נישטא. אין שול גייט מען שוין ניט, ווייל מ׳טאר ניט דאווענען. אבער די מערדערס גייען און שלעפן ארויס יידן צו קבלת־שבת — נישט אין שול אריין, בית־המדרש אדער חסידים שטיבלעך, נאר טרייבן זיי צוזאמען אויפן מארק. צום מזל גייט א גרויסער רעגן, אין מארק ווערן גרויסע קאלוזשעס וואסער און גרויסע בלאטעס. נעמט מען די יידן, מען שטעלט זיי אוים אין רייען און מען הייסט זיי מארשירן פון איין עק ביזן צווייטן עק און זינגען דעם פוילישן הימען, און ווער עס געפעלט זיי ניט, הייסט מען אים גיין אויף אלע פיר, ארום דעם מארק. שטייען פאליאקן, שפעטן, לאכן און מאכן חוזק פון די „זשידעס". א דאנק דעם גאס רעגן איז מען דאס מאל אפגעקומען בלויז מיט צער.

און די וועלט איז טויב, שטום און בלינד. מיר וואַרטן אויף

אַ בילד פון זוואַלינער געטאָ

איך לויף ווייטער ביז איך קום צו דער רוזשאַנער גאַס, וואו ס׳האָט געווואוינט מיין שוועסטער דבורה מיט איר מאַן יחזקאל קאַלטון און די קינדער: אפרים, יעקב און חיים. איך טרעף אָבער דאָרטן קיינעם ניט. פאַרהאַמערט, פאַרהאַקט און מ׳זעט ניט קיין מענטש. כ׳האָב מורא צו קלאָפן ביי די שכנים כ׳זאָל זיי, חלילה, ניט איבערשרעקן. איך גיי ווייטער, אפשר וועל איך פאַרט וועמען טרעפן.

געטראָפן האָב איך מיין שוועסטער ברכה. זי פירט מיך מיט דער גאַס צו די גאַרבאַרניעס. דאָרטן האָב איך געטראָפן יוכבדן, דוד קאַפיל, טענענבוים, די שוועסטער פון מאַרים דיאַמאַנד, וואָס ביי איר האָט איצט געוואוינט מיין שוועסטער שרה און ניט ווייט פון זיי — מיין שוועסטער דבורה מיט איר משפחה. כ׳האָב אויך געזען זיך מיט מיין שוועסטער חוה מיט איר מאַן יעקב קאַלטון מיט זייערע קינדער. מיין ברודער אליעזר שמש האָב איך שוין ניט געטראָפן. געזען זיך מיט מיין משפחה, אויך מיט נתן סטאָלער צוקער מיט זיין משפחה. כמעט גאַרנישט געדאַרפט. ווי קען מען רעדן און וואָס קען מען רעדן, וואַן מען ליגט אין אזא פינצטערן גיהנום?

נאך זוואלינער, וואס כ׳געדענק שוין ניט זייערע נעמען. אלע ריידן אונדז אפּ פון אונדזער פּלאן, ווייל דער וועג איז סכנות־נפשות, נאר מיר זאלן צוואוואַרטן און זען וואס די צייט וועט ברענגען. מיר אַבער האבן זיך ניט געלאזט איבערריידן און באשלאסן צו ריזיקירן.

זייענדיק נאך אין ווארשע האבן מיר שוין געוואוסט די ביטערע נייעס, אז מיין שוועסטער, חוהם פּאטער, נייטל קאַרמאן, לעבט שוין נישט. ער איז געווארן דערשאסן באלד דעם ערשטן טאג, ווי די דייטשן זיינען אריין קיין זוואלין, פון די ערשטע קרבנות פון די מערדערס אין שטעטל. ניט געקוקט אויף אַז דער מוראדיקער געשיכטע און ענלעכע נאציש מעשים, האבן מיר אויף מאַרגן זיך געלאזן אין וועג אריין.

מיר גייען, דאס הארץ קלאפט ווי מיט האמערס. די נערוון אַנגעצויגן, אַבער מען מוז זיך האלטן, נישט ארויסרופן, חלילה, א פּאַרדאכט, אז מיר זיינען יידן. די צייט ציט זיך שרעקלעך. דער וועג איז לאַנג און דער אָטעם איז קורץ.

איין נאכט האבן מיר געגעכטיקט אין וואורקע, ביים זוואלינער מאטל פּאַרבער ע״ה. די צוויי־טע נאכט האב איך געגעכטיקט אין קאזשעניץ ביי מיין שוויגער, חוהם מאמע קיילע־מרים.

חוה איז פּאַרבליבן אין קאזשעניץ און איך בין געגאַנגען ווייטער קיין זוואלין. אויפן דריטן טאג פון מיין ארויספּאַרן בין איך געקומען צו מיין ברודער מלך העפּנערס רעסטאַראַציע. איין האלבע טיר איז אפן און איין האלבע טיר פּאַרמאכט. כ׳גיי אריין אינעווייניק, דער בופעט איז נישטא, די שענק אויפגעבראכן, ס׳פעלן די טישלעך און בענקלעך. אויף דער פּאדלאגע וואלגערן זיך צעבראכענע כלים. לויף איך אריין אין ברודערס שטוב — ווי נאך א פּאגראם: צעהאקט, צעבראקט. כ׳הייב אן שרייען: מלך, פּעסל, אלקנה, בן־ציון, לאה עטל, שלמה (זייער איידעם זילבערמאן) — קיינער ענטפערט ניט.

עס באפאלט מיך א שרעק: וואס קומט דא פּאר? וואו זיינען זיי? איך לויף ארוים אין דרויסן, אַבער איך זע ניט קיין איין ייד, ניט קוקנדיק אויף דעם, וואס ס׳איז דאַנערשטיק, דער זוואלינער מארקטאג, וועז עס ווימלט תמיד מיט הונדערטער יידישע סוחרים, קרעמערס, בעלי־מלאכות.

לאפעטע איבערצואוואַרפן די שטייגער פון איין אָרט צום צווייטן. דער דייטשער אויפזעער האָט עס געזען. האָט ער מיר געזאָגט: מאָרגן וועסטו שוין נישט לעבן, ווייל דו קענסט ניט אַרבעטן. צוריק צום לאָגער האָט מען מיך שוין געפירט אונטער די אָרעמעס — מיין קוזין מאָטל שערמאַן און מיין פרייַנד לייבטשע קופערמאַן.

וועז איך וואָלט געדאַרפט פֿרויסגיין מאָרגן צו דער אַרבעט ביי די שטייגער, וואָלט איך שוין קיין לעבעדיקער ניט געבליבן. צום גליק, האָט מיינס אַ באַקאַנטער, ישראל זעגמאַן, אויסגעפֿועלט, צוזאַמען מיט איינעם כילקע גאָלדבערג, אַז מען זאָל מיך אַריבערנעמען אין דער באַקלייד־קאַמער. דאָס איז געווען אין אַ וואָרעמער שטוב און מען האָט דאָרטן געקראָגן אויך עסן.

דאָ האָבן מיר געאַרבעט אַ לענגערע צייט. וועז דער פראָנט האָט זיך גענומען דערנענטערן, האָט מען אונדז אַפּגעטראַנספֿאַרטירט אין דאכאו־לאָגער, וואו מיר זיינען באַפרייט געוואָרן דעם 29סטן אַפּריל, 1945.

לאה קאַרמאַן־העפּנער (נוה נאמן, ישראל)

צוויי טעג פון מאַרד

אין אָקטאָבער 1939 האָב איך און מיין שוועגערין חוה קאַרמאַן ע"ה זיך געפונען אין וואַרשע. מיר הייבן אַן צו טראַכטן וועגן פֿאַרן קיין זוואָלין צו זען וואָס מאַכן אונדזערע טייערע משפחות אין אונדזער שטעטל.

מיר זיצן ביי פֿאַליש צוקער און גיטל פֿאַרבער זיין פרוי און מיר דערציילן וועגן אונדזער פּלאַן. אין שטוב האָבן זיך דעמאָלט געפונען עטלעכע זוואָלינער: זייער זיבן־יעריק וואונדערקינד לייבעלע, רחל־לאה לעדערמאַן (פֿריש לעדערמאַנס פרוי), איר טעכטערל חנהלע, הערשל גאָלדשטיין, יאָסלס (פּאָמפּס) זון, זיין פרוי אַנדזשע מיט זייער קינד און

אלץ פֿאַרבראַנט; איך בין געבליבן מיט גאָרניט. בין איך שוועק קיין ראַדעם, וואוהין מיין פּרוי אָן קליין קינד משהלע זיינען אויך געקומען אין צוויי וואָכן אַרום.

דאָס יאָר 1942 איז געווען זייער שרעקלעך; אין ראַדעם זיינען דורכגעפירט געוואָרן עטלעכע גרויסע „אקציעס". פֿאַר אזעלכע „אקציעס", וואָס מען פלעגט ס'רוב שוין דערשמעקן פריער, פלעגן מיר אָפּשיקן דורך עמעצן אונדזער קליין קינד אָן דערנאָך עס אָפּ־נעמען צוריק. אָבער איין מאָל, ווען אונדזער שליח איז געקומען ארויסנעמען משהלען, האָט ער געפונען דאָס גאַנצע שטעטל אַרום־גערינגלט מיט ס"ס־לייט. דאָס איז געווען דעם צווייטן טאָג חול־המועד סוכות 1942 — און אין יענעם שוידערלעכן טאָג איז אונדזער גאַנצע פאַמיליע — מיט אלע יידן פון זוואָלין — אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע: מיין מאַמע פּעסע, מיינע צוויי ברידער אבֿיש און ידידיה מיט זייערע משפּחות און מיין שוועסטער שרה מיט מיין קינד משהל־נטע.

איך און מיין פרוי האָבן זיך נאָך ווי ס'איז אַרויסגעדרייט פון די אלע „וויטשידלעניעס" אין ראַדעם, נאָר אין 1944 איז געקומען אויך אונדזער ריי, און מיט נאָך 2 טויזנט יידן און 600 פרויען האָט מען אונדז אַרויסגעפירט קיין טאַמאשאָוו־מאזאָוויעצק. מען איז געגאַנגען צו פוס דעם גאַנצן וועג פון איבער הונדערט קילאָמעטער. די יענעקע, וואָס האָבן ניט געקענט נאָכהאַלטן, זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג.

אין טאַמאשאָוו האָט מען די פרויען אָפּגעטיילט פון די מענער, וואָס זיינען אַריינגעפירט געוואָרן אין א גרויסן שייער, וואו מיר האָבן אָפּגעהושכט צוויי וואָכן. דעמאָלט האָט מען אונדז אויפגעלאָדן אויף פראַכטוואַגאָנעס און אָפּגעפירט קיין אוישוויץ. מענגעלע מיט א שטאָב פון געשטאָפּע האָבן דאָ דורכגעפירט א סעלעקציע: די עלטערע מענטשן און קינדער האָבן זיי געהייסן אַרויסגיין פון די וואַגאָנעס און די איבעריקע אַריינגיין צוריק.

מיר זיינען אָפּגעפירט געוואָרן אין לאָגער וויהינגען־ענץ אין דייטשלאַנד. מיר זיינען געווען נאַקעט און באַרוועס, גוט אונטער־געהונגערט און געמוזט טאָן די שווערסטע ארבעטן. איין טאָג בין איך געווען אזוי אָפּגעשוואַכט, אז איך האָב ניט געקענט אויפהייבן די

זיינען צוגעקומען צו א וואלד. א גאנצן טאג זיינען מיר דארטן געווען און ביי נאכט זיינען מיר אנגעקומען אין א דארף, וואו מיר האבן געזעכטיקט. דאס איז געווען פרייטיק, דעם אכטן טאג פון קריג. אין דער פרי בין איך ארויסגעגאנגען זען וואס טוט זיך ארום, האב איך פלוצעם געהערט א געשריי: „הענדע האך!" איך קער זיך אום און זע א צען מעטער פון מיר א דייטשן אפיצער מיט א רעוואלווער אין האנט. ס'איז מיר געווארן פינצטער אין די אויגן, איך האב געפילט, אז די קני ברעכן מיר זיך אונטער פון טויטשרעק.

דער דייטש פרעגט מיך:

— ביסט א ייד?

— יא — ענטפער איך.

— האסטו געוואלט דעם קריג?

— ניין, ניין — זאג איך.

אונטער דער צייט זיינען צוגעקומען נאך עטלעכע דייטשן. זיי האבן אונדז אלעמען צוזאמענגענומען — מיך, מיינע צוויי ברידער ידידיה און אביש, מיינם א פלימעניק פישל שערמאן, מיין פרוים פאטער מרדכי מיטן זון ראובן — און אונדז אויסגעשטעלט אויפן פעלד.

ידידיה זאגט צו מיר: דו זעסט דאך וואס זיי גייען טאן מיט אונדז, לאמיר זאגן וידוי. אין דער זעלביקער מינוט איז א דייטשער הויכער אפיצער געקומען צו פליען אויף א מאטארציקל און געפרעגט דעם פירער פון דער גרופע דייטשע סאלדאטן וואס קומט דא פאר. יענער האט געענטפערט, אז מיר האבן געכאפט זעקס יידן און מיר גייען זיי „אומלעגען". דער העכערער אפיצער האט באפוילן ניט שיסן אונדז. פאר וואס ער האט דאס געטאן וויסן מיר ניט, אבער אז ער האט אונדז געראטעוועט פון א זיכערן טויט, דאס איז קלאר.

מען האט אונדז שפעטער צוגעפירט אין א הויף לעבן טשעפא־לאוו. דארטן זיינען מיר געשטעלט געווארן פאר א קאמיסיע. מיך האבן זיי באפרייט און מיינע ברידער האבן זיי פארשיקט אין לאגערן.

וועו איך בין געקומען צוריק קיין זוואלין, האב איך געפונען

שלמה־אהרן שערמאַן (ניו־יאָרק)

געראַטוועט דורך אַ נס

ווען ס׳איז אויסגעבראַכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָב איך און מיין פרוי געוואוינט אין ראַדעם און אונדזער גאַנצע משפּחה האָט געלעבט אין זוואַלין. אויפן פינפטן טאָג פון קריג איז געקומען צו אונדז צו פֿאַרן מיין פרוים מאַמע, שרה־רבקה וויינסבאַנד, מיט אַ גרויסן וואָגן. זי האָט דערציילט, אַז אין זוואַלין איז רואיק, דעריבער בעט זי אונדז, אַז מיר זאָלן גלייך איינפֿאַקן אַלע זאַכן און פֿאַרן אַהין. מיר האָבן געפֿאַלגט איר עצה און זיך געלאָזן אין וועג קיין זוואַלין.

אַ האַלבע שעה נאָך אונדזער קומען קיין זוואַלין, מיטוואָך, דעם 6טן דעצעמבער, האָט אַ באָמבע אויפגעריסן אין הויז פון לייבוש גראדאָוווטשיק. די פרוי רחל טרייטמאַן־געלבלאָט איז געווען דער ערשטער קרבן אין דער טומאה־גאָס. ס׳איז געווארן אַ גרויסע פּאַניק און מענטשן האָבן אַנגעהויבן לויפן אין אַלע זייטן און אויך מיר האָבן געטאָן דאָס זעלביקע. אין פערד־און־וואָגן פון מיין עלטערן ברודער אַביש זיינען מיר, אַ טאָג שפּעטער, אַרויסגעפֿאָרן פון שטעטל, ביז מיר

זעלוול געלבלאַט, מאיר געלבלאַטס אַ ברודער,
אומגעקומען 1942 אין טרעבלינקע

געבליבן שטיין אין ריי, אונטער דער וואך פון דער פוילישער פאליציי און די זשאנדארמען.

איך און נאך פיר פון דער גרופע האבן מקבר געווען דעם רעשט פון די מתים. מיט ציטערדיקע ליפן האב איך געזאגט:

„יתגדל ויתקדש"

און מיינע חברים האבן געענטפערט:

אמן,

וואס האט געקלונגען אפשרעקנדיק, דורכשניידנדיק די מוראדיקע שטילקייט פון יענער טרויעריקער, פינצטערער, אויף אייביק ניט־פארגעסלעכער נאכט אין אונדזער אומגעבראכטער היימשטאט.

א בילד פון דער קריגצייט: שטייענדיק, לייבל וויסבאנד. פון לינקס: נאטעק זילבער (א וואַרשעווער, געוואוינט אין זוואלין), העגעך זיידענבוים און רבקה גאלדפארב (זעט זיך קוים)

געבראכט די צוויי קליינע מיידעלעך פון אלחנן טרייטמאן. ער האט זיך געשפילט מיט די קינדער און אין מיטן — זיי דערשאסן. יעדער פון אונדז איז ווי פאראליזירט געוואָרן פון שרעק.

נאכן אפארבעטן א גאנצן טאג מיט אפראמען די טויטע יידישע גופים און זיי באגראבן, האט מען אונדזער גאנצע גרופע — אן אויסגעשפטע, א צעבראכענע — געבראכט צוריק אין שטעטל, וואס האט אויסגעזען ווי א בית־עולם.

אונדזער גאנצע טראגעדיע איז איצט נאך גרעסער געוואָרן צוליב דעם, וואס מיר זיינען אלע געבליבן אליין אין דער דאזיקער אכזריותדיקער וועלט. יעדער פון אונדז האט פארלאָרן זיינע טייערע נאענטסטע און אלע פריינד. ערשט איצט האבן מיר אלע אויסגעבראכן מיט געווייגען ביזן הימל, זיך געריסן די האר פון קאפ און ארומגעלאפן ווי משוגעים הין און צוריק, שרייענדיק משונה־ווילד אדער ריידנדיק מיט זיך.

אין מיטן נאכט האבן שטילערהייט זיך אריינגענבעט אין אונדזער אויפהאלטארט עטלעכע יידן. אונדזער ארט — א געוועזענער שפיטאל פון געטא. מיר זיינען ארויפגעפאלן אייגער אויפן אנדערן, זיך געהאלדזט, געקושט, אבער קיין איין וואָרט ניט געקענט ארויסרעדן.

פיר א זייגער ביי נאכט זיינען געקומען זשאנדארמען צו אונדזער ארט און באפוילן אלעמען ארויסצוגיין. ס'איז געוואָרן א גלאַף, אנדערע האבן געפרואווט זיך באהאלטן, אבער נאכן הערן עטלעכע שאסן אין דרויסן זיינען מיר אלע ארויס.

מיר האבן זיך אויסגעשטעלט אין רייען, צעשראָקן און ציטערנדיק, וואָרטנדיק אויפן נייעם באפעל. מיר זיינען געווען זיכער, אז דאס איז דער סוף.

יא, דער סוף איז געקומען, אבער נאר פאר עטלעכע יידן. די דייטשן האבן ארויסגערופן א פאר מענטשן — מיר ווייסן ניט פאר וואס גראד זיי, אפשר האבן זיי דערקענט, אז זיי זיינען די נייע אריינ־געקומענע — זיי אוועקגעפירט אין די בארַאקן און מער האט מען זיי ניט געזען.

אלע איבעריקע פון אונדזער גרופע זיינען ביז 11 ביי נאכט

דאָס איז געווען די סכנה. אויף יענעם אָרט האָבן די שטייגער געברענט אונטער יעדן יידישן פוס. יענע נאַכט אַליין זיינען דערשאָסן געוואָרן אָרום דרייסיק יידן.

עס איז געווען א טומל און געדראַנג פון אַלע זייטן — מאַמעס מיט עופעלעך אין די אָרעמס, מענער און פרויען, יעדער מיט א קליין פּעקל אין האַנט. אַלע לויפן צום מארקפּלאַץ, וואָס אָרום איז געווען אויסגעשטעלט א קאָרדאָן זשאַדאַרמען, ס"ס־לייט און אוקראַאינער. די יעניקע וואָס האָבן ניט געקענט לויפן אַזוי גיך צום פּלאַץ זיינען דערשאָסן געוואָרן אויף אָן אָרט.

א גאַנצע יידישע קהילה איז געווען אויסגעשטעלט אויפן מארק. דאָס האָרץ האָט אונטערגעזאָגט, אַז דאָס קען זיין — צום טויט. די געווויינען און געשרייען האָבן געקענט שטיינער ברעכן.

די רוצחים האָבן אויסגעשטעלט די גאַנצע מאַסע צו 5 אין א ריי. גרוים און קליין, יונג און אַלט — אַלע זיינען געטריבן געוואָרן צו פּום צום דערבייאיקן שטעטל גאָרבאָטקע, וואו ס'איז געווען די באַנסטאַנציע. 80 יונגע יידן זיינען דורך דער געשטאַפּא אויסגעקליבן געוואָרן פּאר אַפּרייניקן דאָס שטעטל וואָס האָט אויסגעזען ווי נאָך א שחיטה. אַלע יידישע הייזער זיינען געשטאַנען אָפּענע. בעטגעוואַנט און אַנדערע זאַכן פון יידישער באַלעבאַטישקייט האָבן זיך אויסגעמישט מיט די קערפּערס פון די דערשאָסענע יידן.

דאָס איז געווען די ערשטע אויפגאַבע פון די פּאָרבליבענע יידן: צונויפנעמען אַלע מתים און זיי ברענגען צו קבורה אויפן בית־עולם. די זשאַנדאַרמען זיינען געשטאַנען אָרום מיט די אַנגעלאָדענע ביקסן אין די הענט און געטריבן צו ארבעטן וואָס גיכער. זיי האָבן אונדז געזאָגט: איר וועט זיין די לעצטע דערשאָסן צו ווערן.

דאָס זיינען געווען שרעקלעכע מאָמענטן ניט צו באַשרייבן: א זון האָט דערקענט דעם גוף פון זיין טאַטן, א ברודער זיין שוועסטער, און יעדער איינער איז פּאַרשטיינערט געוואָרן און ניט געקאָנט ווייגען.

בעתן טאָן די דאָזיקע שרעקלעכע ארבעט, האָבן מיר אויך געמוזט אונטערזוכן יעדן מת, צי איז ניט ערגעץ וואו ביי אים באַהאַלטן געלט אָדער אַנדערע וווערטזאַכן. פלוצעם האָט דער זשאַנדאַרם קראָל

משה פלומענבוים (ישראל)

שרעק פון גערַאטעוועטע

סוכות, דעם 17טן אקטאבער פון 1942. עפעס אין דער לופט האט אנגעזאגט, אז עס גרייט זיך עפעס שרעקלעכס. מיר האבן דורכגעלעבט דעם טאג אין גרויס פחד. אין אוונט האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז דאס גאנצע שטעטל איז ארומגערינגלט מיט ס"ס־לייט. אין דער נאכט האבן זיך דא און דארט געהערט שאסן.

זעקס אין דער פרי האבן די סירענעס פון די פייער־לעשערס געזומען פארהילכן דאס שטעטל. איך גיב א קוק דורכן פענצטער — עס זעט זיך ניט קיין שום פייער, אבער געווען איז א וואַרענונג צו אלע יידן צו פארלאזן זייערע הייזער און זיך פארזאמלען אויפן מארקפלאץ.

מען דיזענפעקצירט זאכן נאך דער טיפוס־עפידעמיע אין געטא. אויפן בילד: אברהם שערמאן, מאניעק קויפלס, זעליג שוואַרצבערגס זון מענדעלע. פון הינטן — משה אבסבוימס א ברודער. געטא־פאטא פון אברהם שערמאן

נאך ביזן היינטיקן טאג שטייט מיר פאר די אויגן דאס שוידערלעכע בילד. מיר זיינען געשטאנען אומבאהאלפן און געווייגט. ווי ווילדע חיות זיינען די דייטשן ארויף אויפן דאך און געשלאגן, געריסן ביי די בערד. צווישן זיי איז געווען מיין פאטער ז"ל. מיין מוטער ז"ל האט זיך געריסן מיט אירע אלע כוחות און געוואלט דערלאנגען מיין פאטער א פאלטן, האבן די רוצחים אנגעהויבן שלאגן מיין מוטער און דעם פאלטן האבן זיי מיט די ביקסן צעשניטן אויף שטיקלעך און אונדז האבן זיי פארטריבן אין א צווייטער שטוב. מיר זיינען אריינגעלאפן צו מיינם א פעטער, מענדעלע שארפהארץ ז"ל.

א פאר שעה שפעטער איז אריינגעקומען מיין פאטער אין גאנצן א צעהאקטער און צעבלוטיקטער. דער טאטע האט געשריען: קינדער, באהאלט מיך, איך קען נישט מער! דאס ערשטע מאל אין מיין לעבן האב איך דעמאלט געהערט פארצווייפלטע ווערטער פון מיין פאטערס מויל:

„אויב עס איז דא א גאט, וואו איז ער דא?"

מען קען זיך פארשטעלן ווי גרוים איז דאן געווען זיין וווייטאג און ייאוש, אז א פרומער ייד ווי מיין טאטע זאל זאגן אזעלכע ווערטער.

מיט גרוים פארצווייפלונג האט ער דערציילט, אז די מענער אויפן דאך האבן באשלאסן צו אנטלויפן, ווייל זיי האבן שוין מער ניט געקענט אויסהאלטן.

א פאר טעג שפעטער האט מען מיך אוועקגענומען אין לאגער און פון דעמאלט האב איך מיינע עלטערן מער נישט געזען.

צווי זוואלינער חסידישע מיידלעך: לינקס — דרייזל בוימל, רעכטס — דאבטשע גאלדבערג־בערשטל. ביידע אומגעקומען

שלמה צוויגענבערגס 2 טעכטער, יהודית און פאלא. אומגעקומען אין פוילן

אסתר ביכמאן (חיפה)

מען שלאָגט מיין טאַטן

נאָכן שאפן דאָס זוואלינער געטאָ איז די באשפייזונג פון די יידן געווארן אלץ ערגער. פיל משפחות האָבן געליטן הונגער. די לאָגע האָט זיך נאָך מער פאַרערגערט, וועו מען האָט אַריינגעשיקט צו אונדז די יידן פון אַרומיקע שטעטלעך. מיר האָבן געשאפן אַן אומזיסטע קיך פאר די אלע צוגעקומענע מענטשן. צו שאפן געלט און שפייז האָבן זיך אַנגענומען א ריי מענטשן — איך, מיין פאָטער, דינה גאָלדפאַרב און נאָך אַנדערע, וואָס איך געדענק ניט זייערע נעמען.

איין נאכט אין געטאָ האָט זיך מיר באַזונדערס אייניגעקריצט אין זכרון. געווען איז עס, דאכט זיך, סוף יאָר 1941. מיר האָבן דעמאָלט געוואוינט אויף דער קאָזשעניצער גאס, הינטן אויפן בערגל, אַזוי האָט מען עס גערופן. צו אונדז איז אַריינגעקומען איינער פון די זשאַנדאַרמען און געגעבן א באפעל, אז מען מוז די שטוב אַרונטערוואַרפן במשך פון 5 מעג. אָבער די זעלביקע נאכט, 11 א זייגער, וועו מיר זיינען אלע שוין געשלאָפן, האָט מען פלוצלינג געהערט שטאַרקע קלאפ אין די טירן און פענצטער. ביז מיין פאָטער האָט זיך אַנגעטאָן זיינען שוין די רוצחישע דייטשן געווען אין שטוב.

עס איז געווען א קאָלטע, פראָסטיקע נאכט. זיי האָבן ס'ערשטע אַנגעהויבן צו צעשמעטערן אלץ אין שטוב. דאָן האָבן זיי אַרויסגעשלעפט מיט געוואלט מיין פאָטער, מיין מאַמען מיט די קינדער, כמעט האַלב־נאקעט אויף דער גאס. זייענדיק אויף דער גאס האָב איך שוין געזען אלע מענער פון גאַנצן הויז אויפן דאָך, און די דייטשן מיט ווילדע געשריייען, שלאָגנדיק מיט שטעקנס, האָבן געצוואונגען די יידן מיט די הענט פונאַנדערנעמען די שטוב.

מיר זיינען געשטאַנען און געציטערט פון קעלט און מיט וויטיק זיך צוגעקוקט, ווי די רוצחים האָבן זיך פון דעם געמאכט א גאַנצע פאַרווויילונג. די זעלביקע ציגל, וואָס די יידן האָבן אַראָפגעוואַרפן פון דאָך, האָבן די דייטשן צוריקגעוואַרפן אויף די מענטשן.

די „גרענעץ" פון געמאָ אין זוואָלין.

פּאַרן קריג זיינען זיי געווען פיינע מענטשן, נאָר ווי דאָס דייטשע מיליטער איז אַריין אין זוואָלין, האָבן זיי אויפגעהויבן די קעפּ, געוואָרן פּלוצעם אמתע רשעים און געוואָלט צונעמען פון די אַנטלאָפענע יידן דאָס ביסל אָפּגעראַטעוועטע זאַכן פון די פּאַרברענטע הייזער. מיט מיר אַליין איז געווען אַזא פּאַל: פּרייטיק פּאַר נאַכט, דעם ערשטן טאָג פון דייטשישן אַרײַנמאַרש קיין זוואָלין, בין איך מיט מײַן מאַמען און שוועסטער אַריין אין אַ דאָרף, נישט ווײַט פון סיצינער פּאָלוואַריק. אַ פּויער פון דייטשן אָפּשטאַם האָט מסכים געווען אונדז צו לאָזן איבער־נעכטיקן בײַ אים אין שטאַל. בײַ נאַכט איז ער אַריין אין שטאַל און געוואָלט אונדז דערהרגענען מיט אַ האַק. מיט אַ ווידלע איז מיר געלונגען אים אַרויסצוּיאָגן און מיר זיינען אין מיטן נאַכט קוים אַנטלאָפן מיטן לעבן.

דער סוף איז געווען, אַז איך בין געבליבן אײַנער אַליין פון מײַן משפּחה. מיינע טאַטע־מאַמע עזריאל און רחל־לאה, מײַן ברודער יאָנקל־יאָסל און די שוועסטערן פרימיט און הינדע זיינען אַוועק מיטן רויך.

אין דער זעלביקער צייט טרייבן די דייטשן אריין קיין זוואלין אלע יידן פון די ארומיקע שטעטלעך, און די ענגשאפט ווערט נאך גרעסער און די צרות מערער.

אזוי האט זיך דאס שרעקלעכע לעבן געשלעפט ביז 1942, ווען מען האט אין טאג אלע איבערגעבליבענע יידן פון זוואלין ארויסגעטריבן קיין גארבאטקע צו דער באנסטאנציע. דאס איז געווען דער לעצטער גאנג פון אונדזער זוואלינער יידישער קהילה — דער גאנג קיין טרעבלינקע.

בן־ציון שערמאן (פאריז)

באמבעס פאלן

מיטוואך פרי, דעם זעקסטן טאג פון דער מלחמה, זיינען אנגעפלויגן דייטשע עראפלאנען און באמבארדירט זוואלין. די ערשטע באמבע איז אריינגעפאלן אין טומאה־גאסל, וואו ס'איז געהרגעט געווארן חנן טרייטמאנס פרוי רחל און עטלעכע זיינען פארוואונדעט געווארן. פון דער צווייטער באמבע אין ראג שולגאס, וואו עס האט געווואוינט איטשע מאיר פינקעלשטיין, איז געהרגעט געווארן 8 קינד און אן עלטערער מענטש. אן אנדער באמבע איז געפאלן אין מיטן מארק, וואו ס'איז געטויט געווארן 8 „זיצערקע".

די שווערסטע לופט־אטאקע איז פארגעקומען נאך מיטיק אויף דער גאס, וואו משה יעקב האט געהאט די מיל און די פעלדער ארום. דא זיינען געווען 8 סך געהרגעטע און פארוואונדעטע. מענטשן זיינען זיך צעלאפן וואו נאר מען האט געקענט. אטא ברעמער און ברעסלא זיינען ארומגעלאפן אין די גאסן און געופן העלפן די פארוואונדעטע און זיי פירן אין פילעוואר שפיטאל. פון די וויטערדיקע באמבארדירונגען איז כמעט גאנץ זוואלין געשטאנען אין פלאמען.

איך און מיין משפחה, מיט נאך הונדערטער יידן, האבן זיך איין נאכט אויסבאהאלטן אין סידלער וואלד. דערנאך זיינען מיר אוועק אין די ארומיקע דערפלעך. אין 8 צאל פון זיי האבן געלעבט דייטשן.

איטע קירשענבוים (ישראל)

די ערשטע טעג פון חורבן

זוואלין איז געווען א קליין שטעטל, אבער זייער לעבעדיק קולטורעל און געזעלשאפטלעך. געווען ציוניסטישע פארטייען און יוגנט־ארגאניזאציעס, א פראפעסיאנעלער פאראיין. די שלום־עליכם־ביבליאטעק איז שטארק געניצט געווארן פון דער יידישער יוגנט. אויך די פרומע קרייזן זיינען געווען זייער אקטיוו, באזונדערס די חסידים מיט זייערע „שטיבלעך".

דאס אלץ איז איבערגעריסן געווארן מיטן נאצישן אנפאל אויף פוילן. דעם זעקסטן סעפטעמבער, מיטוואך, האבן די דייטשן באמבארדירט זוואלין. עס זיינען געווען א סך קרבנות. די געבליבענע זיינען אנטלאפן אין די ארומיקע וועלדער. פרייטיק איז געקומען נאך א שווערע באמבארדירונג און גאר א גרויסער טייל פון די הייזער זיינען צוועק אין פלאמען.

איך מיט מיין פאמיליע און פיל יידן האבן זיך באהאלטן אין סידלער וואלד, ביז פרייטיק אין מיטן נאכט זיינען אנגעקומען די ערשטע דייטשע פאטרולן אין וואלד. זיי פרעגן ווער מיר זיינען. לייבוש לעדערהענדלער ענטפערט, אז מיר זיינען ציווילע מענטשן. א פאר טעג לאזן זיי אונדז צו רו און שפעטער הייבן זיי אן ארויסצוואגן אלעמען פון וואלד אין שטאט ארײן. אזוי ווי קיין סך הייזער זיינען נישט פארבליבן גאנץ, איז די ענגשאפט זייער גרויס.

דאס איז געווען פאר יום־כיפור. די יידן פרייען זיך, וואס די שול איז נישט פארברענט געווארן און מען וועט קענען דאווענען יום־כיפור אין שול, אבער די פארשאלטענע נאצים צינדן אונטער די שול פאר יום־כיפור.

דער ווינטער איז דורך מיט פיל צרות און שרעק. 1942 איז געקומען פון סקאזשיסק א דייטש און האט אויסגעקליבן א טייל יידישע יוגנטלעכע אויף ארבעט אין די דארטיקע אמוניציע־פאבריקן.

חנן טריימאַן, דער שרייבער פון אַרטיקל

נאָך דעם ווי מיר האָבן מקבר געווען אונדזער מומען רחל, זיינען אַלע פון אונדזער משפחה צוועק איבער פעלדער אין דאָרף אַריין.

א סך טויטע און פאַרוואונדעטע זיינען געלעגן אויפן קאַרבאַווסקי־פּלאַץ, לעבן דער מיל, וואו מען פלעגט שפּאַן וואַסער. איך בין דאָרטן אַרויף זוכן באַקאַנטע מענטשן. פּלוצעם הער איך עמעצן רופן מיין נאָמען. איך גיי צו און דערזע מיין גוטן חבר הערשל קופּערמאַן, וואָס האָט געאַרבעט ביי משה שלאַפּערמאַן דעם פּריזירער, ליגן אויף דער ערד, און ער זאָגט צו מיר: דעק מיך צו, ווייל מיר איז זייער קאַלט. איך פּרעג אים וואָס איז אים, זאָגט ער: הייב אויף דעם מאַנטל. איך טו דאָס און עס ווערט מיר פּינצטער אין די אויגן: איין פּום איז אַפּגעריסן, דער צווייטער אין גאַנצן צעהאַקט. זאָג איך: איך גיי שוין זען, אז מען זאָל דיך אַפּפירן אין שפּיטאָל. זאָגט ער: זיי ניט קיין נאַר, גיב נאָר א קוק דא אַרום — מיין מאַמע איז טויט, מיין ברודער איז טויט, מיין שוועסטער איז טויט, מיין פאַטער ליגט דאָרט אַן א האַנט, און איך? איז צו וואָס זאָל איך לעבן? זיי אַזוי גוט און דעק מיך גוט צו. איך האָב קוים איינגעהאַלטן מיינע טרערן, אים צוגעדעקט, זיך געזעגנט מיט אים און אַוועק. שפּעטער איז ער אומגעקומען אין פילעווער שפּיטאָל, וואוהין מען האָט אים און די אַלע פאַרוואונדעטע מיט אים דעמאָלט אַפּגעפירט.

חנן טרייטמאַן (ניו־יאָרק)

אָנהייב חורבן

דער זומער פון 1939 איז געווען אַנדערש פון אַלע פריערדיקע זומערס. עס האָבן זיך געזומען טראָפן קלאָנגען, אַז עס וועט זיין אַ מלחמה מיט דייטשלאַנד. אין יולי האָט פוילן מאָביליזירט אירע רעזערוו־אָפיצירן, אין אויגוסט — די רעזערוויסטן פון ספּעציעלע פאַרמאַציעס און אַ פאָר וואָכן שפּעטער איז געקומען צו אַן אַלגעמיינער מאָביליזאַציע.

אין זוואָלין איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ מיליץ פון יוגנטלעכע, וואָס זיינען ניט געווען מיליטער־פליכטיק. איך בין געווען איינער פון זיי. די מיליץ איז אָנגעפירט געוואָרן דורך דעם פּוילישן לערער מאַרקעוויטש.

מיטוואָך, דעם זעקסטן סעפּטעמבער, בין איך און חיים צעכשטיין געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט אויף דער וואַך אויפן פילעוועג שאַסיי. אַ יידישע פאַמיליע פון ראָדעם, וואָס איז דורכגעפאָרן אין דער פרי, איז דערהרגעט געוואָרן פון אַ באָמבע.

מיטוואָך איז די שטאָט שטאַרק באָמבאַרדירט געוואָרן, עס זיינען געווען אַ סך טויטע און פאַרוואונדעטע.

מיין פעטער חנא טרייטמאַנס הויז איז אין גאַנצן איינגעפאַלן. עס זיינען פאַרשאָטן געוואָרן 6 מענטשן. מיר האָבן נאָך באַוויזן פּרוים־צונעמען פון אונטער די חורבות עוואָלע און איטקע טרייטמאַן, יצחק שמואל כעלעמערס טאָכטער, מיין זיידן הערשל און דוד רובינשטיין. די זעקסטע, מיין מומע רחל טרייטמאַן־געלבלאָט, איז דאָרטן אומגעקומען.

געפאַלן אַ קרבן פון אַ באָמבע איז מיין קוזין חנן בערטמאַנאָוויטש, דער זון פון שמואל דרילזער, דער דאָמען־שניידער. מיין מומע מלכה בערטמאַנאָוויטש האָט ניט געוואָלט איבערלאָזן אויפן גאַס איר געהרגעטן זון, האָט זי אַליין אויף די הענט אַוועקגעטראָגן אים אויפן בית־עולם און מקבר געווען.

אויפגעטרייסלטער פון דער טראגעדיע, איז אויך מאַרגן געשטאַרבן אין קאַמי, סאַוועט־רוסלאַנד.

יאַנטשע שוואַרצבערג (זאיאַנץ), דער זון פון מרים, און זיין פרוי הינדע לעדערמאַן זיינען געשטאַרבן אין רוסלאַנד. ער איז געווען זייער אקטיוו אין זוואַלינער דראַמקרייז. געשפילט אין „גרויסער געווינם" פאַר שימעלע סאַראַקער; אין „ביי נאַכט אויפן אלטן מארק" פאַרן לין; אין „יאַשקע מוזיקאַנט", „דאַרפס יונג" און אַנדערע.

שמחהלע, דער זון פון בער און פייגע־פּעסע קופּערבערג, איז צוריקגעפאַרן קיין ווארשע. ער האָט זיך ניט געקענט מוחל זיין, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט זיינע עלטערן און איז שוועק אַן זיי. ער איז אומגעקומען אין ווארשעווער געטא. א ברודער פון אריש לעדערמאַן איז געשטאַרבן אין קאַוועל. אריש לעדערמאַן איז געווען אַן אקטיוער קאַמוניסט, געזעסן 5 יאָר אין תפיסה און איין יאָר אין קאַרטוז־בערעזע. געקומען ווי א טוריסט קיין ישראל 1967, א פאָר טעג פאַר דער זעקס־טאַגיקער מלחמה. אויך מיין פראַגע: וואָס איז דיין סך־הכל פון דיין לעבן? האָט ער מיר געענטפערט מיט א זאַץ פון מאַרים לאמפע: „כ'האָב געטאָן א זאַך נישט באַטראַכט, כ'האָב געמיינט, אז ס'איז טאָג, צום סוף איז גאָר נאַכט". וואו א ייד זאָל נישט זיין איז פינצטער זיין לעבן, נאָר דאָ, אין ישראל, איז ליכטיק. ער איז צוריקגעפאַרן קיין ווארשע. ביי א דיסקוסיע, וואו ער האָט פּארטיידיקט ישראל קעגן דעם שמוציקן אַנטיסעמיטיזם אין קאַמוניסטישן פוילן, האָט ער באַקומען א הארץ־אטאַקע און זיצנדיק ביים טיש געשטאַרבן.

אביש לעדערמאַן, געשטאַרבן 1968
אין פוילן

ס׳איז צוגעקומען א קליין שיפל און 3 יידן מיט צוויי פויערים זיינען אריין אין איר. איינער פון די יידן איז געווען מיין שוואגער פאליש. א גרעסערע גרופע יידן איז געשטאנען און געווארט אויף זייער רייי.

ס׳האט ניט געדויערט עטלעכע מינוט און ס׳דערהערן זיך ווילדע קולות פון דער וואסערזייט. ס׳איז געווען קלאר, אז די לאדקע האט זיך איבערגעדרייט, ווי דאס האט זיך גאר גיך באשטעטיקט פון די דריי גערעטעוועטע, וואס זיינען צוגעשוואומען צום ברעג. מיין שוואגער איז געווען צווישן די דערטרונקענע.

אלע זיינען אויפגעטרייסלט געוואָרן פון דער שרעקלעכער געשעעניש. ווער האט שוין געקענט צומאכן אן אויג יענע נאכט. דער מענטש טראכט און דער גורל טוט זיך דאס זיניקע. ניטא קיין חכמה קענן מזל.

די צווייטע שיף, וואס פויערים האבן געבראכט, איז שוין געווען א פיל גרעסערע. זי האט אריינגענומען כמעט אלע יידן, וואס האבן געוואָרט אויף איר.

די נסיעה איז דורך בשלום: מיר זיינען ארויף אויף דער צווייטער זייט בוג. פון דארטן בין איך און נאך זוואלינער גיך אפגעפארן מיט א צוג קיין רוסלאנד.

סיי ביים פארן, סיי ביים וואנדערן איבער רוסלאנד האב איך געטראפן זוואלינער. און ס׳איז א מיצווה צו דערמאנען זייערע נעמען: חיים־ישראל, דוד פערעצעס זון (זיין גורל איז מיר אומבאקאנט), יחזקאל וואקסמאן, לאניע ציטרינס מאן, איז אומגעקומען אין רוסלאנד; הינדע בוימלגרין, טאכטער פון אנשל־זלמנס, מיט איר מאן זיינען אומגעקומען דארטן; דאס זעלביקע אברהם בעדער מיט זיין פרוי; וועלוול בענדעלמאן, דער זון פון פישל קאמאשנמאכער, מיט זיין פרוי און קינדער, ווי אויך זיין מוטער און א ברודער זיינען אומגעבראכט געוואָרן אין לעמבערג. שמואל קאפלאן, דער זון פון הערש־וואלף, איז צוריקגעפארן קיין זוואלין. שמחה־איטשע מאטלס זון, דער איידעם פון מענדל שארפ־הארץ, איז אומגעקומען מיט די זוואלינער. ער איז געקומען קיין זוואלין ארויסראטעווען זיין פרוי. שיערלע זלמנס בוימלגרין, זייער שווער, אן

וועט מען אונדז אריבערשיפן אויף דער רוסישער זייט. מיט אונדז זיינען געווען נאָך 4 יידן.

אויפן וועג האָט אונדז אָפגעשטעלט א דייטשישע וואָך. מען פירט אונדז אריין אין קאָמענדאַנטור. אויסער וואָס זיי אליין זוכן, האָבן זיי אונדז באָפוילן ארויסצולייגן אויפן טישל אלץ, וואָס מיר האָבן באָהאַלטן, מיט דער דראָאונג פון א קויל אין קאָפּ. איין נס, אז זיי האָבן גאָרנישט געפונען, ווייל אלע האָבן געהאָט באָהאַלטן געלט אין פאַרשיידענע ערטער, באַזונדערס אונטער די זוילן פון די שיך.

אויפן ווייטערדיקן וועג האָבן מיר געהאָט נאָך א רייַ אַנדערע רעוויזיעס, און מיט גאָטס הילף האָבן מיר זיך דערשלאָגן צו א הויז אין א דאָרף, צווישן קילאָמעטער פון בוג.

דאָס הויז איז געווען פול געפאָקט מיט יידן, פון כל המינים און פון אלט ביז יונג.

דא געפינען זיך אזעלכע, וואָס לויפן צוריק פון רוסלאַנד, און אזעלכע ווי מיר, וואָס לויפן קיין רוסלאַנד.

צווישן די צוויי מחנות פירן זיך וויכוחים אָן א סוף. די צוריק־לויפערס דערציילן פון זייער גיהנום. יאָ, א גיהנום דאָ און א גיהנום דאָרטן. גיי וויים וועלכער גיהנום איז בעסער. מעגלעך, אז אלע זיינען געראטן. מיר קענען נאָך נישט די לאָגע פון דער רוסישער זייט און זיי קענען נאָך נישט די איצטיקע לאָגע ביי די דייטשן. זיי זיינען אַנטלאָפן מיט עטלעכע וואָכן צוריק און וויסן נאָך נישט וועגן רויבערייען און מערדערייען, וואָס די דייטשן פירן איצט דורך אין די פוילישע שטעטלעך.

מיר וואַרטן, אז מען זאָל קומען אונדז אריבערפירן צו יענער זייט, וואו א ייד האָט נאָך די צורה פון א מענטש, און זיי וואַרטן, אז ס'זאָל ווערן טאָג (ווייל ביי נאַכט איז דער אַרויסגאַנג פאַרבאָטן) און קענען אהיים פאָרן. זיי וויסן נישט, אז פאַר יידן איז קיין טאָג שוין נישטאָ ביי די מערדערס מיט די פוילישע אַרויסהעלפערס.

12 א זייגער ביי נאַכט, דעם 6סטן נאָוועמבער, 1939, איז געקומען די גורלדיקע שעה.

זיך אליין: א מענטש טאר נישט זיין צוזאמען מיט ווילדע שלאנגען, און אויב מען ווערט געביסן פון זיי, ווייל מען אנטלויפט ניט פון זיי, איז מען אליין שולדיק. איצט קענען מיר נאך לויפן קיין סאוועט־רוסלאנד, טא אויף וואס וואלטן מיר? אמת, מיר ווייסן, אז אויך דארט איז נישט אזוי פרייליך, דאך קען מען גיין פריי אין גאס, נישט שרעקן זיך דארטן יעדע מינוט, אז עס כאפט מען און מען פירט אוועק ווער ווייסט וואוהין.

מיט אזעלכע געדאנקען האבן זיך ארומגעטראגן א סך פון אונדזער גרופע יידן, האבן מיר אויך טאג באשלאסן זיך צו נעמען אין וועג אריין.

קיין גרויסע הכנות דארף מען ניט מאכן: מען קען דאך ממילא גארנישט מיטנעמען, נישט קיין קלייד̈ער, נישט קיין וועש, נישט קיין שיך, נישט קיין געלט, ווייל די דייטשן נעמען אלץ צו און לאזן איבער 10 זלאטעס און טייל מאל דאס אויך נישט, נעמט מען א זעקל, מען לייגט אריין 2 פאר̈לעך וועש, א ביסל מאכארקע אויסגעשיט אין קעשענע, מען פארשטאפט א פאר זלאטעס וואו מ'קען — און „ויברח".

איך גיי זיך געזעגענען מיט מיין עלטסטער שוועסטער חנה מיט אירע 8 קינדער. איר מאן יחיאל גאלדבערג לעבט שוין נישט. שווער צו רייד̈ן א וואר: עס גיסן זיך די טרערן. איך געזעגן זיך אויך מיט מיין צווייטער שוועסטער חווה: ווער ווייסט, צי מיר ווען זיך נאך ווען זען? מיין שוועסטערס יינגל יעקב בעט זיך ביי מיר, אז איך זאל אויך אים מיטנעמען, אבער זיין מאמע לאזט ניט און רעכנט זיך אויך ניט מיט זיין בקשה דאס צו טאן.

זי האט געזאגט וואס א פרומער ייד̈ האט געעצהט: וואו די מאמע איז, דארטן דארפן זיין אירע קינדער. נו, זיינען זיי אלע געבליבן א קרבן פאר די מערדערס — מיינע צוויי שוועסטערן און אכט קינדער פון חנהן.

די ערשטע סטאנציע פון אונדזער גרופע איז געווען סאקאלאוו.

אין סאקאלאוו האבן מיר געטראפן אן אלטן פויער, וואס האט זיך אונטערגענומען אונדז צו פירן צום בוג און פון דארטן, זאגט ער

איטשל קאַרמאַן (נוה נאמן, ישראל)

מיר לויפן פון טויט

(נאָוועמבער, 1939)

א טייל זוואלינער יידן האָבן זיך געפרואווט רעטעווען פון נאַצישן פייער דורך אַנטלויפן פון שטעטל. מען איז געלאָפן אין אַלע זייטן, וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן. איך און מיין פרוי לאה זיינען פאַרוואָגלט געוואָרן קיין ווארשע. דאָרטן זיינען אויך געווען פאַליש צוקער, מיין פרוים ברודער מיט זיין ווייב גיטל, הערשל גאָלדשטיין און פרוי, משה לעדערהענדלער און נאָך זוואלינער.

נאָך עטלעכע וואָכן אין ווארשע האָבן מיר געזען, אַז ס׳ווערט פון טאָג צו טאָג ערגער און געפערלעכער. האָט מען געפרואווט זיך אריבערכאַפן אויף דער פראָווינץ, וואו ס׳איז דאָ לכל־הפחות מער צו עסן — אַזוי האָט מען מיר געזאָגט.

פאַליש מיט זיין פרוי און קינד לייבעלע האָבן אויסגעפרואווט דעם דאָזיקן וועג, זיי זיינען גיך געקומען צוריק. די דייטשישע מערדערישע האַנט איז דאָרטן געווען ניט קלענער ווי אין ווארשע.

פאַליש האָט פאַרגעלייגט צו זוכן א וועג קיין רוסלאַנד, צו ערשט זאָלן פאָרן נאָר די מענער און שפעטער וועט מען אַראָפנעמען די פרויען און קינדער. הערשל גאָלדשטיין מיט זיין פרוי האָבן זיך אָפגעזאָגט פון דעם פלאַן. איך האָב אויך נישט געהאַלטן פון אַוועקפאָרן: 1) מיר זיינען נישט זיכער, אַז מען וועט קענען אריבער, מיר האָבן געהערט פאַרשיידענע קלאַנגען שלעכטע; 2) דער וועג ביז צו דער גרענעץ איז זייער געפערלעך.

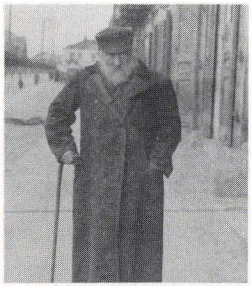
נאָך 6 וואָכן זיין אין ווארשע האָב איך אָבער געביטן מיין מיינונג וועגן שוואַרצן די גרענעץ. די אוממענטשלעכע צוואַנגארבעט, די קלעפּ ביי דער אַרבעט, די שיסעריין האָבן געבראַט דערצו.

סיי איך, סיי אַנדערע האָבן אַנגעהויבן קומען מיט טענות צו

חורבן

ר׳ זלמן שמואל־ברוכס בוימלגרין, געלערנט מיט יידן אַ בלאַט גמרא

דער עלטסטער ייד אין זוואַלין ר׳ פּנחס קירשענבלאַט, אַ שניידער, אַלט געווען 106 יאָר. דער אייניקער ייד וואָס האָט באַקומען פּונעם שטאָטראַט אַ וועכנטלעכע שטיצע ווי דער עלטסטער מאַן אין שטאָט

אַ חסידישער ייד פון זוואַלין, קאַפּל אַבטבוים, געווען אַמאָל שמש אין בית־המדרש

הערשל פּעלדמאַן און פּרוי

וואָרט, ארויסגיין. די עטלעכע שוועך־פּאַרהאַרעוועטע זלאָטעס פּלעגט ער אָפּנעמען פּרייטיק.

ארעמע, האַרעפּאשנע יידן, וואָס האָבן געלעבט מיטן טאָג און אומגעקומען אָן יאָרן.

זוואַלינער טיפּן

די ברוקירערס ברוך־בער צימערמאַן (לינקס) און מאָטקע סינקעלשטיין

אין די שפעטע דרייסיקער יאָרן, וועו דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך שוין גוט געפילט אין זוואַלין, פלעגט שמואל באַווייזן זיך אויפן גאַס און אָפשרעקן מעגלעכע אַנפאַלערס אויף יידן.

שמואל האָט געלעבט מיט די ציגיינערס אַ סך יאָרן, אָבער זיין האַרץ איז געווען מיט די יידן.

שמואל איז געשטאָרבן אין געטאָ אין 1941.

יחזקאל קירשענבוים (ישראל)

דריי טיפּן

אויפן גרויסן מאַרקפּלאַץ פלעגן שטענדיק שטיין די יידישע טרעגערס און וואַרטן אויף זייער מאָגער פּאַרדינסטל. איינער פון זיי איז געווען משהלע טרעגער, אַ קליין יידל מיט אַ האַנט־וועגלע. ער פלעגט אויפלאָדן מעל ביז 250 קילאָ אין משה־יעקבס מיל און עס שלעפּן ביזן געוועלב פון יאָסל קירשענבוים. בעת־ערויף פלעגט ער בעטן פּאַרבייגייערס צו העלפן אים אונטערשטופּן דאָס וועגלע.

אַ צוויטער ייד, אַ פּשוטער האַרעפּאַשענער מענטש, איז געווען שלום שמאַלץ. פּאַר וואָס מען האָט אים גערופן מיטן דאָזיקן צונאָמען, וויים איך ניט. מיר דוכט זיך, אַז שלום איז גראָד געווען זייער וויים פון שמאַלץ . . . ער האָט נאָר געוואוסט איין זאַך: פּאַרדינען אויף אַ ביסל חיונה פּאַר זיך און זיין קינד. געדינט דערצו האָט אים זיין פּערד, וואָס לויט זיין אויסזען האָט עס געגעסן דעם ה' פון סידור און ניט קיין היי פון דער לאַנקע.

אַ דריטער טיפּ איז געווען בתוך וואַסער־טרעגער. דאָס איז געווען אין דער צייט, וועו דאָס שטעטל האָט נאָך ניט געהאַט קיין וואַסער־לייטונג און מען האָט געשלעפּט עמערס וואַסער פון פלומפּ צו זייערע הייזער. איך געדענק אים, ווי ער פלעגט שטיל אַריינברענגען דאָס וואַסער צו יאָסל קירשענבוים, אַנפילן דעם פּאַס און שטיל, אַן אַ

צו מאכן שבת. איך וועל אייך לאזן א משכון מיין טלית און תפילין. און מרים האט דערפילט זיין בקשה.

די צווייטע וואך איז יחזקאל משה מאיר געקומען צו זיין בעל־טובהטע און געזאגט: איר וויסט, איר האט מיין טלית און תפילין און איך האב שוין 6 טעג ניט געדאוונט צוליב אייך.

די פרוי איז אויפגעשפרונגען: איך וויל ניט האבן די עבירה, אז א ייד זאל צוליב מיר ניט דאוונען. נאט אייך אייער משכון און גייט געזונטערהייט.

אזוי איז יחזקאל־משה געבליבן ביי זיין טלית און תפילין צוזאמען מיט די 5 זלאטעס.

לאזאן וויספאנד (ניו־יארק)

אַ זוואלינער מיט ציגיינערס

אנטיסעמיטיזם אין פוילן איז געווען גוט שטארק, אבער אין זוואלין איז מען ביז עטלעכע יאר פארן חורבן ניט געווען צו פיל באזארגט וועגן דעם. די מערהייט איינוואוינערס פון שטעטל זיינען געווען יידן און געווען אויך שטארקע חברה, וואס האבן געקענט געבן א קלאפ, אויב מען האט געדארפט.

אייגער פון די יידן, וואס די שטעטלשע פאליאקן האבן מורא געהאט פאר זיי, איז געווען שמואל סאד (קעניגסבערג). געווען א מאדנער טיפ אט דער בחור און ס'כדאי צו זאגן וועגן אים א פאר ווערטער.

זיין טאטע איז געווען א פערדהענדלער, זיין מאמע איז אים געשטארבן גאר פרי. ער האט פארלאזן זיין היים און זיך פארבונדן מיט ציגיינערס. ער האט זיך אויסגעלערנט זייער לשון און געפירט זייער ארט לעבן. אין דער פאליציי איז ער געווען אן אפטער גאסט צוליב די גניבות פון די ציגיינערס. ער איז ארומגעפארן מיט זיי פון ארט צו ארט, אבער פלעגט קומען אפט קיין זוואלין.

נאכן אפטאן דאס דאזיקע שטיקל ארבעט, פרעגט ער דעם רב: רבי, זאל איך אויסהאקן די שויבן? ענטפערט דער רב: שימע, ס'איז דאך היינט שבת, ס'איז אסור צו האקן שויבן.

אט דער גרויסער שלעגער איז איין ערב יום־כיפור געקומען צו לויפן אין בית־מדרש אריין, זיך אויסגעצויגן מיטן קאפ צו דער טיר און מיטן פנים אראפ און געזאגט צו יצחק־דוד דעם שמש: — שלאגט מיך מלקות, ווייל איך האב געזינדיקט.

האט דער שמש געגומען א רצועה פון תפילין און אים געשלאגן 39 מאל אויף די פלייצעס. שימע האט ר' יצחד־דודן באצאלט א פאר גראשן און צוגעגעבן:

— איך האב אפילו ניט געשפירט די מלקות. אן אנדערש מאל זאלט איר שלאגן שטארקער, אז איך זאל פילן די מלקות.

אזעלכע טיפן האט זוואלין פארמאגט.

פון איין זייט א שלעגער, פון דער צווייטער זייט — א ייד, וואס בעט זיך אויף מלקות.

עזור וואסערשטראם (ניו־יארק)

אַ מעשה מיט טלית און תפילין

יחזקאל משה מאיר האט א וויב און קינדער, אבער איז געשלאגן אויף פרנסה. ער האט געלעבט פון הלוואות, אבער ער איז געווען פארשולדיקט ביז איבערן קאפ.

איין פרייטיק איז ער ארומגעגאנגען און ניט געוואוסט וואס צו טאן. ער האט געמוזט האבן כאטש 5 זלאטעס כדי צוצוגרייטן א שטיקל שבת. אז ער האט געזען, אז ס'עקט זיך די וועלט, איז ער אוועק צו זיך אין שטוב, גענומען זיין טלית און תפילין און אוועק צו מרים די לייענערין און געזאגט צו איר: איר זענט דאך א פיינע פרוי, טוט גמילות־חסדים פאר מענטשן, העלפט מיר מיט א הלוואה פון 5 זלאטעס

האָט מיין מאַמע געענטפערט פּאַרשעמט:

— איך בין דיר שולדיק שוין 12 רובל. איך זע ניט, ווי איך וועל קענען דיר אויסצאָלן אַזאַ גרויסן חוב.

אויף דעם האָט זיך אָפּגערופן די קרעמערקע:

— איך בין ניט געקומען, חלילה, מאָנען געלט ביי דיר. שעם זיך נישט, קום אַריין אין געוועלב און נעם וואָס דו דאַרפסט און זאָלן דיינע קינדער ניט אונטערהונגערן. ווען גאָט וועט העלפן און ס'וועט דיר ווערן לייכטער אין קעשענע, וועסטו מיר געבן אַ פּאָר רובל, אָבער דערווייל שטער זיך ניט צו נעמען ברויט פּאָר דיינע קינדער.

די מאַמע האָט זיך **דעמאָלט** גוט צעווויינט — און איך וויין **איצט** ביים שרייבן די דאָזיקע שורות. אַזאַ לעבן איז געווען אין אַ סך יידישע שטיבער, אין אַנדערע נאָך ערגער ווי ביי אונדז.

אַזעלכע פּאָלקספּרויען ווי די בעקערקע, מיט אַזאַ טייער, יידיש האַרץ, האָבן ניט זעלטן געהאָלפן אַן אַרעמען יידן מיט זייער גוטסקייט.

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פּאריז)

אַ שלעגער לאָזט זיך שלאָגן מלקות

געווען אין זוואָלין אַן אַריינגעקומענער איידעם האָט ער געהייסן שימע געמבע. פון פּאָר, איז ער געווען אַ שוסטער און אַ קנאַפּער ידען אין די שוואַרצע פּינטלעך. דערפּאַר האָט ער אָבער געהאַט אַן אַנדער מעלה: ער איז געווען אַ גרויסער בעל־כוח און האָט געקענט געבן קלעפּ — וואו מען דאַרף און וואו מען דאַרף ניט.

טרעפט זיך איין מאָל אַ שבת, ווען יינגלעך מיט מיידלעך זיינען זיך צונויפגעקומען אין אַ שטוב און מען האָט זיך געלאָזט וואויגיין מיט טענץ. דער רב איז געוואויר געוואָרן פון דעם, האָט ער גערופן צו זיך שימע געמבע, און זיי זיינען ביידע אַוועק צו יענער שטוב. שימע איז אַריין דער ערשטער, האָט געזומען שלאָגן אויף רעכטס און לינקס און אַלעמען אַרויסגעוואָרפן אויפן גאַס.

פרייטיק פֿאר נאכט און עס אָפּנעמען שבת נאָכן דאוונען. אונדזער טשאָלנט פֿלעגן מיר ברענגען צו איטשע דעם בעקער, געוויפן האָט מען אים איטשע ברויט.

טרעפֿט זיך איין שבת, איך קום אָפּנעמען מיין טשאָלנט און — והטשאָלנט איננו. מען האָט שוין אַרויסגעוואָרפֿן פון אויוון אַלע טשאָלנטן און אונדזערס איז ניטאָ.

שבע־ליבע, דעם בעקערס פֿרוי, זוכט אין אַלע ווינקעלעך און זי געפינט אונדזער ראָשקע ערגעץ פֿאַרוואָרפֿן אויפֿ דער פֿאָדלאָגע: מען האָט עס פֿאַרגעסן אַריינצושטעלן אין אויוון.

ווען מיין מאַמע האָט זיך דערוואוסט, האָט זי אַנגעהויבן ברעכן די הענט: אוי, גאָט, וואָס וועל איך די קינדער געבן עסן שבת, אַז אין שטוב איז דאָ נאָר אַ שטיקל ראָזעווע ברויט? אין מיטן פון דער מאַמעס ווייגען קומט אַריין שבע־ליבע מיט אַ דיניצע (גרויסער טאָפּ) און זאָגט:

— איך וויים אַז איר וועט האָבן אַ שווערן שבת, האָב איך אייך געבראַכט אַ העלפֿט פון אונדזער אייגענעם טשאָלנט.

די מאַמע האָט ווידער געווויינט — דאָס מאָל פון פֿרייד.

* * *

אויסער איר בעקערייַ האָט שבע־ליבע געהאָט אַ שפּייזגעוועלבל. מיין מאַמע פֿלעגט שטענדיק קויפֿן ביי איר. קיין גרויסע גבירים זיינען מיר ניט געווען, פֿלעגן מיר אַ סך מאָל נעמען אויפֿ באָרג, וואָס די קרעמערקע פֿלעגט פֿאַרשרייבן „אין בוך" און מיין מאַמע פֿלעגט עס פֿאַרשרייבן ביי זיך.

ווען אין מאַמעס „בוך" איז דער חוב אַנגעוואַקסן ביז 12 רובל — אַ ריזיקע סומע פֿאַר אַן אַרעמער משפּחה אין יענער צייט — האָט זי אויפֿגעהערט צו קויפֿן ביי שבע־ליבען. שבע־ליבע האָט געזען, אַז מיין מאַמע קומט ניט אַריין אין איר שפּייזקראָם שוין עטלעכע טעג, איז זי געקומען צו אונדז און געזאָגט:

— איטקע, וואָס איז דער מער מיט דיר, אַז איך זע דיך ניט שוין עטלעכע טעג?

שמעון ליפסמאן (לאס־אנדזשעלעס)

בריינדל מזיק

אזוי האט מען זי טאקע גערופן, און דער נאמען איז געווען גוט צוגעפאסט. זי איז געווען אן אשת־חיל. געהאט א מאן, אויפ־געהאדעוועט קינדער, געהאלפן אפילו דעם מאן אין פרנסה. פונדעסטוועגן האט זי אויך געפונען צייט צו העלפן אנדערע.

קוים האט זי דערהערט, אז א ייד אין שטעטל איז קראנק, האט זי אלץ געלאזט שטיין און געלאפן צום חולה: ארויפגעלייגט א קאלטן האנטעך אויפן קאפ, געטאפט דעם דופק, געמאסטן די היץ און גערופן דעם פעלדשער. ווען זי האט געזען, אז ס'איז ערנסט, האט זי גערופן דעם דאקטער.

אויב מען האט באדארפט א דאקטער פון אן אנדער שטאט און דער קראנקער האט ניט געקענט באצאלן, האט זי געגומען א צווייטע פרוי און געגאנגען איבערן שטעטל צונויפקלייבן אויף הוצאות.

בריינדל האט נישט איין מאל גערעטעוועט א חולה מסוכן. מען האט זי ניט געדארפט רופן, זי איז שטענדיק געווען גרייט צו העלפן קראנקע און ליידנדיקע, סיי ביי טאג און סיי ביי נאכט.

איר ריכטיקער נאמען איז געווען ראזמארין.

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

אַ יידישע פאלקספרוי

ווי ס'איז געווען דער מינהג אין אונדזערע אמאליקע שטעטלעך פון מיזרח־איראפע, פלעגן יידן ערב שבת טראגן זייער טשאלנט צום בעקער אין אויוון אריין. א היפש שטיקל צייט פאר ליכטצינדן פלעגט מיין מאמע צוגרייטן די רשקע (שטיינערנער טאפ) מיט א טשאלנט און קוגל. איך, ווי דער יינגסטער ביי אונדז, פלעג עס אפטראגן יעדער

די נאציש וועכטערס זיינען געווארן ווילד פון כעס אויף אזא „חוצפה" פון א יידן. זיי האבן געגומען אים ארומיאגן איבערן שניי, געבריקעט אים מיט זייערע שטיוול, געשלאגן מיט די ביקסן. בלוט איז אוורומאלען גלאפן פון פנים. זיי האבן אים נאך געצוואונגען צו ברענגען נאך ספרים און אים געהייסן עס באגראבן, מיט די נאקעטע הענט, אונטער א גרויסן בארג שניי.

דער וואס האט געקענט אוורומאלען איז געווען זיכער, אז ער וועט ניט לאזן ליגן די הייליקע ספרים דארטן. קומען אהין, אז קיינער זאל ניט זען, האט מען געקענט נאר ביי נאכט, אבער ברעכן די דייטשע פאליציי־שעה איז געווען א טויט־סכנה — פאר אזא זאך האט מען געשאסן אויף אן ארט. אבער אוורומאלען האט עס ניט אפגעהאלטן: אין דער פינצטערניש פון דער נאכט איז ער צוגעקומען צו יענעם ארט און ארויסגענומען די באגראבענע ספרים.

אוורומאלע האט קיין מאל ניט צוזאמענגעבראכן אין פינצטערן היטלער־געטא. זיין טיפער גלויבן אין גאט האט אים געהאלטן פעסט, און וען ס'איז געקומען די ביטערע שעה פון ליקווידירן זוואלינער געטא, איז אוורומאלע געווען איינער פון דער געפאקטער יידישער מאסע אין די פראכטוואגאנעס אויפן לעצטן וועג פון לעבן צו די גאזקאמערן.

שמעון ליפסמאן (לאס אנדזשעלעס)

משה־יעקב גאלדפארב

ער איז געווען א ייד א הדרת־פנים מיט א גוט הארץ. קיין שלמה נגיד איז ער ניט געווען, אבער זיין הויז איז תמיד געווען אפן פאר ארעמע און ער איז געווען א גרויסער מכנים־אורח.

משה־יעקב איז געווען א דאזאר און א לאוויק.

ער האט געהאלפן גרינדן א סך יידישע אינסטיטוציעס אין זוואלין: גמילת־חסדים־קאסע, ביקור־חולים, הכנסת־אורחים און אנדערע.

משה־יעקב איז געווען רעספעקטירט סיי ביי יידן, סיי ביי די קריסטן אין שטעטל.

יאַנקל קאַלטון (ניו־יאָרק)

אַוורומאַלע

אין אונדזער טייל פוילן האָט מען דעם נאָמען אברהם אַרוים־געריסן אַוורום און אַ קינד האָט מען גערופן אַוורומאַלע.

אַוורומאַלע האָט געדאַוונט אין דער זעלביקער שול ווי מיין טאַטע, וואָס פלעגט אונדז דערציילן וועגן אים פאַרשיידענע געשיכטעס. איין מעשה געדענק איך באַזונדערס שאַרף.

איין פרימאַרגן האָט מען געזען אַוורומאַלען אַרומגייענדיק הין און צוריק אַרום אַ הויז. עמעצער האָט אים געפרעגט פאַר וואָס ער גייט דאָ אַרום אין אַזאַ פריאיקער שעה. אויף דעם האָט אַוורומאַלע געענטפערט, אַז דער אייגנטימער פון הויז איז אים שולדיק געלט, אַריינגיין אין שטוב מאַנען דעם חוב וויל ער ניט, טראַכט ער, אַז אפשר וועלן יענער וועט אַרויסגיין אין גאַס און דערזען אים, וועט ער זיך דערמאַנען אַן חוב.

אַזאַ מענטש איז געווען אַוורומאַלע. ער האָט געפילט, אַז זיין מיסיע אין לעבן איז צו זיין ענייותדיק און באַשיידן, אָבער וועלן ס'איז געקומען צו עבודת־הבורא, דעמאָלט איז אים קיין זאַך ניט געשטאַנען אין וועג.

יעדער פרייטיק, אין יעדן וועטער, פלעגט ער גיין איבער די הייזער און קראָמען אין שטעטל און בעטן נדבות פאַר אָרעמע.

אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע איז דאָס לעבן פאַר יידן געווארן ממש אומדערטרעגלעך, אויך דאָס יידיש־רעליגיעזע לעבן איז אַבסאָלוט באַגרענעצט געווארן, פּאַקטיש אָפּגעשאַפט געווארן. אַוורומאַלע האָט ניט נאָכגעגעבן, ער איז געבליבן פעסט אין זיין אמונה.

ער האָט געוואוסט און געפילט, אַז יידן מוזן אָפּהיטן מיצוות, אַז דאָס איז די נשמה פון פאָלק און אַז מלחמה־צייט איז נאָך וויכטיקער צו זיין גייסטיק שטאַרק.

איין קאַלטןווינטערטאָג האָבן נאַצים געכאַפּט אַוורומאַלען אַריינקוקנדיק אין אַ תנ"כל בעת צוואַנגסאַרבעט פון אָפראָמען דעם שניי.

אברהם קופערמאַן (סאַן־פּאולאָ)

שמואל אייכנבוים

ר׳ שמואל אייכנבוים איז געווען א גרויסער גביר און בעל־צדקה. געווען איז ער א תושב אין לובלין, אָבער זיינע עלטערן האָבן געלעבט אין זוואַלין און דאָרטן אויך געקומען צו קבורה.

יעדער יאָר פלעגט ר׳ שמואל קומען קיין זוואַלין פאַר ימים־נוראים צום יאָרצייט פון זיינע עלטערן. דעמאָלט פלעגט ער צעטיילן האָלץ און שיך פאַר א סך נויטבאָדערפטיקע יידן אין שטעטל.

שמואל אייכענבוים, שמחה אייכענבוים, ירחמיאל גאָלדפאַרב, יוכבד גאָלדפאַרב

„שאסקעס" אויף די פלייצעס. מען האט זיי געברענגט צום רוסישן קאמענדאנט אין שטאט. די גאנצע פאמיליע האט מען איינגעזעצט אין דער קאזע אריין און קיינעם נישט צוגעלאזט צו זיי, אבער שמואל־חיים האט דאך געפונען א וועג ווי זיך צו דערשלאגן ווען מען דארף — און אין צוויי טעג ארום האט מען זיי באפרייט.

האט די עסטרייכישע פאליציי צוגענומען א זעקל מעל, אדער לעדער, אדער גאר געכאפט א געהיים פאבריקל פון בראנפן — האט שמואל־חיים אויסגעפועלט, אז מען זאל די יידן ניט באשטראפן. פארשטייט זיך, אז מען האט אים עפעס געגעבן פאר זיין טירחה און דעם פאליציאנט — פארן פארמאכן אן אויג.

אין דער צייט פון דער פויליש־באלשעוויסטישער מלחמה האט ער ארויסגעדרייט יידישע יונגעלייט ניט צו גיין אין קריג.

פוילישע פאליציאנטן פלעגן דעמאלט קומען פון קאזשעניץ מיט א ליסטע נעמען פון יידישע רעקרוטן. זיי פלעגן קומען צו שמואל־חיימען און אים בעטן די אדרעסן פון יענע יידישע יונגעלייט, אבער ער פלעגט פריער שיקן זיינע קינדער אנצוזאגן די געזוכטע זיך אויסצובאהאלטן.

שמואל־חיים איז געווען א בכבודיקער מענטש אין שטעטל. כאטש ער איז געווען אויסגעמישט מיט פאליציי און נאטשאלסטווע, איז ער אבער ניט ניכשל געווארן ארויפצופאלן אין זייער נעץ און געניצט זיינע פארבינדונגען מיט מלוכישע באאמטע לטובת די ארטיקע יידן.

געהייסן דעם קראנקן אטעמען. אויב דער קראנקער איז פארקילט — לויט זיין דיאגנאז — האט ער געהייסן שטעלן אים באנקעס, האלטן גוט וואַרעם און געבן אים עסן האבערגריץ.

דוד איז אזוי אויסגעווען ביי הונדערטער זוואלינער קראנקע און זיי געהיילט מיט „זיין" מעדיצין. פארשטייט זיך, אז ווען ס'איז געווארן ערנסט, האט ער גערופן דעם דאקטער.

יעדן פרייטיק ביים דאוונען אין בית־מדרש פלעגט ער בעטן נדבות פאר ארעמע קראנקע. קיינער פלעגט אים ניט אפזאגן. מען האט געוואוסט, אז ער טוט עס אלץ אומזיסט און אוים זארג פאר די ארעמע. זיין הילף פאר ארעמע איז זייער אפגעשאצט געווארן פון די זוואלינער יידן.

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

שמואל־חיים דער בעדער

מען האט אים גערופן „דער בעדער" ווייל ער איז געווען דער בעל־הבית פון דער מיקווה און באד. שמואל־חיימס הויפטראלע אין שטעטל איז געווען ניט נאר די באד, נאר זיין נאענטע פארבינדונג מיט נאטשאלסטווע — פריער מיט די רוסן, שפעטער מיט די עסטרייכער און דערנאך אויך מיט די פאליאקן.

שמואל־חיים איז געווען דער „פאווערניק" (באגלויבטער) ביי דער פאליציי פון יעדער פריער אויסגערעכנטער כאטש. איז געפאלן א פארדאכט אויף עמעצן אין שטעטל, פלעגט פאליציי זיך גלייך אנפרעגן ביי שמואל־חיימען, און זיין מיינונג איז תמיד אנגענומען געווארן. דורך זיינע פארבינדונגען מיט דער פאליציי האט ער א סך יידן פיל טובות געטאן.

עם דערמאנט זיך מיר א געוויסער שבת אין ערשטן וועלטקריג. פון קאזשעניץ האט מען אראפגעבראכט א גאנצע יידישע משפחה, באוואכט פון צווויי רוסישע סטראזשניקעס (זשאנדארן) מיט די גאלע

געלעגן קראנק אויף טיפוס און יאסל קירשענבוים איז געקומען אים מבקר חולה זיין. ביי דער געלעגנהייט האט יאסל אים דערציילט, אז מען זאמלט געלט אין שטאט פאר די יידישע פליטים פון היטלער־דייטשלאנד. לוי׳ס ענטפער איז געווען:

„אונטער מיין בעט איז דא א שאכטל מיט געלט, נעם ארויס וויפל דו פארשטייסט, אז איך דארף געבן".

וען זיין מוטער האט אים געפרעגט, פאר וואס ער גיט אזוינע אזוי פיל געלט פאר צדקה, איז זיין ענטפער געווען: „וואס מער איך גיב אוועק, אלץ מער גיט מיר גאט צוריק".

צוויי שיינע יידן, וואס מיר וועלן זיי קיין מאל ניט פארגעסן.

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

אַ שוסטער — אַ רופא

ס׳רעדט זיך אזוי: א רופא .קיין בילדונג האט ער ניט פארמאגט, אין קיין אוניווערסיטעטן איז ער ניט געגאנגען און קיין מעדיצין ניט געלערנט. דערפאר האט ער אבער געהאט א גוט הארץ און פון לאנגער פראקטיק געוואוסט פארשיידענע היימישע רפואות.

אויב ער איז ניט געווען קיין אמתער רופא, איז ער אבער געווען אן אמתער שוסטער. געשטאמט האט ער פון דארף טשעטשעכאוו און גערופן האט מען אים דעריבער דוד טשעטשעכאווער.

חוץ זיין שוסטעריי פלעגט ער זיך פארנעמען מיט זאגן „קדיש" מיט קליינע יינגלעך נאך א טאטן אדער מאמען.

אבער באריימט אין שטעטל איז דוד טשעטשעכאווער (גאלדבערג) געווען מיט זיין דאקטאריי. אז מען איז געקומען צו אים בעטן צו גיין צו אן ארעמען קראנקן, האט ער קיין מאל ניט אפגעזאגט. אויסגעמאן זיין שוסטער־פארטעך און געגאנגען. ראשית, האט ער געוומען דעם דופק אין האנט אריין, געבעטן ווייזן די צונג און

נח ליפסמאן (לאס אנדשעלעס)

צוויי שיינע יידן

איינער פון די שיינע יידן אין שטעטל איז געווען יאסל קירשענבוים. ער איז געווען א ציוניסט, אבער ער האט זיך אפגענעבן ניט נאר מיט ארבעט פארן ציוניזם, נאר אויך פאר דער גאנצער יידישער באפעלקערונג. מיר האבן אים אלע געקענט ווי יאסעלע שמוקלער. שטענדיק פאריאגט און פארשווויצט, אבער שטענדיק גרייט צו העלפן א ייד אין נויט, פירן אן אקציע פאר ארץ־ישראל, זאמלען געלט פאר נייטיקע און וויכטיקע צוועקן.

יאסל קירשענבוים איז געווען א יידישער לאווניק אין זוואלין, א פירער פון דער יידישער קהילה. ער איז געווען גוט באפריינדט מיטן בירגער־מייסטער גאלעווסקי און דורך דעם באאיינפלוסט דעם מאגיסטראט לטובת יידישע אינטערעסן. אין מאגיסטראט האט ער שטענדיק געקעמפט קעגן אנטיסעמיטישע ארויסטריטן.

ווען היטלערס סאטראפן האבן אקופירט אונדזער שטאט, האט יאסל פארלאזט זוואלין מיט זיין פרוי און קינד און אויסק אין די סאוועטיש־באזעצטע געביטן. ער איז אבער דערנאך צוריקגעקומען קיין זוואלין און איז שפעטער אומגעקומען אין די נאצישע טויטלאגערן.

עס דארף אויך דערמאנט ווערן א צווייטער פיינער ייד, לוי בוימלגרין. א ייד מיט א הארץ פון גאלד און מסתמא דער גרעסטער בעל צדקה אין שטעטל. פאריאגט אין זיינע געשעפטן, האט ער קיין פרייטיק פרי נישט פארפעלט צו דאוונען אין בית־מדרש, וואו ער האט שטילערהייט איינגעטיילט „וואכערס" צו ארעמע יידן. אלץ געטאן בכבוד און אן רעקלאמע.

לוי בוימלגרין האט קיינעם קיין גמילת־חסד נישט אפגעזאגט, און ווען א בעל־חוב האט אים נישט געקענט צוריקצאלן, האט ער פון דעם אויך נישט געמאכט קיין ווען.

איך האב פערזענלעך בייגעוואוינט א פאקט אין 1937. לוי איז

חיים שאַריט־שלאָפמאַן (ניו־יאָרק)

נח זילבעררייך

א צאָל זוואָלינער האָבן מיט דער צייט פאַרלאָזן זייער היים־שטעטל און זיך אַריבערגעקליבן קיין לובלין. עטלעכע פון זיי האָבן דאָרטן שטאַרק מצליח געווען און געווען באַקאַנט מיט זייער פילאַנטראָפישער טעטיקייט, באַזונדערס פאַר ישיבות.

איינער פון זיי איז געווען נח זילבעררייך. ער איז געווָאָרן אין לובלין א גרויסער תבואה־עקספּאָרטער און פיש־האַדעווער און געהאַט א גרויסן מאיאַנטעק. נח איז געווען דער גרעסטער ביישטייערער פאַר דער באַרימטער לובלינער ישיבה.

נחם פאַטער האָט געלעבט אין זוואָלין. מען האָט אים געקרופן אפרים דער געלער. זיין זון פלעגט פון צייט צו צייט קומען קיין זוואָלין באַזוכן זיינע עלטערן און משפחה. ער פלעגט קומען אין אַן אייגענער דראָשקע און מיט זיין פריוואַטן פורמאַן, און דאָס פלעגט אַרויסרופן גרויס נייגעריקייט אין שטעטל.

חיים גאָלדשטיין

אין שטעטל האָט מען אים געקענט נאָר אונטערן נאָמען חיים דער מלמד. ער איז געווען מיין אָנקל און איך פלעג גיין צו אים אין חדר.

ר׳ חיים פלעגט ניט ליידן דעם צונאָמען „מלמד", ער האָט זיך געקרופן חיים דער לערער, ווייל ער האָט אויסער די אַלע לימודי־קודש, ווי אַלע איבעריקע מלמדים אין שטעטל, אויך געלערנט פויליש, רוסיש און יידיש. ער האָט אויך געלערנט די קינדער צו שרייבן שיין און דאָס איז געפעלן געווָאָרן די עלטערן.

קיין גרויסע פרנסה האָט ער ניט געקענט מאַכן פון „חדר", פלעגט זיין ווייב אים אַרויסהעלפן דורך פאַרקויפן קאַלכשטיינער צו די פוילישע דאָרפלייט.

מיט משהם טויט איז אפגעשטאַרבן אַן אייגנאַרטיקער ייד פון שטעטל זוואלין; ממש א גאַנץ קאַפּיטל מיט יידישער געשיכטע, מיט טראַדיציע, מיט פאַלקסטימלעכקייט, מיט שטייגער־לעבן, מיט שפּריכוואַרט, מיט פּיקחות, הומאָר און חכמה פון אונדזער אמאָליקן היימישן פּוילן. ער איז געווען א גאַנצער ייד, אזא וואָס איז אויסגעוואקסן פון אונדזער אלטער און טויזנט־יאָריקער עקסיסטענץ אין פּוילן.

עס איז אויך אַוועק דער לעצטער עדות פון מיין משפּחה.

אין די פּאַרשיידענע שמועסן מיט אים פלעגט ער מיר אפט דערציילן וועגן מיין עלטסטער שוועסטער שרה, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט פּיניע וויינטרויב.

אין זוואלין האָט אויך כל־ימיו געלעבט מיין פּעטער משהל טענענבוים, דעם טאַטנס א יינגערער ברודער. משהלס וויב, יוכבד, איז געווען דיאַמאַנדס שוועסטער. און וועגן זיי האָט דיאַמאַנד אויך געהאַט א סך צו דערציילן.

יוכבד מיט איר זון יעקב און טאָכטער שיפרהלע, שוין א שוואַנגערע, זיינען אומגעקומען אין ראַדעם.

ברײנדל דוד קאַפּלס,
מאריס דיימאַנדס מאַמע

ער איז ניט געווען קיין פאנאטיקער, אבער איינגעזאפט אין זיך דעם טראדיציאנעלן שטייגער פון שטעטל, פון היים, פון די ישיבה־יארן.

אין ניו־יארק האט ער זיך געהאט גוט ארויפגעארבעט. ער איז ניט געווען קיין טיפישער לאנדסמאן, וואס פארנעמט זיך בלויז מיט זיין סאסייעטי. זיין פארנעם איז געווען פון אן אויפגעקלערטן אינטעליגענט, וואס האט אינטערעס אין פארשיידענע געזעלשאפטלעכע און קולטור־ענינים. אזוי, למשל, האט ער מיט יארן צוריק זיך פערזענלעך געקענט מיט פיליפ קראנץ, מארים ראזענפעלד, מארים ווינטשעווסקי, ב. פייגענבוים, ל. מילער און לעאן קאברין. אין זיינע שופלאדן זיינען געלעגן בריוו פון אב. קאהאן און חיים ליבערמאן.

כאטש ער איז געווען סאציאליסטיש געשטימט, האט אבער זיין ציוניזם אריבערגעוואויגן. ישראל גייט אים אן ווי זיין אייגן לעבן. ער איז פאטאגראפירט צוזאמען מיטן ערשטן פרעזידענט פון דער מדינה — חיים ווייצמאן. איין מאל האט ער מיר אפילו צוריקגעשיקט מיינע א בוך, וויל ער האט דארט געפונען אן עסיי וועגן אברהם רייזען. ר' משה'ן האט פארדראסן, וואס רייזען איז איין מאל געפארן קיין סאוועט־רוסלאנד, ער האט געדינט די קאמוניסטן, און ער האט א שטיקל צייט געהאט מיטגעארבעט אין דער ניו־יארקער קאמוניסטישער „מארגן פרייהייט".

מאריס דיימאנד מיט זיין ברודער, מאמע און שוועסטערן

ר׳ חיים־שלום האָט ניט באקומען קיין גרעסערן שכר־לימוד פון די עלטערן פאר זיינע צוגאבלעכע הוצאות, וואָס ער האָט באדארפט צאלן דעם לערער יחיאל הובערמאן. כאטש דער שכר־לימוד איז ניט געווען קיין גרויסער, האָט פיל מאל געטראפן, אז דער תלמיד האָט ניט געהאט צו באצאלן די וועכנטלעכע סומע פאר לערנען און ר׳ חיים־שלום האָט ניט געמאכט דערפון קיין וועזן און געדולדיק געווארט אויף א נייער וואָך. ער האָט קיין מאל ניט פארשעמט קיין תלמיד צוליב געלט. דער עיקר איז געווען לערנען און גאָט וועט שוין העלפן.

ר׳ חיים־שלום האָט אויך געהאט איינגעפירט שבת צו פארהערן די תלמידים אין הויז פון זייערע עלטערן צו באווייזן דעם פראָגרעס אין לערנען. ביי די עלטערן האָט דאָס זייער אויסגענומען. דאָס האָט געהאט נאָך א מעלה: אויס מורא פאר שבתדיקן פארהער אין דער היים פון זייערע טאטעס האָבן די תלמידים זיך געמומען מערער צום לערנען.

אין שטעטל פלעגט מען אויך דערציילן, אז בעת דער גרויסער שריפה אין שטעטל איז ר׳ חיים־שלום, זייענדיק א חסיד פון לובלינער רבין, אוועק אין שטיבל, ארויסגענומען די ספר־תורה און אוועק מיט איר דריי קילאָמעטער פון שטאָט און ערשט דערנאָך געלאָפן ראָטעווען זיין פרוי און זיינע דריי קינדער.

א גרויסע צאָל פון זיינע תלמידים זיינען געבליבן גוטע פריינד מיטן רבין אפילו אין די שפעטערדיקע יאָרן און פלעגן קומען צום רבין פאר א פריינדלעכן שמועס.

שיע טענענבוים (ניו־יאָרק)

מאָרים דיאַמאַנד

זיין יידישער נאָמען איז געווען משה. אין זיינע אמעריקאנער יאָרן האָט ער געשפילט אן אָנפירנדיקע ראָלע אין דער זוואָלינער לאנדסמאנשאפט אין ניו־יאָרק.

מאָרים איז געווען מיינם א שטיקל קרוב און ס׳איז אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט אים מערערע מאָל אין ניו־יאָרק.

פאה די קינדער, וואס האבן אנגעפאנגען מיט אלף־בית האט ער געהאט א ישיבה־בחור פאר אן ארויסהעלפער. אבער אין די עלטערע כיתות האט ער אליין געלערנט מיט די קינדער.

דער גרעסטער טייל תלמידים פון ר' חיים־שלומען זיינען געקומען פון ארעמערן קלאס יידן, וואס האבן זיך פארנומען מיט קליינהאנדל און האנטווערקעריי. פון דעם דרינגט, אז ער איז ניט געווען פון די בעסער־באצאלטע מלמדים אין שטעטל. ניט געקוקט אויף דעם איז ר' חיים־שלום געווען איבערגעגעבן בלב ונפש דעם חינוך פון זיינע תלמידים און געזארגט מיטן גאנצן הארצן, אז זיי זאלן, חלילה, ניט אראפ פון דרך־הישר און זיי זאלן אויסוואקסן גוטע יידן.

דאס, אייגנטלעך, האבן געוואלט אלע מלמדים, ער האט זיך אבער אויסגעטיילט מיט זיין דערציערישן וועג. ער האט געהאלטן זיינע תלמידים אונטער א שטרענגער דיסציפלין, ער האט אבער קיין מאל ניט אנגעוועגדט פיזישן כוח, ווי דאס האט זיך געפירט אין דער גרעסטער צאל חדרים פון יענער צייט.

ר' חיים־שלום האט אויך געהאט א באזונדערע גרופע יינגלעך, וועלכע פלעגן קומען אין חדר נאך מיטאג, וויל דעם ערשטן האלבן טאג פלעגן זיי לערנען אין דער שטאטישער עלעמענטארער שול.

דערצו האט ר' חיים־שלום איינגעפירט אין זיין חדר עפעס אזוינס, וואס איז געווען א גרויסער חידוש ניט בלויז אין זוואלין, נאר אין א סך אנדערע מקומות: ער האט צוגעגעבן צו דער דורות־פארהייליקטער פראגראם אויך דאס לערנען יידיש און לשון קודש. פאר דעם צווק האט ער געוואגט אנצושטעלן א מאדערנעם לערער, ר' יחיאל הובערמאן, וואס איז אויך געווען דער סעקרעטאר פון דער יידישער קהילה.

דאס איז געווען א גרויסע געוואגטקייט אין יענער צייט און האט ארויסגערופן גרויס צארן ביי די פרומע יידן, וואס האבן דאס באטראכט פשוט פאר אפיקורסות. דער דאזיקער שריט זיינער באווייזט, אז ר' חיים־שלום האט געהאט א פעסטן כאראקטער. ער האט זיך ניט אפגעשראקן צו טאן זאכן, וואס ער האט געהאלטן פאר ניצלעך פאר יידישע קינדער, אויב דאס האט נאר נישט געשעדיקט זייער חינוך צו ווערן גוטע יידן.

לייבוש פלומענבוים (ניו־יאָרק)

ר׳ חיים־שלום ווייסענבלום

אין זוואלין זיינען געווען מערערע חדרים, ווי אין אַלע שטעטלעך פון מיזרח־אייראָפּע. די מערסטע מלמדים האָבן געהאַט אַ דורות־לאַנגע טראַדיציע מחנך צו זיין יידישע קינדער צו מיצוות און מעשים טובים. זייער ווייניק מלמדים האָבן זיך געדרייסט אַרויסצובערענגען עפּעס אַ שינוי אין דעם אופן פון דערציען דעם יונגן דור און זיך צופּאַסן צו די נייע צייטן און נייע מעטאָדן.

אויינער פון די ווייניקע מלמדים אין שטעטל, וואָס האָט יאָ באַווייזן צו ענדערן אַ ביסל פון טראַדיציאָנעלן שטייגער, איז געווען ר׳ חיים־שלום ווייסענבלום. זיין חדר איז באַשטאַנען פון אַ גרוים צימער, אַפּגעטיילט מיט אַ ווייסן לוילעך — איין העלפט פונעם צימער האָט געדינט ווי די דירה פאַרן רבין מיט זיין משפּחה און אין דער פאָדערשטער העלפט איז געווען דער חדר. אין דאָזיקן טייל זיינען געשטאַנען לאַנגע טישן אין פאָרעם פון אַ דלד אַרומגעשטעלט מיט לאַנגע בענק (לאַווקעס).

אין ר׳ חיים־שלומס חדר זיינען געווען דריי כיתות: אַלף־בית, סידור און אַנהייב חומש, חומש מיט רש״י און גמרא.

ר׳ חיים־שלום ווייסענבלום

דער שוחט מרדכי־מענדל גאטאוויזנע מיט זיינע דריי זין.
יחיאל גאטאוויזנע שטייט אין מיטן

פּראיעקט. אויך אויסער אמעריקע זיינען געווען ניט ווייניק זוואלינער, וואס האבן ניט ארויסגעווויזן קיין שום אינטערעס אין א זוואלינער יזכור־בוך. יחיאל איז ניט אנטמוטיקט געווארן, האט ניט אויפגעהערט אין משך פון יארן צו מאנען און דערמאנען וועגן יזכור־בוך, און צו־זאמען מיט לייבוש פלומענבוים און חיים שלאפמאן־שאריט געבראכט דערצו, אז דער יזכור־בוך זאל ווערן א פאקט.

און ס'איז די גריזאמקייט פון גורל, אז א קורצע צייט פארן אפגעבן דאס יזכור־בוך צום דרוק איז יחיאל געשטארבן. ניט זוכה געווען צו זען פארווירקלעכט זיין גרעסטן חלום אין זיינע לעצטע יארן.

וועז מען פלעגט ריידן וועגן פוטבאל, פלעגט ער דערציילן ניסים ונפלאות וועגן ווינער יידישער פוטבאל־מאנשאפט „הכוח".

זוואלינער יידן האבן אליין און דורך אנדערע געהערט זילבער־שפיים פאנטאסטישע דערציילונגען, אבער קיינער האט קיין טענה ניט געהאט צו אים, ווייל ווי א מענטש איז ער געווען א פריינדלעכע פערזאן — ער האט קיינעם ניט ווי געטאן, קיינעם ניט באליידיקט, געווען פארטאן אין זיין אייגענער אויסגעטראכטער וועלט.

וועז עמעצער פלעגט אים א מאל פרעגן, נאכן אויסהערן זיינע פאנטאסטישע מעשיות: „הער זילבערשפיי, ווי איז דאס מעגלעך?" — פלעגט ער רואיק ענטפערן: „אט זעט איר דאך".

אבער א מאדנע זאך: גלייך אין ערשטן טאג פון צווייטן וועלטקריג איז ער עפעס ווי אראפגעפאלן פון די הויכע הימלען אויף דער ערד. ער איז עפעס מיט א מאל געווארן מער רעאליסטיש און דערזען זאכן אין זייער אמתן ליכט. פרייטיק פרי, דעם ערשטן סעפטעמבער 1939, וועז איך אז נאך אנדערע אין שטעטל האבן נאך ניט געווואוסט וועגן אויסבראך פון דער מלחמה, איז ער געווען פון די ערשטע דאס צו הערן אויפן ראדיא אוז א סך פון אונדז האבן טאקע פון אים געהערט די טרויעריקע נייעס וועגן נאצישן אנפאל אויף פוילן.

ב. כ.

יחיאל גאטאוויזנע

זינט זיין קומען קיין ניו־יארק איז יחיאל געווען אקטיוו אין דער ארטיקער זוואלינער לאנדסמאנשאפט. ער איז געווען באזונדערס אינ־טערעסירט אין דער קולטור־טעטיקייט אוז האט א סך מיטגעהאלפן אין פלאנירן די ארבעט אויפן דאזיקן געביט.

אייגער פון יחיאל גאטאוויזנעם גרעסטע אויפטוען איז געווען דאס, וואס ער איז געווען פון די סאמע ערשטע ארויסצוקומען מיט פארשלאג ארויסצוגעבן א יזכור־בוך פון זוואלין. און ער איז ניט געבליבן נאר ביים ריידן. אין דער לאנדמאנשאפט זיינען געווען מענטשן, וואס זיינען התחילת ניט געווען קיין גרויסע אנהענגערס פון אזא

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

זילבערשפּיץ

ער איז געקומען פון סטאַשעוו, אַ סך יאָרן געלעבט אין זוואַלין, אָבער קיינער אין שטעטל האָט גאָרנישט געוואוסט וועגן זיין פאַרגאַנגענ־הייט און ער האָט קיין מאָל קיינעם ניט דערציילט עפּעס וועגן זיך.

אַליין איז ער געווען אַ קליינוואוקסיקער, אין די שפּעטע פופציקער, גלאַט ראַזירט און געריבן וויך און מילד. ער האָט געטראָגן גאָלד־געראָמטע ברילן און פלעגט אָפט שפּאַצירן מיט זיין זילבער־הענטלדיקן שטעקן.

אויסגעהאַלטן האָט ער זיך פון געבן פּריוואַטע לעקציעס אין העברעאיש און אַלגעברע צו יינגלעך און מיידלעך אין זייערע היימען.

ער איז געווען וויט פון פּראַקטישן לעבן, פון די רעאַליטעטן, און געלעבט בעיקר מיט זיינע חלומות און אויסגעטראַכטע מעשיות, וואָס פאַר אים זיינען ערשט זיי געווען די אמתע וווירקלעכקייט.

די מערסטע מעשיות זיינען געווען וועגן כלומרשטע נסיעות אין אויסלאַנד און וועגן זיין באַקאַנטשאַפט מיט באַרימטע פערזענלעכקייטן. די אַלע פלעצער און מענטשן האָבן טאַקע עקסיסטירט, אָבער זיין פאַרבינדן זיך מיט זיי איז געווען אַ פּראָדוקט פון זיין אויסגעטראַכטן לעבן.

ער דערציילט, אַז ווען ער האָט געלעבט אין לאָנדאָן, האָט ער זיך מערערע מאָל געטראָפן מיט נעוויל טשעמבערליין, דעם דעמאָלטדיקן ענגלישן פּרעמיער־מיניסטער, וואָס האָט אונטערגעשריבן דעם טרויעריק־באַרימטן אָפּמאַך מיט היטלערן.

ווען נחום סאַקאַלאָוו איז אויסגעקליבן געוואָרן פאַרן פּרעזידענט פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע, האָט ער אַלעמען געזאָגט, אַז סאַקאַלאָוו איז זיינער אַ גוטער פריינד.

דאָס לעצטע מאָל האָב איך אים געזען ראש־השנה 1942. דאָס איז געווען א פּאָר וואָכן פּאָר דער ליקווידאַציע פון זוואָלינער יידן. משה פּעלדשער איז געווען פּול ייאוש און פּאַרצווייפלט. ער האָט ניט געגלייבט אין ראַטעווען זיך פון טויט, ער האָט אָבער צוגעגעבן: „זיי וועלן מיך ניט כאַפּן קיין לעבעדיקן".

און ער האָט געהאַלטן וואָרט. אין גאַרבאַטקע, פּאַרן אַריינגיין אין וואַגאַן אויף טרעבלינקע, האָט ער און זיין ווייב זיך פּאַרסמט.

משהם עלטסטער זון מאָניעק איז אומגעקומען אין סקאַרזשיסק און זיין יינגסטער זון אברהם לעבט אין ניו־יאָרק.

קויפּעל ראַפּאַפּאָרט ביים ראַדיאָ־אַפּאַראַט מיט זיין זונדל מאָניעק. רעכטס זיין פּרוי שיינדל מיט איר יינגסטן אַבראַמעק און טעכטערל הענע, אין 1925. אַבראַם לעבט אין ספּרינגפּעלד, ניו־דזשוירזי, מיט זיין פּרוי ריווטשע טריימאַן

וואַרשע, 1935, 268 זז׳; **פון שפּאַניע ביז האַלאַנד**, מערב־אייראָפּעאישע רעפּאַרטאַזשן, ארויסגעגעבן דורכן לייב מלאך־קאָמיטעט אין פּאַריז, פּ״ג „ליטעראַרישע בלעטער״, וואַרשע, 1937, 272 זז׳; **פון פּוילן ביז טערקיי**, רעפּאַרטאַזשן, פּ״ג ב. צעראטא, פּאַריז, 1939, 192 זז׳, אילוסטרירט. אויך דערשינען זיינע ארבעטן פּאַר קינדער: **א חלום פון א מיידעלע** (פּאָעמע), **דער זשאַבע־קעניג, דער ווילדער פּרינץ, לידעלעך און מעשה־לעך פּאַר קינדער, א מעשה מיט דריי ברידער** א״א. — א סך ארטיקלען און פּהאַנדלונגען איבער מלאכס שאפן זיינען דערשינען אין דער יידישער און העברעאישער פּרעסע, צווישן זיי אויך די ספּעציעלע אוים־גאַבעם: **בלעטער**, „צום אַנדענק פון ל. מלאך״, ת״א, אויג׳, 1936, 72 זז׳, צונויפגעשטעלט פון מרדכי קאַסאַווער, און א בוך, א״ט **לייב מלאך**, ארויסגעגעבן פון „ליב מלאך בוך קאָמיטעט״, לאָס אַנדזשעלעס, 1949, 351 זז׳, וואוהין עס זיינען אריינגעקומען א טייל פון מלאכס שא־פונגען. „ . . . וואונדערבאר איז געווען מלאכס וואוקס, נישט בלויז אלס שרייבער, נאָר אויך אלס מענטש, אלס געזעלשאַפּטלעכער קעמפּער (. . .) ער איז ארוים אויף זיין שרייבערישן וועג פולשטענדיק נישט צוגעגרייט (. . .) און ער איז דערגאַנגען״ (דניאל לייבל).

(„לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור״, באַנד 7)

חיים שלאָפּמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

קויפמאַן ראַפּאַפּאָרט

אין שטעטל האָט מען אים גערופן משה פעלדשער, אויפן נאָמען פון זיין מעדיצינישער פּראָפּעסיע. ער האָט געהאָט אַן אָפּיציעלע דערלויבעניש פּאַר זיין מעדיצינישער פּראַקטיק. ער האָט פּארמאָגט א סך ידיעות אין זיין פּאַך און איז געווען פּאָפּולער אין שטעטל און אין די ארומיקע געגנטן א דאנק זיינע מערסטנס צוגעטראָפענע רפואות פּאַר קראַנקע. ניט זעלטן פלעגן מענטשן אים רופן אנשטאָט א דאקטער.

משה פעלדשער האָט געהאָט א וואַרעם יידיש האַרץ, איז געווען זייער א שטאָלצער ייד און איז געווען שטאַרק פּארבונדן מיטן גאַנצן יידישן לעבן אין זוואַלין.

(געדרוקט אין זשורנאל **פאר גרויס און קליין** און איז געשפילט געוואָרן אין בוענאס־אירעס); **שפעטער** האָט מלאך די דאָזיקע פיעסע איבער־געבויט און, אונטערן טיטל **די מויד פון לודמיר**, זי צוגעגרייט צום אויפפירן אין מאָרים שוואַרצם קונסט־טעאַטער אין נ"י און דורך ד"ר מיכאל וויכערט אין וואַרשע (לואי בערג האָט די דאָזיקע פיעסע איבער־געזעצט אויף ענגליש, און פראָגמענטן פון איר געדרוקט אין א זשורנאל אין סיאַטל, וואַשינגטאָן). אַנדערע טעאַטער־זאָכן זיינע האָט מלאך געדרוקט אין דער יידישער פעריאָדיק ווי: **שטענדיק־קיינמאָל**, אין **פא"ש**, נ"י, 1928, **וויין און בלוט** — אין יובל־נומער פון די **פרעסע**, ב"א, **און פא"ש**, נ"י (א"נ „פעטראָניום"); די קאָמעדיע **דער קריטיקער מיטן שאַרפן אויג** — אין די **פרעסע**, ב"א, 1929; דאָס שפיל פון אַרבעטער לעבן **פויסטן אין פא"ש**, 1932; די סצענע **דעלעגאַט דאָקטאָר פערפל**, אין די **פרעסע**, ב"א, 1932. איז אויך דער מחבר פון דער פיעסע **לייבעלע טענצער**, געשפילט דורך רודאָלף זאסלאווסקי אין פאַריז, אין 1927. בעת מלאכם ווייל אין אַמעריקע איז ער געווען א געהילף־רעזשיסער אין א פילאָדעלפיער יידישן טעאַטער. מלאך האָט געשריבן א סך אַרטיקלען וועגן אויפפירונגען אין טעאַטער און קינא. עס זיינען אויך געבליבן אין זיין ליטעראַרישן עיזבון א מוזיקאַלישע פיעסע א"ט **אסתרקע די קעניגין פון פוילן**. — אין בוכפאָרעם פון אים דערשינען: **אין פוילן**, פאַעמע, וואַרשע, 1919, 147 זז'; **די טויטע חופה**, וואַרשע, 1921, 61 זז'; **אַפּפאַל**, דראַמע אין פערזן, וואַרשע, 1922, 185 זז; **אַמאָל, אַמאָל**, „עפיק, וואַרשע, 1922, 173 זז'; **ראָטשילד**, „א מעשהלע", וואַרשע, 1928, און ווילנע, 1928, 17 זז'; **איבערגום**, דראַמע אין 4 אקטן, מיט אן אריינפיר פון יעקב באַטאַשאַנסקי, יוגנט־קולטור־צענטער אין באָהיא בלאנקא; **דר־דאָמינגאָס קרייצ־וועג**, ראָמאָן, ווילנע, 1930, 586 זז'; **אַלטערס יוגנט־יאָרן**, וואַרשע, 1934, 127 זז'; **דער וואַרשטאַט**, א פיעסע פאַר קינדער אין צוויי אקטן, שיקאַגא, 1934, 15 זז'; **האזיני תבל**, דאָס איז די פיעסע **מיסיסיפי**, געווען אויפגעפירט אין וואַרשע אַנהייב 1935 און געשפילט געוואָרן הונדערטער מאָל אין פאַרשיידענע יידישע טעאַטערס אין פוילן, ארץ־ישראל און אין די אַמעריקעס. איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף פראַנצייזיש דורך מאטיי רוסאָ, אויף עספּעראַנטאָ דורך יצחק יוריסטא און אויף העברעאיש דורך בן־יחזקאל (ישראל רובין), תל אביב, 1934, 63 זז'. נאָך זיין טויט דערשינען: **פאַלעסטינע־רעפאַרטאַזשן**,

אויפנעם־קאמיטעט פאַרן דיכטער לייב מלאך צום באַזוך אין זיין געבורטשטעטל זוואַלין, פעברואַר 1935. זיצן, פון לינקס צו רעכטס: פערל וואַלמאַן־מאַנדעלבוים, לייב מלאך, רייזל קאַפּלאַן־פשיסוסקי (היינט אין פאַריז), מנשה נייהויז און שמעון ליפסמאַן (היינט אין לאָס אַנדזשעלעס). שטייען, פון לינקס צו רעכטס: אהרן־לייב בוימלגרין־גרין (היינט אין טאָראָנטאָ), זעליג וואַלמאַן, ידידיה פלומענבוים, יחזקאל וואַקסמאַן, פרוי לאניע ציטרין־וואַקסמאַן (איצט אין פאַריז) און שלמה מאַנדעלבוים

צווישן ל. מלאכם ווערק פארנעמען א באזונדער ארט זיינע דראמאטישע שאפונגען: **אפפאל**, א נאטוראליסטישע דראמע פון דער ווארשעווער אונטערוועלט, און **איבערגום**, דראמע אין 4 אקטן, וואו עס ווערט געשילדערט דאס אפגרונט־לעבן אין די בוענאס־איירעסער שאנדהייזער. די דאזיקע דראמע האבן זיך די בוענאס־איירעסער טעאטער־דירעקטאָרן אפגעזאגט אויפצופירן — כדי ניט אויפצורייסן מיט די קרייזן פון די ארגענטינער טמאים. דאס האט ארויסגערופן א שטרייט אין ארגענטינער יידישן לעבן און אין דער לאקאלער פרעסע און אויך געהאט אן אפקלאנג אין אויסלאנד. די דאזיקע פיעסע איז געשטעלט געווארן מיט גרויס דערפאלג אין ארגענטינע, אין ניו־יארק (א"נ „גאסן־פרויען" און „דער געלער שאטן") און אין פוילן, (א"נ „הערצער צום פארקויפן"). חוץ די דאזיקע פיעסעס, האט מלאך אנגעשריבן **דאס גארן־שטיבל**, א דראמאטישע פאעמע אין 3 אקטן

אויך אין אלע פויליש־יידישע ישובים, וואו ער איז אפט ארויסגעפאדערט געווארן צו האלטן רעפעראטן און פארליינען פון זיינע ווערק. האט זיך אויך באטייליקט אין די צייטשריפטן **יוגנט**, **וואַרשע**, **נייע הימלען**, **לאדזש**, און אין קינדער־זשורנאל **גרינינקע בייטעלעך**, ווילנע. 1921 צווינק קיין ראדעם, דארט געווען רעדאקטאר פון **ראדאמער וואכנבלאט**. אין 1922 עמיגרירט קיין ארגענטינע, זיך באזעצט אין בוענאס־איירעס. האט מיטגעארבעט אין דער טאגצייטונג **די פרעסע** און אנטוויקלט א ברייטע ליטעראַרישע און קולטור־געזעלשאפטלעכע טעטיקייט. אין 1923 (צוזאמען מיט שמואל גלאזערמאן) רעדאקטירט דעם וואכנטלעכן אילוסטרירטן זשורנאל **פאר גרוים און קליין**, מיטגעארבעט אין דעם צווייוואכן־בלאט **דער עמיגראנט** (ב״א, 1923) און זיך באטייליקט אין דעם **יזכור אלמאנאך**, אויסגאבע פון פויליש־יידישן פארבאנד אין ב״א, 1923 און 1925. איז ביז 1926 ארומגעפארן איבער די דרום־אמעריקאנער לענדער, אנדערהאלבן יאר געלעבט אין בראזיל, געלייענט רעפעראטן, געהאלפן ארגאניזירן פאראיינען, ביבליאטעקן און קולטור־אונטערנעמונגען. זיינע לידער, קאָרעספאנדענציעס און רעפּאָרטאזשן האבן זיך געדרוקט אין: **פרייע יוגנט**, **ליטעראַרישע בלעטער**, **אַרבעטער צייטונג** —וואַרשע; **די אידישע צייטונג**, **אוועזשאנעדער שטימע**, **דער שפיגל** — ב״א; **זעגלען**, **דער טאָג**, **מאַרגען־זשורנאל**, **פא״ש**, **פּאָרווערטס**, **אמעריקאנער**, **די פעדער**, **דער אויפקום** א״א אין נ״י; **דער חבר**, ווילנע; **פאַריזער היינט**, **אַרבעטער־וואַרט** — פאריז; **קענעדער אדלער**, מאנטרעאל; **דער אידישער זשורנאל**, טאָראנטא; **די צייט**, **לאנדאן**; **אויפגאנג**, מאַרמאַרעש־סיגעט; **די אידישע וועלט**, פילאדעלפיע; **נייע וועלט**, **דבר**, **דרך הפועל** — ת״א; קינדער־זשורנאל, נ״י, און א סך אנדערע אויסגאבעם איבער דער וועלט. אין 1929 איז מלאך געקומען צוריק קיין פוילן, ארומגעריזט איבער די יידישע ישובים אין ענגלאנד, פראנקרייך, בעלגיע, אויך געווען אין פארטוגאל, איטאליע און שפאניע. אין 1932 געווען אין אמעריקע. 1934-1935 געווען אין ארץ־ישראל, וואו געשטאנען נאענט צו די לינקע פוע״צ. אין 1936 געקומען קיין פאריז, איז דארט קראנק געווארן און געשטארבן אין ראטשילד־שפיטאל. ער איז געקומען צו קבורה אין א צייטווייליקן קבר אויפן פאריזער בית־עולם „באניע״ און אין 1937 האט מען אים אריבערגעפירט אין א שטענדיקן קבר אויף דעם זעלביקן בית־עולם.

לייב מלאך

פּערזענאַמען פון לייב זאַלצמאַן

(27סטן נאָוו', 1894 — 18טן יוני, 1936)

געבאָרן אין זוואָלין, ראַדעמער געגנט, פּוילן. ווען ער איז אַלט געווען צען יאָר, איז זיין מוטער געשטאָרבן. זיין פּאָטער האָט ווידער חתונה געהאַט און לייבל האָט זיך געהאָדעוועט ביים זיידן, דער מוטערס פּאָטער, דעם דיין הערשל טענענבוים. ביז 9 יאָר האָט ער געלערנט אין חדר, דערנאָך ביים זיידן, א צייט אין בית־המדרש. צווישן 10 און 13 יאָר איז ער געווען א באַהעלפער ביי א דרדקי־מלמד, צו ערשט אין זוואָלין, דערנאָך אין ראַדעם. צו 16 יאָר געקומען קיין ווארשע, געווען א צייט א שפּיגל־שלייפער, געאַרבעט אין א בעקעריי, געווען א שטובן־מאָליער און א טאַפּעטן־קלעפּער. בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה דעביוטירט אין דער צייטונג **ווארשעווער טאָגבלאַט** (פון 15טן אקט', 1915) מיט א באַלאַדע א"נ „דריי". דאָס האָט דעם יונגן דיכטער שטאַרק דערמוטיקט און ער האָט זינט דעמאָלט א סך געשריבן אונטער זיין פּען־נאָמען מלאך, דער נאָמען פון זיין מוטערס ערשטן מאַן. האָט געדרוקט לידער און פּאָעמעס, באַלאַדעס און לעגענדעס אין **ווארשעווער טאָגעבלאַט, היינט, מאָמענט** — ווארשע; **לאָדזער פּאָלקסבלאַט** און **לאָדזער טאָגעבלאַט**; **לובלינער טאָגבלאַט** א"א. האָט אין יענער צייט (פון מלחמה און הונגער) זיך דערנענטערט צו די פּועלי־ציון, געגעסן אין זייער קיך אין פּראָגע (פּאַרשטאָט פון ווארשע). אין 1919 האָט מלאך פּאַרפּאַסט די „שבועה" פּאַר דער פּוע"צ־יוגנט באַוועגונג, וואָס הייבט זיך אָן מיט דער סטראָפע: „בלאָנדזשע מער ניט אין דער פּינצטער, וואַנדער מער ניט אין דער נאַכט, — פּריי און מוטיק, פּאַרוויס ברודער, ליכט און וויסן איז דיין מאַכט!". די דאָזיקע יוגנט־שבועה אויך איבער־געזעצט אין העברעאיש, וואָס איז זינט דעמאָלט געזונגען געוואָרן דורך די יוגנטלעכע פון דער ציוניסטיש־סאָציאַליסטישער באַוועגונג, האָט אים געמאַכט זייער פּאָפולער און באַליבט ניט נאָר אין ווארשע, נאָר

געשטאַלטן און טיפן

נוח ליפסמאן, יצחק שערמאן. דער קאפיטאן פון אונדזער ספארטקלוב איז געווען שלמה גאלדפארב.

באזונדער אקטיוו אין ספארט איז געווען אונדזער פוטבאל־קאמאנדע „טרומפעלדאר".

דער ספארטקלוב פון די בונדיסטן איז געווען „מארגנשטערן". זיין קאפיטאן — אהרן־לייב בוימלגרין.

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

דער ספּאָרטקלוב מאָרגענשטערן

לויטן נאָמען האָט דער קלוב געדאַרפט געהערן צום „בונד", אָבער פאקטיש זיינען געווען אין אים פאַרטרעטן אַלע שיכטן פון דער זוואַלינער יידישער יוגנט (אויסער די רעוויזיאָניסטן). ער האָט איבער־געגומען די ביבליאָטעק פון פּראָפּעסיאָנעלן פאַראיין און אין לאָקאַל זיינען אויך געווען צייטונגען צו לייענען.

די הויפּט־טעטיקייט פון קלוב איז געווען אויפן געביט פון ספּאָרט, וואו דעם אויבנאָן האָט פאַרנומען דער פוטבאָל. בעת די פוטבאָל־פאַרמעסטונגען פלעגן אָפט פאַרקומען צוזאַמענשטויסן מיט ניט־יידישע קאָמאַנדעס.

אין דער זוואַלינער פוטבאָל־קאָמאַנדע האָבן געשפּילט: יודל און משה אילענבלום, יעקב עדעלמאַן, מאיר יחיאל אייִדעלבוים, ברוך גלאָזמאַן, מאָטל פרידמאַן, חיים־עליע קופערמאַן, לייזער קאשטאַן־וויזענבערג, ישראל (אלטשי) פלומענבוים, מאָטל פלומען, אהרן־לייב בוימלגרין, וואָס איז געווען קאַפּיטאַן פון דער פוטבאָל־מאַנשאַפט ביזן סוף.

לאה קאַ־מאַן־העפּנער (נוה נאמן, ישראל)

פאַרטייען און ספּאָרט

אין מיינע יונגע יאָרן האָב איך געהערט צו „השומר הלאומי", צוזאַמען מיט יעקב האָפמאַן, שפּרינצע טאָב. שפּעטער בין איך אריבער צום „ביתר". דער מפקד איז געווען יעקב שפּערלינג. זיין אַרויסהעלפער איז געווען פייערשטיין, א זייגער־מאַכער. פון די אַנדערע געדענק איך

פֿארשטעלונגען, וועלכע האָבן שטענדיק געהאַט גרויסע הצלחה. מיט אונדזער טעאַטער־גרופּע האָט אָנגעפירט משה פּייערשטיין.

אין 1939 איז א גרופּע ביתרים צווּעק אומלעגאל קיין ישׂראל. צווישן זיי זיינען געווען מרדכי פּלומען, ברוך־יוסף קופּערערד, מענדל שילדקרויט און אָנדערע. די צווייטע גרופּע ביתרים, וואָס צווישן איר איז געווען מיין שוואָגער יענקל וואַסערשטראָם, האָט שוין נישט באַווּיזן אַריבערצוגיין די רומענישע גרענעץ און איז צוריקגעקומען קיין זוואָלין אין צייט פון קריג אין 1939. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט נישט דערלעבט צו זען דעם אויפקום פון מדינת ישׂראל, וואָס זיי האָבן אַזוי פיל יאָרן געחלומט פון איר.

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

דער „בונד"

די בונדישע פּאַרטיי אין זוואָלין איז ניט געווען גרויס אין צאָל, אָבער זי איז געווען דינאַמיש א דאָנק דער איבערגעגעבנקייט פון אירע חברים. זייער ספּאָרטקלוב „מאַרגענשטערן" איז געווען דער גרעסטער פון אַלע יידישע ספּאָרטקלובן אין שטעטל. דער קלוב איז געווען אָנגעפירט פון יאָנטשע שוואַרצבערג. אין זיין קלוב האָט ער איינגעפירט א דראַמאַטישע סעקציע און ער אַליין פלעגט שפּילן אין אירע טעאַטער־פּאַרשטעלונגען.

דער פּרעזידענט פון קלוב איז געווען שלמה פינקלשטיין, וואָס איז געהרגעט געוואָרן אין אויטאָ־אומגליק. זיין ברודער ברוך לעבט אין פּאַריז און זיין שוועסטער מרים גרין לעבט אין טאָראָנטאָ. אָנדערע אַקטיוויסט מיטגלידער פון ספּאָרטקלוב זיינען געווען אהרן־לייב בוימלגרין (איצט גרין), די ברידער משה און יודל אילענבלום און אָנדערע.

גאָר ראַדיקאַל־לינקע מיטגלידער פון „בונד" זיינען געווען לעדערמאַן און זעליג וואַלמאַן. אין לעצטן יאָר פּאָרן קריג איז געווען אַקטיוו אין „בונד" שמעון שוואַרצבערג.

דער „בונד", ווי אַלע יידישע פּאַרטייען אין זוואָלין, האָט אויך געהאַט קעסטל־אָוונטן, וואָס פלעגן תמיד צוציען א גרויסן עולם.

אין 1934 האָבן מיר אָנגעהויבן אַן אָקציע צו מאַכן אַן אייגענע פּאַן פּאַר אונדזער קן. מיט דער אָקטיוויער באַטייליקונג פון יאָסל וואַסערשטראָם האָבן מיר געזאַמלט גענוג געלט אויף דעם.

צום יום־טוב פון זיך איינשאַפן די פּאַן האָבן מיר דורכגעפירט אַ דעפילאַדע אין שטאָט. אין דעם האָבן זיך באַטייליקט אַ גרויסע גרופּע ביתרים פון ראָדעם מיט זייער אָרקעסטער, ווי אויך ביתרים פון אָרומיקע שטעטלעך. דאָס האָט געמאַכט אונדזער אָרגאַניזאַציע פאָפולערער און אָנזעעוודיקער.

קורץ נאָך דעם האָבן מיר אָרגאַניזירט אַ הכשרה־פונקט פּאַר ביתרים פון זוואָלין און פון אָרומיקע שטעטלעך, וואָס האָט אָנגעהאַלטן נאָר צוויי יאָר צוליבן פעלן פון אָרבעטספּלעצער אין אַזאַ קליינעם מקום.

אונדזער ספּאָרטקלוב „תרומפלדוריה" פלעגט האָבן פוטבאָל־מאַטשן מיט יידישע און קריסטלעכע פוטבאָל־מאַנשאַפטן. מאַטשן מיט קריסטלעכע שפּילערס פלעגן אָפט זיך ענדיקן מיט געשלעגן, ספּעציעל ווען אונדזערע קעגנערס האָבן פּאַרשפּילט אויפן פעלד. געווען ניט זעלטן געשלעגן פון פּאָליטישן כאַראַקטער מיט השומר־הצעיר און אָנדערע לינקע גרופּעס.

די ציוניסטיש־רעוויזיאָניסטישע באַוועגונג אין זוואָלין איז געווען טעטיק אויף אַ סך געביטן. מיר האָבן יעדער יאָר געגעבן צוויי־דריי

ביתי"ר אין זוואָלין

נח ליפסמאן (לאס אנדושעלעס)

בית״ר אין זוואלין

די ערשטע פרואוון צו ארגאניזירן א בית״ר אין שטעטל זוואלין זיינען געמאכט געווארן ארום מיטן 1930. אין דער ערשטער גרופע ארגאניזירערס האבן אקטיוו זיך באטיילקיט יענקל שפערלינג, שלמה גאלדפארב, יענקל בוימלגרין, שלמה שטערן, משה פייערשטיין, שרה בוימלגרין, לאטי ברוין, משה ראזענפעלד און איך (איך בין דער איינציקער פון דער גרופע, וואס האט זיך אפגעראטעוועט פון די נאצים).

אונדזער בית״ר איז גיך אויסגעוואקסן צו א קענטיקן כוח אין דער יידישער געזעלשאפט. מיר האבן אויך זיך באטייליקט אין אלגעמיינע פייערונגען, וואס דאס האט אונדז געגעבן פרעסטיזש אין שטאט. מיר האבן אויך געפירט א שטארקע קולטורעלע טעטיקייט, פארמאגט אפילו אן אייגענע ביבליאטעק. גרויס אכט איז געלייגט געווארן אויף פיזישער אויסבילדונג מיט דעם ציל צו זיין גרייט פאר ישראל.

דער בית״ר אין ראדעם האט אונדז א סך געהאלפן ארגאניזאציאנעל און קולטורעל. די בריידער גערטנערס און ישראל סאווע האבן אונדז אפט באזוכט.

אונדזער שטעטל איז בכלל געווען ארעם, אבער אונדזערע מיטגלידער האבן שטענדיק באוויזן צו קומען מיט א פאר גראשן פאר דעם בית״ר. דאס האט אונדז דערמעגלעכט צו האבן אן אייגענעם לאקאל, וואו מיר האבן פארברענגט אונדזערע אונטן און שבתים מיט געזאנג, פארשיידענע פארוויילונגען, רעפעראטן און לאנגע דיסקוסיעס.

ווען זאב זשאבאטינסקי ז״ל איז געקומען קיין ראדעם, איז דער גרעסטער טייל פון אונדזער קן געפארן אים הערן. עס איז געווען א גרויסער זכות פאר אונדז צו באקענען זיך מיט דעם גרויסן נאציאנאלן פירער, וועלכער האט אזוי קלאר געזען די צוקונפט פון אונדזער פאלק און זיין וועג צו באפרייאונג.

אקטיוו אין בית״ר זיינען אויך געווען נח ליפסמאן (געשטאַרבן מיט צוויי יאָר צוריק אין לאָס אַנדזשעלעס) וואַלמאַן, יאַנקל צעכשטיין, ישראל־בער קופערערד (קופערמאַן), לייבקע פרידמאַן.

א ביסל שפעטער איז צוגעקומען צום בית״רישן אקטיוו משה פייערשטיין, א יונגער בחור, וואָס איז געקומען פון קוזמיר זיך באַזעצן אין זוואַלין. פון פאַך איז ער געווען א זייגער־מאַכער. געווען א גרויסער אידעאַליסט און געוואַלטיק איבערגעגעבן זיין באַוועגונג.

דער בית״ר האָט געהאַט אַן אייגענע ביבליאָטעק מיט יידישע, העברעאישע און פוילישע ביכער, איינגעאַרדנט פאַרשיידענע עפּנטלעכע פאַרזאַמלונגען מיט דיסקוסיעס וועגן ברענענדיקע פראַבלעמען אין יידישן לעבן, ציוניזם און ארץ־ישראל און זיך באַטייליקט אין אַלע יידישע מאַניפעסטאַציעס אין שטעטל.

לאָטע ברוין, געווען אַקטיוו אין זוואַלינער בית״ר

אַ גרופּע „השומר הצעיר". פון לינקס: מאיר און יחזקאל קירשענבוים. 2טע רייַ: לייבוש פלומענבוים, שרהלע קירשענבוים, פּערעלע קירשענבוים, שרה זימאַן. לעצטע שורה: ישראל טענענבוים, משה בוימל, עטל ציטרין, ישראל קאַשטאַן, חיים צעכשטיין

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

בית"ר

בית"ר, די יוגנט־באַוועגונג פון זשאַבאָטינסקי, וואָס האָט געצילט צו אַ יידישער מדינה אין ארץ־ישראל אויף ביידע זייטן ירדן, איז געווען זייער אַקטיוו אין זוואַלין. אויסער איר דירעקטער פּאַרטיי־אישער טעטיקייט, איז זי געווען אַקטיוו אויף אַ ריי אַנדערע געזעלשאַפט־לעכע געביטן, אַבער אַלע פּאַרבונדן מיט ציוניזם און ארץ־ישראל.

דער פּירער פון ברית־תרומפּלדור אין זוואַלין איז געווען יאַנקל שפּערלינג. ער איז געקומען פון אַ ציוניסטישער משפּחה. זייַנע צוויי בריידער האָבן שוין געהאָט עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

אַ גרופּע פון השומר־הצעיר אין החלוץ. זיצן, פון לינקס צו רעכטס : מאיר ליבערמאַן (?), יחזקאל קירשענבוים. שטייען, פון לינקס צו רעכטס, 2טע ריי : לייבוש פלומענבוים (ניו־יאָרק), שרהלע קירשענבוים, פּערעלע קירשענבוים־ראָטענבערג (תל־אביב) און שרה זימאַן. שטייען, פון לינקס, לעצטע ריי : ישראל טענענבוים, משה בוימל, עטל ציטרין, ישראל קאַשטאַן, חיים צעכשטיין. דער זעלנער איז הערשל האַנאַוועד

אַ גרופּע פון השומר־הצעיר

די קאמוניסטן זיינען אויך געווען טעטיק אויף דער יידישער גאס אין שטעטל. זיי זיינען געווען אומלעגאל און גערודפט געוואָרן דורך דער מאכט. א סך פון זיי זיינען אנטלאָפן קיין פראנקרייך און ניט ווייניק האָבן דורכגעמאכט פוילישע טורמעס און דעם טרויעריק־בארימטן לאגער פון קארטוז־בערעזע.

אריש לעדערמאן איז געווען איינער פון זיי. די צווייטע וועלט־מלחמה האָט ער דורכגעמאכט אין סאָוועט־רוסלאנד. נאָכן קריג געקראָגן א הויכן מלוכהשן אמט אין קאטאָוויץ, וואו ער איז מיט עטלעכע יאָר צוריק געשטאָרבן.

חיים עליע פארבמאן האָט אויך דורכגעמאכט פוילישע תפיסות, אין צווייטן וועלטקריג געווען אין סאָוועט־רוסלאנד, זיך אָנגעשלאָסן אָן דער פוילישער וואנדא וואשיליווסקא־ארמיי. ער איז אריינגעפאלן ביי די דייטשן אין געפאָנגנשאפט און איז גערעטעוועט געוואָרן פון טויט דורך פיניע בוימל, וואָס האָט געארבעט ווי א פארשטעלטער פאלקס־דייטש אין אויסא־וואַרשטאטן לעבן פראנט.

חיים־עליע האָט זיך דערשלאָגן צום ראנג קאפיטאן אין דער פוילישער ארמיי. ער האָט געלעבט אין וואַרשע ביז דעם זעקס־טעג־קריג אין ישראל. וועָן ס׳האָט זיך נאָך דעם אָנגעהויבן אין פוילן די העצערישע קאמפאניע קעגן ישראל און בכלל קעגן יידן, איז חיים־עליע באָגאָנגען זעלבסמאָרד.

אַ גרופּע פון קיבוץ „ווילעשניא" השומר־הצעיר (היינט „יד מרדכי", ישראל), מיטן בירגער־מייסטער פון זוואָלין יאָן גאָלעווסקי (ערשטער פון לינקס מיט דער צייטונג אויף זיין קני), לעבן אים זיצט דער פרעזעס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, יוסף קירשענבוים

עס איז אויך געווען טעטיק די ליגע פאַרן ארבעטנדיקן ארץ־ישראל. זי האָט זיך קאָנצענטרירט אויף ארבעט צווישן חתונה־געהאָטע בעלי־מלאכות. אירע אַנפירערס זיינען געווען משה בוימל, הערשל האנאָוער, גרשון וואָסערשטראָם מיט זיין פרוי מאכטסע גראהאר, משה פלומענבוים.

אַ גרופּע פון קיבוץ „ווילעשנא" השומר־הצעיר אין זוואָלין (היינט „יד מרדכי", ישראל). צווייטע רייַ פון לינקס: שמחה מינסקי, ישראל טענענבוים, יוסף קירשענבוים. דריטע רייַ שטייען, פון לינקס — די דריטע שפּרינגט טויב, לעבן איר — חיים־נחום גראָסמאַן. אַנדערע — אומבאַקאַנט.

אַ גרופּע פון דער ליגע פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל אין זוואָלין, אין די דרייסיקער יאָרן

די לינקע פועלי ציון האבן נישט געהאט קיין גרויסע אנ־ הענגערשאפט און האבן זיך בעיקר פארנומען מיט פירן אגיטאציע פאר זייער אידיי. דער אנפירער איז געווען יוסף אילמאן.

די רעוויזיאניסטישע באוועגונג האט אין זוואלין געהאט אויך די אפגעשפאלטענע פארטיי פון די יידן־שטאטלער אדער גראס־ מאניסטן. אין דער זשאבאטינסקי־גרופע זיינען געווען אקטיוו יאנקל שפערלינג, נוח ליפסמאן, משה פייערשטיין, יאסל וואסערשטראם, יאנקל בוימלגרין, לייבקע פרידמאן, שלמה שטערן. ביי די גראסמאניסטן — אליהו וואלמאן, הערשל האפמאן און אנדערע.

דער השומר־הצעיר האט אנגעפירט א פארצווייגטע טעטיקייט צווישן דער יוגנט, האט אויך געשאפן א יידישע ביבליאטעק און אראפגעבראכט א העברעאישן לערער, אשר גארפינקל, וואס די מיט־ גלידער האבן אויסגעהאלטן. זיין אויפגאבע איז געווען צו לערנען עברית, יידישע געשיכטע און ציוניזם. די הנהגה איז באשטאנען פון: חיים צעכשטיין, שרה־איטע זימאן, יחזקאל קירשענבוים (געשטארבן 1976 אין תל־אביב), שמחה מינסקי, ישראל קאשטאן און לייבוש פלומענבוים.

די הנהגה פונעם השומר־הצעיר אין זוואלין. זיצן פון לינקס צו רעכטס: חיים צעכשטיין, שרה זומאן, שמחה מינסקי. שטייען פון לינקס צו רעכטס: יחזקאל קירשענבוים (געשטארבן אין תל־אביב, 19179), עטל ציטרין און לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

די אלגעמיינע ציוניסטישע ארגאניזאציע (גרינבוים־גרופע), אחוץ אירע דירעקטע ציוניסטישע טעטיקייטן, האט זיך אויך פארנומען מיט לאקאלע יידישע ענינים. איר פרעזעס איז געווען יוסף קירשענבוים, וואס איז אויך געווען דער לעצטער פרעזעס פון דער קהילה און א לאוניק אין מאגיסטראט. אקטיוו זיינען אויך געווען יאנקל קופערמאן, אלטער פלומענבוים און זיין פרוי רויזעלע טויב, מאטל מלאך, אלימלך קופערמאן, נטע ברוין, יאנקל האפמאן און זיין פרוי שפרינצע און אנדערע.

דא איז כדאי צו דערציילן, אז אין זוואלין האט זיך געפונען איינער פון די ערשטע חובבי־ציון — חיים ווינבערג (יחזקאלעס). ער פלעגט זיך גרייסן מיט א האנט־געשריבענעם בריוו, וואס ער האט באקומען פון ד"ר טעאדאר הערצל.

א גרופע מיטגלידער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין זוואלין. זיצן פון לינקס, ערשטע רייה: לייבוש פלומענבוים, הענע ראזענבערג, דוד נעסטעלבוים. צווייטע רייה: קניען פון לינקס צו רעכטס: פלומען, שרה זימאן, יוכבד מאנדעלבוים־קראל, פערזלע קירשענבוים־ראטענבערג. זיצן פון לינקס צו רעכטס: אברהמלע קופערמאן, אלטער פלומענבוים, זיין פרוי רויזאלע, טויב־פלומענבוים, יוסף קירשענבוים, רבקה טויב־פייערשטיין און נטע ברוין. שטייען פון לינקס צו רעכטס: חנה בענעלמאן, עטל ציטרין, חוה רייז, בינע ברוין, פריידע פלומענבוים, איטע לאבעל, חנה בוימל, שרהלע קירשענבוים, שרה עדעלשטיין, שפרינצע טויב־האפמאן, הערשל האנאוער און איטשע הובערמאן

אין די דרייסיקער יאָרן איז אונטער דער אָנפירונג פון אונדזער היימישן פּראָפעסיאָנעלן ספּאָרטלער אריה לייב בוימלגרין אָרגאַניזירט געוואָרן דער ספּאָרטקלוב „מאַרגנשטערן", איינגעאָרדנט שפּילן מיט קרובישע קלובן אין נאָנטע שטעטלעך, שאכמאַטשן און אַנדערע ספּאָרט־שפּילן. אין דער זעלבער צייט איז אויך געפירט געוואָרן א באַדייטנדיקע קולטור־טעטיקייט. אַלץ איז געווען. מען האָט געאַרבעט, געקעמפט, געחלומט פון א בעסערן מאָרגן אין א שענערער וועלט.

לייבוש פלומענבוים (ניו־יאָרק)

פּאַרטיין

א טייל יידישע יוגנטלעכע אין זוואָלין צווישן ביידע וועלט־מלחמות האָט וויייטער ממשיך געווען דעם אַלטן, טראַדיציאָנעלן וועג פון אבות־אבותינו. זיי זיינען אויפגעוואַקסן און שפּעטער געבליבן אין דער סביבה פון תורה און מיצוות און וויייטער געשפּונען די דור־דורותדיקע קייט פון רעליגיעזן יידנטום.

אָן אַנדער טייל פון יונגן יידישן דור אין זוואָלין האָט אין יענער תקופה זיך א קער געטאָן אויף אַנדערע וועגן. באַווירקט פון די סאָציאַלע און נאַציאָנאַלע באַוועגונגען ביי אַנדערע פעלקער און אויך פון דער אומנארמאַלער לאָגע פון יידישן פאָלק צווישן די גויים, תמיד געיאָגט און געפלאָגט — האָט דער טייל יוגנטלעכע אין שטעטל געגומען זיך ציען צו יענע אידייען, וואָס האָבן געפּריידיקט נאַציאָנאַלן אויפלעב פון יידישן פאָלק אין ארץ־ישראל, אַדער צו די אַלגעמיינע סאָציאַלע אידייען, וואָס יידן און יידישקייט זיינען ניט געשטאַנען אין זייער צענטער.

אין זוואָלין איז דער גרעסטער טייל יידישע יוגנטלעכע צו־געשטאַנען צו דער נאַציאָנאַלער אַדער נאַציאָנאַל־סאָציאַלער באַוועגונג, וואָס אויף איר פּאָן איז געווען אויפגעשריבן: שיבת ציון. כמעט אַלע שאַטירונגען פון דער ציוניסטישער באַוועגונג האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אין זוואָלין.

קיין געלט אראפצוברענגען די בעסטע כוחות פון ווארשע, ווי לעא פינקעלשטיין, ז. סענאלאוויטש, י. י. זינגער, י. דויטשער, א. קאציזנע, יוסף רובינשטיין, זרבבל; די ארטיסטן: אייזיק סאמבערג, ז. טורקאוו, יאנאס טורקאוו, דיאנא בלומענפעלד, לידא פאטאצקא, רודאלף זאסלאווסקי, רחל האלצער און אנדערע.

אין מיטן די 30קער יארן האבן מיר זיך דערוואוסט, אז אונדזער בן־עיר לייב מלאך איז געקומען פון דרום־אמעריקע קיין פוילן. עס האט זיך געשאפן א קבלת־פנים קאמיטעט פון זיינע יוגנטפרויינד: נפתלי מאנדעלבוים, פערל וואלמאן, שמעון ליפסמאן. זיי האבן געדונגען דעם גרעסטן זאל, דעקארירט מיט געהעריקע אויפשריפטן. יונג און אלט זענען געקומען זען און הערן דעם חשובן בן־עיר, וואס איז אויפגענומען געווארן מיט שטורמישע אוואציעס.

א דאנק דער ביבליאטעק האט זיך א ריר געטאן דאס גייסטיקע לעבן פון יידישע יוגנטלעכע. ס'האבן זיך געשאפן לייענקרייזן און בילדונגס־גרופעס, אנגעפירט פון חיים שלמה פארבמאן, יוסף פשיסוסקי, מאניע פינקלשטיין.

אין יענער צייט איז ארגאניזירט געווארן א דראמאטישער קרייז, וואס צו אים האבן געהערט: טאנאכאוויטש, יעקל שפערלינג, מ. שפערלינג, רפאל צוקער און יאנטשע שוואַרצבערג. די דאזיקע גרופע האט געשפילט א ריי דראמעס פון א. גאלדפאדען.

א צווייטער דראמקרייז, וואס איז ארגאניזירט געווארן שפעטער, האט מיט גרויס הצלחה אויפגעפירט שלום־עליכמס „200,000". ס'האבן זיך באטייליקט אין שפיל: רפאל צוקער, יעקב געלבלאט, שמעון ליפסמאן, חנה קופערמאן און אנדערע.

פון די גרופעס ארום דער ביבליאטעק און די דראמקרייזן זיינען שפעטער ארויסגעוואקסן די גרינדערס און אנפירערס פון השומר הצעיר, פועלי־ציון און אנדערע פארטייען. אלע האבן געפירט אן אינטענסיוון און בריט־פארצווייגטע קולטור־טעטיקייט — רעפעראטן אויף פאליטישע, ליטעראַרישע טעמעס, רעציטאציע־אונטן, קעסטל־אוונטן און אנדערע. אראפגעבראכט פון וואַרשע: לעא פינקלשטיין, זרבבל, יוסף רובינשטיין, רחל האלצער, אייזיק סאמבערג, ז. סענאלאוויטש, יאנאס טורקאוו, יאסעלע קאלאדני און אנדערע.

שמעון ליפסמאן (לאס־אנדזשעלעס)

פאלקס־ביבליאטעק און דראמקרייזן

אין 1925 האט א גרופע יידישע יונגעלייט אין אונדזער שטעטל באשלאסן צו גרינדן א פאלקס־ביבליאטעק אויפן נאמען פון י. ל. פרץ. דאס איז געווען דער אנהייב פון א ברייט־פארצווייגטער קולטורעלער טעטיקייט. עס איז אויסגעקליבן געווארן אן איניציאטיוו־גרופע פון בערל פינקעלשטיין, מאיר גלעב, וואלף שערמאן, שלמה מאנדעלבוים, גאלדע קאשטאן. זיי האבן זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיט דער קולטור־ליגע אין ווארשע, וואס האט געהאלפן דערליידיקן די נייטיקע פארמאליטעטן.

ראשית־כל האט מען דורכגעפירט אן אקציע פון צונויפנעמען ביכער ביי א רייו מענטשן. א צייטווייליקע דירה האט מען באקומען ביי דער פינקעלשטיין־משפחה.

אונטער דער טיכטיקער אנפירונג פון דער ביבליאטעקארין מאניע פינקלשטיין האט זיך די צאל ליינערס כסדר פארגרעסערט. מען האט אויך דורכגעפירט געלטזאמלונגען אוף אויינקויפן ביכער.

אין הארבסט 1925 איז מלך ראוויטש געקומען אוף א לעקציע. געלערנטע וועגן דער יידישער ליטעראטור. די לעקציע האט זייער שטארק אויסגענומען, · און היות זי איז ארגאניזירט געווארן דורך דער ביבליאטעק, איז איר פרעסטיזש זייער געשטיגן. די ביבליאטעק פלעגט אויך אויינארדענען פארשיידענע דיסקוסיע־אוונטן, ווי אויך קורסן פון געשיכטע און ליטעראטור, אונטער דער פירערשאפט פון מאיר רובינשטיין, זעליק וואלמאן, ש. ליפסמאן.

אין די זייער פאפולערע קעסטל־אוונטן האבן אויסער די לעצטע דריי אויך מיטגעהאלפן חנן גרינבוים, מאיר לעדערמאן און יחזקאל וואקסמאן.

די ביבליאטעק־פארוואלטונג האט נישט געשפארט קיין מי און

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פּאַריז)

אין תלמוד־תורה

די תלמוד־תורה איז אויפגעשטעלט און אָנגעפירט געוואָרן פון ניסעלע בעקער און שלמה יוספּס. זיי האָבן געשאָפן גאַנץ פּאַרן מוסד און פּאַר די רביים.

אין מיין ציים זיינען מיר געווען 12 תלמידים אין תלמוד־תורה. אין מיין כיתה איז געווען דער רבי ר' יצחקל, וואָס מען האָט גערופן יצחקל קאָביעטע (שארפהארץ). ער איז געווען זייער א שטרענגער און פּאַר יעדער קלייניקייט פלעגט ער אונדז שלאָגן.

אונדזער רבי האָט אויסער מלמדות געהאָט א שניטקראָם. יעדער דאָנערשטיקדיקן מאָרקטאָג פלעגן די תלמידים ארויסטראָגן אויפן מאָרק דעם טיש מיט די ברעטער און העלפן אויסלייגן די שטיקער סחורה. פּאַר דעם זיינען מיר געווען פריי פון לערנען, אָבער יעדער מאָל פלעגט אָן אָנדער יינגל בלייבן אין חדר אָפּהיטן די שטוב און דעם רבינס צוויי קינדער.

שפּעטער האָב איך געלערנט אין בית־מדרש. דאָרטן איז געווען משגיח דער זעלביקער ר' יצחקל. ער האָט אויך דאָ איינגעפירט א שטרענגע דיסציפּלין און אויך שלאָגן. כאָטש מיר זיינען שוין געווען גרעסערע יינגלעך, פון 12 ביז 15 יאָר. איין מאָל איז ער צוגעקומען צו מיר און מיך געזומען שלאָגן, האָב איך אים אָנגעכאָפּט פּאַר דער בּאָרד און אים אומגעווארפן אויף דער ערד. די גרויסע לערנערס אין בית־מדרש זיינען צוגעלאָפן, האָבן מיך א כאַפּ געטאָן, ארויפגעלייגט אויפן טיש און אזוי ריכטיק אריינגעצאָכצעט.

מיט א געוויין בין איך אַוועקגעלאָפן אהיים און דערציילט, אז מען האָט מיך שטאַרק געשלאָגן. מיין טאַטע איז מיט מיר גיך אַוועק אין בית־מדרש אריין, האָט מען אים דערציילט, אז איך האָב געשלאָגן דעם רבין — האָט מיין טאַטע א שארפן קוק געגעבן אויף מיר און ארונטערגעלאָזן אזעלכע פעטש, אז איך געדענק זיי נאָך היינט.

שמואל־חיים קופערבערג און זיין פרוי יוכבד וויינטרויב־קופערבערג.
שמש אין דער זואלינער שול

אין שול האָט מען געדאַוונט בלויז שבת און יום־טוב, אָבער אין בית־מדרש האָבן די תפילות ניט אויפגעהערט א גאַנץ יאָר, און ניט נאָר די תפילות, ווייל דאָס איז געווען אַן אָרט וואו יידן כאַפן א שמועס וועגן אַלע שטעטלשע ענינים, וועגן סתם טשיקאַווע זאַכן און נאָך מער וועגן פּאָליטיק. אין ערשטן וועלטקריג האָבן יידן דאָרטן געפירט די גאַנצע סטראַטעגיע פון דער מלחמה און געזאָגט נביאות וועגן איר אויסגאַנג.

דער ראש־המדברים וועגן מלחמה איז געווען מאיר נאָמבערג, פאָטער פון באָקאַנטן יידישן שרייבער הירש־דוד נאָמבערג. א קליין יידעלע מיט א גרוי בערדל. מען האָט אים געהאַלטן פאָר א גוטן לערנער. יידן אין בית־מדרש פלעגן אויסקוקן אויף זיין קומען, און ווען ער פלעגט זיך באַווייזן, פלעגן קופקלעך יידן זיך צונויפזאַמלען אַרום אים צו הערן די לעצטע נייעסן פון די פראָנטן, ווייל ער האָט געליינט צוויי בלעטער. מאיר נאָמבערג פלעגט זאָגן, אז די דייטשישע פיעכאָטע, די עסטרייכישע אַרטילעריע און די רוסישע קאַוואַלעריע וואַלטן צוזאַמען געקענט איינגענעמען די גאַנצע וועלט.

דער שטארקסטער אייגדרוק, וואס ס׳איז מיר געבליבן פון זוואלין אין זכרון, איז די שיינע שול. יעדער שבת ראש־חודש פלעג איך ברענגען די קינדער אין שול ראש־חודש בענטשן. כ׳האב זיך נישט געקאנט זאט זאנקוקן פון די שיינע קונסטבילדער: אדם וחוה אין גן־עדן, דער מבול, נח ביי דער תיבה, אברהם ברענגט יצחקן אויף דער עקידה, משה ואהרן, משה שטראלט פון קדושה, אהרן הכהן געקליידט בגדי־כהונה, דער בית־המקדש, די זון, לבנה און די 12 מזלות, — ממש די גאנצע יידישע געשיכטע אין אזא שיינער קונסט־מאלעריי. אפשר זוואלינער גופא זיינען מיט דעם געווען געוואוינט, האבן עס נישט אזוי געפילט, ווי איך, א גאסט אויף א וויל, וואס זעט א מאל אויף א מויל.

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

די שול און בית־מדרש

אויסערן בית־מדרש האט זוואלין געהאט א גרויסע, שיינע שול. דער ארון־קודש איז געווען זייער קינסטלעריש. דער פרוכת איז געווען אויסגעהאפטן פון סאמעטענע און גאלדענע פעדעם. פון סופיט איז אראפגעהאנגען א לאנגע קויט מיטן נר־תמיד. פון ביידע זייטן נר־תמיד זיינען געהאנגען צוויי שיינע ענגלייכטערם.

אין ארויסגאנג לינקס איז געשטאנען דער כסא אליהו הנביא, וואס מען האט געניצט ביי א ברית־מילה.

אויף ביידע זייטן סופיט זיינען געווען אויסגעמאלן די לבנה, די 12 מזלות, די עשרת הדברות, נוחם תיבה מיט א סך חיות.

וועז מען האט א חתן אויפגערופן צו דער תורה, האבן די וויבער פון עזרת־נשים געווארפן פון אויבן ניסלעך און צוקערקעס. דאס איז געווען א גוטע געלעגנהייט פאר די קליינע חברה־לייט צו כאפן זיסקייטן.

מיידלעך פון זוואלינער „בית־יעקב"־שול מיט זייערע לערערינס

איז די מעשה אזא. אין יענער צייט האט געלעבט אין קראקע א פרוי מיט א גרויסער נשמה, שרה שענירער ז"ל. זי האט זיך ארומגעקוקט, אז דער רעליגיעזער חינוך־הבנות אין פוילן איז זייער פארוואלאזט. זי האט גוט פארשטאנען, אז דאס איז א רעזולטאט פון נישט האבן קיין רעליגיעזן מיטלשול־סעמינאר.

שרה שענירער האט צונויפגענומען ביי זיך אין דירה עטלעכע צענדליק מיידלעך, וואס האבן געענדיקט פוילישע גימנאזיע, און מיט איר גרויסער דערציאונגס־קראפט האט זי אין צווי יאר ארום ארויסגעשיקט די ערשטע „בית־יעקב" לעערינס אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך. א קורצע צייט שפעטער איז אין קראקע אויפגעבויט געווארן א זייער שיינער „בית־יעקב"־סעמינאר מיט אנגעזעענע פעדאגאגישע פערזענלעכקייטן, ווי ד"ר ראזענבוים פון לאנדאן, ד"ר דויטשלענדער פון שווייץ, האמבורגער פון ווין און אנדערע.

איך האב געענדיקט דעם דאזיקן סעמינאר, און אויף מיין גורל איז געפאלן צו פארן קיין זוואלין און גרינדן דארט די ערשטע „בית־יעקב"־שול. נאך סוכות 1934 בין איך אנגעקומען קיין זוואלין. עטלעכע מיידלעך האבן מיך געבראכט צו דער משפחה אפעל אויף פילעווער גאס. איך האב איינגעארדנט אין אברהם קופערמאנס דירה קורסן, וואו די מיידלעך האבן געלערנט תנ"ך, תפילות, אידישע געשיכטע לויט דער מסורה.

דראמאטישן קרייז: רחל קאפלאן, יהודית צווייגנבערג, אסתר שלאפערמאן, רבקה צוקער, חנה־מרים קופערמאן, גיטל זיידנוואַרעם.

צום גרויסן באַדויערן, לעבט שוין קיינע ניט פון זיי. רחל קאפלאן איז דעפּאַרטירט געוואָרן פון פּאַריז קיין אוישוויץ; חנה־מרים איז געשטאַרבן אין ליאָן, פראַנקרייך; רבקה צוקער איז פאַרלאָרן געגאַנגען ערגעץ אין רוסלאַנד, זי האָט געוואוינט אין דער שטאָט פערעם (איצט — מאלאטאוו); אסתר שלאפערמאן איז פון בריסעל דעפּאַרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ; גיטל זיידענוואַרעם האָט געמוזט אומקומען אין וואַרשע.

די פּרץ־ביבליאָטעק האָט געפּירט א לעבעדיקע טעטיקייט. די מערהייט מיטגלידער אירע זיינען געווען פון ארבעטנדיקן עלעמענט.

חנא טרויסן האָט אונדז געמאכט א פאַרשלאָג, אז זייער ציוניסטישע ביבליאָטעק זאָל זיך פאַראייניקן מיט אונדזער ביבליאָטעק. מיר האָבן געהאט א צוזאַמענטרעף פון ביידע צדדים. פון צווייטן צד זייענן געשטעלט געוואָרן פאַרשיידענע באַדינגונגען, וואָס מיר האָבן מסכים געווען אויף זיי, אָבער איין באַדינג האָבן מיר בשום אופן ניט אָנגענומען: זיי צו געבן די ליסטע פון אונדזערע מיטגלידער און זיי זאָלן האָבן דאָס רעכט אויסצומעקן די יעניקע וואָס זיי וועלן ניט וועלן האָבן. ממילא איז די פאַראייניקונג ניט צו שטאַנד געקומען.

די פּרץ־ביבליאָטעק האָט עקסיסטירט 2 יאָר. זי איז אונטער־געגאַנגען צוליב א ריי סיבות, מערסטנס צוליב פּאָליטישע רייבונגען אין די אייגענע רייען.

חנה בוימל (חיפה)

ערשטע בית־יעקב־שול אין זוואָלין

איך בין נישט קיין זוואָלינער געבוירענע. סך־הכל בין איך געווען אין זוואָלין איין יאָר. אָבער דאָס שטעטל איז מיר איינגעבאַקן טיף אין האַרצן.

ווי קום איך פון א ליטווויש שטעטל לעבן ווילנע ביז זוואָלין?

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פּאריז)

געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס

נאָך אין דער צייט פון דער עסטרייכישער אָקופּאַציע אין זוואָלין איז געשאַפן געווארן א ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געהאַט אן אייגענעם לאָקאל ביי דער פּוילישער פּרוי טשיזשאַנסקי.

אויף וויפל איך געדענק, זיינען די גרינדערס פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע געווען: יאָסעלע שמוקלער (קירשענבוים), איטשע שפּערלינג, מלך רחלע כאַנעס קופּערמאַן, הערש־אייזיק פון קוזמיר (נאָכע פישאַלעס אן אייידעם), שמואל האָניגבוים, נפתלי מאַנדעלבוים, שמואל־חיים קרויס, חנא טריימאַן, ישראל געלבלאָט, משה גאָלדשטיין.

נאָך דער באַלפור־דעקלאַראַציע האָט זיך די צאָל מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע שטאַרק פאַרגרעסערט. גאָר גיך איז פאַרגעקומען א שפּאַלטונג. מערערע מיטגלידער, מיט חנא טריימאַן בראש, האָבן געשאַפן א מער לינק־אָריענטירטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. די ביבליאָטעק, וואָס די ציוניסטן האָבן גלייך אין אָנהייב געשאַפן, איז צעטיילט געווארן צווישן די ביידע ציוניסטישע ריכטונגען.

אין 1922 איז געגרינדעט געווארן א פּרץ־ביבליאָטעק. אָקטיוו צו־געהאָלפן האָבן אברהם באקלער—צוקער (איצט אין רוסלאַנד), בערל פינקלשטיין, פּאַלים צוקער, יאַנקל געלבלאָט, מאיר רובינשטיין, אברהם פינקלשטיין, יאַנקעלע שפּערלינג, מרדכי לעדערמאַן, מאיר־שלום גאָלדשטיין.

אין אונדזער לאָקאל ביי הירש־וואָלף קאַפּלאַן האָבן מיר אויך אָרגאַניזירט א דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָט דרוכגעפירט פון צייט צו צייט פאַרשיידענע פאַרשטעלונגען. אין א קליין שטעטל אין יענע צייטן איז ניט געווען אזוי לייכט צו קריגן מיידלעך, וואָס זאָלן האָבן די דרייסטקייט צו שפּילן טעאַטער. איך וויל דאָ דעריבער דערמאָנען די מיידלעך, וואָס זיינען געווען באַזונדערס אָקטיוו אין אונדזער

די עלטערן פון די יידישע יינגלעך אין דער מלוכה־שול האָבן, פֿארשטייט זיך, זיך נישט באַנוגנט מיט די אַלגעמיינע לימודים דאָרטן און זיי געשיקט לערנען אין חדר שפּעט ביי נאַכט.

די חסידישע עלטערן און די גאָר פֿרומע יידן האָבן מיט אַלע מעגלעכקייטן זיך צוריקגעהאַלטן פון שיקן זייערע יינגלעך אין דער אַלגעמיינער שול.

חדרים האָבן מיר געהאַט ניט וויניק, מיט מלמדים און אויך לערערס: יוסף מלמד, נתן־דוד, מענדל פּאַנטש, שמשון קירער, גדליה לערער, יחזקאל מלמד, דודל מלמד, שלמה מאַנישעס, חיים שלום וויסענבלום, מאיר יונהס, יצחקל שאַרפּהאַרץ, ישראל לייבושעס און אַנדערע.

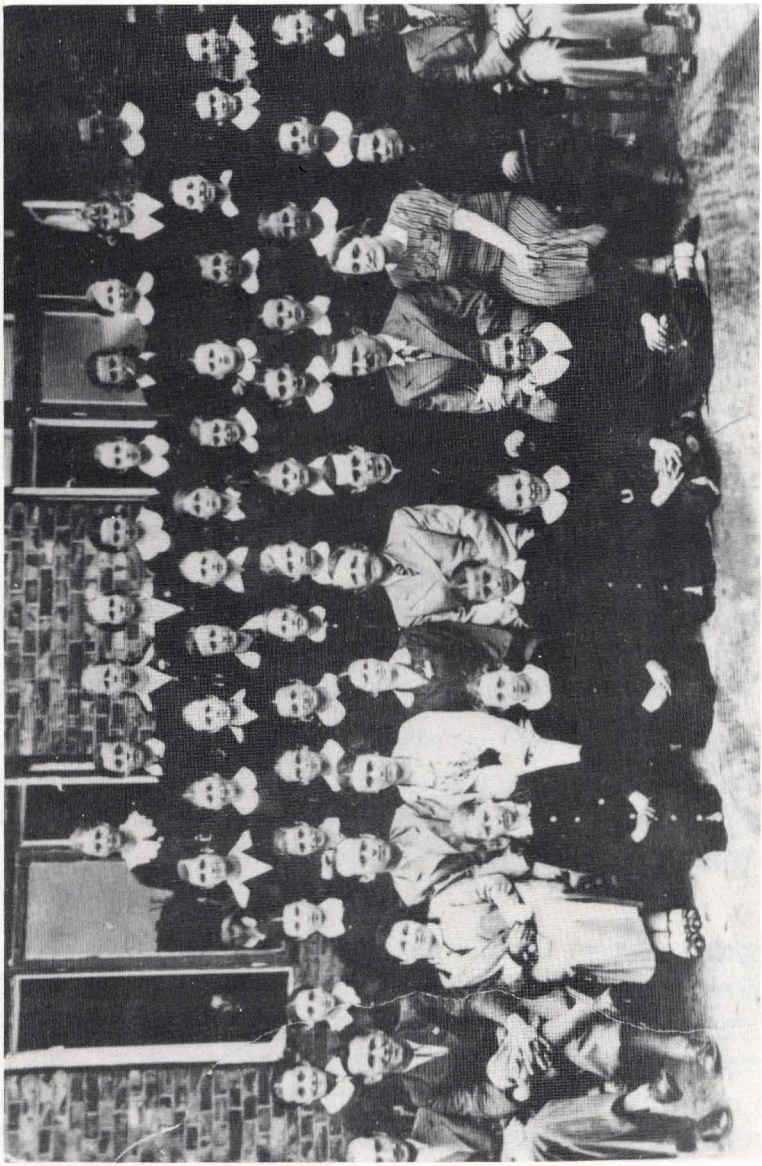
אין דער תלמוד־תורה האָבן געלערנט אַ סך אַרעמע קינדער, טייל מיט אַ מינימאַלן שכר־לימוד, טייל אין גאַנצן אומזיסט. דאָס פּעליקע געלט האָט געדעקט די קהילה.

אַרום 1934 האָט די „אגודה" געעפֿנט אַ „בית־יעקב"־שול פֿאַר מיידלעך, וואָס האָט עקסיסטירט ביזן חורבן.

די וועלטלעכע יידן האָבן געמאַכט פֿרואַווין צו שאַפֿן אַ „תרבות"־שול, אָבער דאָס האָט זיך ניט איינגעגעבן.

פון נאָכן ערשטן וועלטקריג זיינען אין זוואָלין געווען מערערע פֿריוואַטע העברעאישע לערערס: יחיאל לערער האָבערמאַן, מרדכי־דוד האָניגהענדלער פון וואַרשע, שטאַטפּיינער פון ראָדעם (שפּעטער געוואָרן סעקרעטאַר פון יצחק גרינבוים), אשר גאַרפינקל (געשיקט פון דער צענטראַלע פון השומר־הצעיר, איצט אין קיבוץ יד־מרדכי), זילבער־שפּיץ, סיגנעט און אַנדערע.

געווען אויך פֿריוואַטע לערערינס, וואָס האָבן געלערנט עברית און יידיש נאָר מיט מיידלעך. שפּרינצע טויב (געשטאַרבן 1978 אין חיפה) און די טאַכטער פון חיים ספּוּ (צונאַמען), וואָס איז אומגעקומען.

ייִדישע אין פּוילישע קינדער פון דער „פּאַשטעניע־שול אין זוואַלין אין 1937

ביים ענד פון שול איז געשטאַנען א הילצערן הויז, וואָס איז געווען א מין הכנסת־אורחים פון אַרעמעלייט. די באַדינגונגען דאַרטן זיינען געווען זייער שלעכטע, אַבער פאַר די יעניקע, וואָס האָבן קיין אַנדער וועג ניט געהאַט, איז געווען געגונג כאַטש דאָס, וואָס זיי האָבן געהאַט א דאַך איבערן קאָפּ. מיטן מאַגערן עסן איז מען שוין ווי עס איז דורכגעקומען — מען האָט געקענט גיין איבער די הייזער בעטלען.

א טייל הוצאות פאַר די אַלע אינסטיטוציעס איז געדעקט געוואָרן דורך דער קהילה.

לייבוש פלומענבוים (ניו־יאָרק)

אַלגעמיינע שולן און חדרים

אונטער דער צאַרישער ממשלה האָט זוואָלין געהאַט א דריי־קלאַסיקע פּאַלקשול. קיין יידישע שילערס האָבן ניט געלערנט אין איר.

אין אומאַפּהענגיקן פּוילן האָט די מלוכה אויפגעשטעלט אַן עלעמענטאַר־שול פון זיבן קלאַסן פאַר יינגלעך און מיידלעך.

לויטן געזעץ האָבן געמוזט גיין אין דער שול אַלע קינדער, אָפּגעזען פון ראַסע און גלויבן. יידן האָבן ניט געהאַט קיין גרויסן צוטרוי צו דער פּוילישער שול און האָבן ווייטער געשיקט זייערע יינגלעך אין דער דורותדיק־אַלטער יידישער חינוך־אינסטיטוציע — אין חדר.

דאָס איז געווען אין אָנהייב. שפּעטער האָט זיך דאָס געענדערט. די ערשטע צו באַזוכן די מלוכה־שול זיינען געווען יידישע מיידלעך. ביסלעכווייז האָבן אָנגעהויבן דאַרטן לערנען אויך יידישע יינגלעך. די ערשטע צווישן זיי זיינען געווען: חיים־נחמן גראַסמאַן, אהרן־לייב בוימלגרין, נח ליפּסמאַן, אַלטער קירשענבלאַט, אַלטער פּלומענבוים און לייבוש פּלומענבוים. דערנאָך זיינען שוין געגאַנגען מערערע יידישע יינגלעך אין דער פּוילישער מלוכה־שול.

א גרופּע בית־מדרש־בחורים

אין 1930 איז געגרינדעט געוואָרן א קליינע ישיבהלע און די ישיבה־בחורים האָבן געניצט ביידע טיילן פון בית־מדרש פאַר זייער לערנען. דער ראש־ישיבה איז געווען ר' יוסף פון אַסטראָלענקע. אין דער ישיבהלע פלעגן זיך לערנען אויך תלמידים פון אַנדערע שטעט. א סך פון די ישיבה־תלמידים האָבן געגעסן „טעג" ביי יידישע רייכערע משפחות.

ניט ווייט פון בית־מדרש איז געווען די שול. זי איז געבויט אין נעץ־נאָטישן סטיל פון סוף אכצנטן יאָרהונדערט און איז געווען דער שטאָלץ פון זוואָלין. דער שמש פון שול איז געווען שמואל־חיים קופּערבערג.

אויף א פּלאַץ הינטער דער שול זיינען געווען צוגעגרייט שוצ־קעלערן קעגן באָמבעס, אָבער א סך זיינען דאָרטן געהרגעט געוואָרן אַנהייב צווייטן וועלטקריג, וויל דאָרטן איז ניט געווען קיין אַנטילופט־פּאַרטיידיקונג.

צווייטער זייט. די הויפט־טענה פון די קאָנקער איז געווען, אז דער נייער רב און דער נייער שוחט דאַרפן זיין מער חסידיש און פרימער פון די פאָרגעשלאָגענע קאַנדידאַטן.

די קריגעריין זיינען דערגאַנגען ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דעם 31סטן אויגוסט 1939, און דעמאָלט זיינען אַלע מחלוקתן צווישן יידן אָפּגעווישט געוואָרן, ווייל דער טויט־שונא איז שוין געשטאַנען ביים טויער צו פאַרטיליקן אַלע יידן, אָן חילוק אין זייער פרומקייט אָדער פאַרטיי.

חיים שאַריט־שלאָפמאַן (ניו־יאָרק)

יידישע אינסטיטוציעס

די אַלע יידישע אינסטיטוציעס זיינען געווען קאַנצענטרירט אויף דער דרום־זייט פון „רינעק".

דאָרטן האָט זיך געפונען די תלמוד־תורה, א הילצערנער בנין מיט מערערע צימערן, וואו אַרעמע קינדער האָבן באַקומען זייער חינוך. דערביי זיינען געווען: די באָד און די מיקווה, וואָס איר פאַרוואַלטער איז געווען בנימין בעדער (אייזמאַן).

אַנטקעגן דער קאָוואַלסקי־גאַס איז געשטאַנען דער בית־מדרש. אויסער דאַוונען פאַר אַלעמען, האָבן בחורים־מתמידים דאָרטן געלערנט ביי טאָג און אַוונט, און בעלי־בתים פלעגן לערנען א בלאַט גמרא. צו דער לעצטער גרופּע האָבן געהערט מיינע אָנקלם איציק שלאָפמאַן (דער קאַשע־מאַכער), אַנשל בוימלגרין און מאָטל ביכמאַן.

אין קאַלטע וועטערן פלעגן זיך קלייבן אין בית־מדרש אַרעמע יידן זיך אָנצואוואַרעמען. אין דער אַנדערער זייט פון אָפּגעטיילטן דינעם וועגטל פון בית־מדרש איז געווען די עזרת־נשים.

געוואלדן און קריגערייען. יעדער האָט געשריען: פּאַר וואָס מיר אַזוי פיל און יענעם וויניקער? חדשים האָבן זיך געצויגן די מחלוקתן, עס פלעגט אפילו אַ מאָל קומען צו שלעגעריין.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז געווען די שחיטה. אברהמטשע גראָהער פלעגט אין דער גמינע פּאַרקויפן קוויטלעך פון דער קהילה אויף צו שעכטן עופות. פלעגט זיך טרעפן, אַז שוחטים האָבן געשאָכטן אַן קוויטלעך, כדי צו פּאַרדינען אַ זייטיקן גראָשן.

האָט מען איין מאָל געוואָלט שוחטים, כדי צו מאַכן אַ חקירה ודרישה וועגן גאַנצן ענין. מען האָט געוואָלט יעדן שוחט באַזונדער און געפרעגט: ווי קען מען שעכטן אָן קוויטלעך? דאָס געלט געהערט דאָך דער גמינע? איר האָט דאָך אייער געהאַלט? אויסער דעם, איר האָט דאָך געחתמעט אויף אַן איסור ניט צו קוילענען אָן אַ קוויטל?

יעדער שוחט האָט אַפּגעליקנט די באַשולדיקונגען און אַפּגעקומען נאָר מיט אַ קרעכץ.

אַ צייט שפּעטער האָב איך צופעליק זיך געטראָפן מיט ר' שלמה שוחט און ס'איז געקומען צו רייד וועגן קהלשע ענינים, האָב איך אים געזאָגט, אַז מען רעדט אין שטאָט, אַז ער שעכט אָן קוויטלעך, און געפרעגט: „צווישן אונדז געזעדט, איז דאָס אמת?"

ר' שלמה האָט געענטפערט: „מיר רעדן דאָך איצט פריוואָט, וועל איך אייך זאָגן אויפריכטיק: ווי קען מען אויסקומען בלויז מיטן געהאַלט פון דער קהילה? איך דאַרף מפרנס זיין אַ גרויסע משפּחה, קיין עין־הרע, ווי קען איך עס?" ביים רעדן איז ער בלאָס געוואָרן, אַז איך האָב זיך דערשראָקן, און ביי זיך האָב איך געטראַכט: ער איז דאָך אויך געזעכט.

אין דער צייט פון דער לעצטער קהילה איז נאָך צוגעקומען אַ נייע צרה: מען האָט געדאַרפט זאָרגן פאַר ברענגען אַ נייעם רב און אַ שוחט, ווייל ר' שלמה שוחט און הרב פלידערבוים זיינען געוואָרן צו אַלט צו קענען דערפילן זייערע פליכטן.

דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן די אמתע מחלוקתן. די בעלי־בתים זיינען געווען צעטיילט און אויך די 5 פאַרשטייערס אין דער גמינע: דער ציוניסטישער צד אויף איין זייט און די קאַצקער אויף דער

די קהילה האָט געהאָט צו זאָרגן, אויסער סאָציאַלע ענינים, אויך פאַר די רעליגיעזע הצטרכותן פון דער יידישער עדה, האָט זי ממילא געהאָט צו טאָן מיט די רבנים, דיינים און שוחטים, וואָס זי האָט טיילווייז געדעקט זייער שכירות.

דער רב איז דאָמאָלט געווען הרב פלידערבוים, מורי־הוראות — ר' אברהמטשע, ר' יצחק־שמואל ווייגטרויב, די שוחטים — ר' שלמה, ר' חיים ווייגטרויב, זון פון ר' יצחק־שמואל, ר' מענדל גאָטאָוויזנע; צוויי שמשים פון בית־מדרש — דער געלער לאָזער, יצחק דוד (דער שדכן), איין שמש פון דער שול — שמואל־חיים .די קהילה האָט אויך געדאַרפט צאָלן דעם אינקאָסענט אברהמטשע גראָהער, דעם נאָמן אין שעכטהויז שלמה־זלמן גראָספערשטאַנד און בנימין בעדער פון דער מיקווה.

די קהילה האָט געדאַרפט שטיצן פאַרשיידענע סאָציאַלע חברות, ווי די גמילת־חסד־קאַסע, וואָס נח ליפסמאַן איז געווען איר סעקרעטאַר, דעם ביקור־חולים, לינת־הצדק, אחוץ פאַרשיידענע צאָלונגען, ווי צום ביישפיל דער אָלטער רביצין, דעם אָלטן שוחט, אָרעמע אָרומפאָרערס, בעל־דרשנס און אַנדערע.

דאָס אָלץ האָט די קהילה געדאַרפט באָזאָרגן אין גאַנצן אָדער טיילווייז. קיין שום שטיצע פון מאָגיסטראַט האָט מען ניט געקראָגן. איז מען סוף יעדער יאָר געזעסן וואָכן לאַנג אויפצושטעלן דעם בודזשעט. א ספּעציעלע שאָצונג־קאָמיסיע האָט געהאָט פאַר זיך די ליסטע פון אָלע בעלי־בתים, איז מען געזעסן און געוואויגען יעדן בעל־הבית וויפל ער קען און דארף צאָלן. צו דער דאָזיקער קאָמיסיע פלעגט מען איינלאָדן פאַרשטייערס פון אָלע בראַנזשעס — סוחרים, האַנט־ווערקערס, קליינהענדלערס וואָס האָבן געהאָט מער־וויניקער א ידיעה פון דער מאַטעריעלער לאָגע פון זייערע מיטגלידער.

די ארויפגעלייגטע שטייערן פון דער קהילה זיינען איינגעטיילט געווארן לויט קאַטעגאָריעס. די באַשטייערטע פון דער העכסטער קאַטעגאָריע האָבן געדאַרפט צאָלן 100 זלאָטעס יערלעך, די נידערריקסטע איז געווען 10 זלאָטעס.

וועז מען האָט פונאַנדערגעשיקט די ליסטעס פון די ביישטייער־ונגען צו אָלעמען, ערשט דעמאָלט האָבן זיך אַנגעהויבן די טענות,

ארבעט, זיינען אבער געווען א סך בעלנים אויפן דאזיקן פאסטן, וואס האט צוגעגעבן פרעסטיזש דעם מענטשן.

דער לעצטער צוזאמענשטעל פון דער קהילה איז געווען: פרעזעס — יוסף קירשנבוים, קאסירער — מאטל מלאך — ביידע פון די אלגעמיינע ציוניסטן, וועלוול קירשענבלאט (וועלוול בעקערס), בעריש שוואַרצבערג (לאמער בעריש); סוחרים הערשל סאקאלאווער ביכמאן, הירש־מאטל ראטענבערג — קאצקער חסידים, טוביה גרינבערג און מיין פעטער חיים־בער פלומענבוים, וואס איז לאנגע יארן געווען פארשטייער פון די האנטווערקערס און די מאדזשיצער חסידים.

מאטל מלאך (חיפה)

די לעצטע קהילה־פארוואלטונג

סוף 1937 האט זיך געענדיקט די קאדענץ פון דער פריער אויסגעקליבענער קהילה און מען האט זיך געמוסן גרייטן צו נייע וואלן צו קלייבן נייע פארשטייערס, נייע פרנסים. היות אין דער קהילה זיינען געווען פארטרעטן פארשיידענע פארטייען און ארגאניזאציעס, האט זיך אנגעהויבן דער וואל־הארמידער מיט פארזאמלונגען, אגיטאציע־רעדעס מיט חדשים פריער.

נאך פארשיידענע פארהאנדלונגען צווישן די אלע פארטייען און חברות איז מען געקומען צו א הסכם, אז נאר צוויי וואלליסטעס זאלן אריינגעטראגן ווערן אויף צו קלייבן די 5 מיטגלידער: איינע פון אלגעמיינע ציוניסטן, „מזרחי" און „הפועל המזרחי" און די צווייטע פון די קאצקער חסידים. די ציוניסטישע ליסטע האט געצויגן מערער שטימען און באקומען 3 פארשטייערס און די קאצקער ליסטע — 2 דעלעגאטן. אויף דער ליסטע נומער 1 זיינען אויסגעקליבן געווארן יאסל קירשענבוים, פרעזעס, מאטל מלאך, קאסירער, וועלוול קערשענבלאט (וועלוול בעקער). אויף ליסטע נומער 2: הערשל סאקאלאווער (בוכמאן) און הערש־מאטל ראזענבערג. דער סעקרעטער פון דער קהילה איז געווען יחיאל הובערמאן.

א וועכענטלעכן געהאלט האט אויך געקראגן ר' יחיאל הובערמאן, וואס איז געווען דער סעקרעטאר און בוכהאלטער פון דער קהילה כמעט זיין גאנץ לעבן.

די חברה־קדישא האט געטאן איר ארבעט דורך פרייוויליקע. כאטש די ארבעט איז געווען ניט קיין לייכטע און ניט קיין צו אנגענעמע, האבן קיין מאל ניט געפעלט קיין מענטשן עס דורכצופירן. די הויפט־סיבה דערצו איז געווען די גרויסע מיצווה עס צו טאן.

איך געדענק, ווי די שניידערס, וואס האבן באלאנגט צו דער חברה קדישא, פלעגן זיך צונויפקלייבן ביי אונדז אין שטוב און נייען תכריכים פאר געשטארבענע. מיין פאטער משה פלומענבוים איז געווען דער גבאי, מיין פעטער אפרים און אנדערע האבן זיך מתעסק געווען ביי די געהעריקע צוגרייטונגען: אברהם אבסטבוים, מיין פעטער מענדל שערמאן, זיסל גראסמאן.

די קהילה האט אויך געשאפן א פרייע גמילת־חסד־קאסע, וואס האט א סך געהאלפן ניט־באמיטלטע יידן מיט אנפראצענטיקע הלוואות.

זי האט אויך אנגעשטעלט חזנים פאר דער שול און פארן בית־מדרש. אגב, מיר האבן געהאט גוטע חזנים: אין שול — יעקב זינגער, אביש משה־חנא'ס, און זיין ברודער יאסל, לאזער קעניגסבערג, ווי אויך לייבל בוימלגרין, זלמן שמואל־ברוכס זון, מענדל גאטאוויזנע מיט זיינע זין, די זין פון לאזער פלומען, צאלעל און מאטל און אנדערע.

צו דער קהילה פלעגן פארקומען וואלן יעדע דריי יאר. אין די וואלן פלעגן זיך באטייליקן אלע דערוואקסענע יידן פון שטעטל (אויסער די קאמוניסטן, וואס זיינען ניט געווען לעגאל, ממילא נישט געקענט ארויסשטעלן קיין אייגענע ליסטע קאנדידאטן).

פאר די וואלן פלעגט זיין לעבעדיק אין שטעטל. די חסידים, ציוניסטן, האנטווערקערס און סוחרים פלעגן פירן א הייסע אגיטאציע פאר די קאנדידאטן פון זייער ליסטע. די שול און דער בית־מדרש זיינען דעמאלט פארוואנדלט געווארן אין אן ארענע פון הייסע דיסקוסיעס.

כאטש א דאזאר האט ניט באקומען קיין שכירות פאר זיין

גרינבערג־משפּחה. פון לינקס: די פרוי הינדע, זון וועלוועלע, טוביה, טאָכטער ברײַנדל. שטייען פון לינקס: זון יחיאל, טאָכטער דבורה, זון יאָסע. טוביה גרינבערג איז געווען פּרעזעס פון דער יידישער קהילה.

די קהילה האָט אויסגעהאַלטן: דעם רב ר׳ אברהם פלידערבוים; צוויי מורי־הוראה: ר׳ אברהמטשע און ר׳ יצחק־שמואל וויינטרויב; דריי שוחטים: ר׳ שלמה רייז, ר׳ מענדל גאָטאָוויזנע און ר׳ חיים וויינטרויב (זון פון ר׳ יצחק־שמואל); דריי שמשים: מיין זיידע שמואל־חיים קופערבערג, שמש אין שול, לאָזער העפנער און יצחק־דוד, שמשים אין בית מדרש.

על חשבון הקהילה זיינען אויך געווען די לערערס אין תלמוד־תורה. צווישן זיי גדליה מלמד און שמשון קירער. זיי האָבן געהאַט א גוטן נאָמען. די לערערס פלעגן א מאָל באַלוינט ווערן מיט א צוגאָב געלט דורך די עלטערן פון די תלמידים.

דער אויפזעער פון דער מיקווה, באָד און וואַנעס איז געווען בנימין אייזמאַן.

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

די יידישע קהילה

זוואלין, ווי אלע שטעט אין פוילן, האט געהאט א שטאטראט, וואס זיינע פארשטייערס האבן רעפרעזענטירט די גאנצע באפעלקערונג פון שטעטל. אבער די יידן האבן זיך ניט געקענט באנוגענען מיט דעם, ערשטנס, ווייל זיי האבן קיין מאל ניט געקראגן דעם געהעריקן חלק פון דער אלגעמיינער שטאט־פארוואלטונג, וואס איז זיי געקומען לויט זייער צאל אין שטעטל; צווייטנס, ווייל יידן האבן ספעציעלע אינטערעסן, איבער הויפט פון רעליגיעזן כאראקטער, וואס דער שטאט־ראט האט זיך ניט פארנומען מיט זיי. מיט די דאזיקע אינטערעסן האט זיך באשעפטיקט די יידישע קהילה.

די קהילה האט זיך בעיקר פארנומען מיט די רעליגיעזע הצטרכותן פון די שטעטלשע יידן — בתי־מדרשים, תלמוד־תורה, שחיטה, בית־עולם און אנדערע רעליגיעזע אנשטאלטן.

די הויפט־הכנסה פון דער קהילה איז געקומען פון דער כשרער שחיטה — פון ספעציעלע אפצאלן פאר שעכטן בהמות און עופות. אויף איינצוקאסירן דאס געלט זיינען געווען צווויי אינקאסענטן: אברהמטשע גראהאר און שלמה־זלמן גראספארשטאנד.

אין פאלן, וועו ס'איז ניט געווען גענוג צו דעקן די הוצאות, ביישטייערונגען, פלעגט די קהילה ארויפלייגן אויף דער יידישער באפעלקערונג צוגאב־שטייערן.

ניט אלע מאל איז עס צוגעגאנגען אזוי גלאטיק מיט די ביי־שטייערונגען פאר דער קהילה. געווען מחלוקתן און אויך באשולדיקונגען, אז די בוישטייערונגען זיינען ניט יושרדיק לגבי פארשיידענע פערזאנען, אז מען פאוואריזירט אייגענע און אזוי ווייטער.

די דאזארעס (פרנסים) האבן נישט באקומען קיין געהאלט פאר זייער ארבעט.

מוסדות, אָרגאַניזאַציעס, פּאַרטייען

אונז האָט געזאָגט אַז אין פּאָטאָצקע האָבן זיך פֿאַרזאַמלט פֿון אַלע דערפֿער אין דער אומגעגנט, כּדי צו פֿייערן דעם 25סטן יאָרטאָג פֿון דער אָרגאַניזאַציע. פֿאָטאָגראַפֿיע איז געמאַכט אין 1924

זוואַלינער יוגנטלעכע. פון לינקס: יחזקאל קירשענבוים, עטל ציטרין, שמחה מינסקי, יאַנקל ראָזמאַרין, (אומבאַקאַנט) . . בוימל, יצחק ראזענבלאַט

חיים שאַריט־שלאָפמאַן (ניו־יאָרק)

גאַרבאַטקע

פופצן קילאָמעטער צפונדיק פון זוואַלין איז געלעגן דאָס דאָרף גאַרבאַטקע, וואָס איז געווען די נאָענטסטע באַנסטאַנציע פון שטעטל צוליב דער אָרומיקער שיינער נאַטור, אָרומגערינגלט מיט געדיכטע סאָסנע־און יאָדלע־בוימער, האָט גאַרבאַטקע געדינט ווי א דאַטשאָרט פאַר יידן פון זוואַלין, דעמבלין, קאָזשעניץ, ראָדעם און אַנדערע שטעט.

אין גאַרבאַטקע האָבן געוואוינט מערערע יידן, דער גרעסטער טייל זיינען געווען קרעמערס. זומערצייט פלעגט דאָרטן ווערן פריילעך און לעבעדיק פון די אַנגעקומענע דאַטשניקעס. דאָס גרעסטע געשעעניש פון דער וואָך פלעגט זיין פרייטיק־צו־נאַכטס. קינדער און פרויען פלעגן אָרוים צו דער באַנסטאַנציע אָפּוואַרטן זייערע מענער און עלטערן, וואָס פלעגן קומען פון זוואַלין פאַרברענגען סוף־וואָך אויף דער פרישער און ריינער לופט.

דאָס גיין צו דער סטאַנציע און פון דאָרטן צוריק פלעגט אויסזען ווי א גאַנצע פּראָצעסיע.

אַ גרופּע זוואַלינער. שטייען, פון לינקס צו רעכטס: לאַטע ברוין, שלמה גאָלדפאַרב, יצחק גראָסמאַן, נטע ברוין, שרה בוימלגרין, נח ליפסמאַן, רעגינע זיידענוועבער, בינע ברוין (ישראל).

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פאַריז)

מען שפּילט טעאַטער

נאָכן ערשטן וועלטקריג האָט זיך באַזעצט אין זוואַלין נתן סטאַלאַזש (צוקער) מיט זיין פרוי לאה. דאָ האָט געלעבט זיין פאָטער, ברודער און שוועסטער. זיי האָבן געהאָט פיר זין און פיר טעכטער און צו זיי פלעגן אריינקומען אַ סך יוגנטלעכע; דאָרטן פלעגן מיר אָפט האָבן באַראַטונגען פון יידישן דראַמקרייז און וועגן מאַכן פאָרשטעלונגען.

דער סופליאָר איז געווען מרדכי לעדערמאַן. ער איז שפּעטער שווער קיין סאָוועט־רוסלאַנד און איז אומגעקומען אין סטאַלינס צייטן.

צו נתן סטאַלאזשס קינדער איז אויך אריינגעקומען אברהם באקלער. ער האָט חתונה געהאָט מיט נתנס אַ טאָכטער, רבקה. זיי זיינען אויך שוועק קיין סאָוועט־רוסלאַנד. 1937 איז ער ארעסטירט געוואָרן און אָפּגעפינצטערט אין סאָוועטישע תפיסות גאַנצע 14 יאָר. נאָך זיין באַפרייט ווערן האָט ער ניט געפונען זיין פרוי און איינס פון זיינע צוויי קינדער.

מאיר־שלום גאלדשטיין—גאטיין (פאריז)

אַ גניבה פון 2 ספר־תורהס

אין אַ פרימאָרגן פון ערשטן שבועות־טאָג האָבן זיך פלוצעם דערהערט קולות פון פרויען. איך און מיין ברודער זיינען אַרויס אין גאַס און זיך דערוואוסט, אַז מען האָט ביי נאַכט אַרויסגענבעט צוויי ספר־תורהס פון שול. מיין ברודער האָט חושד געווען, אַז דער גנב קען זיין יענער פרעמדער יונגערמאַן, וואָס ער האָט מיט אים נעכטן שפּאַצירט הינטער דער שול. ער איז אַוועק צו וואַלפּ מלמד, וואו דער יונגערמאַן האָט געגעכטיקט, אָבער — הילד איננו.

היות מען האָט אין צווישנציים געזען ביים קריסט גאַלעווסקי צוויי עץ־חיימס און אַ מאַנטעלע פון אַ ספר־תורה, האָט מען גערופן פאַליציי. דער קריסט האָט דערציילט, אַז ביי נאַכט איז געקומען צו אים אַ פרעמדער און געבעטן אים צופירן קיין גאַרבאַטקע צו דער באַן קיין וואַרשע. יענער האָט געהאַט אַ זאַק מיט זיך, אָבער ער וויסט ניט וואָס אין זאַק איז געלעגן.

פאַליציי האָט גלייך טעלעפאָנירט קיין וואַרשע צו פארהאַלטן דעם גנב, אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל די באַן איז שוין געווען אָנגעקומען.

אַז פאַליציי האָט ניט געכאַפּט דעם גנב, זיינען דער גבאי, מיין ברודער און אייגער בן־ציון, איטשע ברויטבעקערס אַ זון, מוצאי־שבועות אַפּגעפאָרן קיין וואַרשע אים זוכן.

דורך פארשיידענע מזלדיקע צופאַלן האָבן זיי געפאַקט דעם גנב, טאַקע יענעם יונגענמאַן, וואָס מיין ברודער האָט אים גלייך חושד געווען. ער האָט זיי געפירט צו אייגעם אַ יידן, וואָס האָט די ספר־תורהס אַפּגעקויפט פון אים. מען האָט זיי ביידן גלייך ארעסטירט.

דער פּראָצעס איז פאָרגעקומען אין זוואַלין, און ביידע גנבים זיינען פאַרמישפּט געוואָרן אויף צוויי יאָר תפיסה.

צעלאפן, איבערלאזנדיק דאס גאנצע האב־און־גוטס אויף הפקר; דער זיידע מיט דער באבען האבן געראטן דעם ייד צו בלייבן ביי זיי אזוי לאנג, ביז זיי וועלן זיך קענען אומקערן נאך דרילדש.

ס'וועט ניט זיין איבערגעטריבן צו זאגן, אז כמעט יעדער אוונט האבן פארוואגלטע יידן געפונען א וואַרעם נאכטלעמער און אפעסן צו דער זעט ביי מיין זיידן אין שטוב. מיין זיידע האט געשמט פארן גרעסטן מכנים־אורח אין גאנצן ראיאן.

מאניע ראפאפארט מיט איר מאן ביעלסק און קינד צום אפפאראן פון זוואלין אין 1922. אויפן וואגן זיצן צווייי באלאגאלעס: אבוש מאנדעלמאן און יאקאב יוסף.

משה וואסערמאן (חולון)

הכנסת־אורחים

עס איז שוין געווען א טראדיציע, אז יעדער יאר זיינען דער זיידע מיט די פעטערס געקומען אויף ראש־השנה צום רבין קיין מאדזשיץ. דאס האט אזוי אנגעהאלטן ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו מיר פלעגן פארן צום זיידן נאך גראבאוו. דארטן זיינען מיר געווען א לענגערע צייט.

הגם מיר איז דעמאלט געגאנגען דאס אכטע יאר, האט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון די גוטסקייט פון מיין זיידע־באבע. כ׳פלעג פשוט שטוינען: מיר זיינען געווען זיבן פערזאן, ס׳איז אויך געווען יאסעלע קירשענבוים. יעדער שבת פלעגן נאך קומען אייניקלעך פון זוואלין. פונדעסטוועגן פלעגט מיך די באבע אנזאגן, אז יעדער פרייטיק זאל איך צוגיין צום וועג, וואס האט געפירט נאך זוואלין, און פארבעטן יידן אויפן וועג צום זיידן אין שטוב ארײן.

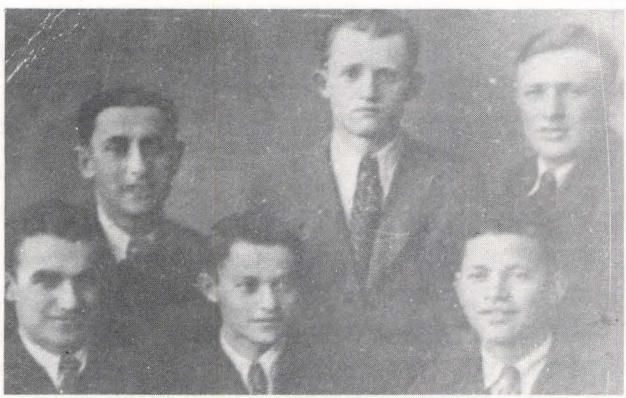
איין פרייטיק, וועו כ׳בין אזוי געשטאנען ביים וועג, איז אנגעקומען א פור, וואס אויף איר זיינען געזעסן א מאן מיט א פרוי און 4 קליינע קינדער. איך האב געגעבן א צייכן, אז די פור זאל זיך אפשטעלן און דערציילט דעם יידן, אז מיין זיידע־באבע בעטן זיי האלטן שבת ביי זיי. דער ייד איז פארפארן אין זיידנס הויף און די גאנצע משפחה איז ארײן אין שטוב. די באבע האט דערלאנגט עסן דער אויסגעהונגערטער משפחה.

דער ייד האט גענומען דערציילן, אז ווי נאר די מלחמה (די ערשטע) איז אויסגעבראכן, זיינען קיין דרילדזש אנגעקומען עטלעכענע פולקן קאזאקן און האבן זיך באזעצט אין אלע יידישע שטובן. זיי ראבירן און פארגוואלטיקן יידישע פרויען און מיידלעך. איין נאכט האבן זיי זיך ארײנגעריסן אין א יידישער שטוב און האבן אויסגעשאכטן די גאנצע פאמיליע. נאך אט דער מערדערישער טאט איז זיך דאס שטעטל

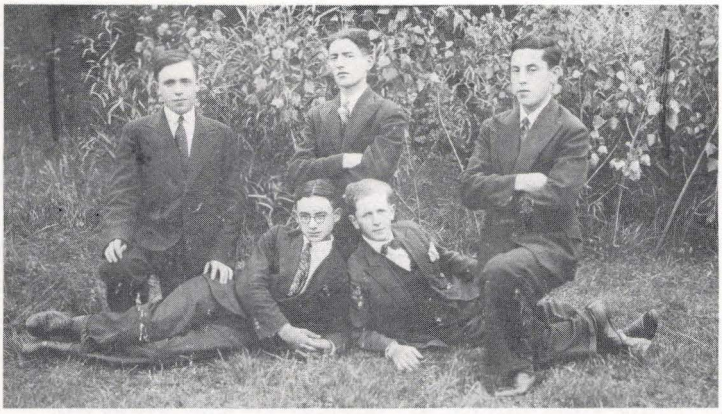
דער קאפיטאן פון די פאליאקן איז ארויסגעלאפן צום יידישן טויערמאן און אים געשלאגן. די שפאנונג איז געווארן זייער גרויס, דעמאלט האט דער זוואלינער פוילישער פוטבאל־קאפיטאן זיך דערשראקן פאר די מעגלעכע רעזולטאטן פון א צוזאמענשטויס, האט ער אויסגעשטעלט זיין מאנשאפט צוויישן ביידע מאסן, אנגעהויבן בארואיקן זיינע מענטשן — אבער די יידן האבן זיך געזומען פארלאזן דעם פלאץ, צוזאמען מיט די פילעווער יידישע שפילערס, זיך לאזנדיק אין דער ריכטונג פון שולגאם צום בית־מדרש.

די שפאנונג האט נאך אויך דא אנגעהאלטן. מען האט זיך געשראקן פאר א פאגראם, אבער די יידן האבן זיך ארגאניזירט און באשלאסן זיך ניט צו לאזן טעראריזירן און געבן א קלאפ פאר א קלאפ. צום גליק איז צו קיין צוזאמענשטויס ניט געקומען און מען איז אפ־געקומען נאר מיט שרעק און צעריצטע נערוון.

ביי דער געלעגנהייט ווייל איך באמערקן, אז דער טויערמאן פון די זוואלינער איז געווען איינער מיטן נאמען שלמה פינקלשטיין, וואס איז עטלעכע יאר שפעטער געהרגעט געווארן אויף א טראגישן אופן: ער איז געפארן אויף א ראוער, האט אים א שניט געטאן אן ארויסגעוואקסענע קאסע פון א פארבייפארנדיקן פוילישן וואגן און ער איז א פאר טעג שפעטער געשטארבן אין ראדעמער שפיטאל. זאל די דערמאנונג זיין אן אנדענק פאר אים.

א גרופע זוואלינער יוגנטלעכע. זיצן, פון לינקס: שלמה פלומענבוים (געשטארבן מערץ 6 1970, אין ווינילאנד, ניו־דזשערזי), יצחק שערמאן (תל־אביב), שמואל קופערערד (אומגעקומען), צווייטע שורה פון לינקס: הערשל שלאפמאן (ברוקלין), נתן פלומענבוים (בערלין) און פיניע קאפלאן (אומגעקומען)

אַ גרופּע זוואַלינער פּאַרטיזאַנען אַפּאַראַט קיין ישראל פון ירחמיאל פּלומען, ערשטער רעכטס, לעבן אים — לייבוש פּלומענבוים. צווייטע ריי, פון רעכטס: ישראל קאַשטאַן, איטשע הובערמאַן (ניו הייוון) און יחזקאל קירשענבוים

צו חיים־יוסף קאַשעמאַכערס געוועלב, אַנגעקומען צום הייזל פון פּעטער ירחמיאל און מומע דבורה און פון דאָרטן איז שוין געווען נאָענט צום פּוטבאָלפּלאַץ.

יענעם טאָג האָט געדאַרפט פּאַרקומען אַ גרויס פוטבאָלשפּיל צווישן דער יידישער פוטבאָל־מאַנשאַפט אין פּילעוו „גווארדיע" און דער פּוילישער מאַנשאַפט אין זוואָלין „יוטשניא".

דער פוטבאָלפּלאַץ איז געווען אַן אָפּענער און דער עולם האָט זיך אויסגעשטעלט אויף בריידע זייטן. צופעליק אָדער ניט צופעליק האָט זיך געמאַכט אַזוי, אַז אין איין זייט זיינען געשטאַנען יידן און פון דער צווייטער — גויים.

אין משך פון שפּיל האָט מען געקענט זען, אַז די פּילעווער קענען בעסער די מלאכה פון פּילקע און אַז זיי וועלן געווינען דעם מאַטש. ביי די זוואַלינער שפּילערס האָט זיך אַנגעצונדן די גויאישע יוכץ, זיי האָבן אַנגעהויבן צו שפּילן ברוטאַל, קאָפּען און בריקן — און די יידישע האָבן געענטפּערט מיט דער זעלביקער מטבע. עס האָט לאַנג ניט געדויערט, ווי עס האָבן אַנגעהויבן צו פליען שטיקער ערד און שטיינער אויף די פּילעווער. די גויאישע מאַסע פון איין זייט האָט זיך געגומען רוקן נאָענטער צו דער יידישער זייט, ואוהין ס'זיינען אַריין אויך די פּילעווער שפּילערס, וואָס זיינען אַלע אַראָפּ פון פּלאַץ.

געגאנגען איז מען נאָר צו ציוניסטן און סימפאטיקערס פון ארץ־ישראל־אויפבוי און נאָר צו מער פאָרמעגלעכע בעלי־בתים צווישן זיי.

צום ערשטן זיינען מיר אריינגעקומען צו יאָסל גאָלדמאן. נאָך לאַנגע דיבורים און שמועסן וועגן ארץ־ישראל און כלל ישראל האָבן מיר אים געזאָגט, אז מיר ווילן קריגן פון אים 100 זלאָטעס. יאָסל האָט געזאָגט, אז היי־יאָר איז ביי אים א שלעכטס, די געשעפטן זיינען שלעכט, די גענדז פאָשען זיך נישט ביי אים, וכחומה, אזוי אז ער קען ניט געבן מער ווי 50 זלאָטעס, און דאָס ניט מזומן — נאָר 5 וועקסלן אויף 10 זלאָטעס.

און אזוינס האָט זיך געטראָפן ניט אין איין שטוב ביים דורכפירן אן אקציע פאָרן קרן־היסוד. אָבער מען איז ניט געווארן אפהענטיק, מען האָט ווייטער געארבעט פאָרן ציוניסטישן אידעאל, געארבעט אליין און געמוטיקט אַנדערע צו ארבעטן.

א גרויסן חלק אין דער ציוניסטישער ארבעט אין זוואָלין האָט געהאָט יאָסל קירשענבוים.

אברהם מאירקעוויטש (פתח תקוה)

אַ פוטבאָלמאַטש מיט פאָגראָמשרעק

געבוירן בין איך אין די ענגע, שמאָלע געסלעך פון יידישן וואַרשע ביי מיין טאַטן חיים־ישראל און מאַמען פייגע־הענע. אָבער יעדער יאָר פלעג איך פאָרן צו מיינע טייערע זיידעס און באָבעס אין זוואָלין און צו אַנדערע קרובים פון אונדזער משפחה.

איין מאָל, דאָס איז געווען אין א פרעכטיקן טאָג זומער אין די שפעטע 1920ער יאָרן, האָב איך זיך געלאָזן גיין צום פוטבאָלמאַטש אין זוואָלין. אריין אין טומאה־גאָס, פאָרבי דאָס שניידערשע שטיבל פון ר׳ זיסלען — וואו איך פלעג א מאָל צוהעלפן דעם זיידן נחומל שניידער ביים שבתדיקן דאָווענען פאָרן עמוד — ארויס אויפן ראָדעמער שאָסיי,

מאָטל מלאך (חיפה)

אַן אַקציע פאַרן קרן־היסוד

די ציוניסטישע עסקנים אין שטעטל, וואָס האָבן געארבעט פאר פארשיידענע פאַנדן פאר ארץ־ישראל, האָבן געוואוסט, אז די שווערסטע אקציע דורכצופירן איז פארן קרן־היסוד. קרן־קימת, למשל, איז געווען א פאַלקס־פאַנד, ס׳איז ניט געווען קיין ענין פון פאַדערן גרויסע סומעס, ממילא האָבן זיך געקענט באַטייליקן אין דעם אַרעם און רייך, ווער מיט א פאר זלאָטעס מערער, ווער ווייניקער.

אַנדערש איז געווען דער קרן־היסוד. אַן אַקציע פארן קרן־היסוד האָט געמיינט זאַמלען גרעסערע סומעס — אין מזומן אוּן מערסטנס אין וועקסלען — אוּן דאָס איז ניט געווען אזא לייכטע מלאכה.

איך געדענק אַן אַקציע פארן דאָזיקן ציוניסטישן פאַנד אין יאָר 1938. געווען איז עס חנוכה, אוּן באַטייליקט אין דער אַקציע האָבן זיך יאָסל קירשענבוים, דעמאָלט פרעזעס פון זוואָלינער ציוניסטישער ארגאניזאציע, אַלטער פלומענבוים, משה פעלדמאַן אוּן מאָטל מלאך.

א גרופּע יוגנטלעכע. פון רעכטס: מענדל וויינטרויב, שרהלע אַקערמאַן (זיין פרוי), יחזקאל גאָלדשטיין, לעדערמאַן, ישראל אַקערמאַן, איטע אַקערמאַן, הערשל גאָלדשטיין, לעדערמאַן

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

אַ מפּלה פון צוויי אַנטיסעמיטישע סטודענטן

שמואל זילבערריך איז געווען אין זיין יוגנט אַ בית־מדרש־בחור ער איז געווען אָנדערש פון די מערסטע פון זיין סאָרט. ער איז ניט געווען מאָגער און קליין, נאָר הויך און שטאַרק געבויט פיזיש. ר׳ ישראל־בער האָט מיר דערציילט אַן אינטערעסאַנטע מעשה ווען אים.

שמואל איז געווען אַרום 17 יאָר, ווען די מעשה איז זיך פאַרלאָפן. אין יענער צייט האָט דער גאַנצער שטח הינטערן קלויסטער ביזן סטאָוו געהערט צום פאַליאַק מאטעוויץ, וואָס איז אויך געווען דער ריכטער פון שטאָט. זיין דערביאיקע מיל איז געווען אָפּגעדונגען פון אברהם גראמאָל. זומער, אין די פרייטיקדיקע נאָכמיטאָגס, פלעגן די בחורים פון בית־מדרש קומען כאָפּן אַ שווים אין דעם סטאָוו.

איין פרייטיק זיינען צום טייכל געקומען שמואל זילבערריך און מאיר קופערמאַן. זיי האָבן זיך אויסגעטאָן נאַקעט, גלאַזן די קליידער ביים ברעג טייכל און זיך גלאַזן שווימען.

נאָכן אַרויסגיין פון וואַסער האָבן זיי ניט געפונען זייערע קליידער. איצט האָבן זיי פאַרשטאַנען, פאַר וואָס צוויי פוילישע סטודענטן אין שיפל האָבן אַזוי הילכיק גלאַכט, ווען זיי זיינען זיי פאַרבייגעפאַרן.

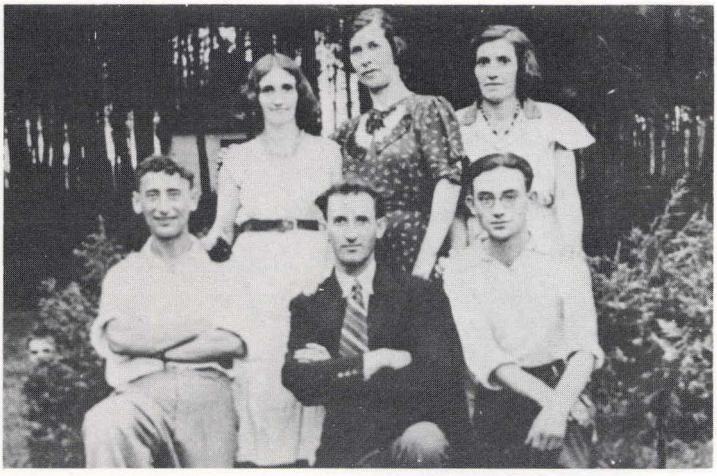
שמואל האָט ניט פאַרלאָרן קיין צייט. גיך זיך ווידער אַ טונק געטאָן אין וואַסער, צוגעשוואומען צום שיפל, אַרויסגעכאַפּט אַ רודער און ביידע סטודענטן גוט אָנגעשלאָגן און איבערגעקערט דאָס שיפל.

פינף וואָכן האָבן שמואל און מאיר געהאָט מורא זיך צו באַווייזן אין גאַס פאַר שטראָף, ספּעציעל דערפאַר, וואָס איינער פון די סטודענטן איז געווען דער זון פון מאטעוויצן דעם שופט.

אָבער ס׳איז אַרונטער גלאַטיק — און די קלעפּ זיינען געבליבן ביי די סטודענטן.

הערשל האָט זיך אויסגעדרייט און געזען דעם באקאנטן יידן־שונא מאניעק מיקולסקי, וואָס האָט אים געגומען פאַרוואַרפן מיט פראָגעס וועגן די ערשטער־מיי פלאקאטן אויפן פּאַרקן פון קאַשטשאל. מיין ברודער האָט אים געזאָגט, אז ער וויסט פון גארנישט און אז ער האָט נישט קיין השגה וועד עס האָט דאָס געטאָן. ס׳האָט אים גארנישט געהאלפן. דער שגץ האָט אים נאָך שטאַרקער צוגעדריקט און גלייך אָפּגעפירט אין פּאָליציי־אמט. אין פּאָליציי האָט מען אים ווידער געפּאַרשט. די פּאָליציי האָט גוט געוואוסט, אז מיין ברודער איז א בית״ריסט און אז ער האָט גארניט צו טאָן מיט לינקע פּאַרטייען, פונדעסטוועגן האָט מען אים געמאַטערט מיט פראָגעס, א נאכט ארויס־געזעצט אין תפיסה און נאָך אָפּגעשיקט אויף מארגן קיין קאַשענץ.

מיין פאָטער, ר׳ מאיר זאגזינער (פון זשאגאזשצאן, שפּעטער — פיאָנעק), האָט געהאָט פּאַרבינדונגען מיט נאָטשאַלסטוווָ אין קאַשענץ און, פּאַרשטייט זיך, ס׳איז אים געווען זייער לייכט אויפצוקלערן די נאַרישע און בייזווילליקע באַשולדיקונג. עס איז אָבער כאַראַקטעריסטיש פאַר דער טיפער שינאה צו יידן מצד די פּאָליאַקן, כאָטש זיי האָבן אפילו געוואוסט, אז א ייד איז אומשולדיק, האָט זיך זיי אלץ געוואָלט דורכפירן א בילבול אויף אים.

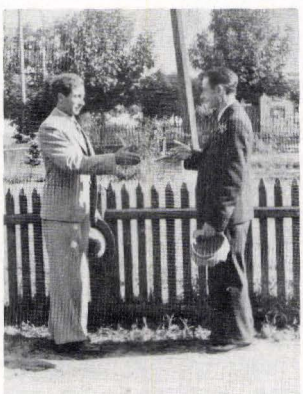
א גרופּע זוואָלינער. פון לינקס צוי רעכטס: שמעון שוואַרצבערג, זיין פּעטער בעריש שוואַרצבערג און לייבוש פּלומענבוים. שטייען, פון לינקס: רבקה־לאה שוואַרצבערג, א קוזינקע רייזל קופּערבערג־ליפּסמאַן און רחל שוואַרצבערג

דארטן האבן געוואוינט א 12 יידישע משפחות, אמתע יידישע פויערים. זיי אליין האבן באארבעט זייער אייגענע ערד און געצויגן חיונה פון דער ערד, קי און קאזעם. קיין זוואלין פלעגן זיי ברענגען צו פארקויפן מילך, פוטער און קעז. דאכט זיך, אז נאר צוויי נפשות זיינען געבליבן לעבן נאכן חורבן. איך האב זיי ביידן געטראפן אין ראדעם באלד נאך דער מלחמה. דער עלטערער האט געהייסן צאלקע און דער יונגערער איז געווען זיינם א פלימעניק.

א פאר יאר פאר דער מלחמה פלעגן די נאוויידוואארער חסידים דינגען זומער א הויז פאר זייער רבין, רבי יאנקעלע טויראוויץ, אויף דעם „זעקסטן קילאמעטער" ביים סאמע עק פון וואלד. מיין פאטער, מאיר שלאפמאן ז"ל, מיט נאך א פאר חסידים זיינע האבן באצאלט פארן הויז אין וואלד און אויסגעהאלטן דעם רבין דעם גאנצן זומער.

מיטן ל"ג־בעומר אין 1934 איז פארבונדן א מאדנע געשיכטע פון מיין יינגערן ברודער הערשל, וואס איז דעמאלט אלט געווען 14 יאר.

נאך די טומלדיקע מארשן און ספארטשפילן אין וואלד איז ער געקומען אהיים זיך אפרוען. לעבן זיין הויז האט ער פלוצעם באמערקט, ווי צוויי שאטנס זיינען שנעל פארשוואונדן געווארן אין דער ריכטונג פון קאשטשאל צו די וואגעס. ווי ער האט זיך נאר אויס־געדרייט, האט ער געפילט ווי א שטארקע האנט האט אים אנגעכאפט ביי די פלייצעס.

שלמה שטערן, יאסל וואסערשטראם

פון רעכטס: פעלדשטיין, הירש־יצחק, רחלע, חיים, שטייענדיק — מלכה

די ל"ג־בעומר ארויספליען האבן געהאט א גרויסע דערציערישע השפעה אויף דער יידישער יוגנט.

אין דער צווייטער העלפט דרייסיקער יארן האט זיך אלץ מער פארשטארקט דער אנטיסעמיטיזם. מען האט עס געפילט ניט בלויז אין עקאנאמישן לעבן, נאר אויך אין די גימנאזיעס און אוניווערסיטעטן. דעריבער האט די אידעע פון בית"ר זיך צו לערנען פארטיידיקן קעגן אנפאלערס און שיצן דעם יידישן כבוד שטארק אפעלירט צו דער יידישער יוגנט.

די מיטגלידער פון די יידישע ארגאניזאציעס פלעגן ל"ג־בעומר מארשירן צו דעם „זעקסטן וויארסט", וואו ס'איז געווען א זייער געדיכטער און שיינער וואלד פון סאסנע־און יאדלע־ביימער. דערביי האט זיך אויך געפונען א פאלאנע, א גרויס פריי פעלד. דארטן פלעגט מען ארום א פייער זיך אויסזעצן און זינגען יידיש־נאציאנאלע לידער, ווי אויך דורכפירן פארשיידענע ספארטשפילן.

פאר וואס האט מען דאס גערופן „דער זעקסטער וויארסט"? דער נאמען נעמט זיך דערפון, וואס אויף יענעם ארט איז געווען א קליינער יידישער ישוב און ער האט זיך געפונען 6 קילאמעטער פון זוואלין, אויף דעם שאסיי נאך ראדעם.

דראָטן, אויפרופן אָנקלאָפן אויף וועגט און פלעצער אין זייטיקע גאסן און אפילו אויף דעם טויער אָדער די מויערן פון דעם קאָשטשאָל.

די פּאָליציי האָט זיך אָבער תמיד געריכט אויף אזעלכע דעמאָנסטראַציעס און זי פלעגט זיך גרייטן צו דעם. א פּאָר טעג פּאָר דעם ערשטן מיי פלעגט די פּאָליציי אין מיטן נאכט ארויסשלעפּן פון די בעטן די אלע, וואָס זיי האָבן חושד געווען אין פּאַרבינדונגען מיט די לינקע באַוועגונגען און זיי איינשפּאַרן אין תפיסה, אַוועקשיקן קיין קאָזשעניץ, און אָפט האָט מען פון די ארעסטירטע ניט געהערט חדשים לאָנג.

אָבער די אקטיוע ארבעטער־טוערס האָבן זיך געקענט אויף די שפּיצלעך פון דער פּוילישער פּאָליציי און עטלעכע טעג פּאָרן ערשטן מיי פלעגן זיי ערגעץ נעלם ווערן — און גיי זוך זיי.

פּאָר דער נאַציאָנאַלער יידישער יוגנט איז די צווייטע געשעעניש אין חודש מיי געווען די וויכטיקסטע — דאָס איז געווען די פּייערונג פון ל"ג בעומר.

אוודאי האָט יעדע יידישע משפּחה געפּייערט ביי זיך דעם דאָזיקן יום־טוב. די קינדער פלעגן באַקומען באָקסער, טייטלען, ווי א סימבאָל פון באַהעפּטן זיך מיט ארץ ישראל.

אָבער די הויפּט־פּייערונגען פלעגן פּאָרקומען אין דרויסן. די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פלעגן דעמאָלט מאכן אויספלוגן אין די אָרומיקע וועלדער און פּאַרברענגען דאָרטן א גאַנצן טאָג. די צוויי שטאָרקסטע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס זענען געווען דער בית"ר און דער השומר־הצעיר און זיי זיינען געווען די הויפּט־אָרגאַניזירערס און באַטייליקטע אין די ל"ג־בעומר פּייערונגען.

אין שפּיץ פון בית"ר איז געשטאַנען יאַנקל שפּערלינג. א זייער באַוואוסטזיניקער מאַן, וואָס איז געווען דער ראש־הקן זינט איר אַנטשטייאונג. די שפּערלינגס זיינען געווען 4 ברידער און אלע זיינען געווען עסקנים אין דער ציוניסטישער באַוועגונג. משה האָט אַנגעפּירט מיט דער אלגעמיינער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. ער מיט זיין עלטערן ברודער יוסף איז עולה געווען קיין ארץ־ישראל פּאָר דער צווייטער וועלט־מלחמה. ביידע זיינען דאָרטן געשטאָרבן.

1) יחזקאל גאלדפארב. 2) אומבאקאנט.
3) רבקה פעלדמאן. 4) פייגע פעלדמאן.

איך און נאך צוויי, משהלע קאפלאן און יוסף האבן דערנאך געלערנט ביים קאצקער חסיד פשילינגער (פון א דארף לעבן זוואלין). ער האט ניט אנגענומען מערער ווי דריי תלמידים. ער האט געלעבט אין איין גרויסן צימער צוזאמען מיט א צווייטן מלמד, ר' שכנא, וואס פלעגט לערנען אין די הייזער פון זיינע תלמידים. דאס צימער איז געווען גרויס, אבער אן א הילצערנער פאדלאגע. ווינטערצייט פלעגן מיר זיצן אנגעפעלצט אין מאנטלען און לערנען. אינטערעסאנט, אז שבת האבן מיר ניט געטארט רעדן קיין יידיש אין קאצקערס „חדר", נאר לשון־קודש.

משהלע קאפלאן איז אומגעקומען אין זוואלינער געטא.

חיים שלאמאן־שאריט (ניו־יארק)

דער ערשטער מיי און ל"ג־בעומר

אין חודש מיי זיינען יעדער יאר געווען צוויי גרויסע געשעענישן: דער ערשטער מיי און ל"ג־בעומר.

דער ארבעטער־יום־טוב דער ערשטער מיי איז געווען פארבאטן אין זוואלין צו פייערן. דאס האט אבער ניט אפגעהאלטן ארבעטערס דורכצופירן דעם יום־טוב כאטש אויף א באהאלטענעם אופן. מען פלעגט אויפהענגען רויטע פענער אויף די עלעקטרישע דער טעלעגראף־

פון רעכטס צו לינקס: לייבצע קופערמאַן, שלום גאָלדפאַדן, יצחק (פון וואַרשע), שמואל קופערערד

פון די מלמדים פאַר א ביסל עלטערע קינדער געדענק איך שלמה מאַנישעס און יאַנקל גרינבערג, אַבער מערער זיך איינגעקריצט אין זכרון האָט זיך ר' נתן־דוד, וואָס איך און נאָך יינגלעך האָבן געלערנט אין זיין „חדר". ער האָט געלערנט מיט אונדז תנ"ך און איינגעפלאַנצט אין אונדזערע הערצער א שטאַרקע ליבע צו די נביאים און זייערע הויכע רייד. ער פלעגט אונדז אויך דערציילן מעשיות פון דער יידישער געשיכטע — וועגן יהודה המכבי, ר' יוחנן בן־זכאי און אַנדערע אמאָליקע גרויסע יידישע פערזענלעכקייטן.

ניט מיט גרויס חשק בין איך שפּעטער צוועק פון מיין ליבן מלמד צו לערנען ביי ר' חיים, דער מורה־הוראה'ס זון. איך האָב דעמאָלט געמוזט זיין ארום עלף־צוועלף יאָר, און דער טאַטע האָט געהאַלטן, אז איך דארף שוין לערנען ביי א מלמד פון א העכערער קאַטעגאָריע.

ביי ר' חיימען האָבן געלערנט סך־הכל 5-6 קינדער, אַלע שוין מער אָדער ווייניקער אין די לימודים. ר' חיים איז אַבער געווען זייער א פּלעגמאַטישער מענטש און זיין גמרא־לערנען מיט אונדז האָט ניט געהאַט קיין השפּעה אויף זיינע תלמידים. איך האָב געלערנט ביי אים נאָר א קורצע צייט.

וועז מען רעדט וועגן גאַרבערס, דערמאַן איך זיך, אַז איך האָב געלערנט ביים מלמד ר׳ ישראל־מענדל מיט לייבל גאָלדפאַרב, אַן אייניקל פון יוכבד אייכענבוים־גאָלדפאַרב, וואָס האָט געהאַט אַ גרעסערע גאַרבאַרניע. אַ גרויסע פאַבריק פון לעדער־אויסאַרבעטונג האָט געהאַט לייבוש־פסח אייכענבוים און אַ קלענערע — לאַזער מילנער. מען עס זיינען געווען נאָך קליינע פאַבריקלעך, וואו מען האָט אויסגעארבעט לעדער. אין דער לעדער־בראַנזשע זיינען געווען באַשעפטיקט יידן. מיטן אויפקום פון אומאַפהענגיקן פוילן האָט דער לעדערפאַך אין שטעטל גענומען גיין אַראָפּ. אַ טייל יידישע לעדער־ארבעטערס האָבן געזוכט ארבעט אין ארומיקע גרויסע שטעט, אַ טייל האָבן געזומען זוכן נייע פרנסות.

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

מלמדים

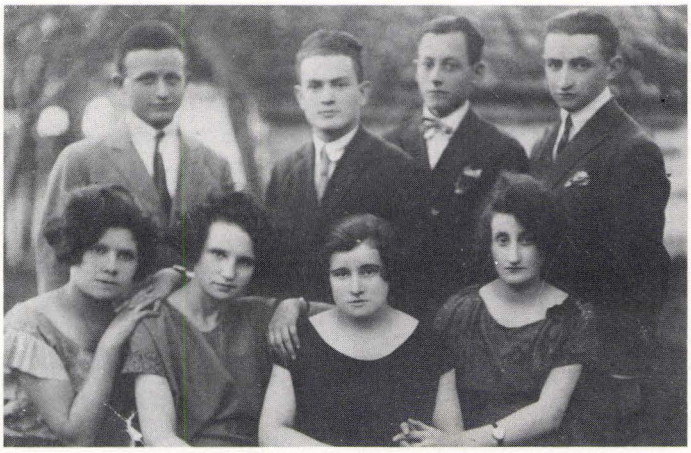
דער „חדר" ביי אונדז, ווי אין אַלע פּוילישע שטעטלעך, איז געווען דער הויפּטאַנשטאַלט פאַר יידישער דערציאונג. ס׳איז ניט געווען קיין אייניציקער יידישער יינגל, וואָס איז ניט געגאַנגען אין „חדר".

אין זוואַלין זיינען געווען מערערע חדרים מיט מלמדים, דער גרעסטער טייל פון זיי מיט איין מלמד.

עס זיינען געווען דרדקי־מלמדים, וואָס האָבן געלערנט די אַנפאַנגערס, 5-6 יאָר אַלט; מלמדים פון חומש און אַ ביסל פון נביאים און אַזעלכע, וואו די תלמידים האָבן שוין אַנגעהויבן לערנען גמרא.

פון די דרדקי־מלמדים געדענק איך ר׳ שמואל־אליה אויף קאַוואַלסקא־גאַס און ר׳ חיים שאַליב אויף ראַזאַנא־גאַס (שפּעטער געהייסן אויפן נאָמען פון בערעק יאָסעלעוויץ).

כמעט אַלע חדרים האָבן זיך געפונען אין די פּריוואַטע הייזער פון די מלמדים.

אַ גרופּע יידישע יוגנטלעכע אין זוואַלין. זיצן, פון לינקס: רחלע קאַפּלאַן־פינקעלשטיין (דעפּאַרטירט פון פּאַריז), יהודית צוויי־גענבערג (אומגעקומען), עטל רובינשטיין (ישראל), ברכה פינקעלשטיין (אומגעקומען), שטיין, פון לינקס: מאיר־שלום גאָלדשטיין (פּאַריז), מאיר רובינשטיין (געשטאָרבן אין ניו־יאָרק), אברהם פינקעלשטיין (אומגעקומען) און בערל פינקעלשטיין (פּאַריז)

ראָטמענער, און דער פּאַרשלאָג איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן. צווישן די דאָזיקע פּילישע ראָטמענער זיינען געווען: קאָכאַנאָווסקי, קוקלינסקי, יאָן זאסאדא, אלשעווסקי און א פּילישער בעקער קאָצפּערסקי.

יידישע אַרבעטערס, פון די ראַדיקאַלערע קרייזן, האָבן געליטן אויך פּאָליטיש פון דעם שאָוויניסטישן רעזשים אין פּוילן. צוויי זוואַלינער זיינען געוואָרן אַרעסטירט און אָפּגעשיקט אין לאָגער קאַרטוז־בערעזע: כאַצקל קאָפּלאָן און אוריש לעדערמאַן.

סיי פּאַרן ערשטן וועלטקריג, סיי נאָך דעם, אין אומאָפּהענגיקן פּוילן, האָבן ניט אַלע יידן אין זוואַלין געקענט גענפינען פּרנסה פּאַר זיך. באַזונדערס די יידישע יוגנט. האָבן טאָקע א סך יידישע יוגנטלעכע פּאַרלאָזט זוואַלין, ווער אין פּרעמדע לענדער, ווער אין די גרעסערע שטעט אַרום דעם שטעטל. אין די גרויסע שטעט פון פּוילן — בעיקר וואַרשע און ראָדעם — זיינען געפּאַרן אויסשלאָגן חיונה פּאַרשיידענע זוואַלינער פּאָכלייט. זוואַלינער וועבערס האָבן געאַרבעט אין לאָדזש און גאַרבערס אין לובלין.

צונויפקומען און דורך פראָגעם און ענטפערס דיסקוטירן פּאָליטישע און קולטורעלע פראָבלעמען.

דער יידישער יוגנט איז ניט זעלטן אויך אויסגעקומען זיך איינצושטעלן פּאָרן יידישן כבוד און אפילו באַשיצן יידן פון אַנפאַלן מצד די פּוילישע אַנטיסעמיטן. איך געדענק א פאַל: איין פרייטאָג־פאַרנאַכט האָב איך און נאָך א פּאָר יידישע יוגנטלעכע דערזען, ווי עטלעכע פּוילישע יונגען זיינען באַפאַלן א יידן, ווען ער איז געגאַנגען אין שול אַריין, אים אַנידערגעוואָרפן אין שניי און נאָך געוואָלט אים שלאָגן. מיר זיינען גיך צוגעלאָפן, געכאַפּט צוויי פון די כוליגאַנעס און זיי אַוועק „באַאַרבעט", אַז זיי האָבן שוין פאַרזאָגט א צענטן דאָס מער ניט צו טאָן.

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פּאַריז)

יידישע יוגנט זוכט פרנסה

ווען די פּוילישע מלוכה נאָכן ערשטן וועלטקריג האָט זיך א ביסל איינגעפעסטיקט, האָט די רעגירונג אין וואַרשע אַנגענומען פאַרשיידענע געזעצן, וואָס האָבן געצילט אַרויסצושטויסן די יידן פון די עקאָנאָמישע פּאָזיציעס. אין זוואָלין איז געפירט געוואָרן א גרויסע אַגיטאַציע צווישן די פּוילישע ניט צו קויפן ביי יידן. פּוילישע ראָטמענער אין דער שטאָט־פאַרוואָלטונג האָבן אַריינגעטראָגן א פאַרשלאָג, אַז דער יאַריד פון דאָנארשטיק זאָל אַריבערגעפירט ווערן אויפן גארבאטקע־וועג, אָקעגן מאטעלעוויצעס סאָד. ווען דער פאַרשלאָג וואָלט אַנגענומען געוואָרן, וואָלט ער געווען א טויטקלאַפּ פאַר דער יידישער שטעטלשער עקאָנאָמיק — און צו דעם האָבן די אַנטיסעמיטישע פּאָליאָקן געצילט. צום גליק, האָבן טייל פּוילישע ראָטמענער געהאָט א גרויסן אינטערעס, אַז דער מאַרק זאָל ניט אַריבערגעטראָגן ווערן, וויל זיי האָבן דאָרטן געהאָט זייערע געוועלבער, און זיי האָבן געשטימט מיט די יידישע

זיצן פֿון לינקס צו רעכטס: פֿאַליש צוקער (אומגעקומען אין רוסלאַנד), ברכה פינקעלשטיין, גיטל זיידענוואַרק, בערל פינקעלשטיין (פּאַריז), יוסף־בער לעדערמאַן, רחלע קאַפּלאַן, מאיר רובינשטיין. שטייען, פון לינקס: יאַנטשע שוואַרצבערג, אייידל לעדערמאַן (פּאַריז), אברהם פינקעלשטיין, זעליג וואַלמאַן, יענטע גאָלדשטיין, מאיר געלבלאַט (פּאַריז)

מאַמען. מיין מאַמע און שוועסטער זיינען שווער אין חיים־בערם קראַם און דאַרטן אָפּגעקליבן אַלץ, וואָס מען דאַרף אויף חתונה מאַכן אַ מיידל. אָבער קיין געלט איז ניט געווען צו באַצאָלן, און חיים־בער האָט עס געוואוסט, האָט מען אָפּגעמאַכט, אז איך זאָל אָפּארבעטן אין קראַם און דערמיט באַצאָלן דעם חוב פּאַר די איינגעקויפּטע חתונה־זאַכן.

וועג מען איז אַ ביסל אונטערגעוואָקסן און אָנגעהויבן זיך אַרומקוקן דעם סאַציאַלן סדר אין שטעטל, זיינען די יידישע יוגנטלעכע אַרבעטערס געקומען צום אויספֿיר, אַז כדי צו פֿאַרבעסערן זייער אייגן לעבן, מוז מען זיך אָרגאַניזירן. יונג איז מען געווען — איז געזאָגט און געטאָן: מען האָט געשאַפֿן אַ פּראָפּעסיאָנעלן פֿאַראיין פון דער נאָדל־און לעדער־בראַנזשע, מען האָט געקעמפּט פּאַר אַן 8־שעהדיקן אַרבעטס־טאָג, געמאַכט שטרייקן, ניט געקוקט אויף די רדיפות פון דער פּאָליציי.

די פּאַרשיידענע פּאַרטייען האָבן געהאָט זייערע אייגענע קלובן, יעדע פון זיי פלעגט איינאַרדענען קעסטל־אַוונטן, וואו יוגנט פלעגט

דער ענין איז איבערגעגעבן געווארן דער פאליציי. די צוויי בחורים זיינען באשולדיקט געווארן אין מארד און זיינען ערעסטירט געווארן. זיי זיינען שפעטער באפרייט געווארן, וויל עס זיינען ניט געווען קיין שום באווייזן קעגן זיי.

וואס איז אבער פארט געווען די סיבה פון אברהם בליכמאנס פלוצעמדיקן טויט, איז געבליבן א סוד עד היום. עס קען זיין, אז אברהם זאל האבן געהאט פארבלאנדזשעט אין וואלד און איז אויסגעגאנגען פון הונגער, וויל מען האט ניט געפונען קיין שום געוואלט־צייכנס אויף זיין קערפער.

מאיר, מלכה מאנדעלמאן (בוענאס־איירעס)

יידישע יוגנט אין שטעטל

די משפחה־פארבונדנקייט אין אונדזערע אלטע היימען אין פוילן איז היינט זיך גארניט פארצושטעלן. און משפחה מיינט ניט בלויז טאטע־מאמע, ברודער־שוועסטער, באבע־זיידע, מען מיינט טאקע דעם גאנצן גרויסן קרייז ארום דער ענגער משפחה ווי שוועסטערקינדער, גליד־שוועסטערקינדער, ווייטערע קרובים, אפילו מחותנים. אלע האבן זיך אינטערעסירט מיט יעדערן פון משפחה־קרייז און יעדער האט זיך אינטערעסירט מיט אלעמען אין פאמיליע־צירקל.

דער בשותפותדיקער אינטערעס און די הילף־גרייטקייט אין דער ענגער משפחה — איז דאך שוין אפגערעדט.

איך געדענק די צייט, ווען מען האט געדארפט חתונה מאכן מיין עלטערע שוועסטער. אין גרעסטן טייל יידישע משפחות אין די קליינע פוילישע שטעטלעך איז דאס אפט געווען גאר א שווערע זאך דורכצופירן. איך בין דעמאלט געווען א יאר 15-16 און געארבעט ביי חיים־בער פלומענבוימען אין קראם. חיים־בער איז געווען א קוזין פון מיין

די משפּחה פון אַנטשל בוימלגרין

וואָס איז געווען די סיבה פון זיין טויט?

אין יענער צייט האָט אין שטעטל געהערשט אַ גרויסע מחלוקת: אַ יאָר פאַר דעם האָט מען אויפגענומען אין שטעטל אַ שוחט, ר׳ חיים ווײַנטרויב, אַ יונגערמאַן אַ תלמיד־חכם, אַ זון פון דיין פון שטעטל, ר׳ יצחק שמואל ז״ל. ווי אין דאָס רוב פּוילישע שטעטלער, איז אָחוץ אַלע גוטע קוואַליפיקאַציעס, האָט מען געדאַרפט האָבן אויך פּראַקטיק פון די פּרנסים, און אַ מאָל אַפילו זיך געדאַרפט באַנוצן מיט שוחד, כדי צו באַקומען די שטעלע פון אַ שוחט. אײַנער פון די, וואָס זענען געווען קעגן שוחט, איז געווען מרדכי בליכמאַן, אברהמס פאַטער. האָט זיך געמאַכט אַזוי, אַז צוויי קצבים, וואָס פלעגן אויפקויפן בהמות אין די דערפער, האָבן דריי טעג פאַר פּסח געזען די בחורים פנחס ווײַנטרויב און שלמה לעדערהענדלער אויפן פילעוועג. ווען הונדערטער יידן, בעיקר פון צד קעגן שוחט, האָבן זיך דערוואוסט פון דעם, האָבן זיי געמוען אַפן חושד זיין, אַז די דאָזיקע צוויי בחורים האָבן דערמאַרדעט אברהם בליכמאַן, וויל פנחס איז געווען אַ ברודער פון נייעם שוחט, ר׳ חיים ווײַנטרויב, און שלמה איז געווען אַ שוואָגער פון שוחט.

מיר האָבן דעמאָלט געהאַט אַ גוואַלטיקן עונג רוחני, אַבער אונדזער זיסער חלום אָנצוקומען אין ישיבה איז צערונען געוואָרן. אַחוץ דעם רבם אייניקל זכריה, וואָס איז באמת געווען אַן עילוי, האָבן מיר קיינער קיין שאָנס נישט געהאַט צו ווערן אַ לובלינער ישיבה־בחור. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער גרויסער 6־שטאָקיקער בנין האָט געקאָנט אויפנעמען דעם ערשטן זמן נאָר 60 בחורים און דעם צווייטן זמן נאָך 60 און אזוי ווייטער. אויפן ערשטן אָרט זענען געקומען רבנישע און רבייאישע קינדער, קינדער פון גרויסע נדבנים פון אייראָפּע און אמעריקע, און „עמך" האָט מען געהייסן וואַרטן.

צוויי בחורים, משה בעלעמער און אברהם בליכמאַן, האָבן ממשיך געווען אין לערנען און זיך נישט מתיאש געווען. דער ערשטער איז געווען אַ בחור מיט אַ שאַרפן קלוגן קאָפּ און דער צווייטער — אַ גרויסער מתמיד. אויפן נייעם זמן זיינען די 2 בחורים מיטן ראש־ישיבה געפאָרן קיין לובלין, אָבער זיינען געקומען צוריק אין זוואַלין מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ. אויפן דריטן זמן איז אברהם בליכמאַן — דאָס מאָל אַליין — ווידער געפאָרן קיין לובלין. זיין פאָטער איז אפילו געווען גרייט צו געבן אַ גרויסע סומע געלט פאַר דער ישיבה, אָבער ס'האָט נאָרניט געהאָלפן.

עס האָט זיך דערנענטערט פסח, די צייט פון אויפנעמען נייע תלמידים. אברהמס פאָטער האָט שוין רעזיגנירט פון לובלין, אָבער נישט אברהם. אַ דאָנערשטיק, ניסן תרצ"א, 2 וואָכן פאַר פסח, בעתן יריד־טאָג אין זוואָלין, האָט זיך פאַרשפרייט אַ ידיעה, אַז אברהם בליכמאַן איז פאַרשוואונדן. ער איז אַרוים גאַנץ פרי צו גיין אין בית־מדרש — און מער האָט מען אים נישט געזען.

דאַרפסלייט, וואָס קומען צום יריד, דערציילן, אַז זיי האָבן אים געזען אויפן פילעוועג וועג. מען האָט געוואָרט צוויי טעג, און דאָן האָבן די עלטערן, קרובים און מיר אַלע בחורים זיך געלאָזט אין וועג אַריין זוכן. מיר זענען דערגאַנגען אפילו ביז לובלין, אָבער אַן הצלחה.

מיטוואָך, ערב פסח, ווען דאָס שטעטל איז געווען פאַרנומען מיט די לעצטע הכנות אויף יום טוב, האָט אַ פויער געבראַכט אויף זיין וואָגן דעם טויטן קערפּער פון אברהם בליכמאַן. שווער צו באַשרייבן דעם גרויסן צער און וויטאָג אין שטעטל.

איך בין געווען אין כיתה ג'. היות אחוץ דעם שרייבער פון די דאזיקע שורות איז קיינער פון די בחורים נישט געבליבן, האלט איך פאר מיין חוב צו דערמאנען זייערע נעמען: זכריה פלידערבוים, דעם רבס אייניקל, אברהם בליכמאן, משה כעלעמער, הערשל כעלעמער, פייוול גאטאוויזנע, מאיר פלומאן, יאיר גראהאר, יעקב מלאך, ישראל פעלזנשטיין, נחמיה קויפמאן, איטשע גאלדמאן, משה פינקעלשטיין און נאך דריי בחורים פון אויסער זוואלין — ד' ינקום דמם!

אין יענער צייט האט דער לובלינער רב, הרב מאיר שאפירא ז"ל, געבויט די באקאנטע „ישיבת חכמי לובלין". דער חלום פון יעדער ישיבה־בחור איז געווען צו קענען אנקומען אין דער לובלינער ישיבה. בכדי צו ווערן א תלמיד דארטן, האט מען געדארפט קענען זייער גוט 200 בלאט גמרא און תוספות מיט אלע מפרשים. אונדזער ראש־ישיבה האט אונדז פייערלעך פארזיכערט, אז אויב מיר וועלן גוט לערנען, לכל הפחות 15 שעה א טאג, וועלן מיר אנקומען אין לובלינער ישיבה. מיר האבן אין דעם יאר זייער פיל געלערנט, אפילו אריבער דער קוואטע פון 200 בלאט גמרא.

די דערעפענונג פון לובלינער ישיבה איז פארוואנדלט געווארן אין א גרויסער דעמאנסטראציע פארן רעליגיעזן יידנטום בכלל און פאר די ישיבות בפרט, די אנגעזעענסטע מנהיגים און רבנים פון פוילן און פון אויסלאנד האבן אנטייל גענומען אין דער פייערונג. אויך מיר, כיתה ג' מיטן ראש־ישיבה בראש, האבן געדונגען א בעל־עגלה און ארויסגעפארן קיין לובלין. צענדליקער טויזנטער יידן זיינען דעמאלט געקומען קיין לובלין. די שימחה איז געווען גרוים, הונדערטער רייטער פאליציי האבן נישט געקאנט איינהאלטן די ארדענונג.

מיר זענען געווען צווישן די גליקלעכע 15 טויזנט, וואס דער גרויסער הויף ארום דער ישיבה האט געקענט אריננעמען. שווער צו שילדערן די התלהבות אין יענעם טאג. איך דערמאן זיך, ווי צוריק־פארנדיק ביי נאכט האט דער ראש־ישיבה צו אונדז געזאגט: „חברה! איצט קענט איר זיך פארשטעלן די גרויסע שימחה פון כלל ישראל, וען זיי זענען עולה־רגל קיין ירושלים 3 מאל א יאר". די פאר ווערטער האבן געווירקט אויף מיין באשלום צו פארן וואס גיכער קיין ארץ־ישראל מער ווי צענדליקער ארטיקלען אין „היינט" אדער „מאמענט", אדער ציוניסטישע אגיטאציע־רעפעראטן.

צבי בוימל (חיפה)

מיסטעריע פון אַ מאָרד

סוף צוואַנציקער יאָרן זיינען זוואָלינער בית־מדרש יינגלעך, וואָס האָבן געוואָלט ממשיך זיין זייער לערנען, געפֿאָרן קיין וואַרשע אין דער ישיבה „געגשע 45" אָדער אין „מתיבתא". עס האָט זיך אָבער גיך אַרויסגעוויזן, אז אַנשטאָט למדנים, בני־תורה, זיינען די בחורים צוריקגעקומען טריקאָטאַזש־פאַכלייט. די רעליגיעזע עלטערן, וואָס האָבן געוואָלט זען זייערע קינדער דערצויגן אין זייער גייסט, איז דאָס זייער נישט געווען לרצון. זיי האָבן דאָן באַשלאָסן צו שאַפֿן אַ ישיבה. דער ראש־הישיבה, ר' יוסף נאַשעלסקי ז"ל, האָט אַיינגעאָרדנט 3 כיתות. יינגלעך, וואָס זיינען נאָר וואָס אַרויס פון גוטע מלמדים, ווי ר' הערשל לייבושעס און ר' ישראל מענדל, זיינען געווען אין כיתה א'; אין כיתה ב' — יינגלעך, וואָס האָבן שוין געלערנט 2 יאָר אין בית־מדרש און אין כיתה ג' — פון 17—19 יאָר. פאַר זיי האָט דער ראש־ישיבה געזאָגט יעדער טאָג אַ שיעור.

שטייַן, פון רעכטס: קויפּעל ראַפֿאַפֿאָרט, הינדעלע, לייבוש־פּסח אייכענבוימס שוועגערין; אומבאַקאַנט, הינדעלע אייכענבוים, שיינדל ראַפֿאַפֿאָרט. זיצן, פון רעכטס: דבורה אייכענבוים, אומבאַקאַנט, העגעך אייכענבוימס — אַ טאַכטער, מלכה זיידענבוים, מאַניע פּריידעלס, קאַפּל אייכענבוים. קינדער, פון רעכטס: אַ טעכטערל פון מלכה זיידענבוים, לאָלעק ברעסלער, ירחמיאלינקע זיידענבוים, הענעלע ראַפֿאַפֿאָרט

רבי ע"ה, אויפן עולם האמת, ווייל נישט, אז מיר זאָלן זיין אין א מרה שחורה. און ער איז זיכער אומצופרידן פון דערציילן ניסים ונפלאות, אותות ומופתים. דער רצון פון רבין איז, אז מיר זאָלן עוסק זיין בתורה. דער רבי פלעגט זאָגן: עוסק זיין בתורה מיינט נישט נאָר לערנען תורה, נאָר דיין גאַנץ טאָג־טעגלעך לעבן זאָל זיין ברוח התורה".

אין א רבין קענען אָבער חסידים נישט זיין, איז דעם זעלבן זומער דער יינגערער ברודער פון רבין, ר' יאָסעלע, געוואָרן קאָצקער רבי.

אזוי ווי א סך קאָצקער חסידים פון פוילן, האָבן אויך די זוואַלינער זיך געגרייט צו פאָרן צו ראש־השנה צום נייעם רבין. א גרויסער אויטאָבוס, געדונגען פון לייזער פוקם, שטייט גרייט, מען איז מקצר די סליחות און יעדער איינער מיט זיין פעקל — יום־טוב מלבושים, צוויי חלות און א כשר געמאַכט עוף. און אני הקטן פאָר אויך, אָבער אונטער דער אָפּוטרופּסות פון ר' אברהם יחזקאל לינדענבוים, היות מיין פאָטער איז ניט געווען קיין קאָצקער חסיד.

די צווייטע נאַכט פון ראש־השנה „נאַכן טיש", שוין נאָך חצות, זיצן די „אריות שבחבורה", ווי: ר' דוד ריקער, ר' חיים ריקער, ר' שלמה מאיר הערשל מאירם לינדענבוים, ר' פנחס גוטהאַלץ, אביש אסתר מלכה'ס קאָפּלאַן און נאָך פון די געציילטע שארפע חסידים. זיי זיצן אין א ליידיק צימער און פּארטייטשן די רייד פון רבין און פּרואוון זיך פּארטיפן אין זייער מיין.

איך הער זיך איין, ווי ר' דוד זאָגט מיט האַלב־פּאַרמאַכטע אויגן: „מיר האָפּן דאָ צו באַגייען אַלט קאָצק".

אויף דעם קבר פון באַשע שלאָפּערמאַן, גימפּלס פרוי, אויף דעם זוואַלינער בית עולם — 1935. זיצן: סטעלא שלאָפּערמאַן, רוזשקע שלאָפּערמאַן און שטייענדיק — די משפּחה פון באַשען

שטעטל. דער רב ר׳ אברהם־חיים פלידערבוים איז געווען קענן אים. זיין קענערשאפט האָט ניט געהאָלפן און ס׳איז געבליבן, ווי די גמינע האָט באשלאָסן.

מענדל גאָטאָוויזנע האָט א גאַנצע וואָך געשאָכטן אין שעכטהויז און יידן האָבן געגעסן פון זיין שחיטה. אָבער פרייטיק פאַרנאַכט איז געקומען אין שול דער שמש, דער געלער לאָזער, און מכריז ומודיע געווען אין נאַמען פון רב, אז מענדלס שחיטה איז טריף און אָלע געניצטע כלים זיינען טריף. איז געווארן א מהומה אין שטעטל: די ארעמערע שיכטן זיינען געווען אויפגעקאָכט. שוסטערס, שניידערס, סטאָליאַרעס זיינען אַרויף צום רב און געוואָלט אים צעריסן. מען האָט זיי קוים איינגעשטילט.

ס׳איז געפרופן געווארן א ספעציעלע זיצונג פון דער גמינע מיט דער באַטייליקונג פון רב. מען איז געקומען צו א הסכם: דער רב קריגט 1,500 זלאָטעס און צוויי זעקלעך ווייצן מעל און דער שוחט בלייבט מענדל גאָטאָוויזנע. ער איז געווען שוחט אין שטעטל ביז חול־המועד סוכות 1942, וועו ער איז צוזאַמען מיט דער גאַנצער קהילה אָפגעפירט געווארן קיין טרעבלינקע.

צבי בוימל (חיפה)

מיר פאָרן צום קאָצקער רבין

וועו ס׳איז אָנגעקומען די טעלעגראַמע וועגן דער פטירה פון פילעווער רבי׳ן ר׳ משה מאַרגענשטערן, איז אונדזער קאָצקער שטיבל איינגעהילט געווארן אין טיפן טרויער. די חסידים זיינען געזעסן מיט אראָפגעלאָזטע קעפ און געשוויגן.

איך דערמאָן זיך, ווי א יונגערמאַן, הערשל אביש שוחטס, זאָגט ווי צו זיך אַליין: „שווער זיך צו קאָנצענטרירן אפילו אין א שטיקל גמרא". אוו שלמה מאיר ליבערמאַן זאָגט צו אים א ביסל מיט כעס: „הערשל! דו ביסט געפאָרן צום רבין אוו דו דאַרפסט עס וויסן: דער

אויפן קבר פון יחיאל־יאָסל היטלמאַכערס פרוי בריינדל, 1934. פון רעכטס — שאַרצע פלומענבוים, די פרוי פון אפרים, אַ ברודער חיים־בער זאַלצמאַן, אַ שכנה פּעסע שלמה יצחקס גאָלדפאַרב, אַ טאָכטער רייזל זאַלצמאַן, די זין ירחמיאל זאַלצמאַן און אריש זאַלצמאַן און די טאָכטער רבקה — די פרוי פון אברהם זילבער. אַלע אומגעקומען אויף קידוש־השם

בודזשעט. אויף אויסצוהאַלטן די כלי־קודש, האָט מען טאָקסירט די שחיטה — א הון 30 גראָשן, א גאַנדז 50 גראָשן און בהמות מערער.

אין זוואַלין זיינען דעמאָלט געווען צוויי שוחטים: שלמה רייז און אַביש שוחט. די חסידישע מענטשן האָבן געגעסן נאָר פון לעצטנס שחיטה. וועג אַביש שוחט איז אריבער קיין אָסטראָווצע, האָט זיך אַנגעהויבן א מחלוקת וועגן א קאַנדידאַט אויף זיין אָרט. עס זיינען געקומען שוחטים פון אַלע זייטן. טייל פון זיי האָבן אַנגעבאָטן געלט דעם רב, אַז ער זאָל זיי באַשטעטיקן. אויף אַן עקסטרע זיצונג פון דער גמינע איז באַשלאָסן געוואָרן אויפצונעמען פאָר שוחט מענדל גאָטאַ־וויזנע, מורה־הוראהס זון, וואָס איז געווען א שוחט אין א קליין

ישראל־בער קופערמאן (ניו־יארק)

אונטער די פאליאקן

אין 1933, שוין אין אומאפהענגיקן פוילן, איז אין זוואלין אוים־געבראכן א טיפוס־עפידעמיע. קיין שפיטאל איז נישט געווען, האט מען איינגעארדנט צייטווייליקע אויפנעמהייזער פאר א טייל קראנקע און אנדערע האט מען אפגעשיקט אין ראיאנעם קראנקנהויז פון קאזשעניץ.

אין יענער צייט האבן פיל יידישע משפחות פארלאזן זייערע נאענטסטע. ביי הערשל גרינבוים זיינען געשטארבן זיין טאכטער חנה און זון סאנע. גימפעל שלאפערמאן האט פארלאזן זיין טאכטער אסתר און זון אברהמעלע און דער רב פלידערבוים — צוויי טעכטער. צוויי טעכטער פון לייבל בוימלגרין זיינען געשטארבן אין קאזשעניץ. א קאמיטעט פון זוואלין איז געפארן אהין ברענגען זיי צו קבורה אין זוואלין.

אין קאמיטעט זיינען געווען: זיסל גראסמאן, דאזאר, משה פלומענבוים (פאטער פון לייבוש פלומענבוים), פון דער חברה קדישא, ווי אויך אברהם אבסטבוים און מענדל שערמאן.

פארנדיק קיין קאזשעניץ, האט זייער לאסטאויטא זיך צוזאמענגעשטויסן מיט א פויערשן וואגן. זיסל גראסמאן איז דערשטיקט געווארן צום טויט, אלע איבעריקע זיינען אפגעקומען מיט שרעק.

ביי דער לוויה פון ר' זיסלען זיינען אלע יידישע געשעפטן געווען געשלאסן אין צייכן פון טרויער און כבוד פארן נפטר.

* * *

די יידישע גמינע, וואס איז געשאפן געווארן דורך דער סטאראסטווע, האט געהאט דאס רעכט צו טאקסירן יידן, כדי צו דעקן איר

ווי א חיה, און קינדער פלעגן אים נאכלויפן. נאר עפעס וואס איז געווען דער מער מיט אונדזער משוגענעם, וואס ער איז געווען אנדערש פון אלע משוגעים — א זאך, וואס מען קען ביז היינט ניט פארשטיין.

אט דער משוגענער, וואס מען האט אים גערופן לאזער טראטש, האט געהאט א טבע צו זאגן יעדן קריסט אין א מארקטאג, אז עס גרייט זיך א גרויסע מלחמה און דעמאלט וועט מען אלע יידן ארויסטרייבן פון זוואלין, מען וועט זיי הענגען און אויסשעכטן, אז קיין אייגער פון זיי וועט ניט בלייבן.

די דאזיקע שרעקלעכע רייד פון א משוגענעם זיינען געזאגט געווארן דרייסיק יאר פאר היטלער־חורבן און זיינען ביזן היינטיקן טאג א משונהדיקע רעטעניש פאר אלע זוואלינער, וואס פלעגן עס הערן פון אים הונדערטער מאל.

1918 אין זוואלין. פון לינקס : רחל, די פרוי פון יחזקאל פינקעלשטיין, טאכטער יענטע און די יינגסטע איז מאניע פינקעלשטיין־בוימלגרין (טאראנטא)

האבן געלעבט זיינע עלטערן. מלאך האט געהאלטן א פלאמיקע רעדע וועגען דער יידישער ליטעראטור און וועגן דער וויכטיקייט פון א יידישער ביבליאטעק אין א שטעטל, באזונדערס פאר דער ארעמער און ארבעטנ־דיקער יוגנט, וואס האט ניט קיין אנדערע קולטור־מעגלעכקייטן זיך צו אנטוויקלען און זיך בילדן.

אין יענער צייט האט זיך פארשפרייט א טיפוס־עפידעמיע אין שטעטל. א סך מענטשן זיינען געשטארבן, צווישן זיי אויך די טאכטער פון ר' שמואל־חיים קרויס. האבן פרומע יידן געזאגט, אז דאס האט ער באקומען זיין שטראף פון גאט פאר העלפן פארשפרייטן אפיקורסות אין שטעטל דורך געבן זיין שטוב פאר אזא זאך ווי א ביבליאטעק מיט ביכער, וואס קענען אראפפירן יידש יוגנטלעכע פון דרך־הישר.

פאר דער יידישער יוגנט אין שטעטל איז די ביבליאטעק געווען א וויכטיקער מקור פון וויסן. מען פלעגט פון צייט צו צייט דארטן האלטן רעפעראטן, מאכן קעסטל־אוונטן און געווען גרופעם יוגנטלעכע, וואס פלעגן זיך דארטן צונויפקומען און לייענען א בוך צוזאמען. אך בין געווען אין אזא גרופע מיט מיינע חברים: חנן טריימאן, משה שלאפערמאן, יאנקל קרויס, רחל געלבלאט, טילע אקערמאן, רוחמה גארפינקל, ישראל געלבלאט.

* * *

וועג איך בין אונטערגעוואקסן האט מען מיך אפגעגעבן צו ר' גדליה גאלדבערג, וואס איז געקומען פון פילעוו אין צייט פון דער עסטרייכישער אקופאציע. אין זיין חדר האט מען געלערנט יידישע און אלגעמיינע לימודים. ער האט געלערנט רוסיש און עברית און זיין טאכטער מלכה — דייטש. ר' גדליה איז געווען א פארברענטער העברעאיסט און נאך יעדן טאג לערנען פלעגט ער מיט גרויסע אותיות אונטערשרייבן אויפן טאוול זיין נאמען **גאלדבערג** — הרי־זהב.

* * *

אין אלע שטעטלעך האבן מיר געהאט אן אייגענעם שטאט־משוגענעם. א משוגענער ווי אלע משוגעים: געגאנגען אפגעריסן־אפגעשליסן, פלעגט געוואלדעווען אין גאס און קוויטשען און ברומען

אַ גרופּע זוואַלינער יוגנטלעכע אין 1930ער יאָרן

אַן אַנדער גרופּע יוגנטלעכע, פֿון די ציוניסטן, האָט זיך געגומען צו שאַפֿן אַ יידישע ביבליאָטעק. די איניציאַטאָרן זיינען געווען: קויפל ראָפּאָפּאָרט (משה רופאס זון), יעקב טענענבוים, ניסן און נפתלי מאַנדעלבוים און איטשע שפּערלינג. איז אַבער געווען שווער צו קריגן אַן אָרט אויף דער גרינדונגס־פֿאַרזאַמלונג און אַ דירה פֿאַר דער ביבליאָטעק. פֿרומע יידן האָבן געזאָגט, אַז דאָס וועט זיין אַן אָרט פֿאַר אַפּיקורסות — און זיי זיינען דאָך דעמאָלט געווען די מערהייט אין שטעטל. עס האָט זיך אָבער געפונען אַ דרייסטער ייד, ר׳ שמואל־חיים קרוים (לעצטנס געשטאָרבן אין קאַליפֿאָרניע), אַ ציוניסט, האָט ער אָפּגענעבן עטלעכע צימערן פֿון זיין דירה אויף דער פֿאַרזאַמלונג און פֿאַר דער ביבליאָטעק. צו דער ערשטער פֿאַרזאַמלונג איז פֿאַרבעטן געוואָרן דער באַקאַנטער שרייבער לייב מלאך, וואָס האָט דעמאָלט געלעבט אין ראָדעם און איז אַליין געווען אַ געבאָרענער אין זוואַלין און דאָרטן

מאָטל קירשענבלאַט, דער שרייבער
פון אַרטיקל

איין מאָל האָבן זיך צונויפגענומען א חברה פרומע יונגעלייט און באשלאָסן צו שרייבן א ספר־תורה. צווישן די הויפט־אָנפירערס זיינען געווען מיין פעטער משה־זעליק שערמאַן, אברהם אָבסטבוים, מענדל שערמאַן און שמואל־עליע ראָזענצווייג. די ספר־תורה איז געשריבן געווארן אויפן נאָמען פון חפץ־חיים און פארענדיקט האָט מען זי מיט א גרויסן יום־טוב אין ראָדעם.

* * *

די פרומע יוגנט האָט זיך פארנומען מיט פארשפרייטן יידישקייט אין שטעטל, די וועלטלעכע יוגנטלעכע האָבן זיך אפגעגעבן מיט שאפן פארשיידענע ארגאניזאציעס און פארטייען. זיי זיינען געווען באזונדערס אקטיוו אין שפילן טעאטער און די הכנסות פון די פארשטעלונגען אווקגעגעבן אויף געזעלשאפטלעכע הצטרכותן. איך געדענק א פארשטעלונג „מכירת יוסף", וואָס די יידישע ארבעטער־יוגנט האָט דורכגעפירט מיט אייגענע כוחות. דער רעזישיסאָר איז געווען יצחק מעגי, א שוסטער, די ארטיסטן: ישראל בעלעס, נחמן פעלדבערג, יוסף־ידידיה ווייגטרויב, בנימין־עליע זאלצמאן.

ביים קאשטשאל צווישן דער טומאה־גאס פון איין זייט און דער פילסודסקי־גאס פון דער צווייטער איז געווען א פראכטפולער גארטן מיט די פארשידנסטע בלומען. שבת און זונטיק פלעגן יידן זיך אריינכאפן דא אין גארטן, געניסן פון דער פרישער לופט און די שמעקעדיקע ריחות ארום. צווישן די שפאצירערס געדענק איך משה־יונה מאנדעלמאן, מרדכי וויינסבאנד, יחזקאל קיילעס, משה קאפלאנס זון און אנדערע. באזונדערס האט די יידישע יוגנט זיך מחייה געווען מיטן הערלעכן סאד און אין די זומערדיקע פארנאכטן איז דארטן געווען פול מיט זיי.

אין די יארן נענטער צו דער צווייטער וועלט־מלחמה האט זיך די שטימונג פון די יידן אין אונדזער געסל, ווי אין גאנצן שטעטל, געביטן. ס'איז שווער די געמיטלעכע רואיקייט. די ענדעקישע באנדעס האבן געווירקט, אז יידן זאלן זיך ניט דרייען אזוי פריי אין די גאסן, ספעציעל אין די זונטיקס און קאטוילישע חגאות, ווען מאסן פאליאקן פלעגן קומען אין קלויסטער אריין.

דער אומרואיקסטער טאג אין יאר איז געווען זייער פאסכע, באזונדערס אויף אונדזער טומאה־געסל. איך געדענק, ווי מיר פלעגן דעמאלט פארמאכן פרי די לאדנס און די טאפלטע טירן, כדי נישט צו רייצן די פאליאקן, וואס גייען ארויס פון קלויסטער.

מאטל קירשענבלאט (ניו־יארק)

צווישן איין קריג און א צווייטן

אין זוואלין האט געלעבט א פעטער פון באקאנטן יידישן שרייבער הערש־דוד נאמבערג, זיין נאמען איז געווען מאיר נאמבערג. ער האט געהאט א שניטקראם אויפן מארקפלאץ. איין ערב שבת איז ה. ד. נאמבערג געקומען קיין זוואלין צו גאסט צו זיין פעטער און לייענערס פון זיינע פאפולערע ווערק האבן זיך געסטארעט צו כאפן א בליק, ווי עס זעט אוים א בארימטער שרייבער.

* * *

דער קאשטשאל אליין איז געווען אן עלטערע געביידע, געבויט אין גאטישן סטיל, מיט הויכע טורעמס, קליינע, שמאלע פענצטערלעך און שטארקע, טאפלטע מויערן. מיינע אלע יארן אין זוואלין האב איך געמוזט לעבן מיט דעם קלאנג פון די טומאה־גלאקן. ס'ווערט דערציילט, אז אונטער דער טומאה זאל זיך געפינען דאס געבוין פון א פוילישן פאעט און דראמאטורג יאן קאכאנאווסקי, באקאנט פון זיינע סענטימענט־אלע סאנעטן צוליב דעם פריצייטיקן טויט פון זיין טאכטער אורשולא.

איך בין שוין געווען אזוי געוואוינט צו דעם קלאנג פון די טומאה־גלאקן, אז איך האב געקאנט פארשטיין די פארשיידענע סיבות פון זייער קלינגען, ספעציעל בעת א פראצעסיע פון א טויטן. איז דאס געווען א רייכער אדער אנגעזעענער פאליאק, האט זיך אין דער פראצעסיע באטיליקט א גלח, אדער גאר אלע גלחים מיט דעם ארגאניסט. איז דער געשטארבענער געווען אן ארעמאן, איז כמעט שטענדיק געגאנגען אין שפיץ יונה (יאנעק) טרעף, מיט א גרויסן הילצערנעם צלם אין די הענט.

יונה טרעף איז געווען א שטאטנאר. מ'האט אים גערופן טרעף, גלייב איך, ווייל ער האט אין דער גרעסטער היץ פון יאר געטראגן א פאר גרויסע שטיוול. זיין צונאמען איז געווען א יידישער, אבער געווען איז ער אן עלטערער פאליאק.

די שטאטישע פאלקסשול, וואו פיל יידישע קינדער האבן זיך געלערנט

חיים שלאָפמאַן־שאַריט (ניו־יאָרק)

די קאָשטשעלנע גאַס

די דאָזיקע גאַס איז מיר צום בעסטן באַקאַנט, ווייל אונדזער גאַנצע משפּחה האָט דאָרטן געוואוינט זינט 1931. די קאָשטשעלנע גאַס איז געווען א קליין געסל, אָבער זי האָט געהאָט די פּאָר גרעסטע געבוידעם אין שטאָט. דאָרטן האָבן זיך געפונען דער שטאָטישער געריכט, דער יידישער קאָאָפּעראַטיוו. דאָרט האָט געהאָט זיין ביורא ד"ר קראָנגאָלד. דאָרט איז אויך געשטאַנען דאָס הויז, וואָס האָט געהערט צום רייכסטן יידן אין שטעטל (אַזוי האָט מען געזאָגט) חיים־בער פּלומענבוים. אויך דער רב האָט געלעבט אויף אָט דער גאַס.

אויף דער קאָשטשעלנע־גאַס איז געווען אויך דער קלויסטער און אָלע גלחים האָבן דאָרטן געוואוינט אין פּאַראַפּיע־בנין. לויטן נאָמען פון גאַס האָט מען געקענט מיינען, אַז די גרעסטע צאָל איינוואוינערס זיינען דאָרטן גויים. דער אמת איז אָבער, אַז 95% פון אָלע תושבים דאָרטן זיינען געווען יידן. אין די לעצטע יאָרן פּאָרן צווייטן וועלטקריג האָבן יידן מורא געקראָגן פּאָר די גרויסע יאָרידן. די ענדעקישע באַנדיטן האָבן אונטערגעהעצט דעם צוריקגעשטאַנענעם פּוילישן פּויער און מען האָט זיך געשראָקן פּאָר עקסצעסן און ראַבירונגען פון יידישע געשעפטן.

די קאשטשעלנאַ־ גאַס נאָכן לעצטן קריג

יוכבד קראָל און חיה ראָזענצווייג וואוינען אין ווין, ניו־דזשוירזי), פּסח קויכען (האָלץ־סוחר), דוד פֿאָמעראַנץ מיט פּרוי מרים „טשאפּ" (קאָלאָניאַל־קראָם), יצחק שאַרפהאַרץ, אסתר־פּייגע און איטשע שילדקרויט.

אין צווייטן עק בערעק יאָסעלעוויטש און קאָשטשעלנע־גאָם האָט זיך געפונען דאָם הויז פון נתן („פּאָלקאָ") זאָלצמאַן און זיין זון אברהם. דאָרטן האָבן געוואוינט דער הויכער איטשע און יאָסקע קיוואָוויטש (שניידער). ווייטער: משהלע „קישקע" (סטאָליאר), דוד פּרצעס קופּערבערג און פּרוי חווה („טשאפּ", זון ישראל געשטאָרבן 1970 אין ניו־יאָרק), יחזקאל וואָסערטרעגער, ברוך מלמד.

אין זיין אייגן הויז האָט געוואוינט מיין טאַטנס עלטערער ברודער אפרים מיט זיין פּרוי שארצע, טאָכטער פון יחיאל־יאָסל היטלמאַכער, און זייערער קינדער משה־אלעזר, לייבוש, אברהם, נתן און שרה־פּערל (נאָר נתן האָט זיך גערופֿן געראָטעוועט). דאָרטן האָבן אויך געלעבט מומע שארצעס שוועסטער רייזל מיט משפּחה, יחזקאל טשעפּעלאָווער (מלמד) מיט זיין זון חיים (קאָמאַשן־שטעפּער).

ווייטער האָבן געלעבט צוויי יידישע גאַסן־ברוקירערס: אלטער פּריים און ברוך־בער (נעמען געדענק איך נישט). מיט ברוך־בערן האָבן געוואוינט זיינם א טאָכטער מיט איר מאַן זיסל פינקעלשטיין (זון יצחק לעבט אין פּאריז).

די משפּחה שלאָפמאַן האָט באַוואוינט זייער גאַנץ הויז (זייערע גערעטעוועטע קינדער חיים שאריט און הערשל שלאָפמאַן לעבן אין ניו־יאָרק).

אין אַן אַנדער הויז האָט געוואוינט ישראל פּלומענבוים („האק"), א שניידער, ניט קיין קרוב צו אונדזער משפּחה.

צום סוף דערף מען באַמערקן, אז הייזער פון קריסטן, וואָס האָבן ניט געהאָט קיין דירעקטע שייכות מיט יידישע שכנים, אָדער קריסטלעכע געשעפטן, וואָס זיינען בכלל געווען וויניקע אין שטעטל — זיינען אויסגעלאָזן געוואָרן פון דער רשימה.

אַ גרופּע זוואַלינער. פון לינקס: שמעון ליפסמאַן, יעזשיק זילבערדראַט, יאַסל גאַלדפאַרב, לייבוש פלומענבוים

און רחל — שוועסטער הינדע און מאַן משה שלאַפערמאַן מיט זייערע קינדער וועלוועלע און נעכעלע, שוועסטערל מלכהלע (געווען 10 יאָר בעת דער „אויסזידלונג"), ברידער שלמה (געשטאָרבן אין ווינלאַנד, ניו־דזשוירזי, מערץ 1970), ישראל (אלטשין) און פסח (ביידע אין ווינלאַנד).

איבער אונדז האָבן געוואוינט: אברהם שטיינהאַלץ, ברוך־אהרן לאכציערס זון (זייפפאַבריקל), מיין פעטער מענדל שערמאַן און ווייב מאלע (טעכטער ביילע און פרידע אין סאַן־פּאולאָ, בראַזיל); זון אברהם איז אומגעקומען אין סקאַרזשיסק.

אויף דער צווייטער זייט גאַס, אין מיין פעטער חיים־בער פלומענבוימס הויז, האָט אויך געוואוינט זיין טאָכטער מאלע מיטן מאַן יעקב דיאמאנט (טאָכטער חנה'טשע פינקעלשטיין, געשטאָרבן 1979 אין תל־אביב, טאָכטער הינדע און זון אלטער פלומענבוים מיט זיין פרוי רויזעלע טויב, אייניקל פון מאַדזשיצער רבין, ווואוינען אין חיפה), נענטל קאַרמאַן (טאָכטער איטע און מאַן בערל און די ברידער משה און איטשע קאַרמאַן מיט פרוי לאה העפנער — אין ישראל); אברהם טויב, משה (יונה) מאַנדעלבוים (געראַטעוועטע צוויי טעכטער

אין לייבוש גראָדאָוטשיקס הויז האָבן געוואוינט: לייטשע און מענדל פרידמאן (בלעכער, זייער זון לייבל איז 1978 געשטאָרבן אין ברוקלין), די אלמנה נעכע (ניכע „שטשאָריב"") רובינשטיין (שפּיז־קראָם); דער מורה־הוראה ר' יצחק־שמואל כעלעמער, חנא טרוימאן און פרוי רחלע (פון די ערשטע קרבנות אין שטעטל: איין טאָכטער, רבקה, וואוינט אין ניו־דזשוירזי); די אלמנה זעלדע טויב מיט איר אייניקל שפּרינצע טויב־האָפמאן (געשטאָרבן 1979 אין חיפה), ליפּע „שטשאָריב" (פאָמיליע־נאָמען געדענק איך ניט) מיט זיין פרוי לאה און זון קלמן (קירזשנער). ליפּע איז געווען א מין חסידישער פראָלעטאריער און ניט געוואָלט נייען פאָר רייכע.

אין הויז פון מיין פאָטערס ברודער חיים־בער פלומענבוים האָבן געוואוינט: קוזין פּנחס פלומענבוים מיט פרוי בריינדל (זייער זון משה האָט נאָכן קריג געאָרבעט אין פאַריזער צייטונג „אונזער וועג", געשטאָרבן אין ישראל) הירש־בער ראָזענקראָנץ (פליישהאַנדל); ישראל גאָרער, איטע און בערעלע (נענטיל קאָרמאַנס איידעם), לייזער און בריינדל ראָזמארין (געווען שוחט אין ליפּסק); שרה און לייבל בוימל (גראבאָווער, זון פּנחס אין טאָראָנטאָ, טאָכטער דבורה אין ברוקלין); עטל און מאָטל זילבער, אברהם זילבער (שוסטער), חית באָשעס מיט קינדער, שלמה־לייב ראָזמאן, פּעסע־רבקה און חיים־יצחק קופּערמאן (טאָכטער בריינדל מיטן מאן ישראל־בער קופּערמאן אין בראָנקס); שרה־רבקה און מרדכי וויסבאַנד (היטל־מאכער. טאָכטער פייגע און זון לייבל און ראובן אין ניו־יאָרק), ברוך קאָשטאן (משה־זעליג, מאירס א זון), דער רב פון שטאָט אברהם־חיים פלידערבוים, דרייזל און יונה מאַנדעלבוים, נפתלי מאַנדעלבוים מיט פרוי רייזעלע שלאָפערמאן (טאָכטער שרה אין לאָס־אַנדזשעלעס).

די העכסטע געבוידע אין שטעטל, דריי שטאָק, האָט געהערט צו א קריסט, זאכאַרקעוויטש. דאָרטן האָט געוואוינט, אחוץ קריסטן, אדוואָקאָט ד"ר קראנגאלד.

אין הויז פון קריסט דאָמבראָווסקי האָבן געוואוינט: יוחנן מילער מיט זיין פרוי, טאָכטער פון קאָפּעל כעלעמער, און איטשע בריינטוך (שנוידער. זיין ברודער משה איז געווען מיין פעטער).

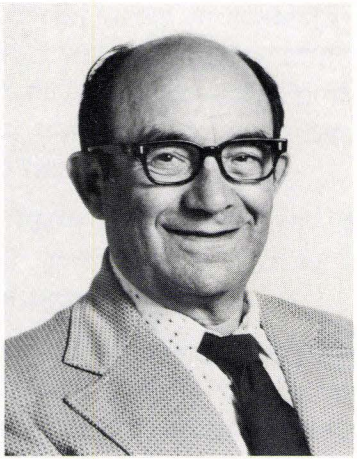
אין אונדזער הויז האָבן געלעבט — אויסער טאָטע־מאָמע משה

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

אַ שפּאַציר אויף אַ זוואָלינער גאַס

אונדזער משפּחה האָט געוואוינט אויף קאָשטשעלנע־גאַס, וואָס יידן האָבן גערופן די טומאה־גאס. עס דערמאָנען זיך מיר די יידן, וואָס האָבן געוואוינט אויף אונדזער זייט גאַס:

דוד און הינדע־רבקה שפּרפּהאַרץ, יעקב־יוסף מאַדזשעוויצקי (גאַלאַנטעריע), זיין פּרוי חיה־שרה און קינדער האָבן זיך גערעטעוועט; רייזל און משה זאַלצמאַן זאיאַנץ (שניידערייַ, זייער 12־יאָריק יינגל וועלוול איז דערשאָסן געוואָרן אויף דער גאַס דורכן דייטש כאַיעט); חיים־יחיאל וויסבאַנד (היטל־מאַכער) מיט זיין פּרוי און אירע (פון ערשטן מאַן) זין לייבל און הערשל, יחיאל־יוסף זאַלצמאַנס זון פּריש (היטל־מאַכער); זעליק צוקערניקס טאַכטער (סאָדע־וואָסער); שמואל־עלי („טשאלאק"); חיים־לייב מאַנדעלמאַן (שניידערייַ); זיסל גראָסמאַן (שניידערייַ). אין זיין הויז איז געווען אַ ספּר־תורה, און שבתים און ימים־טובים (אויסער ימים־נוראים) פלעגן דאָרטן דאַוונען אַ סך שניידערס און שוסטערס.

לייבוש פלומענבוים, שרייבער פון אַרטיקל

וויטער צוריק צום ראדעמער שאסיי:

מרדכי־דוד ברוין, איידעם פון זיסל גראסמאנס בת יחידה דרעזשאלע (העברעאישער לערער), שלום פעלדשטיין (צוקערניץ), אקעגן איבער — לייבל (גראבאווער) בוימל (מעלהאנדל) און זיין זון פינטשע (היינט אין טאראנטא), „אמזעל" (סקלאד אפטעטשני־אפטייקל), שפעטער אפגעקויפט פון לאטי ברוין, א ביסל וויטער אנשל בוימלגרין, זיינע זין בערל (זייפן־פאבריק) און לוי (קאלאניאל גרוים־האנדל) בצלאל פלומין, שמאי פאליטשנערס (גוטמאן) איידעם, אהרן קאשעמאכער (פעלדשטיין), אברהם־בובי קאשעמאכער (בוימלגרין), חיים פעלדשטיין (אייזן־געשעפט), אברהם־יחזקאל לינדענבוים (לעדער־גרוסהאנדל), נאכע פישעלם קינדער: מאטל, שלמה (בעקעריי), יאנקל האפמאן (מעלקראם), אביש ביכמאן, ישראל ביכמאן, מאניש ביכמאן, יצחק ביכמאן, זעליג צווייגענבערג (רימער), מלך העפנערס רעסטאראן און שענק. אהין פלעגן קומען כאפן א שנעפסל און א פערטל געדזנם: שימחה בעל־עגלה, יעקב־יוסף פעלעק (מאנדעלמאן), אליעזר־יחזקאלס זון, ישראל קופערמאן (קליסקע), ווי אויך די „סאמארדניקעס" און די „טאוואראווע", וואס זיינען געווען אן אקציע־געזעלשאפט: אליעזר קוטשאק (מאנדעלמאן), מרדכי בעקער (וועגמאן), חיים־יונה מאנדעל־מאן און מאטל מלאך, דער בוכהאלטער פון מיינע „טאוואראווע" איז געווען לייבל בוימלגרין.

אין זעלבן הויז האבן געוואוינט איטשע ברוין (איטשע שאקלער), מאטל ביכמאן (לעדער), חיים־אנשיל קופערערד (קאלאניאל־געשעפט), יודל שערמאן (תבואה), יצחק־שמואל מורא־הוראה, חיים וויינטרויב (שוחט), יאקע גאלדפארב (תבואה), ראובן האפמאן (קאלאניאל־געשעפט), לייבל־ישעיה בוימלגרין, יעקב־הערש פוקס, אליעזר פוקס (אמניבוס־אייגנטימער), שיע פוקס (האלץ־סוחר), מאיר פוקס, יואל ראזענבלאט (האלץ־סוחר), יאסל גאלדמאן (תבואה און אנדערע פאשע), שמואל, אפרים קופערערד.

מאַרגענשטערן (גאַלאַנטעריי), יחיאל הובערמאַן (קהילה־סעקרעטאַר), משהלע ליבפעלד (גאַלאַנטעריי), חיים־יחזקאל ווייסבערג, נחמן פעלדבערג, קויפל ראַפאַפּאָרט (פעלדשער), הענעך אייכענבוים (טעקסטיל), משה־בנציונס (בוכגעשעפט), גאַלדבערג, קאַפּל כעלעמער (בעקעריי), לייבל כעלעמער, פישל כעלעמער, איטשע טשאפּ (גאַלאַנטעריי), פלומענבוים (טעקסטיל), נייטל קאַרמאַן (גאַלאַנטעריי).

וויטער איז געקומען די טומאה־גאַס: אסתר־פייגע שילדקרויט (צוקערניץ), יעקב־יוסף מאַזאַוויעצקי (צעלניק), יוחנן מילער (טעקסטיל), יצחק־שמואל כעלעמער (טעקסטיל), מאיר שלאַפמאַן, זיסל גראַסמאַן מיט די זין (שניידעריי), חיים־בער פלומענבוים, אפרים פלומענבוים, משה פלומענבוים, מענדל ביילים (שערמאַן, — שניידעריי), הערשל טריימאַן, חנן טריימאַן, נחמיה בירמאַן (לעדער), מרדכי היטל־מאַכער, מרדכי וויסמאַן, מענדל פרידמאַן (בלעכער). אויף רוזשאַנע גאַס: הערשל גרינבוים (סטאַלעריי), מרדכי־מנחם בלייכמאַן (טעקסטיל), יעקל שניידער (אויטמאַן?).

רעכטס צו לינקס: הירש־זאַלף קאַפּלאַן, זין שמואל־אהרן און יחזקאל און טאַכטער רייזל קאַפּלאַן־פשיסוסקי (איצט פּאַריז)

סוחר). געווען א קאצקער חסיד, א בעל־מנגן, געדאוונט ימים־נוראים מוסף ביים קאצקער רבין.

צוריק איבערגייענדיק צום 4טן טייל מארק:

אברהמטשע לאבמאנס (לאקס) הויז, שמואל דרילזשער בערק־מאנאוויטש (דאמען־שניידער), דער שוחט מענדל גאטאוויזנע, דענטיסט בלייוויים, נחמיה שערמאן, זיין איידעם דוד רייכמאן (שוכפאבריק), לייבל געלבלאט.

דער פערטער טייל אויפן הויפטמארק:

דאס ערשטע הויז איז געווען משה־מאטל, ישראל קצב (קופערמאן), אברהמטשע ענגל (אייזן־געשעפט), גאלדע שמעלאק (זילבערמאן?), הערשל ראזענבערג, ישראל קופערערד (קופערמאן), מענדל שארפהארץ (טעקסטיל), שלמה זימאן, טוביה גרינבערג (אויטא־בוסן), שמואל־אליה קאפלאן (אייזן־געשעפט), אסתר רייז (לעדער), חיים אליהו בוימל (בעקער), זיין זון צבי (היינט אין חיפה), לייבל שווארצבערג (בראנפן־געשעפט), אברהם צווייגנבערג, שלמה צווייגנ־בערג, ישעיה זאלצמאן (גאלאנטעריי), פעסעלע בעקער, משה מלאך, מיין ברודער (אומגעקומען מיט פרוי און פיר קינדערלעך: יעקל און יחזקאל. די צוויי טעכטערלעך געדענק איך ניט), חיים־שלמה

זואלין אין 1930.

און האָט באַזאָרגט האָלץ דער בארימטער „ישיבת חכמי לובלין". ווייטער אין דער זעלביקער ריי: בערל בוימלגרין (טעפּ), איטשע־מאיר פינקעלשטיין (שפּייגעלשעפּט), חיים־יוסף פינקעלשטיין (קצב), יאָסל קירשענבוים (מעל־גרויסהאַנדל), איטשע ברויט (בעקעריי), משה פעלדמאַן (בעקעריי), יעקל ראַזענבלאָט (יעקל זעליקס, מעל־סוחר), משפּחה טענעבוים, שיפרה טענענבוים (זון יעקל אַריבער קיין ראַדעם), יעקל טרייטאַן (שניידעריי), שלמה־זלמן גראָספּערשטאַנד.

אין דריטן טייל מארק:

אליעזר זייענצקעווערם הויז (האָלץ־גרויסהאַנדל), יעקב ברעסלער (פעלדשער), דער מאַגיסטראַט, שאול ראַטבלאָט (אייזן־געשעפּט).

רעכטס צום פילעווער שאָסיי:

מרדכי לוים הויז, דערנאָך פּאַרקויפט צו לוי בוימלגרין און דוד קאַניאַזש (וואָסערמאַן), יעקל אָפּעל (בעקעריי, פרוי רחל), מאָטל מלאך (לעדער־גרויסהאַנדל) מיט זיינע 3 שותפים: יוסף בערשטיל, אברהם־יחזקאל לינדענבוים, נחמיה ביכמאַן; משפּחה זימאַן, שרה איטע זימאַן־צעכשטיין (איר פאָטער געווען א שמש ביי א רבין), יחיאל־נוח וואָסערשטראָם (פּעלץ־סוחר), פישל קופּערמאַן, זיינע זין לייבטשע (פריזירער), קאָפּל ראָטפּאַרב, משה־יאָסל ראָטפּאַרב.

קעגן איבער דער גאַס:

רחל־חיה וואַרים (שפּייזקראָם), שמואל אליה (פישער), אברהם יצחק קאָפּלאַן (א בייגער), טאַנאַכאַוויטש (פריזירער), זיין פרוי הינדע שווארצבערג, די גאַרבערס אליעזר קופּערמאַן, אברהם קופּערמאַן, יעקל קופּערמאַן, מרים סאָקשניידער (די לאָמע מרים), לייבוש־פּסח אייכענבוים (גאַרבער), משה־יעקב גאָלדפּאַרב (מעכאַנישע מיל), מענדל גאָלדפּאַרב (גאַרבער).

ווייטער:

יאָסל גאָלדפּאַרב (יאָסל סאָבאָק, תבואת־סוחר), יאָסל אסתר־מלכהס צוקערמאַן (תבואת־סוחר), יחיאל גאַרבער, אליהו מאַרזשין־פלומען (תבואת־סוחר) צעכשטיין (עלעקטריע־סטאַנציע, קינא, מצה־פאַבריק). אין לעצטן הויז האָט געלעבט אביש קאָפּלאַן (תבואה־

(פעלדשטיין), מיט א „טשיינע" אויף שבת־טיי. נאך דעם איז געווען די גרויסע קאלאניאל־קראם פון בעריש שווארצבערג (דער לאמער בעריש), שמחה וואלמאן, (זייגער־מאכער), הערש־וואלף קאפלאן, (קאלבגעשעפט), הערשל סאקאלאווערס מעלגעשעפט, קלמן קופערמאן. זייער שוואגער אפרים גאלדהאמער און זיין פרוי דבורה. אויף דרום־זייט פון מארק איז דאס ערשטע הויז געווען יחזקאל־משה מאירס (דיאמאנט). זיין פאטער האט געהאט געוואונען דאס גרויסע געווינם פון 75 טויזנט רובל — א ריזיקע סומע אין יענער צייט. ער האט געפלאנט צו טאן גרויסע זאכן פאר דער שטאט. ער האט אנגעהויבן צו מאכן קאנאליזאציע, געהאט אנדערע גרויסע פלענער — אבער אלע פלענער זיינען מיט דער צייט אוועק מיטן רויך, אזוי אויך דאס גרויסע געווינם.

ווייטער האבן זיך געפונען יוסף בערשטלס לעדער־געשעפט, דבורה די „טשיניצע", אהרן שפערלינג (פאבריקל פון סאדע־וואסער). צוויי זין זיינע, איטשע און אליעזר פלומען און מאטל פלומען (ביידע פעלהאנדל), מרדכי אליעזרס איידעם (זאלצהאנדל), יצחק קארמאן (בעקעריי), משה אקערמאן (שוך־פאבריקל) אפרים זילבערייך (תבואה־סוחר). זיין זון נח, א גרויסער וואלד־סוחר, האט געוואוינט אין לובלין

דער איבערגעבויטער מארק אין 1958

מאָטל ביכמאַן, מאיר פּאַריעס מיט זייערע משפּחות; פּאַמיליע ליפּסמאַן; מענדל וויעזשביצקי און פרוי (מיניאַוויצקעס אַ טאָכטער); שמעון־גרשון שוסטערס אַ זון; אַהרן „קאַשעמאַכער", חיים פעלדשטיינס אַ פּעטער; איטשע בערנימאַן מיט פּאַמיליע; אַמזעל און שותף גרוד־זינסקי („אפּטעטשני סקלאַד"); נטע וואַקסמאַן מיט לאניע ציטרין און טאָכטער; שמואל נייהויז, אברהם בוימלגרין, אברהם זילבערשפּיץ, נחום וואַלמאַן; מרים שוואַרצבערג מיט אַ טאָכטער און אייניקל יאָסל.

זאָלן אויך דערמאָנט ווערן יענע טייערע יידן, וואָס מיר געדענקען ניט געניי זייער וואוינאָרט אין שטעטל, אָבער מערסטנס אויפן מאַרק און ראָדעמער שאָסיי. מלך העפּנער, נעיטל קאַרמאַן, דוד האַניגבוים, קויפל ראָפאָפּאָרט, אברהמטשע ענגל, יחיאל לערער און משפּחה (הובערמאַן), נחמיה פּאַרבמאַן, משה שלאָפמאַן, מאָטעלע לאָזערס מיט זיינע צוויי זין משה און יאָסל וואונדערבאַר (משוררים ביים רבין ר' ירחמיאלע), דער סופר ר' מרדכי־יוסף, אהרן (פּיניעס) שפּערלינג, חיים העפּנער, חיים שפּערלינג, דעם סופרס טאָכטער יוכבד קאָפּלס טענענבוים.

כל־זמן מיר לעבן לאָמיר טייער האַלטן אין זכרון אונדזערע געשטאָרבענע און אומגעברַאכטע.

מאָטל מלאך (חיפה)

יידן אויפן גרויסן מאַרק און אַנדערע גאַסן

די מערסטע קראָמען אויפן גרויסן מאַרק אין זוואָלין זיינען געווען יידישע, אַזוי אויך די הייזער דאַרטן.

דאָס ערשטע הויז איז געווען פון דער אַלטער מאַריאַנקע (שוואַרצבערג). איר איידעם נחום וואַלמאַן, ווי זיין שוויגער, האָט געהאַט קאָלאָניאַל־געשעפטן. ווייטער איז געגאַנגען חיים ספּוץ

לייבוש פוקסעס הויז. ווייטער: יואל ראזענבערג מיט אסתר־גאלדע און קינדער; נטע־ראובנס האפמאן מיט פרוי חיה האדעס; שמואל „קאשעמאכער"; דער גאלער זעליק קופערבערג; יוסף וואטשאס מיט פאמיליע; הערשל בעל־עגלה מיט פאמיליע.

אויפן אנהייב וועג, וואס האט געפירט קיין קאזאנאוו, איז געשטאנען די ערשטע טומאה, וואס איז געבויט געווארן אין 16טן יאר־הונדערט. אקעגן איז געשטאנען דער שטאטישער פלומפ. ווייטער האבן זיך געצויגן די הייזער אדער דירות פון משה איטשע ניסנס א זון; פייגעלע די בעקערין און קינדער; יעקל („קאוואל") מינסקי מיט פאמיליע; אלטער דראל (שמואל דראלס זון); מענדל קופערבערג מיט משפחה; יוסף־לייב „קאשעמאכער"; ישראל לינאוער (שפעטער געווארן מלמד) מיט פאמיליע; רבקה־רחל ברוין „די שמאכטע"; וועלוול „קאטאליק"; לאזער מאנדעלמאן; אברהם („סאבאק") גאלד־פארב מיט משפחה, זאלע גאלדפארב מיט די זין; לייבוש באבעניקער מיט פאמיליע; זאלע מאנדעלמאנס פרוי און זון (פארקויפט צייטונגען); אשר פשישוסקי מיט משפחה; רבקה די בעקערין, יוספס ווייב, מיט פאמיליע; משה דעם בלינדן מאירס (א טרעגער); איטשע בולץ דער טרעגער; מרדכי וועגמאן מיט זעלדע און פאמיליע; אביש מאנדעלמאן מיט משפחה; יעקל מאנדעלמאן מיט משפחה; טאבע דעם בלינדן מאירס מיט א זון; אברהם מאנדעלמאן מיט פאמיליע; יצחק־שמואל מורה־הוראה און פרוי האדעס די רביצין; לאזער יחזקאלס מאנדעלמאן מיט משפחה; אליהו (?) מיט חיה־בלומע און קינדער; יחזקאל מאנדעלמאן מיט עטל און קינדער; קלמן און בנימין מאנדעלמאן מיט משפחות; אייזמאן מיט ביילע און קינדער; זיסעלע קאץ („אמעריקאנער") מיט משפחה; שכנא מלמד מיט פרוי; שלמה קופער־מאן מיט פרוי פעסל; משה, פיניע אבעלעס זון, מיט פרוי און זון; לאזער שמואל ברוכס מיט פאמיליע; בצלאל פלומען מיט ביילע און קינדער; הערשל „שמעלאק" מיט משפחה; מענדל „שמעלאקס" טאכטער מיטן מאן און קינדער; יודל שערמאן מיט משפחה; הערשל פלומענבוים מיט שרה־לאה און קינדער; דער שוואַרצער אברהם לאנגלעבן.

אויף דער ראדעמער גאס האבן נאך געוואוינט: משה פארבמאן,

לייבוש רייזמאן מיט חנה און קינדער; חיים־אנשל קופערערד מיט סימע און קינדער; שמואל־אפרים קופערערד מיט ריווע און קינדער; שלמה יוסף „קאשעמאכער" (מאנעלא); שלמה מאנעלא מיט פרוי חנה; אייזיק שלאפמאן (קאשעמאכער) מיט דבורה און קינדער; דוד „קאשעמאכער" מיט שרה און קינדער; חיים־יונה מאנדעלמאן מיט פרוי און קינדער; די משפחה פישיסוסקי, משה וואלפמאן און פרוי; ראובן בעקער מיט פרוי און קינדער; רחל־הענע זילבער; איטשעלע שניידער, משה היטלמאכערס זון, מיט פרוי אסתר־מלכה און קינדער; חיים־יואל זילבער מיט מרים און קינדער; שמחה (בעל־עגלה) וואסער־מאן; משה מיט פרוי ראצע (טאכטער פון רחל־הענע זילבער); הירש־לייב קופערמאן מיט חוה און קינדער; שלום אבסטבוים, שיימע אבסטבוים, אברהם אבסטבוים, שייע אבסטבוים — אלע מיט פרויען און קינדער; איטשע גראדאווטשיק מיט פרוי און קינדער; וועלוול שניידער מיט פרוי און קינדער; איטשע („שאקלער") ברוין מיט פרוי און קינדער; אלימלך העפנער און פרוי; לוי בוימלגרין מיט פרוי און קינדער; זעליק („רימאזש") צוויינעגבערג מיט פרוי און קינדער; שמאי לייבעלעס פלומען מיט פרוי און קינדער; יעקל האפמאן מיט שפרינצע און זון דוד; אנשל בוימלגרין מיט פרוי און קינדער; חיה־בריינדל, מאזילס טאכטער, מיטן מאן; מענדל („פאפירמאסניק") וויינצמאן מיט פרוי און קינדער; זעליק („צוקערניק") שארפהארץ מיט פרוי און קינדער; חיים יאסלס פעלדשטיין (אייזן־געשעפט) מיט פרוי און קינדער; שעווע־נעכע פישאלעס (בעקרייי) און די זין שלמה און מאטל מיט זייערע פאמיליעס; אברהם („גראבאווער") בוימל מיט משפחה; ידידיה שערמאן מיט חיהלע און קינדער; אביש שערמאן מיט משפחה; יעקב „באקע" מיט טאכטער מלכה און פאמיליע; לייבקע פעלדשטיין מיט זון יוסף־שלום (סאדע־וואסער געוועלב) מיט פרוי און קינדער; משהלע אסטראווצער (הענעך אייכנבוימס שווער) מיט פרוי; יאסל קירשענבוים מיט פרוי און קינד; יודל קירשענבלאט, חיה־צירלס זון, מיט פרוי; דרעזעלע גראסמאן מיטן מאן.

ווינקל טומאה־גאס און ראדעמער שאסיי האט זיך ענגעהויבן מיט

די רעכטע זייט פון ראדעמער שאסיי האט זיך אנגעהויבן מיט

אברהם קופערמאַן, ישראל לוקאווער ז"ל (סאַן־פּאולאָ)

אַ שפּאַציר איבער זוואָלין

עס ווילט זיך אַ מאָל אויסמאַלן אין זיכרון אַ בילד פון יידישן זוואָלין פּאַרן חורבן. קומען דעמאָלט אַלע יידישע גאַסן און געסלעך און שטעלן זיך אויס אין אַ רייַ, און מיר הייבן אָן צו גיין מיט זייַ אַיינע נאָך דער צוויי־טער.

דער ראַדעמער שאָסיי הייבט זיך אָן ביים דורכפּאָר פון דער אַגראַרשול (שקאָלע ראַלניטשע) און ענדיקט זיך ביים אַריינפּאָר אין מאַרק.

אויף דער לינקער זייט, קומענדיק פון דער אַגראַרשול, האָבן געוואוינט די משפּחות פון שמואל דוד איידעם, אליעזר פוקס, אברהם־יעקבס זון יאָסל גאָלדמאַן, איטשע־לייב וואַטשאָס זון. דאָרטן האָט זיך אויך געפונען דער ספּאָרטפּלאַץ, וואָס אין די מאַרקטעג האָט עס אויך געדינט פּאַרן פּערד־און בהמות־מאַרק. באָלד נאָך דעם איז געווען דאָס הויז פון דער פאַמיליע בוימלגרין, זלמן־שמואל ברוכס מיט די זין לייבל און שיע; יהושע און פרוי שפרינצע (יהושע איז געשטאָרבן אין סאָוועט־רוסלאַנד און שפרינצע נאָך דער מלחמה אין טאָראָנטאָ; זייער זון אהרן־לייב און פרוי מאַניע פינקעלשטיין און טאָכטער שרחטשע לעבן אין טאָראָנטאָ); וויי־טער האָבן געוואוינט אברהם שערמאַן (שאָמשענס), די עלטערן פון איטשע פּאַרבמאַן, משה מיט זיין פרוי און קינדער; ראובן (נטעס) האָפמאַן, יאָסל ווייַנבערג, יעקב־הירש פוקס, משה בירשטעל (בעקעריי), חיה ציפּע צוקער, פרוי פון ישראל־שמואל ליפּעס; יאַנקל און אסתר־מלכה פּאַרבמאַן; ישראל און רוחמה לוקאַ־ווער; חנה און דער הויכער יאָסל צוקער (שוסטער) מיט זיין פרוי חנה און קינדער; יאַנקל פּאַרבמאַן, זיין פרוי אסתר־מלכה און די קינדער; ישראל לוקאַווער מיט רוחמהן און קינד; נחמיה לעדערמאַן (שוסטער); חיים ברוין („ראַנטשקע"), שלום „בּאַרשלאַק", שאַמאַלע שוסטער, מרדכי „בלאַף"; בנימין מאַנדעלמאַן; נח קופּערערד מיט חיה־לאה און קינדער; הערשל קופּערערד מיט הינדע און קינדער;

זיצן, פון לינקס: דינהלע און וואלף ליפסמאן. זייערע קינדער, פון לינקס: איציק, שרהלע, שמעון, פרימעט, נח

אונטער דער ענערגישער אנפירונג פון חנן גרינבוים, חיים־עליע פארבמאן, מלכה ברויינטוך און יוסף פשיסוסקי איז אנהויב 1927 ארגאניזירט געוואָרן א שניידער־פאראיין. אז מען האט זיך שוין געפילט פעסטער ביי זיך, איז מען ארוים מיט פאדערונגען פאר נארמאלע ארבעטס־שעהן און העכערע לוינען. באלעבאטים האבן ניט נאכגעגעבן און מען איז ארוים אין א שטרייק. עטלעכע טעג האט אנגעהאלטן דער שטרייק און די באלעבאטים האבן געגעבן א לוין־הוספה און מסכים געווען אויף א 10־שעהדיקן ארבעטסטאג. פאר די ארטיקע באדינגונגען אין יענע צייטן, ווען די נאדל־ארבעטערס פלעגן ארבעטן ווי לאנג דער בעל־הבית האט געהייסן, איז דאס באגרענצן די ארבעטסצייט ביז 10 שעה געווען א גרויסער ניצחון.

דער שניידער־פאראיין האט אלץ מער פארשטארקט זיינע פאזיציעס. ער האט אויך ארגאניזירט די שניידערקעס.

אין זעלביקן יאר איז אויך ארגאניזירט געוואָרן דער פראפעסי־אנעלער פאראיין פון די לעדער־ארבעטערס, אנגעפירט פון חיים מלכהלעם גאלדמאן, שמעון זילבערמאן, לייבל ווינשטאק און אנדערע. עס האט זיך זיי איינגעגעבן צוצוציען די מערסטע ארבעטערס פון פאך און אויסצוקעמפן בעסערע ארבעט־באדינגונגען. דער פאראיין האט אויך געהאט אן אייגענע ביבליאטעק.

צוזאמען מיטן נאדל־פאראיין פלעגן זיי איינארדענען טעאטער־פארשטעלונגען און פלעגן אראפברענגען פרעלעגענטן פון וואַרשע.

8. פרייע פראָפעסיעס

אין שטעטל זיינען געווען עטלעכע יידישע פעלדשערס, וואָס זיינען תחילת געווען אויך פריזירערס — קויפל ראַפּאַפּאָרט און זיין שוואָגער יעקל ברעסלער. שפּעטער איז צוגעקומען טאַנאַכאָוויטש.

סוף צוואַנציקער יאָרן איז געקומען דער ערשטער יידישער דאָקטער אין זוואָלין — בעלפּאָר. ער איז געווען געזעלשאַפטלעך זייער אַקטיוו. ער האָט געשאַפן די ערשטע יידישע באַנק אין שטעטל און געווען איר דירעקטאָר. שפּעטער פּאַרלאָזן זוואָלין און געווען דירעקטאָר פון שפּיטאָל אין שעדלעץ.

נאָך אים זיינען געקומען די יידישע דאָקטוירים פריד, ראָזענצוויג און קראַנגאָלד. געווען אויך א צאָן־טעכניקער מיט זיין פרוי ד״ר קאושדאן.

שמעון ליפסמאַן (לאָס־אַנדזשעלעס)

יידישע אַרבעטערס אָרגאַניזירן זיך

די הויפּטקוואָלן פון יידישער חיונה אין שטעטל זיינען געווען קרעמעריי, האַנטווערקעריי און א ביסל קליין־אינדוסטריע. די דאָמינירנדיקע פּאָכן זיינען געווען שניידעריי און שוסטעריי. די וואַרשטאַטלעך און פּאַבריקלעך זיינען מערסטנס געווען אין די אייגענע וואוינונגען. מען האָט געהאַרעווט פון פרי ביז שפּעט אין דער נאַכט פּאַר מאָגערע לוינען. אַזוי איז עס געגאַנגען טעג און יאָרן.

אין אונדזער צייט זיינען אַבער די אַרטיקע יידישע אַרבעטערס געקומען צום גדאַנק, אז מען דאַרף זיך אָרגאַניזירן, וויל נאָר דורך אייניקייט וועט מען קענען אויסקעמפן בעסערע באַדינגונגען. מען האָט זיך געווענדט אין 1927 צו דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון באַקלייד־פאַראיין אין וואַרשע וועגן אָרגאַניזירן א פאַראיין אין זוואָלין. זיי זיינען אַנטקעגנגעקומען אונדזער בקשה.

א טייל ארגאניזאטארן פון ערשטן פראפעסיאנעלן פאראיין אין שטעטל לעבן היינט אין פאריז: חנא גרינבוים, מאיר געלבלאט, חיים־עליע פוקס און שמעון ליפסמאן, וואס וואוינט אין לאס־אנדזשעלעס. און זיי האבן גרויסע פארדינסטן פארן אויסבוי און דער אנטוויקלונג פון פראפעסיאנעלן פאראיין.

זיי האבן באזארגט א לאקאל פארן פאראיין, געשאפן א ביבליאטעק און בכלל געפירט א קולטור־ארבעט. אבער דער הויפטציל איז, נאטירלעך, געווען אויסצוקעמפן בעסערע ארבעט־באדינגונגען פארן יידישן ארבעטער און א מענטשלעכן לוין.

אויף דעם געביט איז א סך אויפגעטאן געווארן, אבער די טעטיקייט האט לאנג ניט אנגעהאלטן. נאך שטענדיקע שטערונגען און רדיפות מצד דער מאכט איז דער פאראיין געצוואונגען געווארן צו פארמאכן דעם לאקאל, וואס דאס האט געמיינט — אפשטעלן יעדע עפנטלעכע טעטיקייט.

אין גאנצן איז די ארבעט ניט אפגעשטעלט געווארן, אבער זי איז געפירט געווארן אויף אנדערע רעלסן, אויף א שטילערן וועג.

אין פראפסיאנעלן פאראיין האבן זיך באטייליקט אלע שיכטן פון די יידישע ארבעטערס אין שטעטל.

א גרופע יידישע מיידלעך פון זוואלין. שרהלע אקערמאן (אומגעקומען), איטע אקערמאן (אומגעקומען), שיפרה צוקערמאן־קאקעלקא (פאריז), פרימעט צוקערמאן־פינקעלשטיין (פאריז), פישל קאמאשענמאכערס עלטערע טאכטער — בענדעלמאן און אסתר ראזענקראנץ (ביידע אומגעקומען)

ביים אַרגאַניזירן אלץ, וואָס האָט געהאַט א שייכות מיט די לאַסט־אויטאָס אין זוואַלין.

7. יידישע אַרבעטערס

פאַבריקן פון א גרעסערן פאַרנעם זיינען ניט געווען אין זוואַלין. אין די מלוכהשע אונטערנעמונגען האָט מען קיין יידן נישט אַנגענומען, דעריבער האָט א יידישער יוגנטלעכער, וואָס האָט נישט געקענט ווייטער לערנען אין שול, געמוזט אַנגעמען דעם פאַך פון זיין טאַטן, אַדער זיך לערנען אַן אַנדער מלאכה, אַדער אפילו זוכן אַרבעט אין אַנדערע שטעט.

געווען איינצלנע וועבערס אין שטעטל, וואָס האָבן געאַרבעט אין לאַדזש. א צאָל חסידישע יוגנטלעכע האָבן געאַרבעט אין וואַרשע ביי טריקאָטאַזש, וואָס איז געווען א סעזאָן־אַרבעט, אין דער צייט פון אַרבעטלאָזיקייט געקומען צו זייערע עלטערן. דאָס זעלביקע איז געשען מיט אַנדערע אַרבעטערס, וואָס זיינען ניט געווען פול באַשעפטיקט אין די אַרומיקע שטעט.

טייל זוואַלינער יידן האָבן געקראָגן אַרבעט אין די גאַרבערייען, איינצלנע אין די מילן, טייל אין די גרויסע אַנגראָ־געשעפטן.

די גרעסטע צאָל יידישע אַרבעטערס זיינען געווען באַשעפטיקט ביי די יידישע האַנטווערקערס. ניט געקוקט אויף דעם, וואָס יענע האָבן קודם־כל געגעבן אַרבעט אייגענע קינדער און אייגענער משפחה.

די גרעסטע גרופּע יידישע אַרבעטערס זיינען געווען די שניידערס, שוסטערס, קאַמאשן־שטעפערס, סטאַליאַרעס, בעקערס, שטובן־מאָלערס.

דער אייניציקער יידישער אַנגעשטעלטער אין מאַגיסטראַט איז געווען נחום גראָסמאַן.

עס זיינען געמאַכט געווארן עטלעכע פרואוון צו שאַפן א פראָפעסיאָנעלן פאַראיין אין זוואַלין, צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון די יידישע אַרבעטערס, אָבער די בקשות זיינען תחילת אַפגעווארפן געווארן פון דער פּוילישער מאַכט. ערשט אין מיטן 1920 האָט זיך סוף־סוף איינגעגעבן צו קריגן אַן אַפיציעלע דערלויבעניש אויף דעם.

6. טראַנספֿאָרטאַציע

מיסחר און טראַנספֿאָרט גייען האַנט אין האַנט. אַן דעם יידישן בעל־עגלה וואָלט שטאַרק געליטן דער גאַנצער יידישער האַנדל אין שטעטל. דורות לאַנג האָט ער זיך געשלעפּט מיט זיין פּערד־און־וואָגן איבער וועגן צו ברענגען אָדער אַרויספירן די נייטיקע פּראָדוקטן אָדער סחורה.

די בעלי־עגלות האָבן יעדן שבת געהאַט אַן אייגענעם „מנין" אין הויז פון אַביש מאַנדעלמאַן. נאָכן דאַוונען פלעגט מען מאַכן א „לחיים" און זיך אויסרויִדן דאָס הארץ וועגן די צרות פון דער וואָך.

שמחה וואָס־ערמאַן פלעגט זיך וויצלען וועגן זיינע פערד, אַז זיי זענען נישט אויס ווי מענטשן. די סיבה איז — פלעגט ער דערקלערן — וואָס ער האָט נישט געהאַט קיין געלט צו קויפן האָבער פּאַר זיי, דעריבער האָבן זיי פּאַרלאָרן זייער מענטשלעך אויסזען.

שמחה איז געבליבן בעל־עגלה ביזן סוף, אפילו דעמאָלט, ווען אַלע בעלי־עגלות האָבן אין פּאַרשיידענע גרופּעס זיך אָרגאַניזירט און אַנשטאָט דעם וואָגן אַריינגעפירט דעם אויטאָמאָביל. די געוועזענע בעלי־עגלות האָבן גרופּעסווייז זיך איינגעשאָפּט עטלעכע לאַסטאויטאָס און איינגעשטעלט גיכע און רעגולערע מאַרשרוטן קיין ראָדעם, לאָדזש, וואַרשע, לובלין און אין א ריי אַנדערע ערטער. אין אַנהייב זיינען די שאָפערן געווען פּאָליאַקן, אָבער שפּעטער האָבן די יידן זיך אַליין אויסגעלערנט די מלאכה פון טרייבן אַן אויטאָ — אַביש מאַנדעלמאַן און זיין זון יעקל, מרדכי וועגמאַן און זיין זון מאיר (איצט אין לאָס אַנדזשעלעס), חיים־יונה מאַנדעלמאַן און אַנדערע. די אייגנטימערס פון די לאַסטאויטאָס האָבן זיך צונויפגערעדט און אַנגעשטעלט לייבל בוימלגרין צו רעגולירן דעם גאַנצן פּאַרקער און צו פּאַרמיידן קאָנקורענץ צווישן אייַן גרופּע און דער אַנדערער.

יידן זיינען אויך געווען די פּיאָנערן פון טעגלעכן פּאַסאַזשיר־פּאַרקער: משה־מענדל אייזדלער, אליעזר פוקס, ישראל־משה ברוין און משפּחה, טוביה גרינבערג, אברהם זאַלצמאַן (פּאלקי).

נוח ליפּסמאַן און אהרן־לייב בוימלגרין האָבן גרויסע פּאַרדינסטן

יונה ראזענבערג מיט זיין זון חיים, לאזער (זייענצקיווער) סאנקעוויטש, פסח קויכען אוו אנדערע.

פון די צוויי מילן אין זוואלין האט די גרעסטע געהערט צו משה־יעקב גאלדפארב.

עס זיינען געווען עטלעכע יידישע קאשעמילן (אלעארניעס), וואס האבן אויסגעארבעט אייל — פון לייבעלע פלומען און א צווייטן.

די צוויי פאבריקלעך פון זייף האבן געהערט צו אברהם שטיינהאלץ און בוימלגרין. עטלעכע צוקערלעך־פאבריקלעך זיינען אויך געווען אין יידישע הענט.

אין די דריסיקער יארן האט לייבוש־פסח אייכענבוים אויפגעשטעלט א טארטאק צו שניידן ביימער פאר ברעטער.

5. גארבעריין

זוואלין האט געהאט עטלעכע גארבעריין, וואס האבן באלאנגט צו די משפחות אייכענבוים, גאלדפארב, ראטפארב, קופערמאן, וואס זיינען קרוביש געווען פארבונדן אייניג מיט די אנדערע. געווען נאך גארבעריין — פון האנאוער אוו אנדערע.

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען די גארבעריין געווען א וויכטיקע פאזיציע אין עקאנאמישן לעבן פון די יידן אין זוואלין. א סך יידן זיינען געווען באשעפטיקט אין די גארבעריין אדער ביים צושטעלן רויע פעל אוו אנדערע מאטעריאלן.

צווישן דער ערשטער אוו צווייטער וועלט־מלחמה איז די דאזיקע עקאנאמישע פאזיציע שטארק אפגעשוואכט געווארן צוליב דער געוואלטיקער קאנקורענץ פון די גרויסע גארבעריין אין נאענטן ראדעם. די געבליבענע יידישע וויקערס האבן בעיקר זיך פארנומען מיט אויסארבעטן וויך לעדער פארן ארטיקן געברויך. שמואל אייכענבוים, דער גרויסער נדבן פון לובלין, אן אפשטאמיקער פון זוואלין, האט נאכן ערשטן וועלטקריג אריבערגענומען עטלעכע זוואלינער ארבעטערס אוו זיי באשעפטיקט אין זיין לובלינער גארבארניע.

טייערע יידישע טיפן, ווי דאס ווערטל גייט — ארעם ווי די נאכט, אבער ערלעך. ווער קען פארגעסן מאטל אייזענבערג („סקאפ"), משהלע וואסער־טרעגער, וועלוול וואסער־טרעגער און אנדערע.

4. מיסחר

יידן האבן דאמינירט דעם האנדל אין שטאט אויף אלע געביטן. אנגרא־געשעפטן פון שפייז האבן געהאט לוי בוימלגרין און זעליק שוואַרצבערג.

דער האנדל מיט תבואה און מעל איז געווען זייער פארשפרייט. זוואלינער סוחרים פלעגן אויפקויפן תבואה פון דער נאנצער נעגנט, שיקן עס צו די מילן פון ראדעם און לובלין און אויף צוריקוועגס ברענגען דאס מעל. מיט דעם האבן זיך פארנומען: יוסף קירשענבוים, אייגער פון די גרעסטע מעל־סוחרים, יאנקל האפמאן (געשטארבן 1979 אין חיפה) און מאיר בירענבוים (טאראנטא).

מאנופאקטור־האנדל איז מערסטנס געלעגן אין די הענט פון אלטער פלומענבוים, הענעך אייכענבוים, יאנקל דימענט, מענדל שארפ־הארץ. הויפט קאלאניאל־געשעפטן האבן געהערט צו נענטל קארמאן און מאדזשעוויעצקי.

דער מיסחר מיט רויע פעל און פארטיקע לעדער איז געווען זייער גרויס. נאר יידן האבן זיך פארנומען מיט דעם: לאזער פלומען און זיינע זין מאטל און בצלאל, די משפחה וואסערשטראם און אנדערע.

זוואלין איז געווען א גרויסער צושטעלער פון עופות, אייער, פוטער קיין ווארשע. עטלעכע און צוואנציק לאסטאוויטאם פלעגן טאג־טעגלעך פירן אהין די אלע פראדוקטן.

מיט אייזן־אויסארבעטונגען האבן זיך פארנומען אברהמטשע ענגל, שמואל־אליה קאפלאן און אנדערע.

א קאנצעסיע אויף זאלץ האט געהאט יהושע בוימלגרין, אויף נאפט און געזאלין — אנשל בוימלגרין און זעליק שוואַרצבערג.

דער האנדל מיט האלץ איז אין גאנצן געלעגן אין יידישע הענט:

3. אַנדערע פֿרנסות

די בעסטע מעבל־אויסאַרבעטונגען — און נאָר אויף באַשטעלונגען — זיינען אַרויס פון דעם סטאַלעריי־וואַרשטאַט פון הערשל (סאסנים) גרינבוים מיט זיין שותף אברהם, מאַן פון פּעסע־שרה רבקהס.

די קלייַנע בויאַרבעט אין שטעטל איז מערסטנס געלעגן אין קריסטלעכע הענט.

די וואַרשטאַטן פון די קאַמאַשן־שטעפּערס, וואָס האָבן געניט פֿאַר אַלע שוסטערס, יידן און קריסטן, האָבן זיך געפונען אין זייערע היימען. די גרעסטע פון זיי זיינען געווען משה מאַנדעלבוים און זייַנע זין שלמה, מענדל, שלום ווייַנטרויב מיט זייַנע זין מענדל, חיים און מאיר; טוביה ראָזענבלאָט, פישעלע שטערן און אַנדערע.

עס זיינען געווען עטלעכע שמידן: איסר קאַוואַל און מאָטל מינסקי מיט זייַנע זין (אייַנער האָט געהייסן שמחה, דעם צווייטן געדענק איך נית).

רימערס (רימאזשעס), וואָס האָבן אויסגעאַרבעט געשפּאַנען פֿאַר פּערד, איז געווען אין גאַנצן אין יידישע הענט — די משפּחה צווייגענבערג (פּלאַרקים) און אַ צייט אויך טאַוואַטשע דימאַנט און זייַנע קינדער, וועלכע האָבן אַנהייב דרייסיקער יאָרן אויסגעאַרבעט קיין פּאַרטאַ אלעגראַ, ברָאזיל.

אַ סך יידן אין זוואָלין האָבן אויסגעשלאָגן חיונה ווי בעקערס, קצבים און בלעכערס, וואָס האָבן דורות לאַנג געפירט אַ האַרעפֿאַשנע לעבן אין שטעטל.

די יידישע זייגער־מאַכערס זיינען געווען: שמחה וואָלמאַן און זייַנע זין אליהו און זעליק, מענדל דזעזביצקי מיט זייַנע צווויי זין און חיים יחזקאלעס וויינבערג.

ביז אַרום 1935 זיינען אין זוואָלין געווען דריי פריזירערס — אַלע יידן: גימפּל און משה שלאָפֿערמאַן און איטשע טאַנאַכאַוויטש. שפּעטער איז צוגעקומען אויך פּוילישער פֿאַריקמאַכער.

וואַסער־טרעגערס איז געווען אַ ריין־יידישע פֿראָפּעסיע. געווען

אין די איבעריקע טעג פון דער וואך זיינען זייערע אייגענע שטיבער געווען די פּאַרקויפּפּלעצער פון זייערע אויסאַרבעטונגען.

געווען אויך א גרעסערע צאָל פרויען־שניידערינס, וואָס פלעגן נייען וועש פּאַר מענער און פרויען און קליידער נאָר פּאַר פרויען. פון זיי זאָל דאָ ספּעציעל דערמאָנט ווערן חיה־צירל קירשנבלאָט. די גאַנצע דירה אירע איז באַשטאַנען פון איין גרויסן צימער מיט צוויי בעטן, א צושניידטיש און א קיך. ביים אייניקן פענצטער זיינען געשטאַנען צוויי נייטמאַשינען. אַרום זיינען תמיד געווען אירע פיר קינדער: יודל, סערל, עליע און אַלטער און 8-10 מיידלעך, וואָס פלעגן אַרבעטן פּאַר איר און זיך געלערנט דעם פּאַך.

חיה־צירל איז געווען פּאַרנומען מיט איר אַרבעט. זי פלעגט נייען פּאַר דער קריסטלעכער אינטעליגענץ און פּאַר רייכערע יידישע פרויען. זי האָט זיך געגריסט מיט איר קענטשאַפט אין שניידעריי, און אויף דער וואַנט אין איר שטוב איז געהאַנגען א דיפלאָם, וואָס זי האָט באַקומען נאָכן ענדיקן די פּאַכשול אין וואַרשע. ביי איר האָבן זיך אויסגעשולט מערערע יידישע מיידלעך, וואָס זיינען געווען גוטע שניידערקעס, ווי מלכה מאַנדעלמאַן־ברויטוך (איצט אין בוענאָס־איירעס), מאַניא בוימלגרין פינקעלשטיין (איצט אין טאָראָנטאָ) און א ריי אַנדערע.

2. שוסטעריי

די צווייטע גרעסטע גרופּע יידישע האַנטווערקערס זיינען געווען די שוסטערס, צווישן זיי — די משפּחה גלעבלאָט, משה אקערמאַן, נחמיה שערמאַן. דאָס זיינען געווען קליינע פּאַבריקאַנטן, וואָס יידישע און קריסטלעכע שוסטערס פלעגן אַרבעטן פּאַר זיי לויט דער כאַלופּניקעס־סיסטעם. זיי פלעגן פּאַרקויפן די אויסגעאַרבעטע שיך אויף אַן אָרט און אויך מחוץ זוואַלין. דער שוך־פּאַבריקאַנט בינדעלמאַן האָט זיך שפּעטער אריבערגעקליבן קיין סאַסנאָווצע און זיין זון קיין לעמבערג.

א סך שוסטערס פלעגן פּאַרקויפן זייער סחורה אויף יאָרידן אַזוי ווי די שניידער־טאַנדעטניקעס. דאָס זעלביקע האָבן געטאָן די היטל־מאַכערס די משפּחה זאַלצמאַן־וויינבאַנד און די סטאַליאָרעס.

שניידער־טאנדעטניקעס זיינען געווען: חיים־בער פלומענבוים מיט זיינע ברידער אפרים, משה, הערשל און שטיפברודער מענדל שירמאן, זיסל גראסמאן, יעקל אילמאן, חיים־לייב מאנדעלמאן, ישראל פלומענבוים (נישט משפחה מיט חיים־בערן).

די זוואלינער טאנדעטניקעס פלעגן אפּוצען זייער סחורה אויך אויפ די יאריד אין פּילעוו, ליפּסק, גניווישעוו, דרילדזש און סקאריש עוו.

די יידישע זוואלינער שניידערס האבן באקליידט א סך ארבעטערס פון דער גרויסער פּוילישער מיליטערישער פאבריק אין פּיאנעק, וואס איז געווען עטלעכע קילאמעטער פון אונדזער שטעטל. אין דער דאזיקער פאבריק האט מען ניט באשעפטיקט קיין יידישע ארבעטערס און יידן האבן אויך ניט געטארט ארייננעמען. אן אויסנאם איז געווען דער פאטער פון חיים און הערשל שלאפמאן, וואס פלעגט יעדער טאג צושטעלן פליש פאר דער קיך פון פאבריק.

די זוואלינער בעלי־מלאכות זיינען געווען אנגעשלאסן אן דעם צענטראלן האנטווערקער־פארבאנד אין ווארשע. זיי האבן געהאט אן אייגענעם „מנין" אין זיסל גראסמאנס הויז.

יעדער מארקטאג און אויפ יאריד פלעגן די האנטווערקערס אויסשטעלן זייער סחורה אין ספּעציעל־צוגעגרייטע פלעצער אויפן מארק.

זיצן, פון לינקס: חיה־צירל קירשענבלאט, איטע לאבעל, מלכה ברייטוך־מאנדעלמאן (בוענאס־איירעס), מאניע פינקעלשטיין־גרין (טארנאגא), סערל קירשענבלאט. שטייען פון לינקס: ישראל־שמואל ליפּעס א טאכטער, לאה בוימל, אלטער קירשענבלאט

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

די עקאָנאָמישע סטרוקטור

1. שניידעריי

אין דעם יידיש־עקאָנאָמישן לעבן פון זוואלין האָבן פארנומען א וויכטיקן פלאַץ די יידישע האַנטווערקערס: שניידערס, שוסטערס, קאמאשן־שטעפערס, סטאָליאַרעס, היטל־מאכערס.

באקאַנט מיט זיין שניידעריי־ארבעט איז געווען הערשל טרייטאן מיט זיינע זין יאַנקל חנא און ישראל (דער לעצטער איז געווען אקטיוו אין דער זוואלינער סאָסייעטי אין ניו־יארק. מיט עטלעכע יאר צוריק געשטאָרבן אין לאַנקעסטער, פענסילוועניע), ווי אויך פסח שניידער מיט זיינע זין משה און איטשע גרויסטיך.

דאָמען־שניידערס זיינען געווען: שמואל בארטמאַנאָוויטש מיטן זון חנא, נח (שמואל־חיימס איידעם) קירשענבלאַט מיט זיינע זין מאָטל און מאָטעס, אידל קירשענבלאַט מיט זיין ברודער אלטער. געווען אויך עטלעכע שניידערס, וואָס האָבן זיך ספּעציאַליזירט אין נייען חסידישע מלבושים.

ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אין זוואלין ניט געווען קיין אייַן קריסטלעכער שניידער. אפילו די זוואלינער גלחים פלעגן באַשטעלן זייערע קליידער ביים יידישן שניידער דוד שטראָם, וואָס האָט זיך ספּעציאַליזירט אין דעם.

די אלע דערמאָנטע שניידערס האָבן געארבעט בלויז אויף באַשטעלונגען, סיי פאר יידן, סיי פאר רייכערע קריסטן. זיי האָבן גאָרניט געהאַט צו טאָן מיט דער באַקליידונג פון די מאַסן. פאר די לעצטע האָבן געארבעט די טאנדעט־שניידערס, וואָס אין זייערע ווער־שטאַטן האָבן אָפט געארבעט זייערע קינדער און א מאָל אויך פרעמדע ארויסהעלפערס. פאר די טאנדעטניקעס פלעגן אויך צושטעלן פּאַרטיקע סחורה די כאָלופניקעס, וואָס פלעגען עס טאָן ביי זיך אין הויז.

די יידישע ארבעטערס, מורא האבנדיק פאר טורמע, זיינען זיך צעפאלן אין אנדערע מקומות זוכן פרנסה.

די יידישע יוגנט, ווי פייגלדיק ס׳איז ניט געווען איר מערכה און ווי פארנעפלט ס׳איז געווען איר צוקונפט, איז אבער געזעלשאפטלעך געווען אקטיוו אין די פארשידענע פאליטישע פארטייען און אפילו אין ספארט. געווען א פוטבאל־מאנשאפט פאר דער ארבעטער יוגנט „מארגנשטערן" — אהרן־לייב בוימלגרין, משה און יידל אילענבלום, די גלאזמאן ברידער ברוך און יאנקל און אנדערע. אייניר פון זיי, שלמה פינקלשטיין, איז איין פרייטיק פאר נאכט אומגעקומען אויף א טראגישן אופן.

די רעוויזיאניסטן האבן געהאט אן אייגענעם ספארטקלוב מיטן נאמען „טרומפעלדאר".

צווישן די יידישע פארטייען זיינען פארגעקומען שטארקע דיסקוסיעס, א מאל איז אויך געקומען צו געשלעגן, אבער אין צייט פון א צרה זיינען אלע יידן געגאנגען צוזאמען פאראיניקט.

זוואלינער יוגנטלעכע. ערשטע רייע, פון לינקס: ראוטשע גאלדפארב, הענעך זיידענבוים. צווייטע רייע, פון לינקס: יחזקאל גאלדפארב, דינה גאלדפארב, יאער גאלדפארב, אומבאקאנט און יאסל וואסערמאן. פון פארנט — לאלעק ברעסלער

ניט קענען באווייזן צו ענדיקן די ארבעט און אפט פארמאכט די פאריק־מאכערסקע שוין נאך ליכטצינדן. איך דערמאן זיך, אז איין מאל שבת איז שימע געמבער, א ייד א בעל־כוח, ארויין אין דער פאריק־מאכערסקע, צעיאגט די קליענטן און צעהאקט די שויבן.

איך דערמאן זיך נאך א מעשה, וואס איז פארלאפן ערב־שבת, אבער דאס מאל שוין מיט א פויער. געשען איז דאס אויפן ראדעמער וועג. איך האב דעמאלט געלעבט ביי חיים־יואל באלשעוויניק, אנטקעגן מלך העפנער. אין הויז פון משהלע ראזענבלאט (וואדיעם) האט געוואוינט ר' יצחק־שמואל מורה־הוראה, וואס איז צוריקגעקומען פון זיין פרייטיק־דיקער מיקווה. אין דער זעלביקער צייט איז דורכגעפארן א פויער. ער איז געווען א ביסל שיכור און א שמיץ געגעבן מיט זיין בייטש אין פנים פון דעם מורה־הוראה. ביי דער טיר פון מלך העפנער איז געשטאנען משה מאנדעלמאן מיט זיין ברודער קאלמאלע. זיינען ביידע ברידער ארויף אויפן וואגן און זיי האבן דעם פויער אזוי צעשלאגן, אז מען האט געמוזט דעם פויער אפפירן אין שפיטאל.

ביי אן אנדער געלעגנהייט איז דער יידישער קאראבעלניק שערמאן ארויסגענארט געווארן דורך א פויער פון דארף. מיט עטלעכע טעג שפעטער האט מען אים געפונען אין א פעלד א דערהרגעטן. ס'איז פאךגעקומען א גרויסע אויספארשונג, אבער מען האט ניט געפונען דעם מערדער.

ניט אלע מאל האט מען זיך אזוי אבער געשלאגן מיט פויערים. אין פראפעסיאנעלן לעדער־פאראיין האבן יידן און גויים געארבעט צוזאמען און זיי האבן אויך דורכגעפירט א גרויסן שטרייק פון די שוסטערס. פון די יידישע ארבעטערס האבן אנגעפירט דעם שטרייק אוריש לעדערמאן, חיים גאלדמאן, שמואל מאיר און מאיר געלבלאט. דער שטרייק האט זיך געצויגן מערערע וואכן און מערסטנס געווען ביי יידישע ארבעטס־געבערס, ווי נחמיה שערמאן, משהלע אקערמאן און טעוויע ראזענבלאט (קאמאנשן־מאכער). אין מארקטעג האבן זיי געבראכט סחורה פון אנדערע שטעטלעך, זיינען די שטרייקערס זיי באפאלן און אלץ צעשניטן.

אין די שפעטערדיקע יארן איז דער פאראיין פארמאכט געווארן.

זי צוגעגרייט געווארן אפצופירן אין ארומיקע צענטערס, דאס רוב קיין וואַרשע. יענע נאכט — און וועז ס'איז געווען צו פיל סחורה אויך פריערדיקע נעכט — זיינען יידישע פרויען געזעסן און געפליקט פעדערן פון גענדז און מענער האבן זיי געפאקט אין קאסטנס. דאס זעלביקע האט מען געטאן מיט טויזנטער אויפגעקויפטע אייער.

זונטיק פרי פלעגן די דאזיקע סוחרים זיך צונויפקלייבן ביי מלך העפנער אדער מענדל וויינצמאן (פאפעראסניק). די גאס האט אויפגעלעבט פון שבת־צונאכט ביז זונטיק פאר טאג. אז הערשל מארגאל האט גערופן זיין זון יעקב־יוסף, אדער זיסעלע כ"ץ (אמעריקאנער) האט געהוסט, אדער אביש מאנדעלבוים (דער בעל־עגלה) האט גערופן זיינע זין — האט מען געהערט פון איין עק גאס צום צווייטן.

אז ס'איז געקומען שבת, האט זיך אלץ אפגעשטעלט. דער געלער לייזער (העפנער), דער שמש, איז פרייטיק פאר נאכט געגאנגען און געקלאפט מיט זיין קורצן שטעקן אין יעדער געווער, אז מען זאל באלד צומאכן דאס געשעפט. אן אויסנאם איז געווען אשר־גימפל שלאפערמאן, דער שערער און זיין ברודער משהלע, וואס זיי פלעגן

זוואלינער איינוואוינערס באַוואונדערן דעם ערשטן פאַסאַזשיר אויטאבוס אויף דער ליניע זוואַלין־וואַרשע

„השומר הדתי" פון „מזרחי". דריי פון זיי געדענק איך: חיים שלאָפמאן, מיין קוזין, בערל מאַרדעוויצליי און ישראל בוימלגרין.

די קאָמוניסטישע פּאַרטיי, כאָטש אומלעגאַל, איז דאָך געווען אַן אַקטיוועָר כוח. אין די לעצטע יאָרן איז געוואָרן אַקטיוו אויך דער „בונד".

די מערסטע יידישע פּאַרטייען האָבן געהאַט זייערע ספּאָרט־סעקציעס, באַזונדערס פוטבאָל און פּינג־פּאָנג.

א וויכטיקע קולטור־דערציערישע ראָלע האָבע געשפּילט די די קעסטל־אָוונטן פון פּאַרשיידענע אָרגאַניזאַציעס, וואו די מער אינטעליגענטערע מיטגלידער פלעגן ענטפערן אויף פּאַרשיידענע פראַגן פון פּאַרזאַמלטן עולם. די קעסטל־אָוונטן זיינען געווען זייער פּאָפולער אין שטעטל.

בן־ציון שערמאַן (פּאַריז)

פון אַמאָליקע יאָרן

איך און א סך פון מיינע חברים האָבן נאָכן ענדיקן לערנען עטלעכע יאָר אין חדר ניט געקענט טראַכטן וועגן לערנען ווייטער, ווייל מען האָט געמוזט אַרויסהעלפן דעם טאַטן אין מאָכן חיונה. בדרך כלל האָט זיך געפירט, אז דאָס יינגל האָט איבערגענומען דעם פּאַך פון זיין טאַטן: איז דער טאַטע געווען א שוסטער, האָט זיין יינגל זיך געלערנט שוסטעריי, איז דער טאַטע געווען א שניידער, איז זיין זונדל געוואָרן א שניידער אָן אַזוי וויייטער. ביי די רייכערע קינדער איז געווען דאָס זעלביקע: אויב זייערע עלטערן זיינען געווען סוחרים, זיינען זיי אויך געוואָרן סוחרים.

א סך יידן האָבן געהאַנדלט מיט עופות, אייער, פעדערן. א גאַנצע וואָך, אָבער מערסטנס דאַנערשטיקדיקן מאַרקטאָג, איז די סחורה אויפגעקויפט געוואָרן און שבתדיקע נאָכט ביז זונטיק פרי איז

צאָל קאָראָבעלניקעס, וואָס פלעגן יעדער טאָג פון וואָך — אויסער שבת — גיין אין די ארומיקע דערפער אייגקויפן פראָדוקטן, א קעלבל אָדער אפילו ברענגען פון דאָרטן צו פירן א קו. אין 1938 האָט דאָס כמעט ווי אויפגעהערט צוליב מורא באָפאַלן צו ווערן אויף די וועגן פון די אָנגעהעצטע פּאָליאַקן. איין מאָל איז א זוואָלינער ייד בארויבט און געהרגעט געוואָרן אויף זיין וועג פון דאָרף.

* * *

א גרויס געשעעניש אין שטעטל זיינען געווען די וואָלן, לאָקאָלע און אָלגעמיינע פון לאַנד. פאָרשיידענע פּאָרטייען האָבן געקעמפט פאָר א גרעסערער פּאָרטרעטערשאַפט. יידן זיינען דאָס רוב געגאַנגען ווי א בלאָק אין די שטאָטראָט־וואָלן. אָבער די וואָלגעזעצן זיינען געווען אזוי געשריבן, אז די יידישע שטימען זאָלן זיין ווי וויט מעגלעך באָגרענעצט. זוואָלין, א שטעטל מיט 50 פּראָצענט יידן, האָט קיין מאָל ניט געהאַט קיין יידישן בירגער־מייסטער. אין פּאַסט אָדער אין פּאָליציי האָט ניט געאָרבעט קיין איינציקער ייד.

א וויכטיק געשעעניש זיינען אויך געווען די וואָלן צו דער קהילה (גמינע). אָלע יידישע פּאָרטייען און אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך באַטייליקט אין די וואָלן. א גרעסערע פּאָרטרעטערשאַפט אין קהילה האָט באַטייט ניט בלויז פּרעסטיזש און השפעה, נאָר אפילו געווייסע עקאָנאָמישע געווינסן.

יידן אין זוואָלין זיינען ניט געווען פּאָרטאָן בלויז מיט סאָציאל־עקאָנאָמישע ענינים. געווען אויך א לעבעדיק געזעלשאַפטלעך לעבן, וואָס איז דער עיקר דאָמינירט געוואָרן פון די פּאָרשיידענע יידישע פּאָליטישע פּאָרטייען און פון רעליגיעזן סעקטאָר.

צום סוף פון די 1920ער יאָרן זיינען פלוצלינג אויסגעוואַקסן נייע אָרגאַניזאַציעס און באַוועגונגען און אויך די אלטע זיינען געוואָרן לעבעדיקער און אקטיווער.

די מערסט־אקטיווע פּאָרטייען זיינען געווען דער בית"ר און דער „השומר־הצעיר". אין מיטן 1930ער יאָרן איז דער „ברית־החיל" געוואָרן אָן אקטיווע אָרגאַניזאַציע. געווען אויך קלענערע פּאָרטייען, ווי דער

צעכשטיין האָט אַבער דאָך ניט אַלץ אויפגעגעבן. ער איז געבליבן אין זוואַלין און דאָרטן איינגעפירט א מצה־מאשין, אַבער זיין הויפט־פרנסה איז געווען א פאַבריקל פון סאָדע־וואַסער.

דער עלטערער זון פון צעכשטיינען, חיים, איז געווען אקטיוו אין השומר־הצעיר און דער צווייטער זון, יאנקל — אין בית"ר. חיים איז בעתן צווייטן וועלטקריג אַנטלאָפן קיין סאָוועט־רוסלאַנד און מער האָט מען פון אים ניט געהערט.

אַן ערך אין דער זעלביקער צייט — סוף 1920ער — האָט מען געזומען מאכן טראָטוארן אין די מערסטע גאסן.

מיט עלעקטריע, אויטאָם און צעמענטענע טראָטוארן האָט דאָס שטעטל באקומען אַן אַנדער פנים. דער עקאָנאָמישער מצב פון א סך אייגנווינערס האָט זיך פאַרבעסערט, עס האָט זיך פאַרגרעסערט דער האַנדל צוליב די פאַרלייכטערטע פאַרבינדונגען מיט די ארומיקע דערפער און אַנדערע שטעט.

* * *

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט זיך דער מצב פון יידן אין פוילן שטאַרק פאַרערגערט. זוואַלין איז ניט געווען קיין אויסנאַם. די פוילישע נאַציאָנאַלע פּאַרטיי האָט אויך ביי אונדז אַנגעהויבן באיקאָטירן יידישע סוחרים און קרעמערס. עס זיינען אויפגעקומען נייע קראָמען פון פּאָליאַקן און די אַזוי אויך גענוג געדריקטע יידישע קרעמערס האָבן שטאַרק גאליטן פון באיקאָט. אַן אויסנאַם זיינען געווען די קראָמען פון זעליק שוואַרצבערג און לוי בוימלגרין. זיי זיינען פאַקטיש געווען אַנגראָסיסטן פון אַלגעמיינע סחורות, מיט לאַנגע יאָרן פראַקטיק און מיט א גוטן נאָמען ביי די פּאָליאַקן, און קיינער האָט זיי ניט געקענט אַרויסקאָנקורירן.

נאָר א גרויסע קאָנקורענץ פאַר די יידישע סוחרים און קרעמערס זיינען געווען די אויפגעשטעלטע פוילישע קאָאָפעראַטיוון, וואָס האָבן אָפּגעקויפט די פראָדוקטן פון פוילישן פויער און זיך פאַרנומען מיט אַנדערע מיסחרים, וואָס זיינען פריער געווען אין יידישע הענט.

אין די פריערדיקע יאָרן איז אין זוואַלין געווען ניט קיין קליינע

1926 האָבן 28 בעלי־עגלות געמאַכט שותפות און געקויפט דעם ערשטן לאַסטאויטאָ צו טראַנספֿאַרטירן סחורה קיין ווארשע. דער דאָזיקער אויטאָ האָט ניט קיין גומענע רעדער, און ביי יעדער אָפּשטעל האָט מען געדאַרפט אָנדרייען דעם מאָטאָר. דער שאָפער איז געווען א פּאָליאַק. האָט באַקומען 600 זלאָטעס א חודש — א פּיינע סומע אין יענער צייט — און מען האָט געהאַט פֿאַר אים רעספּעקט ווי פֿאַר א דאָקטער. די גרעסטע גיכקייט פון דער דאָזיקער מאַשין איז געווען 20 קילאָמעטער א שעה. אָנגעפירט מיטן געשעפט האָבן יעקל־יוסף און הערשל מאַרגאָל.

שפּעטער האָט מען געבראַכט קיין זוואָלין מאָדערנערע לאַסט־אויטאָס, און מיט דעם האָבן זיך פֿאַרנומען לייבל בוימלגרין, שעיה בוימלגרין, אהרן בוימלגרין, לאָזער מאַנדעלבוים, חיים־יונה מאַנדעלבוים און אָנדערע.

אין דער זעלביקער צייט האָט זיך אין שטעטל געגומען אָנטוויקלען דער פּאַסאָזשיר־טראַנספּאָרט. דער הויפּט־אונטערנעמער אויפן דאָזיקן געביט איז געווען אליעזר פוקס. שפּעטער זיינען אַריין אין דאָזיקן געשעפט חיים־יעקב דיאַמאַנד, אַיידעם פון חיים־בער פּלומענבוים, טוביה גרינבערג (זיינע צוויי זין לעבן אין לאָס אָנדזשעלעס), ישראל־משה ברוין און אָנדערע.

* * *

אין די לעצטע 1920ער יאָרן האָט זוואָלין געקראָגן א גרויסן שטוים פֿאַר וויטערדיקער מאָדערניזאַציע דורך איינפירן עלעקטריע. דער אויפ־טוער איז געווען אָן אַריינגעקומענער אין שטעטל, דער ליטוואַק צעכשטיין, וואָס איז געווען א ייד מיט גרויסן אונטערנעמונג־גייסט. אָבער זיין דינאַמא (גענעראַטאָר) איז געווען צו שוואַך צו פֿאַרזאָרגן גאַנץ זוואָלין מיט עלקטריע, וויל זי האָט אויך באַדינט די מעלמיל.

א פּאָר יאָר שפּעטער האָט ער דעריבער באַשלאָסן צו בויען אָן אייגענע עלקטרישע סטאַנציע און געפירט פֿאַרהאַנדלונגען מיטן מאַגיסטראַט צו גאַראַנטירן זיינע אינוועסטירונגען. אָבער גאָר גיך האָט דער מאַגיסטראַט באַשלאָסן צו בויען א מאָדערן שעכטהויז מיט אָן אייגענער עלעקטרישער סטאַנציע אונטער איין דאַך. אָזוי זיינען אָלע חלומות פון צעכשטיינען צערונען געוואָרן.

חיים שאריט־שלאָפמאַן (ניו־יאָרק)

אין אומאָפהענגיקן פוילן

אין זוואָלין האָבן געלעבט פֿרום 10,000 איינוואוינערס. אַן ערך אַ העלפט יידן און פּאָליאַקן, דער רעשט אַ קליינע צאָל אוקראַאינער און דייטשן.

זוואָלין געפינט זיך כמעט אין צענטער פון פוילן, 30 קילאָמעטער מערבדיק פון ראָדעם און 25 קילאָמעטער מיזרחדיק פון פילעוו. ווייטער צו מיזרח איז לובלין, וואָס איז צווישן מאָל געווען די הויפּטשטאָט פון פוילן.

אין די פריע 1920ער יאָרן האָט דאָס שטעטל ניט געהאַט צו פיל פּראָגרעסירט פון לעבן־שטייגער אין ניינצנטן יאָרהונדערט. ס׳איז כמעט גאָרניט געטאָן געוואָרן צו פֿאַרבעסערן די לעבנס־באַדינגונגען פון דער באָפעלקערונג אָדער אייַנפירן פֿאַרשיידענע ענדערונגען אין שטעטל גופא.

נאָר צוויי וועגן, ראָדעמער שאָסיי און פילעווער שאָסיי, וואָס זיינען זיך צונויפגעקומען אויפן „רינעק", זיינען געווען ברוקירט.

פֿרום 1924 אָדער 1925 האָט דער מאָגיסטראַט באַשלאָסן צו ברוקירן אַלע גאַסן. ס׳איז אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז אַ גרויסער טייל פון ברוקירן דאָס שטעטל איז געטאָן געוואָרן פון צוויי יידן, בויידע שוין ניט קיין יונגע מענטשן (זע זייער בילד אין אָפּטייל „געשטאַלטן און טיפּן").

* * *

אין פֿאַרגלייך צו אונדזערע קליינע שטעטלעך אין פוילן איז זוואָלין געווען אין אַן ערגערער לאָגע דערמיט, וואָס זי האָט ניט געהאַט קיין פֿאַרבינדונג ניט מיט אַ באַנליניע, ניט מיט אַ וואָסערוועג. מען איז דעריבער געווען געצוואונגען צו ניצן פערד־און־וואָגן פֿאַר טראַנספֿאַרטאַציע. אין די 1920ער יאָרן האָבן מערער פון 30 פֿאַמיליעס געצויגן חיונה פון פערד.

צווישן ביידע וועלט-מלחמות

נאך די צוויי וואכן האבן יידן זיך געלאזן וואוהין די אויגן האבן געטראגן, אבער גאר גיך האבן די דייטשן געמאכט א גרויסע אפענסיווע און די רוסן זיינען אפגעטראטן אין גרויסער בהלה. דאס האט געגעבן א מעגלעכקייט די אנטלאפענע יידן זוואלין — און אנדערע שטעטלעך — צו קומען צוריק אין שטעטל, וואס איז אקופירט געווארן פון די עסטרייכער. עס האט זיך אנגעהויבן א האנדל פון אלץ און אלעמען, כאטש דאס איז געווען אומלעגאל, און א סך יידן זיינען דעמאלט גוט רייך געווארן. יידן האבן געפירט סחורות פון אלע סארטן, בעיקר קיין ווארשע. אויב מען איז א מאל ארויסגעפאלן, האט גאלד ארוים־געהאלפן . . .

ניט אלע יידן, פארשטייט זיך, האבן געקענט שמוגלען און מאכן א גוט לעבן. געווען נאך גענוג ארעמקייט. א גרויסע צאל יידישע מאנסלייט זיינען געווען אין מיליטער, צי אין געפאנגענשאפט, און די פרויען האבן געמוזט ארבעטן צו דערנערן זייערע קינדער. פיל פון זיי האבן געארבעט ביים שאסיי, וואס דאס עסטרייכישע מיליטער האט דעמאלט געבויט ביז גארבאטקע, ליפסק, טשעפאלאוו און ווייטער. דאס איז געווען אן עבודת־פרך, ווייל מען האט געמוזט קלייבן שטיינער פון פעלדער און עס ברענגען צו א געוויסן ארט. פאר דעם האט מען געצאלט 2 קראנען א טאג.

ישראל־בער קופערמאן (ניו־יארק)

ערשטע וועלט־מלחמה

שבת תשעה־באב 1914 איז אויסגעבראכן די ערשטע וועלט־מלחמה צווישן דייטשלאנד־עסטרייך און רוסלאנד. אלע מאביליזירטע אין זוואלין זיינען אפגעפירט געווארן קיין איוואנגראד. די געבליבענע ציווילע באפעלקערונג איז מאביליזירט געווארן צו מאכן אקאפעם איבער דער גאנצער לענג פון גארבאטקער וואלד ביז איבער ראדעם און וויטער. צענדליקער טויזנטער קאזאקן און סאלדאטן האבן גערעיעט אין דער געגנט. זיי האבן געראבעוועט אויף רעכטס און אויף לינקס. פרויען זיינען מיטן לעבן ניט געוועזן זיכער.

א גרויסער טייל פון זוואלינער יידן האט געליטן הונגער. דער איינציקער מקור צו פארדינען עפעס איז געווען ביים קאפען קארטאפל. מען האט געצאלט איין רובל א טאג מיט א פערטל קארטאפל א צולאג. דער הויפט האבן געארבעט דערביי פרויען. אבער געווען א קליינע צאל יידן, וואס האבן גראד אין אט דער שווערער צייט געמאכט גאלדענע געשעפטן. דאס זיינען געווען די פאדריאטשיקעס, וואס האבן צוגעשטעלט פארן רוסישן מיליטער פארשיידענע פראדוקטען, ווי פלייש, צוקער, ברויט וכדומה.

מען האט אבער געלעבט אין גרויס שרעק, ווייל נאך די ערשטע גרויסע מפלות פון דער רוסישער ארמיי האבן זיך אנגעהויבן שיטן בילבולים אויף יידן, אז זיי זיינען שפיאנען פאר די דייטשן. אין 1915 איז געווארן א גרויסע פאניק צוליב א באפעל, אז אלע יידן פון די שטעטלעך ארום איוואנגראד, בתוכם זוואלין, מוזן אין 24 שעה פארלאזן די ערטער. דורך א גרויסער סומע „האנטגעלט", וואס זוואלינער יידן האבן אויף גיך צונויפגעקליבן און דורך דריי שיינע באלעבאטים פון שטעטל עם איבערגעגעבן דעם הויפט־געגנראל אין איוואנגראד, איז די גזירה אפּ־געלייגט געווארן אויף צווויי וואכן.

צבי בוימל (חיפה)

דער זוואלינער שפיאן

אין אנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האט הערש־מאטל רוטענבערג פון ליפסק, א גרויסער תלמיד־חכם, פון די בעסטע בחורים אין דער געגנט, חתונה געהאט אין זוואלין פאר ר' חיים אליהם א טאכטער. ר' חיים אליהם בעסטער וואונטש איז געווען חתונה צו מאכן זיינע טעכטער פאר בני־תורה, „ובדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו".

ער האט באמת זוכה געווען, אז זיינע איידעמס זאלן זיין חסידים. הערש־מאטל האט געגעסן קעסט ביים שווער און ממשיך געווען לערנען תורה.

די מלחמה האט זיך פארלענגערט, די דייטשן גייען פארויס ביז נאנט פון דער ווייסל. אין זוואלין שמועסט מען, אז אין ליפסק, וואו די דייטשן געפינען זיך, הערשט א גרויסער הונגער. זייענדיק באזארגט וועגן זיינע עלטערן, דערציילט מאטל קיינעם נישט, פארפאקט צוויי גרויסע ברויט פון שווערם בעקערייאן לאזט זיך אויפן וועג קיין ליפסק. נאענט פון דער ליניע צווישן די רוסן און דייטשן איז ער ארעסטירט געוואָרן דורך די רוסן.

א באקאנטער פאליציאנט האט מודיע געווען ר' חיים־אליהן, אז מען האט געברענגט הערש־מאטלען געשמידט אין קייטן, באשולדיקט אין שפיאנאזש לטובת די דייטשן. מען האט אויסגעניצט א סך פראטעקציע און עס האט געקאסט פיל געלט, אבער עס האט זיך נישט איינגעגעבן ארויסצוראטעווען דעם יונגענמאן פון תפיסה. הערש־מאטל דער „שפיאן" איז פארשיקט געוואָרן אויף סיביר, איבערלאזנדיק זיין יונגע שוואנגערע פרוי, דבורה.

אבער אין איין קאלטןווינטערטאג, פיר יאר שפעטער, האט זיך פלוצעם באוויזן אין שטעטל דער „שפיאן" הערש מאטל. ס'איז אויך צוריקגעקומען דער רב אברהם פלידערבוים און 3 פרנסים פון שטעטל, וועמען די רוסישע מאכט האט דעמאלט פארשיקט ווי „זאקלאדניקעם".

פאר זייער „שפיאנאזש", פלעגט די רוסישע מאכט נעמען יידישע ערבותניקעס. זוואלין האט אויך געהאט אזעלכע דריי „זאקלאדניקעס", וואס איינער פון זיי איז געווען מיין זיידעס ר' אליעזר גוטמאנס שוועסטער איידעם ר' שלמה יצחק, א שוינער ייד אין שטעטל און א רייכער מעל־סוחר.

די ערבותניקעס זיינען אפגעשיקט געווארן קיין טיף־רוסלאנד. דארטן זיינען זיי געווען פריי צו טאן וואס זיי ווילן. האבן זיי זיך טאקע געמומען דארטן צום מיסחר, און ס'האט זיי אפגעגליקט און זיי זיינען געווארן גוט רייך. אז זיי זיינען אין 1917 געקומען צוריק קיין זוואלין, האבן זיי טאקע געעפנט גרויסע געשעפטן און געווארן רייכע בעלי־בתים, צווישן זיי אויך מיין פעטער ר' שלמה־יצחק.

נאכן ערשטן וועלטקריג, מיטן אויפקום פון דער פוילישער מלוכה, איז דער עקאנאמישער מצב פון שטעטל געווארן נאך ערגער ווי פריער. באזונדערס געליטן פון דעם האט די יידישע יוגנט, וואס האט ניט געזען פאר זיך קיין שום פערספעקטיוון פאר דער צוקונפט. א סך יידישע יוגנטלעכע אין שטעטל זיינען דעמאלט שטארק באווירקט געווארן פון די אידייען פון דעם שכנותדיקן סאוועטן־פארבאנד און געגלייבט, אז דארטן איז דער אמתער גן־עדן צו לעבן. די דאזיקע יוגנטלעכע זיינען געווען באזונדערס אקטיוו ערב דעם ערשטן מיי אין אויסהענגען רויטע פענדלעך אויף פארשיידענע ערטער פון שטעטל.

קיין זוואלין פלעג איך קומען נאר פון צייט צו צייט און דאס אויך ניט אויף לאנג. אין 1933 האב איך געלעבט אין בערלין, נאר פילנדיק דעם אנקומענדיקן שטורעם, האב איך עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

יחיאל גאָטאָוויזנע ע"ה (ניו־יאָרק—ישראל)

ברעקלעך זכרונות

אין זוואָלין זיינען געווען דריי דיינים: ר' אברהמצע, ר' יצחק־שמואל און ר' אליעזר גוטמאַן גאָטאָוויזנע, וואָס איז געווען מיין זיידע. ער האָט יאָרן לאַנג געשריבן אַ פירוש אויפן „מגן אברהם", וואָס איז אַבער פאַרברענט געוואָרן אין אַ גרויסער שריפה.

זוואָלינער קהילה איז געווען צו אַרעם, אַז זי זאָל קענען אויסהאַלטן אירע כלי־קודש מיט אַ ברייטער האַנט, האָט מיין זיידן אַפּט אויסגעפעלט 10 גראָשן צום גילדן. היות ער איז געווען אַ גרויסער מטופל מיט קינדער — אַכט טעכטער און צוויי זין — האָט ער געהאַט עטלעכע זייטיקע פרנסות, וואָס איינע פון זיי איז געווען צו האַנדלען מיט אתרוגים ערב סכות. דער זיידע איז נפטר געוואָרן אין 1920.

איך אַליין בין געקומען דאָס ערשטע מאָל קיין זוואָלין, וועז איך בין געווען אַ יאָר ניין, אַרום 1909. אַז איך האָב דערזען מיין זיידעס בהרחבדיקע דירה, מיטן באַלקאָן אַרויס צום מאַרק, האָב איך זיך ניט געקאָנט זאַט אָנקוקן.

אַ געוואַלטיקן רושם האָט אויף מיר געמאַכט די גרויסע שול אין שטעטל. צום ערשטן מאָל אין מיין לעבן האָב איך געזען אַזאַ פּראַכטשול. די שול האָט געשמט מיט איר שיינקייט און אָריגינעלקייט בריט איבער די גרענעצן פון זוואָלין. זי איז געווען איינע פון בלויז דריי אַזעלכע שולן, וואָס זיינען אויפגעבויט געוואָרן דורך אַ באַרימטן אַרכיטעקט אין פוילן אין 18טן יאָרהונדערט. די צווייטע שול פון דעם סאָרט איז געבויט געוואָרן דורך קאָזימיעזש דעם גרויסן און די דריטע — אין קראָקע.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועז די רוסן איז אַוועק שלעכט אויף די פראָנטן, זיינען יידן באַשולדיקט געוואָרן אין שפּיאָנירן פאַר דייטשלאַנד. כדי אַנצושרעקן

סוחרים האבן געגומען פירן מיסחרים און בעלי־מלאכות האבן אנגעהויבן ארבעטן, יעדער ביי זיין פאך. אויסשלאגן א גוטע פרנסה איז נאך אלץ ניט לייכט אנגעקומען, האט מען געשמאק אונטערגעשמוגלט. פון טשעפאלעוו, ליפסק און אפילו פון סאלעץ האט מען געטראגן אויף די פלייצעס גאנצע פודן קאשע, מעל, גרויפן, ארבעס און אנדערע פראדוקטן. עס איז געווען א שווער שטיקל ברויט און אויך געפערלעך — מען האט זיך געמוזט היטן פאר די עסטרייכישע זשאנדארמען.

א ביסל שפעטער איז צוגעקומען נאך א נייע פרנסה. די עסטרייכער האבן אנגעהויבן בויען א שאסיי זוואלין—גארבאטקע—טשעפאלעוו—ליפסק. מען האט געצאלט 3 קראן א טאג, און א סך יידן האבן דארטן געארבעט.

משיח־ציים איז נאך אלץ געווען ווייט. געווען אויך גענוג ארעמקייט. ניט אלע האבן זיך געקענט צופאסן צו די נייע באדינגונגען, אבער סיי די רייכערע, סיי די ארעמערע יידן האבן געלעבט רואיקער אונטער די עסטרייכער, ווי אונטער די רוסן.

אין דעם קריג פון 1914-1918 זיינען געהרגעט געוואָרן זוואלינער: נתן משה טראצעס, מענדל פאפירמאסניקס אן איידעם; נחמיה שוסטערס א שוואגער; משה נאקאש, אנשל, א קוזין פון אברהמל זלמנס; א ברודער פון מלך קרוים — דאס איז וואס איך געדענק.

אין דער צייט פון קריג צווישן די פאליאקן און באלשעוויקעס האט מען מאביליזירט אלע יינגערע מענער אין די ערטער, וואס די פאליאקן זיינען אפגעטראטן פון זיי. אזוי האט מען געפירט גאנצע מחנות ציווילע מענטשן פון לובלין און פון דער געגנט ארום. צווישן זיי זיינען געווען א סך יידן, איינער פון זיי, ישראל זאלצמאן (טענצער), וואס מיר האבן אים איין טאג ארויסגעשמוגלט פון לאגער. מיין פאטער האט אויף אן ענלעכן אופן ארויסגעראטעוועט א יידן פון אפאלע און זיי באהאלטן אויף אונדזער בוידעם. שפעטער האב איך און ישראל קופערמאן (קליסקע) זיי אריבערגעפירט צו זייער היים. דער געלער אפרים (זילבערוויך), מיין שכן, האט געגעבן געלט אויף דער נסיעה.

אוועקגעשיקט אונטער א פאליציייאישער וואך קיין רוסלאנד ווי „זאקלאדניקעס".

עס האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז מען וועט די יידן ארויס־טרייבן פון זוואלין. און עס האט טאקע לאנג ניט געדויערט, ווי עס איז אנגעקומען א „פריקאז" פון דער מיליטערישער מאכט, אז אלע יידן פון שטעט און דערפער, וואס געפינען זיך אויף מערב־זייט פון וויסל, זאלן אין משך פון 48 שעה פארלאזן זייערע וואוינערטער. דאס איז געווען א דינסטיק, און דאנערשטיק האבן מיר, זוואלינער יידן, פארלאזט די שטאט. ווער עס האט געהאט זיין פערד אוו וועגעלע האט אויפגעלאדעוועט וואס ער האט געקענט. ווער עס האט נישט געהאט האט די קאנצעלאריע צוגעשטעלט וועגענער.

מיר זיינען געפארן קיין פילעוו און פון דארטן האט יעדער איינער געקענט זיך לאזן וואוהין ער האט געוואלט. מיר זיינען פארפארן קיין טשעכאוו. מיין פאטער האט געדונגען א שטוב און דארטן אויסגעשטעלט אונדזער ביסל ארעמקייט. געשלאפן זיינען מיר אויף דער פאדלאגע.

אין לובלין איז געווען איינגעארדנט א קיך פאר די אנגעלאפענע פליטים. איך מיט מיין ברודער משה זיינען געגאנגען יעדער טאג אין שטאט אריין און געברענגט עסן פאר אונדזער גאנצער פאמיליע.

עס האט לאנג ניט געדויערט און די גאנצע געגנט איז פארנומען געוואָרן דורך דער עסטרייכישער ארמיי, האבן מיר אין עטלעכע וואכן ארום זיך דערשלעפט צו זוואלין.

געפונען האבן מיר א חורבן: די פאליאקן האבן אויסגערויבט סיי די יידישע הייזער, סיי די געוועלבער. מיר זיינען אהיים געקומען ארעם און נאקעט, אבער ביסלעכווייז האבן מיר זיך געמומען איינארדענען, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן. אין די ערשטע טעג האט מען אויך געזארגט אויפצוריכטן דעם בית־מדרש, ווייל דער ארון־קודש און עמוד זיינען געלעגן אין דרויסן.

די יידן האבן לאנגזאם געמומען קומען צו זיך. אונטער דער עסטרייכישער אקופאציע האבן מיר געהאט א סך מערער רעכט ווי פריער. חיים יעקב פינקלשטיין איז געוואָרן בירגער־מייסטער. אלע קאנצעסיעס זיינען געלעגן אין יידישע הענט. זוואלין האט אויפגעלעבט.

באלד נאך דעם האט אונדזער רבי ירחמיאל געהופן אלע יידן אין שול אריין זאגן תהילים; די שול איז באלד געווארן פול מיט יידן און ס׳ סך זיינען געשטאנען אין דרויסן. דער רבי האט זיך אוועקגעשטעלט פארן עמוד און געזאגט תהילים. און ווען עס איז געקומען צום פסוק „מן המיצר קראתי יה ענני במרחב יה״ — האבן אלע יידן אויסגעבראכן אין א גרויס געוויין.

מיט דעם האט זיך פארענדיקט אונדזער ערשטער גרויסער נם אין ערשטן וועלטקריג.

דאס רוסישע מיליטער האט אבער גלייך אין די ערשטע חדשים ניט געקענט איינהאלטן זיינע פאזיציעס קעגן דייטשישן גרויסן אנגריף. עטלעכע טעג פאר יום־כיפור 1914 האט מען געזען, ווי די רוסישע ארמיי ציט זיך צוריק אין גרויס אייליגניש פון ראדעם קיין פילעוו. ביי טאג און ביי נאכט איז געגאנגען מיליטער פון אלע סארטן — פיעכאטע, קאוואלעריע און ארטילעריע. אין דעם ערשטן טאג סוכות איז שוין א דייטשישער פאטרול פון רייטערס ארויינגעקומען קיין זוואלין און אין א פאר טעג ארום זיינען אויך אנגעקומען דייטשע ארמייטיילן.

ביי דער ווייסל האבן די רוסן געשטעלט א שטארקן ווידערשטאנד, זיינען אריבער אין קאנטער־אנגריף און אפגעשטויסן די דייטשע ארמיי ביז ראדעם צו. אזוי ארום זיינען די רוסן ווידער אריין קיין זוואלין. אונדזער רב מיט די דאזארעם זיינען אנטקעגן געגאנגען אויף דעם פילעווער שאסיי דעם רוסישן מיליטער. זיי האבן געטראגן אויף א גרויסן זילבערנעם טאץ ברויט מיט זאלץ און דאס געטיילט די אפיצערן מיט די סאלדאטן.

דאס רוסישע מיליטער האט מארשירט צו ראדעם צו און טשעפאלעוו. אין שטעטל איז געבליבן א מיליטערישער קאמענדאנט מיט א ראטע זעלנערס. זיי האבן געהאלטן אין ארדענונג די שטאט, נישט געלאזט ראבירן אדער שלאגן יידן.

דאס האט אזוי אנגעהאלטן איבערן ווינטער. דער האנדל האט אויפגעלעבט. די יארידים זיינען ווידער פארגעקומען און דאס לעבן האט זיך נארמאליזירט. איין טאג רופט מען אונדזער רב און זיסל גראסמאן דעם דאזאר אין דער קאנצעלאריע אריין. מען האט זיי באלד

איוואנגאראדער פאליציי, אז אין משך פון צוויי טעג זאלן אלע יידן פון זוואלין פארלאזן די שטאט און פארן קיין ראדעם. אבער מיט וואס צו פארן איז נישט געווען. די עלטערע יידישע שטאטישע בעלי־עגלות האבן נישט געקענט אויפנעמען אפילו א טייל פון אלע קראנקע אלטע לייט און קינדער, און די קריסטן האבן נישט געוואלט פארדינגען זייערע פערד און וואגן, נישט פון שטאט און נישט פון די ארומיקע דערפער. עס איז געווען אזא אנזאג פון זוואלינער גלח. א טייל קראנקע און אלטע זיינען אויפן צווייטן טאג אפגעפירט געווארן קיין ראדעם. אבער דער גרעסטער טייל איז געבליבן אין שטעטל. יידישע פרויען זיינען ארומגעלאפן און געווויינט און זיך גערישן די האר פון קאפ, געלאפן אין בית־מדרש ארײן, געפענט דעם ארון־קודש און געבעטן גאט אראפנעמען די פינצטערע גזירה. אונדזער רב ר׳ חיים־יוסף פלידערמאן, וואס איז אויך געווען דער קאזיאנער ראבינער און האט געקענט גוט רוסיש, האט זיך געוועגדט מיט א טעלעגראמע צום הויפט־גענעראל פון איוואנגאראדער פעסטונג און אנגעווויזן, אז עס וועלן זיין א סך טויטע קינדער און אלטע לייט, ווייל זיי אלע מוזן גיין צו פוס. דער גענעראל האט צוריקגעצויגן דעם „פריקאז" און מיר יידן האבן נישט פארלאזט די שטאט.

אויף דעם זוואלינער בית עולם. רעכטס קויפעל ראפאפארט מיט זייגע שוועסטער ביים קבר פון זייער מוטער הענע, די פרוי פון משה ראפאפארט

ארום האבן די דייטשן פארנומען וואַרשע און מיר האבן מיט א דייטשישן שיין זיך ווידער געשלעפט צוריק קיין זוואלין. מיר זיינען געווען כמעט די ערשטע צוריקגעקומענע. אונדזער שטוב און געוועלב האבן מיר געפונען כמעט חרוב. מוז מען אנשטרענגען די שוואכע כוחות און ווידער זיך נעמען פון בראשית.

דער יידישער גלות־גורל פון אייביק.

מאיר־שלום גאלדשטיין (פאריז)

אונטערן רוס און עסטרייכער

גלייך נאכן אויסברוך פון ערשטן וועלטקריג איז זוואלין פול געווארן מיט א סך סאלדאטן. די זעלנערס האבן ראבירט יידישע געוועלבער, אפט אויך געשלאגן מיט די קאזאצקע נאגייקעס און אויך מיט די קאלבעס פון זייערע ביקסן. איין פרייטיק האט מען געהערט, אז עס גרייט זיך א פאגראם אויף יידן אין שטעטל. דער בעסטער סימן איז געווען, וואס אלע שטעטלשע קריסטן האבן ארויסגעשטעלט אין זייערע פענצטערס די „מאטקע באסקע" מיט צלמים. אונדזער דאזער לייבוש־פסח דער גארבער (אייכענבוים) האט זיך פארשטענדיקט מיטן סטארשי (שעף) פון דער פאליציי — פאר א פאר קערבלעך, פארשטייט זיך — איז די פאליציי ארומגענגען און געהיימן ארויפגעמען פון די קריסטלעכע הייזער די צלמים. שבת אין דער פרי איז אנגעקומען פאליציי פון אלע גמינעס אין זוואלינער אומגעגנט. גלייכצייטיק זיינען אויך געקומען פיל פויערים פון די דערפער, ווער מיט פערד און וואגן, ווער צו פום מיט פיל זעק, צו ראבירן יידישע געשעפטן און צו פאגראמירן. אבער די פאליציסטן האבן די אנגעפארענע פויערים ארויסגעיאגט פון שטאט און פיל פון זיי צעשלאגן.

פטור געווארן פון דער סכנה פון א פאגראם, איז א קורצע צייט שפעטער געקומען א באפעל פון דעם מיליטערישן שטאב אין

טעפלעך — און די טייערע קינדערלעך. וואס נאך קאן מען נעמען? פארפאקט, פארלאדעוועט און ס׳הייבט זיך אן דער מארש מיט בלוטיקע טרערן. מען פארט, מען שלעפט זיך. נאך וואס זיך יאגן? קיין קרעטשמע איז ניטא, וואו מען וועט נעכטיקן וווייסט מען נישט. „לך לך" פון זוואלין, „אל המקום אשר אראך" — דערווייל זעט מען נישט דאס ארט. וועט דער וואגן זיין אונדזער בעט און די פינצטערניש פון דער נאכט אונדזער צודעק.

יציאת מצרים. מיר האבן שוין א ביסל פראקטיק, טא וואס טראכטן? „ויסעו ויחנו". מען דארף עפעס עסן, אויך די פערד ווילן עסן. קיין מן פאלט נישט, נאר צרות פאלן אויף אונדזערע קעפ. פאקן אוים אונדזערע מאמעס די פעקלעך עסן. וואסער פאר מענטשן און פערד מוז מען לויפן אין ארומיקן דארף צו געפינען מרימס ברונעם.

די זון הייבט אן אונטערגיין און יהושע בן נון איז נישטא צו באפעלן, אז די זון זאל בלייבן שטיין. לעשט זיך אוים דער עמוד־אש און ס׳בלייבט נאר דער עמוד־הענן, וואס דעקט אונדז איין מיט זיין פינצטערניש. א נייער דור־המדבר, נאר אן ניסים, אן משה, מרים, יהושע. ווי און ווינד, ווען די פירערס פון דער וועלט זיינען בייזע הינט.

מיר האבן זיך דערשלעפט ביז קאנסקא־וואלא. א טאג שפעטער קיין קאריוו. די סאניטארע באדינגונגען זיינען דארטן געווען זייער שלעכט. מען האט זיך געשראקן פאר אן עפידעמיע. האבן מיינע עלטערן באשלאסן צו פארן קיין ווארשע, וואו מיר האבן געהאט קרובים. דער שותף (אן געלט), וואס איז מיט אונדז ארויסגעפארן פון זוואלין, דער הערשל פריווים־וויצמאן פאפיראסניק, איז געווען אונדזער פורמאן און ער ווייל ניט פארן מיט אונדז וויטער. מוז מיין פאטער, בעסער געזאגט, מיין מאמע זיין דער פורמאן. און נאך א סך אפשטעלעניש און ניט וויניק צרות און שרעק קומען מיר אן בעזרת־השם קיין ווארשע צו אונדזערע קרובים.

אויפן הויף פון די קרובים באקומען מיר א קעלערשטוב אין א פאבריק, וואס האט נישט געארבעט. אבי א דאך איבערן קאפ און א שטיקל ברויט מיט קארטאפל. דאנק־זשע גאט דערפאר. אין וואכן

גאנצן טאג, וואס מען פלעגט קויפן ביי איר פאר א פאר קאפיקעס. די בעסטע טרינקערס פון טיי האט זי געהאט, פארשטייט זיך, אין די פויערים, וואס פלעגן קומען צום דאנערשטיקדיקן מארק. און אויך אין מלחמה־צייט האט דבורה געהאט ניט שלעכט.

אבער די „פעטע קי" זיינען ניט געווען אויף אייביק. ס'איז דורך דערווינטער און א שטיקל זומער און ס'זיינען אנגעלאפן געשעענישן, וואס האבן געבראכט צו אן איבערקערעניש אין שטאט.

אויפן פראנט האבן די רוסן אנגעהויבן צו ליידן איין מפלה נאך דער אנדערער. די רוסן לויפן און די דייטשן קענען זיי ניט אפילו אניאגן.

דאס שטענדיקע כפרהה־הינדל — די יידן. האט דער רוסישער געהעראל־שטאב ארויסגעגעבן א באפעל, אז אלע יידן אין די ערטער נאענט צו די פראנטן זאל מען ארויסשיקן קיין טיף רוסלאנד.

אויך זוואלין האט דאס ניט אויסגעמיטן. דערוויסנדיק זיך פון די גזירות, הייבט מען אן זיך צו גרייטן צום גירוש. אזוי ווי מען קען נישט אלץ מיטנעמען, האט מען אנגעהויבן באגראבן פארשיידענע זאכן אין קעלערס. אין בית־מדרש האט מען באגראבן קאסטנס מיט ספרי־תורות און אלע ספרים.

מיין פאטער און נאך א פאר משפחות האבן געהאט קרובים אין ראדעם, האט מען געדונגען וועגענער מיט פערד, פארלאדעוועט די זאכן און זיך גאלאזן אהין. אויפן וועג זיינען געווען פאטרולן, האבן זיי אונדז אפגעשטעלט און ניט גאלאזן פארן וויטער. ס'האט ניט געהאלפן קיין געבעט, קיין טרערן, אויך נישט קיין גאלט, און מ'האט געמוזט אויסדרייען און פארן צוריק קיין זוואלין.

זיינען יידן ארומגאלאפן אין די דערפער אייגקויפן פערד און וואגן, ווער אליין, ווער מיט שותפים און ווער ס'האט זיך באשטאלט אן ארט ביי די בעלי־עגלות. און יידן, וואס האבן קיין מאל ניט געוואוסט וואס דאס איז א פערד, זיינען מיט א מאל געווארן בעלי־עגלות.

און דער פינצטערער טאג פון גירוש זוואלין איז געקומען. 1915, אכטער חודש. א שיינער טאג, די זון שיינט. פורן שטייען פאר די טירן. מען פאקט זיך. א ביסל אנטוגכין, בעטגעוואנט, א פאר

ארבעט, און זיי האבן באקומען א גוטן פרייז באצאלט. אויף אזא אופן האבן די פויערים ארײנבאקומען א סך געלט. זיינען זיי געקומען אין שטאט אריין און געקויפט קלײדער, שיך, פארשיידענע אנדערע סחורות. די שיקסעס האבן געגומען קויפן פערפיומען, זײף, שפילקעלעך און אנדערע זאכן. ס'איז געווען פרנסה אי פאר ארבעטער, אי פאר די סוחרים אין שטעטל — „7 פעטע קי", וואס זוואלינער יידן האבן פון אזוינס נישט געוואוסט זייער גאנץ לעבן.

יידישע שוסטערס און שניידערס און אנדערע בעלי־מלאכות האבן א סך ארבעט געהאט און די סוחרים האבן נישט באוויזן צו־צושטעלן אזוי פיל סחורה, וויפל זיי האבן געקענט פארקויפן. דאס שטעטל האט אויפגעלעבט. די חדרים זיינען געווארן צוריק פול מיט קינדער. איך בין געגאנגען לערנען ביי ר' הערשל לייבושעס, דער זיידע פון דעם באקאנטן שרייבער לייבל מלאך, וואס שטאמט פון זוואלין. זיין מוטער שיפרה איז אים אפגעשטארבן, וועו ער איז געווען א פיצל קינד. ווי א יונגער יינגל האט ער געארבעט ווי א באהעלפער ביי א דרדקי־מלמד, געפירט און טייל מאל געטראגן קליינע קינדער אין חדר אריין און זיי צוריקגעפירט אהיים. נישט איין מאל האט ער געכאפט א פסק פון די מאמעס פון די קינדער, וויל זייענדיק הונגעריק פלעגט ער אויפעסן א טייל פון דעם עסן, וואס זיי האבן מיטגעגעבן די קינדער אויף א גאנצן טאג.

אנגעהויבן לערנען ביים רבין האב איך אויפגער אליין. שפעטער איז צוגעקומען נאך א תלמיד, אלי, שמואל יוסף בעליקס זון, דער איידעם פון משה אקערמאן. נאך שפעטער — אליעזר ראזענבערג, איבוש שוחטס זון, דער איידעם פון אברהמעלע טויב, און לייבל שווארצבערג, דער זון פון לאמען בעריש.

מיין רבי איז געווען א למדן, א סך געוואוסט און נאך מער פארשטאנען. געהאלטן זיך ווי א פשוטער מענטש וואס קען גארנישט. גערעדט שטיל, רואיק. געלערנט האט ער נישט מיט א קאנטשיק אדער געשרייען, נאר מיט געבן די תלמידים צו פארשטיין מיט גרויס ליבע.

מיין רבים פרוי האט מען געפרופן דבורה די טשיניצע, וויל זי האט געהאט 2 גרויסע קעסלען, אין וועלכע זי האט געקאכט טיי א

מיט רויטע לאמפאסן און מיט בלאע לאמפאסן. די לעצטע זיינען געווען נישט אזוי געפערלעך. צום גליק, זיינען געבליבן די „בלאע".

נאכן אפטרעטן פון די רוסן זיינען געקומען די דייטשן. זיי ראבירן ניט גראב, נאר מיט „אוידלקייט". זיי באפעלן צו עפענען די געוועלבער. די סוחרים מוזן ארויסלייגן אין די געוועלבער צו ביסלעך סחורה, וואס ס'איז זיי נאך איבערגעבליבן. קומען די דייטשן אריין אין די געוועלבער און קלייבן זיך אפ סחורה. זיי היסן מאכן א חשבון. זיי דינגען זיך נישט, זיי גיבן דעם סוחר א באנקנאט פון מארקן און בעטן רעשטע. היות די סוחרים האבן ניט קיין מארקן צו געבן א רעשט, נעמען זיי, די דייטשן, צוריק זייער באנקנאט מיט דער סחורה. פון די דייטשן האט מען געהאט אנדערע צרות: זיי פלעגן כאפן מענטשן אויף פארשיידענע ארבעטן.

דאס דייטשע מיליטער איז געווען אין שטעטל נאר עטלעכע טעג. געקומען זיינען עסטרייכישע סאלדאטן, וואס זיינען געווען ניט בעסער פון זיי.

אויך די עסטרייכער האבן זיך לאנג ניט געהאלט און די רוסן זיינען אריין צוריק אין שטעטל. יידן האבן געזען דורך די פענצטערס און זיך צוגעהערט צו יעדן שארך. מען האט זיך שטארק געשראקן, אז די רוסן וועלן זיך טשעפען צו די יידן און באשולדיקן, אז מיר זיינען פארראטערס, אז מיר האבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן און עסטרייכער.

זוואלינער יידן האבן אבער געהאט מזל. ס'איז דורך גלאטיק, נישט ווי אין אנדערע שטעט און שטעטלעך, וואו מען האט פארמישפט יידן צום טויט, געהאנגען און געשאסן. כאטש דאס האט לאנג ניט געדויערט, האט עס אבער דעם שטעטל געהאלפן קומען א ביסל צו זיך.

צוגעהאלפן צו דער באראיקונג האט דער פאקט, וואס די רוסישע סאלדאטן פלעגן מערסטנס נאר דורכמארשירן זוואלין. ס'איז צוריקגעקומען א ביסל פאליציי צו האלטן ארדענונג. שפעטער האט מען אנגעהויבן מאכן אקאפעס (שוצגריבער) ארום זוואלין, האט מען ארוים־געגומען פון די דערפער יונג און אלט, מענער און פרויען צו טאן די

האָט מען זיי איינגעקוואַרטירט אין יידישע הייזער. ביי זייער אַוועקגיין פלעגן די זעלנערס מיטשלעפּן פֿאַרשיידענע זאַכן. מען האָט געמוזט שווייגן, אויב מען האָט ניט געוואָלט כאַפּן ביטערע קלעפּ.

די בעקערס האָבן געמוזט באַקן פּאַרן מיליטער. סאָלדאַטן האָבן געהיט ביים באַקן און ווי נאָר מען האָט דאָס ברויט אַרויסגעזוקט פון אויוון, האָבן זיי צוגענומען ביזן לעצטן ברויט. איז זייער שווער געווען צו באַקומען ברויט, האָט מען געמוזט אַליין באַקן, און ס'האָט זיך אָנגעהויבן די צרה „וואו נעמט מען" מעל, זאַלץ, האַלץ?

די לאַגע אין שטעטל איז געווארן נאָך ערגער, ווען די רוסן האָבן געגומען כאַפּן איין מפּלה נאָך דער אַנדערער. און ווער איז שולדיק אין דעם? דער אייביקער שעיר לעזאזל, דער ייד: דער ייד איז אַ שונא פון לאַנד, דער ייד איז אַ שפּיאָן, ער רעדט דייטש און גיט איבער אַלע סודות דעם שונא. האָבן די רוסן זיך דערטראַכט, אַז מען מוז נעמען „זאַקלאַדניקעס" פון די יידן און זיי פֿאַרשיקן קיין טיף רוסלאַנד, און זיי זאָלן זיין פֿאַראַנטוואָרטלעך, אַז ס'זאָלן ניט זיין קיין יידישע שפּיאָנען. האָבן זיי צוגענומען אונדזער טייערן רב אברהם־חיים פּלידערבוים ז"ל, דעם דאָזיקן ר' זיסל גרויסמאַן ז"ל און ר' שלמה יצחק און זיי פֿאַרשיקט (זיי זיינען צוריקגעקומען שפּעטער).

ווען דער פּראָצעס האָט זיך דערנענטערט צו אונדזער שטאָט, האָט מען ניט געטאָרט אָנצינדן קיין לאָמפּ אין שטוב, דער שונא זאָל ניט זען די שטאָט. זיינען מיר געזעסן אין פינצטערניש. פּרייטיק צו נאַכט האָט מען איינגעשטעלט מיט אָנצינדן שבת־ליכט. איך געדענק ווי מיין מאַמע קיילע־מרים ז"ל האָט געצונדן די שבת־ליכט אין אַ ווינקל פון שטוב און האָט ניט בלויז פֿאַרדעקט די פּענצטערס מיט טיכער, נאָר אפילו אַרויפגעלייגט אויף זיי אַ לאַקשנברעט, אַז די שיין זאָל ניט אַרויס אין דרויסן.

די ימים־נוראים פון ערשטן יאָר וועלטקריג איז זוואָלין געווען מער פֿאַרפינצטערט און פֿאַראומעטיקט ווי געווייזלעך. הונגער, נויט, רדיפות, גזילה. גראָד זיינען יום־כיפּור אָנגעקומען קאָזאַקן — די ערגסטע פון אַלע רוסישע סאָלדאַטן. די קאָזאַקן זיינען געווען די גרעסטע שרעק פֿאַר יידן. אָבער ס'זיינען געווען צווייערליי קאָזאַקן:

אויך ברויט האָט געפעלט אין די שטיבן, ווייל ס׳איז נישט געווען פאַר וואָס צו קויפן. פויערים זיינען זעלטן געקומען אין שטאָט אַריין. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען זאָל נישט צונעמען זייער פערד און וואָגן פאַרן מיליטער און באַקומען דערפאַר אַ שטיקל פּאַפּיר.

אין זוואָלין זיינען קיין שום זאַפאַסן פון שפּייז נישט געווען, האָט באַלד געמוזן אויספעלן מעל, צוקער, רייז, זאָלץ און אַנדערע זאַכן. האָלץ איז געווען אַ יקר־המציאות. דער אַרבעטער האָט נישט געאַרבעט, ווייל ס׳איז נישט געווען פאַר וועמען צו אַרבעטן. וועמען איז געלעגן דעמאָלט אין קאָפּ צו קויפן קלייד׳ער אַדער שיך? און ס׳האָט זיך געלאָזט שטאַרק פילן דער הונגער. זענען מענטשן געלאָפן אין די דערפער אויסטוישן עפּעס סחורה אויף עסן, טייל מאָל אויך קויפן פאַר געלט, אָבער ס׳רוב האָבן די פויערים נישט געוואָלט נעמען קיין געלט.

אין אָנהייב זיינען נאָך די געוועלבער געווען אָפן, אָבער ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט, ווי די געוועלבער זיינען פאַרמאַכט געוואָרן. ראשית, ווייל קיין קונים זיינען נישט געווען, והשנית, דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט און טויזנטער סאָלדאָטן זיינען דורכגעגאַנגען אַדער זיך אָפּגעשטעלט אַ טאָג־צווויי אין זוואָלין. האָבן זיך געשאָפן כנופיות, וואָס האָבן גערעדט און געמומען אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געזען. האָבן די סוחרים באַהאַלטן די סחורות אין די קעלערס און בוידעמער און געהאַלטן פאַרמאַכט די געוועלבער. ערגער איז געווען ביי נאַכט. דעמאָלט האָבן גראָסירט כנופיות אונטערן אויסרייד, אַז זיי זוכן דייטשן, און צוגענומען אַלץ, וואָס ס׳איז זיי געקומען אין די הענט אַריין.

וועג מען האָט זיך באַקלאָגט פאַר אַ רוסישן אָפיציר, האָט ער זיך גאָנץ וויניק איבערגענומען. אין בעסטן פאַל האָט ער געזאָגט: ווייז מיר וועג ס׳איז געווען ביי דיר, איז גיי דערקען צווישן טויזנטער זעלנערס. מען האָט געצאָלט דעם קאָמענדאַנט פון דער פאָליציי, אַז ער זאָל נישט לאָזן ראָבירן, אָבער ער האָט גאָר וויניק געקענט העלפן.

מיידלעך און יונגע פרויען האָבן זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן. מיט די באַנדעס, וואָס זיינען אַרומגעגאַנגען ראָבירן, זיינען אָפט מיטגעגאַנגען שקצים און שיקסעס, וואָס האָבן זיי געוויזן וואו עס זיינען דאָ די רייכע יידן און וואו ס׳געפינען זיך יונגע מיידלעך און פרויען.

אַ סך מאָל, וועג די זעלנערס זיינען געבליבן נעכטיקן אין זוואָלין,

ישראל איטשע קארמאן (נוה נאמן, ישראל)

זוואלינער יידן אין ערשטן וועלטקריג

איך געדענק גוט דעם ערשטן שבת פון אויגוסט 1914, וועז זוואלינער יידן זיינען געווארן זיך צו שטעלן אין די מאבליזאציע־פונקטן. עס זיינען אנגעפאנגען פויערישע וועגעלעך אפצופירן די מיליטער־פליכטיקע יידן אין די רעקרוטן־ערטער פון דער רוסישער ארמיי. דער מארק איז געווען פול מיט יידן. די טרערן רינען, וער ווייסט, צי זעט מען זיך נישט דאס לעצטע מאל.

איך וויים ניט וויפל זוואלינער יידן זיינען געווארן מאביליזירט, אבער באלד אין די ערשטע טעג פון דער מאביליזאציע זיינען שוין געבליבן א סך פרויען און קינדער אן א שטיקל ברויט, ווייל דער איינציקער שפייזער איז געווען דער מאן אדער פאטער, וואס מען האט גענומען אין מיליטער.

גלייך אין די ערשטע טעג פון ערשטן וועלטקריג האט גענומען אויספעלן קליינגעלט, פון א רובל ביז 5 קאפיקעס. מען זעט נאר 3, 5, 10 רובלדיקע באנקנאטן. מענטשן האבן באהאלטן דאס קליינע גלט, וואס איז געווען געמאכט פון זילבער, וויל זילבער וועט האבן א ווערט אלע מאל, אבער וער וויסט וואס פאר א ווערט ס'וועט האבן פאפיר־גלט.

איך געדענק ווי מיין פאטער פלענט מיר מיטגעבן א רובל פארן רבין שכר־לימוד יעדן פרייטיק, אבער די פרייטיקן פון דער מלחמה האט ער מיר מיטגעגעבן 2 פאפירלעך צו 3 רובל און א רעשט נעמען 1 פאפירל פון 5 רובל. אדער מיר געגעבן א 10 רובלדיקן און א רעשט נעמען 3 פאפירלעך צו 3 רובל.

דאס פעלן פון קליינגלט האט באשווערט דאס קויפן און פארקויפן, דעם גאנצן האנדל. כ'האב דעמאלט געלערנט ביי ר' נתן־דוד מלמד. מיר זיינען געווען 7 יינגלעך. וואס א וואך זיינען מיר געבליבן ווינציקער, ביז מיר אלע האבן אויפגעהערט צו גיין אין חדר, ווייל ס'איז נישט געווען קיין גלט צו צאלן דעם רבין.

ערשטע וועלט-מלחמה

יאַנקל קרוים (לאָס אַנדזשעלעס)

די גרויסע שריפה

געווען איז דאָס אין 1908. איך בין דעמאָלט געווען 6-7 יאָר אַלט. איך און נאָך קינדער זיינען געזעסן אין חדר און געלערנט מיטן רבין חומש. עס איז געווען א הייסער זומערטאָג. פלוצלינג איז מען אַריינגעלאָפן מיט א געשריי: די שטאָט ברענט. ס'איז געווארן א גרויסע בהלה. עטלעכע מענטשן זיינען אַריינגעלאָפן, געטומען אַלע קינדער און זיי אַריינגעלייגט אין א וואָגן און אַפגעפירט צום דאָרף פאָליטשנע. דאָרטן זיינען מיר געווען עטלעכע טעג.

ווען די שטאָט האָט זיך א ביסל אויפגעבויט נאָכן גרויסן פייער, האָבן מיינע עלטערן זיך צוריקגעקערט קיין זוואָלין פון ראָדעם, וואו מיר האָבן געלעבט א געוויסע צייט.

אין ערשטן וועלטקריג איז געקומען א נייע צרה: ס'איז אַרוים א באָפעל פון רוסישן צאַר, אז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן א ריי ערטער, בתוכם אויך זוואָלין.

נאָכן קומען צוריק פון גירוש זיינען מיר א פאָר יאָר נאָך געווען אין זוואָלין און אין 1920 אַפגעפאָרן קיין אַמעריקע.

המנס נאמען, גרעגערט מען מיט די גרעגערס און מען קלאפט מיט די פים.

אין דער צייט ווען ס׳איז אנגעגאנגען דער ביילים־פראצעס האבן אויך מיר, קינדער, געהאט געברענטע צרות פון די שקצים, אויסער די שטענדיקע „וואכעדיקע" באפאלנישן זייערע. ווי נאר זיי האבן דעמאלט גענזען א יידיש קינד, האבן זיי נאכגעשריגן: „ביילים, ביילים". דעריבער איז טאקע אזוי גרוים געווען די שימחה אין שטעטל, ווען ביילים איז באפרייט געווארן.

שלמה־אהרן שערמאן (ניו־יארק)

דערהרגעט מיין טאטן

איך בין דעמאלט געווען צוויי יאר אלט, נאר מיין מאמע האט מיר יארן שפעטער דערציילט די שרעקלעכע מעשה.

געשען איז עס פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיין טאטע איז געווען א תבואה־סוחר. יעדער דאנערשטיק פלעגן צו מיין פאטער אין הויז קומען פויערים אנבאטן תבואה צו פארקויפן און דער טאטע פלעגט א טייל פון זיי — רייכערע און מער באקאנטע — באצאלן אין פארוים דאס געלט. דער טאטע פלעגט דערנאך פארן אין די דערפער צונויפנעמען די תבואה, ווי אויך קויפן נייע סחורה.

מיין טאטע איז אין טאג ארויסגעפארן צו איינעם פון די רייכערע פויערים, וועמען ער האט אויסגעבארגט א סך געלט על חשבון פון זיין תבואה, און מער האט מען מיין טאטן ניט געזען. דער פארדאכט איז גלייך געפאלן אויף יענעם פויער, א רייכן פאליאק. ס׳איז אבער געווען שווער צו באווייזן, און צו זוכן איז אויך געווען באשווערט צוליבן גרויסן שניי אין דער וואלדיקער געגנט ארום. עס האט געדויערט מער ווי א חודש ביז מען האט געפונען מיין טאטנס קערפער.

א לאנגע צייט האט זוואלין געקאכט מיטן גרויזאמען מארד.

איטשל קאַרמאַן (נוה נאמן, ישראל)

ביליסעס פּראָצעס אין זוואָלין

יעדער פּרייטיק פּאַר נאַכט פּלעגט דער שמש קלאַפּן מיט זיין הילצערנעם האַמער אין די טירן, מען זאָל אַוועקלייגן די אַרבעט און צומאַכן די געוועלבער.

באַה שבת באַה מנוחה, ס׳קומט דער שבת קומט רו. וואַרפן יידן פון זיך אַראָפּ אַלע דאגות. איינער זאָגט שיר השירים, אַ צווייטער לערנט אַ בלאַט גמרא אַדער קוקט אַריין אין אַ מדרש.

אַנדערש איז אַבער געווען דאָס יאָר 1913, וועו ס׳ איז פּאַרגעקומען דעם פּראָצעס פון ביליסן, דער באַוואוסטער בלוט־בילבול. די געווייגען פון די פּרויען ביי ליכטבענטשן זיינען געווען ווי ערב יום־כיפּור, וועו מען שטייט פּאַרן בית דין פון הימל. אַלע האָבן געפילט, אַז פּאַרן גריכט שטייט ניט בלויז מענדל ביליס, נאָר דאָס גאַנצע יידישע פּאָלק וועלט באַשולדיקט אין ניצן בלוט פּאַר יידישע רעליגיעזע צוועקן. ווייל יעדער ווייסט וואָס ס׳הערט זיך, צי איז דאָ עפּעס אַ שאַנד, אַז ביילים זאָל וועלן ריין געוואַשן פון דעם בילבול. מען הערט פּאַרשיידענע קלאַנגען, אַבער מען ווייסט גאָרניט ווי עס האַלט.

מיין טאַטע האָט געדאַוונט אין לובלינער שטיבל, וואו חסידים פּלעגן דאַוונען נאָר שבת. דאָרטן האָט אויך געדאַוונט אברהמעלע לעווענזאָן מיט זיין איידעם בעריש. מען האָט געוואוסט, אַז אין זיין שטוב קומט אַ צייטונג, פּלעגט מען אין די שבתים פון ביליסעס פּראָצעס זיך אַרומזעצן ביים טיש אין שטוב פון בעריש, וואָס פּלעגט פּאַרלייענען די צייטונגען פון אַ גאַנצער וואָך, ספּעציעל אַלע נייעס אַרום ביליסן. די פּנימער פון אַלע צוהערערס פּלעגן אויפּלייכטן, וועו ער האָט געלייענט די רייד פון ראַבינער מזא״ה און פון אַדוואָקאַט גרוזענבערג. זייערע קלוגע ענטפערס האָבן אַרויסגערופן התלהבות און דער עולם האָט ניט איין מאָל אויסגעשריען, אַז גאָט זאָל זיי געבן כוח און גוטע איינפאַלן מבטל צו זיין די פּלענער פון די בילבול־מאַכערס. און וועו בעריש האָט געלייענט די וועדטער פון דעם באַשולדיקער, האָבן אַלע אויסגעשריגן: זאָל ער פּאַרשטומט ווערן, פּונקט ווי וועו מען לייענט די מגילה און מען דערמאָנט

יידן אין זוואלין פלעגן מאכן זייער הויפט־פרנסה פון די פויערים ארום, וואס פלעגן קומען צו די מארקטעג און יאריד. יידן פלעגן זיך וויצלען, אז דאס גאנצע שטעטל דרייט זיך מיט איין הונדערט רובל. מאנטאג באַרגן די יידישע סוחרים ביי די יידישע שוסטערס, שניידערס, סטאליאַרעס און קצבים די 100 רובל און פרייטאג גיבן זיי אפ צוריק דעם הונדערטער.

* * *

דוד גאלדבערג איז געווען א שוסטער. מטופל מיט קינדער און שווער געהאַרעוועט אויסצוהאלטן זיין משפחה. אבער פרייטאג פלעגט ער גיין איבער די הייזער צו קלייבן נדבות פאר ארעמע יידן אויף שבת, און טאמער פלעגט זיין א חולה אין שטעטל, איז ער תמיד געווען צווישן די ערשטע צו גיין אים מבקר־חולה זיין אדער גאר נעכטיקן ביי אים.

* * *

וועו מיין פאטער האט געקויפט א פלאץ אין שטעטל צו בויען א הויז און מען האט געלייגט דעם פונדאמענט, איז געקומען מיין זיידע ר׳ פינחס׳ל קירשענבלאט און אריינגעוואַרפן 18 גראשן אין יעדער ווינקל און עס באגלייט מיט די ווערטער: זאל זיין מיט מזל!

נאכן פארענדיקן בויען האט דער טאטע אויסגעבויט א באד און א מיקווה אין זיין ניי הויז, וויל די אלטע זיינען שוין געווען שטארק אפגעלאזן. דער טאטע האט עס געטאן אויף דער עצה פון זיידן, ר׳ שמואל־חיים, און אין שותפות מיט אים; האט דער רב ר׳ חיים פלידערבוים אים געוואלט אריינלייגן אין חרם פאר וואגן צו בויען א נייע מיקווה, וואס זאל קאנקורירן מיט דער אלטער. נאך לאנגע אונטער־האנדלונגען האט דער רב געכשרט די נייע מיקווה.

זיצן: אין מיטן ר׳ שמואל־חיים קופערבערג, לעבנס־לאנגער שמש אין זוואַלינער שול, ווי
אויך דער איינציקער מצבה־קריצער אין געגנט, מיט זיינע פיר אידעמס. פון לינקס צו
רעכטס: משה בריינטוך, נח קירשענבלאַט, דוד שטראַם — דער גלחישער שניידער און
משה מלומענבוים. (פאַטאָ פון 1909).

מאָטל קירשענבלאָט (ניו־יאָרק)

אין רואיקע צייטן

אין דער גרויסער שריפה פון שטעטל אין 1908 בין איך נאָך געווען אַ קליין יינגל. איך געדענק, ווי מיינע מומעס רחלע קופערבערג־פלומענבוים און חיה־רבקה קופערבערג־פלומענבוים זיינען געקומען צו לויפן צו אונדז אויף טומאה־גאָס, גיך אַרויסגענומען מיך און מיין ברודער שלמה און אַוועקגעלאָפן אויף ראָדעמער גאָס. מיר זיינען געלאָפן און דאָס פייער איז אונדז נאָכגעלאָפן. אויפן זעקסטן וויאָרסט פון שטעטל איז געווען אַ דאָרף, וואו ס'האָבן געלעבט יידן, האָבן זיי אונדז אַריינגענומען צו זיך, געגעבן עסן, טרינקען און געלייגט שלאָפן.

יענע שריפה איז געווען די גרעסטע אין זוואָלינער געשיכטע. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז דעמאָלט אַראָפּ מיטן פייער. ביי אונדזער שכן אויף טומאה־גאָס זיינען פאַרברענט געוואָרן זיינע צוויי קינדער.

מיין זיידע ר' שמואל־חיימס שטוב אויף שול גאָס איז געווען פון די געציילטע פאַרבליבענע הייזער, האָבן אונדזערע עלטערן זיך אַריינגעצויגן אַהין. איך בין דעמאָלט געוואָרן 5 יאָר, האָבן מיין טאַטע ישעיה־נוח און מאָמע פרוידל־בלומע מיך אַוועקגעפירט אין חדר פון אונדזער שכן משה־זרח און „מלאכים" האָבן געוואָרפן קאָפיקעס פון „הימל" ביים לערנען אלף־בית.

מיין זיידע ר' שמואל־חיים איז געווען דער שמש פון שול. איין פרייטאָג, וועו ער איז געגאַנגען אויפרוימען די שול לכבוד שבת, בין איך מיטגענאַנגען, צוזאַמען מיט זיינע צוויי מיידלעך: רחלע און חיה־רבקה. דער זיידע האָט אַנגעקלאָפּט אין טיר פון שול און דערנאָך אויפגעשלאָסן. מיין מומע רחלע האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז מען מוז אַנקלאָפן אין שול אַיידער מען עפנט זי, ווייל אַ גאַנצע נאַכט איז זי פול מיט שדים און מען דאַרף זיי אַפשרעקן.

* * *

געפעלן געווארן, האט איר געגעבן א קניפ אין בעקל און פארקוקט דעם „פארברעכן" פון מלמד.

אין דער צארישער צייט איז אין זוואלינער פאסט געווען א ייד, וואס ער איז געווען באפולמעכטיקט צוצושטעלן פון ראדעם די בריוו פאר די שטעטלשע יידן. זיין נאמען איז יצחק שמש. ער האט אויך געדארפט אויסטיילן די בריוו. היות די בריוו זיינען געבראכט געווארן נאר פרייטיק, האט יצחק שמש ניט געוואלט זיך פארנעמען אויסצוטיילן די בריוו פרייטיק. עס האבן ניט געהאלפן קיין טענות פון יידן, אז ס'קענען זיין וויכטיקע געשעפטבריוו פאר זיי. ערשט מוצאי־שבת האט ער ביי זיך אין שטוב גענומען ארויסגעבן בריוו צו די הונדערטער אנגעלאפענע יידן.

אין יענער צייט איז די וויכטיקסטע קאמוניקאציע צווישן זוואלין און דעם ארום געגאנגען דורך די ארטיקע בעלי־עגלות. עס זיינען געווען דריי סארטן בעלי־עגלות. זיי האבן געהאט דריי אמניבוסן און זיי האבן געפירט פאסאזשירן און סחורה אין דריי ריכטונגען. איין אמניבוס, וואס האט געהערט צו לאזער יחזקאל בנימינס (מאנדעלמאן), איז געגאנגען קיין ראדעם; דער צווייטער האט געהערט צו יעקעלע יחזקאל בנימינס (מאנדעלמאן) און דער דריטער — צו די שמאכעס (ברוין).

צו פירן סחורה און מענטשן צו דער באנסטאנציע גארבאטקע זיינען געווען דריי אנדערע בעלי־עגלות: משהלע עובדיהם, אברהם סאבאק (גאלדפארב), נחמיה דעם בלינדן מאירס (מאנדעלמאן).

די קאנקורענץ צווישן די בעלי־עגלות איז אבער געווען זייער גרויס און אייגנער האט געוואלט ארויסשטופן דעם אנדערן פון דער פרנסה. עס איז געקומען צו אפטע געשלעגן און אפילו מיט פארסאמען די פערד פון די קאנקורענטן. די בלוטיקע צוזאמענשטויסן צווישן די בעלי־עגלות האבן ארויסגערופן גרויסע שלעגרייען צווישן די „קיילאקעס" (קאפלאן) און די שמאכעס (ברוין). די לעצטע האבן געפירט פאסאזשירן קיין ראדעם און די סוחרים קיילאקעס האבן מיט זיי ניט געוואלט פארן. די דאזיקע געשלעגן און נקמות פון יעדער צד האבן פאקטיש צערואינירט דעם גוטן מעמד פון די שמאכעס.

ישראל־בער קופערמאן (ניו־יארק)

אונטערן צאַר

אין זומער פון 1908 איז כמעט גאַנץ זוואַלין אַראָפּ פון א ריזיקער שריפה, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אין סיצינער גאָס. ס׳איז געבליבן נאָר דאָס הויז פון לייבקע חיים שענקערס (פעלדשטיין), יוסף־שלומס פאָטער. געווען אויך מענטשלעכע קרבנות — צוויי קינדער פון יחזקאל כאשאלעס.

דאָס שטעטל איז אָבער גיך געקומען צו זיך. יידן האָבן אויפּ־געשטעלט בודקעס אויף די ערטער פון זייערע פאַרברענטע הייזער און געפירט וויטער זייערע מיסחרים. אין משך פון עטלעכע יאָר זיינען אויסגעוואַקסן נייע הייזער, נאָך שענערע פון פריער, און נייע געווילבער.

מיט די געווילבער איז געווען א שטיקל צרה. אין יענער צייט, אונטער דער רוסישער הערשאַפט, איז געווען אין שטעטל א „סטאַרשע" מיט צוויי פאָליציסטן, איז מען מיט זיי וויי ס׳איז דורכגעקומען. אָבער איין מאָל אין צוויי חדשים פלעגט אַראָפקומען א רעוויזאָר צו קאָנטראָ־לירן די פאָטענטן . . . וואָס האָבן די קרעמערס געטאָן? אין טאָג פון רעוויזיע פלעגן די קרעמערס גיך אָפּראָמען די פאָליצעס, באהאַלטן ערגעץ די סחורה — און אַלץ איז געווען כשר. מיטן רעוויזאָר פלעגט מיטגיין פאָליציי, באַאַמטע פון מאַגיסטראַט און דער אויניציקער יידישער לאוניק (דאָזאָר) שמואל־חיים קופערבערג.

א רעוויזאָר פלעגט אויך קומען פון צייט צו צייט קאָנטראָלירן, צי יידן „זינדיקן" ניט מיט האָבן חדרים פאָר די קינדער. וואָס פלעגן דעמאָלט טאָן די מלמדים? — זיי פלעגן גיך אַוועקשיקן אַהיים די תלמידים. מיין רבי, ר׳ מאָטל אַרישעס, האָט אויך אַזוי געטאָן. קינדער זיינען אַרוים דורך די טירן און די פענצטערס, אָבער דריי האָבן ניט באַוויזן נעלם צו ווערן און דער רעוויזאָר האָט זיי „געפאַקט". דער רעוויזאָר האָט געפרעגט די געבליבענע יינגלעך: ווי הייסט דער קייסער? זיי זיינען געווען דערשראָקן און אין גאַנצן געציטערט. אין צימער האָט זיך אָבער געפונען דעם רבים צען יאָריק טעכטערל, מרים, האָט זי געענפערט אויף אַלע פראָגעס. דעם רעוויזאָר איז דאָס זייער

א גרויסע וואסערמיל, עטלעכע מאָרג פעלדער און צוויי קי אויף מילך, אָבער פאר אונדז קינדער איז נישט געווען גענוג ברויט.

איבערגעווינטערט האָבן מיר אין קוזמיר און דערנאָך צוריק־ געפאָרן קיין זוואָלין. מיין פאָטער האָט געדונגען א בודע צוזאַמענ־ געשטעלט פון ברעטער ביי הערשל ארציקס פעלדמאן דער בעקער. דאָרטן האָבן מיר געוואוינט ביז אונדזער הויז איז אויפגעשטעלט געוואָרן.

מיין ערשטער מלמד האָט געהייסן משה־זרח. דער חדר איז באַשטאַנען פון אַיין נישט גרויסער שטוב. חוץ די קינדער, וואָס האָבן זיך געלערנט, האָבן זיך אין שטוב אַרומגעדרייט עטלעכע הינער, און די רביצין האָט געהאָט פון זיי אייער. די הינער האָבן זיך געשפייזט פון די שטיקלעך ברויט, וואָס די קינדער האָבן איבערגעלאָזט. קיין מלמד אין שטעטל האָט ניט געהאָט מער ווי אַיין שטוב.

איך האָב געלערנט אין חדר ביז דעם ערשטן וועלטקריג פון 1914. מיין לעצטער רבי האָט געהייסן ישראל־מענדל. ער האָט א סך געריכערט און געווען א גרויסער קבצן. זייער אָפט פלעגט דער רבי זיך אָנכאַפן ביי זיי קאָפ און א געשריי טאָן: — וויי־וויי, רבונא דעלמא כולא! דעם טייטש פון די ווערטער האָב איך נישט פאַרשטאַנען.

פאָרן ערשטן וועלטקריג איז אין זוואָלין געווען א שקאָלע, וואו מען האָט געלערנט רוסיש און פויליש. יידישע קינדער זיינען אהין נישט געגאַנגען. דער חדר און בית־המדרש זיינען געווען אונדזערע שקאָלעס.

מיין פאָטער איז געווען א לערער פון רוסיש, פויליש און יידיש. אין געוועלב האָבן מיר געהאָט צו פארקויפן קאָלאָך און אין ווינטער אויך שטייגקוילן. מען האָט קוים אַרויסגעשלעפט פרנסה. אין א שאַנק איז געשטאַנען א גרויסער ווילנער ש"ס, געבונדן אין לעדער, מיט חומשים און מחזורים. דאָס איז ביי מיין פאָטער געווען דאָס גרעסטע רייכטום. ערב־פסח פלעגט מיין פאָטער ארויסשטעלן עטלעכענע בענקלעך, אויף זיי אַרויפגעלייגט ברעטער און מיר, קינדער, פלעגן אויסלייגן די גמרות און אַלע ספרים אויף די ברעטער, זיי עפענען און מישן, אַז זיי זאָלן זיך אויסלופטערן.

נישט וואָס צו טאָן מיט דעם, אָבער דו האָסט יאָ וואָס צו טאָן מיטן געלט, טאָ זאָל איך דיר דאָס נישט געבן? מיר וועלן שוין דורכקומען און זאָלן מיר זיך פרייען אויף דער חתונה פון דיין טאָכטער.

געווען אַ סך אזעלכע גאָלדענע יידן אין זוואָלין, יידן רחמנים בני רחמנים — און וואו זיינען זיי איצט?

מאיר־שלום גאָלדשטיין—גאָטיין (פאַריז)

אַ בינטל זכרונות

זוואָלין איז געווען אַ קליין שטעטל אין פוילן, אָבער זי איז געווען אַ דורכפאָרשטאָט. פאָר די מענטשן, וואָס האָבן געוואוינט אין די אָרומיקע שטעטלעך סאָלעין, ליפסק, טשעפאָלאָוו און אין אַלע שכנותדיקע דערפער און האָבן געוואָלט פאָרן קיין ראָדעם, איז דער דורכפאָר געווען דורך זוואָלין. אפילו דער שיפמאָרשרוט פון לובלין קיין ראָדעם האָט איינגעשלאָסן זוואָלין.

זוואָלין האָט זיך קיין מאָל ניט אויסגעצייכנט מיט אַ שטאַרקער עקאָנאָמיע, אָבער די גרויסע שריפה אין 1908 האָט נאָך אַ סך שווערער געמאַכט דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן. אין יענער שריפה, וואָס איך געדענק נאָך פון מיין קינדהייט, איז פאַרברענט געוואָרן כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. געבליבן איז די שול, דער בית־מדרש מיט די הייזער אַרום. אויך די קאָוואָלסקי־גאָס איז געבליבן גאַנץ.

מיין פאַמיליע און נאָך אַ סך יידן האָבן איבערגענעמטיקט אין בית־מדרש. אויף צו מאָרגנס האָט מיין פאָטער און מיין פעטער יאָסל געדונגען צוויי פויערישע „דראָביניאָסטע" וועגעלעך און מיר זיינען אַרויסגעפאָרן צו אונדזער זיידן אין דאָרף כאָטש, 20 ווייאָרסט פון זוואָלין.

דער זיידע איז געווען זייער רייך, אָבער מיר, קינדער, האָבן געלעבט אין גרויס נויט, אפילו געהונגערט. דער זיידע האָט געהאָט

אבער די פינקעלשטיינס זיינען געווען אויסנאמען, א סך מאל האבן זיי געגעבן א טאג נאך א טאג מיט כבוד און פרייד.

מיר זיינען אויך געווען מיטגלידער פון דער חברה „לינת־הצדק" און געהאלפן ארעמע מענטשן מיט א דאקטער און רפואות און נאך מער דורך נעכטיקן ביי א קראנקן. נישט איין מאל האבן מיר פאר אונדזער גענט געבראכט א דאקטער שפעט ביי נאכט און געלאפן צו דער אפטייק קויפן א רעצעפט. דאס האט אונדז געגעבן א מעגלעכקייט צו באקענען זיך מיט דער ארעמקייט, הונגער, נויט און קראנקייטן פון אונדזערע טייערע זוואלינער יידן.

געווען א סך גאלדענע יידן אין שטעטל. איינער פון זיי איז געווען יוסף־שמחה. ער האט געהאנדלט מיט נאפט. מיין טאטע האט אים אין מאל דערציילט, אז דער מארקושעווער רבי ז"ל האט אים געהייסן פארן קיין וואַרשע צו קויפן סחורה און נישט קויפן ביי די שפילטערן, אבער ער האט נישט קיין געלט צו פארן און מיט וואס צו קויפן די סחורה. האט ר' יוסף־שמחה גארנישט געזאגט, געגאנגען אהיים און געברענגט מיין טאטן א פאר הונדערט רובל, וואס דעמאלט איז דאס געווען אן אוצר. מיין טאטע האט נישט געוואלט נעמען דאס געלט, טענהנדיק, אז דער מיסחר קען דורכפאלן און ער וועט נישט קענען צוריקגעבן דאס געלט. האט אים יוסף־שמחה געמוסרט: מען דארף האבן אמונה, אז ס'וועט זיין גוט, פאר און זיי מצליח. אינטערעסאנט, אז ר' יוסף־שמחה האט געהאט א שם פון א קארגן און דאך האט ער נישט געוואלט נעמען קיין גראשן פראצענט.

און אט איז אן ענלעכע מעשה מיט א צווייטן יידן. אין 1914 האט מען מיין שוועסטער גערעדט א שידוך, אבער מיינע עלטערן האבן נישט געהאט קיין געלט צו סילוקן דעם נדן פון 500 רובל. דעמאלט איז געווען אן אומגליק צו באַרגן געלט, ווייל מען האט נישט געוואוסט וואס פאר א געלט וועט זיין גוט: רובלס אדער קראנצן. קומט ארײַן דער פרייליעכער און פשוטער ייד יאסל דיאמאנט (גארער) ז"ל און מיין פאטער דערציילט אים די געשיכטע. וואס טוט יאסל? — ער גייט אהיים און ברענגט מיין פאטער די 500 רובל. מיין טאטע קוועטשקלט זיך צו נעמען דאס געלט, ווייל מען וויסט נישט וואס מאַרגן וועט זיין מיטן געלט. זאגט יאסל אזוי: דאס געלט ליגט ביי מיר און כ'האב

קליינע. אין שטוב איז קאלט און פינצטער, די פענצטערס פארשטאפט מיט שמאטעס. די קינדערלעך כמעט נאקעט. מיין באבע קלערט מיך אויף, אז מען דארף האבן געלט אויף א בינטל האלץ, א ביסל קארטאפל, עפעס אנצוטאן די קינדערלעך. נעם דיינע חברים — זאגט זי — און גייט ארום קלייבן נדבות פאר דער אלמנה. האבן מיר זיך טאקע פארנומען אויך מיט קלייבן נדבות פאר דעם און יענעם, ווי נאר מיר האבן זיך דערוואוסט ווענן א שלעכטער לאגע פון א יידן.

אין בית־מדרש האבן מיר געשאפן א חברה „סומך־נופלים", וויל צווישן די בית־מדרש בחורים זיינען געווען א סך, וואס זייער לאגע איז געווען שרעקלעך — נאקעט, בארוועס און הונגעריק. „סומך־נופלים" האט געדארפט געלט אויך פאר די נויט־באדארפטיקע בכבודיקע יידן. יידן האבן זיך פארשריבן צו געבן יעדערע וואך א געוויסע סומע, אבער דאס איז נאך אלץ געווען וויניק, האט מען ארויסגעשיקט נאך פארלאך צו זאמלען געלט.

ווען ס׳קומט אונדז אוים צו גיין אויף א חתונה פון ארעמע חתן־כלה, גיבן אונדזערע טייערע מאמעס געלט אויף צו קויפן בראנפן, ביר און לעקעך, אז דאס פארל זאלן ניט פארשעמט ווערן.

מיר האבן זיך אויך פארנומען מיט קויפן נייע ספרים און איינבינדן אלטע, וואס זיינען געווארן צעריסן. אויף דעם האבן מיר געשאפן א חברה „תיקון ספרים". מיר האבן געזאמלט געלט יעדן פרייטיק און אויך געגאנגען אויף חתונות צו זאמלען געלט פאר דעם דאזיקן צוועק.

ס׳איז כמעט נישט געווען דער טאג, ווען פרעמדע עלטערע יידן און בעל־דרשנס זיינען ניט געקומען אין זוואלינער בית־מדרש, וואו זיי האבן געגעבטיקט. מיר — איך רייד אלץ ווענן די יונגע בחורימלעך פון בית־מדרש — האבן זיי באזארגט מיט א וויעטשערע, צופירנדיק זיי צו דעם בעל־הבית, וואס מיר האבן זיך פריער פארשטענדיקט מיט אים. לעבן בית־מדרש האבן געוואוינט צוויי טייערע משפחות, חיים און יחזקאל פינקעלשטיין. זיי זיינען געווען ברידער — קצבים, וואס זייערע טייערע פרויען האבן קיין מאל נישט אפגעזאגט זיך פון געבן א וויעטשערע. זיי האבן פשוט געבעטן, אז מען זאל זיי שיקן אורחים. אויך אנדערע פאמיליעס האבן געגעבן גערן אן אפכייסן פאר ארעמע,

וועו קינדער האָבן געגומען לערנען מערער גמרא, האָבן זייערע רביים זיך נוהג געווען צו קומען אין זייערע היימען שבת נאָך מיטאָג און פֿאַרהערן די קינדער אין לערנען, כדי די עלטערן זאָלן זען זייער פּעולה. אויך מיין גמרא־רבי פלעגט אַזוי טאָן. מיך האָט תמיד געווונדערט, פּאַר וואָס מיין טאַטע מאַכט זיך אַזוי גלייכגילטיק נאָך אַזאַ פֿאַרהער, אַפילו וועו איך האָב זיך אויסגעצייכנט מיט מיינע ענטפֿערס. יאָרן שפּעטער האָט מיין פֿאָטער מיר געגעבן צו פֿאַרשטיין, אַז ווי גוט מען זאָל נישט לערנען און פֿאַרשטיין, האָלט מען נאָך אַלץ ביי בראשית און מען ווייסט נאָך אַלץ גאָרנישט, דעריבער מוז מען ווייזן דעם קינד, אַז ס׳פעלט נאָך אים זייער אַ סך צו וויסן און זיך נישט גרויס האַלטן, נאָר מען מוז לערנען און לערנען נאָך און נאָך.

אַזוי גייט מען פון חדר צו חדר אַלץ העכער און העכער. אמת, נישט אַלע קינדער האָבן די זכיה צו גיין ווייטער אין חדר, שיקט מען זיי לערנען אַ פּאָר, כאָטש זיי זיינען אַלט קוים 7-8 יאָר — אין שטוב פעלט ברויט און ס׳איז נישטאָ צו צאָלן דעם רבין. נאָך ערגער האָבן געהאָט די מיידלעך פון אָרעמע היימען. אַ סך עלטערן האָבן געמוזט אַוועקשיקן זייערע יונגע מיידלעך צו רייכע מענטשן פּאַר דינסטן אין שטאָט. דאָרטן איז זיי אויסגעקומען אַ סך צו ליידן, געהאָרעוועט זייער שוואַר און ווייניק פֿאַרדינט, אויך אָנדערע צרות האָבן זיי נישט געפעלט . . .

אַזוי לערנען מיר אין חדר ביז 12-13 יאָר. דערנאָך גייען מיר לערנען אין בית־מדרש, וואו מען איז זיך עוסק אין תורה טאָג און נאַכט, 16-17 שעה אַ טאָג. דער ערשטער רושם, וואָס מאַכט אויף אונדז, נייע בית־מדרש־בחורים, איז דאָס אָפּריכטן חצות פון משה בר׳ יצחק. איין ווינטערנאַכט קומט אַריין ר׳ משה, אַ קליין יידל, אַ ביסל אייגעהויקערט, אַ גרוי בערדל מיט גרויסע ברעמען און אַ גרויסער אָרעמאָן, זייער לייכט אָנגעטאָן. ער זעצט זיך אַוועק אין אַ ווינקל מיט אַ ליכטל אין דער האַנט און ריכט אָפּ חצות, זיפצט און קרעכצט, פון זיינע אויגן גיסן זיך טרערן, זיין קול פון די קינות ווערט וואָס העכער, וויינענדיקער און האַרץ־רייסנדיקער, נאָך דעם זעצט ער זיך אַוועק ביי דעם טיש און לערנט, ביז מען קען שוין דאַוונען.

איין טאָג קומט צו מיר מיין באָבע רבקה ע״ה אין בית־מדרש און פירט מיך אַוועק אין אַ שטוב פון אַן אלמנה מיט אַ פּאָר קינדערלעך

די חדרים אין אלע שטעטלעך זיינען זיכער געווען ענלעך, אבער איך האב פארט געלערנט אין מיין חדר און ביי מיינע רביים. און די קאפיקע, וואס א „מלאך" האט מיר אראפגעווארפן דעם ערשטן טאג לערנען אלף־בית, איז געווען אין מיין חדר און ביי מיין רבין ר' משה אהרן.

איך דערמאן זיך א מעשה מיט מיין צווייטן רבין ר' חיים־שלום וויסענבלום, ביי וועמען איך האב געלערנט חומש. דאס איז געווען א ווינטער־צווינט, מיר לערנען ביי א נאפטלעמפל די געשיכטע מיט אברהמען, וואס האט נישט קיין שטיקל ערד צו באגראבן זיין שרהן און אלע געשעענישן ארום דעם. פלוצעם רופט זיך אף דער רבי צו איינעם פון די תלמידים: קענסטו מיר איבערזאגן די גאנצע מעשה? ער ווייסט ניט. דער רבי פרעגט נאך תלמידים — קיינער וויים ניט. די קינדער זיינען געווען א ביסל פארשלאפן, א טייל אפשר הונגעריק און זיי האבן זיך געפלאנטערט מיט די רייד. נאר איין יינגל האט געענטפערט ריכטיק און פינקטלעך, ווי דער רבי האט אונדז געלערנט. דער רבי האט דעמאלט געהייסן אלע קינדער פון דער כיתה זיך אויסשטעלן אייגער לעבן אנדערן און באפוילן דאס יינגל דעם ווייסער צו געבן א פאטש יעדן איינעם, וואס האט ניט געקענט ריכטיק ענטפערן. דאס קינד וויל ניט פאטשן זיינע אייגענע חברים, זאגט דער רבי: אויב דו וועסט עס נישט טאן, וועסטו דא קריגן אלע פעטש, וואס זיי אלע דארפן קריגן. האט דאס יינגל קיין ברירה ניט געהאט און געגעבן יעדן קינד אין דער אויסגעשטעלטער ריי א גלעט אין באק. דער רבי זיך געמאכט ניט זעענדיק, וויל אין דער אמתן האט ער ליב געהאט אלע תלמידים און ער האט זיך געהיט זיי צו שלאגן, נאר ער האט געוואלט זיי פארשאפן א ביסל בושה, כדי זיי זאלן זיך בעסער צוהערן ביים לערנען.

די פרוי פון רבין, יוכבד, האט נישט איין מאל אונטערגעשטופט א קינד א ביסל מילך מיט ברויט, ווען זי האט באמערקט, אז א קינד האט נישט וואס צו עסן. אזוי האט זיך געפירט דעם רבינס צווייטע פרוי מאלע, און כאטש ס'איז ניט געווען קיין גרויסע פרנסה אין שטוב, האט ר' חיים־שלום קיין מאל ניט אהיים געשיקט די קינדער, וואס זיינען געווען הינטערשטעליק אויף א סך וואכן שכר־לימוד.

ברכת טוב, א', אריה יהודה הלוי. בילגורי, תרצ"ח (8).

דברי בינה, א', יצחק יעקב [ראבינאוויץ]. לובלין, תרס"ט (15).

דעת משה, משה אליקום בריעה. לעמבערג, 1879 (12).

מנורה הטהורה, עוזיאל מייזליש. לעמבערג, 1884 (4).

משניות, טהרות. וואַרשא, תקצ"ח (2).

עטרה לראש צדיק, יעקב צבי בר' יהושע אשר. וואַרשא, 1895 (2).

פרי צדיק, ה', צדוק הכהן. לובלין, תרס"א־תרצ"ד (28).

קהלת משה, משה יעקב ווינער. בילגורייא, תרע"ד (19).

(פון ספר הפרענומעראַנטן, בערל כהן, ניו־יאָרק, 1975)

איטשל קאַרמאַן (נוה נאמן, ישראל)

אין אַמאַליקע יאָרן

אַלע יידישע שטעטלעך אין פוילן האָבן געהאַט כמעט דאָס זעלביקע פנים, האָבן פאַרמאָגט א סך בשותפותדיקע שטריכן, פונ־דעסטוועגן זיינען זיי דאָך ניט געווען אין גאַנצן ענלעך אויפן צום צוויטן. יעדער שטעטל האָט געהאַט עפעס, וואָס איז ניט געווען אין קיין אַנדער אָרט. האָט מיין זוואַליז אויסגעזען פונקט אַזוי ווי די ארומיקע יידישע שטעטלעך? אויסגעזען אויסערלעך אפשר יא, אָבער געפילט אין האַרצן האָט מען אַנדערש: די זוואַלינער געסלעך זיינען געווען עפעס אַנדערש, די סעדער זיינען געווען אַנדערש, דער בית־מדרש איז געווען אַנדערש, די יידן אַנדערש, אפילו דער הימל איז עפעס געווען אַנדערש. אָט דער אויסגעדאַכטער הימל האָט אונדז באַגלייט א גאַנץ לעבן.

א גרויסע מהומה. האָט דער רב זיי דערציילט די מעשה מיטן ניט אויסגעפירטן פסק־דין און געזאָגט: איך טאָר מער ניט זיין קיין רב דאָ, זוכט א רב, וואָס אַלע היגע יידן האָבן מורא פאָר זיין פסק־דין.

פון דאָרטן איז רבי יהודה־לייבוש אַוועק קיין ליפסק. געווארן דאָרטן רב און שפּעטער אדמו"ר. נפטר געווארן 1868 אין עלטער פון 66 יאָר.

אלעזר דוב בר' אהרן, גן הדסים. לובלין, תרפ"ט. ע' 28. י. אלפסי, ספר האדמו"רים. תל־אביב, תשכ"א. ע' 97; ספר אוסטרובצה. תל־אביב. ע' 62־63.

IV

זוואָלינער פּרענומעראַנטן

א מאָל איז געווען א פּאָרשפּריטער מינהג ביי יידישע מחברים, בעיקר רבנישע, צו פּאָרן איבער שטעט און שטעטלעך און קלייבן קונים אויף זייערע ספרים, וואָס דאָרפן נאָך געדרוקט ווערן. די רשימות פון די יידן, וואָס האָבן פּאָרוים באַצאָלט דאָס געלט, פלעגן דערנאָך געדרוקט ווערן אין אַזעלכע פּרענומעריטע ספרים. צווישן די הונדערטער רשימות פון דעם סאָרט געפינט זיך אויך זוואָלין מיט 157 חותמים אין משך פון א הונדערט יאָר.

זוואָלינער, וואָס ווילן זוכן זייער משפּחה־אַפּצווייג, קענען עס טאָן דורך געפינען די ווייטערדיקע ספרים, וואָס זיינען פּאָראַן אין די גרויסע ביבליאָטעקן:

אהבת ציון, ד', יוסף קליין. ווראַנוב, תרצ"ד (1).

אהל אָבות, יהודא ארי' פריבערג. ווארשא, תרפ"ט (62).

אזור הצבי, אברהם יעלין. ווארשא, 1905 (1).

אשל חיים, חיים אפרים באלאיטי. טאָרנאָ, תרצ"ה (3).

רבי יהודה לייבוש בר׳ אברהם

געדענקט אַז מען אים רבי יהודה לייבוש פרימער פון ליפסק. ער איז ניט קיין זוואַלינער, איז קיין מאָל ניט געווען רב אָדער אדמו״ר אין זוואַלין, אָבער דאָך געהאַט אַ גרויסע שייכות מיטן שטעטל.

רבי יהודה לייבוש האָט געלעבט אַ סך יאָרן אין זוואַלין. ווי ס׳ווייזט אויס, האָט ער דאָרטן געשאַפן אָדער אָנגעפירט אַ קליינע ישיבה, אָבער די פרנסה איז געווען בדוחק גדול. ער האָט פשוט געליטן הונגער. זיינס אַ שוואַגער פון ווארשע איז אַין מאָל געקומען צו אים, האָט ער געפונען די שטוב אין חושך, ווייל ער האָט פשוט ניט געהאַט די פּאָר גראַשן צו קויפן אַ ליכט. אָבער גראָד אין דער צייט פון זיין גרויסער דחקות האָט ער פיל אויפגעטאָן אין לערנען און געשטיגן אין לומדות.

חסידים דערציילן זיך אַן פאַרשיידענע מעשיות וועגן זיינע יאָרן אין זוואַלין אוּן אויך פון זיינע מופתים.

איין מעשה גייט אַזוי:

אָנטקעגן זיין דירה אין זוואַלין האָט געלעבט אַ גוי. יעדער שבת פלעגט ער זיך שטעלן אונטערן פענצטער פון ר׳ יהודה־לייבושעס דירה אוּן מיט קולי־קולות נאָכמאַכן דעם רבים זמירות אוּן עס באַגלייטן מיט מיאוסע העוויות. די תלמידים פון רבין פלעגן שרייען אויפן גוי, אָבער ס׳האָט גאָרניט געהאָלפן. איין טאָג איז דער גוי פאַראַליזירט געוואָרן. ער איז געפאָרן צו פאַרשיידענע דאָקטוירים זיך היילן, אָבער ער האָט ניט געפונען קיין רפואה. אין גרוים פאַרצווייפלונג איז ער געקומען צום רבין, אים געבעטן מחילה אוּן רחמים. אין אַ קורצער צייט איז דער גוי געזונט געוואָרן אוּן מיט וואָס ער האָט געקענט האָט ער געהאָלפן דעם רבין.

נאָך זוואַלין איז רבי יהודה־לייבוש געוואָרן רב אין יוזעפאָף (גדול), אָבער ניט לאַנג האָט געדויערט דאָרטן זיין רבנות. די סיבה איז געווען, וואָס איין טאָג נאָך אַ דין־תורה האָט איינער ניט געוואָלט מקיים פסק זיין. דעם זעלביקן טאָג, נאָך מנחה, איז ער פרויף אויף דער בימה אוּן מודיע געווען, אַז ער פאַרלאָזט יוזעפאָף. אין שול איז געוואָרן

1815 און היות ער איז נפטר געווארן י״ח אדר, תקפ״א (1821), קען מען אננעמען, אז ער איז געווען אדמו״ר אין זוואלין צרום 1818־1821.

יצחק אלפסי, ספר האדמו״רים. ע׳ 81, 111; ח. ד. פריעדבערג, לוחות זכרון. פראנקפורט אם מאין, תרס״ד. ע׳ 173. — אין מ. ש. גשוריס ספרים וועגן חסידות איז דא אַ סך מאטעריאל וועגן מאדזיץ־זוואלין. אַ רייַ אויבן־געברַאכטע זאכן זייַנען אויך גענומען פון דארטן.

* * *

זוואלין און מאדזיץ — צוויי צווילינגשטעט. זיי און אייניקלעך פון איין טאטן. דערגאנצנדיקע מעלאדיעס און קאנקורירנדיקע מאטיוון. קרובותדיקע און דערווייטערנדיקע ניגונים — אלע פון איין מקור.

די ניגונים האבן זיך צונויפגעגאסן אין די ווייטע הימלען, אבער אויף דער פוילישער ערד זיינען זייערע שפורן פארלאָרן געגאנגען אויף אייביק.

* * *

ניט אלע זוואלינער חסידים האבן געהאט זוואלינער אדער מאדזיצער רביים. געווען אַ זוואלינער חסיד, וואס מען האט אים געקרופן דער אלטער ר׳ יצחקל. געלעבט האט ער אין ווארשע און זיין פרנסה איז געווען צו ברענגען כשר וויין אין די חסידישע הייזער. ער האט געשטאמט פון גרויסן חסידישן ייחוס. זיין מאמע איז געווען די טאכטער פון אלטן ווארקער אדמו״ר ר׳ יצחקל, וואס פון אים האבן זיך פאר־צווייגט די חסידישע דינאסטיעס פון ווארקע, אמשינאוו, אלכסנדר, ביאלע און אנדערע, זיין פאטער ר׳ הערש־מרדכי איז געווען אַן אייניקל פון רבין ר׳ שמחה־בונם פון פשיסכע.

ר׳ יצחקל איז געווען אַן אמשינאווער חסיד. געשטארבן 1934 אין ווארשע.

יזכור־בוך אטוואצק־קאָרטשעוו, ח״א, 1968, ז׳ 162.

רבי יעקב מרדכי טויב

געוסן האָט מען אים רבי יאַנקעלע טויב און איז געווען דער דריטער זון פון ר׳ שמואל־אליה. ער איז אויך געווען א מנגן, אָבער ניט ווי זיין ברודער ישראל און האָט מחבר געווען קלעזמערע ניגונים. ער האָט זיך אָבער ניט געריסן צו גרויסע הייכן און געווען א שמח בחלקו.

רבי יעקב איז געווען אדמו״ר אין ראָדעם, וואו זיינע חסידים האָבן אים אויסגעבויט א הויז און א בית־מדרש.

ער איז געבאָרן געוואָרן 1874 און נפטר געוואָרן אין ראָדעם אין 1934.

י. אלפסי, דור האדמו״רים. ע׳ 85.

דער ערשטער זוואָלינער אדמו״ר

פון די פריערדיקע רייד האָבן מיר געזען, אז מיטגלידער פון דער משפחה טויב האָבן אזוי צו זאָגן „אקופירט״ די אדמו״רות אין זוואָלין, מאָדזיץ און א רייַ אַנדערע קהילות אַרום. זוואָלינער, אויף וויפל זיי געדענקען נאָך א ביסל פון די לעצטע יאָרן פון פריערדיקן יאָרהונדערט, רעידן נאָר וועגן ר׳ שמואל־אליה, כאילו ער וואָלט געווען דער ראשון אין זוואָלינער אדמו״רות. דער אמת איז אָבער, אז דער ערשטער אדמו״ר אין זוואָלין איז געווען גראָד אַיינער ניט פון דער טויב־דינאַסטיע, און געשען איז דאָס אַרום פערציק יאָר פאַר ר׳ שמואל־אליהס ווערן אדמו״ר אין זוואָלין.

זיין נאָמען איז רבי יחזקאל בר׳ אריה יהודה הלוי פון קאָזשעניץ (ניט פאַרמישן מיט ר׳ יחזקאל קוזמירער), א תלמיד פון המגיד מקוזניץ און „היהודי הקדוש״. היות ער איז געווען אדמו״ר אין קאָזשעניץ פון

באזעצט אין ארץ־ישראל, וואס ער האט שוין געהאט באזוכט דריי מאל אין די צוואנציקער יארן. דארטן נפטר געווארן אין תל־אביב ט״ז כסלו, תש״ח (אנהייב 1948).

דער זון פון ר׳ שאול ידידיה אלעזר, ר׳ שמואל־אליה טויב, אור־אייניקל פון ר׳ שמואל־אליה זוואלינער, איז געווען אדמו״ר אין ברוקלין פון תש״ח.

דא איז כדאי צוצוגעבן, אז איינער פון ר׳ שאולס חסידים, אליין אויך א מחבר פון א צאל ניגונים, האט פארפאסט דעם באריטן ניגון פון די קאנצענטראציע־לאגערן „אני מאמין״. ער האט עס געזונגען אין די טויטווענגעם פון אטוואצק קיין טרעבלינקע, האט עס פארשריבן אין נאטן, און איינער פון די גערעטעוועטע פון טרעבלינקע האט עס געברענגט צו ר׳ שאולן אין ניו־יארק.

ר׳ שאול ידידיה אלעזר איז דער מחבר פון ספר „אמרי שאול״. דברי תורה פון אים געפינען זיך אין די קונטרסים „תפארת ישראל״, וואס מאדזיצער חסידים האבן ארויסגעגעבן אין אטוואצק און דערנאך אין ברוקלין, וואו ר׳ שאול איז עטלעכע יאר געווען אדמו״ר. צווישן פון די ברוקלינער קונטרסים האבן געהייסן „קונטרס מאמרים״.

י. אלפסי, דור האדמו״רים. ע׳ 85; ראובן מרגליות, הלולא דצדיקיא. תל־אביב [חש״ד]. עמוד י׳; אנשי שם, לכסיקון רבני עולמי. ירושלים, ת״ש; נ. שמן, לובלין. טאראנטא, 1951.

די העברעאישע דאטע פון ר׳ שאולס געבוירן־יאר איז הושענה־רבא תרמ״ז. האבן חסידים אזוי געדרשנט אויפן פסוק „עזי וזמרת י־ה ה׳ ויהי לי לישועה״: זמרת איז דאס יאר [תרמ״ז], לישועה איז דער טאג [הושענה] און וזמרת יה ה׳ איז בגימטריא: שאול ידידיה אלעזר. כאטש די גימטריא איז ניט אזוי פרעציז, איז עס אלץ א פיינער דרוש.

תמונת מרן אדמו"ר הגה"צ
רבי שאול ידידי אלעזר זצוק"ל ממוד
עם חתימת ידו
נולד הושענא רבא שנת זמר"ת, נפטר
ט"ז בסלו שנת תש"ח

נתן צבי פרידמן, אוצר הרבנים. בני ברק, 1976. נומ׳ 11933; ראובן מרגליות, הלולא דצדיקיא. תל־אביב [חש״ד]. ע׳ יו״ד.

רבי שאול ידידיה אלעזר טויב

דער זון פון ר׳ ישראל און אייניקל פון ר׳ שמואל־אליה האָט נאָך מער פּאַרפולקומט דעם נגונדיקן דרך פון זוואָלין־מאַדזיץ. ער איז אויך געבענטשט געוואָרן מיט א טייערער מעלאַדישער שטים און א געוואָלדיקן מוזיקאַלישן כוח־יצירה. ער האָט געשאַפן איבער 500 ניגונים און האָט אפשר דעם גרעסטן חלק אין דער פּאָפולאַריטעט פון די מאַדזיצער ניגונים און זייער פּאַרשפּרייטונג צווישן די חסידים. ער האָט אָבער אַלע מאָל געניצט דאָס וואָרט „מאַדזיץ״ אין זיין טיטל און באַקאַנט איז ער געווען ווי בן הצדיק ממאַדזיץ.

ר׳ שאול ידידיה אלעזר איז געבאָרן געוואָרן אין 1882. פון 1918־1921 איז ער געווען רב אין ראַקעוו, עטלעכע יאָר רב און אדמו״ר אין מאַדזיץ און אין קרעטשעוו און פון 1926 ביז 1939 אדמו״ר אין אַטוואָצק. זעלטן האָבן גרויסע מאָסן חסידים אין פוילן אַזוי געשטראָמט, ווי צו אים. ער האָט געקענט נאָטן, אָבער ער האָט געהאַלטן, אז א ניגון מיט נאָטן איז ניט קיין ריכטיקער ניגון, ווייל ער קומט ניט פון האַרצן, וואָס דאַרף ניט קיין נאָטן.

א סך יידישע שרייבערס פון וואַרשע, בתוכם שלום אש, פלעגן אפט קומען קיין אַטוואָצק צו הערן ר׳ שאולס זמירות צו שלש־סעודות, כדי צו האָבן „אתערותא דלעילא״.

ר׳ שאול ידידיה איז געווען אייניער פון די פירערס פון „אגודת ישראל״ און א מיטגליד אין „מועצת גדולי התורה העולמית״.

מיטן אויסברוך פון צווייטן וועלטקריג האָט ר׳ שאול־ידידיה דורכגעמאַכט דעם סכנות־נפשותדיקן וואַנדערוועג פון יעדער יידישן פליט אין יענער צייט. ער האָט זיך דערקליבן ביז ווילנע און פון דאַרטן איז ער דורך יאַפּאַן אַנגעקומען קיין אַמעריקע. ער האָט זיך דערנאָך

האָט ער איין מאָל דורך דעם זייער פּרימיטיוון מוזיק־ביכל „למנצח בנגינות" פון ניסן צבי גאָלאָמב (ווילנא), אָבער אויך שפּעטער האָט ער ניט געקענט לייענען און שרייבן נאָטן.

זיינע ניגונים האָבן באָצויבערט טויזנטער. עטלעכע פון זיי זיינען שפּעטער אויך געזונגען געוואָרן פון חלוצים. אַנדערע פון זיי האָבן אָפילו פּאָרבלאָנדזשעט אויף גרויסע קאָנצערטן און אין סימפאָניעס — געגנבעטע פון זייער מקור, אָ מאָל אין זייער אָריגינעלער פּאָרעם און אָ מאָל אין אָ פּרעמד־צוגעפּוצטער פּאָרעם.

ר' ישראל איז געבאָרן געוואָרן תר"ט (1849) אין ראציאָנדז. זיינע חסידים אין מאָדזיץ האָבן אויפגעבויט פּאָר אים אָ פּרעכטיקן פּאָלאַץ מיט אָ שיינעם גאָרטן אָרום.

אָנהייב ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער אָ געווייסע צייט געלעבט אין ראָדעם. אויף דער עלטער איז ער אַריבער קיין וואַרשע, וואו ער איז נפטר געוואָרן י"ג כסלו, תרפ"א (אָנהייב 1921). זיין „אהל" האָט זיך געפונען אויפן וואַרשעווער בית־עלמין.

זיין עלטסטער זון ר' חיים־יחזקאל טויב איז פון 1921 געווען אדמו"ר אין אָזעראָוו. נפטר ג' אב, תרצ"ח.

זיין זון ר' יצחק־צבי טויב האָט געפירט צדיקות אין בראָנקס פון 1929.

זיין זון ר' יעקב־דוד טויב האָט ניט ממלא געווען די בקשה פון אָ סך חסידים צו זיין זייער אדמו"ר. געווען אָ גרויסער בעל־מנגן. ער איז געבאָרן געוואָרן אין 1878 אין שעראָוו. אין 1923 איז ער געווען אייניער פון די פּראָמינענטע אגודה־מיטגלידער אין וואַרשעווער קהילה. נפטר 1927.

י. אלפסי, ספר האדמו"רים. ע' 84, 85 און החסידות. ע' 179; מתתיהו יחזקאל גוטמן, בית ישראל. תל־אביב, תשי"ד. ע' 6; ספר ראדאם. תל־אביב, 1961. ע' 41־42; מאיר אָמסעל, ספר זכרונות המאור, ב'. ניו־יורק, תשל"ד. ע' תקע"ד (שרייבט בטעות, אז ר' ישראל געווען דריי יאָר אדמו"ר זוואָלין);

„רער אלטער מאדזיצער רבי"
הרה"ג מרן ר' ישראל טאפ זצוק"ל, רער מחבר פון די ספרים „דברי ישראל" עה"ת און „כללי אוריתא",
אויך באריהמטער מחבר פון חסידישע אריענטא־
לישע נגינה. בנו של הרה"ג ר' שמואל אלי' מז־
וואלין זצוק"ל ונכדו של הרה"ג סבא קדישא ר'
יחזקאל מקאזמיר זצוק"ל. נולד בשנת תר"ט בעיר
ראטשוינז /פלך פלאצק/ ונפטר י"ג כסלו שנת
תרפ"א בעיר וואַרשא, ז"ע.

ער איז נפטר געווארן פרשה מקץ תרצ"א (1931). זיין „אהל" אויפן ווארשעווער בית־עולם איז האלב חרוב געווארן פון א דייטשער באמבע אין צייט פון צווייטן וועלטקריג.

י. אלפסי, החסידות. תל־אביב, 1974. ע' 180; פנקס ועד ארבע ארצות (מהדורת ישראל הלפרן). ירושלים, תש"ה. קאלום 608.

רבי ישראל טויב

ער איז געווען דער בארימטסטער און אויפטוערישסטער פון אלע ר' שמואל־אליהם זין. א יאר צייט נאך זיין פאטערס פטירה איז ער געווען אדמו"ר אין זוואלין. דעמאלט איז דארטן געווען אדמו"ר אויך זיין עלטערער ברודער ר' משה־אהרן. דאס שטעטל איז געווען צו ענג פאר צוויי אדמו"רים, און ר' ישראל איז אריבער קיין מאדזיץ (דעמבלין אויף פויליש און איוואנגראד אויף רוסיש).

ר' ישראל איז געגאנגען בדרך פון זיין פאטער, אז נגינה איז אן עיקר גדול אין חסידות. אין מוזיקאלישער שעפערישקייט האט ער דעם טאטן שטארק איבערגעשטיגן. ער און שפעטער זיין זון ר' שאול ידידיה אלעזר האבן אויפגעהויבן די נגינה פון דער טויב־דינאסטיע ביז צו די העכסטע הייכן און זיי ביידע האבן געשטאמט פון דעם שאפער פון זוואלינער ניגונים.

ר' ישראל האט פארמאגט אן אויסערגעווייגלעכע מוזיקאלישע שאפונגסקראפט. זיינע געשאפענע ניגונים זיינען איבער 500. מבינים האבן ניט געקענט פארשטיין ווי אזוי ער האט דאס געמאכט, ווייל ער האט ניט געקענט קיין נאטן און די אלע ניגונים, פיל פון זיי זייער לאנגע מיט ווריאירטע מעלאדיעס אין מיטן, האט ער געמוזט געדענקען נאר מיטן כוח פון זכרון. ער האט תחילת גארניט געוואוסט, אז ס'איז דא אזא זאך ווי נאטן פון מוזיק. דערוואוסט זיך ווען דעם

רבי חיים־ירחמיאל איז געווארן אדמו"ר אין 1914. זיין אדמו"רות אין זוואלין איז שוועך פעסטצושטעלן.

רבי חיים־ירחמיאל איז אויך ניט געווען צו לאנג פארבונדן מיט זיין זוואלין. געווען אדמו"ר אין זיכלין, דערנאך אין מלאווע, אבער מערסטנס אין ווארשע, וואו ער איז געווען אדמו"ר ביזן חורבן. ער האט געלעבט אין ווארשעווער געטא, וואו ער האט געארבעט ביי היטל־מאכעריי. זומער 1942 איז ער אומגעקומען אין טרעבלינקע אין עלטער פון 60 יאר. אין ווארשע האט ער געהאט עטלעכע בתי־תפילה, ווי אויך אין אנדערע שטעט, ווי סטאשעוו, פלאצק א"א.

רבי חיים־ירחמיאל איז געווען א גרויסער למדן, א תלמיד פון בעל „חלקת יואב", דער באקאנטער קינצקער ר' יואב־יהושע ווייס־גארטן, אן איידעם פון קינצקער צדיק ר' פנחס ראבינאוויטש.

אין אלע ערטער, וואו ער איז געווען אדמו"ר, האט ער ניט אויסגעלאזן דעם נאמען „זוואלין" פון זיין טיטל. האט געהאט טויזנטער חסידים און געווען אייגער פון די וואונדערלעכע געשטאלטן אין לעצטן דור פון די פוילישׁ־חסידישע מנהיגים.

זיין יינגערער ברודער רבי נפתלי־יעקב טויב, דער צדיק פון נאוויידוואר, וואס האט זיך באזעצט אין ווארשע (אדער געלעבט אין ווארשע) איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

יצחק אלפסי, ספר האדמו"רים. ע' 85; י. אלפסי, החסידות. ע' 180; אלה אזכרה. כרך ג' ע' 249.

רבי חיים־בנימין טויב

זון פון ר' שמואל־אליה. געווארן אדמו"ר פון זוואלין און שפעטער אין ווארשע. ער האט אויך געהאט א פיינע שטים, אבער ניט געדאוונט פארן עמוד. נאר ביי זיין „טיש" פלעגט ער זינגען פאר זיינע חסידים די ניגונים פון זיין גרויסן פאטער.

ברידער הצדיק ר׳ ישראל פון מאדזיץ, וואס האט אויף דער עלטער זיך באזעצט אין ווארשע, און הצדיק ר׳ חיים בנימין. א טייל פון זיין „אהל״ איז חרוב געווארן בעת א דייטשער באמבארדירונג פון ווארשע.

ר׳ שמואל־אליהם ברודער ר׳ אפרים פון קוזמיר איז געווען אדמו״ר אין עטלעכע שטעט און צום סוף אין פראגע. נפטר געווארן 1904. איידעם פון ר׳ נתן־דוד פון שידלאווצע.

לויט מ. ש. גשורי געבליבן אדמו״ר אין נאוויידוואר ביזן טויט. — יצחק אלפסי, ספר האדמו״רים, ע׳ 84. און החסידות, ע׳ 179; אלה אזכרה. ניו־יארק, כרך ג׳. ע׳ 249; אוצר הרבנים, נומ׳ 15255.

רבי חיים־ירחמיאל טויב

ער איז דער זון פון רבי משה־אהרן און נאך בעתן לעבן פון זיין פאטער איז ער געקרוינט געווארן פאר אן אדמו״ר.

אין זיין צייט האט ווידער אויפגעבליט די זוואלינער חסידישער נגינה. אין זיינע מוזיקאלישע כשרונות האט ער זיך איינגעגעבן אין זיין זיידן רבי שמואל־אליה. אין זיין שאפערישן מוזיקאלישן כוח איז ער נאך איבערגעשטיגן זיין זיידן. ער האט ארויסגעברענגט א נייעם טאן אין דער זוואלינער נגינה. זיינע געשאפענע ניגונים ציילן זיך אין די הונדערטער און ער האט שטארק באריכערט דעם חסידישן נגינה־אוצר.

היות זיין פאטער רבי משה־אהרן פלעגט דאוונען פארן עמוד נאר „הלל״ און הושענות סוכות, איז רבי חיים־ירחמיאל געווען אן אפטער בעל־תפילה, אפילו ימים נוראים, און זיין מוסף יום־כיפור פלעגט זיך ענדיקן האלב זעקס א זייגער. זיין פאטער פלעגט זאגן, אז א גאנץ יאר שפייזט ער זיך מיט די ימים־נוראימדיקע ניגונים פון זיין זון.

ושארית לנפש חיה, חלק ב'. ירושלים, תשכ"א. ע' 20; י. אלפסי, ספר האדמו"רים. תל־אביב, תשכ"א. ע' 84; אלה אזכרה, כרך ד'. ניו־יורק, תשכ"א; שמואל יעווגין, נחלת עולמים. ישראל, תשכ"ח. ע' 7 (איבערדרוק פון וואַרשעווער אויסגאַבע); שלום לביאי, פנת יקרת. ברוקלין, 1968. ע' ז'; יקותיאל אריה קאַמעלהאַר, דור דעה, חלק ב'. ירושלים, תש"ל. ע' רס"ח; פנקס קוזמיר. תל־אביב, 1970. ע' 307־308; יועץ קים קדיש, שיח שרפי קודש, חלק ב'. ברוקלין [חש"ד]. ע' 72, 74 און חלק ג'.

רבי משה־אהרן טויב

תחילת איז זוואַלין געווען דער אייניציקער נגינה־צענטער פון דער טויב־דינאַסטיע. דאָס איז געווען אין די צייטן פון ר' שמואל־אליה. נאָך זיין פטירה אין 1888 האָט זיין כסא האדמו"רות איבערגענומען זיין בכור ר' משה־אהרן, וואָס האָט ניט פאַרמאָגט קיין גרויסע מוזי־קאַלישע סגולות אינצוהאַלטן דעם געירשנטן נגינה־סטאַנדאַרד, און ס'האָט זיך אָנגעהויבן א גרויסע ירידה אין זוואַלינער חסידישער נגינה, וואָס איר בכורהשאַפט איז דעמאָלט אַריבער צו מאַדזיץ.

רבי משה־אהרן, וואָס איז געבאָרן געווארן אין 1837, האָט, משמעות, געפילט זיין אָפּגעשוואַכטע פאָזיציע אין זוואַלין און ער האָט אָנגענומען די בקשה פון זיינע וואַרשעווער חסידים צו ווערן אַן אדמו"ר אין נאַווידוואָר. די געגנויע צייט פון זיין אדמו"רות אין נאַווידוואָר איז ניט באַקאַנט, אָבער עס האָט געמוזט זיין אַרום סוף יאָרהונדערט. דאַרטן האָט זיך שטאַרק פאַרבעסערט זיין מעמד, אָבער אין יאָרן אַרום איז זיין גאַנץ האָב־און־גוטס אַוועק אין פלאַמען און בעירום וחוסר כל איז ער געקומען קיין וואַרשע. אָפילו דעמאָלט האָט ער זיין גוטן מוט ניט פאַרלאָרן, און צו זיינע חסידים פלעגט ער אָפט זאָגן: איך זאָג איצט מיט מערער כוונה די ברכה „שלא עשני גוי", ווייל ווען איך וואָלט געווען א גוי, וואָלט דאָך מיין גאָט אויך פאַרבראַנט געווארן.

רבי משה־אהרן איז נפטר געווארן ד' ניסן, תרע"ח (1918) אין וואַרשע, וואו זיין „אהל" איז געווען לעבן די „אהלים" פון זיינע

דורך א געזאנג שלא לשמה און עס אראפזינקען אין שאול תחתיה? מעג מען נעמען אויף זיך אזא שווערע אחריות כלפי דעם ניגון, וואס איז א געטלעכער חלק פון הימל, און צו ריזיקירן מיט זיין נפש נאר דערפאר, וואס דער יצר רייצט צו זינגען? איז דאס עמעצער צווישן אייך, וואס איז גרייט זיך צו פארטיפן וועגן די שווערע תוצאות, וואס א פארדרייטער און געפעלשטער ניגון קען ברענגען, און ער וועט זיך אליין מקריב זיין פאר דער גאנצקייט פון ניגון און זיין ריינקייט?" (אנדערע זאגן, אז י. ל. פרצס „דער גלגול פון א ניגון" איז געבויט אויף אט די דאזיקע רייד).

די שטארקע רייד פון זוואלינער צדיק האבן איבערגעלאזן א טיפן רושם. טייל בעלי־תפילות פון יענעם מעמד האבן זיך אפגעזאגט וויטער צו גיין צום עמוד. רבי שמואל־אליה גופא האט פון דעמאלט מער ניט געדאוונט פארן עמוד און ער פלעגט מער ניט זינגען קיין זמירות שבת און יום־טוב, אויסער „המבדיל" מוצאי־שבת. דעמאלט פלעגן א סך מענטשן זיך צוזאמענקלייבן צו הערן זיין שיינע און דונערדיקע שטים.

ר' שמואל־אליה איז נפטר געווארן כ"ו אייר תרמ"ח אין עלטער פון 69 יאר. ר' שמואל אליהם איידעם, ר' מנחם בר' הלל פון ראדאשיץ, איז פון 1901 געווען אדמו"ר אין פעטריקאוו. פון זיינע 5 זין איז נאר אינער ניט געווען קיין אדמו"ר.

מקורות צו די ערשטע צוויי קאפיטלען:

אלעזר דוד בר' אהרן, גן הדסים. לובלין, תרפ"ט. ע' 26; צבי מאיר רבינוביץ, רבי יעקב יצחק מפשיסכה. פיעטרקוב, תרצ"ב. ע' קכ"ד; גרשון סטאשעווסקי, גדולת מרדכי וגדולת הצדיקים, חלק ב'. וואַרשא, תרצ"ו. ע' 27; אברהם ענגלשער, דער יודישער אוצר, העפט 3. וואַרשא, 1938. ז' ס"ח; יצחק אלפסי, הרבי מקוצק. תל־אביב, תשי"ב. ע' 3; אהרן מארקוס, החסידות. תל־אביב, תשי"ד. ע' 59, 186; אריה מרדכי רבינוביץ, זכותא דאברהם (אין שערי אפרים פון זעלביקן מחבר). ירושלים, תשי"ח. ע' מ"א; מענדיל ציטרין, שבחי צדיקים. ירושלים, תשי"ט. ע' נ"ח; חיים אלעזר וואקס, שם

„לאמיר ריידן וועגן נגינה. פאראן א סך וועלטן אין היכל פון נגינה: פאראן א ניגון פון שימחה, א פרייליך ליד, און פאראן א ניגון פון דבקות, א ניגון פון נצחון, פון דאנק. פון דער אנדערער זייט, איז דאָ א ניגון פון געווין, און ס'איז דאָ א ניגון פון בענקשאפט. פאראן אויך וואכעדיקע ניגונים, וואס זיי פירן צו תרבות רעה. דער ענין נגינה איז, בכן, זייער אן ערנסטער, וואס פאדערט א סך אנשטרענגונג און אפגעהיטקייט. די ראשי־תיבות פון „הטיבו נגן בתרועה" איז „בנה". די כוונה איז, אז א מנגן טאר זיך ניט באגנוגענען מיטן גוטן זינגען, אפילו ער האט די בעסטע שטים און אלע אנדערע נייטיקע סגולות פאר א גוטן בעל־תפילה, נאר מען דארף אויך פארשטיין ווי צו זינגען, אז מען זאל גורם זיין נחת־רוח דעם אייבערשטן. אזוי ווי ס'איז „החיים והמות ביד הלשון", אזוי איז די עלית נשמה און איר ירידה אפהענגיק פון ניגון. אלץ איז אפהענגיק פון מנגן. דער ניגון קען אויף זייער פליגלען אויפהייבן די נשמה צו די העכסטע הימלען צוזאמען מיטן געזאנג פון די מלאכים, אויב ער ווערט געזונגען מיט א ריין הארץ און מיט א גייסטיקן ציל, אן פניות. פארקערט, קען דער ניגון אראפ־שלעפן חס־ושלום די נשמה אין שאול תחתיה. א סך צרות און פורעניותן אונדזערע האבן זייער וואַרצל בקלקולו של ניגון.

„מען קען זאגן, אז דער ניגון איז דער שורש פון יעדער זאך. דעריבער טראגט דער זינגער א גרויסע אחריות און ער דארף זיך פאראייניקן מיט אלע מיני טהרות. אויסער דעם טאר מען אויף א האר ניט ענדערן א ניגון, ווייל מען איז עובר אויף „לא תוסיף" אדער „לא תגרע". דער ניגון איז געבויט פון צירופי קולות, און אין יעדער ניגון איז דאָ א נשמה און גייסט, וואס דער מנגן דער שעפער האט ארויי־געבלאזן אין אים. אין ניגון זיינען פאראן יונגשאפט און עלטער ווי אין יעדער בעל־חי. אויב איינער נעמט ארא א טאן פון ניגון, מאכט ער א פגם אין גוף און דער וואס גיט צו עפעס איז מוסיף אויף די רמ"ח איברים פון מענטשן. קומט אוים, אז ס'איז גרויס די אחריות פאר דער גאנצקייט פון ניגון און מיר טארן דאס ניט מזלזל זיין".

דאן האט רבי שמואל־אליה זיך געוועגדט מיט א שאלה צום עולם:

„איז עמעצער פון אייך גרייט צו שטעלן אין סכנה זיין נפש

רבי שמואל אליה טויב

רבי שמואל אליה איז געווען דער באקאנטסטער זוואלינער אדמו"ר און מען האט אים גערופן סתם: הצדיק מזוואלין. גאנצע 33 יאר האט ער געפירט זיין אדמו"רות פון 1855. ער האט געהאט א ריזיקע השפעה אויף זיין קהילה און אויך אויפן ווייטן חסידישן עולם. רבי שמואל אליה, מערער ווי זיין פאטער הצדיק ר' יחזקאל, האט אריינגעפירט נגינה ווי אן עיקר גדול אין חסידות, וואס זיין זון און אייניקל אין מאדזיץ האבן עס דערנאך מערער אויסגעבריטערט און פארטיפט. ער האט פארמאגט א זעלטענעם מוזיקאלישן חוש און אן אויסערגעווויינלעכע שטים צו זינגען. ער האט פארזיסט די תפילות שבת און יום טוב־טוב דורך זיין וואונדערלעכן זינגען. ער האט געהאט א חזקה צו זינגען שבת דעם פזמון „כי אשמרה שבת", וואס פלעגט זיין דער „טשוואק" פון די זמירות.

וואלט רבי שמואל אליה ווייטער געגאנגען זיין דרך אין נגינה, וואלט ער אויסגעוואקסן צו א סך גרעסערן מנגן, ווי דאס איז געשען. עס האט פלוצעם עפעס פאסירט, וואס האט איבערגעריסן זיין גאנצע נגינה.

רבי שמואל־אליה האט אזוי פארהערלעכט נג ה, ווי דעם סאמע העכסטן אויסדרוק אין תפילה, אז איין מאל בעת שלש־סעודות האט ער מפסיק געווען די זמירות מיט א דרשה, אז ער הערט אויף ווייטער צו זינגען און צו גיין פארן עמוד. דאס איז געווען א רעוואלוציאנערער שריט אין חסידות.

כדי צו פארשטיין גוט די סיבה פון זיין דאזיקער דערקלערונג, וואס האט ממש געפלעפט דעם עולם, דארף מען דא ברענגען דעם תוכן פון זיינע דעמאלטדיקע רייד:

(טויב?) פון וואלאמין, רבי מנחם־דוד פון פראגע. רבי מנחם־דוד איז געווען פון די באקאנטע חסידישע רביים אין פוילן. געבארן געווארן 1873 אין שינגא, ראדעמער גובערניע. געווען אדמו"ר אין בלוינע און וואַרשע. אין אויגוסט 1942 געשטארבן מיט א נאטירלעכן טויט אין וואַרשעווער געטא.

טויב, וועלן מיר זיך ווייטער אפשטעלן אויף אט דער ברייט־פארצווייגטער דינאסטיע, וואס זיי אלע צוזאמען האבן געהאט אזא גרויסע השפעה אויף דער חסידות פון קאנגרעס־פוילן אין לעצטן יאר־הונדערט ביזן חורבן פוילן.

* * *

דער ראש פון די זוואלינער און מאדזיצער רביים איז געווען ר' יחזקאל טויב פון קוזמיר, א באקאנטער צדיק, וואס האט פארנומען אן אויבנאן אין דער חסידות פון זיין דור. געבארן געווארן איז ער אין 1806 אין פלאנסק צו זיין פאטער ר' צבי־הירש, זון פון ר' זלמן, א תלמיד פון בעש"ט. ר' יחזקאל קוזמירער איז געווען פון די בעסטע תלמידים פון „החוזה מלובלין", ר' יעקב־יצחק הלוי הורוויץ, קאזשעניצער „מגיד" און „יוד הקדוש". 1827 איז ער געווארן אן אדמו"ר און זיינע חסידים זיינען געווען טויזנטער, צווישן זיי גרויסע צדיקים. ער איז דער מחבר פון „נחמד מזהב" (פיעטרקוב, תרס"ט). אין פארשיידענע חסידישע ספרים וועלן איבערגעגעבן זיינע דברי־תורה און ס'וועלן דערציילט מעשיות וועגן אים. ער איז נפטר געווארן ט"ו שבט, תרט"ז (1856) *.

ער האט געהאט א גרויסן כאר משוררים פון זיינע חסידים, וואס פלעגן אים מלווה זיין ביי די תפילות. ר' יחזקאל איז אויך באקאנט אונטערן נאמען „הסבא קדישא" מקוזמיר. אין זיין צייט איז קוזמיר געווארן א גרויסער חסידישער צענטער.

רבי יחזקאל טויב האט געהאט דריי זין אדמו"רים: 1. רבי דוד צבי פון ניישטאט, פון די קאצקער גדולים. נפטר געווארן ו' תמוז, תרמ"ב. 2. רבי אפרים, אדמו"ר אין א ריי שטעט פון קאנגרעס־פוילן. איידעם פון שידלאווצער רבי נתן דוד ראבינאוויטש *. נפטר ד' אב, תרם"ד. 3. רבי שמואל אליה.

ר' יחזקאלס פאטער ר' צבי־הירש בר' זלמן איז נפטר געווארן 1804 און זיין זון ר' דוד צבי־הירש טויב איז געווען אדמו"ר אין ניישטאט (פוילן).

*) טייל אייניקלעך זיינע זיינען אויך געווען אדמו"רים: רבי אליעזר שלמה

די נייקייט פון אַט דער שיטה איז ניט באַשטאַנען אין תורה־דיקער עזקר־הרימדיקייט. איר הויפּטשטריך איז געווען דאָס אַרויס־הייבן און מערער אַקצענטירן דעם עלעמענט פון שירה און נגינה אין חסידות.

שירה און נגינה זיינען אויך פריער ניט געווען קיין חידוש אין חסידות אין אירע פֿאַרשיידענע געשטאַלטונגען. זיי האָבן תמיד באַגלייט חסידות אויף איר לאַנגן וועג, אַ מאָל אין אַ גרעסערער מאָס, אַ מאָל אין אַ קלענערער. דער חידוש פון זוואַלין־מאַדזיץ איז טאַקע באַשטאַנען אין דער מאָס. די נייע שיטה האָט ניט גורם געווען נגינה ווי אַ באַשטאַנדטייל פון חסידות. גער און קאַצק, למשל, האָבן געלערנט: תורה עיקר און נגינה צוגאָב. חב"ד אַדער קאַרלין האָבן משתּף געווען תורה מיט נגינה און נגינה מיט תורה. די נייע שיטה האָט אָבער דעקלאַרירט דעם ניגון ווי אַן עיקר אין חסידות און ניט ווי אַ באַגלייט־דערשיינונג.

די דאָזיקע שיטה האָט געפונען איר פולסטן אויסדרוק אין די ניגונים, וואָס אירע רביים האָבן פֿאַרפאַסט צו פֿאַרשיידענע תפילות און ביי ספּעציעלע געלעגנהייטן. די דאָזיקע ניגונים ווערן בדרך כלל גערופן „מאַדזיצער ניגונים", ווייל זייער גרעסטער טייל שטאַמט פון די מאַדזיצער רביים. דאָס איז ניט אַזוי פּינקטלעך. דער געאַגראַפישער אָרט פון די ניגונים איז טאַקע מאַדזיץ, אָבער דער אמתער מקור זייערער איז די גזע פון דער גאַנצער דינאַסטיע טויב, ווייל אַזוי ווי דער מאַדזיצער רבי שאול אלעזר האָט איבערגענומען און פֿאַרפולקומט די ניגונים פון זיין טאַטן ר' ישראל, אַזוי האָט דער לעצטער פֿאַר־פולקומט די ניגונים פון זיין זוואַלינער טאַטן ר' שמואל־אליה, וואָס האָט דאָס זעלביקע געטאָן אויך מיט ניגונים פון זיין טאַטן ר' יחזקאל. ס'איז אמת, אַז מאַדזיץ האָט „געאַגראַפיש" טאַקע דעם חלק־הארי אין די ניגונים פון דער דינאַסטיע טויב, אָבער נאָך מער אמת וועט זיין צו זאָגן, אַז ס'זיינען געווען דריי שטעט — קוזמיר־זוואַלין־מאַדזיץ — און איין דינאַסטיע טויב, וואָס זיינען כולל אָט די ניגונים.

מהאי טעמא, ווי אויך צוליבן פאַקט, וואָס די הויפּטשאַפערס פון די מאַדזיצער ניגונים זיינען דער זון און דער אייניקל פון זוואַלינער צדיק ר' שמואל־אליה און אַלע איבעריקע זיינען אויך פון דער גזע

פון גרויסן יחוס איז געווען ר׳ דוב בעריש הכהן ראזענבלום, אן אפצווייג פון דער באקאנטער משפחה בערלינער, וואס איר ראש הרב הגאון ר׳ צבי־הירש איז געווען רב אין לאנדאן, האלבערשטאט, מאנהיים און בערלין[5].

1) שמואל גאטליב, אהלי שם. פינסק, תרע״ב. ע׳ 71.

2) אלעזר דוב בר׳ אהרן, גן הדסים. לובלין, תרפ״ט. ע׳ 15.

3) יועץ קים קדש ראקאץ, שיח שרפי קודש, ברוקלין [תשי״ד], חלק ב׳, ע׳ 104, 105 א״א.

4) ספר הזכרון לקהילת אוסטרוב־מזוביצק. ת״א, 1960. ע׳ 59־60.

5) אריה יהודה ליב ליפשיץ, אבות עטרה לבנים. וואַרשא, תרפ״ז. ע׳ 35.

III

זוואלינער רביים

ווי מיר האבן געזען, האט זוואלינער רבנות ניט זוכה געווען צו גאוני ואדירי התורה, און דער אייניציקער גאון בשעתו, ר׳ דוד לידא, אן אפשטאמיקער פון א זוואלינער רב, האט, משמעות, קיין מאל אין שטעטל ניט געלעבט.

דערפאר האט אבער זוואלין געהאט מזל צו חסידות. אין יארהונדערט פאר חורבן איראפע איז אין קאנגרעס־פוילן אויפגעקומען א נייע שיטה אין חסידות, וואס האט זיך אנגעהויבן אין קוזמיר, האט זיך אנטוויקלט אין זוואלין און איז זיך צעוואקסן און צעבליט אין מאדזיץ.

פון אנדערע כלי־קודש און סתם גוטע יידן אין זוואלין וועלט דא און דארטן דערמאנט:

ר' אליעזר גוטמאן גאטאוויזנע, געבארן 1850, געווארן מו"צ אין זוואלין, וואו ער איז געשטארבן.

זוואלינער מורה־הוראה ר' אליעזר גוטמאן גאטאוויזנע (געשטארבן 1920), מיט זיינע איידעמס: שלמה־יצחק, משה בורשטיין, זאול בורשטיין און לייבל בראנווין. אויבן רעכטס, ערשטע ריי, יחיאל גאטאוויזנע

א מו"צ מיטן נאמען ר' אברהם, אין מיטן 19טן יארהונדערט[2].

הרב החסיד ר' יעקב יוסף פרוכטגארטן, אים געהופן אויך ר' יאסקע, דער שווער פון ר' חיים פון קראשנעוויץ, רב אין דאברין, פלאצק, קראשנעוויטש (מיטן 19טן י"ה). ר' יעקב פלעגט פארן צום גערער רבין[3].

ר' שמואל שמריה בר' יעקב הענע אדער היינע שטאמט פון זוואלין, פון די באקאנטע תלמידים פון „החוזה מלובלין", קאזשעניצער מגיד (ר' ישראל האפשטיין) און „היהודי הקדוש", איז פון גרויסן רבנישן יחוס. אין פוילן געווען 50 יאר רב אין אסטראווצע. נפטר געווארן 1847 אין עלטער פון 99 יאר. מחבר פון „זכרון שמואל" און „תורת שמואל", ביידע על התורה ועל הש"ס.

הרב הגאון ר' שמשון איז נפטר געוואָרן 1847. קען זיין, אז ער איז געווען רב אין זוואָלין ביז זיין פטירה.

ר' שמשונס א טאָכטער, רבקה, איז די מאַמע פון רבי יעקב אהרן, אדמו"ר און רב אין וואַנאַצק, סליפיע און אַסטראָווע.

צבי מאיר רבינוביץ, רבי יעקב יצחק מפשסיחה. פיעטרקוב, תרצ"ב. ע' פ"ד, ק"ב, קנ"ה; י. מ. רבינוביץ, זכותא דאברהם. ירושלים, תש"ט; יועץ קים קדיש ראקאץ, נפלאות היהודי. ירושלים, תשכ"ד. ע' 6, 16; י. אלפסי, החסידות. תל־אביב, 1974. ע' 151, 235.

לעצטער רב

דער לעצטער רב פון זוואָלינער קהילה איז געווען הרב הגאון ר' אברהם־חיים בר' יוסף פלידערבוים. ער איז געבאָרן געוואָרן 1861. אין 1891 איז ער געוואָרן רב אין טשעכאָוו, לעבן לובלין, און פון 1906 אין זוואָלין.

אין צייט פון ערשטן וועלטקריג איז ער געווען אייגער פון 3 זוואָלינער „זאקלאָדניקעס" (ערובניקעס), וואָס זיינען פאַרשיקט געוואָרן קיין טיף רוסלאַנד. נאָך זיין באַפרייאונג זיך אומגעוואַלגערט איבער דריי יאָר ביזן קומען צוריק קיין זוואָלין. אומגעקומען מיט זיין קהילה אין 1942.

שמואל גאָטליב, אהלי שם. פינסק, תרע"ב. ע' 71; זכרון בספר. ניו־יאָרק, תרפ"א. ע' 23; נ. צ. פרידמן, אוצר הרבנים. בני ברק, תשל"ה. נומ' 1084 (2 טעותן: וואָלין אַנשטאָט זוואָלין און רב טשעכאָוו תרכ"ה אַנשטאָט תרנ"א).

* * *

זיין נאָמען איז הרב הגאון ר' נפתלי הערץ בר' יעקב לאנדא. ער איז געווען אב"ד אויך אין קהילת גרענץ. צוויי הסכמות זיינע געפינען זיך אויף „כתר אהרן" (זלקווא, תקמ"א) און „תורת משה" (תקמ"ה).

די הסכמות זיינען געגעבן אין זוואָלין אין די יאָרן 1781 און 1785, בכן, קען מען רעכענען, אז דעמאָלט — אָדער פריער און שפעטער — האָט ער פֿארנומען זוואָלינער כסא הרבנות.

ח. ד. פריעדבערג, בני לנדא למשפחותם. פראַנקפורט אם מאין, תרס"ה. ע' 20; Leopold Loewenstein, מפתח ההסכמות Berlin, 1923. No. 2088

הרב הגאון ר' שמשון

פון דאָזיקן זוואָלינער רב איז באַקאַנט נאָר דער ערשטער נאָמען, ער איז געווען אייניער פון די באַקאַנטסטע תלמידים פון רבי יעקב יצחק פון פשיסכע, „היהודי הקדוש" (1766 — 1814) און שפעטער, פון 1814, פון רבי שמחה בונים (נפטר 1827), קען מען משער זיין, אז הרב הגאון ר' שמשון איז געווען רב אין זוואָלין פון סוף 18טן יאָרהונדערט און עטלעכע יאָרצענדליק פון 19טן יאָרהונדערט.

אין חסידישע ספרים וועלט ר' שמשון דערמאָנט ווי „אב"ד זוואָלין", הרב הגאון החסיד" וכדומה.

הרב הגאון ר' שמשון איז געווען א גרויסער מקורב ביי „היהודי הקדוש" און ער פלעגט שרייבן זיינע חידושי־תורה. עטלעכע טעג פאָר דער פטירה פון רבי יעקב־יצחק האָט ר' שמשון וועגן עפעס אַן ענין געעצהט זיין רבין ניט צו פאָלגן דעם „החוזה מלובלין". רבי יעקב־יצחק האָט ר' שמשונען געזאָגט: „איך בין זיין תלמיד און בין מחויב זיך מוסר נפש צו זיין פאָר אים און זיינע רייד".

בית־הכנסת איז צו זען, אז הרב הגאון ר' אברהם־שמשון האָט אויך מחבר געווען ספרים, אונדז האָט זיך אָבער ניט איינגעגעבן זיי צו געפינען אין קיין שום ביכער־קאטאלאָג.

יוסף לעווינשטיין, דור ודור ודורשיו. ווארשא, תר"ס. ע' 123; ח. ד. פריעדבערג, לוחות זכרון. פראַנקפורט אָם מאין, תרס"ד. ע' 70; נתן צבי פרידמאַן, אוצר הרבנים. בני ברק, 1976 נומ' 1427.

הרב הגאון ר' יוסף דוד הכהן

ער האָט פאַרנומען זוואָלינער כסא־רבנות אַרום מיטן 18טן יאָרהונדערט. ער איז געווען ר' יהונתן אייבשיצס תלמיד אָדער פון זיינע תלמידי־תלמידים. היות ר' יהונתן האָט געלעבט 1690/95 ביז 1764, קען מען אַננעמען, אז אונדזער השערהדיקע דאָטע איז בערך ריכטיק.

נאָך זוואָלין איז יוסף געווען רב אין טיסמאניץ און יאַס (רומעניע).

אין די שפעטערדיקע יאָרן איז ער געווארן א חסיד און געפאָרן צו רביים.

ר' יוסף איז דער מחבר פון „דרכי־אמונה".

דוד ליב צינץ, גדולת יהונתן. ישראל, תשכ"ח. ע' 273.

הרב הגאון ר' נפתלי הערץ לאנדא

אן ערך אין דער זעלביקער צייט פון הרב הגאון ר' יוסף דוד הכהן האָט געלעבט אַן אַנדער זוואָלינער רב, און ער האָט געקענט זיין רב אין זוואָלין פאַר אָדער נאָך אים.

הרב הגאון ר' אברהם־שמשון בר' שלמה

אין דער תקופה צווישן 1714 און 1743 איז געווען א מרא דאתרא אין זוואלין, אבער ס'איז ניט באקאנט ווי לאנג ער האט דארטן געפירט די רבנות. מען ווייסט בלויז, אז ער האט שפעטער געלעבט אין קראקע, האט דארטן געמאכט א גרויס פארמעגן און אוים־געהאלטן (אדער געשטיצט) ארעמעלייט און דארטן געשטארבן. די סיבה פון זיין קומען קיין קראקע און פון וואנען ער איז געקומען איז ניט אויפגעקלערט, אבער מען האט געוואוסט, אז ער איז געווען רב אין זוואלין. זיין נאמען איז הרב הגאון ר' אברהם־שמשון בר' שלמה.

דאס און אנדערע פרטים דערוויסן מיר זיך פון דריי וויכטיקע מקורות אין קראקע:

1. פנקס פון אלטן בית־הכנסת. דארט ווערט דערציילט: „הרב המאור הגדול החכם השלם הקדוש והטהור החסיד ועניו כמהר"ר אברהם שמשון בר' שלמה. מי יוכל לספר שבחו ולסיימה, נר ישראל כלי הקדש נזר ועטרה, בוצינא דנהורא, קרא ושנה הרבה ולמד תלמידים הרבה ורבץ [והרביץ] תורה וכו'. חבר חבורים כמה וכמה בפלפול ובסברא וכו'. זכותו יעמוד לו שיצא אחריו לאורה . . . בנסתר ובנגלה בהרבה ספרים ובספרי תשובה ושאלה העמיק בשכלו הקדוש והזך ועלה ובנה במים עליותיו למעלה למעלה, בביתו היה עושר והון והחזיק עניים, וכו' ".

2. פנקס חברה קדישא: „על זה דוה ליבנו. על אלה חשכו עינינו, על הלקח ארון אלהים ה"ה התורני הרבני המופלא ומופלג בתורה ובחסידות, צנא מלא ספרא מו"ה שמשון הרב דק"ק זוואלין, מת ונקבר . . . ג' אלול תק"ז".

3. די מצבה: „פ"נ איש צדיק ישר ונאמן, תורתו היתה אומנתו בכל זמן, טעמו היה משונה כטעמי מן, וריחו נודף כשמן הטוב, נשמע כפעמון, אשרי יולדתו והורתו, בנשיקה יצאה נשמתו, ה"ה הרב המאה"ג המופלא מ' שמשון במ' שלמה זצ"ל אב"ד דק"ק זוואלין שנפטר . . . ג' אלול תק"ז (1747).

פון די געבראכטע ווערטער אין קראקעווער פנקס פון אלטן

אויף דעם אויבן דערמאָנטן כתב צו אַלע „קהילות במדינת פּולין" פון ועד ארבע ארצות קעגן חרם אויף הגאון ר' דוד לידא, מיט די חתימות פון 75 רבנים, געפינט זיך אויך „צבי־הירש בר' יעקב חונה בק"ק זוואָלין ואגפיה" — און דאָס איז געווען אין אַנהייב פון די אַכציקער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט. דער פּאָקט ווּאָס אין געהתמעטן טיטל ווערט געזאָגט „ואגפיה", באַווייזט, אַז ער איז געווען רב אויך פּאַר אַרומיקע יידישע יישובים.

אברהם־אבא אייזנער, תולדות הגאון ר' דוד לידא. ברסלוי, תרצ"ח. ע' 29; פּנקס ועד ארבע ארצות. ירושלים, תש"ה. אינדעקס.

הרה"ג ר' משה אייזענשטאַדט

אין די יאָרן 1712-1713 איז געזעסן אויף זוואָלינער כסא־הרבנות הרה"ג ר' יצחק אייזענשטאדט, ברודער פון באָקאַנטן גאון ר' מאיר, בעל „פּנים מאירות" (1670-1744). נאָך זוואָלין איז ער געווען ביי 30 יאָר רב אין מיר, דער ערשטער רב דאָרטן.

זיין זון הרה"ג ר' נפתלי־צבי האָט שפּעטער איבערגענומען מירער רבנות. הרב ר' משה שטאָמט פון גרויסן ייחוס: זיין מאַמע איז געווען די שוועסטער פון ש"ך („שפתי כהן").

עטלעכע חידושים פון הרב ר' משה געפינען זיך אין „פּנים מאירות", אין „שו"ת רבינו חיים הכהן" פון ר' חיים ראַפּאָפּאָרט (לעמבערג, 1861) און אין „צמח מנחם" פון מנחם נחום ב"ר יקותיאל זלמן כהנא, ר' נפתלי־צבים שווער (זאָלקאָוו, תקכ"א).

ישראל טוביה אייזענשטאט, דעת קדושים. פּטרבורג, תרנ"ז־נ"ח. ע' 191-192; מ. צינוביץ, ספר מיר. ירושלים, תשכ"ג. ע' 44-45.

מיטן זון פון ערשטן זוואלינער רב איז פאַרבונדן אַן עפּיזאָד מיט די ערשטע אַנטיסעמיטישע גרויסע פּעלשונגען פון תלמוד. בעת זיין רבנות אין אַמסטערדאַם האָט ר׳ דוד געהאַלפּן דריי וויכטיקע קריסטן פון שטאָט זיך מגייר זיין. וועָן אָהין איז געקומען יאָהאַן אייזענמענגער, דער אַרכי־אַנטיסעמיט, און זיך דערוואוסט וועגן דעם, איז ער אַריין אין גרויס גרימצאָרן. ער האָט פאַרפירט זייער שאַרפע דיסקוסיעס מיט ר׳ דודן וועגן יידנטום און קריסטנטום, האָט אים אַבער ניט געקענט מנצח זיין צוליב זיין וויסן שוואַך די יידישע מקורות. ער האָט זיך דעריבער געוואַנדט לערנען העברעאיש און דעם תלמוד אין אָריגינאַל און האָט מחבר געווען זיין „ענטעקדעם יודענטהום", וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער וויכטיקסטער יסוד פון אַלע אַנטיסעמיטישע כלומרשט־ווייסנשאַפּטלעכע פּעלשונגען פון תלמוד און יידישקייט.

ש. י. פין, כנסת ישראל. וואַרשא, 1836. ע׳ 240, און קריה נאמנה. ווילנאָ, תרע״ה. ע׳ 97־98, 100 [דאָרטן אַ גרויסער טעות, אַז ר׳ דוד איז געשטאָרבן פאַר 1680], 132, 133; אליעזר ריבלין, ספר היחס למשפחת ריבלין. ירושלים, תרצ״ה. ע׳ 10, 117; אברהם־אבא אייזענער, תולדות הגאון ר׳ דוד לידאָ. ברסלוי, תרצ״ח [די געבוירן־דאָטע דאָרטן איז ניט ריכטיק]; חיים־נתן דעמביצער, כלילת יופי. ניו־יורק, תש״כ. ע׳ VIII־IX, מ״א, נ״ג; שלמה באָבער, אנשי שם. ישראל, תשכ״ח. ע׳ 54; נ. ד. פרידמן, אוצר הרבנים, בני ברק, 1976, נומער 4895;

Max Markreich, Mohelbuch aus der ostfriesischen Gemeinde Weener. Berlin 1932. S. 4721; Encyclopedia Judaica, v. 5. Jerusalem, 1971.

(דאָרטן טעות וועגן ר׳ דודס פּטירה)

הרה״ג ר׳ צבי־הירש בר׳ יעקב

ער איז געווען רב אין זוואָלין אין די אַכציקער יאָרן פון 17טן יאָרהונדערט, צי אויך פריער אָדער שפּעטער איז אונדז ניט באַקאַנט.

געדופן האָט מען אים ר' דוד לידא צוליב זיין ערשטער רבנות (1671) אין ווייסרוסישן שטעטל לידע. דערנאָך איז ער געווען רב אין די גרויסע קהילות פון אָסטרע, מאָגענצע (מיינץ) און אָמסטערדאָם (ביי די אשכנזים) און איז דער מחבר פון מערערע ספרים אין חידושי־תורה און קבלה.

ר' דוד האָט דורכגעמאַכט א שטורמיש לעבן, ווי א מענטש, א רב און מחבר. געווען אָגרעסיוו, קריגעריש און געהאָט מחלוקתן אין די שטעט פון זיין רבנות. ער האָט געהאָט א סך שונאים און געליטן פון רדיפות אויף אים. מען האָט אים באשולדיקט אין פלאגיאט פון זיין ספר „מגדל דוד" (א צייט שפעטער איז אויפגעקלערט געווארן, אז די באשולדיקונג איז ניט געווען אָן א גרונט). אויף זיין ספר „יד כל בו" מען געמסרט, אז דאָס קריסטנטום ווערט דאָרט באשמוצט, נאָר אָן אויספאָרשונג איז עס אָפגעלייקנט געווארן.

זיין גרעסטע צרה איז געקומען פון רבנים אין אָמסטערדאָם און אין אָנדערע מערב־איראָפּאישע קהילות, וואָס האָבן געזאָגט, אז זיינע ספרים זיינען פול מיט שבתי־צביאיזם. מען האָט אים אָפּגעזאָגט פון אָמסטערדאָמער כסא־הרבנות און אַרויסגעלייגט אין חרם. אָבער די רבנים פון פוילן האָבן זיך איינגעשטעלט פאָר אים און אין „פנקס ועד ארבע ארצות" (ירושלים, תש"ה) זיינען דא חתימות פון 75 רבנים קעגן די חרמות אויף אים.

אינטערעסאַנט, אז איינער פון די געחתמעטע אויף יענעם כתב, וואָס איז געווען א מין מאניפעסט צו אלע „קהילות במדינת פולין", איז דא א זוואָלינער רב (זע ווייטער).

ר' דוד איז אויך — אויסער זיין טאָטן — פאַרבונדן משפחהדיק מיט „האלוף התורני, המופלג מוהר"ר יוסף זצ"ל מק"ק זוואָלין", דער מאָן פון ר' דודם שוועסטער, וואָס איר נאָמען איז ניט באקאַנט (אין ר' דודם ספר עיר דוד, דף י"ג. דאָרטן ווערן געבראַכט עטלעכע דברי־תורה פון ר' יוספן).

ווענן ר' דודם פטירה זיינען דא עטלעכע דאָטעס, אָבער די ריכטיקסטע איז, משמעות, חשון תנ"ז (סוף 1696).

ווידער צו אן ערך דעם ערשטן פערטל פון 17טן יאָרהונדערט אַדער אַ ביסל פריער.

אין אַ קליינער מאַנאָגראַפיע וועגן ר' דוד לידא, זון פון ר' אריה־לייב, ווערט געזאָגט קלאָר, אַז זיין פאָטער איז געווען „אבד"ק זוואָלין". אין זיין „חלקי אבנים" ברענגט ר' דוד דברי־תורה פון זיין טאַטן.

אַזוי ווי ר' דוד איז געבוירן געוואָרן 1650, קען מען זיך משער זיין, אַז ר' אריה־לייב האָט געקענט לעבן ביז אַרום סוף 17טן אַדער אַנהייב 18טן יאָרהונדערט. בכל־אופן איז קלאָר, אַז ער איז געשטאָרבן פאַר 1719. דאָס איז קענטיק פון ספר „עיר דוד", דוד לידא זצ"ל בהמנוח מוהר"ר אריה־לייב, וואָס איז אַרוים אַמשטרדם תע"ט—1719.

ר' אריה־לייב האָט געהאַט 3 זין: דוד, נתן, נפתלי צבי־הירש און אַ טאָכטער. ר' נתן איז געווען רב אין קאַזמיר און יאַניווצע. וועגן ר' דודן דאַרף מען זיך אָפשטעלן באַזונדער.

ח. ד. פריעדבערג, לוחות זכרון. פראַנקפורט אַם מיין, תרס"ד. ע' 10; יוסף לעווינשטיין, דור ודור ודורשיו. וואַרשע, תר"ס. ע' 67; א. ריבלין, ספר היחס למשפחת ריבלין. ירושלים, תרצ"ה. ע' 9; אברהם־אבא אייזנער, תולדות הגאון ר' דוד לידא. ברסלוי, תרצ"ח. ע' 8, 46 [אַ טעות אין זאָג, אַז ר' אריה־לייב איז געווען „אב"ד זוואָלין בפלך וואָליניען". אפשר קומט דער טעות פון דעם, וואָס זוואָלין קלינגט ווי וואָלין].

הגאון ר' דוד בר' אריה־לייב מלידא

ר' דוד איז געבאָרן געוואָרן 1650 און איז שפעטער אויס־געוואקסן ווי אַ באַקאַנטער גאון אין זיין דור, און היות ער איז אַ זון פון (אפשר) ערשטן זוואָלינער רב און איז אויך אויף אַנדערע אופנים פאַרבונדן מיטן שטעטל, איז מער ניט ווי רעכט, אַז אין אַ זוואָלינער יזכור־בוך זאָל עפעס דערציילט ווערן וועגן אים.

ערשטער רב

כאטש דער מאטעריאל וועגן דער לאנגער רייַ רבנים אין זוואלין איז אזא מאגערער, קען מען אננעמען, אז מיר האבן גענוג ידיעות וועגן ערשטן מרא־דאתרא אין שטעטל, אדער לפחות איינעם פון די ערשטע רבנים דארטן.

ווי עס ווייזט אונדזער קורצער געשיכטלעכער איבערבליק, האבן יידן שוין געוואוינט אין זוואלין אנהייב — און אפשר א ביסל פריער — צווייטער העלפט פון 16טן יאַרהונדערט. זייער תחילתדיקע צאל — ווי דאס איז אין אלע ערטער — איז געווים געווען צו קליין אוים־צוהאלטן א רב אין שטעטל. מען קען משער זיין, אז עטלעכע צענדליק יאר נאך דער פריווילעגיע פון 1579 פאר יידן זיך צו באזעצן אין זוואלין האט זיך זייער צאל פארגרעסערט אויף אזוי פיל, אז זיי זיינען שוין געווען בכוח אנצושטעלן א רב. און דאס פאלט צונויף אן ערך מיט דער ציים, ווען איינער איז דארטן געוואָרן מרא דאתרא, אפשר דער ערשטער רב.

דער נאמען אריה־לייב בר' דוד מזוואלין טרעפט זיך אין פארשיידענע ספרים, א מאל אן טיטל „הרב" און א מאל מיט אים. זיין פרוי איז געווען די טאכטער פון ר' נפתלי־הירש סופר, וואס האט געלעבט ארום 1590-1640. ר' נפתלי־הירשס זון איז געווען דער גאון ר' משה רבקש פון ווילנע, בעל „באר הגולה", קומט אוים, אז ר' אריה־לייבס פרוי איז די שוועסטער פון ר' משה רבקש, וואס איז געבאָרן אן ערך אנהייב 17טן יאַרהונדערט און געשטאָרבן ארום 1672. בכן קען מען רעכענען, אז ר' אריה־לייב האט געלעבט אן ערך אין דער זעלביקער ציים. אזוי ארום האט זיין רבנות אין זוואלין געקענט אוים־פאלן בערך אין ערשטן פערטל פון 17טן יאַר הונדערט.

ר' אריה־לייבס ברודער אדער שוואגער איז געווען הרב ר' יעקב בר' מרדכי, אב"ד ליבעוונע (לובאמל). צווישן די חתימות פון 1680 אין „פנקס ועד ארבע ארצות" איז דא ר' יעקבם נאמען. ער איז געווען רב אין ליבעוונע ביז ארום 1687. ווי א ברודער אדער שוואגער איז ר' אריה־לייב געווען אין ר' יעקבם עלטער און דאס ברענגט אונדז

1827 — — — 629 יידן (33 %)
1856 — — — 1,350 יידן (49 %)
1897 — — — 3,242 יידן (56 %)
1921 — — — 3,787 יידן (51 %)

96 יידן האבן געלעבט אין דארף זוואלין־וואיטאסטווא.
אין 1907 האט א ריזיקע שריפה פארברענט דעם גרעסטן טייל פון זוואלין.

אין די דרייסיקער יארן האט די צאל יידן אין שטעטל אויסגעמאכט ארום 5,000, אן ערך 50% פון די שטעטלשע איינוואוינערס. זייער צאל האט דערגרייכט ארום 11,000 אין 1942, וועו די נאצישע מאכט האט אהין צונויפגעטריבן יידן פון אנדערע קהילות: יאנאווין, פאליטשנע, פיאנעק, גניווישעוו, גארבאטקע און אנדערע, וואס זיינען צוזאמען מיט די זוואלינער יידן דעפארטירט געווארן סוף אקטאבער 1942 אין די טויטלאגערן.

II

רבנים*

עס האט זיך ניט איינגעגעבן אויפצושטעלן א קלארע כראנאלאגישע טאבעלע פון די זוואלינער רבנים. אפילו די אויסגעפונענע רבנים זיינען לוקה בחסר, זייער רבנות־צייט אין זוואלין איז ס'רוב ניט באשטימט, אפט איז דער בלויזער נאמען דער איינציקער סימן פון זייער רבנות אין שטעטל און אן אנדערש מאל פעלט אפילו דער דאזיקער איינציקער צייכן.

---

*) וועגן חסידישע רביים ווערט געדעדט אין א באזונדער קאפיטל, כאטש עס זיינען געווען אדמו"רים אין זוואלין, וואס זיינען גלייכצייטיק געווען אויך רבנים.

יידן האבן זיך אויך פארנומען מיט בראנפן־ברויערייי. קריסטן האבן זיך שטארק באקלאגט אויף דעם, אזן אין 1767 האט קעניג סטאניסלאוו פאניאטאווסקי פארבאטן יידן זיך פארנעמען מיט דאזיקן מיסחר. אין יענעם יאר זיינען געווען 8 יידישע קרעמערס אין שטעטל.

דער וואוקס פון דער יידישער באפעלקערונג אין זוואלין איז ניט געשטאנען אין גלייכער פראפארציע צו איר ווירטשאפטלעכער פארשטארקונג. די הויפט־סיבה פון דעם זיינען געווען די אפטע שריפות אזן די קעגנערשאפט פון די ארטיקע קריסטן צום קויף פון נייע פלעצער אזן בוי פון נייע הייזער דורך יידן. א שטער זיינען אויך געווען באשרענקונגען מצד דער מאכט אזן די מלחמות, ווי אין 1679, ווען שוועדיש מיליטער איז דורך זוואלין אזן האט צערויבט יידישע געשעפטן אזן שטיבער. פון שריפות אזן מלחמות האט אויך געליטן דער וואוקס פון דער פוילישער באפעלקערונג אין שטעטל.

אין איין סטאטיסטיק פון דער זוואלינער איינוואוינערשאפט ווערט איבערגעגעבן, אז אין 1662 האבן געלעבט אין שטעטל 543 פאליאקן אזן 102 יידן, אזן אין 1673 — 319 פאליאקן אזן 75 יידן. די 102 אזן 75 יידן זיינען קאפשטייער צאלערס, דארף מען אננעמען, אז דאס זיינען געווען ארום 408 אזן 300 יידישע נפשות. אין אנדערע ווערטער: אין א 170-180 יאר — איבער 4 דורות — האט די צאל יידן אין זוואלין דערגרייכט בלויז 408 אין 1662 אזן אין 1673 אראפ אפילו צו 300.

פאליטיש איז זוואלין אריבער צו עסטרייך נאך דער דריטער צעטיילונג פון פוילן אין 1795, אזן פון 1815 איז עס איינגעשלאסן געווארן אין קאנגרעס־פוילן.

וועגן א בית־מדרש אזן שול אין זוואלין ווערט דערמאנט ערשט אין 1820, אבער דאס איז זיכער סתם א צופעליקע נאטיץ. ווי מיר וועלן זען ווייטער, איז שוין געווען א רב אין שטעטל מיט 200 יאר פריער, אזן ס'קען דאך ניט געמאלט זיין, אז א שטעטל מיט א רב זאל ניט האבן קיין שול.

פון 1815 האבן מיר א ענויע סטאטיסטיק וועגן דער יידישער באפעלקערונג אין זוואלין:

זוואלין אויף דער מאפע פון ועד ארבע ארצות

האבן יידן אלץ מער פארנומען גרעסערע פאזיציעס אין עקאנאמישן לעבן פון זוואלין. אבער דער דאזיקער אנהייב איז דאך זיכער ניט געווארן אין איין טאג. וואדאי זיינען פארויסגעגאנגען צענדליקער יארן, ביז יידן האבן זיך געקענט ארויפארבעטן אויף אזא פאזיציע, אז זיי זאלן ווערן א קאנקורענץ פאר דער קריסטלעכער באפעלקערונג, סיי אין האנדל, סיי אין האנטווערק.

מען קען, בכלל, אננעמען, אז יידן האבן אנגעהויבן זיך באזעצן אין זוואלין אן ערך אין די לעצטע פאר צענדליק יאר פון דער ערשטער העלפט 16טן יארהונדערט.

וועגן גייסטיקן און ארגאניזאציאנעלן לעבן פון זוואלינער יידן אין יענער תקופה וויסן מיר וויניק. אין ערגעץ רעדט זיך ניט פון א בית־מדרש אדער רב, כאטש ס'איז זיך שווער פארצושטעלן, אז א שטעטל מיט מערערע מנינים יידן (און מיט 11 קצבים) זאלן ניט האבן קיין מרא דאתרא.

אין 17טן און 18טן יארהונדערט האבן יידן אין זוואלין אלץ מער אויסגעבריטערט זייערע עקאנאמישע פאזיציעס.

אין 1616 האבן זוואלינער יידן געפירט אין פארשיידענע ערטער תבואה, וואל און פעלן אויף זיערע אייגענע 12 בארקעס.

דער יידישער האנדל האט זיך אזוי פארשטארקט, אז די קריסטלעכע סוחרים האבן אנגעקלאגט דעם סטאראסטע אין העלפן יידן צונעמען פון זיי די פרנסה.

אויך די צאל יידישע האנטווערקערס האט זיך פארגרעסערט. צו די פריער דערמאנטע זיינען אין 1789 צוגעקומען 4 שניידערס, 25 שוסטערס, 2 סטאליארעס, 5 לייוונט־מאכערס, 6 זאטל־מאכערס, 4 רעדער־מאכערס, 1 שמיד.

פון 1765 זיינען אונדז באקאנט די נעמען פון יידן, וואס האבן זיך באשעפטיקט מיט טראנספארט: הערש בערקאוויטש און יאנקל שמולעוויטש.

זוואַלין אויף דער פּוילישער מאַפּע

בערל כהן

היסטאָרישער איבערבליק

ו

די געגויע דאָטע פון יידישן בראשית אין זוואָלין איז ניט באַקאַנט. אויפן סמך פון פאַרשיידענע ציפערן און געשעענישן קען מען אָבער זיך משער זיין די בערכדיקע צייט פון יידישן באַזעצן זיך אין שטעטל.

ביז 1443 איז דאָס אָרט געווען א דערפל. אין יענעם יאָר האָט עס באַקומען דאָס מאגדעבורגער רעכט און אויך דעם נאָמען זוואָלין. פון יענער צייט האָט זוואָלין געגומען ביסלעכווייז וואַקסן. ס׳איז אויפ־געקומען א שטיקל האַנדל, וואָס איז געגאַנגען הורך זוואָלין, קאַזשעניץ און ראַדעם. אַרום 1488 זיינען איינגעפירט געווָארן יאַרמאַרקן.

פון יידן אין יענער צייט הערט מען ניט. זיי הייבן אָן דערמאָנט צו ווערן ערשט אין גאַנצע הונדערט יאָר שפעטער. אין 1554 ווערן אָנגערופן די נעמען פון צוויי יידן — איזאק און איזראָעל, אָבער שוין אין צען יאָר אַרום, אין 1564, ווערט דערמאָנט, אז דאָרטן זיינען געווען מערערע יידישע יאָטקעס, 11 קצבים, 7 סטעלמאַכערס, 2 יידישע מילן, 1 יידישער בעדער. עטלעכע יאָר שפעטער, אין 1570, האָט מען אָפ־געטיילט די קריסטלעכע פלעצער פון די יידישע. 1579 האָט קעניג סטעפאַן באַטאָרי אַרויסגעגעבן זוואָלינער יידן די פריווילעגיע צו וואוינען אין שטעטל. 1591 האָט קעניג זיגמונט דער דריטער פאַרבאָטן יידן צו האָבן מערער פון 10 הייזער און אין 1593 — צו קויפן פעלן, ביז אָלע קריסטלעכע איינוואוינערס ווילן עס האָבן געגוג. קריסטלעכע היטל־מאַכערס האָבן פראָטעסטירט קעגן אַרבעט פון יידן פון זעלביקן פאַך און דער קריסטלעכער אַרבעטער־צעך איז אַרוים קעגן יידישער אַרבעט.

פון די אָלע ציפערן איז צו זען, אז פון אָנהייב 1550־ער יאָרן

N
Main St
Water St
Mill St
Bridge St
Church St
Elm St
Oak St
Pine St
Maple St
Cedar St
Spring St
Lake View Rd
Hillcrest Rd
Ridge Rd
Valley Rd
Meadow Ln
Park Ave
Station Rd
Railroad Tracks
Old Mill Pond
Cemetery
Town Hall
Post Office
Fire Station
Library
Bank
Church
School
Hospital
Police Station
Gas Station
Supermarket
Pharmacy
Restaurant
Hotel
Motel
Inn
Diner
Cafe
Bakery
Barber Shop
Beauty Salon
Laundromat
Dry Cleaners
Hardware Store
Lumber Yard
Feed Store
Grain Elevator
Water Tower
Cell Tower
Radio Station
TV Station
Newspaper Office
Printing Press
Bookstore
Antique Shop
Art Gallery
Museum
Theater
Movie Theater
Drive-In
Bowling Alley
Golf Course
Country Club
Swimming Pool
Tennis Courts
Baseball Field
Football Field
Soccer Field
Basketball Court
Playground
Picnic Area
Campground
Boat Ramp
Marina
Lighthouse
Beach
Dune
Forest
Orchard
Vineyard
Farm
Barn
Silo
Windmill
Pasture
Corral
Stable
Kennel
Veterinarian
Animal Shelter
Wildlife Refuge
Nature Trail
Bird Sanctuary
Fish Hatchery
Reservoir
Dam
Levee
Canal
Irrigation Ditch
Well
Septic Tank
Sewage Treatment Plant
Landfill
Recycling Center
Transfer Station
Weigh Station
Rest Area
Toll Booth
Bridge
Tunnel
Overpass
Underpass
Interchange
Exit Ramp
On Ramp
Off Ramp
Median
Shoulder
Guardrail
Crosswalk
Traffic Light
Stop Sign
Yield Sign
Speed Limit
One Way
Do Not Enter
No Parking
Fire Lane
Handicap Parking
Loading Zone
Bus Stop
Taxi Stand
Carpool Lane
Bike Lane
Pedestrian Walkway
Jogging Path
Exercise Trail
Scenic Overlook
Historical Marker
Monument
Statue
Fountain
Clock Tower
Flagpole
Bench
Trash Can
Recycling Bin
Mailbox
Fire Hydrant
Utility Pole
Power Line
Transformer
Substation
Gas Line
Oil Pipeline
Telephone Line
Fiber Optic Cable
Satellite Dish
Weather Station
Seismograph
Observatory
Planetarium
Science Center
Aquarium
Zoo
Botanical Garden
Arboretum
Greenhouse
Nursery
Florist
Gift Shop
Souvenir Shop
Convenience Store
Liquor Store
Pawn Shop
Thrift Store
Flea Market
Auction House
Real Estate Office
Insurance Office
Law Office
Accounting Office
Medical Clinic
Dental Office
Optometrist
Chiropractor
Physical Therapy
Rehabilitation Center
Nursing Home
Assisted Living
Retirement Community
Mobile Home Park
Apartment Complex
Condominium
Townhouse
Single Family Home
Duplex
Triplex
Fourplex
Boarding House
Dormitory
Fraternity
Sorority
Student Union
Library
Computer Lab
Science Building
Engineering Building
Business School
Law School
Medical School
Graduate School
Research Center
Laboratory
Clean Room
Wind Tunnel
Test Track
Proving Ground
Airport
Runway
Taxiway
Hangar
Control Tower
Terminal
Gate
Baggage Claim
Customs
Immigration
Duty Free
Airline Office
Cargo Facility
Heliport
Helipad
Seaplane Base
Dock
Pier
Wharf
Boathouse
Shipyard
Drydock
Lighthouse
Buoy
Channel
Harbor
Port
Customs House
Coast Guard Station
Lifeboat Station
Rescue Station
Emergency Room
Urgent Care
Ambulance Service
Morgue
Funeral Home
Crematorium
Mausoleum
Columbarium
Memorial Park
Veterans Cemetery
National Cemetery
Historic Site
Archaeological Site
Battlefield
Fort
Castle
Ruins
Excavation
Quarry
Mine
Oil Well
Gas Well
Refinery
Chemical Plant
Power Plant
Nuclear Power Plant
Wind Farm
Solar Farm
Hydroelectric Dam
Geothermal Plant
Coal Mine
Strip Mine
Open Pit Mine
Underground Mine
Tailings Pond
Slag Heap
Smelter
Foundry
Steel Mill
Aluminum Plant
Paper Mill
Textile Mill
Factory
Warehouse
Distribution Center
Shipping Terminal
Railroad Yard
Switching Yard
Roundhouse
Turntable
Locomotive Shop
Car Shop
Freight Depot
Passenger Station
Subway Station
Light Rail Station
Bus Terminal
Transit Center
Park and Ride
Commuter Lot
Toll Road
Expressway
Freeway
Interstate
Highway
Boulevard
Avenue
Street
Road
Lane
Drive
Court
Place
Circle
Terrace
Alley
Dead End
Cul-de-sac
Loop
Ring Road
Bypass
Detour
Construction Zone
Road Closed
Flood Zone
Earthquake Fault
Landslide Area
Avalanche Zone
Tornado Alley
Hurricane Path
Tsunami Evacuation Route
Volcano
Geyser
Hot Spring
Cold Spring
Waterfall
Rapids
Whitewater
Canyon
Gorge
Mesa
Butte
Plateau
Valley
Basin
Range
Peak
Summit
Pass
Saddle
Ridge
Hill
Mountain
Glacier
Snowfield
Tundra
Alpine Meadow
Timberline
Treeline
Forest Service Road
Logging Road
Fire Road
Trailhead
Campsite
Lean-to
Cabin
Ranger Station
Visitor Center
Information Booth
Kiosk
Map
Compass Rose
Scale
Legend
Key
Title
Author
Date
Projection
Datum
Coordinates
Latitude
Longitude
Grid
Quadrangle
Township
Range
Section
Meridian
Baseline
Benchmark
Elevation
Contour
Depression
Saddle
Ridge
Valley
Hill
Mountain
Peak
Summit
Pass
Basin
Plateau
Mesa
Butte
Canyon
Gorge
Glacier
Snowfield
Tundra
Alpine Meadow
Timberline
Treeline
Forest
Orchard
Vineyard
Farm
Barn
Silo
Windmill
Pasture
Corral
Stable
Kennel
Veterinarian
Animal Shelter
Wildlife Refuge
Nature Trail
Bird Sanctuary
Fish Hatchery
Reservoir
Dam
Levee
Canal
Irrigation Ditch
Well
Septic Tank
Sewage Treatment Plant
Landfill
Recycling Center
Transfer Station
Weigh Station
Rest Area
Toll Booth
Bridge
Tunnel
Overpass
Underpass
Interchange
Exit Ramp
On Ramp
Off Ramp
Median
Shoulder
Guardrail
Crosswalk
Traffic Light
Stop Sign
Yield Sign
Speed Limit
One Way
Do Not Enter
No Parking
Fire Lane
Handicap Parking
Loading Zone
Bus Stop
Taxi Stand
Carpool Lane
Bike Lane
Pedestrian Walkway
Jogging Path
Exercise Trail
Scenic Overlook
Historical Marker
Monument
Statue
Fountain
Clock Tower
Flagpole
Bench
Trash Can
Recycling Bin
Mailbox
Fire Hydrant
Utility Pole
Power Line
Transformer
Substation
Gas Line
Oil Pipeline
Telephone Line
Fiber Optic Cable
Satellite Dish
Weather Station
Seismograph
Observatory
Planetarium
Science Center
Aquarium
Zoo
Botanical Garden
Arboretum
Greenhouse
Nursery
Florist
Gift Shop
Souvenir Shop
Convenience Store
Liquor Store
Pawn Shop
Thrift Store
Flea Market
Auction House
Real Estate Office
Insurance Office
Law Office
Accounting Office
Medical Clinic
Dental Office
Optometrist
Chiropractor
Physical Therapy
Rehabilitation Center
Nursing Home
Assisted Living
Retirement Community
Mobile Home Park
Apartment Complex
Condominium
Townhouse
Single Family Home
Duplex
Triplex
Fourplex
Boarding House
Dormitory
Fraternity
Sorority
Student Union
Library
Computer Lab
Science Building
Engineering Building
Business School
Law School
Medical School
Graduate School
Research Center
Laboratory
Clean Room
Wind Tunnel
Test Track
Proving Ground
Airport
Runway
Taxiway
Hangar
Control Tower
Terminal
Gate
Baggage Claim
Customs
Immigration
Duty Free
Airline Office
Cargo Facility
Heliport
Helipad
Seaplane Base
Dock
Pier
Wharf
Boathouse
Shipyard
Drydock
Lighthouse
Buoy
Channel
Harbor
Port
Customs House
Coast Guard Station
Lifeboat Station
Rescue Station
Emergency Room
Urgent Care
Ambulance Service
Morgue
Funeral Home
Crematorium
Mausoleum
Columbarium
Memorial Park
Veterans Cemetery
National Cemetery
Historic Site
Archaeological Site
Battlefield
Fort
Castle
Ruins
Excavation
Quarry
Mine
Oil Well
Gas Well
Refinery
Chemical Plant
Power Plant
Nuclear Power Plant
Wind Farm
Solar Farm
Hydroelectric Dam
Geothermal Plant
Coal Mine
Strip Mine
Open Pit Mine
Underground Mine
Tailings Pond
Slag Heap
Smelter
Foundry
Steel Mill
Aluminum Plant
Paper Mill
Textile Mill
Factory
Warehouse
Distribution Center
Shipping Terminal
Railroad Yard
Switching Yard
Roundhouse
Turntable
Locomotive Shop
Car Shop
Freight Depot
Passenger Station
Subway Station
Light Rail Station
Bus Terminal
Transit Center
Park and Ride
Commuter Lot
Toll Road
Expressway
Freeway
Interstate
Highway
Boulevard
Avenue
Street
Road
Lane
Drive
Court
Place
Circle
Terrace
Alley
Dead End
Cul-de-sac
Loop
Ring Road
Bypass
Detour
Construction Zone
Road Closed
Flood Zone
Earthquake Fault
Landslide Area
Avalanche Zone
Tornado Alley
Hurricane Path
Tsunami Evacuation Route
Volcano
Geyser
Hot Spring
Cold Spring
Waterfall
Rapids
Whitewater
Canyon
Gorge
Mesa
Butte
Plateau
Valley
Basin
Range
Peak
Summit
Pass
Saddle
Ridge
Hill
Mountain
Glacier
Snowfield
Tundra
Alpine Meadow
Timberline
Treeline
Forest Service Road
Logging Road
Fire Road
Trailhead
Campsite
Lean-to
Cabin
Ranger Station
Visitor Center
Information Booth
Kiosk
Map
Compass Rose
Scale
Legend
Key
Title
Author
Date
Projection
Datum
Coordinates
Latitude
Longitude
Grid
Quadrangle
Township
Range
Section
Meridian
Baseline
Benchmark
Elevation
Contour
Depression

פון אַמאָליקע צייטן

. . . יידישע שטעטלעך פון פוילן, געווען איז דער הימל אַ טלית
פון תפילות געווען,
נאָר ס׳האָט אייער קרעכץ אַ געוואלדרים געמאכט אין געווער פון
געזאנגען.
איר האָט מיט דער האָפערדיקייט פון חלומות געלעבט,
געגליכן צום גאָלדגלאָנץ אין טייך וואו די זון איז פארגאנגען.

פארשווינדט ניט, חברים, העל־בלאָנדע און זקנים גוטהארציקע, גראָע,
אזוי ווי אין אייערע קליידער, באהאלט איך מיין פנים אין ווינט.
ווי ס׳וואלט נאָך געווען פאר בראשית, מיין וועלט איז איצט תוהו־ובוהו,
איך שלעפּ אויף די אקסל בית־עולמס און בלאָנדזשע מיט היימלאָזע הינט.

איך זוך אויף די וועגן דעם טלית וואָס איך האָב געשפונען
פון חסידישע מעשיות, בית־עולם־לעגענדעס און ארבעטער־לידער.
וועל איך וואָלט אַ שטיק פון צעריסענעם טלית געפונען,
איז וואָלט איך אים אויסגעווענט ווידער.

און ס׳האָבן געהויקערטע מאמעס געשמייכלט דערשטוינטע,
וען איר האָט מיט פענער צעוויגטע געפליצט דורך דער שטאָט,
און אייערע גופן די שלאַנקע, אין זונגלי פאַרבוינטע,
האָלב־נאַקעטע האָבן ווי מורד געוועזן קעגן גאָט.
די געסלעך און ביידעמער האָט איר פאַרביטן אויף פעלד און געצעלטן,
ווי אייערער טאַטעס אין לערנען, האָט איר זיך פאַרמאַסטן אין שווימען,
און אָפּנעמען האָט איר געוואָלט די פאַרבאָטענע וועלטן —
וועל איך שוין ניט הערן מער אייערע פריידיקע שטימען?

און איר, מיינע קינדער, דעם ענגן אמאָליקן חדר דעם פייכטן
האָט איר אויף אַ יידישער שול מיט צעעפענטע פענצטער פאַרביטן.
די פנימלעך פלעגן זיך אָנצינדן אייך און די אויגן אַ לייכט טאָן,
וען אָנגעטאָן האָט זיך דער בוים ביי דער שול אין אַ שלייער פון בליטן.
און ס׳זיינען די לערער, געלאָסענע, ערנסט־באַברילטע,
געגאַנגען מיט אייך אין די וועלדער געוויקסן צו קלייבן,
אז איר פון מיין חושבדיק געסל אין טראַנטעס פאַרהילטע,
אז איר, מיינע קינדער, וואָס לענגער זאָלט — קינדערלעך בלייבן.
און אויך שוין דערוואַקסענע, איינגעשפאַנט שטענדיק אין יאָך,
האָט איר נאָך דער שולצייט געבענקט און געזען זי אין חלום,
ווי אייער פאַרדאַגהטער טאָטע צוריק אינעם עול פון דער וואָך
פלעגט הערן נאָך זינגען אין שלאָף די מלאכי־השלום.

ליכטיקע קעפּ מיינע! נאָך ביז אַצינד גיבן פלוצעם אויף מיר אַ צעוויי זיך
אייערע העל־בלאָנדע לאָקן ווי וויציענע כוואָליעס אין פעלד,
נאָך ביז אַצינד רייסט אַרויס פון דער ערד אייער קינדיש געשריי זיך:
כאָטש איך האָב מיין פנים פון אייערע בליקן פאַרשטעלט,
דאָך זע איך אייך זומייכלען דורך טרערן און קוקן דערשטוינט,
ווי אייך וואָלט דער טויט ניט געגרוילט, נאָר פאַרחידושט,
און וויינען מוז איך, וואָס איך בין שוין צו טרערן געוואוינט,
אויף אייך,מיין פאַרלאָרענע האָפענונג, נאָכגייער מיינע,
געזאַנגען אויף יידיש.

שניידער־מישפחות, בירושה מיט נאָדל און פאָדעם האָט איר אויך באקומען
אַן אוצר פון לידער צו זינגען, צו ווינען און האָפן.
איר פלעגט צו דעם וואַרשטאַט זיך אַנבייגן מיט אַ פאַרמוחטן ברומען,
ווי איר וואָלט אַ שאלה געפסקנט — ביים שניידן די שטאָפן.
הענדלער פון אַלטוואַרג און האַרטע מלבושים ווי בלעכן,
די ,קראָמען מיט סחורה' צעלייגט אויף די הענט די געקרייצטע ;
איך הער נאָך ביז איצט ווי דער ווינטערווינט הערט ניט אויף ברעכן
די לאָדנס פון אייערע וואוינונגען די ניט־געהייצטע.

יידענעם מיט אַפּגעפרוירענע הענט ביי די קווישן,
די פינגער פון פראָסט און פון פראַצע צעקרימט און צעשפאָלטן,
דער מאַרק פלעגט נאָך אויך ביי די בענטשליכט אין מוח אייך רוישן,
און איר האָט באַווייגט אייער שבת וואָס איז צו דער וואָך גלייך פאַרשאָלטן.
נאָר זיצנדיק שבת פאַר נאַכט אויף די גאַניקעס אין די פּאַרוקן,
געלויערט האָט איר אויפן וועג : קומט ניט אַן אליהו און איר וועט די ערשטע דערזען אים ?
און טרויעריק־באַנג פלעגט איר לאַנג און פאַרכישופּטע קוקן
צום זון־אונטערגאַנג, וואו עס האָט זיך צעפלאַקערט דער גיהנום.

ו.

און איר, מיינע יונגע חברים אין ווינטיקע בלוזעס און רויטע קראַוואַטן,
צעלייגט האָט איר זיך אין די וועלדער פֿרום אַ צעפלאַקערטן שייטער,
און אויסגלייכן האָט איר געפּרואווט די געבויגענע גלידער פון טאַטן —
וואו זייט איר, צעזונגענע בראַנדזענע יונגען, וואו זייט איר ?
איר האָט זיך דערמאַנט, איר זייט אייניקלעך פון מאקאַבייער,
האָט איר אויפגעזונגען אַ לויבליד צו נאַקעטע גופן.
איך האָב אייך באַגלייט אויף דער וואַנדערונג, וואַלדיקע גייער,
וועו איר האָט געיובלט פון גרינס און פון שיין בגילופין.

און ס'פלעגן די סופרים מזוזות אויף פּארמעטן שרייבן,
מיט געגדזענע פּעדערס געטונקטע אין גאַלישן טינט,
א שמירה אויף טירן, מען זאַל אונדז פון לאַנד ניט פּארטרייבן,
מיר זאַלן ניט זיין נע־נד ווי דער באַרוועסער ווינט.
מיר האָבן פּאַריינגעשמידט דורות ווי רינגען אין קייט,
וואָס האָט פּרום בוג זיך געדרייט, פּרום נאַרעוו געוויקלט,
און לעבן די פּעלדער, וואו מיר האָבן קאַרן געזייט,
האָט ליבלעך די וויסל גערוישט, ווי די ערד וואַלט געוועז אונדזער
אייגנס.
נאָר אָפּגעמאַכט האָבן די שכנים: פון שולגעהילץ מאַכן א בריקל
און פון די מצבות א ברוק זאַל מען לייגן.

ה.

טרעגער מיט אייזערנע פּקסל משאות צו שלעפּן,
געשוויגן האָט איר מיט א מנין און האָט אייער שווייגן געהיליקט.
עניוותדיק זייט איר געזעסן אויף אונטערשטע טרעפּן,
דערפרייט וואָס אויך איר האָט אין גאָט און זיין תורה א חלק.
מיט שטריק אויף די לענדן, האָב איך אין אייך שטענדיק געזען —
צדיקים אין גאַרטלען, פּאַרוויקלט אין פּראָסט ווי אין פּעלצן.
און נאָר אויף א חתונה צי אויף א פידיון־הבן
איז פּלעגן אויף אייערע באַקן די טרערן זיך שמעלצן.

יידן סאָדאָוניקעס מיט א צעיוירעטן ריח פון ערד,
מיט האָריקע פּנימער, בלאָטיקע שטיוול און פּוטערנע היטלען,
געשמעקט האָט מיט ווינניקע עפּעל פון אייערע בערד,
און ריין איז געווען אייער האַרץ ווי יום־כיפּור די קיטלען.
שטעטלשע כמורנע פּורמאַנעס, צעבייזערטע שטאָט־באַלעגאַלעס,
די מיילער צעפּראַלט מיט געשריי, נאָר די הערצער פּול שטילן
דערבאַרעס;
פּאַרוויקלט אין שניי־זאַווערוכעס, מיט ווינט אין די קאַלנערס און פּאַלעס,
האָט אַבער א פּענצטער אייך נאָכגעשיינט פּרייליך און וואַרעס.

נאָר ניט קיין געזעלן מיט מיידלעך ביים טייכברעג שפּאַצירן,
און אויך ניט קיין אויטאָבוס פּאָרט דורכן שטעטל אום שבת —
ערלים גאָר זיצן ווי שטאָט בעלי־בתים ביי יידישע טירן.
זיי האָבן אָרונטערגעריסן פון קראָמען די שטאָבעס,
די ספּרים צעפליקט און די הילצערנע קלויזן צעבראָכן,
און וואָס עס איז איבערגעבליבן פּאָרשלעפּט אין די חיהשע נאָרעס;
זיי האָנדלען מיט יידיש פּאָרמעגן — און ניט מיט ביטחון,
אָזוי ווי א מאָל אויף די יאָרמערק דער רבי לייב שרהם.

ד.

פון אייער פּאָרהאָרעוועט און אויסגעבלוטיקט פּאָרמעגן —
צעשלעפּט און צעגזלט — האָב איך זיך פון לאָנג אָפּגעזאָגט שוין,
אָון ביז צו דעם הימל האָב איך אייער אומקום באָקלאָגט שוין.
דאָך וועל איך, דערמאָרדעטע, שטענדיק אייך נאָכגיין און פרעגן:
פּאָר וואָס האָט איר אויך אייער האָפענונג פּוילן פּאָרטרויט
און איינגעפּאָסט קלויסטערשע שטעטלעך אין גאָלדענעם כתר
פון תורה און גדולה? פּאָר וואָס האָט איר פּלייסיק געבויט
דעם היכל פון חסידות אָנטקעגן די פּירשטלעכע שלעסער?
פּאָר וואָס האָט איר, ברידער, דעם פּרדס פון חסידות געפּלאָנצט
אין מאָך און אין שימל אויף דעכער פון הילצערנע קלויזן?
פּאָר וואָס האָט איר איבער די וואָלקנס געשוועבט און געטאָנצט
און תפילה געטאָן ס׳זאָל די שכינה דאָ הויזן?

פון שטיינער געטעסעטע האָבן די זיידעס געגרונטפעסטיקט שולן,
די נאָקעטע וועגט מיטן שם פון הוויה באָצירט.
און מיר האָבן אָפּגעהיט הונדערטער יאָרן די שטולן
פון יענע מנהיגים וואָס האָבן אָהער אונדז דערפירט.
אין קעלערן האָט איר געוואוינט, נאָר אָן עמוד געשניצט.
אין שמאָטעס געקליידט זיך, נאָר זייד איז געווען דער פּרוכת.
אין קאָלטע פּאָרטאָגן האָט איר זיך די לייבער דערהיצט
מיט תהילים־געזאָנגען, אז איר זאָלט ניט פאַלן אָן כוחות.

ג.

יידישע שטעטלעך פון פוילן, געלויכטן האָט איר אין מיין האַרץ אין זיכרון,
ווי ס׳האָבן פון חומש געשיינט די מקומות פון היליקן לאַנד.
כ׳בין יינגלווייז באַרוועם אַריבער מיין טייכל און ער איז מיין ירדן געווָארן,
דעריבער איז איצטער א כותל־מערבי מיין יעדע געבליבענע ווָאנט.

אזוי ווי א מאָל פון בית־לחם, גייט אויף אין די נעכט א געיאָמער פון קראָקע.
לובלין, דו האָסט אַלץ נאָך געחזרט די תורה פון יבנה,
און דו ביסט געווָארן אין אַלע תוספתאס א בקי,
א, ווער וועט אין דיינע ישיבות איצט לערנען און דאַוונען?

איר גוטע אימהות פון עברי־טייטש, רחל ולאה פון תחינה,
געזעסן זייט איר אויף די גאַניקעס צווישן די ווייבער פון שטעטל.
מלאכים, באַגלייטער פון יעקבן, וואו וועט איר אַפרו געפינען?
פאַרשטעלטע אין אַרעמע דורכגייער האָט איר א מאָלצייט געבעטלט.

און איר, מיינע אָבות פון כנען, פאַרהיימישט אין שטוב ביי דעם פאַכטער,
זייט איר צווישן יידישן שענקער און פויערים ווי א מחיצה געשטאַנען —
דער וועג צו דעם הימל צוריק איז פאַר אייך א פאַרמאַכטער.
ווייל איר פלעגט אין אונדזערע בגדים אין אונדזערע געסעלעך שפאַנען,
דערקענט אייך דער הימל ניט מער; און איר קוקט נאָך דערשראָקן
פון הינטער א פלויט א געפאַלענעם, צי א צעוואָלגערטן טויער,
ווי נאָכגעקוקט וואָלט א פאַרפרומטער, קליינשטעטלשער זקן,
וואָס שטייט אויף פון שלאָף אין א שבת ביי טאָג און דערזעט אז די וועלט גייט קאַפויער.

אין סאכאטשעוו שטעלט מען זיך אָפּ, צו אַ שענק די מאשין איז דערפאַרן,
און די פּאסאזשירן באלאגערן הונגעריק־לוסטיק דעם טיש.
און זיך צו דערמאנען אמאליקע יידישע יאָרן,
באשטעלט מען ביים שענקער געפּעפּערטע יידישע פּיש.
מען נעמט אַ טרונק בראַנפן און פּרייד אין די אויגאַנעם פינקלט,
וואָס ס׳זיינען ניטאָ מער קיין סוחרים קיין בערדיקע ביי די געשטעלן.
דאָס פּויערשע פּנים פון מאַרק איז מיט זונפלעקן געל דורכגעשפּרינקלט,
און פּליישיקע פּויערטעס שטייען אויף יידישע שוועלן.

דער מאַרקפּלאַץ מיט העגדלער און דאַרפישע וועגענער פול איז,
נאָך בונטער און שרייאיקער זיינען אַצינד די יאָרידן.
ביי יעזוס דעם שטיינערנעם קניען די דאַרפישע בתולות,
ווי זיי וואָלטן אָפּגעדאַנקט אים וואָס עס זיינען ניטאָ מער קיין יידן.
אַ וואַסער־פּאַרפּליין וואָס פּאַלט אָפּ לאָזט סימנים מער איבער,
ווי ס׳האָט אַ יאָרטויזנט פון יידן דאָ איבערגעלאָזן.
בלויז איך זע אויף גאַניקעס פון די פּאַרנומענע שטיבער
פּאַרסודעטע שאָטנס מיט בערד און מיט פּיאות אין שטורעם צעבלאָזן.

צופרידענע גייען די שררות פּרוים פון דעם שענקל
און ציען זיך אוים בהרחבהדיק אויף די געזעסן.
דער אויטאָבוס יאָגט און דער פּאָליאָק, צעלייגט אויפן בענקל,
דערפילט ערשט דעם טעם פון דעם יידישן מאכל וואָס ער האָט געגעסן.
איך קוק דורכן פענצטער, מיר דאַכט זיך: אַט באַלד וועט אַ שפּרונג טאָן
אַ יידישער שוסטער, און ווי מיט אַ טויט־שוואַרצער פּאָן
אַ פּאַכע טאָן מיט אַ כאָליאווע וואָס איז אויף זיין האַנט אָנגעטאָן
און מיט אַ צעצויגענעם ביטערן ניגון אַ זונג טאָן:
"פּאַנאָוויע, קויפט שטיוול!" פּרוים וועלן מיט אַ געלעכטער די פּריצים:
"ער וויים נאָך ניט, יאַנקל, אַז ער איז שוין טויט!"
און בלאַטע פון אונטער די רעדער וועט טאָן אַ באַשפּריץ אים,
ווי ער וואָלט געווען ביי דעם וועג אַ צעבראַכענער פּלויט.

זיידעס געפֿראוועטע, אין אייערע זקנישע קאַרבן
האָט איר די פֿאַרליטענע יאָרן אין שמייכלען באַהאַלטן,
אז איך, אייער אייניקל, זאָל אייער וויטאָג ניט אַרבן,
נאָר אייער ביטחון און בליק דעם צעשטראָלטן.
דער פֿחד האָט שטענדיק באַגלייט אייך אזוי ווי א שאָטן,
די שוועלן פון אייערע שטיבער פֿאַרדעקט האָבן תהומען.
פֿאַרקויפט האָט איר הערינג די פֿויערים, נאָר די צען סיני־געבאָטן
אַראָפּגעשיינט האָבן פון אייערע אָרעמע קראָמען.
טאָטעס פֿאַרדאָגהטע, אייערע ווינטיק־צעפֿאַטלטע בערד
זיינען איצט סטרונעס צעריסענע — האַרבסטיקער שפּינוועבס אין אַוויר;
זיי הענגען, די בערד און די פּיאות, אויף ווערבעס אויף פּוילישער ערד,
אזוי ווי די האַרפּעס ביים טייכברעג פון בבל, פֿאַרשטומט און פֿאַר־
זשאַוערט.

ב.

דער אויטאָבוס איילט זיך, ווי ער וואָלט דערפילט פון דער נאָענט די חרובע וואַרשע,
וואָס אָטעמט אויף ס׳ניי שוין מיט גרויסשטאָט, און פריילעכער ווערן די פֿאַרער —
די בירגער וואָס האָבן די גאַווה די פֿאַנסקע פון פּריצים געירשנט.
מען גלעט זיך א וואָנץ: ס׳איז געראָטן דער וויץ און דער טאָג איז א קלאָרער.
נאָר ווען מען פֿאַרקערעווט האַסטיק דורך וועלדער געדיכטע,
באַווייזן זיך דעמאָלט אויף שמאָלציקע פּנימער שמייכלען געהיימע:
די ׳וואָלדבריידער׳ קענען א שפּרונג טאָן פון וואָלד אומגעריכטע,
דערקענען מען ווען שוין דעם ייד נאָך די אויגן פול אימה.

חיים גראדע

יידישע שטעטלעך פון פוילן

מיר דאנקען דעם באַרימטן פּאָעט חיים גראַדע פאַר דערלויבן צו דרוקן (מיט קיצורים) די ווייטערדיקע פּאָעמע, וואָס וועט הייסן אַ דערשינען אין זיין בוך „לידער און עלעגיעס". רעד׳

א.

יידישע שטעטלעך פון פוילן, זייט איר דען געווען בלויז פון שטרוי און פון מאַך,
אז געקענט האָט דער ווינט אַן א שפּור אייך פאַרטראָגן?
מיין אַרעמער שבת, מיין הייליק־פאַרבקהטע וואָך,
האָט איר ניט קיין יורש — און קדיש נאָך אייך מוז דער קלויסטער־גלאָק זאָגן?

דער חותם פון בראָך איז געלעגן אויף אייערע פנימער תמיד,
כאָטש איר האָט פאַררישן צום הימל די קעפּ, עלעהיי איר וואָלט טורעמס געבויט.
אייך האָבן ביים דאָווענען געלויכטן די אייגענע פינגער ווי ליכט אינעם עמוד,
איר האָט מיט די פינגער פאַרשטעלט זיך די אויגן פון טויט.
דעם גזר וואָס עס האָט גאָט אַליין אויף זיין מויל ניט געבראכט
האָט ער אין דער אומרו פון אייערע בליקן פאַרשטעמפּלט.
פון שרעק ניט פאַרשטאַנענער האָט איר געפלאַטערט ביי נאַכט,
ארויסגיין פלעגט איר ביי דער טיר מיט אַן אויפגעהעלט לעמפּל,
ווי איר וואָלט דערווארט אז א גרויסער בעל־מופת זאָל קומען,
מיט קפיצת־הדרך זאָל קומען צו אייך דער בעל־שם;
נאָר איר האָט געהערט בלויז דאָס אייגענע נאַכטיקע שטומען,
דאָס צוקן און צאַפּל פון האָרץ ווי א פויגל אין קלעם.

בריוו פון הרב שמואל אלי׳ טאוב ממודזיץ

(תל־אביב)

ב״ה, יום כ״ח מרחשון תשל״ז

החיים והשלום וכל טוב סלה לכבוד האירגון אנשי זוולין הנכבדים
ה׳ עליהם יחי׳

שמוע שמעתי וגם מכתב קבלתי על אודות רעיונכם הנהדר והנשגב להוציא ספר־זוולין, כמו שמקובל כעת אצל כל אירגון, להנציח לזכרון את עירו ע״י הוצאת ספר. ולכן הריני מברך אתכם שתצליחו להוציא מחשבתכם מכח אל הפועל ולהעלות על דפי הספר את היופי ואת זיוום והדרם של אנשי עירכם, על רבניה ואדמו״ריה ובראשם את כ״ק אא״ז הרה״צ האדמו״ר ר׳ שמואל אליהו זצוק״ל מזוולין, על בתי החסידים וחסידיה ועל בתי כנסת העיר ומתפלליה, הישיבות והת״ת, בית העלמין מקוואות וכו׳ וכו׳ ובעיקר על חיי הדת „האידישקייט״ והקדושה של אנשי עירכם זוולין.

ואם כה תעשו, זה יהיה לזכרון נצחי היפה ביותר להוריכם וליקיריכם ולתושבי זוולין הי״ד, ותפארת בנים אבותם. ונזכה לגאולה שלמה ולמחית עמלק ימ״ש.

המצפה לישועת ה׳ והתעלות ישראל במהרה,

הרב שמואל אלי׳ טאוב

בהרה״ק מהרשי״א זצוק״ל ממודזיץ
נכד הרה״ק זצוק״ל מזוולין

ביים פארלייענען די רעדאקטירטע מאטעריאלן דורך בערל כהן האבן זיך באטיליקט אלע מיטגלידער פון בוך־קאמיטעט: חנן (טשארלי) טרייטמאן, פרעזידענט, לואי פוקס, וויצע־פרעזידענט, ישראל־בער קופערמאן, יחיאל גאטוויזנע, מאטל קירשענבלאט און שמעון שוואַרצבערג, סעקרעטאר, חיים שאריט־שלאפמאן און לייבוש פלומענבוים.

צו אונדזער גרויסן באדויערן, האבן ניט אלע זוואלינער זיך אפגערופן אויף דער איניציאטיוו פון אונדזער בוך־קאמיטעט אין ניו־יארק. די גרעסטע צאל גלייכגילטיקע זוואלינער צום יזכור־בוך זיינען געווען אין ישראל, גראד דארטן, וואו עס געפינען זיך לאנדסלייט, וואס האבן מיט זייערע באשרייבונגען געקענט באריכטערן דאס יזכור־בוך. אפילו נעקראלאגן נאך זייערע אומגעבראכטע טאטע־מאמע אדער ברידער און שוועסטער האבן נאר געציילטע ארויסגעשיקט.

די ניט־געדרוקטע „לזכר עולם" וועלן אייביק זיי דערמאנען זייער גרויסן חטא.

אן אויסנאם פון די זוואלינער לאנדסלייט אין ישראל זיינען: צבי בוימל און זיין פרוי, יחזקאל קאפלאן, אסתר ביכמאן, יחזקאל קירשענבוים ז"ל, מאטל מלאך און נאר באזונדערס איטשע קארמאן, וואס האט עטלעכע גרעסערע באשרייבונגען אין יזכור־בוך.

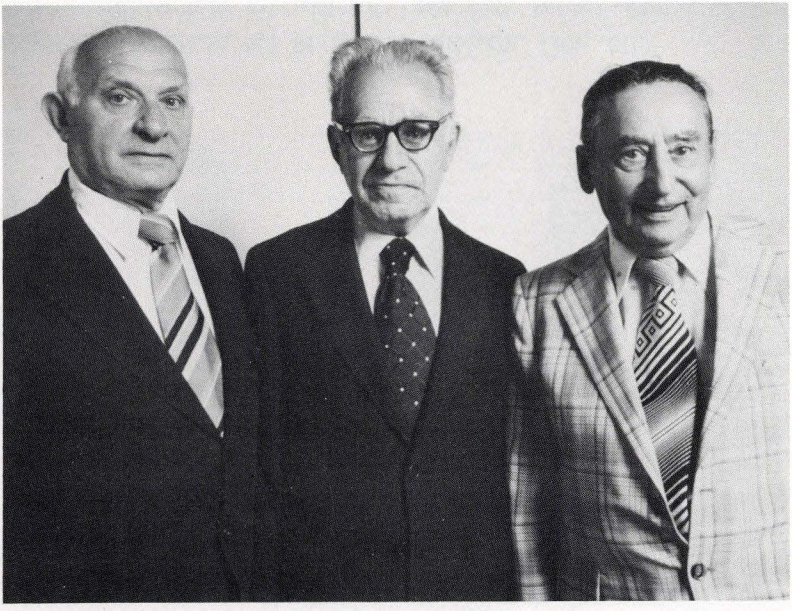
גראד אין די גלות־לענדער האבן זוואלינער לאנדסלייט ארוים־געווייזן דעם וואַרעמסטן אינטערעס צום יזכור־בוך, געשריבן אין אים אדער בייגעשטייערט. אזוי אין פאריז, טאראנטא, לאס־אנדזשעלעס, ניו־יארק, סאן־פאולא, פארטא אלעגרא, בוענאס־איירעס און אנדערע.

ס'איז ניט קיין פרייד צו שטעלן א מצבה. ס'איז אבער א הייליקער חוב עס צו טאן, באזונדערס וועו די מצבה איז אין אנדענק ניט בלויז פון יחידים, נאר פון אונדזער גאנצער פארשניטענער קהילה קדושה זוואלין.

אויף אן אסיפה אין 1976 האָט מען פאַרבעטן בערל כהן, א שרייבער און רעדאַקטאָר פון מערערע יזכור־ביכער, אויפצוקלערן די גאַנצע פראַבלעם פון אַרויסגעבן א יזכור־בוך. נאָך א לענגערן אַרײַנפיר ווען גאַנצן ענין, האָט ער פאַרמולירט אין א פאָר קורצע ווערטער:

— אויב עס וועלן זיין א פאָר „משוגעים", קען די זאַך דורכגעפירט ווערן.

די פאָר „משוגעים" האָבן זיך געפונען: חיים שלאַפמאַן שאַריט און לייבוש פלומענבוים. מען מוז אָבער זאָגן, אז אויב מיר האָבן איצט א זוואַלינער יזכור־בוך, האָט גאָר א גרויסן חלק בערל כהן, וועלכער האָט זיך ניט באַנוגנט נאָר מיטן זיין דער רעדאַקטאָר פון בוך, נאָר איז אויך געווען די טרייבקראַפט, דער וועקער און וועגווייזער. ער טראָגט אויך די אחריות פאַרן אינהאַלט פון בוך. מיר האָבן בלויז צוגעהאַלפן אין פעסטשטעלן די ריכטיקייט פון א געשעעניש, די דאַטעס פון פאַסירונגען, פינקטלעכקייט פון נעמען פון מענטשן אַדער ערטער.

מיטגלידער פון בוך־קאָמיטעט: פון רעכטס, שמעון שווארצבערג, מאָטל קירשענבלאַט, אין מיטן — בערל כהן

לייבוש פלומענבוים (ניו־יארק)

צו דער געשיכטע פון יזכור־בוך

א טייל לאנדסלייט פון זוואלין, די מערסטע פון זיי גערעטעוועטע פון היטלער־חורבן, האבן לאנגע יארן זיך ארומגעטראגן מיטן געדאנק פון ארויסגעבן א יזכור־בוך פאר אונדזער אומגעברענטער היימשטאט. זיי האבן באטראכט ווי א הייליקן חוב צו פאראייביקן דעם אנדענק פון זוואלין דורך פארשרייבן און דאקומענטירן דאס לעבן פון די דארטיקע יידן אין משך פון הונדערטער יארן, ווי אויך דעם בעסטיאלישן אומברענג פון אונדזער גאנצער קהילה.

די זאך האט אויסגעזען ווי א חלום: וואו וועט מען נעמען געלט? וואו וועט מען נעמען שרייבערס? ווער וועט אנפירן מיט אזא ריזיקן פראיעקט?

נאך יארן פון טראכטן און איבערטראכטן, נאך א סך וויכוחים האט די פארוואלמונג פון זוואלינער סאסייעטי אין ניו־יארק באשלאסן צוצוטרעטן קאנקרעט פון ארויסגעבן זוואלינער יזכור־בוך.

חיים שלאמאן־שאריט, לייבוש פלומענבוים, אין צענטער — בערל כהן

אַבער ניט געקוקט אויף די אַלע זאַכן, וואָס מיר באַדויערן זייער שטאַרק און ס׳טוט אונדז דאָס באמת וויי, איז אַבער דאָך פֿאַרסגעקומען א יזכור־בוך, וואָס איז א ווירדיקע מצבה פֿאַר דער פֿאַרשניטענער זוואַלינער קהילה.

חנן טריימאַן, חיים שאַריט־שלאַפמאַן, לייבוש פלומענבוים

און אויב ס׳איז אזוי, איז דאָס א דאַנק דער גרויסער און איבער־געגעבענער ארבעט פון לייבוש פלומענבוים און חיים שלאַפמאַן־שאַריט, אַבער ניט וויניקער פון בערל פּהן, באַקאַנט מיט זיין שרײַבערישן און רעדאַקטאַרישן סטאַזש, פֿאַר געבן דעם אַנגעהויפּטן רויען מאַטעריאַל א פֿאַרעם, וואָס זאָל שפּראַכלעך, סטיליסטיש און אינ־האַלטלעך זײַן ראוי פֿאַרן ספר פון זכר לחורבן זוואַלין.

זוואַלינער בוך־קאָמיטעט

אין ניו־יאָרק

עם מנהל ה"מוסד" ישראל גלילי ואלוף אהרון יריב, ראש הוועדה הצבאית, חצי שנה אחרי מלחמת יום הכיפורים.

בולט-מאמץ פנה ראש הממשלה לעבודה מלוכלכת שאין-מאמין, כדי להציל את המדינה.

ראש הממשלה

א רעדאקטאר אליין קען אבער ניט אנשרײבן א יזכור־בוך און דאס איז אויך ניט זײַן אויפגאבע. ער מוז האבן די מיטארבעט פון וואס מער לאנדסלײַט, וואס זאלן שרײַבן אדער דערציילן זייערע איבער־לעבענישן און איבערגעבן בכלל זייערע זיכרונות וועגן שטעטל — וועגן געשעענישן, פערזענלעכקייטן, חברות, מוסדות און אזוי ווײַטער.

צו אונדזער גרויס באדויערן, גראד אין דעם פרט האבן מיר ניט געהאט קיין צו פיל הצלחה, און דאס איז אבער ניט אונדזער שולד.

מיר האבן געמאכט די גרעסטע אנשטרענגונגען צו איבערצײַגן די גלײַכגילטיקע זוואלינער און נאך מער די אפענע קעגנערס, אז ס׳איז זייער הייליקער חוב זיך צו באטייליקן מיט ארטיקלען אין יזכור־בוך. מען האט געוואלט צו זיי, מען האט געשריבן אן א צאל בריוו צו זיי — אבער זיי זײַנען געבליבן פאראקשנט מיט זייער „ניין״.

צוליב דער דאזיקער אויף אייביק ניט־פארגעבלעכער עקשנות פון די קעגנערס האט דאס יזכור־בוך ניט געקענט אפשפיגלען ברייטער און פולער דעם גאנצן רעגנבויגן פון יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן אין זוואלין.

א חוץ עטלעכע געציילטע זוואלינער, האט א קענטיקע גרופע קעגנערס פון יזכור־בוך זיך געפונען אין ישראל. און דאס איז באזונדערס ווייטיקדיק: גראד אין ישראל און גראד א טייל אינטעליגענץ, וואס האט געקענט מער בארייכערן דעם אינהאלט פון יזכור־בוך.

א צווייטע גרופע קעגנערס האט זיך געפונען אין צווייטן עקסטרעם — אין די לינקע קרײַזן (מיט געווייסע אויסנאמען). וויפל מען האט ניט געפרואווט זיי אויפקלערן, אז דאס יזכור־בוך איז אפן פאר אלעמען, אז, פאראקרט, מיר זײַנען פאראינטערעסירט, אז אלע פאליטישע פארטייען אין שטעטל זאלן גוט אפגעשפיגלט ווערן — עס האט ניט געהאלפן. וואס האבן זיי אויסגעפירט? — די יידיש־קאמוניסטישע טעטיקייט אין זוואלין איז ניט געקומען צום פולן אויסדרוק.

ניט צוליב קעגנערשאפט, נאר צוליב פשוטער פאסיווקייט האבן רעליגיעזע זוואלינער ניט געוונג זיך באטייליקט אין יזכור־בוך, דעריבער איז די זײַט פון פרומען לעבן אין שטעטל ניט ארוים אזוי ארומנעמיק.

אַ וואָרט פון בוך־קאָמיטעט

יארן לאַנג האָבן מיר זיך ארומגעטראָגן — ווער ביחידות, ווער בציבור — מיטן געדאַנק פון ארויסגעבן אַ יזכור־בוך נאָך אונדזער חרובער היימשטאָט.

עס זיינען געווען אַ סך שטערונגען. די סיבה איז געווען ניט דווקא אין אויספעל פון געלט — און געלט האָט מען געדארפט האָבן אַ סך אויף אזא גרויסן פראָיעקט — נאָר מערסטנס אין דעם, וואָס ניט וויניק זוואָלינער לאַנדסלייט האָבן תחילת ניט ארויסגעוויזן קיין אינטערעס אין דעם און טייל זיינען אפילו געווען און געבליבן אקטיוו קעגנעריש.

ניט געקוקט אויף אלע מיכשולים האָט זיך אונדז דאָך אײַנגעגעבן צוצוטרעטן ממשותדיק צו דער ארבעט דורך קלײַבן געלט און מאַטעריאַלן פאַרן בוך.

די אמת־קאַנקרעטע ארבעט פאַרן יזכור־בוך האָט זיך אַנגעהויבן ערשט דעמאָלט, וועַן בערל כּהן איז געוואָרן דער רעדאַקטאָר.

רעדאַקטאָר בערל כהן

אבער דער יזכור־ספר איז ניט בלויז א מצבה נאך אונדזערע אומגעברענטע טײַערסטע און ליבסטע און נאך דער גאַנצער יידישער קהילה אין אונדזער היימשטאָט — ס׳איז אויך א התחייבות ממשיך צו זײַן אַלץ, מיט וואָס זוואַלין און אַלע פֿאַרשניטענע יידישע שטעטלעך אין מיזרח־אירופּע האָבן זיך אויסגעצייכנט: זייער זאַפּטיקע יידיש־קייט, זייער אמונה, זייער נאַציאַנאַלע שעפּערישקייט, זייער פֿאַלקישער שטייגער לעבן, זייער אייגן לשון.

זייער לעבן איז מערדערלעך אָפּגעהאַקט געוואָרן מיט דעם ניט־פֿאַרענדיקטן רוף: שמע ישראל, קומען מיר דאָ איצט און דורך דעם יזכור־ספר זאָגן מיר אַלע בציבור:

יתגדל ויתקדש שמיה רבא . . .

הקדמה

דאָס יידישע זוואָלין איז חרוב, חרוב אויף אייביק.

די שטאָט זוואָלין לעבט ווײַטער, אָבער יידיש לעבן אין איר איז אויסגעלאָשן לעולם ועד.

זוואָלין, די שטאָט פון אונדזערע טאַטעס און מאַמעס, זיידעס און אורזיידעס, די שטאָט פון אונדזער יוגנט און אונדזערע חלומות, די שטאָט פון אונדזערע תפילות און געזאַנגען — זאָל דאָס אַלץ פאַרשווינדן אָן אַ שפור אין תהום פון פאַרגעסנקייט? זאָל דאָס אַלץ אַוועק מיטן רויך?

יידן האָבן קיין מאָל ניט געשטעלט זייער עבר דענקמעלער פון אײַזן און שטיין. יידן האָבן געזאָרגט, אַז זייער עבר זאָל דורך המשך ווערן עתיד. פון דור צו דור האָבן יידן זיך איבערגעגעבן זייער **גײַסטיקע ירושה** — אַ גאַראַנטיע פאַר נצח ישראל.

אויך דער לעצטער און גרעסטער חורבן אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק ווערט דער עיקר פאַראייביקט אין גײַסטיקע מצבות, דאָס זײַנען די הונדערטער יזכור־ביכער נאָך די אומגעבראַכטע יידישע קהילות אין מיזרח־אײראָפּע.

אין זוואָלינער יזכור־ספר קומט צום אויסדרוק דער לעצטער אָטעם און ווייגעשריי פון אונדזערע קדושים וטהורים, טאַטע־מאַמע, ברידער און שוועסטערס, פון אונדזערע ליבסטע און טײַערסטע, די געוואָרפענע אין די גאַזאויוונס, אין די טיפע ערדגריבער, פאַרברענטע, דערשאָסענע, דערשטיקטע. זייער לעצטע תפילה און אויסגעשריי זײַנען אין מיטן געוואָרן איבערגעריסן און פאַרשטומט דורך די נאַצישע תלינים. ווילן מיר, אַז דאָס יזכור־בוך זאָל פאַראייביקן זייער איבער־גערישענע תפילה.

אַריינפיר

אַ גרופּע מיטגלידער פון דער זוואָלינער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק פון 1981.

אייבערשטע ריי, פון רעכטס צו לינקס : יאַנקל קאָלטון, הערשל שלאָמאַן, שלמה שערמאַן, מאיר ניסענבוים, משה פעלדמאַן, פרוי גראָסמאַן. צווייטע ריי : חיים און כעלע פעלדשטיין, אבראם ראפאפארט, פסח פלומענבוים, לייב פוקס, הערי שאַריט־שלאָמאַן, חנן טריימאַן, מאָטל קירשענבלאַט. זיצן : רעגינאַ ראפאפארט, ראַכעלאַ שלאָמאַן, פייגע שערמאַן, ראוז פוקס, רעגינאַ שאַריט, רות טריימאַן, ביטריס קירשענבלאַט.

פייגע שערמאַן און ראוז פוקס האַלטן דעם טשאַרטער פון דער אָרגאַניזאַציע.

אַ גרופּע מיטגלידער פון דער זוואַלינער סאָסייעטי
אין ניו־יאָרק סוף 1981.

פון רעכטס צו לינקס, אויבן : ראַכעלאַ און הערשל שלאָפמאַן, ישראל־בער קופערמאַן, פסח פלומענבוים, לייבוש פלומענבוים, משה פעלדמאַן. מיטן : אבראם ראפאפארט, ראובן וויסבאַנד, איטשע פאַרבמאַן (ראָטפאַרב), ישראל פלומענבוים, משה בלאָט, בערל כהן, ראָזענצוויג. זיצן : נינא וויסבאַנד, רעגינאַ פאַרבמאַן, בריינדל קופערמאַן, יהודית פלומענבוים, רעגינאַ בלאָט, לאבא פלומענבוים, כעלע ראָזענצוויג (מאַנדעלבוים).

בריינדל קופערמאַן און יהודית פלומענבוים האַלטן דעם טשאַרטער פון דער אָרגאַניזאַציע.

זייט

לוי פוקס — פון לאגער צו לאגער 290
מאטל מלאך — פון זוואלין ביז ווייהינגען 294
באַרי פעלדמאן — פון דעמבלין ביז סקאַרזשיסק 302
גוטע רייכמאן־לינדענבוים — געבליבן אליין 304
יאסל שטראם — אין געטא און לאגערן 309
פייגע שערמאן־וויינסבאַנד — אין באַהעלטענישן און קאַצעטן 312
פערל שערמאן־מאַרקאָווסקי — אַנטלאָפן פון גיהנום 317
ישראל־בער קופערמאן — דער חורבן 318
לעאן וויינסבאַנד — זוואַלין, סקאַרזשיסק, בוכענוואַלד 320
הערשל שלאפמאן — אין פאַליטשנע און שליבען 325
חיים שאַריט־שלאָפמאן — זוואַלינער אין סקאַרזשיסקער לאגער 330
יצחק מילשטיין — מיט זוואַלינער אין לאגער 341
חיים שאַריט־שלאָפמאן — פינף זוואַלינער אין בוכענוואַלד 344
לאה, איטשע קאַרמאן — מיר לויפן קיין סאוועט רוסלאַנד 347
פנחס בוימל — אין א דייטשישן מונדיר 351
יואל־שלום פעלדבערג — אין טעג פון חורבן 357
איטשע פאַרבמאן — דער שרעקלעכער טאג 359
דבורה בוימל־שערמאן — מיט א קינד אויפן האַנט 363
פישל שערמאן — פאַרטיזאַנער הרגענען 70 יידן 366
בעלא לוקאַווער — צווישן לעבן און טויט 368
פרידא שערמאן־וויינטרויב — דער וועג פון פיין 370
יאַנקל קאַלטון — אומקום פון צוויי משפחות 374
מאיר־שלום גאַלדשטיין — סוף פון א פאַמיליע 377
מאַטל מלאך — אומקום פון אביש קאַפלאַן 378
חיים שאַריט־שלאָפמאן — פייגע קופערבערג 379
מרדכי שטריגלער — שטריכן צו סקאַרזשיסקער לאגער 380
איטע רויטפאַרב — אַנטלאָפן נאַך דער באַפרייאונג 415
אסתר ביכמאן — באַפרייט — וואוהין גייט מען? 417
חיים שאַריט־שלאָפמאן — פון זוואַלין — אויף אייביק 420
זוואַלינער אין דער וועלט 423

יזכור

נ ע ק ר א ל א ג ן 459
ואלה שמות הקדושים 534
אינדעקס פון פערזאַנען 539
אינדקעס פון ערטער 561
ענגלישער טייל ..... 112—1

זייט

געשטאַלטן און טיפן

. . . — לייב מלאך 203
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — קויפמאַן ראַפאַפּאָרט 207
" " — זילבערשפיי 209
ב. כ. — יחיאל גאָטאָוויזנע 210
לייבוש פלומענבוים — ר' חיים־שלום ווייסענבלום 212
שיע טענענבוים — מאָריס דיאַמאַנד 214
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — נח זילבערריין 217
" " — חיים גאָלדשטיין 217
נח ליפסמאַן — צוויי שיינע יידן 218
מאיר־שלום גאָלדשטיין — אַ שוסטער — אַ רופא 219
" " — שמואל־חיים דער בעדער 220
אברהם קופערמאַן — שמואל אייכענבוים 222
יאַנקל קאַלטון — אַוורומאַלע 223
שמעון ליפסמאַן — משה־יעקב גאָלדפאַרב 224
" " — בריינדל מזיק 225
מאיר־שלום גאָלדשטיין — אַ יידישע פאָלקספרוי 225
" " " — אַ שלעגער לאָזט זיך שלאָגן מלקות 227
עזר וואַסערשטראָם — אַ מעשה מיט טלית און תפילין 228
לעאָן וויסבאַנד — אַ זוואָלינער בחור מיט ציגיינערס 229
יחזקאל קירשענבוים — דריי טיפן 230

חורבן

איטשע קאַרמאַן — מיר לויפן פון טויט 235
חנן טריימאַן — אָנהייב חורבן 240
איטע קירשענבוים — די ערשטע טעג 242
בן־ציון שערמאַן — באָמבעס פאַלן 243
אסתר ביכמאַן — מען שלאָגט מיין טאַטן 245
משה פלומענבוים — שרעק פון גערמאַנטעוועטע 247

שלמה־אהרן שערמאַן — גערמאַנטוועט דורך אַ גס 251
לאה קאַרמאַן־העפענער — צוויי טעג פון מאַרד 254
פישל שערמאַן — מען לויפט פון די רוצחים 259
בעלא־לוקאָווער — אַ קבר לעבן פענצטער 262
" " — צעבראָכן דאָס פידעלע 262
אברהם קופערמאַן — אין געטאָ אוז לאָגער 263
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — פון ראָדעם דורך זוואָלין אוז לאָגערן 266

זייט

אברהם קויפמאַן
און } **אַ שפּאַציר איבער זוואַלין** 116
ישראל לוקאַווער

מאַטל מלאך — **יידן אויפן גרויסן מאַרק און אַנדערע גאַסן** 119
לייבוש פלומענבוים — **אַ טור אויף אַ זוואַלינער גאַס** 125
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **די קאַשטשעלנע־גאַס** 129
מאַטל קירשענבלאַט — **צווישן אירן מלחמה און אַ צווייטער** 131
ישראל־בער קופערמאַן — **אונטער די פּאַליאַקן** 136
צבי בוימל — **מיר פּאַרן צום קאַצקער רבין** 138
〃 〃 — **מיסטעריע פון אַ מאַרד** 140
מאיר און מלכה מאַנדעלמאַן — **יידישע יוגנט אין שטעטל** 144
מאיר־שלום גאָלדשטיין — **יידישע יוגנט זוכט פרנסה** 146
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **מלמדים** 148
〃 〃 〃 — **ערשטער מיי און ל״ג בעומר** 150
〃 〃 〃 — **אַ מפּלה פון צוויי אַנטיסעמיטן** 155
מאַטל מלאך — **אַן אַקציע פּאַרן קרן־היסוד** 156
אַברהם מאַרקעוויטש — **אַ פּוטבאָלמאַטש מיט פּאַגראָמשרעק** 157
משה וואַסערמאַן — **הכנסת־אורחים** 160
מאיר־שלום גאָלדשטיין — **אַ גניבה פון ספר־תורהס** 162
〃 〃 〃 — **מען שפּילט טעאַטער** 163
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **גאַרבאַטקע** 164

מוסדות, אָרגאַניזאַציעס, פּאַרטייען

לייבוש פלומענבוים — **די יידישע קהילה** 169
מאַטל מלאך — **די לעצטע יידישע קהילה** 172
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **יידישע אַנשטאַלטן** 175
לייבוש פלומענבוים — **אַלגעמיינע שולן און חדרים** 177
מאיר־שלום גאָלדשטיין — **געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס** 180
חנה בוימל — **ערשטע „בית־יעקב״־שול** 181
מאיר־שלום גאָלדשטיין — **די שול און דער בית־מדרש** 183
〃 〃 〃 — **אין תלמוד־תורה** 185
שמעון ליפסמאַן — **ביבליאָטעק און דראַמקרייזן** 186
לייבוש פלומענבוים — **פּאַרטייען** 188
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **בית״ר** 194
נח ליפסמאַן — **בית״ר אין זוואַלין** 196
חיים שאַריט־שלאַפמאַן — **דער בונד** 198
לייבוש פלומענבוים — **ספּאָרטקלוב „מאָרגענשטערן״** 199
יואל־שלום פעלדבערג — **פּאַרטיי און ספּאָרט** 199

אינהאַלט

אַריינפיר

זייט

ה ק ד מ ה 3
אַ וואַרט פון בוך־קאָמיטעט 5
לייבוש פלומענבוים — צו דער געשיכטע פון יזכור־בוך 9
בריוו פון הרב שמואל־אליה טאוב 12
חיים גראַדע — יידישע שטעטלעך פון פוילן 13

פון אַמאָליקע צייטן

בערל כהן — I. היסטאָרישער איבערבליק 25
— II. רבנים 30
— III. אדמו"רים 41
— IV. זוואַלינער פרענומעראַנטן 59
איטשע קאַרמאַן — אין אַמאָליקע יאָרן 60
מאיר־שלום גאָלדשטיין — אַ בינטל זכרונות 65
ישראל־בער קופערמאַן — אונטערן צאָר 67
מאָטל קירשענבלאַט — אין רואיקע צייטן 69
איטשע קאַרמאַן — ביילים־פראָצעס אין זוואָלין 72
שלמה אהרן שערמאַן — דערהרגעט מיין טאַטן 73
יאַנקל קרויס — די גרויסע שריפה 74

ערשטע וועלט־מלחמה

איטשע קאַרמאַן — אין ערשטן וועלטקריג 77
מאיר־שלום גאָלדשטיין — אונטערן רוס און עסטרייכער 84
יחיאל גאָטאָוויזנע — ברעקלעך זכרונות 89
צבי בוימל — אַ זוואָלינער שפיאָן 91
ישראל־בער קופערמאַן — אין צייט פון קריג 92

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

חיים שאַריט־שלאָפמאַן — אין אומאָפהענגיקן פוילן 97
בן־ציון שערמאַן — פון מיינע אַמאָליקע יאָרן 101
לייבוש פלומענבוים — עקאָנאָמישע סטרוקטור 105
שמעון ליפסמאַן — אַרבעטערס אַרגאַניזירן זיך 114

ZVOLINER YIZKOR BUKH

בוך־קאמיטעט:

לייבוש סלומענסוים

חיים שלאפמאן־שאריס

חנן טרייסמאן

מאטל קירשענבלאט

ישראל־יעקב קופערמאן

לייב פוקס

שמעון שוואַרצבערד

יחיאל גאטאוויזנע [ע"ה]

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

Printed in the United States of America

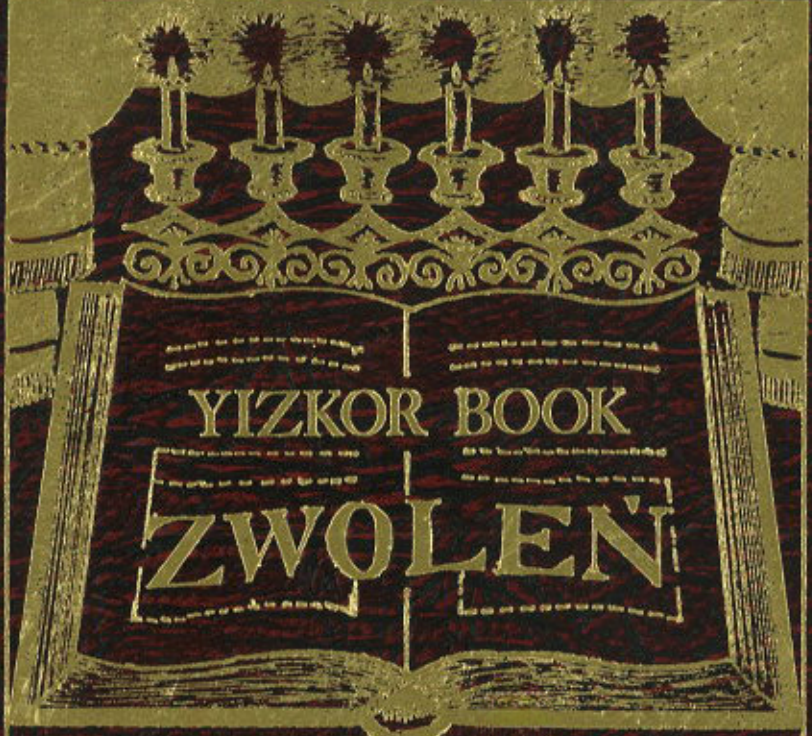
BALSHON PRINTING & OFFSET CO.

480 SUTTER AVENUE BROOKLYN, N.Y. 11207

ארויסגעגעבן דורך דער
זשאלינער לאנדסמאנשאפט אין ניו־יאָרק
ניו־יאָרק, תשמ"ב — 1982

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

YIZKOR BOOK
ZWOLEN